

ÉRTEKEZÉSEK

A

TÁRSADALMI TUDOM. KÖRÉBŐL.

KIADJA

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

KILENCZEDIK KÖTET.

A II. OSZTÁLY RENDELETÉBŐL

SZERKESZTI

PESTY FRIGYES

OSZTÁLYTITKÁR.

BUDAPEST, 1888.

Budapest, 1888, As Athenaeum r. társ. könyvnyomd.

TARTALOM.

- I. szám. Az európai monarchiák rendszeres törvényeiről, tekintettel ezeknek alkotmány-történelmi előzményeire. S c h v a r c z Gyula 1. tagtól.
- II. Az athenei állam és társadalom jelentősége az emberi haladásra nézve Kleisthenestől Ephialtesig. S c h v a r c z Gyula 1. tagtól.
- III. A középoktatás hazánkban (1867—1886). L á n g L a j o s 1. tagtól.
- IV. Lucius Cornelius Sulla a római alkotmányjog történelmében. Székfoglaló értekezés. S c h v a r c z Gyula r. tagtól.
- V. Dante, mint politikai író. D o m a n o v s z k y Endre 1. tagtól.
- VI. Fegyházi tanulmányok. A rab munka. T ó t h L ő r i n c z r. tagtól.
- VII. A jog- és állam-bölcsészet feladatai. Székfoglaló értekezés. P u l s z k y Á g o s t 1. tagtól.
- VIII. Egyéni szabadság és parlamentarizmus Angliában. Székfoglaló értekezés. C o n c h a Gy ő z ő 1. tagtól.
- IX. Magyarország népmozgalma 1880—1885. L á n g L a j o s 1. tagtól.
- X. Tudomány és társadalom. S c h v a r c z Gyula r. tagtól.

AZ
EURÓPAI MONARCHIÁK

RENDSZERES ALAPTÖRVÉNYEIRŐL

TEKINTETTEL EZEK
ALKOTMÁNYTÖRTÉNELMI ELŐZMÉNYEIRE.

SCHVARCZ GYULA
LEV. TAGTÓL.

(Olvastatott a II. oszt. ülésén 1887. január 10.)

BUDAPEST, 1887.

Az »alaptörvény« fogalmáról adott meghatározások nagyon csekély tudományos értékkel bírtak egész a legújabb időkig az államtudományi irodalomban. Ne csodálkozzunk ezen,— hisz még az egyes európai államok tüzetes államjogának nyelvén szólva sem bírtak magok az államtudósok sem oly megállapodásra jutni még a múlt század végével, hogy az egyes nemzeti államjogok legelismertebb szaktekintélyei képesek lettek volna a saját nemzeti államjoguk jogtudományi méltatásában véget vetni az e részben nemcsak a különböző államjogi szerzőknél, de még a különböző törvények szövegeiben is mutatkozó ingadozásoknak. Csakis a mióta az óceánon túl az »Egyesült-Államok« alkotmányjogi alaptörvénye — az 1787-diki szeptember 17-dikén szentesített »Constitution« — arra ösztönözte az 1789-diki francia forradalom vezénylő szellemeit, hogy hasonlóan az egész francia állami alkotmány vezérelveit rendszeres egészbe foglalják egybe, mintegy keretűi a jövőbeni organikus törvényhozásnak, — csakis az 1791-diki francia »Constitution« létrejötte óta nyert az európai államtudományban az alaptörvény fogalma oly meghatározást, a mely nem enged többé sem az államjogban, sem az államtudományi irodalomban semminemű félreértést. Ma »alaptörvény« alatt oly törvényt érthetünk már csupán, a mely magában foglalja valamely állam alkotmányjogának legfőbb fontosságú tételeit, mintegy irányadásul az összes azontúl létrehozandó törvények szellemére nézve, és a mely törvényt sem eltörölni, sem egészben vagy részben módosítani nem ugyanazon módon van az illető törvényhozó-testület vagy az e célra tüzetesen hivatott alkotmányozó gyűlés — Constituante — jogosítva, a mely módon ugyancsak a rendes törvényhozó testület egyéb törvényeket eltörölni, egészben vagy részben módosítani, hatályon kívül helyezni, felfüggeszteni

szokott törvényerejűleg, hanem oly módon csakis, a minőt maga az illető alaptörvény a kérdés és az állami érdek nagyszerűségéhez képest e részben a saját záradékában előír. Ha az alaptörvény annyira magában foglalja valamely állam alkotmányjogának összes főbb tételeit, hogy ezen alaptörvény mellett, addig, a meddig az érvényben van, ugyanazon államban még egy más vagy több »alaptörvény« a szó ezen értelmében érvényben nem lehet: akkor ezen alaptörvény rendszeres alkotmányjogi alaptörvénynek nevezhető. Jelen értekezésem tárgyát csakis az európai monarchiákban jelenleg érvényben lévő ilyen rendszeres alaptörvények képezik. Miként a fönnebbiekből is érthető, az ily rendszeres alaptörvények csak 1787, illetőleg 1791 óta lépnek bele az európai alkotmánytörténelembe.

Az »Egyesült-Államok« »Constitution«-ja volt az első rendszeres alkotmányjogi alaptörvény, mely e bolygó fölületén egyáltalán, s az 1791-diki francia alkotmány volt az első rendszeres alkotmányjogi alaptörvény, a mely Európában létrejött. Beszéltek 1787 és 1791 előtt is, sőt Írtak is meg lehetős sokat alaptörvényekről: ámde ezek minden voltak inkább csak nem oly, a rendes köztörvénynél nagyobb jelentőséggel fölrüházott törvények, a melyek magukban foglalták volna az illető állam adott időpontban érvényben volt alkotmányának összes legfőbb fontosságú tételeit és vezérelveit. Nem is említve az ódon államéletnek egészen másnemű, e tekintetben nem is példázható rokonjelentőségű tüneteit, bátran elmondhatjuk, hogy a történelmi fejlődés még a modern századokból is alig szolgáltat oly jelenségeket, a melyekből valaki arra következtethetett volna, hogy már a XVIII. század vége felé magok az állami törvényhozások fogják ily rendszeres alkotmányjogi alaptörvények megalkotása által háttérbe szorítani a bölcsészek által kidolgozott alkotmányjavaslatokat. Főlebb hátrafelé, a lelkiszegény középkorban még kevésbé lehetett szó hasontörekvésű törvényhozási előzményekről. Az angolok »Magna Chartá«-ja éppen oly távol áll az akkori angol alkotmányjog legfőbb mozzanatainak egybefoglalásától, mint a mi II. Andrásunk »Arany Bullá«-ja; tartalmaz ugyan már mindkettő, s kivált a »Magna Charta«

alapvető alkotmányjogi mozzanatok: ámde ezek mind ott, mind emitt többé-kevésbé fontos, és csakis az akkori időpont követelményeinek kielégítésére szánt hűbérjogi, magánjogi és közszolgálati intézkedések tömkelegébe vannak becsúsztatva. A »Magna Charta«-ban ott szerepelnek a fegyveres ellenállás megszervezésére hivatott 25 tagú nagy bizottság és a személyes szabadság és tulajdon biztosítékai mellett az alkotmányjog körébe be nem illő dolgok tömegesül.

A mi »Arany Bullánkban pedig az évenként megtartani rendelt országgyűlések, s a várispánok feleletre vonatkoztatása, meg a nádornak állambírói tiszte mellett ott szerepelnek, hasonlóan külön és nem kevésbé nyomatékos szerkezetben, a király vadászevezetői, sólymászai, a kiknek meghagyatik, hogy ne szállj anak meg a királyi szabad szolgák falvaiban, és a király sertései, a melyekről az mondatik, hogy ne legelhesenek a nemesek erdőiben, az ő rétjeiken az ő engedelmség nélkül.¹⁾ Lényeges átdolgozásban adta ki II. Andrásunk az 1222-diki »Arany Bullát« 1231-ben, ámde azért ez utóbbinak tartalma még mindig oly távol maradt a magyar államjog akkori legfőbb mozzanatainak rendszeres egybefoglalásától, mint ahogy távol maradtak az angol államjogra nézve azon királyi megerősítő levelek szerkezetei, a melyek az angol népnek 38-szor ismételt kívánságára 38-szor újították és erősítették meg az 1215-diki »Magna Charta« szövegét, Bunymede napjától le egész a középkor végéig.²⁾ Xem is lehetett ez még másként a XIII. században, az akkori közművelődési viszonyokhoz képest. Jóval műveltebb lehetett az a Langton, a ki a Gneist hite szerint a Magna Charta egyes cikkeit valószínűleg megformulázta, a mi 1222-diki és 1231-diki Arany Bullánk szerkesztőjénél, megengedem: ámde mind a Magna Charta, mind az Arany Bulla célját tévesztette volna, ha oly elvont államjogi műnyelven akart volna az akkori Magyarország, meg az akkori Anglia politikai jogokat gyakorló nemzettestékez szólani, mint a minőt a rendszeres egybefoglalás tekintetei vontak volna szükségkép magok után; hogy célét érjenek, mellőzletlenül az akkori viszonyok concret nyelvén

¹⁾ Arany Bulla 15., 22.; hsl. e. Magna Charta, il. hh.

²⁾ Gneist: Verfg és Verw. I., 282. Hsl. ö. Engl. Pari. i. h.

kellett azoknak az akkori nemzethez szólamok. Hozzá tehetjük, hogy nem is akartak különben sem 1215-ben a papsággal és London város lakosságával szövethetett angol bárók, sem 1222-ben a magyar rendek olyasmit létrehozni, a minek föladata lett volna az államjog minden követelményét felölelő keretben nyújtani oda az alapot a jövő idők összes törvényhozási fejlődésének. Alig volt közöttök kortárs, a ki, még ha olvasni talált volna is valamit a Solon meg a Valerius Poplicola törvényeiről, még helyesebben ezek túláradozó commentatorairól, föl birt volna emelkedni egy ily gondolat magaslatáig. Xem; ők a XIII. század gyermekei voltak és lehetek is csupán minden izökben: nem lehetett és nem is volt egyéb intentiójok, mint modus vivendi találni szemben a királyi hatalommal, a melyet a körülmények nagyon meggyengítettek.

Hasonló tekintetekből kell megítélni azon aragoniai, különben örökre emlékezetes privilégiumokat — a nagy privilégiumot, meg az unió privilégiumát — is, a melyek az angol Magna Chartát létrehozott időkbe fölnyúlnak. Valamint az angol »Magna Charta« sok tekintetben csak az Edward király törvényeiben lerakott saxon szabadságokat elevenítő föl a kor pillanatnyi szükségleteihez mért szerkezetben: szintígy az aragoniai nagy privilégium is korábbi idők megérlelt rendi szabadságait eleveníti föl korszerűbb módosítások által a pillanatnyi helyzet követelményeihez alkalmazva: oly alkotmánytörténelmi tények, a melyek már egymagokban is kimagyarázhatják, hogy mért nem törekedtek az aragoniai törvényhozók ez esetben még rendszerességre. Ugyanezen tekintetek

¹⁾ Gneist szerint »Heinrich I. beginnt allerdings seine Regierung mit einer vielversprechenden Charte, deren Kern in den Worten liegt: Ich gebe Euch wieder die Gesetze meines Vaters, d. h. die Gesetze Eduards, mit den Abänderungen, welche mein Vater mit Zustimmung der Mannen gemacht hat, — worin gerade der einseitige Character der Proclamation bestimmt hervortritt.« E. Verf. I., 127. — Egyébként nem is szükség bővebben fejtegetni az angol alkotmányjogi törvények, charterek stb. e részbeni természetét, midőn Sir Edward Coke még a modern parlamentről is így nyilatkozik: »The power and jurisdiction of Parliament is so transcendent and absolute that it cannot be confined either for causes or persons, within any bounds.« Hsl. Palgrave il. h.

voltak irányadók egyfelől a korábbi olasz város-államok, másfelől a schweizi őskantonok alkotmányjogi okiratainak meg- szerkesztésénél is.

Angliában nevezetes alkotmányjogi mozzanatot képezett ugyan a »Petition of Rights« 1628-ban; ámde maga az okmány már kérvényezési alakjára való tekintetből sem hasonlítható még csak távolról sem alaptörvényhez; midőn pedig I. Károly 1629. márczius havában »az ő francia és spanyol véreinek sikerült példáját« utánzandó a parlamentet mint államtestet teljesen mellőzni, soha többé egybe nem liúni tökélt el magában, a személyes uralom rendszerét, a melyet megállandósítani óhajtott, nem egy egységes államokmány közrebocsátása által, hanem az államegyház kormányzatának, a Privy council törvénykiegészítő jogának és a birodalmi törvényszékek bírái kinevezési jogának kiilönkiilön tüzetes rendeletekkel életbeléptetése által igyekezett elérni.¹⁾ A Cromwell alatti angol köztársaság Gneist szerint 7 — 8 alkotmányjogi phasion ment keresztül; de ezek közül egyik sem válhatott törvény alapján oly megállapított rendszerré, — settled establishment — mint a minőt a Lord Protector az 1654-diki szeptember 3-dikán egybehívott parlamentet — csakis egy kamrából állót — megnyitó beszédében kilátásba helyezett volt.²⁾ Aránylag legközelebb jön egy rendszeres alkotmányjogi alaptörvény eszméjéhez az 1689. január 22-dikén keltezett »Déclaration of Rights,« melyet, miután február 13-dikán III. Vilmos királylyá proclamáltatott, ugyan csak e »Déclaration of Rights«³⁾ elfogadásának alapján — a

¹⁾ L. Gneist: Engl. Verfg. és Verw. I. 542—5. T. Károly e kezdeményezése bele vág a törvény alapján állandóit autarchiai államformák tanába, bár e részben az államtudomány által még nem igen lett méltatva. Annyi tény, hogy az angol alkotmányjog ez idétt még, éppen rendszeres alaptörvény nem létében, számos rést tartott nyitva a korona önkénykedésének. Hsl. Hume és Macaulay il. m.

²⁾ L. A Diary of Thomas Burton Esq. by John Towell Butt, London, 1828; Gneist i. m.

³⁾ A Declaration of Rights alkotmányjogilag nagy horderejű 13 pontja így hangzik: 1. That the pretended power of suspending of laws, or the execution of laws, by regal authority, without consent of parliament, is illegal. 2. That the pretended power of dispensing with laws or

parlamentari szerkezet szerint némi módosítással az törvényerőre emeltetvén — »Bill of Rights« néven ismer a világ. Igen, aránylag, már t. i. az angol alkotmánytörténelemben legközelebb jön egy alaptörvény fogalmához a Bill of Rights a Declaration of Rights alapján: ámde ezzel csak az van mondva, hogy ennyi jogát a parlamentnek szemben a királlyal, s ennyi jogát az angol állampolgárnak szemben a végrehajtó hatalom közegeivel egyetlen angol törvény sem tartalmazta még együvé. Hogy nem szabad a törvényt felfüggeszteni királyi hatalomnál fogva, a parlament beleegyezése nélkül; — hogy nem szabad adót behajtani a királyi praerogativa címén a parlament beleegyezése nélkül, és hogy csak azon határidőig szabad behajtani, a meddig a parlament fölhatalmazás terjed; — hogy az angol alattvalókat megilleti az a jog, hogy kérvényezhessenek a királyhoz s hogy törvénytelenek a kérvényezés elnyomására alkalmazott rendszabályok és üldözések; — hogy törvénytelen séget követ el a király, ha béke idején állandó hadsereget tart az országban a parlament föl-

the execution of laws, by regal authority, as it hath been assumed and exercised of late, is illegal. 3. That the commission for creating the late court of commissioners for ecclesiastical causes, and all other commissions and courts of the like nature, are illegal and pernicious. 4. That levying money for or to the use of the crown, by pretence of prerogative, without grant of parliament, for longer time, or in other manner, than the same is or shall be granted, is illegal. .>. That it is the right of the subjects to petition the king, and all the commitments and prosecutions for such petitioning are illegal. G. That the raising or keeping of a standing army within the kingdom in time of peace, unless it be with consent of parliament, is against law. 7. That the subjects which are Protestants may have arms for their defence, suitable to their condition, and as allowed by law. 8. That the election of the members of parliament ought to be free. 9. That the freedom of speech, and debates or proceedings in parliament, ought not to be impeached or questioned in any court or place out of parliament. 10. That excessive bail ought not be required nor excessive fines imposed, nor cruel and unusual punishments inflicted. 11. That jurors ought to be duly empannelled and returned, and jurors which pass upon men in trials for high treason ought to be freeholders. 12. That all grants and promises of fines and forfeitures of particular persons, before conviction, are illegal and void. 13. And that for redress of all grievances, and for the amending, strengthening and preserving of the laws, parliament ought to be held frequently.

hatalmazása nélkül; — hogy a protestáns alattvalóknak törvénybiztosította jogukban áll fegyvert hordani a saját személyük védelmére; — hogy a királynak nem szabad senkit föloldania azon kötelezettségek alól, a melyeket a törvények rónak bármely alattvalóra; — hogy törvényteleniséget követ el a király, ha kormánybiztosokból alakít bíróságot egyházi ügyekben, miként csak imént történt; — hogy a szólásszabadságot tiszteletben kell tartania bármely bíróságnak, és semmiféle hatóságnak nem szabad azt elnyomni, valamint a parlamenti szabad vitatkozás jogát sem, hanem csakis a parlamentnek magának áll jogában bármely keblében ejtett nyilatkozat fölött bíróságot ülni, — s hogy a jurorok, a kik felségárulási perekben Ítélnék, freeholderek legyenek: — hát mindez oly határozottan meg van formulázva a »Declaration of Rights«-ben, hogy beleillenék mint részlet akár egy alaptörvény keretébe; kevésbbé határozottak azon pontok, a melyek a »túlságosan nagy« bírságok, kegyetlen büntetések alkalmazását s egyéb törvénykezési visszaélések tilalmát tartalmazzák; a legkevesbbé illenék bele azonban egy alaptörvénybe a 13-dik pont, a mely azt rendeli, hogy a sérelmek orvosolhatása, törvények módosítása, megerősítése és fönrtartása végett parlament »gyakran« - frequently — tartassék.« De még ha határozottabban lenne is megformulázva mind e részlet, még akkor is merő részlete lenne csupán egy alaptörvénynek, és, a mi a fő, a »Declaration of Rights« egész szövege csakis jogokat vindikál, de nem tesz egy szó említést sem az államhatalom szervezetéről. És éppen ebben lényegileg különbözik nemcsak a modern rendszeres alkotmányjogi alaptörvényektől, de még — miként látni fogjuk — azon svéd »kormányforma-törvények«-től is, a melyek jóval a franczia forradalom kitörése előtt nemcsak az államtestek jogkörét, de nagyjában az államhatalom szervezetének alapgonddatát is törvénybe iktatták.

Csakis az angol alkotmányosság történelmi folytonossága által megedzett nemzeti jogérzéknek, a militarismus hiányának, a felsőbb osztály, valamint a középosztály aránylag nagy műveltségének és még nagyobb vagyonosságának, valamint III. Vilmos óta részint kitűnő, részint egészen

beszámíthatatlan, mert gyenge tehetségű uralkodók egymásra következésének tulajdonítható, ha az angol szabadság az angol állampolgári alapjogok és alkotmánybiztosítékok ily gyarló és hiányos szövegezésű törvényszerkezete daczára is oly bámulatos fokra fejlődhetett a legutóbbi két század folyamában, minden visszazökkenés nélkül, folyton előre haladva és megszilárdulva a nemzet jogérzékében, miként eddigelé még másutt soha!

Lengyelország alkotmánytörténelme szerfölött gazdag volt válságokban és fejleményekben. Már az a körülmény is, hogy választókirálysággá alakult, kimagyarázhatja, hogy mért találunk több alkotmányjogi nyomra az ő királyaik »Pacta conventai«-ban, mint a római német császárok capitulareiban. Ámde ez a nyugtalan, lázas tevékenységű lengyel nemesség nem vesz magának, csak nagy ritkán időt, úgy vivmányainak mint törekvéseinek komolyan megírott beczikelyezésére; tömegesen hozza az országgyűlési határozatokat, és jöllehet már 1347 óta divatba jött ezeket, valamint a király által szentesített statútumokat és úgynevezett constitutiókat az írott jogba bekebelezni, később sajtó útján is hivatalosan közrebocsátani: a rendszeres alaptörvény eszméjéig nemcsak hogy nem küzdhetette föl magát a törvényhozás Lengyelországon, de sőt még csak nem is igyekezett ez irányban kísérletet tenni egész a legújabb időkig. Végzetes fontossági! volt a lengyel királyság további történelmére nézve az 1573-diki confoederatio actája; ezt úgy nevezi Hüppe, hogy a lengyelek »Declaration of rights«-je:¹⁾ és mégis alig tartalmazott az fontosabb alkotmányjogi mozzanatot, mint azt, mely minden egyes lengyel nemes embert souverainné tett, nemcsak a saját földbirtokán lakó jobbágyok fölött, de úgy szólván az egész országban; és valamint az 1496-diki constitutio-törvény, mely a lengyel országgyűlés törvényhozási jogát első ízben vindikálta volt tüzetes írásban, csak arra szorítkozott, hogy az új törvények kibocsátására és a hadüzenetre jogosított országgyűlés minden communitas által szabadon választott országgyűlés legyen, de nem igyekezett egyúttal a köz-

¹⁾ Dv. Siegfried Hüppe: Verfassung der Republik Polen, 32. 1.

igazgatás és a bíraskodás, a véderő és a pénzügyek, az egyházak és a közoktatásügy, földművelés, ipar és kereskedelem állami alapjogainak kérdését együttleg megoldani: szintígy az 1573-diki acta is csak egyoldalú vindicatiót czélozott az egyes lengyel nemes urak egyéni s politikai jogainak mérhetlen kitágításának irányában. A mit a mi magyar 1790/1-diki sarkalatos törvénycikkünk az állam, a magyar állam önálló voltának vindicatiójának érdekében tett, midőn kijelenté, hogy »nulli regno obnoxium«. — ugyanezt tette a lengyel 1573-diki acta a lengyel nemesség minden egyes tagjának érdekében. Többre nem is akart kiterjeszkedni; így az államszervezetre, az államhatalom gyakorlásának módozataira vonatkozó egyetemlegesítő törvényhozási kísérlet koczkáztatásának viszketege épp oly kevésbé háborgatta az idétt még a lengyel törvényhozást, mint a hogy nem ösztönözte az a magyar törvényhozást külön új alkotmánytörvény megalkotására két évvel a nagy francia forradalom kitörése után.

A lengyelek mégis közelebb jutottak egy rendszeres alaptörvény eszméjéhez már a francia forradalom, sőt az Egyesült-Államok alkotmányának létrejötte előtt, mint a legtöbb nemzet az európai szárazföldön. Igen, már 1768-ban oly alkotmánylevelet eszközölt ki a lengyel országgyűlés, a mely 24 pontban a lengyel államjognak számos sarktételeit egyesítette egyetlenegy törvény-szerkezetben. Yajjon mit foglalt magában e 24 pont? A következőket: Az 1. pont vindikálja a király, senatus és a lovagi rend közös jogát a törvényhozásra; a 2. kimondja a katolikus vallás uralmát; a 3. számúzi azokat, kik elhagyták a r. katolikus vallást; a 4. rendeli, hogy a király r. katolikus legyen; az 5. rendeli, hogy a király szabadon és általános választáson választassák; a 6. kimondja minden egyes lengyel nemesre nézve a személyszabadságot; a 7. kimondja az összes tisztviselők és méltóságok elmozdíthatlanságát; a 8. föntartja az összes területi különjogokat; a 9—10. kimondja a birodalom területi integritásának sérthetetlenségét; a 11. az egyenlőséget a nemesség kebelén belül; a 12. a dissidensek egyenjogosítását a polgári jogban; a 13., 14., 15., 16. pontok a porosz, livon stb. lengyel részekre vonatkozólag tartalmaznak általánosabb természetű

intézkedéseket; a 17. pont föntartja a »liberum veto«-t, vagyis azon jogát minden egyes lengyel nemesnek, a mely jogánál fogva minden egyes lengyel nemes, különösen pedig az ezek által tartományonként választott tartománygyűlési, föloldhatatlan utasítások betartására kötelezett követ jogosítva volt a maga szavazatjogát az országgyűlésen szabadon gyakorolni, a hozott határozatok ellen tiltakozni, ezek érvényességét megsemmisíteni, sőt már a tanácskozások menetét is megakadályozni; a 18—20. pontok a birtokszerezés föltételei és a jobbágyok állása fölötti határozatokat tartalmazzák; a 21. pont kimondja az állampolgárok, azaz tulajdonkép csakis a lengyel nemesek azon jogát, hogy esetleg a királynak az engedelmisséget fölmondhassák; a 22—23. pontok a tulajdonjog biztosítékait tartalmazzák, a 24. pont pedig azt rendeli, hogy a rendes országgyűlések hat hétig, a rendkívüliek két hétig tartsanak és megtiltja az országgyűlés elnapolását.

Ezen 24 pont képezte 1768-tól fogva a lengyel államjog és alkotmány kiszögellő alapvonásait. De vajjon rendszerré ölelte-e föl már ez által a lengyel alkotmányt a maga egészében? Nem hagyott-e fönn e 24 pont oly hézagokat, a melyek sokkal nagyobbak voltak, mint a 24 pont által fedezett tér; hézagok, melyeket csak csekély részben lehetett az 1768 előtti törvények történelmi tömkelegéből nagy ügyvel-bajjal, esetről esetre előbörgészhető törvénycikkekkel, túlnyomó részben pedig csakis a szokásjog, a nem írott jog hagyományos malasztjával lehetett volna szerves egészsze kikerekíteni?

Valóban, ha közelebb állott is a lengyelek ezen 1768-ki alkotmánylevele a szó relatív értelmében egy modern rendszeres alkotmányjogi alaptörvény fogalmához, mint akár az angol »Bill of Rights«: nagyon távol állott az mégis egy ilyentől a szó abszolút értelmében.

Nem igen sokat javítottak ezen az alkotmánylevél 1775-diki és 1776-diki módosításai sem.¹⁾ Csakis a francia forradalom alatt létrejött alkotmányjogi alaptörvények — »Constitution« — mintájára jöhetett létre Lengyelországon

¹⁾ L. Hüppe: Die Verfass. cl. Rep. v. Polen 19—21. 11.

is az 1791-diki lengyel »alkotmány«, oly szerkezetben, mely már a rendszeres alaptörvény nevét megérdemli.

Spanyolországban bámulatraméltó sikereket küzdött ki magának a kora fejlődésű rendi alkotmányosság még a közép-korban. Aragónia u. n. »Nagy-privilegiuma« és az 1287-diki Unió privilégiuma, hírnévben méltán vetekedhettek az angol Magna Charta dicsőségével; ámde sem ezek, sem az aragoniai törvénykönyv nem öleltek föl magokba oly alkotmányjogi kezdeményezést, a mely csak annyira is kiterjedt volna az egész államszervezetre és az államhatalom gyakorlásának legfőbb mozzanataira, mint az angol »Petition«, »Declaration« vagy »Bill of Rights.« De nem hozott létre rendszeres alaptörvényt a későbbi spanyol alkotmányfejlődés sem a francia forradalom előtt. II. Fülöp 1567-ben adatta ki a »Nueva Recopilación«¹ vagyis azon törvények és törvényerőre emelt nem-irott jogtételek gyűjteményét, a melyet az alkotmányos spanyol szabadság e nem kevésbé elfogult mint nagyhatalmú megsemmisítője a spanyol monarchia állam- és magánjogi életének szabályozójául akart érvényre juttatni. Tovább mint két századon át maradt e »Nueva Recopilación«, ha nem is a maga egészében, hát mindenesetre jórészt jogi gyakorlatban.

IV. Károly ezen egész gyűjtemény tartalmát beleolvastotta az általa kibocsátott »Novísima Recopilación«-ba, azon munkálat alapján, a melyet III. Károly rendeletéből nyújtott valamég a hírneves spanyol államjogtudós, Don Manuel de Lardizabal, és habár csiszolt is, a két század leforgása után fölszínre jutott életszükségletek követelményeihez képest, az öröklött tartalom szerkezetén az államférfiúi belátás: mégis azt lehet mondani, miszerint azon tényt, hogy a »Novísima Recopilación« nagyon távol maradt 1805-diki alakjában is a rendszeres alaptörvény gondolatától, már maga ezen újabb államjogi törvénygyűjteménynek tartalmilag öröklött volta eléggé kimagyarázhatja.¹) Már maga egy pillantás ezen »Novísima

¹) Muro Martínez, Códigos españoles y collection legislativa:

V, 5—6.: »Sabido que la Nueva Recopilación publicada por Felipe II, y refundida respectivamente en la Novísima de que ahora tratamos, lejos de regularizar y armonizar las incoherencias y contradicciones de la legislación, y de reducir el cúmulo inmenso de disposiciones que la for-

Recopilación« tizenkét könyvének tartalmára, meggyőzhet bárkit is ezen állításom kétségbevonhatlan volta felől. Az első könyv ugyanis az Anyászentegyházról, annak jogairól, javairól, jövedelmeiről, a főpapokról és az alárendeltjeikről, valamint a királyi kegyuraságról szól; a második könyv az egyházi bíraskodásról, a rendes és a vegyes bíraskodásról, a törvényszékekről és egyéb bíróságokról, a melyekben ezen bíraskodás gyakoroltatik; a harmadik könyv a királyról, az ő királyi házáról és udvaráról — del Rey, y de su Real Casa y Corte — vagyon czímezve; a negyedik könyv pedig a királyi jogszolgáltatás- és annak a Castilla legfőbb tanácsabani gyakorlásáról szól; az ötödik a királyi kancelláriákról, audienciákról, a miniszterekről és egyéb központi hivatalnokokról; a hatodik a vazallokról, a rendek közti különbségről su distinción de estados — a fuerokról, a rendek tagjainak jogairól, kötelezettségeiről, telkeiről; a hetedik a községekről és azok polgári, gazdasági meg politikai igazgatásáról; a nyolczadik a tudományokról, művészetekről és mesterségekről; a kilencedik a kereskedelemről, a pénznemekről, azok értékéről, valamint a bányákról; a tizedik a szerződésekről, kötelevényekről, végrendeletekről és hagyatékokról; a tizenegyedik a polgári rendes bírákról és a végrehajtókról; a

ruaban, aumento la confusión y el desorden, por cuanto ese Código entrañaba los mismos defectos de las Colecciones legales que sucesivamente y una vez y otra se decía que se iban á remediar; y sabiendo además que sin embargó de la notoriedad de mal, y del clamor general porque la reforma se verificase, lo que se llizo fue seguir en cada uno de los reinados sucesivos, hasta llegar á Carlos IV, legislando en detal y según las necesidades del momento, se podrá saber igualmente y conocer á fondo, cual seria el desconcierto de esa misma legislación, al empezar aquel reinado, ó sea á fines del siglo último. Desde el año 1567 en que la Nueva Recopilación se publicó, habían transcurrido más de dos siglos, y bien se entiende, lo que seria una legislación que además de los defectos originarios del Código que la recopilaba, y que eran de una trascendencia suma, tenia por apéndice millares y millares de disposiciones de índole y de tendencias muy diversas, como dadas en tiempos muy diferentes también, y que se hallaban por otra parte dispersas ó sin recopilar. Había, pues, llegado realmente el desconcierto legislativo á un punto extremo, cuando se puso por obra la refundición de este Código, dando á luz la Novísima Recopilación.

tizenkettedik a vétségekről, a büntettekről és a fenyítő bírákról. Már maga a könyvekben foglalt anyagnak e tizenkét főcím alatti széttagolása sem vall komolyan valami allaintudományilag rendszeres gondolkodásra, de legalább némi nagyjábirani haladást mutat azon beosztáshoz és sorrendhez képest, a melyhez kötvé találjon az alkotmányjogi mozzanatokot a régibb spanyol törvénykönyvekben — a Fuero Juzgóban, a Fuero Viejo de Castellában, a Fuero Kealban, az Estiloban, az Ordenamiento de Alcalában és a Siete Partidas-ban. ¹⁾

¹⁾ A Fuero Juzgo csakis a »Preliminar«-ban tartalmaz, meg a »Libro Primero«-ban alkotmányjogi mozzanatokot. A »Preliminar«-tartalmának címében ez áll: De la eleccion de los Principes, de lo que deben saber para juzgar rectamente y de la pena de los que juzgan contra derecko; a »Libro Primero« pedig a következő két fejezetből áll: 1. »Del Legislador«, 2. »De las Leyes«. Idáig még rendszeres úton látszik haladni ez ősrégi törvénykönyv, de már a második könyvben, melyet a bírák és az Ítéletek, perek, ügyészek fejtegetésével kezd meg, átugrik nagy hirtelen a végrendeletekre, innét a 3-dik könyvben a házasságra, s a negyedikben a családi jog némi elemeit tárgyalván, az 5-dikben az Anyaszentegyházra, a 6-dikban pedig a büntetésekre és meg is marad ezentúl egész a 12-dik könyv végéig, tehát az egész »Fuero Juzgo« végéig, a büntetőjog, magánjog és perjog körében. — A »Fuero Viejo de Castilla« első könyvében az első fejezet államjogi fontosságú ugyan — »De las cosas pertenecientes al Seuorio dél Bey de Castilla« — de már ugyanezen első könyv 7-dik törvénye a hidalgók lovairól szól; a második könyv I. címe 5-dik törvénye a politikai halálbüntetésről, a 7-dik a családtyák felelősségéről, a II. cím 2. címe a hajadonokon elkövetett erőszaktevétről, a III. cím a madártolvajokról, a harmadik könyv I. címe 4-dik törvénye a bírói illetékességről, a 8-dik törvény a hidalgók és munkásaik közti tanúbizonyságtételeknél bekövetkehető bizonyítékokról, a IV. cím 10-dik törvénye az adós bebörtönzéséről, a negyedik könyv I. címe 10-dik törvénye meg azon tárgyról szól, a melyeket a munkásnak nem szabad sem vásárolnia, sem eladnia; a III. címe 5-dik törvénye pedig az inasok fizetéséről és felelősségéről, a VI. cím egészen a malmokról és a halászatról, míg végre az ötödik könyv majdnem egészen a családi, illetőleg örökösödési jognak van ismét szentelve. Ennyire összevissza vannak e törvénykönyvben dobálva az államjogi, magán-, büntető- és perjogi mozzanatok. — A »Fuero Real de Espana« első könyvének 1-ső fejezete a katolikus hitről — de la Santa Fé Católica szól, a 2-dik a király testőrségéről, a 4-dik azokról, a kik nem engedelmeskednek a király parancsainak, a 7-dik az alcaldok hivataláról, a 11-dik a szerződések érvényes vagy érvénytelen voltáról, a második könyv 1-ső fejezete a bírák illetékességével foglalkozik, a harmadik könyv 5. fejezete

Hogy mennyire nem akarta rendszeres államjogi szerkezetben alapvonásait nyújtani a spanyol alkotmánynak ezen »Novísima Recopilacion« legalkotmányjogibb tartalmú könyve, említett harmadik könyv sem: ez kitűnik mindjárt első pil-

a végrendeletekkel, a negyedik könyv 2. fejezete a zsidókkal, a 7-dik a liázasságtöréssel, a 9-dik a sodomitákkal, a 16-dik az orvosokkal, a 17-dik az emberöléssel, a 22-dik az adoptiókkal, a 25-dik a hajókkal. E szerent ezen »Fuero Real«-ban, valamint a »Fuero Viejo de Castilla«-ban még csak annyi rendszer sincs, mint volt a még sokkal régibb »Fuero Juzgo«-ban. A »Las Leyes dél Estilo«-ban alig fordul elő. alkotmányjogi mozzanat. A 125-dik törvény a jurisdicciónnak a király vagy a királyné általi gyakorlásáról, a 135-dik a királynak az alcaldok elleni pereiről, a 232-dik a cancellaria jogairól szól — Derechos de Chancilleria — a többrendbeli privilégiumokból eredő előnyökre nézve. Ezen törvények belejárzanak ugyan az államjogba, de annyira szanaszét szórják a legkülönbözőbb magánjogi, büntetőjogi és perjogi törvények közé, miszerint számba sem jöhetnek, ha csak legtávolabbról is rendszeres alaptörvényről vagyon a szó. — Az »Ordenamiento de Alcalá«-ban az 1-ső törvén}. a királyi cartákról szól, a 3-dik az ügynevezett abogadókról, a 4-dik az (alantas) bírák jurisdicciónjáról, a 10-dik a bizonyítékokról és a tanúvalomások erejéről, a 12-dik azok büntetéséről, a kik a királyi udvar tisztviselőit megsértik, a 21-dik a házasságtörésről és a bujálkodásról, a 27-dik a szavak értelméről, a 31-dik a vázáitok szolgáltatott kötelességeiről a király és egyéb úr irányában stb. Ennyire össze-visszakuszálvák itt is az államjogi, magán-, ügy büntetőjogi s perjogi mozzanatok.

A »Las Siete Partidas«-ban, a melyet pedig, miként a Prologó-ban mondja, X. Alfonz, Castilla e valóban bölcs és nagyszerű királya azért írt meg és bocsátott közre, hogy ne csak a népek békeességben éljenek egymás között, de hogy a királyok, szintűgy mint alattvalóik, ugyanazon módon meg tudják ismerni mindazt, a mi »szabad«, mind pedig azt, a mi »nem-szabad« — paramos nuestra reflexión sobre los medios de hacer que los pueblos vivan en justicia y paz, que todos, Reyes y subditos, conozcan de una misma manera lo que es lícito y lo que no — ezen világhírű »Las Siete Partidas«-ban, a melynek egyes jogtételei utat törtek magoknak messze túl az óceánon, még Florida államnak jelenleg divó törvénykönyvébe is, — mondom, ezen »Las Siete Partidas«-ban szintén meglehetősen összeegyítvék még az alkotmányjogi és egyéb államjogi mozzanatok a magánjogiakkal, büntetőjogiakkal és perjogiakkal, a mint hogy ez másként még alig is igen lett volna egy könnyen lehetséges egy oly állam törvényhozására nézve, a mely még annyira benne gyökerezett a feudalismusban, összes intézményeire és jogéletére nézve. A »Las Siete Partidas« első könyvében az I. címet (»Titulo«) csakugyan a törvények — »las leyes« — fogalmának meghatározására és a törvényalkotás kérdéseinek fejtegetésére irányítja és egyéb ezekkel rokontermészetű mozza-

lanatra ezen törvénykönyv azon fejezetéből, a melynek tüzetes tárgyát az országgyűlés vagyis a »Cortes« képezi. Tán vagyonszó ezen fejezetben a Cortes összes alkatelemeiről, ezek egybeállításának módjáról, alkotmányos jogköréről és viszonyáról a

natok rövid fölvetésével és szintily rövid megfajlásával igyekszik tanulságossá tenni. Ezen első könyv I. címének 12-dik törvénye azonban elejét veszi elvben majdnem minden további alkotmánypolitikai törvényhozásnak a szó jogállami értelmében, a midőn azt rendeli, hogy »törvényeket csakis a császárok és királyok alkothattak az ő birodalmaik területén élő alattvalók számára, ha pedig mások, az ő fölhatalmazásuk nélkül, alkotmányos törvényeket, akkor ezen törvények sem nem mennek törvény számba, sem pedig nem bírnak törvényerővel. Las Siete partidas, I, Titulo Primero, 12: Personas que pueden hacer leyes. — Sólo los Emperadores y Reyes pueden hacer leyes para los súbditos de sus dominios. Si otros las hicieren sin la autorización de ellos, ne tendrán nombre ni valor de leyes.« A második cím így hangzik: Del uso, de la costumbre, y fuero.« Azt hinné az ember, hogy most átmegy az államintézményekre, nevezetesen a Cortesre, vagy egyébként a rendekre. Legkevesebb sem teszi ezt, hanem a 3-dik fejezetben a Szent-Háromságról és a r. katli. vallásról, a 4-dikben az Anyaszentegyházban elfogadott hét szentségről értekeznek, majd ezután áttér a főpapokra, az alpapságra, a szerzetesekre, a temetésekre, a kegyúri jogra, a javadalmakra stb., és csakis a második könyvben (»Partida Secunda.) tér át államjogi mozzanatokra. Jellemzőmül* e második könyv címírata is: »Partida Secunda, que trata de los Emperadores y de los Reyes, y de los otros grandes señores de la tierra, que la han de mantener en justicia y verdad.« Így hangzik a cím. Tehát, ha a császárokon és királyokon kívül még egyéb »nagy urakról«, vagy földi hatalmasságokról leendő e második könyvben szó: úgy ez lényeges mozzanat abban a szerző tervrajza szerint, ha pedig még egyéb alattvalók is említetnek e könyvben, úgy ez csak corollariuma a bölcs királyi szerző azon törekvésének, hogy a királyok »ugyanazon módon tudják meg« (1. f.), hogy a királyoknak az ő alattvalóikkal szemben is mi »szabad és mi »nem szabad.« E második könyv az első címétől kezdve egész a huszonegyedik címig folyton a császárok és királyok dolgaival foglalkozik, a huszonegyedikben áttér a lovagokra — caballeros — majd a huszonliarmadikban a hadviselésre és ennek különböző elemeit tárgyalja, míg a 31-dik címében a közköztudatügyre vonatkozólag nyilatkozik (XXXI: De los estudios en que se aprenden los saberes, y de los Maestros y Escolares). A császárok és királyok dolgairól szóló fejezetek azonban túlnyomókéig a körül forognak, hogy hogyan kell egyfelől a császároknak, királyoknak a császárnék, királynék, valamint gyermekeik, rokonaik, udvarhölgyeik, udvari méltóságai, alattvalók stb. irányában viselkedniök, és hogy mennyire emberszerető módon kell egyáltalán uralkodási tisztök teljesítésében s egyébként gon-

végrehajtó és a bírói hatalomhoz? Mindenről nagyon hűszó, csak nem a spanyol alkotmányjog ezen legfőbb kérdéseiről. Merő toldás-foldás az egész, a mit e fejezet egyes cikkei elrendelnek. Csak a városok — ciudades y villas — által tanácsstestületeikben szabadon választandó két-két »procurador« minősítvényéről, majd a választásnál előforduló visszafordulások, illetőségi összeütközések módjáról, bizonyos hivatalos állomásoknak a procuradorok általi betöltéséről, valamint a procuradorok mentessége föltételeiről nagyon itt, és hasonló kevésbé lényeges mozzanatokról, szó; alkotmányjogi fontossággal csakis a 8-dik cikk bírna, ha lenne sanctiója. Ezen cikk azt rendeli, hogy a Cortesek berekesztése előtt a király tartozik — »debe« — a procuradorok által benyújtott általános, vagy részleges petitiókat ellátni. Arról azonban, hogy kit kelljen felelősségre vonni azon esetben, ha a király nem

dokkolni, másfelől pedig a körüli forognak, hogy hogyan kell a népnek a császárt, királyt tisztelnie, szeretnie, félnie stb. — Como debe ser el Pueblo en conocer, honrar, y guardar el Rey. — Alkotmányjogi intézkedések ezen második könyvben egyáltalában nem, hanem legfőlebb olyan tanácsok foglaltnak, a melyek nagyon bölcses, rendkívül emberszerető rendszerent ugyan, de csakis egy minden ízében autokratorúl óhajtott monarchia álláspontjára vezetnek vissza. A harmadik könyv harminzkét címén át szakadatlanul jogszolgáltatással foglalkozik, a negyedik könyv a családi joggal egész a XXI. fejezetig; itt áttér a szolgákra (siervos) és a »szabadságira (libertad) (XXII.), majd a különböző rendekre, vazallokra, hűbérekre (XXIII—XXVI.) és a végső »Titulo« ismét egészen philanthrop természetű. (T. XXVII: De lo que se deben los hombres entre si por razon de amistad.) Alkotmányjogi fontosságuk ezen negyedik könyvben a XXI., XXII., XXIII., XXIV., XXV. és XXVI. »Titulok« fejezeteinek legtöbbjei, miután ezekben a tizenharmadik százbéli hűbérjog azon mozzanatai fölött történik rendelkezés, a melyek a nemzet egyes osztályainak és ezek alosztályainak tagozatát, habár többnyire itt is túlnyomólag magánjogi kapcsolatban, de mégis némi jogi szabadsággal vindikálják. — Az ötödik könyv az adásvevésről, a kötelezvényi jog és a kereskedelmi jog tételeiről szól; a hatodik könyv a végrendeletekről és a hagyatékokról, a hetedik végül a büntető eljárásról. Alkotmányjogi szempontból tehát mondhatjuk, hogy a »Las Siete Partidas« különben nagybecsű törvénykönyv magán- és büntetőjogi tekintetben, de szóba sem jöhet ott, hol a rendszeres modern alaptörvények történelmi előzményeit kutatjuk. Nem csoda tehát, ha ehhez képest, haladást képez a »Novísima Recopilacion« is. (L. f.)

tartja be e törvényt? erről e törvénczikk éppen oly kevésé gondoskodik, mint arról, hogy hogyan szerezhessen érvényt az ő sürgető és ellenőrző tisztének az a két procurador, a ki a 11-dik törvénczikk rendelkezéséből a Cortes részéről a király udvarához volt szükség esetén a Cortes határozatai végrehajtásának érdekében berendelendő.«¹⁾ A negyedik könyvben meglehetősen részlegességgel van megállapítva a királyi jogszolgáltatás legfelsőbb fórumainak eljárása, de már ezen fórumok szervezete, tüzetes egybeállítási módozata fölött hallgatnak, vagy legfőlebb pót-intézkedéseikben nyilatkoznak és rendelkeznek az ezen negyedik könyvben foglalt törvények. Az ötödik könyvben nem kevésbé részleges tüzetességgel van szó a spanyol királyság kancelláriáiról, audienciáiról és egyéb főbb állami, részben közigazgatási tisztviselőkről: ámde az e könyvben foglalt törvények sem a szervezet alapvonásait, meg a közigazgatási és törvényvégrehajtási jogkört igyekeznek megállapítani, hanem csakis az ügyrend némely fontosabb mozzanatait és az eljárás formáit. — A hatodik könyv a nemességi és hűbéri előjogok, kiváltságok, eljárások, valamint a rendek közt fönnálló különbözetek jogi méltatására fekteti a fősúlyt már a czimiratában is; ez értelemben ugyancsak a nemességi, majd pedig egyéb, pl. katonai, tengerészeti rangokról, jogcímeikről, privilégiumokról kezdi meg a maga rendelkezéseit; de nem ad távolról sem áttekintést az állampolgárság rendi tagozatának összes részleteiről; sőt a XII. Titulóban átugrik egyszerre a szóval vagy Írásban elkövetett rangsértésekre, innét a XIII-ban azon öltözetekre, a melyeket különböző rangú egyéneknek viselniök szabad ünnepélyes és

¹⁾ Novisima Recopilación, Libro III., Tit. 8., Ley 8: Contestación del Rey a las peticiones de las Cortes. Antes de concluirse las Cortes, debe el Rey contestar a las peticiones así generales como especiales que hicieren los Procuradores, y dar en razón de ello las provisiones necesarias y convenientes. — Ley 11: Residencia en la Corte de dos Procuradores de Cortes. Residan en la Corte por el tiempo que sea necesario, dos de los Procuradores de Cortes, para la ejecución de lo que las mismas hayan otorgado al Rey, y los cuales entenderán igualmente en lo tocante al beneficio y administración del encabezamiento general. Los Contadores Reales no les impidan el ejercicio de dichos cargos, y faciliten los datos que les pidieren para tu desempeño.

egyéb alkalmakkor. Részletesen föl van itt sorolva minden arany, ezüst stb. díszítvény is, a melylyel valakinek a maga rangjához képest a maga ruházatát szabályszerűleg földiszítenie szabad.¹⁾ Meg van itt szabva még a tanulók ruházata is, ²⁾ valamint meg az is, hogy milyen súlyú aranyat szabad egynek-másnak a lószerszámok földíszítésére alkalmazni. A XY. fejezet már az öszvérek és a lovak használatának jogát szabályozza,³⁾ a XVI. fejezet megszabja, hogy hány díszinast tarthat egy spanyol grand s hányat egy csekélyebb rangú spanyol alattvaló.⁴⁾

A hetedik könyv tán a legrendszeresebb az egész gyűjteményben. Ez a községek polgári, gazdasági és politikai ügyeiről és ezek ellátásáról szól, kétségtelenül legnagyobb-részt tüzetes részlegezéssel, de még sem oly körültekintéssel, hogy a spanyol államjognak a községekre vonatkozó mozzanatait a magok egészében, és még inkább a tartományi meg a központi hatóságokkal szemben ezen könyvből megérthetné az alkotmánybúvár. Még e könyv czimén, fejezetein is meglátszik, hogy nagyon különböző időkben keletkezett törvények kiegyenlítetlen halmazát foglalja az magában. A nyolczadik könyv a tudományok, művészetek, mesterségek fölötti; a kilencedik a kereskedelmi ügyek, a pénz, a bányák, a tizedik a szerződések, kötelezvények, végrendeletek, hagyatékok fölötti; a tizenegyedik a polgári rendes bírák és közegeik fölötti, meg-

¹⁾ Novísima Recopilación, Libro VI., Título 13., Ley 1: Nadie, sino el Rey y sus hijos, podrá llevar vestidos de brocado ni de tela de oro ó de plata, tirada ó de hilo, ni se podrá usar tampoco tela alguna de seda con oro, plata, cordon, pespunte, pasamano, ni otra cosa de ello; ni bordado, recamado y escarchado de oro y plata, fino y falso, ó de perlas, aljófar o piedras, ni guarnición de avalorio, seda ni cosa hecha en bastidor. Se exceptúa de esta prohibición lo que se hiciere para el culto divino, pues para él se podrá usar todo cuanto convenga sin limitación.

²⁾ U. o. Ley 16.

³⁾ U. o. XY: Del uso de muías y caballos.

⁴⁾ Libro VI., Tit. 16., Ley 3: Los Grandes no podrán tener más de cuatro lacayos, mozos de espuelas ó lacayuelos, y los demás no podrán tener más que dos. — Mindezen szabványokat csak a komikus oldaluknál fogva méltatta eddig néhány államtudományi író: pedig érdemes lenne a »Novísima Recopilación«-t komolyabb, alkotmány történelmi szempontokból is áttanulmányozni.

lehetősen részleges intézkedéseket, és végül a tizenkettedik a büntető jogszolgáltatás szabványait foglalván magában, semmi esetre sem egészíthetik ki a »Novisima Recopilacion«-t oly törvénykönyvvé, a melyről azt lehetne mondani, hogy rendszeres alaprajzát vagy éppen corpusát fogta volna képezhetni bármely időpontban is a spanyol államjognak. Legkevésebbé pedig az alkotmányjognak. Hasztalan hivatkozott e törvénykönyv közrebecsátója, IV. Károly király, a maga 1805-diki július 15-dikén kelt »Real Cedula«-jában arra, hogy most már szükség kellő renddel és kellő methodussal hozni létre egy ily törvénykönyvet — »la necesidad de reunir con orden y método en un solo cuerpo« — elérte ugyan azt, hogy aránylag rendszeresebb egészet hozott ugyan létre a Fuero Juzgónál, és a Las Siete Partidasnál tegyük hozzá, és a mi saját régi Corpus Juris-unknál: de az ő törvénykönyve, már a francia forradalom, sőt még az Egyesült-Államok alkotmányának létrejötte előtt tervrajzilag megállapított gyűjteménye, s később törvénykönyve a saját tartalmánál fogva soha sem hozta volna még az európai népek törvényhozásait arra a gondolatra, hogy egy rendszeres alkotmányjogi alap-törvény meghozatala követelményét képezheti egy komolyan alkotmányos nemzet államéletének. Nem is nyújthatott volna ilyesmire üsztönzetet a spanyolon kívül egyéb európai monarchia — értem, alkotmányos monarchia — alkotmány történelme sem.

Legközelebb jöttek egy rendszeres alkotmányjogi alap-törvény alapgondolatához, az Egyesült-Államok alkotmányának létrejöttét megelőzőtt időben, a svéd »Regeringsformen« című nagyfontosságú alkotmányjogi törvények. Már 1317-ben oly szerkezetben fogadta el az orebroi országgyűlés a »király-törvényt«, miszerint ez jóval alkotmányjogibb tartalmúnak mondható az angolok 1215-diki Magna Charta-jánál.

»Egész Svédországban csak egy ember viselheti a koronát, csak egy király lehet. A király választott király és nem öröklő király. Csak belföldiek választassanak királylyá és ugyan első ízben a király fiai közül, ha ilyenek léteznek. Minden kerület tizenkét tanút és birtokos követet küld a Mora-rétre, a lagmann vezetése alatt. Először adják szava-

zatukat az uplandi lagmann és az uplandi 12 követ, és úgy azután sorrendben a többiek. Azt, a ki a legtöbb szavazatot kapja, azt kiáltják ki a lagmannok királylyá. Altig ugyanezen napon leteszi a király az esküt, liogy hű leszen az országhoz; ez értelemben, ezen hűségeskü által kötelezi magát: 1. a keresztyén egyházat védelmezni és ótalmazni, de akként, hogy ez által sem a korona jogai, sem a svéd nép jogai »allogen« — csorbulást ne szenvedjenek; 2. hogy támogatni fogja a jogot és az igazságot, és elnyomni az igazságtalanságot és jogtalanságot; 3. hogy senkinek sem fogja sem testét, sem tagjait elpusztítani, sem vagyonát elkobozni, hacsak nem mondja ki előbb az illetékes bíró a »bűnöst« az illetőre; 4. hogy az országot benszülött svédek által fogja kormányozni, és semmiféle külföldit nem vesz föl a tanácsába; 5. hogy nem fogja külföldiekre bízni a várak stb. parancsnokságát; 6. hogy nem fogja elpocsékolni a koronajavakat; 7. hogy háztartását csakis az ország törvényei szerint őt megillető jövedelmekből fogja fedezni; 8. hogy a hadi s egyéb rendkívüli kiadásokat, a melyek az okmányban részletesen és tüzetesen felsorolvák, csakis azon segélyből fogja fedezni, a melyet a minden egyes kerület püspökéből, lagmannjából, hat úri rendű és hat parasztrendű bizalmi férfiúból álló gyülekezet meg fog tüzetesen állapítani; 9. hogy fönn fogja tartani a templomok, kolostorok, a papság, a lovagi rend és nemesség - riddare och vápnare összes jogait, előjogait és kiváltságait, de csakis akként, hogy ez által a korona jogai csorbát ne szenvedjenek; 10. hogy fönn fogja és meg fogja tartani Svédország régi törvényét, a melyre az eddigi királyok mind meg esküdtek; hogy lesz gondja reá, miszerint a törvénytelenység erőt ne vehessen a törvény fölött, és külföldi törvény Svédországba csak akkor hozassák be, ha a svéd nép előbb ehhez beleegyezését adja; 11. hogy védelmezni fogja a népet bármily nemű kényszer és erőszak ellen.¹⁾ A király ezen esküje azonban egymagában véve még nem merítette ki a svéd nép ezen 1347-diki alkotmánytörvényét; elidegeníthetlenül kiegé-

¹⁾ Ed-söret, Konunga-ed. L. Nordenflycht, Gesch. d. Schwed. Staatsverfassung 42. 1.

szító része volt ezen alkotmánytörvénynek még a király tanácsosainak következő esküje is, melyet nyomban a király eskütétele után kellett letenniük. Magnus (Erichson) király törvényében a tanácsosok esküformulája a következő szerkezetet nyerte: »Esküszöm, hogy a királynak a legjobb tudomásom és lelkiismeretem szerint csakis oly tanácsot fogok adni, a mely az ország jólétét és hasznát célozza; esküszöm, hogy sem erőszak, sem rokonság, sógorság, barátság nem fog ettől engemet visszatartani; esküszöm, hogy a királyt emlékeztetni fogom azon esküjére, a melyet a nemzetnek tett, és egyúttal örködni fogok, hogy ezen eskü megtartassék, végül esküszöm arra is, hogy titokban fogom tartani mindazt, a minek nyilvánosságra hozatala a királynak vagy az országnak hátrányára válhatnék.«

1371-ben, midőn fegyveres paraszttömegek jöttek Uplandból, Grothalandból és Smálandból Stockholmba és Albrecht királyt nagymérvű engedmények tételére kényszerítették, a király ezen engedményeket a következő szerkezetben szentesítette:

»A birodalmi tanács rendelkezése alá bocsáttatnak az ország összes erődítvényei és várai; a birodalmi tanács hozza javaslatba a kinevezendő várparancsnokokat; egyedül a birodalmi tanács van jogosítva a véderő létszámát és a segélypénzek mennyiségét megállapítani; a birodalmi tanács kebelében megüresült tagsági állomások csakis a birodalmi tanács tényleges tagjainak javaslatétele alapján és csakis az ő beleegyezéssel töltenek be; a király semmiféle országos ügyben nem határoz, hanem csak a birodalmi tanács véleményes jelentésének értelmében.« *)

Nagyfontosságú alkotmányjogi actus kétségen kívül: de vájjon még betudva ezen actust is az orebrói alkotmánylevél által consolidált svéd alkotmányba: vájjon hol van még itt az összes intézményeket és az államhatalom által gyakorolt jogokat átölelő rendszeres alaptörvény? Hasonlóan töredékesek voltak az 1436-diki királyválasztási föltételül kikötött alapjogok is; sőt még Kristóf király országos törvénykönyvének

*) Nordenflycht, u. o. 54. 1.

revisiója sem nyújtott alkotmányjogi szempontból egyebet nagyfontosságú rendijogi részleteknél. Ki is akarhatott volna még ez időtt Svédországon rendszeresebb, az államélet egészének főbb vonásait átölelő alaptörvényt? A papságnak épp oly kevésbé állott ez érdekében, mint a nemességnek: mert megszűnhetett volna egy ily rendszeres kísérletezés által; a polgári rendben mint ilyenben nem volt még ekkor irányadó a magasabb értelmiség; a parasztok pedig minden valószínűség szerint egész Svédországon úgy gondolkoztak, miként smálendi társaik, a kik azt felelik vala AVasa Gustáv trónkövetelő csábítgatásaira, hogy: »Jó urunk minekünk a Christiern király; nincsen nekünk ő vele semmi bajunk; megígérte ő minekünk, hogy mindaddig olcsó lesz a só, és lesz heringünk is bőségben, míg csak vele fogunk tartani.«¹⁾

Némi szervezetét állapító meg az 1587-diki egység a kormánynak; ámde ezen egység illető pontjai nem állottak semmiféle egyéb szervezeti intézkedéssel kapcsolatban; alaptörvényi értékkel csakis az unió tartamára lettek volna fölrüházhatók; szintily elszigetelve áll az 1602-diki stockholmi országgyűlési határozat egymagában. Megszünteti ugyan a birodalmi tanácsnak eddig gyakorolt rendkívül nagy, csaknem társ-regensi jogkörét: de ennyit akart csakis kimondani, különben pedig egyáltalán nem akart belenyúlni az alkotmányozásba. 1602-ben Svédország alkotmánya már egészen más, liasonlíthatatlanul kevésbé arisztokratikus szellemű monarchiái alapokon nyugodott, mint I. Gusztáv trónralépte előtt: ámde mind e nagy átalakítást nem rendszeres alaptörvény, nem is többrendbeli, egymást kiegészítő alap törvények, hanem túlnyomólag a koronázási hitlevélbe igtatottcapitulatiók és országgyűlési határozatok eszközölték. IX. Károly alatt már egyenesen arisztokrat-ellenes, absolutisztikus irányú burokratizmus ver gyökeret Svédországon; de ezen áramlat hatalmas úttörője, Skytte János, épp oly kevésbé gondolt még arra, hogy egy ily intézményt alkotmányjogi törvényhozási actus által consolidáljanak király és országgyűlés, mint ahogy nem gondolt az ellenáram-

¹⁾ Tordenflyclit, u. o. 77. 1.

latnak utóbb diadalmas vezére Axel Gustavson Oxenstjerna sem. II. Gustav Adolf uralkodási eskümintájából a Károly királynak aránylag demokratikusabb monarchiája elleni rendszeres reactio szelleme beszél; rendszeres reactio, igen, de csakis olyan, a mely beérte azzal, hogy négy-öt rövid pontban, néhány általánosságban tartott alapelv kimondásával jelezze egy új uralkodási politika irányát. Az 1617-diki törvény, melyet Oxenstjerna az Orebroba koronázni jött rendek elé terjesztett vala a maga javaslatában, nagyfontosságú törvény volt ugyan, de csakis az országgyűlés szervezetével és jogkörével foglalkozott. Oxenstjerna nevezetes reformot hajtott keresztül e javaslatában, a melynek horderejét aligha értették meg mindazok, a kik azt megszavazták — a törvényhozási kezdeményezést csakis a koronának tartotta fönn. Oly vonás, mely semmikép sem gyökerezett az addig is történelmileg fejlett svéd alkotmányban. De hát nem akartak a rendek Orebróban rendszeres alaptörvényt alkotni, hanem csakis az időszerű reformokat létrehozni: nem csoda tehát, ha nem fektettek a napi kérdések által teljesen absorbeált rendek a törvényhozási iniciativa kérdésére egyáltalán fontosságot.

Csakis Gusztáv Adolf hősi esete után a liitzeni csataterén, támadt Oxenstjerna agyában a gondolat — a király kiskorúságának idejére szükségessé vált törvényhozási intézkedések kapcsában — oly törvényjavaslatot terjeszteni az országgyűlés elé, a mely törvényerőre emeltetve, magában foglalja lehetőleg az összes államszervezet és államhatalmi jogkör gyakorlásának alapelveit. 1631-ben fogadták el a rendek ezen törvényt, a mely ezen jellemző címet nyerte: »Regeringsformen« vagyis »kormányforma,« törvény a kormányforma megállapításáról. Hogy ez nem csekély dolgot jelentett, kitűnhetik Puffendorf nyilatkozatából: *Omuibus sicut insigne prudentiae civilis specimen ab omuibus probatum.*¹⁾ Skytte svéd követ²⁾ pedig azt írta a svéd birodalmi tanácsnak, hogy ezen alkotmánytörvényt Angliában minden oldalról mint

¹⁾ Puffendorf, De reb. Sueci. VII. Hsl. ü. Nordenflycht, i. m. 155. lap.

²⁾ L. Nordenflycht, i. m. 155. 1. Ezen alkotmánytörténelmi eseményt nem igen méltatják kellő figyelemre államtudományi szakíróink,

valami remekművet bámulják.« Ezen »kormányforma-törvény« főbb mozzanatai a következők:

»A birodalmi tanács tagjait mint az állam feje, a király nevezi ki, szintígy a hadsereg főbb parancsnokait és egyéb tisztviselőket a törvény utasítása, az ország szükséglete és a saját belátása szerint. A birodalmi tanács tagjainak száma 25. A birodalmi tanács joga és kötelessége a királyt az érvényben lévő jogra figyelmeztetni és neki oly tanácsokat adni, a mint ezt az ő legjobb hiszemők és lelkiismeretük szerint az ország java kívánja; a birodalmi tanács joga és kötelessége egyébként a rendeket és a köznépet az alkotmány iránti hűsége és engedelmességre szorítani, és minden egyes állami ügyben akként járni el, a mint ezt a király és az ország joga, haszna, jóléte kívánják, megfelelőleg azon eskünek, a melyet a tanács tagjai a királynak és az országnak tettek.

Ha az idő rövidsége miatt oly ügyeket, a melyek természetüknél fogva az országgyűlés elé tartoznak, rendes utón, az ország érdekének veszélyeztetése nélkül, elintézni nem lehet, akkor egybehíandók a legfőbb országos kormányzati collegiumok tagjai és a tartományi főnökök; ezekhez járuljanak még minden egyes bírósági járásból két-két tag a lovagrendből, a püspökök Svédország és Pinnland valamennyi egyházmegyéjéből, vagyis az összes superintendensek, valamint Stockholm, Upsala, Götheborg, Norrköping, Abo és Wjiborg városok mindegyike részéről egy-egy meghatalmazott. Ha elkerülhetlenné válik az általános országgyűlés egybehívása, pl. a koronázás vagy egyéb fontos államügyek alkalmából, akkor a következők kapjanak meghívást az országgyűlésre: az egybegyűlt birodalmi gyűlés, a grófok, bárók, lovagok és nemesek, a kik ne maradjanak el törvényes ok nélkül az országgyűlésről; az országos militia ezredesei, alezredesei, őrnagyjai és minden ezredből egy-egy százados, illetőleg kapitány; a püspökök vagyis superintendensek minden káptalan részéről 2-2 taggal, és minden két-két háradszázadról egy-egy plébánossal; minden város részéről a polgár-

sőt még azok sem, a kik tüzetesen az európai alkotmánytörténelem méltatásával foglalkoznak. Hsl. ö. Lord Brougham, Political Philosophy il.hh.

mester, és vele egy tanácsnok vagy egyéb előkelő — főnamb polgár; végül minden egyes hárad részéről egy-egy paraszt. Szót emelni azonban a svéd országgyűlésen csak annak szabad, a kinek Svédország és Finnland régi határain belül fekvő birtoka van.¹⁾

A király kiskorúsága, távolléte vagy betegsége alatt az őt legfőbb állami méltóság viszi a kormányzást; ezen idő alatt azonban nem szabad, ha csak nem éppen végszükségből, sem általános érvényű új törvényt kibocsátani, sem privilégiumokat osztogatni, sem nemességet adományozni, sem semmiféle, — törvényben tüzetesen megjelölt természetű — koronajószágot eladni. Ha erre is rákényszerítené a végszükség, akkor a királynak, mihelyt elérvén nagykorúságát, átveszi az uralkodást, jogában álljon, minden ily kiskorúsága alatt eladott jószágot ismét visszavenni.

A király kiskorúsága, távolléte vagy betegsége alatt említett öttagú régensség tartozik a fontosabb ügyekben az egybegyűlt birodalmi tanácsot meghallgatni, sőt, a mennyiben szükséges, tartozik az öt országos collegium véleményes jelentését is bekérni. Országgyűlések azon idő alatt lehetőleg nem tartandók; csakis akkor hívandók egybe a rendek, ha az ország sorsa forog a kockán.

A szöveg további folyamában a »Regeringsformen« az államjogilag főnálló hatóságok szervezetét recapitulálja, a mi egymagában véve is már föléje emeli alkotmányjogi jelentőségét a lengyel és a spanyol alkotmányjogi mozzanatokat bőszesen tartalmazó törvényeknek, sőt közelebb hozza a rendszerességhez a Bill of Rights-nél is. A hatóságok szervezetének recapitulatiója után elrendeli e kormányforma-törvény egy birodalmi törvényszék felállítását. Ezen birodalmi törvényszék valóságos állambíróságot ülend oly egyének fölött, a kiknek a korona vagy az ország ellen elkövetett, vagy egyéb bűntetteik, vétségeik ügyében, éppen csakis az illető tettesek magas állása miatt, eddigelé az országgyűlésen egybegyűlt

³⁾ A mi az athenei alkotmányjogra emlékeztet, a melynek értelmében **πρατηός**-szá csak az választathatt, és az **ἐκκλησία**-ban is szót mint indítványtevő bizonyos korszakokban csak azon athenei állampolgár emelhetett, a kinek fekvő birtoka volt Attikában. L. »Die Demokr.« I. i. h.

rendek voltak illetékesek bíróilag eljárni és Ítéletet hozni. Ezen birodalmi törvényszék bíráivá a kormányforma-törvény a négy legfőbb udvari bírót, a többi birodalmi tanácstagot, a tartományi főnököket és a legelőkelőbb hat város polgármestereit rendeli ki.

A tartományok közigazgatását 23 tartományi főnökre bízta e kormányforma-törvény. Állandólag meghatározott székhelyeiken kell e tartományi főnököknek lakniok, és valamint a várparancsnokok, úgy ők is három évre neveztetnek ki, a mely időnek leteltével Stockholmba kell jönniök, hogy leszámoljanak három évi összes működésökről. Minden egyéb hivatal viselőjének évről évre kell leszámolniok. Csak a meghódított tartományokban kormányzói állomások, meg a stockholmi főhelytartói állomás lőnek a birodalmi tanács tagjai számára főtartva. Senki sem vonhatja ki magát, törvényes okok nélkül, azon hivatal viselése alól, a melyre kineveztetik. A hivatalviselés, mint államszolgálat, azonban ezentúl biztos, kiszabott fizetéssel díjaztatik. Ha valamely hivatalnok mulasztást vagy büntettet, vétséget követ el, úgy az állam részéről a birodalmi főügyész vádat emel ellene a királyi udvari tanács (bíróság) előtt, mint fegyelmi bíróság előtt. De ha a tettes tagja az öt magas collegium valamelyikének, akkor a fegyelmi bíróság az öt fő méltóságból és a collegium két-két tagjából alakú meg. Ha jjedig magok a magas collegiumok tagjai vagy pedig az állami főméltóságok követnek el valamely mulasztást, vétséget vagy büntettet, úgy a király discretionarius jogkörére bízatik, hogy beéri-e egy egyszerű feddés-sel, vagy pedig formális vizsgálatot akar-e indítani az illetők ellen az egybegyűlt birodalmi tanácsban. Csak ha a király kiskorú, vagy ha valóságos felségárulás vagy hazaárulás büntette forog fenn: csak ez esetben lesz fölöttük is illetékes a birodalmi törvényszék bíraskodása.

Valahányszor csak a tartományi főnökök Stockholmba jönnek leszámolás végett, mindannyiszor tisztí ülés fog tartatni oly ügyek fölötti tanácskozás és határozathozatal végett, a mely ügyeket nem utasítanak, sem az alkotmány, sem a jogerejü szokás az országgyűlésen egybegyűlt rendek elé. Ezen tisztí üléseken résztvesznek az összes (fensőbb) tisztviselők,

és a rendek részéről azok, a kiknek kategóriáit a kormányforma-törvény kirendeli.«

Íme kiterjedt tehát e kormányforma-törvény majdnem mindenre, a mi egy modern rendszeres alaptörvényben foglaltatni szokott. De azért mégsem lehet azt nevezni sem rendszeresnek a szó komolyabb értelmében, sem pedig alaptörvénynek. Nem lehet rendszeresnek nevezni a szó komolyabb értelmében azért, mert sem az államhatalom törvényhozói, végrehajtói és bírói jog- és munkakörei nem lőnek abban tudományos államjogi éllel, úgy egymással, mint az állampolgársággal szemben megállapítva, sem pedig nem lőnek az állampolgárok egyéni jogai egyáltalán mint ilyenek kidomborítva, annál kevésbbé sanctióval megerősített szerkezetben vindikálva. Volt ugyan szó az állampolgárok egyéni alapjogainak egyik legfontosabbikáról, a hivatalviselési képességről az országgyűlésen 1634-ben: ámde e részben nem jött bele az országgyűlés határozata magába a kormányforma-törvénybe, hanem csakis a birodalmi tanács egy ünnepélyes nyilatkozatában constátálta e nagyhorderejű állampolgári egyéni alapjogot a birodalmi kancellár fölhívására.

Az mondatott ugyanis az 1612-diki nemességi nagy privilégium okmányában, hogy »Svédországon semmiféle alacsony születésű egyén — vanbördige — ne tétessék elébe sehol a nemességnek, a királynak és az országnak szégyenére.« Az 1634-ben egybegyűlt országgyűlés nem-nemes rendei ezen kifejezés »vanbördige« ellen heves kifakadásokban törtek ki. Üxenstjerna megértette a kor intő szavát, azért rábírta a birodalmi tanácsot a következő nyilatkozat tételére:

»Ezen elnevezés alatt vanbördige nem szabad ezentúl mást érteni, mint oly egyént, a ki egészen elfajzott, — vanslagstas — nem törődik sem a becsületével, sem nem iparkodik kötelességei teljesítésében. Szóval, a vanbördige alatt csakis oly egyént kell érteni, a ki az ő születését az ő saját egyéni viselése által gyalázta meg. A ki különben törvényes házasságból és tisztességes szülőktől származik, tartozzék bár a nemességhez vagy a papsághoz, polgársághoz vagy akár a parasztsághoz, ne nevezessék ezentúl vanbördigének, és ne legyen kizárva egyetlen egy oly hivatalból sem, a melynek viselésére

képessége van e hazában!» Ha e nyilatkozat belejön a kormányforma-törvénybe: úgy még közelebb jött volna ez utóbbi egy rendszeres alkotmány-törvény fogalmához: ámbár még ekkor is hiányzottak volna belőle úgy az egyéni szabadság mozzanatai, a melyek pedig megvoltak a svéd szokásjogban, mint ahogy hiányzott volna belőle még sok más. De alaptörvénynek sem nevezhetjük ezen 1634-diki kormányforma-törvényt, és ugyan már csak azon okból sem, mert nem különbözött az az eltörölhetése, egészben i vagy részbeni revisiója vagy hatályon kívüli helyezhetése szempontjából semmiféle egyéb svéd köztörvénytől. Ha alaptörvény alatt oly törvényt értünk a modern államtudományban, a mely törvény a benne lerakott szervezeti és jogi vezérlő eszméknél fogva szabályozóul szolgáljon mindazon törvények szellemére, politikai irányára nézve, a mely törvények ezen alaptörvénynek meghozatalától, mindaddig, míg az csak érvényben marad, alkotatni fognak: akkor nagyon is természetes azon követelmény, hogy az ily alaptörvény ne legyen kitéve a törvényhozás további működésében, egy vagy más országgyűlés képviseleti vagy egyéb alapon nyugvó, de mindenesetre döntő illetékességű elemei részéről katastróphikus meglepetéseknek. Ezért a modern alaptörvények alkotói belátták ugyan egyfelől azon elméleti törekvések kábaságát, a melyek a régibb századok folyamában egy-egy nép összes jövőendő életére egyetlen egy lehető legjobb, és éppen azért többé nem is módosítható alkotmányt véltek kieszelhetni: de másfelől még sem akarták kitenni a népeket annak, hogy az összes állami életnek és jogéletnek alapeszméit magában foglaló alaptörvényt, úgy, a mint ennek vezérelveit hosszú küzdelmek nehezen kivivott eredményeiből a nép javára legjobban megállapíthatni hitték volt, egy nem várt pillanatban, vagy legalább az egész nemzet értelmiségének jókoráni elvi előkészítése nélkül, bármely országgyűlésen egy egyszerű leszavazással a reactio vagy a túlhajtok, vagy tán mindkettőnek ad hoc erkölcstelen szövetkezése megsemmisíthesse, és ezen megsemmisítéshez még holmi függöny mögötti cselszövények vagy félrevezetés által a szentesítést is rövid úton megszerezhesse, és éppen azért az ily pillanatnyi áramlatok pártpolitikai megrohanása ellen biztosítandók az alkot-

mány alapelveit, az alaptörvényt oly clausulával szokták megedzeni, miszerint ezen alaptörvénynek egészbeni vagy részbeni módosítása, revisiója csak akkor kerülhessen napirendre, ha azt pl. vagy két egymásutáni országgyűlésnek, vagy legalább egy országgyűlésnek kétharmadnyi szavazattöbbsége stb. kívánja; és ha napirendre kerül is ez által az alaptörvény egészbeni vagy részbeni revisiója, ne egy közönséges országgyűlés határozhasson egyszerű szavazattöbbséggel a revisio szelleme és szerkezete fölött érdemileg, hanem vagy a tüzetesen e célra egybehívandó alkotmányozó gyűlés, vagy pedig két egymásutáni országgyűlésnek legalább is kétharmad többsége s több efféle.

Az 1634-diki svéd kormányforma-törvényben semmi nyoma még egy ily clausulának, egy ily megedzési, körülszanczolási törekvésnek. Egyszerű köztörvény az, mint bármely egyéb törvény, mely akár a legcsekélyebb jelentőségű magánjogi, perjogi vagy közgazdasági kérdésben az idétt vagy később a svéd országgyűlés által hozatott. Sőt Christina királynő, X. Károly és XI. Károly ezen 1634-diki kormányforma-törvényt meg sem erősítették, tehát az akkori államjog nyelvén szólva kétségben hagyták a nemzetet a felől, vajjon törvényerejű érvényt tulajdonítanak-e és kívánnak-e tulajdonítani ezen kormányforma-törvény határozatainak vagy sem? 1660-ban »Additamentum« szavaztatott még hozzá, különösen a közhivatalviselés jogának minden rendre kiterjesztése érdekében; ámde maradandó, minden oldalról elismert és törvényes tiszteletben tartott államjogi érvényt ezen additamentum sem volt képes az 1634-diki kormányforma-törvénynek biztosítani, és így ez, szintúgy, mint a többi, régibb századbeli e fajta alkotmánytörvény lassanként elkallódott. Már 1680. december 10-dikén azt határozták a svéd rendek, hogy ez az 1634-diki kormányforma-törvény nem kötelezi többé a királyt, és ennél fogva jogában áll a királynak azon tetszése szerint változtatni..) »Lag och lagn stadga« — így nevezték azelőtt a rendek az 1634-diki kormányforma-törvényt: most pedig a rendeknek ezen érvényen kívülhelyező határozatát nevezé el a király »örök törvénynek.«²⁾

¹⁾ és ²⁾ Nordeuflyoht, i. m. 223. 1.

Hasonlót kell mondanunk az 1719-diki Regeringsformen-ről. Ezen nevezetes kormányforma-törvény sem volt rendszeresebb, sem nem volt inkább alaptörvény-természetű az 1634-diki alkotmánytörvényénél. A legsajátságosabb intézkedéseket vette föl az 1719-diki svéd országgyűlés ezen új kormányforma-törvénybe: megállapította, hogy a királynak a birodalmi tanácsban csak két szavazata, nem pedig abszolutizmusra — enwáldet valló korlátlan elhatározási, eldöntési joga legyen, a mi annyit jelentett, hogy a svéd király uralkodási actusai ezentúl a birodalmi tanács tagjai szavazatainak többségétől függenek; elrendelte azt is ezen 1719-diki »kormányforma-törvény,« hogy a birodalmi tanács minden üléséről állandóan és rendszeresen jegyzőkönyvet vezessen minden egyes birodalmi tanács-tag felszólalásának és szavazatának tüzetes megjelölésével, hogy minden országgyűlés egybegyűlése alkalmával valamennyi ily jegyzőkönyv a rendek elé terjesztvén, a rendek ezen jegyzőkönyvek alapján a birodalmi tanács tagjainak működését fölülvizsgálhassák és esetleg felelősségre is vonhassák. Szóval, felelőssé tette ezen 1719-diki svéd kormányforma-törvény a birodalmi tanács tagjait, a kiknek szavazattöbbségétől pedig a király minden uralkodási actusa függött, legalább törvényes (nem czélszei.űségi) szempontból a rendekkel szemben.¹⁾ Ennél nevezetesebb alkotmányozási műveletet még nem végzett a XVIII. században, de azelőtt sem a svéd törvényhozás: mindezek daczára nem nyert rendszeresebb, törvényszerűbb szerkezetet ezen állami okmány sem, mint a minőben az eddigi svéd alaptörvények láttak napvilágot. Hogy nem tartották magok a rendek sem még ezen kormányforma-törvényt oly horderejű államjogi alapnak, mint a minővé emeli a modern államjog bármely államban is, a melynek van, ennek rendszeres alkotmányjogi alaptörvényét: ez kitűnhetik azon tényből, miszerint, habár föl lön véve az 1719-diki kormányforma-törvénybe, szintűgy, mint a király koronázási hitlevelébe azon tétel, mely

¹⁾ Nordenflyckt i. in. 259 — 262. 11. — Az 1719-diki kormányforma-törvény javaslata azon fogalmazványban gyökerezett, a melyet még 1716-ben Per Ribbing báró és az öreg Gyldenranz nyújtottak be; számos rendelkezése azonban az 1634-diki kormányforma-törvényből vétetett át.

megszünteti, sőt eltiltja, mint gyűlöletre méltó, nemzetellenes tévelyt, a királynak a korlátlan uralkodást: azért mégis a rendek külön törvényt alkottak, a mely minden egyes hivatalnokot, világit úgy, mint egyházit, arra kötelezett, hogy ünnepélyes esküt tegyen, hogy testtel-lélekkel küzdeni fog az ellen, »hogy a gyűlöletes korlátlan uralkodás — enwaldet, souverainetés — még valaha visszaállítsák.¹⁾ Másfelől már 1720-ban szükségesnek látták a rendek a koronázási eskü formulájába egy oly pontot is fölvenni, a mely a király szavazatjogát és az ő uralkodási actusainak a birodalmi tanács tagjai többségének hozzájárulásától függővé tételét messze túl az 1719-diki kormányforma szellemétől szabályozta volt; a minthogy ugyancsak a koronázási esküformulába oly pont is iktattatott, a melynek erejénél fogva a rendek a király iránti huségkötelezettsége alól fölmentettek, mind azon esetekre nézve, a melyekben a király a saját maga esküjét vagy fogadalmát megszegendte. Ennek következtében az 1719-diki kormányforma-törvény már 1720-ban revisio alá került, és a királyi praerogativa érdekében a fennérintett megszorítások megsemmisítettek;²⁾ és az, hogy a birodalmi tanács tagjai az országgyűlésen egybegyűlt rendeknek felelősek, határozottan és ünnepélyesen kimondatott; másfelől azonban a birodalmi tanács följosítottat, hogy az országgyűlést, ha az ország java valamely váratlan esetben úgy kívánná, a király beleegyezése nélkül is, saját hatalmi köréből kifolyólag egybehívhassa.³⁾ Ugyanekkor az országgyűlésen egybegyűlt rendek azon jogot is beiktatták az országgyűlés számára a revideált alkotmányba, vagyis az 1720-diki kormányforma-törvénybe, hogy a nemzetközi ügyek, háború, békekötés, szövetségkötés ügyeibe, a melyek fölött az 1719-diki kormányforma-törvény a rendelkezést egyedül a birodalmi tanácsban elnöklő királynak tartotta fenn, ezentúl maguk az országgyűlésen egybegyűlt rendek szólhassanak bele végérvényes határozathozatali jogsúltsággal;⁴⁾ és hogy a hadsereg fölötti rendelkezés jogát is a rendek maguknak biztosítsák, beleiktatták végül még azon

¹⁾ Ugyanott.

²⁾ Nordenflycht, i. m. 266. 1.

³⁾ és ⁴⁾ Nordenflycht, i. m. 267. 1.

pontot is, miszerint a hadsereg nemcsak a királynak esküdjék hűséget, de az országnak és az országgyűlésnek is, és hogy egy ezredes se merészelve a maga ezredét béke idején más célból kivonultatni, mint a rendes hadgyakorlatokra, ha csak nem a király és a birodalmi tanács parancsára; ha mely ezredes pedig e törvényt megszegné, halállal, becsületvesztéssel és vagyonának elkobzásával büntetessék merényletéért, ¹⁾

Íme ennyire kiépítette ezen 1720-diki kormányforma-törvény az alkotmányos-monarchiát Svédországon az alkotmány-biztosítékok irányában: és még sem nevezhetjük ezen 1720-diki kormányforma-törvényt sem rendszeres alap-törvénynek. Nem; hisz oly csekély műgondot fordított a svéd országgyűlés ezen 1720-diki kormányforma-törvény szerkezetének kellő formai megerősítésére, hogy nem is közölte a javaslatot a birodalmi tanácssal, elannyira, hogy ezen birodalmi tanács, kevéssel annak szentesítése után, már azzal mert fenyegetőzni, hogy majd ő is — a birodalmi tanács — átrevideálja ezen 1720-diki kormányforma-törvényt a haza javára, a maga részéről.« ²⁾ Hogy nem érezte magát még a legfontosabb államjogi törvények alkotásában sem lekötve az 1720-diki kormányforma-törvény határozatai által a svéd törvényhozás, kiderül azon körülményből is, hogy már 1723-ban, midőn pedig e kormányforma-törvény még teljes érvényben volt, az országgyűlés jogköréről, egybehívásáról stb. egy jelentékeny törvényt alkotott, még pedig oly szellemben, a mely nagyban ellenkezett az 1720-diki érvényben lévő kormányforma-törvény szellemével. Az országgyűlés egybehívásának jogát ezen új, 1723-diki törvény már a tartományi főnökökre is kiterjeszti bizonyos esetekben; sőt semmiseknek nyilvánítja a király mind azon rendeleteit, a melyeket ily esetekben kibocsát. Erre csakugyan nem volt még praecedens Svédország alkotmánytörténelmében. ³⁾

Nevezetes lépést tett a svéd törvényhozás 1751-ben az alkotmányjog terén; Adolf Frigyes koronázási hitlevelébe

¹⁾ Ugyanott.

²⁾ Nordenflycht, i. m. 269. 1.

³⁾ Nordenflycht, 275—292. 11.

beleiktatta a korona praerogatívájának oly megszorítását, a melyre 1720-ban és 1723-ban a legvérmesebb néppárti politikusok sem gondoltak még. Megeskették a királyt, hogy csakis a kir. báz miniszterét fogja saját belátása szerint kinevezni; minden egyéb magas államhivatal betöltésénél a király csak a birodalmi tanács által előterjesztendett jelöltek-létszámából nevezhet ki; a kabinet tagjainak kinevezésénél a birodalmi tanács által emelendett nehézségek figyelembe veendő; a cancellária elnökét pedig maguk az országgyűlésen egybegyűlt rendek fogják kinevezni.¹⁾ Egyfelől tehát egy ily alkotmányjogi actus, másfelől meg az 1720-diki kormányforma-törvény még érvényben: valóban sajátyszerű egy állapot. Hogy lehetett volna még ekkor szó, komolyan, rendszeres alkotmányjogi alaptörvényről? — Az 1756-diki royalista államcsinysikerlet nem sikerült. A rendek kaptak a merénylet meghiúsultán, és országgyűlési határozat által elvették a királytól a négy legfőbb, Stockholmban székelő hadiparancsnok kinevezési jogát, és azt egyenesen és kizárólag a birodalmi tanácsra ruházták.²⁾ Csaknem gyökeresen átalakította, legalább a rendi képviselőket belül, az 1562-diki törvény a nemesség részvétének módozatait is az országgyűlésen: minden megtörténhetett, a nélkül, hogy az 1720-diki kormányforma-törvény előbb revideáltatott volna, azon irányban, a melyre ezen utóbbi alkotmányjogi intézkedések vallottak.

Csak az 1765-diki országgyűlés hozott egy nevezetes határozatot, a mely előre árnyékolta már a modern alkotmányjogi alaptörvények jogi természetének egyik jellemző mozzanatát. Határozatilag mondotta ki ezen évben a svéd országgyűlés, hogy ezentúl, ha valamely országgyűlésen a kormányforma-törvények módosítványai, magyarázatai vagy pótcikkei hozatnak javaslatba, úgy ezek törvényerőre ezen országgyűlésen még nem, hanem csakis a következő országgyűlésen emeltethetnek, és akkor is csakis az összes rendek egyező szavazatával. — Rendszeres alaptörvény alkotásához folyamodni azonban senkinek nem jutott még ezért Svédországban az eszébe. Az igazságügyi kancellár — folkets

^{1) 2)} Ugyanott.

ombud — kinevezését a rendek ugyanekkor maguknak tartották fenn és ez által ismét csorbát ütöttek a formailag még érvényben levő kormányforma-törvény által előírt államjogi jogrenden. ¹⁾

Már 1772-ben oda nyilatkozott III. Gusztáv király, hogy kísérletet fog tenni egy új alkotmánytörvényvel: hat évig próbálja ki a nemzet, és azután határozza el az országgyűlés, vajjon érvényben maradjon-e az továbbra is? A király be is váltotta ígérését, és új kormányforma-törvényjavaslatot nyújtatott be, az 1680 előtt főnnállóit svéd államjog szellemében; az országgyűlés el is fogadta e javaslatot és így törvényerőre emelkedett az még 1772-ben.

Ezen kormányforma-törvény jóval inkább rendszeres foglalhatja már az egész svéd alkotmányjogot átölelő alaptételeknek, mint a minők az eddigi svéd kormányforma-törvények voltak; a rendszerességre irányzott törvényhozói törekvés jellegét viseli magán ezen kormányforma-törvény azon intézkedése különösen, a mely hatályon kívül helyezi az összes 1680 óta alkotott kormányforma-törvényeket.

Ámde nem foglal magában intézkedést sem a saját jogi természetének a rendes törvényénél nagyobb megerősítése tekintetében, sem pedig nem állít föl az egyéni alapjogokra nézve oly tételeket, a melyek lehetővé tették volna, hogy az összes további svéd törvényhozás, a míg ezen kormányforma-törvény érvényben marad, ennek szellemében fejlesszék tovább.

Sőt a bevezetésben az mondatik, hogy »egyedül a királyt illeti meg a jog, és senkit mást, uralkodni Svédország fölött az ország törvényei, a király-törvény (balk) és ezen kormányforma-törvény fölött.« Miután pedig alkotmányjogi mozzanatok, még pedig olyanok is, a melyeket ezen 1772-diki »kormányforma« rendelkezései érintetlenül hagytak, amazokban szintén foglaltatnak; és most mégis az rendeltetik, hogy a király ezek szerint is uralkodjék: tagadhatatlan, hogy egységes, önmagában bevégezett, az összes akkori svéd alkotmányjogi alaptételeket és vezérelveket magában foglaló, és így

¹⁾ Norilenflycht i. m. 296—297.11.

rendszeres alkotmányjogi alaptörvénynek ezen 1772-diki fiageringsformen sem tekinthető. ¹⁾

1789-ben, február 21-dikén, nem minden erőszakoskodás nélkül fogott III. Gusztáv hozzá az 1772-diki kormányformátörvény félig autókra! irány felé hajló, félig demokratikusabb szellembeni revíziójához: de már azon §., a mely a nem-nemes rendek tagjai számára, teljes egyenjogúságot követel a jogótalomra nézve a koronától, ezen 2. §., mely az összes rendek összes tagjainak teljesen egyenlő szabadságát hangoztatja a nemesi rend tagjainak szabadságával; ez a 2. §. már nagyon is elárulja, hogy honnét fűtt ekkor már a szellő. Az igaz, hogy Párisban a Bastillet csak még ugyanezen 1789-diki év július 14-dikén rombolja vala le a forradalmi tömeg, és a svéd király a nemesség megtörését az »egyenlőség« nevében már február 17-dikén kísérletté meg első ízben: ámde a modern alkotmányjogi reformmozgalom előszelét megértették már a kor színvonalán állott stockholmi udvarnál 1788. decemberében. Olvasták itt már ekkor azon emlékiratokat, a melyekben a pénzügyi tönk szélére jutott XYI. Lajos államtanácsának fölhívására Franciaország államtudosai és publicistái csak imént oly demokrata szellemben válaszoltak volt; megértették azon javaslatból, melyet a király legidősebb fivére, a provencai gróf a pénzügyi tönk szélén az egybehívandó országgyűlés egybeállításának módozatai, elemei tárgyában a »Notables«-ok gyűlésén még november havában benyújtott, a midőn ezen vérbeli herczeg, kit később XVIII. Lajos neve alatt ismer vala meg a világ, azt követeli vala, hogy a »tiers-état«, a harmadik rend ezentúl éppen kétszer annyi képviselőt legyen jogosítva az országgyűlésre küldeni, mint a nemesség és a papság külön-külön; megérthették, mondom, Stockholmban az udvarnál már a provencai gróf ezen javaslatából is, hogy az uralkodó családok érdekében áll szakítani az eddigi alkotmánypolitikai hagyományokkal, és egy egészen új, eddig még járatlan úton kell megindulni. Nem adatott meg III. Gusztávnak, hogy ezt a szó teljes értelmében végrehajthassa Svédországon; 1789-ben a dolgok ott fönn északon

¹⁾ Sveriges Grundlagar, 1744. — L. Norclenflyclit i. m. 305. 1.

még úgy állottak, hogy lényegileg fönn kellett még tartani az 1772-diki kormányforma-törvényt a III. Gusztáv által czélbavett további reformok alapjául; ki is mondotta ezt az 1789-ki országgyűlés határozata;¹⁾ III. Gusztáv 1792-ben elesett Ankarström gyilkától, — az ő utódát, IV. Gusztávot, meggyűlöli lassankint az egész svéd nemzet, — hasztalan dühöng a gondolat[^] és sajtó szabadsága ellen; eltípor valamennyi folyóiratot, kitilt országából (1804.) minden francia és dán hírlapot, — a svéd hírlapoknak megtiltja, hogy ne merészeljenek egy szót se írni a francia forradalom viselt dolgairól; örömeiben nagyot szökik, valahányszor azt hallja, hogy egy-egy nyomda ismét megbukott, ő maga pedig nem olvas egyebet, mint a bibliát és az »Exercier-reglement«-t; s midőn már tarthatatlanná válik ezen zsarnokság, megrohanják őt a rendek, fogva viszik Gripsholmba és lemondatják; (1809. márczius 29.); május 29-dikén pedig formailag le is teszik nem csak őt, magát IV. Gusztávot, de az egész Wasa-dynastiát. Az okmányban, melyben őt trónvesztetnek nyilvánítják, fölhoznak ellene mindent, a mit elkövetett Svédország ellen, tán akaratlanul is, uralkodásának folyamában; szemére lobbantják, hogy fölösleges hadviselési által tönkre tette a mezőgazdaságot, ipart, kereskedelmet, bányászatot, hogy elvesztette Finnlandot, sőt még azt is, hogy megszegte koronázási esküjét, és hogy ki akarta rabolni a bankot. Csak azon vádat nem emelik ellene, hogy megszegte az alkotmányt, azaz az 1772-diki kormányforma-törvényt. Pedig ez 1809-ben, midőn IV. Gusztávot letették, még formailag teljesen érvényben állott.

Végre 1809-ben, június 6-dikán létrejött a királyválság folytán mellözhetlenné vált új alkotmány, szintűgy egyetlenegy »kormányforma-törvény« (»Kegeringsformen«) alakjában mint az előbbieik. Ámde ezen 1809-diki svéd kormányforma-törvény már valóságos, rendszeres alaptörvény volt; ha nem is szakított még a rendek előjogaival, sőt az országgyűlés rendi tagozatával: hogy alakilag mégis túlnyomólag az 1791-diki francia alkotmány — »Constitution« — mintájára készült: ezt nem fogja tagadhatni senki, a ki e kettőt egybe-hasonlítja.

¹⁾ Sveriges Grundlager 17 89-, 9. §.; Hsl. ö. Nordenflycht, 318.1.

Elmondhatjuk tehát, hogy még az alkotmányjogi mozzanatokra nézve oly folytonos válságokban gazdag svéd államéletfejlődés is csak oly időpontban hozta létre az első rendszeres alaptörvényt, a midőn már példát adott egy ily alakbani alkotmányozási kísérletre az európai monarchiáknak az 1789-ben kitört nagy francia forradalom.

A rendszeres alaptörvények genesisét az Egyesült-Államok 1787-diki alkotmányának, másfelől az 1791-diki francia »Constitution« epochája jelzi e szerint: e két időpon-
ton túl azonban, miként mind ez előzményekből kitűnik, ezen genesis előkészítését nem az európai államok alkotmánytörténelmi fejlődése idézte elő.

Az igaz, hogy Etienne Marcel már 1358-ban sokkal rendszeresebb szerkezetben követelte volt nemcsak az állampolgári jogokat, de az államhatalom szervezetének megállapítását is csaknem oly bevezetett formulákban helyezte kilátásba, mint a svéd »Regeringsformen«: ámde Etienne Marcel alkotmányát megbuktatta a vidék műveletlen tömegének brutalitása és letiporták híveit, mielőtt meghajoltak volna valaha is ezen alkotmány előtt, a francia főnemesség nehéz lovasai. Másfelől a könyvnyomtatás még nem volt föltalálva; a mozgalom leveretése után nem képződhetett ily természetű kérdésekben tradíció a nemzet kebelében Etienne Marcel eszméinek irányában; csakis a legtudósabbak emlékeztek rá a könyvtáraik falai közt, és midőn az észak-amerikai Egyesült-Államok alkotmányát megszerkesztették, nem emlékezett Etienne Marcel eszméire sem innen, sem túl az óceánon, az irányadó elmék közül már senki.

Valamennyi európai állam között egyesegyedül Svédország volt az, a melynek alkotmányjogi törvényei időről-időre legközelebb jártak egy rendszeres alaptörvény eszméjéhez; nagy hírnevet is szerzett magának az 1634-diki svéd törvényhozás azon kormányforma-törvény megalkotása által, a melyet Skytte londoni svéd követ szerint, — hallók — mint páratlanul bölcs törvényt magasztaltak a XVII-dik század negyedik évtizedében még Angliában is.

Ámde mit tudtak azon amerikai politikusok, a kikben az Egyesült-Államok alkotmányának alap gondolata első ízben

megfogamzott volt — mit tudtak ők akár az 1634-diki, akár az 1719-diki vagy az 1772-diki svéd kormányforma-törvényről, akár Skytte Jánosról? A »Federalist«-ból bizony nem tűnik ki, hogy akár Hamilton, akár Jay, Jefferson vagy Madison ilyen egybehasonlító alkotmánytörténelmi tanulmányokkal tüzetesebben foglalkoztak volna. Egyéb forrásokból pedig tisztán világosan arról győződünk meg, hogy egyáltalában nem alkotmánytörténelmi, hanem túlnyomókéig irodalmi tanulmányokból nyerték az amerikai államférfiak szintűgy mint a francia forradalom vezénylő szónokai az ösztönzetet rendszeres alaptörvény alkotására. Még azok is, a kik nem olvastak a görög gyarmatokban alkotmányozott bölcsészek rokontermészetűnek látszó kezdeményezéseiről, sem Charondas és Zaleukos állítólagos töredékeit, állambölcsészkedő bevezetéseit nem olvasták, még ezek is ismertek egész tömeg államregényt Morustól le egész Rousseauig; és különösen ismerték Locke művét »On Civil Government«, a melynek függelékül rendszerint oda szokott csatoltatni a kiváló angol állambölcsész által Carolina állam számára kidolgozott »alkotmány«, a minthogy bőven ismerik vala azon »alkotmány«-! is, a melyet ugyancsak Jean-Jacques készít vala elő Lengyelország számára. A III. Károly alatt közzétett enemű spanyol irodalmi reformmunkálatok szintén befolyásoltak egy-két gondolkodót; még inkább pedig maga a tényleges államjogi tarthatatlanság, a mely nem egy régi épület tatarozását, de egy egészen új épületnek azonnali fölépítését írja vala elő a nép jogainak biztosításáért küzdő törvényhozóknak.¹⁾ Tüzetesen fogok más alkalommal ezen irodalmi előz-

¹⁾ A nyomok az irodalomban Hellas bölcsészeinek törvényhozási actusaira és kísérleteire vezetnek vissza. A görög államok túlnyomó nagy részében az alkotmány szintűgy történelmileg fejlődött volt, mint később Angliában vagy Magyarországon. Például Athénében Solon nem az egész alkotmányt alakította át a maga 592-diki, világtörténelmi fontosságúvá lett törvényhozása (L. »Demokratie« ez. művem T. kötetének 2. fejezetét) által, hanem csakis egyes államintézmények — pl. a tanács, az Areiopag, a Heliaia stb. — reformját vitte keresztül. Az ős görög államok majdnem mind kizárólag hasonlóan jártak el: azért nem is jutottak soha egy az egész államszervezetet és az államhatalom meg a nép jogkörét, s az állampolgárok egyéni alapjogait egy ugyanazon nagy

menyekről értekezni: jelenleg áttérek a tényleg fönnálló európai monarchiáknak érvényben levő rendszeres alaptörvényeire. Európa jelenlegi monarchiái közül csak Angliának, Magyarországnak, a két Mecklenburg nagyhercegségnek, az

államokmányban törvényerejűleg megállapító rendszeres alaptörvény birtokába. A *πολιτεία*, vagy rokonértelemben a *πολιτεία* mindezen ós görög államokban az érvényben levő államintézmények összeségét jelentette csupán, tehát olyasvalamit, a minek az eredete sem nem egyetlenegy időpontra, sem pedig nem egyetlenegy szervező, mindent átölélő alapgondolatra vall, hanem századok hosszú során át számtalan időpontra, a melyben az öröklött intézmények egyik vagy másik mozzanatának többé-kevésbé palliatív vagy többé-kevésbé gyökeres törvényhozási átalakítása érvényesült.

Egészen másképp keletkeztek a görök államok a gyarmatokban, különösen pedig az oly újonnan alapított városokban, a melyeknek első alapvetése akár meztelen talajon, akár egy elpusztult régibb város romjain már oly időben ment végbe, a midőn a szellemi közművelődés már magasabb fokot ért volt el és általánosabban is el volt terjedve a görög népletében. Az ily városok többnyire tervszerű alapon lőnek fölépítve; a polgárat jövőjének biztosításán buzgólkodó hatalmi elemek azonban nemcsak a telkek föl- s kiosztásában kívántak bizonyos, tervszerűleg előre jól megállapított rendszert követni, de az alakítandó állam szervezetének és a szervezendő államhatalom jogkörének megállapításában is. Egy egészen új talajon, egy egészen új államélet küszöbén állottak a kivándorlóit város-alapítók; ha kegyelettel gondoltak is odahagyott régi hazájukra, csak ritkán terjedt ezen kegyeletek odáig, hogy átültessék az anya-városnak hagyományosan fejlett összes intézményeit is. Többnyire csak a fontosabb kereteket vették át; voltak azonban olyanok is, a melyek merőben szakítottak az anya-városnak politikai hagyományával. Ily tabula rasan alakúit államok voltak kiválóan a nyugati görögség gyarmat-városai Italiában és Siciliában; tehát éppen azon városok, a melyek már az ötödik század elején egész seregét rajozták ki a bölcsészeknek. Nem csoda, ha úgy a pythagoreusok mint az eleaták, meg az ion iskola tanítványai kapva kaptak az alkalmon, eszméiket érvényesíthetni, midőn arra lőnek fölhíva, vagy saját kebelbeli polgártársaik, vagy pedig távolabb lakó bámulóik által, hogy törvényeket és alkotmányt adjanak egy vagy más újonnan alapított, vagy csak nem rég keletkezett, s a hagyományok tömkelegéből teljesen kiszabadult város népének. *Νομοθετεῖν καὶ πολιτεύεσθαι* — e kettő együtt járt ugyan, de azért nem állíthatjuk, hogy mindazon bölcsészek, a kik egy ily magasztos tiszt elvállalására fölhíva lőnek, egytől-egyik rendszeres egészbe igyekeztek volna önteni mindazt, a mi az általuk szervezendő, vagy gyökeresen reformálandó gyarmatváros-állam politikai szervezetére vonatkozott. Valljuk be őszintén hogy egy ilyen alkotmányozási kezdeményezésnek

oroszl császari birodalomnak és Montenegro fejedelemségnek nincs alkotmányjogi alaptörvénye; hogy az Ozmán birodalmat ne is említsem.

Hogy Anglia és Magyarország éppen azért neveztetnek, sőt jórészt ünnepeletnek is, az államtudományi és államjogi irodalomban történelmileg fejlett alkotmányú államokul, mert nem bírnak rendszeres alkotmányjogi alaptörvénnyel, ez köztudomáson van; ez bevégzett alkotmánytörténelmi tény, a mely a jelen értekezés keretében nem igényel semmiféle commentárt. Mecklenburg nagyherczegsége és Montenegróra nézve azonban szükségesnek tartom megjegyezni a következőket.

Mecklenburg-Schwerin nagyherczegség számára alkotott ugyan 1849-ben október 11-dikén a Frigyes nagyherczeg által egybehívott országgyűlés egy »Staatsgrundgesetz«-et, a mely alakilag teljesen beleillik a rendszeres alkotmányjogi alaptörvények kategóriájába, ámde ezen alkotmány a beálló reactió folytán 1850. szeptember 11-dikén választott bírósági ítélet által, a lovagi rend — Ritterschaft — panaszára sem-

késégbevonhatlanul hiteles irodalmi nyomait még csak egyetlen egy esetben sem tudjuk beigazolni a ránk szállott irodalmi hagyaték töredékeiből. Azt olvassuk, hogy Parmenides törvényeket adott ennek a vái-államnak, Zénón pedig amannak a város-államnak stb., ámde a szövegét azon dolgozatnak, a melyet valósággal alkotmány-törvényévé emel vala egy- vagy más ily alkotmányozásban buzgólkodó gyarmatváros-állam, nem ismerjük egyetlen egy esetben sem. Csak töredékek állanak előttünk, a melyekről többé-kevésbbé okunk lehet hinni, hogy ha nem is közvetlenül, hát irodalmi oiaoooy^ folytán közvetve mégis egy oly állami okirat érvényére emelt dolgozat szövegéből szivároghattak el korunkra, a melyet csakugyan a szóban forgó bölcsészek közül tehetett egy nagy már, alkotmányozási czélből irhartyára, vagy mint mi mondanék, papírra. Hogy valóban rendszeres alapra igyekezettek ezen munkálataikban az alkotmányozásra fölhívott bölcsészek közül némelyek fektetni az illető város-állam alkotmányjogát: ez alig szenvedhet kétséget az elméletben. Hisz ezen alkotmányozó bölcsészek között voltak nagyobb számmal olyanok is, a kik még mielőtt e magasatosan gyakorlatias tisztt betöltésére fölhívattak volna, már is tüzetes műveket írtak az állam természetéről, — **Περὶ πολιτείας** — vagy **Περὶ νόμων** — majd ismét **Περὶ νομοθεσίας** stb. e féle ezímen. Bővebben minderről inás alkalommal. Hsl. e. »További adalék a görögök politikai irodalmának kritikai méltatásához« című értekezésem a Henkel művével, a melyet ezen értekezésemben kritikailag bonczkés alá veszek.

misnek jelentetett ki, (már az 1817-ben november 28-án kelt »Patentverordnüng« által egy »kompromissarische Instanz« állíttatván föl a kormány és a rendek közt fölmerülő vitás kérdések elbírálására) és így az 1849-diki rendszeres alkotmányjogi alaptörvény megsemmisítettése után az 1755-diki »Erb ver gleich« lépett ismét mint »Landesgrundgesetz« életbe, épségben tartásával az 1523-diki országgyűlési szervezetnek, a mely még manap is a mecklenburgi »Landtag« szervezeti alapját képezi, és merőben rendi alapon, sőt a »Eitterschaft«-ra nézve, éppen úgy, miként a középkori magyar rendi országgyűlés, nem képviseleti, hanem a jogoséit nemesek személyes megjelenési, vitaközlési és szavazati jogának alapján áll.

Ezen választóbírósi ítélet tehát visszahelyezte a mecklenburgi államjogot a maga hagyományos medrébe, és így Mecklenburg-Schwerin nagyhercegség szintűgy, mint a vele az 1523-diki unió alapján egyesült Mecklenburg-Strelitz íagyhercegség, ma is régi történelmi fejlődésé államintézményeinek alapján áll ismét, alkotmányjogi szempontból. Négy-öt rendbeli államjogi okirat képezi a sarkkövét ezen alkotmányjogi állapotnak: az 1523-diki Unio-levél, az 1572-ki és 1622-diki »reversalisok« és az 1755-diki, és az 1817-ben, november 28-dikán kelt sarkalatos törvények. Ez utóbbiak azonban alkotmányjogi alaptörvény-jelleggel nem bírnak. .) Nem bir rendszeres alkotmányjogi alaptörvény jellegével a fölsorolt törvényhozási actusok, illetőleg államjogi okmányok közül még maga az 1755-diki »Landeserbvergleich« sem, jól lehet ugyancsak mint »Landesgrundgesetz«-et emlegeti a mecklenburgi államjog műnyelve. Nem csoda egyébként, ha így nevezi azt azon állam jogi műnyelve, a mely még máig sem tudott megbarátkozni a modern állameszmével.

¹⁾ Hsl. Marquardsen »H. d. öffentlichen Hechts« című gyűjteményében a Mecklenburg államjogáról szóló jeles monographiát. — Wiggers, Das Verfassungsrecht in Grossherzogthum Mecklenburg 1860. — Wiggers, Die Mecklenburgische Verfassungsfrage, deren Geschichte und gegenwärtiger Stand, 1877. A mecklenburgi államjog történelmét tüzetesen búvárolni magyar államtudósnak már csak azért is érdekében állhatna, minthogy Angliát kivéve, ugyancsak e nagyhercegség alkotmánytörténelme mutat leginkább a magyar alkotmánytörténelemmel rokon vonásokat.

Autokrator monarchiák Európában nem ismertek és nem ismernek még e pillanatban sem. Valamint alaptörvényt nem ismertek a rendi monarchiák sem.

Úgy vagyón; rendszeres alaptörvény, rendszeres alkotmányjogi alaptörvény csakis népképviselési alapon nyugvó modern alkotmányos monarchiákban jöhetett létre Európában.

Vegyük már most sorrendre Európa jelenlegi monarchiáinak rendszeres alkotmányjogi alaptörvényeit.

Mindenek előtt sietek constatalni, hogy ezek két nagy csoportra oszlanak. Az első csoportba tartoznak azon alaptörvények, a melyek egy egységes szerkezetű államokmányban ölelik föl az összes alkotmányjog keretét, a másodikba pedig azok, a melyek több önálló, egymást kiegészítő államokmány szerkezetei által rakják mintegy képletbe az alkotmányjog irányadó mozzanatai tételeit. Nem terjeszkedvén ki ezúttal sem a német birodalom alkotmánylevelére, sem a nagyhercegségek, hercegségek, fejedelemségek alkotmányleveleire, azt mondhatjuk, hogy egységes, önmagában bevégzett. rendszeres alkotmányjogi alaptörvényt egyetlen egy államokmányba foglalt Norvégia (1814.), Bajorország (1818.), Württemberg (1819.), Portugálba (1826.), Szász királyság (1831.), Belgium (1831.), Németalföld (1848.), kevésbbé rendszeresbe, Olaszország (az 1848-diki szárd »Statute fondamentale dél Regno« alapján), és Poroszország (1850.), ismét teljesen rendszeresbe Görögország (1864.), Románia (1866.), Dánia (1866.), megint kevésbbé rendszereshe Szerbia (1869.); és egységes alkotmánytörvénybe, de nem rendszeres alaptörvénybe foglalta alkotmányát Spanyolország (1876.); — egynél több alkotmányjogi államokmányban, egymást kiegészítő »alaptörvények «-ben van megírva két európai monarchia alkotmánya: Svédországé (1809. illetőleg 1865 6.) és Ausztriáé (1867.).

Norvégia alkotmányjogi rendszeres alaptörvénye — tagadhatatlanul rokon vonásokat mutat egyfelől az 1791-diki francia monarchikus alkotmánynyal, másfelől pedig az 1809-diki svéd alaptörvénynyel, az úgynevezott »Regeringsformen«-nel; hogy az 1812-diki spanyol alkotmányt ne is említsem. Amattól, az 1791-diki francia »Constitution«-tól, kölcsönözte Norvégia alaptörvénye a hatalommegosztás elméle-

téré fektetett alap gondolatot, az előjogok és kiváltságok eltörlésére sikerteljesen irányított állampolgári jogegyenlőség eszméjét, a király suspensiv vétőjogát, az országgyűlés Storting — tagjai, tehát úgy a felsőház — Lagthing, — mint az alsóház — Odelsting — tagjai választásának mérsekelt census alapjairai fektetését, a mi mindkét kamrára nézve abban leli magyarázatát, hogy első sorban, közvetett választás útján, csakis általában Storting-tagok vagyis országgyűlési tagok választatnak, és az országgyűlés megnyitása után az összes Storting-tagok választják a 74. §. szerint saját kebelükből, meg az összes Storting-tagok egy negyed-résztét felsőházzá — Lagthinggá, — valamint a francia 1791-diki »Constitution«-tól kölcsönözte az 1814-diki norvég alaptörvény, egyfelől az országgyűlés jogkörébe eső tárgyak tüzetes fölsorolását, másfelől pedig az alaptörvény revisiójára vonatkozó intézkedések alap gondolatának egy némely elemét.¹⁾ Magnus de Falsen, a ki Eidsvoldban az alkotmánybizottság elnökévé lön, ezen kitűnő norvég államférfi nagyban tanulmányozta már évekkel azelőtt a francia 1791-diki »Constitution«-^ majd közvetlenül az eidsvoldi alkotmányozó gyűlés előtt az 1812-diki spanyol alkotmányt is. Tanulmányainak alapján készített is még a dán főhatóság megszűnte előtt egy alkotmányjavaslatot, a melyet rajongva fogadtak politikai hívei, főleg a magasabb műveltségű ifjúság köréből. O, Falsen, vitte be Eidsvoldban is az alaptörvénybe mindazt, a mi az 1791-diki francia és az 1812-diki spanyol alkotmányra emlékeztet.

Ellenben az 1809-diki svéd »B,egeringsformen«-ből kölcsönözte Norvégia alaptörvénye azon vonását, a mely a mi-

¹⁾ Hsl. egybe az 1791-diki francia » Constitution« III. Titre Art. 1—S. — Chap. I., Art. 5. — Sect. II. — Chap. II., Sect. I. — Chap. III., Sect. I. — Sect. III. — Sect. IV. — Art. 70. — Chap. IV. és a Titre VII. Brömel (Verf. v. Norw.) megériinti ugyan, hogy Falsen az 1791-diki francia alkotmányért lelkesült már jóval az eidsvoldi alkotmányozó gyűlés előtt, sőt coustatálja azt is, hogy az Eidsvoldban megszavazott alaptörvény jórészt a francia 1791-diki »Constitution«-ból kölcsönözte a maga eszméit, valamint az 1812-diki spanyol alkotmányból: ámde az illető helyen (165. s kv. 11.) nem igyekszik ezen, különben alapos állítását beigazolni.

nisztertanács üléseiről vezetendő jegyzőkönyvek államjogi fontosságát oly annyira előtérbe vonja. A 30. §. így hangzik: »Az államtanácsban — vagyis a norvég miniszterek tanácsában minden ügy fölött, mely tárgyalatik. jegyzőkönyv vezetendő. Az államtanács minden egyes tagja köteleztetik az ő véleményét szabadon kifejteni, a mit a király meghallgatni tartozik. Egyébként a királynak jogában áll, oly értelemben hozni határozatot, a mint éppen saját belátása szerint jónak tartja. Ha az államtanács valamelyik tagja úgy találja, hogy a király határozata az alaptörvénybe vagy a birodalom törvényeibe ütközik, vagy pedig a fenforgó körülmények közt Norvégiára nézve káros lehet, akkor az államtanács ezen tagja már t. i. az illető miniszter tartozik erőteljes ellenvetéseket tenni és véleményét a jegyzőkönyvbe fölvétetni. Az oly államtanácsos — miniszter, — a ki ily módon nem tiltakozott, úgy tekintendő, mintha az illető kérdésben egy véleményben lett volna a királylyal; felelőssé lesz a király illető határozatáért és feleletre vonathatik a képviselőház — Odels-thing — által a birodalmi törvényszék előtt.« Ezen §. alapján, melyet a 75. §. is támogat, a norvég alkotmány ellentétbe helyezkedik az angol parlamentarismussal, a mely a cabinet solidaritására lévén fektetve, nem ismer minisztertanácsi jegyzőkönyveket, és a cabinet bármely egyes tagjának kormányzási actusáért — formailag a koronának adott tanácsáért — együttes felelősségbe involválja az egész cabinetet, és együttes lemondásra kényszeríti az egész cabinetet, mihelyt annak egyik tagja a ház bizalmát elvesztette: mert az angol Parlamentarismus szellemében a minisztertanácsban solidaritást vállalnak minden egyes miniszterársuk minden egyes actusáért, előleges vita és megállapodás szerint, szemben egyfelől a koronával, másfelől pedig a népképviseleti alapon nyugvó alsóházzal az összes miniszterek.

A norvég alkotmány tehát merőben eltér e nevezetes államjogi mozzanatra nézve az angol alkotmánytól, valamint mindazon monarchiák alkotmányától, a melyek az angol Parlamentarismus szóban forgó vonását utánozták a maguk alkotmányozásában.

Azt mondtam, hogy a minisztertanácsi jegyzőkönyvek

intézményét az 1814-diki norvég alaptörvény a svéd 1809-diki alaptörvénytől — Regeringsformen — kölcsönözte. Ez főül áll minden kétségen. A svéd alkotmány már jóval a francia forradalom előtt lényeges súlyt fektetett volt a jegyzőkönyvi intézményre. Már az 1719-diki kormányforma-törvény azt rendeli, hogy, mihelyt az országgyűlés egybegyűl, azonnal követelje be a kormány — mint akkor nevezetett birodalmi tanács — jegyzőkönyveit, a végre, hogy a kormány minden egyes tagjának eljárását, a királynak adott tanácsait tüzetesen megvizsgálhassa, és az illető kormánytagot — mint akkor mondák birodalmi tanácsost — netáni alkotmánysértő vagy törvénysértő tanácsadásáért feleletre vonhassa.¹⁾ Az 1772-diki svéd kormányforma-törvény megszilárdította a svéd alkotmány ezen régi vonását, a midőn azt rendelte, hogy még azt is fölvetethesse a kormány — birodalmi tanács — bármely tagja az országgyűlés elé terjesztendő jegyzőkönyvbe, a mit a magasabb állami hivatalok betöltése alkalmából, a plenum határozatával szemben, mint egyéni különvéleményt hangsúlyozni kíván.

A svéd alkotmány e vonása nem idegen földről lön átszármaztatva; természetes folyamánya volt az a svéd államjog szerves fejlődésének. Míg ugyanis Angliában a miniszterek állása bizalmi állássá nőtte ki magát az 1688-diki dicsőségteljes forradalom vívmányainak következtében, főleg III. Vilmos bölcs politikája folytán: addig Svédországnak a XVIII. század egész folyamán keresztül merőben collegiális kormánya volt, említettem birodalmi tanács alakjában. Ennek tagjai pedig nem bizalmi állást képviseltek az országgyűléssel szemben, hanem a király által lőnek ezen egész időszakon át, még pedig túlnyomólag mintegy az állam körül szerzett nagy érdemeik jutalmái, és kimagasló társadalmi tekintélyüknél fogva, élethossziglan kinevezve. Már maga ezen élethosszra történt kinevezetésök elvben kizárta annak államjogi lehetőségét, hogy velők szemben az országgyűlésen a politikai célszerűség szempontjából a bizalmi kérdés bármely kérdésben is fölvetessék. Csakis alkotmánysértés vagy törvényszegés esetében lehetett a XVIII. század svéd államjoga értelmében

¹⁾ Nordenflycht, i. m. 261. I. L. f.

felelősségre vonni a svéd kormány tagjait. Bengt Skytte esete még a XVII. században is elszigetelve állott; egyébiránt őt sem azért zárták ki a kormány, illetőleg a birodalmi tanács kebeléből, mert az országgyűlés bizalmát elvesztette, de azért, mert a büntetőtörvénybe ütköző viselkedése által a legfelsőbb bizalmat, a korona bizalmát eljátszotta. A svéd kormány vagyis a birodalmi tanács tagjait csakis formszerű bírói ítélet alapján lehetett a XVIII. századbeli svéd államjog értelmében magas állásukról elmozdítani. Nagyon természetes tehát, ha az ellenőrzést a kormány fölött a svéd országgyűlés, miután bizalmi kérdések fölvetése által nem gyakorolhatta, említett miniszteri jegyzőkönyvek rendszeres és folytonos szemmel tartása, sőt tüzetes átvizsgálása által bírhatta gyakorolni, és így nem csoda, ha azon erős jogérzék, a mely a svéd nemzetben már ősrégi időktől fogva oly szerencsésen párosult volt az éber akaratával, oda fejlesztette a miniszteri tanács jegyzőkönyvének korderejét, hogy az a svéd alkotmánynak a miniszteri felelősségre vonatkozólag legnagyobb fontosságú támpontjává, sőt biztosítékává vált.

Érezték ezt a svéd rendek akkor is, midőn 1809-ben a jelenlegi svéd alkotmánynak is alapú szolgálta kormányforma-törvényt — Regeringsformen — megalkották. Egész részleges belemélyedéssel vezették bele a jegyzőkönyvre vonatkozó intézkedéseket. A 106. és 107. §§-ban föl vannak sorolva mind azon esetek, a melyekben az országgyűlés a kormány — birodalmi tanács — jegyzőkönyveiből nyert adatok alapján a minisztereket — a birodalmi tanács tagjait feleletre vonhatja; — intézkedések, a melyeket az 1810-diki svéd felelősségi törvény 1 7. pontjai bővebben kifejtettek és szabatosabban formuláltak. Ugyancsak az 1709-diki svéd kormányforma-törvény — Regeringsformen 11. és 12-dik §§-ai megszabják, hogy hogyan vezetendő a jegyzőkönyv a külügyminiszter hatáskörébe tartozó nemzetközi ügyek fölött, a birodalmi tanács plenumának kizárásával. A 9. §. azonban csaknem szóról szóra úgy hangzik, mint a norvég alaptörvény idéztem 30-dik §-a. — A 9. §. ugyanis a svéd 1809-diki kormányforma-törvényben azt rendeli, hogy »mind azon ügyek fölött, a melyek az államtanácsban (mint mi mondanék mi-

nisztertanácsban) tárgyalás alá kerülnek — a 11. és 12. §§-ban említett ügyektől és katonai ügyektől eltekintve — jegyzőkönyv vezetendő. Az államtanács jelenlévő tagjai — mint mi mondanék, a jelenlévő miniszterek — a 106. és 107. §§-ok rendelkezései által megszabott felelősségök terhe alatt tartoznak az ő javaslataikat, valamint ezek tüzetes indoklását a jegyzőkönyvbe belevezettetni. Egyedül a királyt illeti meg a jog, hogy az ügy érdemére nézve határozzon. Ha azon előre nem sejtett eset adná magát elő, hogy a király oly határozatot találna hozni, a mely a birodalom alaptörvényeivel és köztörvényeivel ellenkeznek, akkor az államtanács tagjainak (mint mi mondanék, a minisztereknek) kötelességök a király ily határozata ellen erélyesen tiltakozni. Mind azok, a kiknek a királytól eltérő véleménye felől a jegyzőkönyv tanúságot nem szolgáltat, épp oly módon felelősek a határozatért, mintha a királyt ezen határozat hozatalában tanácsaikkal ők is támogatták volna.«¹⁾

Íme majdnem szóról szóra ugyanaz a szöveg, egyfelől a svéd 1809-diki kormányforma-törvényben, másfelől pedig a norvég 1814-diki alaptörvényben.

A miniszteri tanács jegyzőkönyvének intézménye átment a dán alkotmányba és néhány német állam alkotmányába is. A jegyzőkönyvnek, mint intézménynek, miként az eddigiekből kiderülhet, főleg csakis oly államokban lehetvén helye, a hol a személyes uralom az alkotmány alapgondolata: a német dualistikus monarchiái államforma természetesen annál intenzívebb igényeket támaszt a jegyzőkönyv követelményéhez, a mennél kevésbé közeledik még a gyakorlatban a Parlamentarismus felé.

A norvég alaptörvény 68. §-a szerint az országgyűlés — Storting — saját jogkörénél fogva, és nem királyi egybehívás folytán ül össze — tehát suo jure — minden évben február²⁾ első napján — most már az 1857-diki alkotmány-

¹⁾ Norges Grumllov. i. h.

²⁾ Az 1814-diki alaptörvény szövegében még február áll, de 1857-ben a sárosi alkotmánymódosító határozat folytán a február »októberre módosított. Szintügy a választási actus befejezése is augusztusra, az eredeti december helyett.

módosítás szerint október első napján mint rendes országgyűlés, — a király egybehívási joga csakis a rendkívüli országgyűlésekre vonatkozik. A király ezen rendkívüli országgyűléseket bármikor föl is oszlathatja (70. §.), valamint a király hosszabbíthatja meg csupán a rendes Storthing együttülését is két hónapon túl: mert a rendes Storthing évenként az alaptörvény értelmében suo jure három hónapon túl nem terjedhet. Az országgyűlés tagjai három évre választatnak: de a választások határidejét szintén az alaptörvény §-a és nem a királyi egybehívó rendeli el egyszer s mindenkorra. Azt, hogy az országgyűlés suo jure ül össze, a norvég alaptörvény az 1791- diki francia »Constitution« -ból *) kölcsönözte.

Az egész norvég alaptörvényt a törvényhozó testület souverainitásának előtérbe állítására irányzott törekvés erős szelleme lengi át; az államhatalom megosztásának elvére támaszkodva, nem is mondja azt a norvég alaptörvény sehol sem ki, a mit egyéb monarchikus alaptörvények mint a monarchiái államformára nézve lényegest a királyi hatalomról szóló fejezeteik élére szoktak állítani, t. i. hogy a király nem csak a végrehajtó hatalmat, már t. i. felelős miniszterek által, gyakorolja, és csakis ő gyakorolja, hanem a törvényhozó hatalmat is az országgyűléssel együtt gyakorolja. A norvég alaptörvény ezt sehol nem mondja ki. Sőt ellenkezőleg egyfelől csak annyit mond, hogy a végrehajtó hatalom gyakorlása a királyt illeti meg, más helyütt, az »állampolgárok jogairól és a törvényhozó hatalomról« czimzett fejezet első pontjában vagyis a 49. §-ban azt mondja, hogy »a nép gyakorolja a törvényhozó hatalmat az országgyűlés Storthing — által, a mely két kamrából áll, felsőházból — lagthing — és képviselő vagy alsóházból — odelstliing.« — A király tehát a norvég alaptörvény szerint csakis a végrehajtó hatalom feje; mert míg a bírói hatalmat a bíróságok a törvény nevében gyakorolják, a törvényhozó hatalomból Norvégia királyának csak annyi osztályrész jut ki, a mennyit a suspensiv veto mellett a rendes törvényhozási actusokra a szentesítés megadása vagy meg-

1) Titre 111., Chap. I., Sect. V., Art. 1.

tagadása által gyakorolhat ugyancsak az alaptörvény tüzetes határozatai szerint. Már a rendes törvényhozási actusokra nézve sem souverain a norvég király a szó bevett értelmében. Az alaptörvény 78—79. §§-ai ugyanis így hangzanak: »Ha a király hozzájárul az országgyűlés által elfogadott határozathoz — törvényjavaslathoz — alá fogja jegyezni az, és a javaslat ez által törvénynyé válik. Ha nem járul hozzá, akkor visszaküldi azt az Odelstingnek. azon nyilatkozattal, hogy jelenleg nem tartja czélszerűnek a javaslat szentesítését. — Ezen utóbbi esetben az akkor éppen egybegyűlve lévő Storthing nem terjesztheti föl többé a király elé ugyanezen határozatot (javaslatot), és a király ugyanígy fog eljárhatni — szintígy megtagadhatja a szentesítést, ha a következő rendes Storthing ismét ugyanezen javaslatot terjeszti föl hozzá. Ámde, ha a harmadik rendes Storthing, megvitatván a tárgyat mindkét kamrában — »thing«-ben ugyanazon szerkezetben fogadja el ugyanezen javaslatot (határozatot), és azon óhajtás kifejezésével terjeszti föl azt a királyhoz, hogy ő Felsege ne tagadja meg a szentesítést azon javaslattól, a melyet a Storthing érett megfontolás után közhasznúnak tart: úgy ez esetben a javaslat (határozat) törvénynyé válik, még ha a király nem is szentesítene a Storthing fölosztatása előtt.«

E szerint a törvényhozó hatalmat mint tulajdonképeni souverain csakis az országgyűlés gyakorolja Norvégiában ezen alaptörvény értelmében, legalább közvetlenül; — közvetve pedig a választók összessége, vagy ha úgy tetszik, a kellő censussal bíró nép a végelemzésben. De a norvég alaptörvény felsorolja azon eseteket is, a melyekben a királyi szentesítés az országgyűlés határozataira nézve különben sem szükséges. A 82. §. szerint nem szükséges ugyanis a királyi szentesítés a Storthing határozatainak törvényerőre emelkedéséhez a következő esetekben: 1. midőn a Storthing magát az alkotmány értelmében megalakultnak jelenti ki; 2. midőn saját házszabályait és rendőrségét állapítja meg; 3. midőn a jelen lévő tagjainak megbízóleveleit veszi vizsgálat alá, elfogadja (igazolja) vagy visszautasítja azokat; 4. midőn a választási vitás kérdések (sérelmek) fölött határoz; 5. midőn norvég állampolgári jogot ad külföldről betelepedettnek, és

6. midőn az alsóház — odelsting — államtanácsosokat minisztereket — vagy másokat felelősségre von. Hogy mind ezen királyi szentesítést nem igénylő határozati eseteket a norvég alaptörvény ily tüzetesen felsorolja: ennek oka abban keresendő, hogy hangsúlyozni óhajtotta azon ellentétes álláspontot, a melyet a svéd alaptörvénynyel és a svéd törvényhozó testület e részbeni megszorított jogkörével szemben elfoglalt. (Miként látni fogjuk, Svédországon a két kamra elnökét még az 1865/6-diki népképviselői alapon is a király nevezi ki, oly vonás, mely még a rendi idők meg-megszakadt joggyakorlatából veszi eredetét.) A legfontosabb azonban az, hogy a norvég alaptörvény netáni módosítását célzó országgyűlési határozatok alaptörvényerőrei emelkedéséhez sem szükséges a királyi szentesítés.

»Ha a tapasztalás arra intene — mondja a 112-dik §. — hogy a norvég királyság ezen alaptörvényének valamelyik szakasza módosíttassék, úgy ez esetben az erre vonatkozó javaslatnak bármely rendes országgyűlésen meg lehet tétetnie, és ha ez megtörtént, sajtó útján közé kell bocsáttatnia. De csak a következő rendes országgyűlésnek állandó hatalmában a fölött határozni, hogy vájjon a javasolt módosítás megtörténjék-e vagy nem? Csak hogy a módosításoknak soha sem szabad ezen alaptörvény alapelveivel összeütközésbe jönniök; csakis egyes részletekre szabad e módosításoknak kitérj edniök, és csakis oly szellemben, a mely megegyezék a jelen alaptörvény szellemével; ahhoz azonban, hogy ily módosítást célzó javaslat alaptörvényerővel bíró határozattá emelkedhessék, a Storthing összes tagjai kétharmadának igenlő szavazata szükséges.«

A norvég alaptörvény, mely 1814-ben alkottatott, 1812-től kezdve 1884-ig számos módosításon ment keresztül. Bevezették e módosítások mindazt, a mit a helyzet időről-időre mellőzhetetlen szükségletek és érdekek kielégítése végett megkövetelt. — Alapjában véve azonban nem tették azért, mint rendszeres alkotmányjogi alaptörvényt, tökélyesebbé. Hiányosságai máig is szintűgy megvannak ezen alaptörvénynek mint egyoldalúságai.

Hiányosságai közül kimagaslik azon űr, a melyet a tar-

tományi, kerületi, járási és községi szervezetek rendszeres megállapításának kérdésében fönhagyott egészen a legújabb időkig.

Egyoldalúságai is fölül állnak minden kétségen. A leg-élesebb ezek közül az, hogy ezen alaptörvény a maga alap-gondolatát föntrathatónak hiszi egész a világ végéig. Az alaptörvény revisiójáról szóló §-ban ugyanis azt rendeli, hogy csakis egyes részeiben és csakis ezen 1814-diki szerkezet alapelveinek szellemében lehessen módosítani majd idővel ezen alaptörvény intézkedéseit. És ez valóban nagy egyoldalúság. Az 1814-diki alaptörvény határozottan kimondja, hogy sem az odelsjogot, sem az Aasádes-rettet megszüntetni nem szabad. Az odelsjog értelmében t. i. bármely család legidősebb tagjának jogában állott az eladott családi birtokrészt bármikor is azon áron visszavásárolni, a melyen azt eladta volt. Maga a 107. §. megmondja, hogy ezen jog fönrtartása egyfelől az állam, másfelől a földbirtokosok hasznát czélozza. Maguk a norvég szak-írók vélekednek úgy, hogy ezen odelsjog mélyebben gyökerező alapgondolatát képezi vala az 1814-diki alaptörvénynek mint a monarchiái államforma. A monarchiái államformát egész könnyűséggel megszüntethetné a Storthing egy egyszerű alkotmányrevisióval, és ugyanannyival is inkább, minthogy a királynak alkotmánymódosításokkal szemben nincsen vétőja. Csakis a Svédországgal kötött uniónak, hogy úgy mondjam nemzetközi, külön alaptörvénye gátolhatná meg a monarchiái államforma eltörlését a norvég Storthingban. Az odelsjog azonban, a mérsékelt censussal együtt, a norvég alaptörvénynek oly mélyen gyökerező alapgondolatát képezték elejétől fogva a norvégok fölfogása szerint, hogy csakis tiszteletre méltó öregebb nemzedékünk hagyományos ragaszkodását a régi vármegyéhez lehetne azon szívóssághoz hasonlítani, a melylyel a norvég törvényhozók egész a legújabb időkig a földbirtok úgy állami, mint társadalmi föltétien túlsúlyát minden modern eszmeáramlat s minden közgazdasági mozgalmak ellenében meg igyekeztek védelmezni.

Yan egyébként egy nevezetes vonása a norvég alaptörvénynek, a melyre büszke lehet a norvég nemzet még manap is, szemben nem egy régibb alkotmányosságé és fényesebb

politikai múltú nemzet hason mozzanatokra vonatkozó alkotmányjogi intézkedéseivel. Azon jogkört értem, a melyet az 1814-diki alaptörvény az államtörvényszékre vagy, mint a norvég szöveg mondja, Rigsretre ruházott. A 86. §. szerint a felsőház vagyis a Lagtliing tagjai a Legfőbb ítélőszékekkel együtt képezik ezen Rigsretet vagyis államtörvényszéket, a mely első és egyúttal utolsó folyamodványon ül bíróságot mindazon ügyekben, mindazon perekben, a melyeket az alsóház, az Odelsting indít a miniszterek — államtanácsosok — vagy a legfőbb ítélőszék bírái ellen a hivatalos eljárásukban elkövetett törvénysértés miatt, vagy pedig az országgyűlés — Stortliing — tagjai ellen azon törvénysértésekért, a melyeket az utóbbiak mint ilyenek követtek el. Tehát nem egy politikai testületre, nem tisztán a Lagthingra bízta a norvég alaptörvény a feleletre vonandott felelős miniszterek fölötti bíraskodást, hanem belevonja az államtörvényszékbe a Legfőbb ítélőszék rendes bíráit is, még pedig oly módon, hogy a 87. íj. szerint a vád alá helyezett miniszter, legfőbb ítélőszéki bíró vagy országgyűlési tag minden indokolás nélkül kétharmad részét az államtörvényszék összes tagjainak visszavetheti, és így a politikai befolyás, a pártelfogultság lehetőleg kiküszöbölhető azon magas testületből, a melynek szakavatott, részrehajlatlan bíraskodása a miniszteri felelősség gyakorlati jelentőségének utóvégre is legnagyobb biztosítéka, a pártélet zajlásai közepette, legalább a legális felelősség szempontjából. Tehát a mit Destutt de Tracy és Ficlite alig bírtak még tüzetesen formulázni, hanem csak mint követelményt hangoztatni, és a mit a franczia alkotmányok 1791 óta csak a papírra vetettek a »Haute Cour« alakjában, de nem bírtak az idők viharos járása miatt életerős intézményné fölavatni, s a mit nem bírhatott az állampolgári jogegyenlőség alapján megalkotni az 1809-diki még tisztán rendi alapon nyugvó svéd kormányforma-törvény sem: azt, a népképviselőnek kormányellenőrző jogából kifolyó és mégis lehetőleg szakavatott erőkből álló államtörvényszék intézményét életbeléptette az 1814-diki alaptörvény, és ki is fejlesztette oly életerős intézményné, mint a minőül a norvég államtör-

vényszék a legközelebb lefolyt norvég miniszter-per alkalmából is bizonyult.

Végül hangsúlyozandó mint nevezetes jellegzetessége a norvég alaptörvénynek az is, hogy a 89. §. értelmében béke idején a Legfőbb ítélőszékhez a király két magas rangú tisztet nevez ki a hadseregből a végre, hogy ezekkel megerősödvé a Legfőbb ítélőszék felebbezési és egyúttal utolsó folyamodványi bíróságot képezzen mindazon haditörvényszéki ügyekben, perekben, a melyekben a vádlott életét, becsületét vagy személyes szabadságát három hónapon túl fenyegeti a vád.

Míg más alkotmányos államok még csak annyira sem vihették, hogy a hadsereg kötelékébe tényleges szolgálati alapon tartozó állampolgárok rendőrileg büntetendő kihágásai fölött polgári bíró, illetőleg rendőri bíró ítéljen: addig Norvégiában az 1814-diki alaptörvény annyira alárendelte már a hadsereg tagjait a törvények uralmának, hogy még a hadi törvényszék fölé is magát az ország legfőbb törvényszékét helyezte oda felebbezési forumúl, és a hadsereg fegyelmi politikájának csakis azt az egy engedményt tévé, hogy a rendes polgári bíróságok e legfőbbike a haditörvényszéki bíraskodás revisiójának alkalmából két magas rangú katonatiszt berendelése által megerősíttessék.

Ezek a norvég alaptörvény legfőbb jellegzetességei. A tér szűke nem engedi, hogy még egyéb vonásaira is reflektáljak az európai monarchiák ezen legrégebbi egységes alkotmányjogi alaptörvényének.

A bajor alaptörvény jellegző vonásairól, valamint a poroszéiról is, más alkalommal fogok tüzetesen értekezni.

Portugálba alaptörvénye — a »Carta Constitucional« 1826. ápril 29-dikén kelt és 1852. július 5-dikén egy »Acto Adicional« által egészített ki, illetőleg módosított. Bendszeresség és államjogi minden oldalra belemerülő tartalmasság tekintetében ezen portugál alaptörvény — eltekintve a württembergi alaptörvénytől — azt mondhatni, fölülhaladja tán az összes egyéb európai monarchiák alkotmányjogi alaptörvényeit. Benjámín Constant szelleme és műgondteljes államjogi éle ömlik el különben annak legfőbb alapeszméin. Az első czímben a portugál királyság fogalmá-

val, területével, államformájával, uralkodóházával és állammivallásával foglalkozik. — Jellegző már maga e mozzanatok ilyen csoportosítása az első címében, valamint az első §., mely így hangzik: »Portugál királyságát az összes portugál állampolgárok politikai társulása — associacion — képezi. A portugál állampolgárok egy szabad és független nemzetet alkotnak.« — Bizony kissé hasonlít ez első pillanatra holmi alkotmánypolitikai monológhoz: de indokolva vagyon azon mérlegelőleg eklektikus állambölcsészeti szempont által, a melyet a portugál alkotmányozók, ugyancsak a Benjámín Constant-féle alkotmánypolitikai eszmék behatása alatt, egyfelől a Rousseau-féle »Contrat social«, másfelől pedig a jogtörténelmi iskola szirtjeinek kikerülletésére elfoglalni igyekeztek. Nem egészen sikerült; mert az »associacion« műszó örökös faggatózásokra szolgáltat alkalmat az egybehasonlító alkotmánytörténelmi kritika részéről.

A harmadik cím a »hatalmakról és a nemzeti képvisel«-ről szól. Ismét egy monológ e címében az 1-ső §. és így hangzik: »A politikai hatalmak megosztása és harmóniája képezi az államhatalmak jogainak fentartó alapelvét, és azon eszközt, a mely legbiztosabban képes hatályosakká tenni az alkotmány által nyújtott biztosítókat.« Jellegző ugyané cím 2-dik §-a is, a mely így hangzik: »Az alkotmány által elismert politikai hatalom négy vagyon, és ugyan: a törvényhozó hatalom, a mérséklő hatalom, a végrehajtó hatalom és a bírói hatalom.« Benjámín Constant alkotmánypolitikai elmélete¹⁾ e §. szerkezetében üli legnagyobb diadalát. Még ennyire sem szállott szembe Montesquieu háromhatalmi elméletével egy európai alaptörvény sem. De az V. cím komolyabb sziliben tünteti föl ezen »monologot«, midőn a »mérséklő hatalom« jogkörét tüzetesen körülírni igyekszik az. Jellegző vonásai a dolog érdemére nézve, hogy a portugál alaptörvény a IV. címében felsorolja, még pedig tüzetesen és lehetőleg szabatosan, az országgyűlésnek mindkét kamráját megillető jogokat 15 §-ban; —a melyek közül a 3. §. szerint az országgyűlést illeti meg a jog a királyi hercezet trónörökössé nyil-

¹⁾ L. C. de droit constitutionnel.

vánítani mindjárt az első ülésben annak születése után, a 4. §. szerint a jog gyámot nevezni a kiskorú király mellé, ha az elhalt király végrendeletében nem rendelkezett volna már ez ügyben; a 14. §. szerint pedig ugyancsak a jog is nyilvános hivatalokat alkotni vagy megszüntetni az azokkal járó fizetésekkel együtt; — jellegző továbbá, hogy a 16-dik pontban megállapítja úgy a portugál pairkamra tagjainak, mint a képviselők címét is, — dignos pares de reino — és senhores deputados de Nacáo portugueza — a mit azután utánzott a brazíliai alkotmány is, megtoldván az »igen méltó« czűnet még az »augustus« jelzővel is, még pedig mindkét kamra tagjaira nézve egyenlőképen;¹⁾ a 19. §. meg még azt is elrendeli, hogy az országgyűlés berekesztése alkalmából tartandó együttes ülésben a pairkamra tagjai jobbfelől, a képviselők pedig balfelől üljenek, a mi megint a francziául író portugál államtudósnak Pinheiro Ferreirának részlegességekbe mélyedé javaslataira emlékeztet. Egyébként a portugál képviselőkamra jogai közt, helyesebben előjogai közt szemben a pairkamra jogkörével az alaptörvény mindjárt első helyen hangsúlyozza, hogy a törvényhozási kezdeményezési jog kizárólag a képviselő kamrát csakis, miként már említém, az adó-, újoncz-megajánlási ügyekben, és a miniszterek, államtanácsosok ellen emelendő vád ügyében illeti meg: egyébként a törvényhozási kezdeményezési jog mindkét kamrának egyiránt attribútuma. — A IV-dik fejezet 48—55. pontjai tüzetesen megállapítják nem csak a két kamra közt, vagy a kamrák és a király közt váltandó üzenetekre vonatkozó eljárást, de magát azon formulát is, a melybe egyfelől a kamráknak egymás-közi üzenetei, másfelől pedig a király válaszai öntendők. Utánozta ezt az 1848-diki német-alföldi alkotmány is, még pedig nem ok nélkül. A portugál alkotmányozók ugyanis ezen üzenet — formulák előleges alaptörvényi megállapítása álcái elejét óhajtották venni azon súrlódásnak és visszatetszészülte bonyodalmaknak, a melyek valamely törvényjavaslatnak visszautasítása folytán — akár a pairkamra, akár a király részéről — a képviselőházban keletkezhetnék, ha akár a

¹⁾ Const. IV., 16.

pairkamra visszautasító, akár a király szentesítést megtagadó üzenetének egy vagy más fölmerülő összeütközésből több-kevésbé igenis neki élesedhető fogalmazványa akár tervszerűleg, akár pedig az ilyen természetű izgalmas körülmények közt könnyen érthető tollcsuszamlásból oly kifejezéseket vagy fordulatokat tartalmazna, a melyek a nemzet választotainak, kivált a fölhevülés pillanatában, zokon eshetnek. — A 49. §. értelmében, ha a képviselőkamra leszavaz oly indítványt vagy törvényjavaslatot, melyet valamely miniszter terjesztett elő, ez esetben egy héttagú küldöttséget meneszt a királyhoz, hogy ő felségét a javaslat elvetése felől bizonyos, alaptörvényileg előlegesen megállapított formulának nagyon hódolatteljes szavaival értesítse. Az 54. §. rendelete alapján, ha a két kamra egymás közt meg nem tud az eredeti javaslatba a pairkamra, illetőleg a képviselőkamra által beékelt módosítványok fölött egyezni: úgy ez esetben mindkét kamra részéről egy közös bizottságba egyenlő számú tagok küldetnek ki, és e bizottság szavazattöbbséggel határoz azután az illető törvényjavaslat sorsa fölött. (Az osztrák-magyar delegációk alapeszméjének első csirája ép úgy utalhat a portugál (1826-diki) alaptörvénynek ezen §-ára, mint az 1815-diki svéd-norvég unio-törvényre.) — Az 56. §. szerint a királyi szentesítés alá fölterjesztendő (már mindkét kamra által elfogadott) törvényjavaslatot szintén héttagú küldöttség viszi meg a királynak, és ugyanazon kamra részéről, a mely a javaslatot jelen alakjában legutoljára fogadta el. Az 58. §. szerint, ha a király megtagadja a szentesítést, ilgy ez most már absolut hatálylyal bir. Ezzel a norvég mintára alkotott suspensiv vétója a királynak hatályon kívül helyezve.

Az Y. fejezet a választásokkal foglalkozik. Az eredeti szövegnek ide vonatkozó határozatait (63—70.) az 1852-diki Acto adicional 4., 5., 6., 7., 8. és 9-dik pontjai módosították úgy a választási minősítvényre, mint a képviselői minősítvényekre nézve; a jelenlegi választási törvény alapján, mely ezen alaptörvény kifolyása, szavazatjoggal bir minden legalább 21 éves portugál állampolgár, a ki irni-olvasni tud és körülbelül

¹⁾ L. Norges Grundlov. ii. hh.

220 forintnyi biztos évi jövedelme vagyon; szavazatzoggal bírnak továbbá a családapák. Képviselővé azonban csak oly választók választathatnak, a kiknek legalább 390,000 reis, vagyis körülbelül 890 forintnyi biztos évi jövedelmük vagyon, vagy pedig jogtudorok, ügyvédek, orvostudorok vagy egyéb szakmába vágó egyetemi (magas tanfolyami) oklevéllel bírnak. A magas értelmiségnek minden vagyoni képesítvényre való tekintet nélkül biztosította már a portugál alaptörvény, a maga 1852-diki szerkezetében, úgy az activ, mint a passiv választóképességet: rokon vonás ez az 1848-diki választási törvénycikkünk idevágó határozatával.

A pairkamra is módosításon ment keresztül, és ugyan az 1885-diki alkotmányrevisio alkalmával. Az 1852-diki alkotmánymódosítás után a portugál alaptörvény szerint a pairkamra oly örökös, vagy részben oly életfogytiglani tagokból áll, a kiket a király minden számbeli megszorítás nélkül szabadon nevezhet ki.¹⁾ Az 1878-diki május 3-dikán kelt törvény szerint a király csak bizonyos kategóriákból nevezhetett ki, a melyek egyfelől a Lajos Fülöp alkotmány-revisiójára,²⁾ másfelől pedig az olasz »Statuto«-ra³⁾ emlékeztetnek. Az 1885-diki alkotmányrevisio értelmében már most az örökös pairek intézménye eltöröltetik, de ezen eltörlés egyelőre csak elvi jelentőségű a gyakorlatban: mert mindaddig, míg az életfogytiglan kinevezett pairek száma 100-ra leend tényleg lefogyva, a király csak minden három megüresült helyre fog egyet kinevezhetni. Másfelől a jelenleg élő paireknek még gyermekei is élvezni fogják a pairi jogot örökösödési czímen a portugál felsőházban. Az életfogytiglan kinevezendő pairek száma 100-ban van a jövőre megállapítva, a királyi hercege-

¹⁾ Carta de ley (és »constitucional«, acto addic.) Tit. IV. c. III., a. 39.

²⁾ Cliarte constitutionnelle du 6 août, 1830; 23, a melyet azután tüzetes törvény „módosított a kategóriák behozatala végett; l. Batbie-Laferrière, Les constitutions, CXXX—I.

³⁾ Statute fondamentale del regno: 33. §.: 1—34. — Ezen »Statute« 1848-ban márczius 4-dikén még a szárd királyság számára lett kibocsátva, Victor Emanuel király alatt azonban az egész egységesült olasz államra kiterjesztett.

ken és a szárazföldi egyházmegyék 12 püspökén kívül. — Otven pairt pedig — e száz kinevezett pairen kívül— választani fognak különböző testületek és közigazgatási kerületek közvetett választás útján az 1878-diki törvény által megállapított kategóriák kebeléből. De csak oly választójoggal bíró állampolgárok választhatók a pairkamra tagjaivá, a kik 35 életévüket betöltötték és magasfokú jövedelemmel bírnak. A coimbrai egyetem, az Akadémia és egyéb tudományos intézetek delegáltjai ezen 50 pairból 5-öt, Lisbona delegáltjai 4-et, Oportói 3-at stb. választanak.

Ezen alkotmányrevisio (1885) demokratikus alapeszmét tűz ki ugyan végczélúl, a mennyiben a születési jogon átöröklő pairi méltóság beszüntetésére törekszik, ámde e czélt oly annyira lassú mérvekben munkálja, hogy a brazíliai császárság rabszolgaságot megszüntető törvényének hatálya sokkal hamarabb fogja a maga fokozatos térfoglalásával a dolgok ríj rendjét előidézni túl az óceánon, mint az 1885-diki portugál alkotmányrevisio az anyaország pairkamrájában. Másfelől a vagyonepesítvény ma épp úgy uralja mindkét kamra választási jogalapját, mint az alaptörvény eredeti szerkezetében, illetőleg ennek 1852-diki módosítványában.

Az alaptörvény szerint a király az országgyűlést csakis rendkívüli üléssakra híhatja egybe saját hatalomteljéből, *) föloszlathatja ugyan a képviselőkamarát, ha az ország biztonsága így kívánja:²⁾ de ez esetben nyomban új képviselőkamarát kell egybehínia. A rendes országgyűlést — miután aképviselői mandátum négy évre terjed — egybe kell hínia azalaptörvény rendeleténél fogva mint új országgyűlést, a még folyamatban lévő országgyűlés tartama negyedik évének márczius 2-dik napján. A mérséklő hatalomért szóló fejezet azonban nem meríti ki a király jogkörét. A királyról szóló cím II. fejezete tüzetesen elősorolja mindazon jogokat, a melyeket a király mint a végrehajtó hatalom feje, de mint ilyen is csak felelős miniszterei által, gyakorolhat. Nem kevesebb mint tizenöt pontban sorolja föl ezen jogokat, és ez által lényegileg

1) Carta constitucional, V., c. I., §. 2.

2) U. o. V., c. I., §. 4.

eltér szintűgy az angol alkotmány, mint ezen alkotmány szorosabb szárazföldi utáztatainak, sőt még a tüzetesen német alkotmányok szellemétől is. Valóban, ha csodálkozhatik az angol államférfi, a kinek jogi meggyőződése, hogy a parlament mindent csinálhat a világon, kivéve azt, hogy fiút nem változtathatát leánynyá, ha, mondom, csodálkozhatik az angol államférfi a norvég alaptörvény azon szakasza fölött, a mely tüzetesen fősorolja a norvég országgyűlés által gyakorolható jogokat, úgy méltán csodálkozhatik a portugál alaptörvénynek ezen szakasza fölött minden német politikus, a ki azt tanulja pl. a bajor alaptörvényből, hogy a királynak jogában áll mindent megtehetni, csak azt nem, a mit az alaptörvény §§-ai határozottan elvonnak az ő túláradó felségi hatalmkörének teljes souverainitása alól. — A 14. §. a király által, már t. i. az ő felelős miniszterei által gyakorolható jogok közé iktatja a jus placeti-t is, a 77. pont pedig egyenesen azt rendeli, hogy ha a király az országgyűlés — Cortes geraes — beleegyezése nélkül hagyná el Portugáliát, olybá tekintessék, mintha lemondott volna a koronáról! — A 79. pont megszabja, hogy a trónörökös is, tizennegyedik életévének betöltése után, ünnepélyesen esküt tartozik tenni az alkotmányra az országgyűlés színe előtt, és hogy minő formula szerint.

A VI. fejezet 103-dik pontja fősorolja tüzetesen 6 pontban mindazon jogcímeket, a melyek alapján a miniszterek felelősségre vonandók. Fölér ez már magában véve egy egész felelősségi törvénynyel; de ugyancsak maga az alaptörvény rendelte már el ezen elvek alapján egy tüzetes miniszter-felelősségi törvény alkotását, a mely egyúttal az eljárás módozatait is megállapítja.

Külön fejezet (a VII.) szól az államtanácsról. Az államtanács tagjait a király éltök fogytára nevezi ki. Minden fontosabb ügyben az ő véleményüket meghallgatni tartozik a király. Az államtanácsosok azonban felelősek is a 111. pont értelmében, nem csak azon tanácsdásaikért is, a melyek törvénybe ütköznek, de az olyakért is, a melyek az államnak hátrányára válhatnak, vagy pedig perfid természetűek »dolosos«.

Jellegző a bírói hatalomról szóló (VI.) cím 131. pontjának 2. §-a is. Ez azt rendeli, hogy »a Legfőbb ítélőszék. a mely egyúttal illetékességi bíróság is, bíróságot ülhessen azon vétségek és kihágások fölött is, a melyeket a diplomatiái testület tagjai hivatalos minőségekben követnek el.«

A II. cím a közigazgatásról szól. A tartományi közigazgatásról annyit mond, hogy »az ugyanaz marad, mint a minő jelenleg, és hogy csakis törvény alkotása által módosíthatatik.« A községi képviselökről csak annyit mond, hogy minden municipalításban van egy »kamra«, a mely a pénzügyi közigazgatást gyakorolja a törvény rendeletei szerint, és hogy ezen kamra tagjait a nép közvetlen (egyenes) választás útján fogja választani. Ez már egyébként az Acto adicional módosítása az eredeti szöveg 133. és 134. pontjai helyébe. A községi szervezet és jogkör szabályozását az alaptörvény tüzetes törvénynek tartja fenn. A tengeren túli gyarmatok államszervezetének legfőbb alapelveit az alaptörvény szintén ezen cím alatt szabja meg.¹⁾

A III. fejezet ugyané címben elrendeli már a 136. pontban egy államszámszék föllállítását is, habár még más nevezet alatt is. A legfőbb közigazgatási bíróság föllállítását azonban, a mely azóta már tényleg megtörtént, még csak nem is jelzi ezen egész alaptörvény.

Nagyon hosszú és tartalmas a befejező, a A 111. cím. Az első pont e címben (136.) szintén eléggé jellegző. Azt mondja ez, hogy »az országgyűlés ülésszakainak megnyitása után azonnal megvizsgálja, hogy vájjon az alkotmány időközben pontosan betartott-e, és elrendeli mindazon rendszabályokat, a melyeket elrendelnie jogában áll.«²⁾

A 140—144-dik pontok az alaptörvény módosításának módozatát állapítják meg. E részben jellegző vonás az alaptörvény azon rendelete, hogy az indítványnak — az alaptörvény eredeti szövegére tett eskü után legalább is négy évvel — csakis a képviselőkamrából lehet kiindulni, föltéve, hogy legalább egy harmada az összes képviselőknek aláírja ezen

¹⁾ Az 1852-diki »Acto adicional« 13. szerint.

²⁾ L. »Acto adicional« 14. cikk, a mely e részben az enquéte-jogot adta meg 1852-ben.

indítványt. Ha a képviselőkamra elfogadja ezen indítványt, akkor rendes törvény alkotandó előbb, a mely kimondja az alaptörvény egyik vagy másik czikke módosításának szükségét, és elrendeli a választásokat egy oly képviselőkamra számára, még pedig tüzetesen oly mandátum alapján, a mely tüzetesen az alaptörvény illető módosításának kérdésében tartalmaz a választók részéről megbízatást. Csakis az ezen alapon összeülendett képviselőház határoz azután a dolog érdemére nézve az alkotmány indítványozott módosításának el- vagy el nem fogadása fölött.

Nagyon fontos és jellegző a 144. pont. Ez azt mondja, hogy csak az oly alkotmányjogi actusok bírnak érvénnyel, a melyek az — ezen alaptörvény által vallott — politikai hatalmak jogkörének határvonalain belül mozognak, és hogy az alkotmányellenes actusokat bármely rendes országgyűlés köz-törvény útján is megsemmisítheti. A 45. pont 1. §. jellegző ismét szerfölött a portugál alaptörvényre nézve. Ezen 1. így hangzik: »Nem lehet egy állampolgárt sem arra kényszeríteni, vagy pedig abban meggátolni, hogy valamit csináljon vagy ne csináljon, ha csak nem valamely törvény rendelete alapján.« Ez is monológnak látszik ugyan a szó ironikus értelmében: ámde a valóságban ezen §. képezi a szabadság egyik legnagyobb biztosítékát Portugáliában. A törvények uralmasokat köszönhet e §-nak, párhuzamban pl. a szomszédos spanyolországi állapotokkal«. ¹⁾

Az egyéni alapjogok sorozatában befoglaltatik körülbelül minden, a mit a liberalismus a politikai, polgári és egyéni szabadság mellőzhetetlen követelményéül hirdet vala Benjámín Constant fénykorában; de foglaltatik ezen §§-ban más is, olyas, a mit hiába keresnének egyéb alaptörvényekben, így pl. nem csak az 18. és 19. §§• eltörölnek minden testi büntetést, de a 20. §. egyenesen azt rendeli, hogy »a börtönök egészségesek, tiszták, jól szellőzöttek legyenek, és hogy tüzetesen a szerint elkülönített osztályokkal bírjanak, a minők a

¹⁾ L. Barros e Cunha: Historia «la liberdade em Portugal. Lisboa, 1869 és u. a.: Höse, on the present situation financial and political of the Kingdom of Portugal. London, 1868. — Crawford: Portugal, Old and New. London, 1880.

büntettei, vétségei a bebörtönzötteknek.« Valóban nemes vonása a portugál alkotmányosságnak, hogy alkotmányozói nem félték a könnyű vérű conservatív állambölcsesség hagyományosan sardói mosolyától, midőn az egyéni állampolgári alapjogok közé ezt a §-t is beleiktatták. Ugyan mit szóltak volna 182fi-ban, illetőleg 1852-ben Európa nem egy államában, ha alkotmányozás forgott volna véletlenül szőnyegen, és valamelyik haladópartí államférfi egy ily §-t indítványozott volna az alaptörvénybe fölvétetni? — Nagyonjellegző egyébként a 28. §. is. Ez megadja a jogot minden egyes portugál állampolgárnak arra, hogy bármikor is följelentést tehessen panasz vagy kérvény alakjában, úgy a törvényhozó hatalomhoz, mint a »végrehajtó hatalom«-hoz, alkotmánysértést elkövető bárki ellen is, kérelmezvén ezen czímen az illető vagy illetők személyes feleletre vonását. Ez belevonja a Parlamentarismus keretébe bizonyos tekintetben az általános szavazatjogra alapított népfeltség elvének azon elemét, a melyet demokrat köztársaságokban és a napóleoni császárságban a referendum, illetőleg a plebiscitum intézménye fejt ki természetesen hasonlíthatatlanul teljesebb és döntőbb horderejű mérvekben. A portugál alkotmányban ezen elem csakis a kérvényezésre van szorítva: ámde már mint ilyen is nem megvetendő ellensúlyt képez az összes állampolgárság javára szemben az alaptörvény által föllállított vagy megtartott (plutokratikus) vagyoneképesítvényi és születési előjogokkal. — A 30. §. kimondja, hogy az elemi oktatás ingyenes. A 33. §. pedig részleges tüzetességgel állapítja meg azon eseteket, a melyekben, tekintettel a rendkívüli körülményekre és az ország életérdekeire, a politikai hatalmak az alaptörvény hatályát bizonyos időhuzamra fölfüggeszthetik. De még lázadás és az ellenség berontása esetére is országgyűlési actustól teszi függővé e §. az alaptörvény egyes szakaszainak fölfüggesztését. Csakis a legnagyobb veszély idején szabad a kormánynak, még az országgyűlés együttnemlétében is ideiglenes természetű rendszabályhoz nyúlnia, az alaptörvényben megszabott formaiságok mellőztével: de ez esetben is számot kell adnia a kormánynak mindezen rendszabályairól, mihelyt a veszély elmúlik, az országgyűlés előtt, a hatóságok pedig szintén

felelősek lesznek minden ily természetű rendszabályok végrehajtása alkalmából netán foganatosított elfogadásokért és egyéb praeventiv intézkedésekért.

Ilyen a portugál alaptörvény. Eltekintve attól, hogy a helyi önkormányzatot nem tette tüzetes intézkedések tárgyává, s hogy nem látta előre sem a közigazgatási bíráskodás, sem az államtörvényszék intézményének szükségességét, a legteljesebb államjogi körültekingés műgondját árulja el az nem egy intézkedésében. A trónöröklés, kiskorúság és regenség kérdésében is legalább annyira szerencsés rendelkezéseket formulázott meg, mint bármely alaptörvény Európa monarchiáiban. Ezért meg lehet bocsátani a portugál alkotmányozóknak azon néhány alkotmány politikai monologot, a mely nélküli a sanctio lehetőségét a portugál államjogban. Sanctiót elég sikerrel alkalmazott különben ezen alaptörvény az államhatalom tényezőinek egyensúlyozása érdekében.

Belgium alaptörvényét nem lehet föladatom e szűk keretben tüzetesen méltatni összes jellegző vonásaiban, azon terjedelmes és tagadhatatlan államjogi értelemmel irt érdekesen szép munkálat után, a melyet Akadémiánk egyik érdemes tagja szolgáltatott.) a művelt magyar közönség kezébe. — Csakis annyit említek itt föl, hogy a belga alaptörvény legjellegzőbb vonása azon plutokratikus alap, a melyre a senatust fekteti vala, jóval korábban, mint ahogy ezt bármely európai monarchia tévé. A belga senatus ezen alaptörvény 56. §-a szerint oly legalább 40 éves belga állampolgárokból áll, a kik a második kamra tagjait, a képviselőket is választó belga állampolgárok által nyolcz évre választatnak minden egyes tartománynak legnagyobb adófizetői, illetőleg legalább is 1000 forint egyenes évi adót fizető lakosai közül. A második kamra tagjait pedig csak azon állampolgárok választják, a kik legalább is 100, illetőleg legalább is 20 forint egyenes évi adót fizetnek a különböző kerületek közgazdasági színvonala szerint (47). Jellegző a 25. §., mely azt mondja, hogy »minden hatalom a nemzettől emanál«. Jellegző ez Belgiumra, mint monarchiára nézve. A belga alaptörvény nem ismer államtanácsot, nem nemesi privilégiumot, (75), a tartományok és

¹⁾ Choncha Győző E. Alkotm.

községek önkormányzatának megállapítására csak egy-két alapelvet mond ki (108—109); a másodfolyamodványi törvényszékek bírának, és az első folyamodványiak elnökeinek. alelnökeinek kineveztetését a király által, két névjegyzék szemmeltartásához köti; az egyik névjegyzéket a senatus, a másikat a semmitőszék terjeszti a király elé, és a király csakis azok közül nevezheti ki az említett bírákat, a kiknek nevei vagy egyik vagy másik névjegyzékbe bele vannak vezetve. Az elnököket és alelnököket a bíróságok saját kebelökből magok választják ezen alaptörvény 99.§-a szerint. Az alaptörvény Belgiumban csak úgy revideálható, ha a tüzetesen e célra egybehívott kamrák, az alaptörvény egy vagy más része módosítása eszméjének már az előző országgyűlés által megtörtént elfogadtatása után, legalább is kétharmad szavazattöbbséggel fogadják el az illető módosítványokat, mindkét kamrában az összes tagoknak legalább is kétharmadrésze jelen lenni tartozván (131). Hogy a módosítványok az alaptörvénybe beczikkelyeztethessenek, ide a király szentesítése is Szükséges.— Jellegző vonása a belga alaptörvénynek végül még az is, hogy a képviselőház által vád alá helyezett miniszterek fölött nem a senatus, nem is egy külön államtörvényszék, hanem egyszerűleg a semmitőszék ítél (90). Mindenesetre jellegző vonás egy oly alaptörvényre nézve, a mely még 1831-ben, tehát jóval a porosz alaptörvény előtt, de másfelől több mint egy évtizeddel alkotott a württembergi alkotmány meghozatása után.

Szászország alaptörvénye 1831-ben jött létre, szeptember 4-dikén, tehát hét hónappal az ugyanazon évben február 7-dikén létrejött belga alkotmány után. Gyakran szenvedett azóta a szász királyság alaptörvénye módosításokat, így 1849-, 1851-ben, 1860-ban, 1861-ben, 1868-ban és 1874-ben. Tüzetes munkálatban fogom alkalmilag méltatni ezen állam alaptörvényét: azért most egyelőre csak annyit jegyzek meg, hogy az országgyűlés felsőháza a királyi ház hercegeiből, a meissenai Hochstift egy követéből, a wildenfelsi uradalom birtokosából, az öt Schönburg-féle recess-uradalom birtokosaiból, a lipcei egyetem egy követéből, a königsbrücki és reibersdorfi uradalmak birtokosából, az evang. főudv. lelkészből, a bautzeni káptalan dékánjából, a lipcei superintendeusból, a wurzeni

Collegiatstift követéből, a rochsburgi, wechselburgi, remisseni és penigi Schönburgféle hűbéri uradalmak birtokosainak küldötteiből, a lovagbirtokosok és egyéb nagybirtokosok által életfogytára választott 12 követből, továbbá a király által életfogytára szabadon kinevezett 10 lovagbirtokosból, Drezda és Lipcse városok első polgármestereiből, valamint 6 más, a király által kiszemelő város első tisztviselőiből, végre 5, a király által bárhonnét, életfogytára kinevezendett tagból áll; a második kamra pedig 35 városi és 45 vidéki kerületek által választott képviselőből áll. Választó minden, legalább 25 éves állampolgár, a ki legalább három mark államadót fizet; választható minden, legalább 30 éves állampolgár, a ki legalább 30 mark állami adót fizet. A petitió jogát, valamint a miniszterek vád alá helyezésének jogát (de csakis alkotmányértés czimén) csakis a két kamra együttesen gyakorolhatja. A panaszjogot azonban mindegyik külön is gyakorolhatja. A vád alá helyezett miniszterek fölött (1838. február 3-dikán kelt törvény által szabályozott eljárás szerint) állam-törvényszék ítél, a melynek biráit fele részben a király nevezi ki a magas bírák közül, fele részben pedig az országgyűlés választja. — Van a bíróságokat illetőleg is jellegző vonása ezen igen sok tekintetben nagyon rendszeres szász alaptörvénynek, de erről, valamint egyéb jellegző vonásairól is egyéb alkalommal. ¹⁾

A németalföldi királyságnak jelenleg érvényben levő alaptörvénye — Grondwet — 1848. november 3-dikán lépett érvénybe. Nem 1815-ben, mint némelyek ²⁾ akarják: mert az az 1815-diki alaptörvény, a melyet Belgium különválása után, illetőleg 1840-ben revisió alá vettek, a jelenleg érvényben levő alaptörvényenél komolyabban nem azonosítható még szerkezeti alapjában sem. A jelenlegi németalföldi alaptörvény a legrendszeresebb műgonddal szerkesztett alaptörvények közé tartozik Európában.

¹⁾ L. Böttiger és Bölimert il. li.

²⁾ Batbie-Laferrière ezt cselekszi, odajegyezvén a »Loi fondamentale« alá »promulguée en 1815, modifiée en 1840 et en 1848.« (Les Constitutions d'Europe et d'Amérique, 295. p.) — Hsl. Ö. Beersteclier: De Statsenrigting en Nederland, Kampen 1871.

Németalföld alaptörvénye első fejezetében a »királyságról és annak lakosairól« szól, s magában foglalja az állampolgárok főbb egyéni alapjogait. Jellegző vonása ezen alaptörvénynek ezen fejezetben, hogy a tartományok közt fölmerülő közigazgatási illetékességi összeütközések elbírálását a királyra bizza (68) és hogy elrendeli egy oly államtanács fölállítását, a melynek tagjait a király nevezi ki. s a mely elé terjesztendő minden, törvényalkotását célzó javaslat, eredjen ez akár a királytól, illetőleg a király minisztereitől, akár az országgyűléstől, — s még azt is rendeli, hogy bármit határoz is a király az illető javaslatok fölött, elhatározását a király az államtanácssal közölni és rendeletét az, hogy az államtanács meghallgatása után határozta el magát az illető rendeletre vagy egyéb intézkedésre, a királyi rendelet bekezdésében mellőzhetlenül kijelenteni fogja (72).

A IV. fejezet a tartományi képviselletekről és a községi közigazgatásról szól. Míg a belga alaptörvény a maga IV-dik fejezetében csak néhány sorban állapítja meg a tartományi és községi intézmények egynéhány alapelvét: addig a németalföldi alaptörvény mind a tartományi gyűlések — képviselőtestületek — egybeállítását és jogkörét, mind pedig a községi közigazgatás szervezetét és jogkörét oly bőven körvonalozza, hogy nem hagyhat hátra a szerves törvényhozásnak semmiféle okot a félreértésre, az alaptörvény alkotóinak intenióját illetőleg. Ez a legjobban kidolgozott alaptörvény a régiebbek közül a tartományi és községi intézmények tekintetében.

A végrehajtó hatalmat kizárólag a királynak tartja fenn ez alaptörvény (54); a 104. pont szerint a törvényhozó hatalmat a király és az országgyűlés együttesen gyakorolják. Az első kamrának azonban nem ad ez az alaptörvény oly hatalomtelt jogkört, mint a minővel a felsőházak egyéb alkotmányos monarchiákban rendszerint fölruházva lenni szoktak. A 107-dik pont szerint a németalföldi királyságban a törvényjavaslatokat, a királynak, miniszterei által, üzenetileg vagy bizottságilag (105) előterjesztett törvényjavaslatait csakis a második kamrának, a képviselők kamrájának áll jogában módosítani. Az első kamra csak az eredeti szerkezetben, t. i. a második kamra által elfogadott szerkezetben fogadhatja

vagy vetheti el azokat. A törvényhozási kezdeményezési jog is a 111. pont szerint, csakis a második kamrát illeti meg. — Egyéb javaslatokat — nem törvényjavaslatokat — azonban tehet a királynak az első kamra is (113).

Az 1848-ban létrejött németalföldi alaptörvény 73. pontja szerint a király saját tetszése szerint állítja föl és csoportosítja a miniszteri tárczákat, és saját tetszése szerint szünteti meg azokat. Nem is hozott be ezen alaptörvény még valódi parlamentarismust Németalföld alkotmányosságába. Nem zárta el az útját ezen alaptörvény annak sem, hogy a király »cabinettanácsot« alkotasson, a melyben a király elnöklene alatt a miniszterek és ezeken kívül még a királyi háznak mindazon liercegei is résztveleessenek, a kiket a király tüzetesen e célra behív. Ha létrejöhetett Angliában a »cabinet« törvényen kívül is a gyakorlatban, éppen a Parlamentarismus alapeszméjének megtestesítésére a »Privy Council« mellett: mért ne jöhetne létre Németalföldön a »cabinet«-tanács törvényen kívül a Parlamentarismus teljességének távoltartására a »Baad van State« mellett, ha az alaptörvény rendelkezései azt határozottan nem gátolják?

A végrehajtó hatalomnak mint ilyennek jogkörét megnyirbálni a németalföldi alaptörvény egyáltalán nem törekedett; még a községi tanácsok elnökeinek kinevezését is a királynak tartotta fenn, még pedig oly értelemben, hogy a király a választott községi tanács elnökévé oly állampolgárt is kinevezhet, a ki nem tagja különben a választott községi-tanácsnak (139); a szerves törvényhozás is ily szellemben fogta föl a németalföldi alaptörvény intenióját, midőn azt rendeli, hogy a városok polgármestereit a király 4—4 évre nevezze ki.

Másfelől azonban ugyanezen alaptörvény nagyon megkötötte a kezét a királynak, miként láttuk, szemben az országgyűléssel és e mellett lehetőleg függetlenné tette a legfőbb bíróságot a végrehajtó hatalomtól. A 158. pont szerint a király a legfőbb ítélőszék bíráit Hooge Baad — ugyanis csakis azok közül nevezheti ki, a kiknek nevei a második kamra által előterjesztett jelöltek — 5 névjegyzékében foglaltatnak; a legfőbb ítélőszék elnökét csakis ezen legfőbb

ítélőszék bírái közül nevezheti ki; szabadon csakis a főállam-ügyészt nevezheti ki a király. Pedig a »Hooge Raad« egyúttal államtvényszék is és mint ilyen ítél a miniszterek fölött is (159).

Az alaptörvény a vagyontévesítvényre fekteti a fősúlyt a kamarák tagjainak választásánál. Az első kamra tagjait — 39 — a 11 tartomány képviselőtestülete Provinciáié Staten — választja az illető tartománynak legtöbb egyenes adót fizető állampolgárai közül.¹⁾ Ez tehát határozottan plutokratikus vonás; sőt ilyen még a második kamra tagjai választásánál alaptörvényileg dívó szavazatjog alapja is. A második kamra tagjait, vagyis az országos képviselőket (86), mindazon legalább 23 évet ért, polgári jogaik teljességét élvező állampolgárok jogosítvák választani, a kik az egyes kerületek gazdasági viszonyaihoz képest 20 forinttól egész 112 forintig fizetnek legalább is évi adót.

Az alkotmány revisióját ezen alaptörvény XI. fejezete a következőkéi) szabályozza: Minden indítványnak, mely az alaptörvény módosítását czélozza, magában kell foglalnia már magát a czélba vett módosítvány szövegét is. Ha elfogadtatik, törvény alkottatik, a mely kijelenti, hogy helye van annak, miszerint az illető indítvány megfontolás tárgyát képezze (196). Ezen törvény kihirdetése után a kamarák föloszlattatnak. Az újonnan választott kamarák megvitatják azután az illető javaslatot, de csak az összes szavazatok kétharmadrészével fogadhatják el (197) — mint minimummal — az alaptörvény ezen javasolt módosítványát. Regenség idején az alaptörvény módosítása nem eszközölhető (198). Az országgyűlés által elfogadott s a király által szentesített módosítványok ünnepélyesen liirdettetnek ki és az alaptörvénybe cikkelyeztetnek.

Az olasz királyság »Statuto fondamentale«-ja alaptörvény ugyan, a mennyiben magában foglalja az olasz alkotmányjog főbb elveit: de nem rendszeres alkotmányjogi alaptörvény a szó szorosabb értelmében: mert nincs benne pro-

¹⁾ Grondwet, C. III., L. II., 78: Brabant N. 1, Gueldern 2, Holland S. 7, Holland X. S, Zeeland 2, Utrecht 2, Friesland 3, Overyssel 3, Gro-aiugen 2, Dienth 1, Liniburg 3,

visió, — valamint az 1876-diki spanyol »Constitucion«-ban sincs, — az alaptörvény reviziójáról. Ezért más alkalommal fogok értekezni úgy az olasz mint a spanyol alkotmányokról, külön cím alatt.

A görög királyságnak érvényben álló alaptörvénye 1864-ben, október 29-én fogadtatott el az 1863-ban választott alkotmányozó gyűlés által. Meglehetősen rendszeres szerkezet, tagadhatatlan. Az első fejezetben a vallásról szól; ez jellegző, valamint a bekezdés is »a szent, consubstantialis és oszthatatlan Szent Háromság nevében.«

Jellegző vonásai, hogy a 3. pont kimondja, miszerint sem nemesi címeket, sem egyéb címeket sem osztogatni, sem elismerni (érvényesnek elismerni) nem szabad. A 24. pont szerint a képviselő kamrának nem áll jogában oly törvényhozási kezdeményezéssel élni, a mely a hivatalos fizetések, nyugdíjak szaporítását vagy személyes érdekek kielégítését vonja maga után. — A 44. pont nyíltan kimondja, hogy a királynak nincsenek egyéb jogai, hanem csak azok, a melyeket az alkotmány és a tüzetes törvények reá ruháznak. A 80. pont szerint a képviselőház által vád alá helyezett miniszterek fölött egy tüzetesen e célra egybehívandó magas bíróság ítélt, a melynek elnöke a semmitőszék elnöke, bírái pedig, száma 12-en, a semmitőszék összes bírái, a másodfolyamondványi törvényszékek bírái és az első folyamondványi törvényszékek elnökei közül sorsoltatnak ki a képviselőház elnöke által nyílt ülésben. Főnnevezett bírák kineveztetésének azonban már a miniszterek vád alá helyzetése előtt kellendett megtörténnie.

Az államtanácsnak, a melynek föllállítását a VIII. fejezet elrendeli, az volt ez alaptörvény szerint a földadata, hogy előkészítse és megvizsgálja a törvényjavaslatokat (83). Minden törvényjavaslat, eredett legyen az akár a kormánytól (a királytól), akár a képviselőház kebeléből, előbb az államtanács által kellett megvizsgáltatnia és csakis az államtanács által tíz nap alatt elkészítendő véleményes jelentés alapján, illetőleg ennek meghallgatása után vétethetett a képviselőházban részleges tárgyalás alá, habár előbb a képviselőház annak alapelve fölött már leszavazni talált volna is. Az államtanácsosokat a király nevezte ki, tíz évre, és a 7000 drachmában

alaptörvényileg megszabott fizetésük mutatja, hogy mily magas állásnak tekintette ez alaptörvény az államtanácsosságot.

A modern görögök sehogy sem tudtak megbarátkozni az államtanácssal és pár évvel később ez alaptörvény megalkotása után az államtanács egyszerűleg eltöröltetett.*) A 107-dik pont szerint a görög királyság alaptörvénye a maga egészében nem módosítható, hanem csakis egyes oly rendelkezéseiben, a melyek az alaptörvény szavai szerint nem sarkalatosak (nem alapvető természetűek), és ezek is csak tíz évvel ezen alaptörvény 1. kihirdetése után. Ha két törvényhozás, mely egymásra következik, összes tagjai háromnegyedének szavazatával elhatározza egy vagy más szakasz revizióját: a kamra föloszlatatik, és egy új kamra liivatik egybe kétannvi képviselővel, mint a hány tag a rendes törvényhozásban ülni szokott, és ezen megerősült törvényhozás fog azután határozni az alaptörvény módosítványai fölött. A görög alaptörvény a tartományok, kerületek, községek tárgyában egyáltalán nem nyilatkozik: a 101. pontban kimondatik, hogy a contentiosus ügyekben a rendes bíróságok ítélnek. Rendszerességéből ezen alaptörvénynek levon az, hogy egynémely §-a tüzetesen Georgios király személyéhez kapcsolja oda a maga intézkedéseit (43).

Dániának 1848 óta többrendbeli alaptörvénye volt már (1849., 1855., 1863.). A jelenleg érvényben levő dán alaptörvény (1864.) rendszeres szerkezetű a szó komolyabb értelmében. Az 1. §. nem képviseleti, hanem »korlátolt« monarchiának nevezi az államformát; a 8-dik pont szerint, ha nem leendő trónörökös, akkor az országgyűlés — Rigsdag — fog királyt választani és a trónöröklést újból szabályozni. A III. Napoléon 1852-diki alkotmányára, illetőleg a nov. 7-diki senatus-consultum 5-dik pontjára emlékeztet ez, habár nem is a plebiscit alapján. — A 11-dik pont a királynak a »legfőbb hatalmat« vindikálja; a 13. pont azt mondja, hogy minden miniszter csak azért felelős, a mit alájegyez: némi tüntetés a cabinetsolidaritás ellen, legalább az elméletben. A 16. pont így hangzik: »Minden fontosabb állami ügynek az államta-

¹⁾ Már a görög alaptörvény 108. pontja előrelátta ezt., a mennyiben már az első rendes törvényhozásnak megadta a jogot, háromnegyed szavazattöbbséggel a VIII. fejezet fölött revizióba bocsátkozni.

nácsban kell megvitathatnia«; (az államtanácsot az összes miniszterek a trónörökössel együtt alkotják a király elnöktele alatt, a 15. §. szerint.)

»Ha a király akadályozva van személyesen elnökölni az államtanácsban, az ügyeket a minisztertanács elé utasíthatja. Ezen tanács az összes miniszterekből áll annak az elnöktele alatt, a kit a király tanácselnökké nevezett ki. Minden egyes miniszter tartozik jegyzőkönyvbe iktathatni az ő szavazatát és a határozatok szavazattöbbséggel hozatnak. A minisztertanács elnöke az ülések jegyzőkönyvét, melyet a miniszterek aláírnak, a király elé terjeszti, és a király a fölött határoz elsőbbben is csupán, vajjon óhajt-e döntőleg határozni a dolog érdemére nézve (a jegyzőkönyv alapján) avagy újból még az államtanácsban óhajtja-e (a saját elnöktele alatt, esetleg a trónörökös jelenlétében is), a kérdésben forgó tárgyakat behatóbb vita tárgyává tenni.« Az államtanácsot a király saját, a 11-dik pontban formulázott hatalmi körénél fogva még egy kinevezett államtanács-titkári állomással erősítette meg időközben; tehát oly állomással sáncolta azt körül a minisztertanácssal szemben, a mely állomásról az alaptörvény nem tesz említést.

A dán alaptörvény mindkét kamrát Landsting és Folketling — egyaránt fölruhazza a törvényhozási kezdeményezés jogával (44). A kamrák közül a Landsting a felsőház; tagjai (66) közül 12-öt a király nevez ki, 7-et Kopenhága városa, 45-öt a vidéki és városi kerületek, 1-et Bornholm és 1-et a Faeroe szigetek Lagthingja választanak (34), még pedig nagyon bonyodalmas úton, az aránylagos választási rendszer — Forholdstalsvalg—szabályai szerint. Kopenhágában az összes ösválasztók minden 120-ra 1 másodfokú választót szabadon választanak. Ez az egyik választó-collegium. A másik választó-collegiumot azon másodfokú választók képezik, a kiket a megelőző évben legalább 2000 rixdalernyi, megadóztatott jövedelemmel birt választók választanak. E két collegium együtt választja Kopenhága számára a 7 felsőházi tagot (36). — A vidéki kerületekben minden egyes községben az ösválasztók által megválasztott egy-egy másodfokú választó, a városokban pedig az összes ösválasztók által, a falusi községek

másodfokú választóinak felével egyenlő számban választott másodfokú választók választják a Landsting tagjait, még pedig akként, hogy már magok ezen másodfokú választók is két collegiumban választatnak: az elsőbe az összes ősválasztók, a másodikba azok tartozván, a kik az előző évben legalább 1000 rixdalernyi megadóztatható jövedelemmel bírtak, vagy legalább 70 rixdalernyi állami vagy községi adót fizettek a megelőző évben (37). A képviselőház — Folkething — tagjait általános szavazatjog alapján választják; jellegző, hogy csak 30 évet ért állampolgárok választók, képviselővé választható azonban már a 25 éves is (30—31). A királyi hatalom túláradása elé azonban már az alaptörvény maga is vet gátolat: a 17-dik pont kimondja, hogy a királytól elveheti a törvényhozás a kinevezés jogát egy vagy más hivatalra nézve. A minisztereket vád alá helyezheti egyfelől a király (11), másfelől a képviselőház; a vád alá helyezett miniszterek fölött a Rigsret, vagyis az államtörvényszék Ítélt. Ezen államtörvényszék bírái a legfőbb ítélőszék rendes bírái és hasonló számmal mint a hányán ezek vannak, a felsőház — Landsting — által tüzetesen e célra választott bírák (68. 69). Es ha a 25. pont szerint sürgős esetekben, a liigsdag együtt nem léte alatt, föl is van jogosítva ideiglenes törvények kibocsátására, ezen ideiglenes törvények azonban csak úgy érvényesek, ha nem ütköznek az alaptörvény szellemébe, és a legközelebbi országgyűlés vagy ennek legközelebbi sessiója elé jóváhagyás végett multhatlanul beterjesztendők. Másfelől a 72. pont szerint a rendes bíróságok jogkörébe tartozik ítéletet hozni minden oly kérdésben, a mely egy vagy más hatóság jogkörének, illetékességének határait illeti, habár az, ki ez ügyben sérelmét a bíróság elé viszi, köteles is előzetesen alávetni magát a hatóság illető rendeletének.

A hadsereg és a tengeri haderő minden tisztviselője esküt tesz az alkotmányra, a 17. pont szerint, valamint az összes államhivatalnokok is. — A bűnügyekben és a politikai vétségek fölött esküdtszék ítél (74). Jellegző vonásai a dán alaptörvénynek, egyfelől, miszerint eltörölte az a 92. pont által mindazon előjogot, melylyel eddigelé a törvény a nemességet, a ezimeket és rangokat fölruházta volt és megtiltja jövőre

bárminemű hűbér, majorátus vagy fideicommissum fölállítást, törvény alkotását rendelvén el egyúttal a létező majorátusok és fideicommissumoknak szabad tulajdonná átalakítása végett. A 84. pont szerint pedig bármely dán állampolgárnak joga van az állam anyagi támogatását, a törvény által ez ügyben reárárt kötelezettségek teljesítése mellett, igénybe venni az esetben, ha nem lenne különben képes a saját életét fentartani vagy a családját táplálni.

A 95. pont szerint az alaptörvény módosítását csak a bármely rendes vagy rendkívüli Rigsdagon megtehető indítványnak mindkét kamra általi elfogadása után, a Rigsdag főslosztatásával egybehívott új Rigsdag eszközölheti, föltéve, hogy a király hozzájárul szentesítésével. Egyszerű szavazattöbbség elégséges mindkét kamrában ugyancsak a 95. pont rendelete szerint. Ámde az alaptörvény módosítása Dániában még sem könnyű, mert az idézett 95. pont szerint a kormány az alaptörvény módosítására irányuló indítvány elfogadása után a kamarák főslosztatását és új Rigsdag egybehívását meg is tagadhatja: és ez esetben vitás kérdés támadhat, vajjon a legközelebbi október első hétfőjén, minden királyi egybehívás nélkül is, már a törvény erejénél, illetőleg tüzetes rendeleténél fogva (41) egybejövő Rigsdag illetékes leendő az alaptörvény revisióját illetőleg a főmmélatott 95. pont értelmében eljárni?¹⁾

Szerbia alaptörvényéről, a melynek jellegző vonása egyfelől a nagy skuptina-intézménye, másfelől a teljes állampolgári jogegyenlőség, más alkalommal. Szintígy más alkalommal a rumén alaptörvényről.

Ezek a jellegzőbb vonásai az európai monarchiák rendszeres alaptörvényeinek, legalább tekintve a legfontosabb két alkotmányjogi mozzanatot: az államhatalom felelősségét, meg az államhatalom gyakorlására alkotmányszerűleg hivatott állampolgári elemek társadalmi természetének kidomborodását. Az állampolgári jogegyenlőség úgy is mint törvény előtti egyen-

¹⁾ Grund-lov 1866. — Az előzményekre nézve lisl. ü. Baggesen, Ben Dan.ske Staat i Aaret 1865. — Petersen, Løve og andre offentlige Kundgjorelser, vedkommende Landvaesenet i Kongeriget Danmark, Kjöbenliavn 1865. — Hsl. ö. Allén (1865.), Müller (1874.), Trap (1870.) meg Botli (1870.) műveit.

lőség, úgy is mint közteherviselési egyenlőség ki van mondva valamennyi európai monarchia rendszeres alkotmányjogi alaptörvényében, sőt ki van mondva az alaptörvényekben az is, hogy minden egyes állampolgár bármely állami hivatalra alkalmaztathatni — márt. i. születési és vagyonfokikülönbség nélkül — ha betölti azon föltételeket, a melyek a törvény értelmében az illető hivatal vagy megbízatás viselésére nézve egyéni, azaz szellemi és erkölcsi képesítvényekül föllállítvák.

Ezen kereten belül azonban ez idő szerint mégis többé-kevésbbé arisztokratikus, vagy plutokratikus vagy pedig demokratikus államformai árnyalatokra oszlanak az európai monarchiák, a szerint a mint alaptörvényeik többé-kevésbbé előjogot biztosítanak a születésnek, vagyonfoknak, vagy mindkettőnek a törvényhozó hatalom alkatelemeinek egybeállításánál vagy pedig mellőznek minden előjogot.

A születési előjogra nézve az első kamra egybeállításának alaptörvényszerű módozata a közvetlen kriterion.

A vagyonfokra nézve szintén az első kamra egybeállítása a közvetlen kriterion. Plutokratikus monarchiák első sorban ugyanis azok, a melyekben az első kamra tagjai a legtöbb adófizetők sorából választatnak. Ámde sem Dániában, sem Portugáliában, sem Norvégiában, sem Ruméniában nem áll az első kamra az alaptörvény rendelete folytán tisztán csakis a legnagyobb adófizetők közül mint ilyenekből: és mégis tagadhatatlan azon timokratikus, tehát a plutokratikus alap gondolattal rokon természetű vonás, a mely úgy az első, mint a második kamra egybeállítását jellegzi — egy többé-kevésbbé magas vagy mérsékelt census alakjában. Ez értelemben tehát azt kell mondanunk, hogy a rendszeres alkotmányjogi alaptörvénynyel bíró királyságok ¹⁾ közül:

¹⁾ Csak a királyságokra terjeszkedtem ki ezúttal a tér szűke miatt. Megjegyzem egyébként, hogy a német nagyhercegségek, hercegségek, fejedelemségek szintén arisztokratikus monarchiák. Luxemburg azonban demokratikus monarchia. Svédország plutokratikus monarchia; Ausztria arisztokratikus természetű, de plutokratikus vonással gyengéden árnyalt monarchia: de ezek közül egyik sem bírván egységes vagyis rendszeres alkotmányjogi alaptörvénynyel, más alkalomból méltatandók. — Mindez alig van érintve az európai szakirodalom eddigi hangadó államformatani alkotmányjogi és állampolitikai compendiumaiban.

Arisztokratikus monarchiák, de nem tisztán, hanem bizonyos gyengéd plutokratikus árnyalattal — Poroszországon, Bajorországon kívül, a melyekről máskor szólok, Szászország, Württemberg.

Plutokratikus monarchiák Németalföld, Belgium. Plutokratikus vonásokkal erősen árnyalt demokratikus monarchiák Buménia (melyről tüzetesen más alkalommal), Dánia, Portugallia; plutokratikus vonással gyengéden árnyalt demokratikus monarchia Olaszország. Tisztán demokratikus monarchiák Görögország és Szerbia.

Tekintve az államhatalom vezénylő közegeinek felelőségét, abban valamennyi rendszeres alaptörvényű monarchia megegyezik egymással, hogy a parlamentarismust mint ilyet egyik sem mondja ki a maga alaptörvényében. A Parlamentarismus elemeiből csak annyit találunk ezen alaptörvények szövegeiben, a mennyi a miniszteri felelőség és a budgetjog jogalapjául szolgálhat. Ez benne van, még pedig csaknem azonos szövegezéssel, valamennyi alaptörvényben. Nem találunk azonban még egyikben sem oly rendelkezést, minőt Magyarország 1848-diki törvénye foglal magában, a mely szerint »ő Felsőge a felelős minisztereket a. miniszterelnök ajánlatára nevezi ki.« Csak Szerbia 1869-diki alaptörvénye közelíti még meg némileg ezen cabinet-solidaritás alapeszméjét, midőn a minisztereket nem csak egyenként, de együttleg is felelősekké teszi. Másfelől a porosz alaptörvény azon rendelkezése, mely szerint a minisztereket nem csak a képviselőház helyezheti vád alá, hanem a felsőház is, meg a dán alaptörvény azon rendelkezése, mely szerint a minisztereket nem csak a képviselőház, de a felsőház meg a király is vád alá helyezhetik: ezen rendelkezések képezik azon alkotmányjogi jellegzetességeket, a melyekben az európai monarchiák alaptörvényeinek szövege a Parlamentarismus alap gondolatától aránylag még legmesszebb eltávolodik.

Egyébként az alkotmányos gyakorlatban sokkal nagyobbak és többoldalúak a különbsétek. Az alaptörvény szövegezése oly latitude-öket hagyott fenn az államélet számára, a melyeket minden egyes állam sajátlagos viszonyainak

tüzetes hatása alatt létrejött common law-val töltött ki az alkotmányos fejlődés.

Válóban, nem ezen alaptörvények rendelkezésein múlt, hanem csakis érintett viszonyokon, hogy Belgium, Portugália, Görögország, Olaszország, Ruménia (és Spanyolország) jelenleg érvényben lévő alaptörvényeik kibocsátása óta folyton és tisztán parlamentaris monarchiák, Poroszország tisztán dualistikus monarchia, Bajorország majd csaknem még most is az, Württemberg, Szászország, Németalföld inkább parlamentaris, mint dualistikus monarchiák, Dániában pedig még mindig folyik a harcz a két nagy államjogi áramlat között. Pedig Württembergben van egy egészen sajátos hatalomkörrel alaptörvényileg felruházott titkos tanács, Németalföld és Dánia alaptörvényeit pedig oly záradékokkal igyekeztek körilésánczolni, hogy ne válhasson az alaptörvényeik által biztosított alkotmányosságból Parlamentarismus. És mégis az válik belőle mind e három monarchiában: mert a népképviselőletjén nyilvánuló állampolgári erővel szemben az alaptörvény keretén belül a saját érdekében lévőnek kezdte a korona ereje tartani mindinkább és inkább a passiv magatartást. Még Norvégiában is a Parlamentarismus felé közeledett az alaptörvény által a hatalmak megosztására fektetett egészen sajátos alkotmányosság, amennyiben 1884 óta jelen lehetnek a miniszterek a Storting nyilvános ülésein, és ott javaslataikat élű szóval védelmezhetik. Mondom, még Norvégiában is a Parlamentarismus felé közeledett legújabbán az alaptörvény által biztosított alkotmányosság.

Sokat nem láttak előre az európai monarchiák alkotmányozásai, midőn ezen alaptörvényeket megalkották: az államtörvényszékről, a legfőbb közigazgatási bíróságról s egyáltalán a közigazgatási bíraskodásról, mint ilyenről, az illetékeségi bíróságról, az állami számszékről alig intézkedik ezen alaptörvények közöl egy-kettő. Létrejöttek mégis mind ez intézmények azóta a rendszeres alaptörvényvel bíró európai monarchiákban. Létrejöttek pedig a nélkül, hogy ezért alkotmánymódosítások történtek volna.

Csakis azon okból maradt el ez ügyekben az alaptörvények revisiója; mondom, csakis azért, mert az alaptörvény és a

szerves törvény közti különbséget nem tartották oly lényegesnek a gyakorlatban, mint az elméletben, és az alaptörvény által hagyott réseket szerves törvény alkotása által kitölteni, egyaránt megengedhetőnek tartották a törvényhozó testületek időleges párttöbbségei. Ez egyébként csak a mellett bizonyít, hogy az alaptörvények korántsem gyakorolnak oly kényszert, mely a különböző monarchiákban az államjogi fejlődés természetes voltát, szemben az egyre módosuló közélet követelményeivel, mesterkéltten és végleg megköthetné. Ha megkötik is ezen fejlődést egy-két országgyűlés mandátumának tartamára: ez korántsem jelenti még szükségkép a korszerű reformok késleltetését. 1814 óta, a midőn a jelenleg érvényben lévő alaptörvény legrégebbike létrejött, le egész a mai napig nem is volt rá még egyetlen egy eset sem, hogy valóban korszerű, és a törvényhozó testület mindkét kamrájában többségre jutott korszerű reformtörekvést az alaptörvénynek mint ilyennek létele akadályozott volna meg az európai államokban. Szerkezeti, szövegezési hibák, hiányok okoztak ugyan itt-ott rövid ideig tartó bonyodalmat, pl. trónörökösödési, regenségi kérdésekben: ámde ily szerkezeti, szövegezési hibáktól, hiányoktól nem mentesek még szükségkép a rendes törvényhozási actusok sem; és így mindössze egy országgyűlés felosztatásából és egy újnak egybehívásából került többre az alaptörvény említett szerkezeti, szövegezési hibáinak, hiányainak revisio újtáni kijavítása, mint a mennyibe került volna ez szemben a rendes törvényekkel.

Másfelől azonban az alaptörvény nem csak a szélső radicalismus rohamos törekvéseivel szemben képez féket, de épp így nyújt biztosítékot a népérdeknek, hatalmi tényezők retrográd velleitásainak ellenében.

Valóban nem nehéz föladat bizonyos tekintetben sikerrel magasztalni az angol alkotmány történelmi fejlődésének előnyeit, a szárazföldi rendszeres alaptörvények rovására. Ámde gondoljuk meg, hogy Angliában az alkotmányfejlődés, egyes rövid ideig tartó hullámzásokat leszámítva, nagyjában véve már a XIII. század óta nemcsak folytonos, de folytonosan egészséges is volt, a mit bizonyára nem állíthatunk a szárazföldi monarchiákról ennyire örvendetes általánosságban.

Hol állana az alkotmányos szabadság ügye jelen napjainkban a szárazföldi monarchiákban, ha a hűbéri jogmaradványokon állott rendi monarchiák államéletéből — a francia forradalmak 1789-diki, részben 1830-diki és 1848-diki visszahatása alatt — nem alaptörvények, hanem csak egyszerű törvények alkotása által eszközöltetett volna mindezen szárazföldi államokban a rohamos átmenet a népképviseleti alapon álló monarchiába? Vájjon nem hangzott-e föl időről időre a legközelebb lefolyt két-három emberöltő folyamában sok tekintetben jogosult panasz megdöbbentő visszaesést áramlatok fölött az európai szárazföld mindazon államaiban, a melyekben egyfelől a militarismus, másfelől a középkori jogmaradványok letéteményesei, szövetkezve a választók nagy tömegeinek politikai éretlenségével, az állampolgári jogegyenlőség és az alkotmányos szabadság intézményeit csak a legújabb időben is majd nemzetközi, majd gazdasági válságok gyenge pillanataiban rombadöntésével vagy legalább is végzettes megghamisításával fenyegették? Láttuk, mi történt pár év előtt Belgiumban. A klerikális többség kormányra jutott és visszavetette a közoktatásügy haladását a legeljesztőbb mérvekben a rendes törvényhozás útján. Megengedte ezt az alaptörvény. De mi mindent dönthetett volna meg még a modern cultur- és jogállam biztosítékai közül, ha nem állt volna útjában ennek már az alaptörvény? — Ugyanez áll a német monarchiákra nézve.

A legjobb alaptörvény is egyébként csak védbástyája maradhat legfőlebb a cultur- s jogállamnak szemben a retrograd áramlatokkal meg a szélső radicalismussal: megtermékenyítő hatást, korszerűleg vezénylő hatást egy rendszeres alaptörvény a szerves törvényhozásra csak úgy gyakorolhat ma már, ha valóban korszerű reformeszméket bír képletbe állítani a jövő rendes törvényhozások számára, az államszervezet minden egyes fontosabb mozzanata irányában.

AZ ATHENEI ÁLLAM

ÉS
TÁRSADALOM JELENTŐSÉGE
AZ EMBERI HALADÁSRA NÉZVE
KLEISTHENESTŐL EPHIALTESIG.

(507—461—2-ig Kr. e.)

SCHVARCZ GYULA.

L. TAGTÓL.

Olvastatott a II. osztálynak 1887. ápril 4-dikén tartott ülésén.

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUD. AKADÉMIA.

1887.

Föltettem magamban, hogy megvizsgálom azon államintézmények történelmi fejlődését és társadalmi értékét, a melyek rendszerét a görögök athenei demokratiának szoktak nevezni. Késztet engem e vállalkozásra már azon bámulat is, a melylyel az emberek ezen tömeguralom emlékezetének még mindig adóznak. Kifogom tehát kutatni korszakról korszakra az athenei állam alkotmányának valódi természetét, majd azután azon termékenyítő vagy zsibbasztó hatást, melyet ugyancsak korszakról korszakra ez államintézmények gyakorolnak vala a társadalomra, és hogy ezt sikerrel tehessen!, igyekezni fogok megvilágítani nem csak azon szerepet, mely e népnek az értelmi haladás föltételeiért vitt küzdelmekben osztályrészüln jutott, de egyúttal azon mérveket is, a melyeket az erkölcsök megnevesbülése neki köszönhet.

Nem titkolom magam előtt azon nehézségeket, a melyek egy ily földadattal szövevényesek. Fölsimertem azon okokat, a melyek eddigelé az ily irányú kezdeményezéseket többé-kevésbbé megghiúsították. Végzetterhesek az előítéletek e terén a bűvárlatnak; messze kihat azok korderije; nem egy nézpontra nézve képes az még a XIX. század látkörét is elhomályosítani. Hisz évezredek hirdetik immár az athenei nép dicsőségét; az embernem szine-java foukölt odaadással ragaszkodik e dicsőség minden egyes hagyományos vonásához,¹⁾ és azt, ki e hitében háborgatja, lenéző hallgatással mellőzi, avagy mint gúnytárgyat szállítja át őt a maga irodalmában az utókorra! Mindezek daczára meg fogom bírálni az athenei demokratia viselt dolgait: nem a mügondteljes rajongás eszményképeire fogok hallgatni, hanem a kútfök tanúságtételeire. Napról napra tágulnak a természettudományok vívmányainak

behatása alatt azon fogalmaink, melyeket magunknak eddigelé az embernem múltjáról alkotni megszoktunk volt, és ezen egyre táguló ismeretkörünk fényénél mindinkább és inkább silánynak bizonyul azok idealismusa, a kik — csakis azért, mert nem bírtak a megfelelő szakértelemmel — valahányszor ítéletet kellett mondaniok az athenei nép politikája, közigazdasága, erkölcsi és értelmi élete fölött, csakis azon igyekeztek, hogy mind e kérdéseket vagy tisztán aesthetikai, vagy legfőlebb félig-meddig ethikai, félig-meddig aesthetikai vitatkozások mezejére játszassák át. Egészen másnemű kritika gyakorlására vagyunk mi szemben az athenei nép emlékezetével utalva, ma: most, midőn a Nilvölgy fölhintott magas műveltségének romjai bennünket oly tanokra oktatnak, a minőkről az athenei történelemnek hangadó philolog bűvárai egész a legújabb időkig nem is álmodtak, — most, midőn meglepő nyomok tárának föl előttünk a lyd s egyéb szomszéd államok múltjából is, és midőn a legmerevebb kétkedőket is ámulatba ejtik az akkad, valamint a későbbi babyloni műveltségnek csillagászatilag is beigazolt dicsőségteljes évezredei.

Szemben ily tényekkel lehetetlen továbbra is megmaradni az eddigi állásponton. Nézzünk szemébe nyugodt bátorsággal amaz idealismusnak: és meg fogjuk érteni, hogy igen sok esetben nem csak egyoldalúságon alapszik az, hanem merő tájékozatlanságon. Valóban, ha még továbbra is szolgáltatásban kívánnánk maradni egy ily idealismusnak, úgy bünt követnének el egy egész világa ellen az emberi gondolatnak, a melynek magaslatára saját korunk oly nehéz küzdelmek árán bírhatta csak magát felküzdeni, — árulást követnének el a népek ellen, midőn ezek a tudománytól kérnek tanácsot. Mi gyakran vezették már félre a törvényhozókat az athenei nép történelmébe hagyományosan beleolvasott ábrándok!

Nem; nem arra van szükségek a népeknek, hogy őket az államtudományban az Örök Szép eszméje felől²⁾ oktassák. Nem az áll érdekükben, hogy műgonddal rajongani, de az, hogy minden irányban és komolyan fölvilágosodni tanuljanak. Vizsgáljuk meg hát behatólag, vonjuk kérdőre elfogulatlanul a tényeket: és a szerint fogjuk megítélni az athenei nép értékét az embernem történelmében, a mint ez a nép az ember-

nem értelmi, erkölcsi és anyagi erőinek fejlesztésében magát a közjó érdekében értékesíteni képes volt.

Kezdem a Kleisthenes demokrátiájával.

Az eupatridák politikai hatalmát megtörte ugyan, de befolyásokat éppen nem semmisítette meg még Solon, midőn az állampolgári jogok gyakorlását a maga törvényhozása által fõlszabadította az öröklött, tisztán születési jogcímek alól, és vagyonképesítvényi fokozatokhoz kötötte a rangfokozatilag megállapított állampolgári jogkörök föltételeit. ²⁾

A történelmileg fejlett athenei alkotmánynak ezen vonása — **τιμοκρατία** — azonban mindinkább elhalványul az idők folyamában. Már Peisistratos politikai lángelméje ép oly ravaszul mint tünetőleg állította vele szembe az összes állampolgárok törvényelőtti egyenlőségének gondolatát, és miután sikerült is neki az erre irányzott mesterfogások egész sorozata által visszatartani a régi szabadság visszaszerzésének megkísérlésétől, úgy szólván, az összes kevésbbé előkelő családfájú és kevésbbé vagyonos állampolgárokat, ²⁾ művelt lelkületű fia, Hipparchos még fokozta ezen egyenlőségi áramlatot. Elűzik a Peisistratidákat. Nem azon salaktelt ³⁾ összeesküvés folytán, a mely a Harmodios és Aristogeiton nevét örökítette meg, — de mert a Peisistratidák fölvilágosult, népnevelésre törekvő politikája fölkelti a hagyományos népgondozás letéteményeseinek, a papságnak és a jósdáknak féltékenységét messze túl Attika határain. A Pythia rázúdítja a peisistratidákra Kleomenes spártai király hadait, — a népnevelő kényurak menekülnek: az eupatridák pártja pedig, mely jelszóúl hangoztatja vala a régi szabadságot, megrohanja most a Solon alkotmányának alapján szervezett négyszázas államtanácsot, — — hogy megdöntse a fönnálló jogegyenlőséget és a nemesség háromszáz tagjának játszassa kezére ismét — miként ez Solon előtt volt — az államhatalom oroszlánrészét. ⁴⁾ Isagoras, az eupatridák pártjának feje, már szervezni kezdi a spártai csapatok árnyékában, a föltámasztott régi államrendet: ekkor fölocsúdik a tömeg a maga dermedtségéből. Leveri thessaliali zsoldosok segélyével Isagorast, az eupatridákat; Sparta is fölhagy a beavatkozásával. ⁵⁾ A tömeg pedig egyesül a felségi jogkört gyakorló népgyülekezetben, — **ἐκκλησία**

— és elfogadja azon javaslatot, melyet a győzelmes néppárt vezére, Kleisthenes, tesz meg a Solon alkotmányának reformjára.

Kleisthenes rendkívül éles elmű politikus, a saját — egykor Sikyonban meglepő sikerrel kényúrkodott — nagyatyjának nagy fogékonyságéi tanítványa, és mint alkmaionida, egy átoksújtotta nemzetség ivadéka volt. Mint ilyen, nem valami bensőségteljes buzgalommal ragaszkodhatott azon hatalmi tényezőkhöz, a melyek első sorban az athenei államvallás közvetlen érdektársainak hajlamaiból szíják vala az életerőt. Volt is elég erkölcsi bátorsága, hogy átalakítsa egy jól választott pillanatban merész kezdeményezésével az öröklött athenei államhatalom alap-tagozatának egész szervezetét. Ez utóbbi 507-ben Kr. e. — midőn a Kleisthenes alkotmányreformja életbe lépett — még mindig azon négy ion phylén és azon nagyobb számú demoson *φυλαί, δήμοι* — nyugodott, a melyeket már Solon alkotmányreformja is érintetlenül vett, úgy látszik, örökbe korábbi századoktól. Hogy *δήμοι*-okra vagyis községekre már Kleisthenes előtt föl volt osztva az athenei állam területe, ez kiderülhet a Plátón »Hipparchos«-ából; hogy mindössze hány ily demos volt beosztva a Solon-féle alkotmány alapján a négy ősrégi ion phyle idején: ezt még csak megközelítőleg sem bírjuk ma már meghatározni. Tény azonban, hogy midőn Kleisthenes az új tíz phylét fölállította, ezekre nem ruházta át azok vallásszertartási és rokon természetű öröklött előjogait, hanem csakis azok politikai jogkörét, még pedig a központtal szemben, az eddiginél kevésbbé túlradó mérvekben. A tíz phyle ezentúl nem négyszáz, de ötszáz tagot választott évről évre bele az államtanácsba, — *βουλή* — a melynek tagjait hajdan Solon a négy phyle alapján négyszázban állapította volt meg.⁶⁾ Tíz lévén az új phylék száma, egy-egyre ötven választandó államtanácsbeli tag — *βουλευτής* — esett. Kleisthenes állította föl, úgy látszik, a hadvezérek — *στρατηγοί* — collegiumát is új szervezeti alapon: minden egyes phyle egy-egy strategost választván, az Attikában földbirtokkal vagy egyéb ingatlannal bíró athenei állampolgárok, ha nem kizárólag a pentakosiomedimnosok, vagy legfőlebb még a hippeusok közül, az évről évre megválasz-

tott strategosok száma is ennek folytán tízre emeltetett. Hasonló számemelés történt a többi már meglevő hivatal-collegiumok tagjaira vonatkozólag; nem tudjuk, állított-e föl Kleisthenes az apodektákon — ἀποδέκται: — kívül még egyéb új hivatalokat is: annyi azonban elvitázhatatlan, miszerint minden fontosabb állami állomás betöltésénél ezentúl a tiz phyle képezte a választók mellőzhetlen tagozatát; oly közege az athenei államhatalomnak, a melynek állomása az egész nemzet, az összes athenei állampolgárság szavazata által lett volna betöltendő, — ilyen állami közeg Kleisthenes által még nem állított föl. A Pythia maga is szentesítette nem sokára e tiz phylét, jóllehet csak kevéssel ezelőtt még a lakedaimonokat Isagoras támogatására vette rá mindenféle házi cselszövénynyel. Mi okozhatta e fordulatot a hangulatban? Valószínűleg azon hatalom fölmerése, a melylyel az új szervezet kifelé fenyegetőzött, ha nem azon nagy vagyon, a melynek szelídítő hatását akkor érezhette a Pythia, a midőn tudomásai vette nem csak azt, hogy Kleisthenes 10 új phylét állított föl, de egyúttal azt is, hogy a merész államférfiú egész tömegeit vette föl az rij phylékbe oly elemeknek, a melyek nagy vagyonnal, főleg ingóval rendelkeztek ugyan, de eddigelé a phyle-szervezetbe, már t. i. az öröklött négy ion phylébe nem tartozván, az athenei állam politikájára nyomatékos, közvetlen befolyást nem gyakorolhattak. Fölvette pedig Kleisthenes a tiz új phylébe egyfelől a metoikosok, fölszabadult rabszolgák és idegenek jelentékeny sokaságát, másfelől pedig mindazon szabad atheneieket, a kik mint orgeonok — ὀργεῶνες — szanaszét laktak az egymással földiratilag egybe nem függő δήμοι-ok kötelékében.⁷⁾ Kleisthenes valószínűleg új demosokat is kerekített ki, a minthogy azt mondják forrásaink, miszerint Kleisthenes a demosok számát százban állapította meg; a legnagyobb horderejű reformot azonban az által hajtotta végre, hogy tíz-tíz demost, daczára annak, hogy nem feküdtek földiratilag egymás mellett, egy-egy új phyle kötelékébe állított bele, és ez által megtörte a régi nemesség és öröklött nagy birtok azon politikai túlsúlyát, a mely éppen a négy régi ion phyle keretén belül feküdt, tisztán nemzetségi alapon nyugvó kisebb közületek, ú. m. demosok-, naukriaiák- és

phratriáknak egymással földirati egybefüggéséből hatványozódott oly magasra. A műveltségnek aránylag oly alantas fokán álló emberek, mint a minők a Kleisthenes korabeli athenei állampolgárok átlag lehettek, nagyon megszokják, sőt idő folytán édesnek, majd nélkülözhetetlenek találják az együtt-lakás, tőzsomszédság vagy állandó közeli társadalmi mozzanataiból eredő politikai gyámságát az ősrégi fényű, nagyföldbirtokú családoknak, és ezek összes politikai, társadalmi tartozékainak; ha még ehhez vallásszertartási előjogok százados gyakorlása is járói, miként az athenei állam területén, úgy oly erővé izmosul az eupatridaság helyi befolyása, hogy lehetetlen azzal a haladni vágyó, központi tényezőknek sikeresen megküzdniök. Ivleisthenes megértette ezt: azért szanaszét fekvő demosokból állította össze a maga phyléit; tudta, hogy az ily szanaszét fekvő demosok összesége oly társadalmi és gazdasági alkatot fog kölcsönözni a vele azonos phylének, miszerint kellőleg fogják magokat, ugyancsak az egyes demosok földiratilagos széttagoltsága folytán, érvényesíthetni azokban a homogalakt ős állampolgárok mellett a csak imént a phylék kötelékébe beosztandott orgeon állampolgárok, sőt a csak imént állampolgárokká avatott volt metoikok. fölszabadult rabszolgák és megtelepült idegenek is. Ezt jelenti azon szólásforma, miszerint Ivleisthenes a közigazgatás súlypontját a demosokra helyezte át.⁸⁾ — Kleisthenes minden egyes demos élére egy demarchost állított — *δημαρχος* — újjá szervezte a Solon által alapított naukrariákat. — *ναυκρατιαί* — valószínűleg akként, hogy ötvenben lévén megállapítva a Kleisthenes naukrariáinak száma, százban pedig a demosoké: két-két demos egy-egy naukrariát képezett egy-egy naukraros — *ναυκραρος* — alatt. A hadi hajók megépítése, fölszerelése és az e célra szükségelt pénzek kivetése, behajtása — ha nem egyéb adók behajtása is, képezte e kettős községi kapcsolatok, ezen naukrariák közigazgatási feladatát. Hogy a phratriák, — *φρατρίαί*. — a mint ezeket Kleisthenes újból szervezte s minden bizonynyal szaporította volt, — mily osztályrészt nyertek az állami ügyek közvetett intézésében, ezt éppen oly kevésbé tudjuk, mint azt, hogy alá voltak-e rendelve vagy nem a magok, bármi csekély államjogi jogkörökkel a demosok

felügyeletének, a phylék kötelékén belül, vagy pedig párhuzamosan működött-e a magok jogkörében a phratriák közgazgatása a demosokéval? Csak azt látjuk a forrásokból, miszerint a phratriák földiratilag egybefüggő területeken voltak elhelyezve.⁹⁾

Eddig azt hitték, hogy a sorshúzást, az állami hivatalok, valamint az államtanács tagjai állomásainak sorshúzás útján betöltését szintén Kleisthenes hozta be: forrásainkból ezt kiolvasni nem lehet. Alkotmánypolitikai követelmények hosszas mérlegelése folytán részemről azon meggyőződésre jutottam, miszerint, ha nem is lehet egész Ephialtes alkotmány-reformjáig (462—1 Kr. e.) elodázni e végzetterhes intézmény behozatalának epocháját, miként ezt Lugebil cselekszi, a legnagyobb valószínűség mégis a mellett szól, hogy a sorshúzás útján betöltött állami hivatalok és egyéb bizalmi állomások az Aristeides alkotmányreformjának — 477 Kr. e. — természetes folyományát képezték. E nézetet vallják Grote. Duncker és Müller-Strübing is; a minthogy már Perizonius, legalább kortanilag, ugyanezen álláspontot foglalta el.¹⁰⁾ Az ostrakismos behozatala azonban minden valószínűség szerint csakugyan Kleisthenes alkotmány-politikájára vall. Az eljárást, egy későbbi fejezetben, az athenei államintézmények, rendszeres tárgyalásának kapcsán fogom előadni; jelenleg csak annyit jegyzek meg, miszerint az ostrakismos jelentősége ezidétt is már ugyanaz volt, a mi az ötödik század második felében: ekklesiai szavazattöbbség által évről évre föltett kérdés alapján tíz évre eltávolítani az államból, illetőleg Athénéből oly férfiakat, a kiknek nagy vagyonnal és döntő politikai befolyással, vagy csak ez utóbbival fényelgő rendkívüli egyénisége a tömeguralom háborítlan továbbvirágzását veszélylyel látszott fenyegetni a nép, vagy legalább ennek többségének fölfogása szerint. Az eltávolítás azonban nem ejtett csorbát a sújtottnak sem vagyonún, sem állampolgári becsületén. Az a Hipparchos, a kit első ízben ért az ostrakismos Athénében, nem a Peisistratos, hanem a Oharmos fia volt. Androtion szintúgy mint Kleidemos az ő esetét egyébként csakugyan az előzőtt Peisistratidák párthíveinek későbbi üzelmeivel hozzák kapcsolatba. ⁿ⁾

Ennyi az, a mit forrásainkból a Kleisthenes alkotmány-reformjának részletei felől ma még megtudhatunk. Kleisthenesről és az ő alkotmány-reformjáról többen írtak, azonban műveik alig szállottak már Platonra, annál kevésbé Aristotelesre, s azon görögök is, a kik e nevezetes férfiúval irodalmilag foglalkoztak, nem származtak Athénéből. Athénben csak alantasabb foglalkozású névrokonait hurczolták a színpadra, ¹²⁾ Másfelől ne csodálkozzunk, ha ma már oly keveset tudunk ezen egész alkotmányreformról. Hisz Herodotos maga is csak futólag, pár sorral érinti azt! Igen, Herodotos szokott bőbeszédűségével beszélni el, hogy miféle tánczot jártak vala egykor a sikyoni Kleisthenes anyjának a kérői, s egész kedvveléssel időzik az athenei Kleisthenes nagyatyja által elköve-tett dévaj csintalankodásoknál, — magának, az athenei, kor-szakalkotó államférfiúnak összes alkotmány-reformjáról azonban csak annyit mond, hogy Kleisthenes tíz phylét csinált a négy phyléből, nevet adott az új tíz phylének, tíz-tíz demost osztott egy-egy phylébe, a phylarchok számát is négyről tízre emelte, sokat csinált a kevésből, vagy, ha tetszik, nagyot a kicsinyből, és ez által a nép hajlamait nagyban a maga részére hódította. Ennyi az mindössze, a mit Herodotos a Kleisthenes alkotmány-reformjáról az utókorral tudat. Mintha csak ez által akarta volna beváltani azon ünnepélyes Ígétét, hogy el fog mondani minden nevezetesebb eseményt, a mely a Peisistratidák elűzetésétől miletosi Aristagoras megérkezéig megy vala végbe Athénében!¹³⁾

De ha nem is ismerjük tüzetesebben a részleteket: annyit megtudhatunk mégis kútfőinkből, hogy a Kleisthenes által kezdeményezett alkotmány-reform nem minden irányban volt egyértelmű az állampolgári jogok tágításával. Jogtágítás volt, még pedig jelentékeny mérvben, hogy a Kleisthenes reformja alapján tömegesen jutottak bele immár most az állampolgárságba oly elemek, a melyek eddigelé mint metoikok vagy rabszolgamaradványok, és idegenek mélyen az athenei állampolgárság államjogi, magánjogi, büntetőjogi és perjogi színvonalá alatt állottak. Jogtágítás volt a tíz phyle föllállítása, a közigazgatás súlypontjának áthelyezése a demosokra. Jogtágítás volt a tíz strateg tiszti állomásának megszervezése

is. daczára azon nagyfontosságú jogkörnek, mely még ezután is fönmaradt a polemarchos számára. Ámde, hogy Kleisthenes benne hagyta a pentakosiomedimnosokat a Solon által rajok ruházott kimagasló jogkör, annyi rikító előjog élvezetében: ez már oly jelleget nyom az ezidei athenei alkotmányra, a mely legkevésbé sem alkalmas arra, hogy beigazolja a modern idealisták rajongó dicsbeszédeit a Kleisthenes polgártársainak állítólag oly remekül megszervezett jogegyenlősége felől. Valamint Solon alkotmányozó törvényhozásának alapján, úgy most is, a Kleisthenes alkotmánya alapján, egyesegyedül az első vagyonfokú rangosztály tagjai, egyesegyedül a pentakosiomedimnosok lehettek még archonokká, és e magas hivatalból kilépték után az areiopag állambíróságának is bíráivá; miután pedig a kilencz archon ezidétt úgy a bírói és közigazgatási, mint a törvényhozást érintő ügyekben, sőt a polemarchos jogkörénél fogva még a hadügyben is a legfontosabb állami közegek tisztét gyakorolta a főnnálló államjog szabványai szerint: Kleisthenes, csakis azt lehet mondani, hogy alapjait rakta le a demokratiai szervezetnek, — még a szó ódon, athenei értelmében is nem pedig azt, hogy kifejtette a nép erejét a demokratia alapján. ⁴⁾ Nem tudjuk, hogy hány pentakosiomedimnos, hány hippeus, hány zeugita, hány negyedik vagyonfokú rangosztálybeli állampolgár volt időről időre az athenei államban, míg a Solon alkotmánya főnnállott. Plutarchos, ez a keczeli csevegő, elmondja ugyan régi kútfők nyomán, hogy hány rőf hosszúságúnak kellett lenni Solon rendeleté alapján azon zsinegnek, a melyen a harapós kutyákat Athénében át kell vala szolgáltatni;¹⁵⁾ ámde azt már nem tartotta Plutarchos érdemesnek kiböngészni a régi Írókból, sem a Metroon netáni maradványaiból, hogy hány állampolgár volt ezen Athénében ugyancsak Solon timokrat törvényei alapján összesen az archonságra, hány az államtanácsbeli tagságra, hány pedig csak arra képesítve, hogy szavazatjoggal bírjon az ekklesiában? Solon törvényhozásától a Kleisthenes reformjáig lefolyt vagy nyolczvanöt esztendő. Ezen nyolczvanöt év folyamába beleesik a Peisistratos és fiainak tvrannisa is, a mi azonban nem változtat a dolgon, mert sem Peisistratos, sem fiai nem szüntették be. minden egyenlőségi

politikájok daczára sem, a vagyoniakhoz kötött rangosztályokat. Nem ismerjük e rangosztályok tagjainak számarányait ezen nyolczvanöt évi időszak egyetlen egy időpontjából sem. Annyi azonban fölül áll minden kétségen, hogy e nyolczvanöt év folyamában a pentakosiomedimnosok rangosztályában még mindig számbeli túlsúlyban kellett lenniük az eupatrida és egyéb régi családfajú elemeknek, és ha a Peisistratos és fiainak tyrannisa annyira volt is képes emelni és megállandósítani a közvagyonosodást,¹⁶⁾ miszerint 507-ben Kr. e. nem eladósodott nyomorgókból állott többé a két alsó rangosztály nagy része, miként a Solon törvényhozásakor, hanem szintén többé-kevésbbé vagyonossá izmosult, előkelő uzsorások által többé nem feszélyezett, tehát szabadabban mozgó állampolgárokból: éppen ezért még inkább ki kellett élesednie azon ellentétnek, mely a túlyomó részben még mindig eupatrida s egyéb régi családfajú pentakosiomedimnosokat a többi rangosztálylyal, különösen a két alsóbb rangosztálylyal szembeállította volt. Azután mennyire fokozódhatott ezen ellentét, midőn Kleisthenes fölvette ezen alsóbb osztályokba, illetőleg a legalsó vagyonfokú rangosztályba a metoikok, rabszolgamaradványok és idegenek egész tömegeit! Hasztalan beszélnek a pentakosiomedimnosok magasabb műveltségéről. Ugyan hol van arra kútfőinkben csak a leghalványabb látszata is némi bizonyítéknak, hogy ne lett volna a hippeusok. zeugiták és a negyedik vagyonfokúak rangosztályában összesen akár tízannyi hasonműveltségi fokú állampolgár is, — a szó akkori értelmében — mint a hány ilyennel a pentakosiomedimnosok rangosztálya netán büszkélkedhetik vala? Állami tanfolyam nem létezett akkor Athénében, ez igaz; magántanítóktól nyerték szellemi kiképzetésüket ezidétt kivétel nélkül a műveltebbek, a magántanító pedig pénzbe került, és így csakis azok adhattak szellemképző nevelést gyermekeiknek, a kik már bizonyos fokán állottak a vagyonosságnak. Ámde nem tehette-e meg ezt a szó viszonylagos értelmében akár az is, a kinek csak kétszázötven medimnos gabonája termett? Éppen Athénében volt ez lehetséges: hisz a Solon vagyonfokbeli rangosztályai az állampolgárokat csakis az ingatlan vagyon, a földbirtok mérvei szerint osztályozták; a, timokratiai rend-

szer alapján, melyet érvényben hagyott a Kleisthenes alkotmány-reformja, az ingó vagyon egyáltalán nem jött még tekintetbe. Az athenei állampolgárok századok óta szenvedéllyel üzték, ha nem is a gyáripart, — mert ezt rabszolgák vagy legfőlebb metoikok végezték — hát legalább a kereskedelmet. és mint derekas hajósok, messze világtájakon hozták forgalomba Attika és gyarmataik árucikkeit. A mióta Peisistratos birtokba vette Sigeiont,¹⁷⁾ föl is lendült kereskedelmök eddigelé el nem ért mérvekben. Jelentékeny tért nyitott ez a vagyonszerzésre, főleg a legalsó vagyonfok állampolgáira nézve. Hisz éppen ezen legalsó vagyonfokú állampolgárokból kerültek ki rendszerint a hajósok. Bevégzett tény, hogy e körülmény folytán a negyedik vagyonfok állampolgárai sűrűn érintkeztek Samossal, Miletossal, Ephesossal, Syrakusával, Akragassal, Metaponttal, Krotonnal és Eleával, sőt Naukratissal, szóval az akkori szellemvilág oly góczpontjaival, a melyekben évről évre megfordulni, szerződéseket, még pedig mindenesetre írott szerződéseket kötni, az ottani művelt elemekkel vendégbaráti viszonyba lépni, igen, mindez az athenei negyedik vagyonfokú állampolgárra nézve egyfelől a gyakorlatias művelődés tanfolyamát, másfelől pedig a vagyonszerzésnek oly esélyeit jelentette, a melyek csak éppen annyira kilátásba helyezhették otthon növekedő gyermekeik számára a magántanítót és az akkori szellemi képzés egyéb segédeszközeit, mint a mennyire kilátásba helyezheti vala a pentakosiomedimosok gyermekeinek a juhok gyapja, a méhek méze, a kecskék, tulkok húsa, vagy a rozs-, árpa- meg olajtermés. Azt pedig, hogy a pentakosiomedimosok közül szellemileg ezidétt Athénében csak egyetlen egy is belemagaslott volna — messze fenn a közepes athenei műveltség fölött — az irodalom történelmébe: ezt csak azok állíthatnák, a kik tán ott valahol az Athos hegyének kolostoraiban Kleisthenes oly bölcsészi, történetírói vagy költői kor- és honfitársainak nyomait fedeznék föl, a kikről még eddigelé a görög irodalom történelmében soha sem olvastunk.¹⁸⁾

Nem csoda tehát, ha a pentakosiomedimosok előjogai az összes archonságokhoz, többek közt a polemarchos, — **πολέμαρχος** — döntő horderejű hivatalához még a Kleisthenes

által kezdeményezett alkotmány-reform keresztülvitele után is nyomasztólag súlyosodhattak Athénében az állampolgári önérzetre. Hisz az, hogy terem-e valakinek legalább is ötszáz medimnos gabonája vagy ötszáz metretosnyi olajtermése? Ebben nem az állampolgárok egyéni érdeme, közszolgálat, lelkiismeretes, magán természetű fárasztó munkálkodása adta meg a siker áldását a gondtelt családfőknek, hanem az öröklött földbirtokterület mekkorasága, a kedvező időjárás, mindenekfölött pedig a kellő időpontokban beköszöntő, kellő mennyiségű eső! Ha tehát a Kleisthenes reformja érintetlenül hagyta a pentakosiomedimnosok azon előjogát, hogy csak ő közölök vezethesse valaki az athenei állam legfontosabb ügyeit, a kisebb évi jövedelmű állampolgárok sok ezrenyi tömegéből pedig a legfontosabb bírói, közigazgatási és katonai hivatalra senki, még a legnagyobb képesség, képzettség, tapasztalat, érdem és feddhetlen jellem mellett se juthasson: úgy ez korántsem volt oly vonás, a mely valami szerfölött épületes hangulatot ébreszthetett volna az athenei állampolgárság értelmi és erkölcsi színejavának kebelében, avagy elnémíthatná a modern kétkedők éppen nem lelkesedéstelt nyilatkozatait a Kleisthenes által reformált athenei alkotmánynak állítólag oly magasztosan szabadelvű szelleméről. De voltak az athenei államéletnek, még a Kleisthenes által reformált alkotmány alapján is, jóval sötétebb vonásai, mint azon lelki szegénysége a törvényhozásnak, a mely ötszáz medimnosnyi gabnaterméshez köti vala a legmagasabb állami hivatalok és a legfőbb hadi parancsnokság elérhetésének föltételeit. Solon nem csak nem gondoskodott az ifjúság szellemi kiképeztetéséről, ¹⁹⁾ nem csak nem tőn semmiféle lépést az értelmi munka megkönnyítésére és méltó elismertetésére az állam részéről: de meghagyta az Eumolpidák azon hagyományos előjogát is, hogy saját belátásuk szerint értelmezhesék ezen magas családfajú papi nemzetség illetékes tagjai az úgynevezett nem-írott törvényeket, — *ἀγραφοὶ νόμοι* vagyis, hogy bárkire is ráolvashassák, hogy egy vagy más nyilatkozata vagy tette által megsértette az államvallást és az erkölcsöket, — és így főben járó bűnvád alá vonathassanak bármely athenei állampolgárt is, bármely pillanatban, a nélkül,

hogy ezen előjoguk gyakorlásának mikéntjéért bárkinek is felelősséggel tartoztak volna az atkenei államban.²⁰⁾ A művelődés történetírója ezért sem Solont, sem Kleisthenest szemrehányással nem illetheti: hisz hogy merészelhettek volna ők egy ily gyökeres reformra gondolni még, midőn az athenei állameszme maga is oly közvetlenül az államvállás hagyományáiban gyökerezik vala? Ámde az emberi művelődés, politikai és társadalmi haladás történetírója kell, hogy figyelmeztesse az Eumolpidák ezen előjogára a modern rajongókat: nem mellőzheti, hogy az athenei államélet e vonására rá ne mutasson és azt ne mondja: ime, egy oly intézmény, a mely nem annyira a modern gondolat szabadságot juttatja eszünkbe, mint a vallás szolgáinak fölvilágosodás-ellenes uralmát a szellemileg még gyámolatlan tömeg fölött, meg az inquisitiót!²¹⁾

Még sötétebb mozzanatát mutatja az athenei társadalomnak és államnak a rabszolgaság. Gondoljuk csak meg, hogy az athenei állam területén ezidétt körülbelül húszezer teljesen szabad felnőtt férfi, azaz állampolgár és több mint negyedfélszázézer rabszolga volt. Ne higyük, hogy ez állapot gyötrelmeinek emlékezetét örökre letörölhetjük az utókor előtt, ha azon görög író szavaira hivatkozunk, a ki azon bosszankodik, hogy mért részesültek a rabszolgák Athénében emberségesebb bánásmódban, mint például Ohiosban, Aiginában vagy a Peloponnesos rabszolgatartó államaiban. Ezen emberségesebb bánásmód nagyon is viszonylagos fogalom - volt. Az áll megírva a Bekker gyűjteményében, hogy valahányszor új rabszolgát hoztak egy athenei állampolgár házába, fölkelt az úrnó és egy egész edény fűgét, datolyát, diót és egyéb csemegét borított ki rája, annak példázgatására, hogy jó dolga leend a házban, föltéve, hogy magát jól fogja²¹⁾ viselni. Megengedem; ámde mit bizonyít ez a jó bánásmód mellett egy egész életre? Athénében a rabszolga nem ment ekkor emberszámba, még csak annyira sem, mint körülbelül egy századdal később, Antiphon szónok korában. Kleisthenes polgártársai pert kezdhettek ugyan — *γραφῆ ὕβρεως* — azon állampolgár ellen, a ki az ő rabszolgájakat bántalmazta: de nem azért, hogy ez által a bántalmazó a megsebesült rabszol-

gának fájdalmat okozott, hanem azért, mert őt ez által a tulajdon gazdjára nézve hosszabb-rövidebb időre munkaképtelenné tette. Ha bizonyítékra volt szükség, akár a legjelentéktelenebb magánjogi perben is bármely rabszolgatartó állampolgár tartozott a maga rabszolgáit a kínpadra — *ἐς βίασανον* — följánlani, hogy ott a kínpadon elejtett jajszavaikból derítthesse ki a vizsgálat a ténykörményt vagy akár magát a tényálladékot a felperes részére. Viszont, ha valaki bármi csekély vétséggel is vádolva lőn, első teendője az athenei perjog értelmében az volt, hogy följánlotta a maga rabszolgáit a vizsgálóbírónak: kínozzák őket, a hogy akarják, de nem lesznek képesek belőlök a gazdájok ellen semmiféle kínzással, semmiféle bizonyítékot kisajtolni.²²⁾ Az athenei állampolgár bármikor bérbe adhatta a maga rabszolgáit bárkinek is bányamunkára, teherszállításra vagy bármily egyéb lealázó, testroncsoló napszámra, akár valamely igavonó házi állatot: a mit ez eltiport emberi lények véres veritékkel napról napra, évről évre kerestek, ez az összeg éppen csak oly törvénybiztosította jövedelme volt az athenei állampolgárnak, mint a mi számára a saját malaczainak piaczi elárusításából befolyik vala. A rabszolga igavonó házi állat: ez a fölfogás hatja át az athenei jog egész rendszerét; és valamint a saját barmát az athenei állampolgár szabadon erőltethette a tehervonásra, míg csak az meg nem szakadt, szintúgy szabadságában állott az atlienei állampolgárnak a maga rabszolgáját addig korbácsolni, míg csak az erejét fölülmúló kegyetlen munkában ki nem lehelte a lelkét. Egyszerre, minden formalitás mellőzése nélkül, megölnie ugyan még a saját maga rabszolgáját sem volt egyetlen egy athenei állampolgárnak sem szabad: de egy kis formalitás betartásával ledőfthette az athenei állampolgár a saját, akár öröklött, akár csatában elfogott, akár pénzen vásárolt rabszolgáját bármi csekély ok miatt is, vagy akár pusztá szeszélyből, és még, ha túl is tette magát az előirt formákon, ha be sem várta a rabszolga ledőfésére följogosító bírói ítéletet — még ekkor is mindössze csak az a kellemetlenség esett meg — az athenei büntetőjog értelmében — a rabszolgagyilkos athenei állampolgáron, hogy egy csekély pénzbírságot kellett fizetnie.²³⁾ Három nemzedékkal később, valószínűleg

Euripides emberbaráti költészetének hatása alatt, napirendre jött Athénében mégis annyi könyörület, hogy szokássá vált eladni azon rabszolgákat, a kik a gazdájok kegyetlensége ellen panaszkodtak: merő szokás, a műveltebbek társadalmi hódolata a közszeméremézet irányában, de nem törvény volt ez — *πρᾶσιν αἰτεῖν* — akkor sem; és ha Gilbert mégis ez utóbbit állítja: úgy részemről csak azon kérdéssel felelhetek e föltevésre, hogy hát mire való volt akkor Athénében a Theseion meg az Erinyák temploma által éppen a gazdájok halálos dőfése elől menekülő rabszolgáknak nyújtott menedékjog, ha Athénében törvény biztosította volna a rabszolgák számára a *πρᾶσιν αἰτεῖν*-t, és maga a jogrend vette volna már őket ótal-mába embertelen gazdáiknak villogó gyilkai ellenében? ²⁴⁾ Nem; Athénében nem volt biztos a rabszolga élete szemben az ő törvényes urával még ebben az időben. De ez még nem a legsötétebb vonása az athenei államnak. Köztudomáson van, hogy Athénében, valamint egyéb görög államokban is, a rabszolgák ivadéka, ha csak föl nem szabadultak, nem birtak, vagy csak kivételesen családot alkotni két-három nemzedéken keresztül, de a legtöbb esetben tán már az első nemzedékben sem. Fölszabadulni pedig, rendes időben, midőn nem fenyegette az athenei államot külfáború folytán a végromlás veszedelme, vajmi csekély százalék szokott fölszabadulni évenként. Hová lett tehát a többi, sok százezernyi rabszolga termékenyítő, családi életre hivatott emberi erőmennyisége? íme egy elhanyagolt kérdés a maga egész borzasztóságában. ²³⁾

Ily sötét képet tár föl az athenei demokratia. Kleisthenes alkotmányreformjának korából, nem a fölszinen elfogúlt örömtől ragyogó szemekkel végig surranó, hagyományosan orthodox történetíró, de a társadalmi és állami viszonyok mélyébe tárgyilagosan behatoló államtudományi bűvár előtt. Herodotos fölkiált, hogy íme mily nagy dolgokra képes az isegoria, *ἰσηγορίη* — az athenei szabadság! Igaz, mutat az athenei állam nemzetközi történelme a Kleisthenes alkotmány-reformját követő évtizedek folyamából bizonyos emélyt, sőt már tizenhét év múlva az alkotmány reformja után oly diadalmas csatákat, a melyeknek riadozó dicsőségétől még ma is visszhangzik a föld, és visszhangzani fog ezentúl is, míg csak

többre fogják becsülni az emberek, még a születési joggal kapcsolatos magas vagyonfok uralmi túlsúlyára alapított politikai szabadságot is, holmi Susában székelő nagy király trónjának árnyéka előtt görnyedező oktalán, ostorcsapáshoz szokott milliók ezredéves szolgaságánál. Ámde az államtudomány föladata nem az, hogy lehetőleg eszményi fokra igyekezzék emelni azon hadi tettek nagyszerűségét, a melyeket az egymással háborúzott két fél közül csakis az egyiknek — ez esetben a görögnek és főleg az atheneinek egyoldalú előadása után ²⁶⁾ örökít vala meg a történelem; nem ez az államtudományi kritika föladata, hanem az, hogy kellő körültekintéssel mérlegelve meg az összes hadászati, politikai és társadalmi körülményeket, lehető biztonsággal földerítse a tényeket a magok állami, társadalmi jelentőségében, hogy az ekként földerített tények alapján azután ki bírja vonni úgy az alkotmány-politikára mint a gyakorlati politikára nézve a tanúságokat. Már, ha e szempontot valljuk magunkra nézve irányadóí: akkor egészen más világításban fogjuk látni úgy nyomban a Kleisthenes alkotmány-reformja után az atheneiek által Euboiá és Boiotiá népei fölött elért sikert,²⁷⁾ mint a 490-ben, 480-ban és 479-ben a persa világbirodalom iszonyú hadi tömegei fölött kivívott győzelmeiket. Ha volt a lelkesedésnek része már az euboiák és boiotok fölött aratott győzelmekben: úgy a fönnebbiek után aligha fogjuk azt hihetni, hogy csak azért szállt volna síkra az athenei nép a most érintett népek ellen, mert eszményi czélok lebegtek előtte, mert el volt tán telve — az összes athenei nép a maga egészében — a Kleisthenes alkotmány-reformja által osztályrészéül jutott szabadság — *ἰσηγορίη* iránti lelkesedéstől. Mindössze csakis az újonnan fölszabadult athenei állampolgároknak — csak imént még metoikokuak, rabszolgáknak, idegeneknek — lehetett okuk a szokottnál nagyobb hévvel rontani az ellenség csatasoraira: mert ezeknek és majdani utódaiknak telek — *κρηρῶν* — lón a leverendő ellenség földéből ígérve.²⁸⁾ Jól ütköztek: el is vették a jutalmát. Csak a chalkidiai Hippoboták elfoglalt birtokaiból több mint négyezer athenei polgárnak jutott kleruchia. A pentakosiomedimnosok pedig nagyot lélegzettek, hogy politikai előjogaik egyedárúsága négyezer

szegényebb sorsú polgártárs eddigi jelenléte által okozott aggodalmak nyomása alól ily könnyű szerrel fölszabadult.

De hasztalan keresünk a kútfükben oly nyomok után is, a melyekből kitűnnék, hogy csakis az önzés minden salakjától ment, eszményileg nemes védelme a saját szabad intézményeiknek keverte volna bele az atheneieket a persa háborúba. Eppen ellenkezőleg csakis azt látjuk forrásainkból, hogy a persa háborúba az athenei népet ennek oly természetű viselkedése dönti vala, a mely legkevésbé sem vall egy eszményileg szabadságszerető nép méltó önértetére. Herodotos tíz talentomot kapott jutalmul — Anytos ²⁹⁾ indítványára — az athenei néptől, azért, hogy megírta a persa háborúk történetét a maga munkájában. Herodotosra csakis Plutarchos kritikátlan csevegése foghatta rá, hogy nem volt kellő elismeréssel az atheneiek hadi érdemei iránt a persákkal vívott csaták ecsetelése alkalmából; a legtöbb görög történetíró töredéke, valamint egyéb nyomok is arra hagynak következtetni, hogy Herodotos nagyon is előzékenyül irta meg az atheneiek hőstetteit — első sorban az athenei nép számára. Kirchhoff mondja, nem én, hogy Herodotos a Perikies pártjának szolgálatában állott; Perikies pedig nem kevésbé származott az alkmaionidáktól, mint Kleisthenes maga. És mit mond Herodotos a maga ötödik könyvében? Azt, hogy az atheneiek magok fordultak tüzetes követség által legelőször a persa király közegeihez, hogy véd- és dacszövetséget köthessenek a milliók emberi méltóságát lábbal taposó barbár nagy királlyal.³⁰⁾ Az atheneiek mentek hús hajóval a lyd partoknak, hogy elrabolhassák azon kincseket, a melyeknek töméntelenségét miletosi Aristagoras előttök oly elragadólag ecsetelte volt. Pöl is gyűjtötták Sardeist: de nem azért, mintha az ion partokon rabigában nyögő görögöknek akartak volna ez által politikai szolgálatot tenni: hanem azért, hogy ne kelljen a Melanthios hajórajának méltó zsákmány nélkül hazatérnie.³¹⁾ A persa király közegei tudni sem akartak az atheneikkel — ezen előttök oly csekély néppel kötendő véd- és dacszövetségről: az atheneiek akarták ezt ismételt, egy szabad néphez nem illő, csengéseikkel a barbár nagy király satrapájától kieszközleni. »Jó, adjatok tehát földet és vizet a hódolat

jelül.« így szólt a satrapa az athenei demokratia követségéhez. Ott volt a követségben maga a legnagyobb akkortájbeli athenei államférfid, Kleisthenes is.⁸²⁾ És Kleisthenes, az athenei demokratia e büszkesége, Herodotos szerint az athenei szabadság tulajdonképeni megalapítója, — ἰσχυροῦς — egész készséggel fölajánlotta a barbár nagy királynak a hódolat jelvényeit; többi követtársa hasonlóképen. Valóban oly diplomatiai fogás lehetett ez a legjobb esetben, a mely éppen nem vall valami eszményileg magasztos fokára egy szabad köztársaság legelső, sőt alkotmányozó vezérférfia szabadságszeretetének. Az igaz, hogy később, midőn már látták, hogy esengéseik nem vezethetnek célhoz, fölháborodtak odahaza a népgyűlésben magok az atheneiek és félretették a diplomata modorú eljárást. Igen, de ez által meg a nemzetközi jognak vallásos kegyelettel ápolt sarkételét szegték meg: mert egyszerűleg kútba dobták³³⁾ a persa király követeit. Tehát éppen annak a királynak a követeit, a kinek satrapája előtt oly önlealázólag, ismételve esengtek a véd- és dacszövetségért. Hippias visszahívását is követelték volt már ekkor a persa királylyali véd- és dacszövetség föltételül. Hogy ezen fölháborodott az athenei felségjogokat gyakorló népgyűlés: ezen nincs mit megütköznie még a leghiggadtabb államtudományi bűvárnak sem; sőt természetesnek fogja ez találni, hogy nem akarta e nép Peisistratos méltatlan fiát cserébe venni a szabadságért. Ámde a nemzetközi követek megöletését nem mentheti ki semmiféle hivatkozás a szabadság szeretetére, az államtudomány előtt, a minthogy nem hitetheti el az elfogulatlan bűvárral, hogy az athenei nép eszményileg magasztos szabadságszeretetére, és nem e nép politikai éretlenségére és alantas fokú önzésére vall még mindazon salak is, a mely Marathon³⁴⁾ (490—489), Salamis³⁵⁾ (480) és Plataiai³⁶⁾ (479 Kr. e.) emlékeztetéhez tapad.

Ily salak pedig ugyancsak tapad hozzá bőségesen. Hogy kivonulnak teljes erővel a persa hadak elé a marathoni síkságra: ez még korántsem jelenti azt, hogy mint független államot alkotó nép életükkel, vérükkel akartak helyt állani a politikai szabadságért. Hem annyira valamely fenkölt eszme lelkesítő ereje állította a tízezer athenei állampolgárt fegy-

verbe: mint azon nagyon is prózai aggodalom, hogy. miután boszút állni jönnek a persa hadak a meggyilkolt követekért, ha nem védelmezik magokat éltők végső lehelletéig, éppen oly sors érheti őket, mint a minő Miletos veszedelmét teszi vala oly rettenetessé.³⁷⁾ Phrynichos színpadra hozta az öldöklés e tragikai jeleneteit: és az athenei állampolgárokra Phrynichos darabja oly elrémítőleg hatott, hogy jelentékeny pénzbírságra ítélték el bíróilag a költőt csak azért, mert ily tárgyat mert a színpadra hozni. Ugyanaz a nemzedék, a mely nem bírta egyszernél többször elviselni a színházban a Miletos veszedelmének rémjeleneteit, ugyanezen férfinemzedék vonóit ki jó-részt most a marathoni sikra a persák elé. Kivonult az élet-halálharczra: de kútfőink ezen alkalomból még mitsein tudnak az athenei szabadságszeretet lelkesedéséről. Herodotos szerint maga Miltiades attól tart a hadi tanácsban, hogy, ha azonnal meg nem ütközik a sereg, az athenei nép hangulatában nagy fordulat fog előállni: át fog csapni³⁸⁾ a persapártiak — ὄστε μῆοισα — részére. Hogy pedig Herodotos nem alaptalan vélelmet bocsát e soraiban világgá: szomorúig beigazolja ezt azon összeesküvők merénylete, a kik, míg polgártársaik a halál tusáját vívják vala Marathon síkján nejeikért, gyermekeikért, családi tűzhelyükért, oda fönt Pentelikos hegyének ormán bujkálva, egy nem sejtett pillanatban fölemelik a fehér pajzsot³⁸⁾ a messze csillámló napsugarak özönébe, hogy jelt adjanak a persáknak a végzetes mozdulatra, és tulajdon athenei czinkostársaiknak a legfertelmesebb hazá-árusra. Az összeesküvők célja nem sikerült. A túnyomó persa haderőt megtörte az athenei tízezer hoplita és a hozzájuk csatlakozott plataiaiak élén, Miltiades hadvezéri ügyesége. A persák visszavonultak: a görögök és ezek közt első sorban az atheneiek világra szóló győzelmet vittük ki. így beszélik ezt el legalább magok a görögök, higgadtan szólván e fegyvertényről Ephoros, Theopompos,⁸⁰⁾ a hazafias büszkeség hangján az attikai szónokok, a kik száz és százötven évvel később hirdetik vala az elődök ragyogó tetteit az athenei szószékről, és halikarnassosi Herodotos, a ki ötven-hatvan évvel később,⁴⁰⁾ föltűnő részletzéssel írta le a marathoni csatát.

De fogadjuk el a tényeket, úgy a mint ezeket Herodotos könyveiben megírva találjuk. Vajon szabad-e azért, mert e győzelem fényes volt, szemet hunynunk azon népjogtípró, erkölcstelen magaviselet fölött, a melyet az athenei nép nyomban a kivívott csata után tanúsított? Nem fektetek súlyt azon híradásra, hogy Kallias, eleusisi daduch, tehát állami főméltóság, s amúgy is az athenei társaság egyik legelőkelőbb tagja, mindjárt a csatanap éjjelén megjelent a marathoni térségen és ott leöldösve a halállal küzdő persa nagyok nehéz sebesült sarjait, közönséges rablógyilkos módjára fosztogatta ⁴¹⁾ ki azokat. Nem e történetk-e kétes hitelessége süti rá az erkölcstelenség bélyegét a győzőre. Elég anyagot és jogcímet szolgáltat erre a történetírónak már azon szerep is, a melyet az athenei nép a csatanap hőisével, Miltiadesse szemben játszott végig a felségjogot gyakorló népgyűlésen és a bírói székben. Valóban már maga Miltiades sem volt az az alak, a melyért lelkesülnie lett volna szabad egy népnek, s a melyről joggal hirdethetnék a századok, hogy mintaképpül szolgálhat még a legkésőbb utókor népeinek is a szabadság eszményi szeretetében. Szépen hangzik, midőn azt halljuk felőle, hogy nem kért a kivívott győzőimért egyéb jutalmat hazájától egy szerény olaj ágnál; fokozza bennünk az emelkedett hangulatot, midőn arról értesülünk, hogy még ezen szerény olaját is megtagadta tőle a felségi jogkört gyakorló athenei nép, nehogy egy ily kitüntetése által a hadvezérnek sértve érezhessék magokat ⁴²⁾ a közvitézek: ámde ne feledjük, hogy minő volt az előélete Miltiadesnek és vegyük fontolóra azokat, a mik nyomban a marathoni győzelem után közte és az athenei nép között történtek. Miltiades athenei állampolgár volt ugyan, de életéveinek javát vérségi köteléken mint holmi gyarmati zsarnok a távol Chersonnesosban töltötte. Nem a szabadság szeretetének tanfolyamában edzette ő itt meg a lelkét az athenei hadvezérségre; nem, hódító hadi kalandokra száguldozott ő szerteséjjel a Chersonnesos független törzsei közt, és hírnévre — Marathon előtt — a görög világban csak az által tett, hogy egymásután tiporta el bérencz csapataival a Chersonnesos törzseinek szabadságát.⁴³⁾ Letiporta ő, szintén bérencz fegyverhatalommal, Lemnos népének szabadságát is.⁴⁴⁾

Hogy történhetett tehát, hogy az athenei nép őt a persák elleni szabadságharcában mégis hadvezérré választotta? Bizonyára csak úgy, hogy nem gondolt a magára zúdított veszély pillanatában az athenei nép sem a magasztosan eszményi szabadságszeretet követelményeire, sem egyéb tekintetekre. hanem csak arra, hogy oly férfiúra bízsa a sorsát, a ki már tapasztalt hadvezér hírében állt. Atyai részről rendkívül magas családfája nem kevésbé ajánlotta őt az athenei fölfogás hajlamaiba, mint az a körülmény, hogy apósa, bár idegen, legalább fejedelem⁴⁵⁾ volt. Jóval szigorúbb megrovást érdemel azonban Miltiades rablóhadjárata Páros ellen, — szintűgy azon féktelen dühöngés, a melynek ő csak azért, mert e rablóhadjárat nem sikerült, kevéssel a marathoni győzelem után, áldozatul esett.

Mitiades csakhamar a marathoni csata után hajóhadat kért a felségi jogkört gyakorló athenei népgyűléstől. hetven hajót, hogy »megrohanhasson egy oly országot, a hómét nagyon sok aranyat fog majd az atheneiek számára hazahozni.« Ezen nyilatkozat természetesen nem annyira egy magasztosan eszményies szabadsághős, mint inkább egy őszinte rablófőnök beszédmódjára emlékeztet: de Herodotos szóról szóra e szavakkal örökítette meg Miltiades liadikaland-tervének megokolását; ha tehát férhet is kétely hozzá, hogy Miltiades 489-ben másként árnyalta is a maga kifejezéseit a népgyűlés előtt, mint a hogy ezt Herodotos a maga könyvében vagy hatvan évvel később cselekszi vala: annyi kétségbevonhatlan, hogy az atheneiek átlagos gondolkozásmódját Herodotos nagyon jól ismerte, ezt maga iránt folyton jó hangulatban tartani igyekezett és így bizonyára csakis oly szavakat ad Miltiades ajkaira, a melyek nem fogtak föltűnni valószínűtlenül Athénében. Legyen bárhogy, az athenei, felségjogkört gyakorló népgyűlés megadta Miltiadesnek a hetven hajót, daczára annak, hogy nem tudta hova, minő nép ellen akarja őket Miltiades vezérleni? Miltiades csak annyit adott értésére a népgyűlésnek, hogy oly országra vezeti őket, a hol sok az arany, azt azonban, hogy melyik ez az ország? titokban akarta tartani.⁴⁶⁾ Az athenei nép tehát azt sem tudta, ellenséget megsarczolására, meghódítására, avagy egy eddig vele

baráti lábon állott állam kifosztására indul-e meg az atlieeni hajókkal a hadvezér és mégis rendelkezésére bocsátotta ⁴⁷⁾ e jelentékeny haderőt. És mi történik?

Miltiades Páros ellen intéz a hetven hajóval egy valószínűségi rablóhadjáratot. Körülveszi a szigetvárost és száz talantont követel annak lakóitól azon ürügy alatt, hogy birság leendett ez-a múltért és biztosíték leendett ez a jövőre Páros magatartásáért. De hát mit vétett Páros az athenei állam ellen tulajdonképpen? Két hajóval⁴⁸⁾ volt kénytelen csatlakozni a persa hajóhadhoz, Herodotos szerint, ez volt összes bűne Athén ellen. Tehát merő meghajlás a kérlelhetetlen túlerő előtt, a mely különben megsemmisítette volna nyomban Páros népét, ha nem állítja ki a tőle kiránt két segédhajót.

A parosi nép azonban nem volt hajlandó megadni a száz talantont Miltiadesnek. Ostromra került a dolog. A roham nem sikerült. Miltiades belemegy ekkor egy cselszövény hálójába; találkát fogad el Timótól, a papnőtől. Ez odaédesgeti őt a szentély közelébe, a hol egy nem várt pillanatban valami rejtélyszerű látványosság tárul föl Miltiades szemei előtt. Az athenei hadvezér tele van babonával, — megrémül, és ijedtében nekiszalad egy sövénynek; át akarja ugrani, de elesik és kificzamítja a lábát. A ficzamosdásból veszélyes seb, ebből oly nagymérvű üszkösödés lesz, hogy életveszélyes állapotban szállítják haza Athénébe.⁴⁹⁾ Hazatérnek az athenei hajók is, arany nélkül. Ezen azután fölbőszül az athenei nép, és mert Miltiades nem hozta haza azt a sok aranyat, a melyet az ekklesiában polgártársainak, vagy ha úgy tetszik az athenei államnak, ígért, — bíróságot ül a marathoni győző fölött. Igen az athenei nép nem könyörül az ő iiszöktelt sebein: elítéli őt, a marathoni győzőt, a haza megmentőjét, ötven talentomnyi birságra, oly nagy összegre, melyet ez nem bir rögtön kifizetni. Miltiades, a marathoni győző, meghal a börtönben. Ez a tények epilogja a marathoni dicsőség fölött. Csak Herodotosból tudjuk mindezt: egyéb források ez érdekből nem szálltak, vagy csak hitelt nem érdemlő alakban, korunkra. Lehet, Herodotos egyéni ecsetvonása belevegyül itt már a történelmi valóság színezetébe: ámde még ez esetben sincs joga a kritikának fölmenteni akár Miltiadest, akár az athenei népet amazt a

népjogtiprás, emezt a politikai éretlenség, s hálátlanság, mindkettőt a legalantasabb fokú önzés vádja alól. Mert bármennyire félrevezethették is Herodotost a történetkéek kedvelői a Timóvali kaland részleteire nézve: tény, hogy Miltiades az athenei nép rendelkezését akarta kirabolni Páros szigetének semmi esetre sem persaharát lakosságát; tény az is, hogy azért ítélte el az athenei nép Miltiadest, mert ez nem hozta meg Athénébe azt a tömérdek aranyat,⁵¹⁾ a melyet ő az athenei népnek a hadjárat engedélyezése fejében Ígért. Akár volt magán boszúra oka az athenei hadvezérnek a parosiak ellen, még korábbi évekből, akár nem volt: tőle, ki csak imént vezette diadalra egy szabad nép hadseregét a barbárok iszonyú tömegei ellen, — ő tőle, a kit most az athenei nép föltétien bizalma környez vala, menthetetlen eljárás volt rablásra, egy testvérnép kirablására uszítani egy tájékozatlan tömeget; az athenei nép részéről pedig belemenni e rabló hadjáratba, nem is tudva hogy ki ellen? Ez még akkor is szánalomra méltó lelkeszegénységről tett volna tanúságot, ha nem is sütné még rá, mint a hogy teszi, az arany utáni erkölcstelen vágyakodás az aljasságot. De hogy hálátlan is volt az athenei nép a marathoni hős iránt, midőn iiszöktelt sebei daczára börtönre vetette rögtön, mert nem bírta azonnal leróni a bíróság előtt a roppant pénzbírságot: ezt érezni fogja minden elfogulatlan tanulmányozó, a ki a kútföket tárgyilagos kritikával olvassa. Grote védelme alá veszi az athenei nép eljárását, azt hozva föl okúi, hogy Miltiades veszélyessé válhatott volna az athenei népre,⁵²⁾ a mely csak imént szabadult föl a Peisistratidák tyrannisa alól. Sajátszerű fölfogás a jogrendről és az alkotmányos élet követelményeiről. De még egy tömeguralomban élő nép valódi életérdekeiről is. Hisz ha szabad, sőt észszerű lett volna a népre nézve hamis vád-czím alatt elítélni, börtönre vetni a halálosan megsebesült marathoni győzöt, csak azért, mert fölöle némelyek, tán éppen vetélytársai, irigyei, régi haragosai azt híresztelték, hogy a tyrannis után vágyakodik: hisz akkor szabad lett volna, sőt észszerű, bármely más állampolgárt is föben járó pörbe fogni, elítélni, bármely pillanatban, holmi légből kapott hamis vádczímek alapján, csak azért, hogy ártalmassá ne lehessen egyikre vagy másikra

nézve azon politikai tekintélyek közül, a kik éppen akkor az ekklesiában biztos szótöbbség fölött rendelkeztek. Grote nem bír fölhozni egyetlen ténykörülményt sem, annál kevésbbé közvetlen bizonyítékot annak beigazolására, hogy Miltiades akár pártot szervezett, akár összeesküvést szítogatott, akár egyéb utat megkísértett volna holmi államcsíny elkövetésére.⁵³⁾ Sem Herodotos, sem Ephoros, sem Cornelius Nepos egyéb forrásai nem árulják el, annál kevésbbé állítják, hogy Miltiades vagy bárki is az ő érdekében előkészületeket tett volna a fönnálló államrend felforgatására. Még csak azt sem olvassuk a kútfőkben, hogy Miltiades vagy helyette, az ő érdekében, más athenei polgár hevesebb szóváltást kezdett volna, midőn dekeleai Soelmres emélytelt felszólalására a marathoni győzőtől megtagadta az olajját az ekklesia. Honnét veszi tehát Grote⁵⁴⁾ a maga föltevését? Bizonyára csakis a későbbi görög parrhesia cziczomáiból. ugyanonnét, a honnét Curtius Ernő is merít,⁵⁵⁾ midőn Miltiades makacs akaratosságát említi föl, s a nélkül hogy ezen makacs akaratosságát beigazolná, elegendő joggzimúl ismeri el Miltiades elítéltetésére. Duncker³⁶⁾ nem mentegeti az athenei nép hálátlanságát, de kitisztázni igyekszik minden áron a diadalmas hadvezért. Hogy ezt sikerrel tehesse, képes Duncker oly tant hirdetni, a melyet nem fognak megütközés nélkül sehol, soha tudomásul vehetni az előítéletektől ment tárgyilagosságnak folyton éber erkölcsi érzékű hívei. Duncker azt mondja: az athenei nép hadvezérének teljesen jogában állott e háború folyamában, sőt még a persa hadak elvonulása után is, bekövetelni Athene. mint a szabadságért harczoló görög államok leghatalmasabbika, számára a Páros sziget lakóinak pénzét: mert — mondjaDuncker — ha nem vették volna magokhoz az atheneiek a parosiak pénzét, elvehették volna ugyanezt a pénzt a parosiaktól az atheneieknek és az összes görög nemzetnek adáz ellenségei, a persák. Duncker nem kérdezi, vajon módjában állott volna-e éppen azon időpontban a kicsi parosi államnak ezen száz talentomot nyomban lefizetni azon összegekből, a melyeket készletben hagytak a parosi állam rendelkezésére a csak imént lezajlott események? Duncker nem kérdezi azt sem, vajon a netáni megadóztatás a száz talentom előteremtésére nem merítette volna-e ki a parosi ál-

lampogárok erejét annyira, hogy Páros képtelen leendett, végszegényedése folytán, kellőleg felkészülve szállani szembe az újabban Hellasra törhető ellenséggel? Duncker nem erre fektet súlyt, hanem arra, hogy Miltiades eljárását Párossal szemben még egy ily erkölcstelen tan árán is lehetőleg szépíthesse; e közben megfélekedzik Duncker⁵⁷⁾ még arról is, hogy hiszen Miltiades nem jutott hozzá a parosiak pénzéhez, és még sem okozta ezen bevégzett tény sem az athenei népnek, sem egyáltalán a görög világnak azon veszedelmet, a melyet Duncker Faros megnemrablásának esetére kilátásba helyeztél. Ennyire téveteg érvelgetésbe bonyolítja még a legerősebb kutató szellemet is az elfogult ragaszkodás egy erkölcstelen hagyományosság csillogó eszményképéhez. Pedig a dolog korántsem oly bonyodalmas: csak ne akarjuk föltétlenül kitisztázni a marathoni győzőt és az athenei népet, — éppen a marathoni győzelem alkalmából, — minden emberi gyarlóságból. Miltiades bünt követett el a népjog és az erkölcsi világrend ellen; az athenei ekklesia bünt követett el az erkölcsi világrend, a népjog és egyúttal Miltiades ellen: az athenei ekklesia vagy akár heliaia azonban nem merte a valódi, egyedül beigazolható alapon vád alá helyezni és egyúttal el is ítélni a marathoni hőst, mert ha ezt teszi, mindjárt első pillanatra kiderül vala magának az athenei ekklesiának döntő fontosságú bűnrészessége. Az areiopag lett volna hivatva bíróságot ülni a parosi ügyben az akkori athenei államjog szerént. Ámde az areiopag nem emelte föl a szavát: pedig tisztében állott volna ez, mint erkölcsbíróságnak is. Valóban, nagyon alantás fokon állhatott úgy az államélet, mint a társadalom erkölcsi ereje ezidétt még Athénében: hogy még az areiopagnak sem volt annyi erkölcsi érzéke fölismerni, az arany elnemrabolhatása fölött megbőszült tömeg üzelmeiben azt, a mi a marathoni dicsőséget az utókor fölvilágosult erkölcsi fölfogása előtt előbb-utóbb be fogta szennyezni.

Nem magasztosabb az a háttér sem, melyet vagy tíz évvel később Salamis (480), majd Plataiai (479 Kr. e.) emlékezete ölel föl a körültekintő államtudományi bűvár szeméi előtt az athenei államélet és társadalom történelmébe. Ha nem is több milliónyi,⁵⁸⁾ hát mindenesetre sok százezernyi

tömegekben hömpölyögtek Khsháyítrshá király szárazföldi hadai a marathoni csatának megboszulására vagy tán még inkább az újabb görög kisázsiai politika folytán, Attika irányában. Jött egy nagy hajóhad is, — ha nem is oly mesze-irtleg roppant, mint a mekkoráról a görögök beszélnek, mindenesetre jóval nagyobb, mint a minővel a görögök eddigelé a tengeren valaha mérkőzhetnek vala. Hogy daczára a marathoni győzelemnek az athenei állam nem nyomhatott ezidétt mint szárazföldi hatalom még valami sokat, kitűnik ez Themistokles azon nyilatkozatából, hogy az atheneiek a szárazon még a szomszéd görög államokkal sem lennének képesek szembeszállani. Ezért a tengeri erő gyarapítására irányozta Themistokles polgártársai figyelmét első sorban: fényes siker is koronázta e téren lánglelkű, fáradozásteljes buzgalmat. Athén városát nem volt ugyan képes megmenteni sem ő, sem semmiféle görög haderő: Athén városát fölégették a persa hadak, a melyek elől már előbb Salamis szigetére Aiginába, Troisenbe menekülnek vala aggok, nők, gyermekek, háziállataikkal együtt, és a hajókra — úgy látszik — az összes fegyverképes állampolgárok, és e részben, ha Khshayarshá király nem hódítani jött, hanem csak Athéné városát megfenyíteni,⁶⁰) akkor teljesen el is érte a célját. Nem csak a magánlakok nagy része lett a lángok martaléka, fel lőnek dűlva a szentélyek, leölve az ott szorultak, ledöntve a műreemekek, s tán még az erődítményi falak is, legalább részben. Khshayarshá király pedig fölvonult az Akropolisra, felütötte ott a trónját, és a táborkarában délczelgő Hippias, ott a nagy király trónja előtt, be is mutathatta most már ismét — athenei államvallás szerént, — az istennek az áldozatot! Mind e csapást, mind e megaláztatást hőven helyre ütötte utólag a görög hajóhad salamiszi győzelme (480 Kr. e.). Ezen egyetlen megnyert tengeri ütközet lőn alapja az athenei állam fényes tengerhatalmi állásának, majd ennek folytán az athenei állam évezredekre kiható jelentőségének az európai polgáriásodáshan.

Ámde mindezt Themistokles lángelméje csakis oly küzdelmek árán érheti vala el, a melyek beszennyezik Themistokles alakját nem kevésbé mint az athenei nép emlékezetét. Ott pedig, hol a politikai belátás követelményeiről van szó,

félreérthetlenül éles világításba helyezik e nép politikai érettségének még mindig riktóig kezdetleges természetét. Themistokles nem dicsekedhetett magas családfával.⁶¹⁾ Születése oly alantas volt, hogy mint gyermek csak a Kynosarges gimnasiunába léphetett be, tehát oly állami testgyakorló tanintézetbe, a melyben csak is a legelső rangosztály homályos eredetű ivadékai, főleg a fattyúgyermekek szoktak a törvény értelmében nevelteni.⁶²⁾ Jelentékeny vagyont örökölt; került belőle fényűzésre is; de míg a magas családfájuk fényűzését elragadtatásteljes kedvteléssel nézte az athenei közönség, tőle, az alantas származású, vagyonos világfitól rossz néven vette, mint pazarlót fitymálgatva emlegette, és ifjúságának könnyelmű tetteire, különféle, Plutarchosnál még olvasható rágalmak világga bocsátása által, az aljas vakmerőség bélyegét sütötte. Mindezek daczára az ő szokatlanul nagy fogékonysága és villámgyors leleményessége a politikai gyakorlatban szerepre juttatták őt jókorán, vérgőgös hazájában. Archonná lón, mert kedvezett neki a véletlen,⁶³⁾ és a marathoni csatában is kitüntette magát mint az egyik szárny csapatparancsnoka. Nehezebben ment a dolog a hadvezérséggel. Most midőn Khshayárshii király óriási hadi készületeinek híre eljutott inár a görög világ legészakibb határáig, a megejtendő strateg-választásra Themistokles is pályázott. Az athenei állampolgárok, vagy legalább az illető phyle tagjai, nem voltak hajlandók lemondani az ő hagyományos vérgőgjökről a haza javára, midőn ezt a megsemmisülés veszélye fenyegeti vala: nem a hadművelet terén beigazolt lángelme kellett nekik a végromlás elhárítására, hanem egy magas családfáját, történelmileg, vagy legalább legendszerűleg megdicsőült ősrégi név, Euphemos fia, Epikydes, a ki sem tehetség, sem készütség, tapasztalat, sem érdemek tekintetében még hasonlítható sem volt Themistokleshez. Ezen üres, nagyhangú embert választják meg okvetlenül strategossá az illető phyle részéről, és nem Themistoklest, ha Themistokles közvetlenül a választás előtt egy jó összeg pénzzel arra nem bírja az ősrégi nevet viselő szónokot, hogy visszalépjen a jelöltségtől. Ily silány úton⁶⁴⁾ juthatott csak Themistokles azon hatáskörébe, a melyben Athénét nagyobb veszélytől mentette

meg, mint a minő ezen államot még Dharayavis király idejében, Marathon előestéjén fenyegette volt. Megmentette pedig Themistokles Athénét és vele az egész görög világot Kelet-európában úgy is mint államférfi, úgy is mint hadvezér. Mint államférfi ő birta rá lankadatlan fáradozásai és rendkívül ügyes diplomatiái fogása által — arkadiai Cheilaoszszal szövetkezve — a görög államok nagy részét, hogy hagyjanak föl a kölcsönös egymás közti villongásokkal és egyesüljenek, a mennyire lehet, a közös ellenség, a persa hadak ellen. Mint hadvezér pedig aránylag csekély számú, kicsi járművek élén annyira szétugrasztotta a nagy király roppant hajóhadát Salamisnál (480 Kr. e.), hogy az vad futásban keresett menekülést, ⁶⁶⁾ és ha hihetünk a görög kútfők, egyedüli kútfőink, előadásának, csaknem teljesen elpusztult, mielőtt hazatérhetett volna. Ha Themistokles nincs: ám küzdhetnek akkor ép oly hősíleg, mint a hogy tényleg küzdöttek is, anagyrsi Eumenes meg pallenei Ameinias hajóik fedélzetéről:⁶⁶⁾ bizonyára nem olvashatnék most Aischylos gyönyörű színpadi jeleneteiből a salamisi csatanap dicsőségét. Eurybiades vagy bármely egyéb strateg kizárólagos vezérlete mellett aligha érte volna egyéb sors, még kedvező szelek mellett is, ama keskeny szorosban a görögök hajóit mint az agyonzútatás.

Méltó lőn tehát a salamisi csatanap is a költők énekére: ámde az államtudományi bűvárlat éppen nem érezheti magát arra jogosítva, hogy mellőzzön Salamisról és az e tengeri győzelemmel kapcsolatos állami s társadalmi mozzanatok fölött minden bírálatot, csakhogy zürhangot ne vegyítsen bele a költők dicsénekeibe. Az államtudományi bűvárlatnak nem szabad elhallgatnia sem azon eszközök erkölcstelenségét, a melyek segítségével egyedül sikerülhetett kellő erővel belevinni az atheneiket e csata hevébe, sem pedig nem szabad elhallgatnia azon hitvány magaviseletét, a melyet az athenei nép a kivívott győzelem után egyfelől a görög frigyársak, másrészt pedig maga Themistokles irányában tanúsított. Themistokles arra rávehette ugyan az athenei ekklesiát, hogy, tekintettel a közelgő persa támadásra, lemondjon a laurioni ezüstabányák jövedelmének, minden egyes állampolgárt megillető osztalékról, és ezen összeget hadihajók építésére, fölszerelésére för-

díttassa:⁶⁷⁾ arra azonban, hogy a persa hadak közeledtekor az athenei állampolgárság előkelő gazdag része is haladéktalanul fegyverbe álljon és a hadihajókra vonuljon: erre az Areiopag bírta csak rávenni az athenei állampolgárok színejavát, — nem annyira hazafias buzdítással, mint az által, hogy az állampénztárból minden egyes athenei állampolgárnak nyolcz drachmát ajándékozott.⁶⁸⁾ Azaz egyelőre csak utalványozott: mert pénz már nem volt az állampénztárban. Themistoklesnek kellett ezen összeget is előteremtenie. Kleidemos ⁶⁹⁾ adja hírül, hogyan sikerült ez neki. Lefoglalta a menekülő pentakosiomedimnosok és egyéb nagyobb vagyonú állampolgárok málháit, midőn ezek éppen elillanni akartak: és a mi összegeket e rejtekből ekként napvilágra vonhatott, ezen összegekkel üelyezte az állampénztárt jórészt azon helyzetbe, hogy az Areiopag kiutalványozására minden hadba vonuló athenei állampolgárnak a nyolcz drachmát rendelkezésére bocsáthatta.⁷⁰⁾ Oly csekély volt az atheneiek részéről vagy legalább bizonyos athenei elemek részéről az önfeláldozásra kész hazafias buzgalom, hogy még a »Salaminia« szent hajó parancsnoka is vissza akart térni a csata előestéjén a biztosabb révpártok felé, nehogy meg kelljen másnap apersákkal ütköznie, és csakis Themistoklesnek salaktelt cselszövénye kényszeríthette Architelest arra, hogy teljesítse kötelességét. Phantias beszéli, hogy Themistokles egy ezüstantalomot juttatott oda az athenei szent hajó parancsnokának, és miután ez birtokába vette volt már a pénzt, azzal fenyegette őt Themistokles, hogy följelenti őt, mint a ki az ellenség által ezen ezüst talentom által megszökésre hagyta magát csábíttatni, ha el mer a helyéről a csata előtt távozni. Phantiasnak ugyan mint történetírónak meglehetősen selejtes Ifire van: ámde még Phantias sem merhetett volna ily történetkével előállani, ha nem tapasztalta volna, hogy mennyire silány hírnévben állott egyfelől a salamisi mérkőzésre készülő atheneiek nagy részének harczias buzgalma, másfelől pedig azon eszközök és módok ethikai értéke, a melyeket Themistokles a legszentebb czélok elérhetése végett is alkalmazni szokott. Valóban Themistokles erkölcsi érzékére nem volt az athenei államélet természete valami épületesen fejlesztő hatással; már a háború

kitörésekor meg hagyta magát vesztegetetni az euboiaiak által, a salamisi győzelem után pedig, a helyett, hogy üldözőbe venné a pestis által is megtizedelt persa hajóhadat, mint valódi tengeri rabló ront rá a kykladi szigetekre és kifosztogatja ⁷¹⁾ azok görög, legnagyobbbrészt persaeellenes lakóit a szó szoros értelmében. De nem ítéli el őt ezen hadjáratáért az athenei nép. Miltiades nem hozott, Themistokles pedig ugyancsak hozott bőven haza aranyat a rablóhadjáratból Athénébe: ez volt a két hadvezér közt az ekklesia, meg a lieliaia szemében a lényeges különbség. Ialysosi Timokreon költő egész Hellas előtt a legocsmányabb közbűntettekkel vádolta Themistoklest e rablóhadjáratáért, meg egyéb viselt dolgaiért is: ámde ezért sem Themistoklest, sem ialysosi Timokreont nem vonták az atheneiek kérdőre.⁷²⁾ Pedig ugyancsak dolgozott Themistokles ellen nyomban a salamisi győzelem után Athénében a conservatív párt; minden áron igyekeztek aláásni az ő nagymérvű népszerűségét: mert tudták, hogy ezen alantas származású hadvezér mint államférfi a belpolitikában oly irányt követ, a melybe az eupatridák maradványai és uszálybordozói semmi áron bele nem nyugodhatnak. Megkísérlették tehát ellene a mit csak lehetett, az athenei, felségjogkört gyakorló népgyűlésen és a bíróság előtt: de csak is annyira bírták vinni, hogy medismos miatt emelhetek vádat s indíthatták meg a főbenjáró pert ellene. A bíróság fölmentette őt, a mint-hogy nem is igen tehetett egyebet szemben oly férfúval, a ki egyes-egyedül kényszerítette vad futásra a nagy király hajóhadait a csekély számú görög hajócskák élén az ő végzetszerű vezényletével. Nagyon alantas fokon kellett ezen időben állnia a közerkölcsiségnek és a politikának Athénében, hogy ennyi engesztelhetetlen pártgyűlölség és ily elmérgedt vérgóg daczára, senkinek nem jutott eszébe, sem az ekklesiában szereplő conservatív szónokok, sem az areiopagiták közül, hogy azon büntetéért idézze őt bíróság elé, a miért méltán elítéli őt az utókor, a Kykladok kirablásáért.⁷³⁾

A plataiai csata (479 Kr. e.) szintén csak mint fegyvertett áraszthat kifogástalan dicsőséget az athenei tömeguralomra. Aristeides szeplőtlen alakja nyomul ugyan itt az előtérbe az athenei hopliták élén; lélekemelő azon válasz is,

a melyet az athenei tanács és nép a nagy király hátramaradt szárazföldi hadserege fővezérének, Mardanshahnak ajánlatára ad vala: A míg csak a nap a maga útján fog haladni, az athenei nép nem fog soha a persák királyával szövetségre lépni: szembe fognak szállni vele mindig, hívva azon istenek és herosok ótalmába, a kiknek szentélyeit a persák fölégették. Lélekemelő nyilatkozat; méltó volt hozzá a vitézség is, a mely előtt meg kell vala hátrálnia Mardanshah válogatott seregének. Sophanes, Hermolykos és Lampon fia, Olympiodoros meg sok ezeren megmutatták itt Plataiainál, valamint társaik Mykalénál (479 Kr. e.), hogyan kell harcolni a túlnyomó zsoldos haderő ellen egy szabad állam gyermekeinek, hogy fölszabadíthassák a megbecstelenített házi szentélyeknek és magasztos templomoknak még egyaránt füstölő romjait ödöklő tusákban, s hogy megmentsek az eltípratástól jövőre is a szegény, gondúzte nép vetésit.

Ámde voltak ugyanekkor athenei állampolgárok, a kik többre becsülték volna, ha visszaállítják az eupatridák uralmát a persák segélyével. Az athenei ősrégi nemesség szine-java, köztök Aischines Lampraiból és Agesias Acharnaiból, összeesküdtek hazájok ellen: mert még mindig nem bírtak beletörödni a Kleisthenes alkotmány reformjába sehogy sem.⁷⁴⁾ Fájt az ő önző lelküknek, hogy nem gyakorolhatnak már most csak annyi egyedáruлагias fölényt sem a születési jogcímekkel járó ősi nagybirtok címén polgártársaik nagy tömege fölött, mint a mennyit körülbelül egy emberöltő előtt még oly bizton hitt Isagoras visszaszerezhetni fegyvererővel is az ő számukra. Összeesküdtek tehát az alkotmány megbuktatására: titkon érintkezésbe bocsátkoztak az ellenséggel, hogy a csata napján kezére játszassák az állam kormányát. Szerencsére még a csata előestéjén fölfedezték ez undok fondorlatokat és Aristeides bölcseségének sikerűit az összeesküdt athenei nemesség azon tagjait, a kik el nem menekültek,⁷⁵⁾ ráhírní a hazafias önmagábaszállásra, elannyira, hogy másnap Plataiainál együtt harcoltak ők is kötelességtudó polgártársaik hadsoraiban a haza közös ellensége ellen. Ennyire nem volt még megszilárdulva, még huszonnyolca év múlva sem, a Kleisthenes alkotmány reformja az athenei állampol-

gárság összes társadalmi elemeinek fölfogásában és hajlamaiban.

Fényes hőstettekre hivatkozhatott tehát az atlienei nép. Mindez nem gátolta meg Mardanshaht, hogy másodízben is föl ne gyújtsa Athéné városát és le ne égesse annak még épen maradt műemlékeit, szentélyeit és magánépületeit, jórészt a porig. Athéné legidősebb férfi-, valamint összes nő- és gyermek-nemzedéke ezalatt a szigeteken lebegett élet és halál között; és bármennyire hősileg küzdöttek is az atheneiek Plataiaiuál, ha nem harczoltak volna hasonló vitézséggel az atheneiek oldalán lakedaimon, korinthosi, troizeni, sikyoni és samosi, sőt miletosi csapatok is a persák iszonyú hadoszlopai ellen: vajmi könnyen megtörténhetett volna, hogy az összes athenei haderő a thermopylei hősök elvérző szerepére lett volna kárhoztatva Plataiaiuál. Ez esetben alig emlékeznék meg ma már oly bőven Themistokles hazájáról a történelem: legfőlebb azt mondaná e nép csatáiról, hogy a férfiak elhullottak egy szálíg szárazon és vizen, a szigetre menekült asszony- s gyermek-nemzedék pedig a satrapák háremeibe került.

Mindent egybevetve, e persa háborúban a döntő szerep az athenei államnak jutott; az athenei állam népe pedig hadvezéreinek, Miltiadesnek, Themistoklesnek és Aristeidesnek köszönhető, hogy diadalra segíthette, sőt daczára a lakedaimonok hagyományos vezérszerepének, diadalra vezényelhette is a keleti görög államok önvédelmi harczra kelt hadseregét. Ezen dicsősége az athenei népnek kétségbevonhatlan tény; nem is fogja azt semmiféle még talán ezután fölfedezendő s elolvasandó persa történelmi forrás kitörölni többé a századok emlékezetéből. Ámde még sem lehet komolyan azt mondani, hogy a Marathonnál, Salamisuál és Plataiaiuál aratott győzelmek mentették volna meg az egész nyugat-európai polgárosodás jövődjét. Nem a persa birodalom részéről fenyegető éppen ezen időtájban a görögök szellemvilágát a nagyobbik veszély: ott Nyugaton dőlt el a végzetesebb mérkőzés az összes görög szellemvilág biztos tovább fejlődhetésének, és így az egész majdani európai polgárosodás jövőjének javára. A persa birodalom oly laza hatalom, és közművelő-

désileg is annyira törekeny tényezőnek bizonyult be már a kis-ázsiai ionokkal szemben is, hogy még azon esetre sem lehetett volna az összes görög világ szelleméletének kioltásától, vagy csak nagyobb mérvű megrontásától tartani, ha sikerült volna is Khshayarshinak egész Attikát, egész Hellast, az egész Peloponnesost végleg meghódítani. Miletos, Ephesos, Kolophon, Klazomenai, Lampsakos, Leros szigete is meghódítottak volt már néhány emberöltő előtt a nagy királynak, sőt időről időre, többé-kevésbé nyomatékos függésbe jutottak a persa satrapáktól. Még sem volt képes sem a persa fenhatóság, sem a pillanatnyi persa rémuralom, sem Miletos, sem Kolophon, sem a többi ion állam szellemi haladását föltartoztatni. Ép ellenkezőleg, már oly időben is ezen ion államokból sugárzott ki a magasabb fokú értelmi erők haladástelt munkája Hellas felé, midőn még Athénében ugyancsak alantas fokon állott az összes szellemi közművelődés. Egy egész csapat történetkutató és történetíró működött már nem csak a gazdag nagy városban Miletosban, de még a kicsi Leros szigetén is,⁷⁷⁾ midőn Athéné nem volt képes még fölmutatni egyetlen egy történetírót vagy atthisírórt sem; és az ion városokban nagy bölcsészek emelték már az emberi ismeretkört és eszmekört eddig a görögöknél, a keleti görögöknél egyáltalán még nem is sejtett fokára a haladásnak, midőn Athénében nem volt képes még egyetlen szellemi munkás sem létrehozni oly gondolatot, a mely nyomot hagyott volna maga után az emberi polgáriasodás vagy éppen bölcsészeti értelmében. Ha megállhatna is azon föltevés, hogy az idősebb Hippodamosnak állítólagos írói működése belenyúlik már a Themistokles fénykorába: úgy még erre is azon ellenvetéssel lehetne felelni, hogy a salamisi csata előtt semmi nyoma Hippodamos irodalmi működésének; s ha művét csakugyan Athénében írta volna is, ez csak az athenei győzelmek után történhetett; de még ez esetben sem bizonyítana ez semmit, mert hisz Hippodamos a pythagoreiosok tanítványa és születésére nézve miletosi volt.⁷⁸⁾ Mnesiphilos Phrearból pedig, a kít Stesimbrotos híradása után Plutarchos mint Themistokles oktatóját futólag fölemlít, minden valószínűség szerint csakis a köznapi életbölcsesség gyakorlatában tündökölhett a saját polgár-

társai körében, a nélkül, hogy valaha is magasabb kérdésekkel irodalmilag foglalkozott volna.⁷⁰⁾

Szóval, nagyobb veszély fenyegette a salamisi ütközet időtáján a nyugateurópai polgárisodás és majdan tudományosság jövőjét Carthago részéről. A cartliagói nemzet műveltsége hasonlíthatlanul nagyobb olvasztó erővel bírt, mint a persáé; szívósabb is volt az életereje, közelebből hatók voltak úgy állami, mint gazdasági hatalmának rugói. Maga a pún szellemi műveltség pedig egészen más természetű volt, mint a görögöké: rokon az arab művelődés természetével, nagyon könnyen föl bírta volna bontani s azután szétmorzsolni a görögök szellemvilágát, ha Sikelia s Alsó-Italia görög gyarmatai végleg a rendkívül élelmes és gazdag carthagói társadalom állandó nyomása alá kerülnek. Hogy ez meg nem történt: a syrakusai hadsereg fényes diadalának tudhatja be csakis az utókor. Himeránál esett meg a világválság e döntő csatája. Hamilkar⁸⁰⁾ több százezer főnyi seregét, hajóhadát verte itt tönkre G-elon (480 Kr. e.), és tette ez által ártalmatlanná Khshayárshá királynak, ha nem is szerződésileg előre megállapított szövetségesét, de bizonyára az összes görög világra nézve legveszélyesebb érdektársát a görög államok tervezett letaposásában. Már maga azon béke is, melyet a syrakusai állam feje köt vala a carthagóiakkal, mutatja, mennyire magasabb színvonalon állott azon időben a műveltség Sikeliában, mint Athénében. Bármennyire igyekezzenek is az orthodox philologiai történetbúvárok apokryphphé színezní azon forrásunkat, a mely szerint emberáldozatot mutatnak be az atheneiek ugyancsak még Themistokles és Aristeides fénykorában az istennek a salamisi győzelem emlékére:⁸¹⁾ ezen igyekezetük még ma is a czéltudatos nyelvészeti erőszakoskodás jellegét viseli magán minden elfogulatlan bűvár szemében. Másfelől azonban nincs kritika, a mely valószínűlenné lenne képes tenni a forrásaink azon híradását, miszerint a győzelmes syrakusai állam a himerai csata után nyomban kikötötte a békeokmányban az emberáldozatok végleges megszüntetését a carthagóiak részéről. Az emberiségnek, tehát egy eszmének tett itt magasztos szolgálatot Syrakusa: elvitatni akarni e tényt nem állhat a történelem tisztében, vala-

mint nem állhat az államtudomány érdekében sem. De vessünk csak egy pillantást a nyugati görög gyarmatok ez időtájbani ismeretkörére, sőt eszmekörére: és be fogjuk valani, hogy magasan állott az az egykorit athenei közművelődés ismeretkörének és eszmekörének színvonala fölött. Tény, hogy nem ismer a tudomány történelme ezen időszakból egyetlen athenei író sem, a ki előrehaladottabb kosmikus ismeretkört hirdetett volna, mint a melyet Homer és Hesiodos világnézlete alapján tanítottak az athenei magántanodákban. Hogy a föld lapos, olyan, mint egy korong, a melyet körülvesz egy nagy folyam, az Okeanos, a legragyogóbb égi tünetnek, a Napnak ezen naponkénti fürdővize; hogy az ég nem egyéb, mint egy vájt ekének a fele merő kristályból, a mely mint valami harang van a földkorong szelzetére köröskörül ráillesztve, úgy hogy az egész földet és az egész levegőt minden oldalról beborítja; s hogy ezen kristálybura, már t. i. az ég, mindössze is néhány száz stádiumra, vagy legfőlebb valamivel van csak messzebb a földtől, mint a mennyire vannak a Herakles oszlopai Athénétől: ezt hitték⁸²⁾ a marathoni és salamisi győzelmek idején még a legműveltebbek is rendszerint Athénében. Lehet, hogy voltak egyesek, a kik az ion bölcsészekből Miletosban jártak alkalmával magasabb kosmikus ismeretkörre tettek volt már szert Kekrops ós városában: ámde az ily kivételes, merőben külföldi tanítómesterre valló képzettségűek, úgy látszik, mindent elkövettek, csakhogy ezen magasabb fokú világnézetöket titokban tarthassák. Az Eumolpidák hagyományos joga az »Íratlan törvények« — **ἄγραφα νόμοι**: kizárólagos értelmezésére,⁸³⁾ féken tartott ez idő szerint Athénében még minden oly nyilvános eszmecserét, a mely csak távolról is gyengíthette volna a Hesiodos világnézetének és így az athenei államvallásnak tekintélyét. Ott vagyon Pikermi, az őslénytani leletek e dús bányája mindjárt Athene szomszédságában: kolophoni Xenophanes már rég megértette volt ekkor a kövületek és őslénytani lenyomatok jelentőségét Melitében szintúgy, mint Párosban és Syrakusában; tudott olvasni azokból, mint elviharzott világkorszakok betemetett állati és növényi lényeinek tanúságtételeiből, és ez által egyik legrégebbi úttörőjévé lön a görög szel-

lemvilág azon bár nem sikerült, de mégis tagadhatlanil positiv kísérleteinek, a melyeknek irodalmi nyomaira a modern geológiai és őslénytani tudomány első úttörői Leonardo da Vinci, Bernard de Palissy, majd Fracastoro a magok tapogatózó elméleteiket ráépítették volt.⁸⁴⁾ Athene azonban nem szült oly búvárt, mint Xenophanes: »Erechtheus gyermekei,« mint az »áldott istenek kedvenczei« »kecsteli léptekkel haladnak vala tovább« ezen megbecsülhetlen tárháza mellett a Természet nagy önéletírásának, és ha rászánták is magokat helylyel-közzel arra, hogy »az ő még soha meg nem hódított hazájok nagyírú böleségének gyümölcsseit le-leszedegessék,« — »az ő talajok ezen elidegeníthetlen termését« le-learatgassák: a tudomány történelmének előzményei mindenre inkább utalnak, csak arra nem. hogy Erechtheus ezen kecsteli léptekkel haladó gyermekei az emberi ismeretkör positiv gyarapításában keresgéltek volna már ebben az időben az ő tüzetes hazai böleségök sajátserű gyümölcsét. Kellemtelt pihenő óráikban bőven termelgettek még folyvást mythosokat; kifejtették a Hermes eb-ölő és marhatolvaj erényeinek dicsőségét a maga teljes költői bevégzettségében: kinyomozták azon sirhalmot, a melynek közelében mutatkozott volna egykor a madárvilágból az első babuta: kinyomozták azon helyet Acharnaiban, a hol legelőször nőtt volna a földből a repkény, valamint azon pontot is, Salamisban, a melyen első ízben jött volna létre az Aias-virág:⁸⁶⁾ ámde a természet búvárlata nem érdekelte őket, valamint nem egyáltalán a tudományos fölfogás még csak annyira sem, miként érdekli vala Korinthos lakóit. A szobrászat terén tettek már némi haladást; ámde Agelidas, Eutelidas, Chrysotliemis, Dionysios és (Bankos Argosban, Aristokles Sikyonban, Anaxagoras, Aristonoos, Grlaukias, Haitimos, Kallón, Kalliteles, Onatas, Ptolichos, Serambos, Theopompos Aiginában, Kallón Elisben, Askaros, Aristomedes, Sokrates Thebaiban, Menaichmos és Soiades Naupaktosban, Amyklaios, Diyillos és Chionis Korinthosban, Philesias Eretriában, Arkesilaos Párosban, Aristokles krétai Kydoniában, Dameas Krotonban, meg a hyblai műredek készítője⁸⁷⁾ bizonyára képviseltek együttvéve a képzőművészet ez időbeli fejlesztésének történelméből annyi mű-

értéket, mint Antenor, Amphikrates, Hegias és Kritios,⁸⁸⁾ kikre a Kleisthenes-korabeli Athene mint legelőkelőbb szobrászaira hivatkozhatik. Festője pedig Athénének ezidétt még egyetlen egy sem volt, a szó komolyabb értelmében; jóllehet Mandrokles és Kalliphon Samosban, Silax Rhegionban ugyanekkor már mint festők hírnévnek⁸⁹⁾ örvendettek. A drámában messze fölötte állt ugyan Aischylos egyéb görög államok drámaköltő szülőiteinek; ámde Aischylos tragikái költészete azután csakis az egyedüli fénylő mozzanat, a mely messze túl világít Attika határain. Aischylos költészetét sem tekintheték azonban a Kleisthenes demokrátiája kizárólag a sajátjának: mert míg egyfelől e nagy erejű költő jóval később, egy egészen más természetű alkotmánytörténelmi korszakon belül tetőzött: addig másfelől az is tagadhatatlan, hogy ő a maga színiköltői működését már a Peisistratidák alatt megkezdette volt, Aischylos mellett nem volt ezidétt Athénének egyetlen jelentékeny költője sem.⁹⁰⁾ Pratinas a satyr dráma-költő nem athenei volt, hanem phliüsi;⁹¹⁾ Myllos, Euetes, Euxenides, Ohionides, Mágnes és Ekphantides kezdetleges vigjátékai pedig nem sokkal inkább képezhetik vala még a nemzeti büszkeség tárgyát, mint egykor a Susarionéi. Nem hallunk az athenei eposról, nem az athenei lvrai költészet tündökléséről sem.⁹²⁾ Marathont Choirilos⁹³⁾ énekli meg, Salamist a boiot Pindaros és keosi Simonides.^{11*)} Ezen idegenek nyerek el az athenei hőstettek méltó megéneklésére kitűzött pályadíjakat is. Nem hallunk még az athenei szónokok művészetéről sem, jóllehet bátran föltehetjük, hogy Themistokles és Ayisteides meg tudták találni a hangot az athenei ekklesia műveltebb elemeinek lelkiületéhez is, Kleisthenesnek pedig mindenesetre rendkívül ügyes népszónoknak kellett lennie, hogy keresztül birt vinni egy ily alkotmányreformot. A mi azonban a fő, nem hallunk ez időből még sem athenei történetíróról, régiségbúvárról, sem irodalmilag működött bölcsészről, sem matematikusról. A szobrászat és a dráma: ez volt a népszónoklaton kívül, úgy látszik, még mindig azon tér, a melyen az athenei szellemvilág Marathon és Salamis előtt, Solon hajdani gnomái és elegiái mellett,⁹⁵⁾ egyáltalán némi reménytelten jelét bírta adni majdani világraható terme-

lesi képességének. A szellemvilág egyéb munkaköreitől az athenei tehetségek még mindig elzárkóztak. Legfőleg abban gyakorolták magokat ezidétt még, hogy a lehető legbehatóbb műgonddal tanulmányozgatták, hogy hogyan lehet folytonos edzés és illatos kenőcsök által a férfimzedék testi szépségének »virágát« minél »ragyogóbbá« fejleszteni, vagy pedig azon törik vala a fejőket, hogy hogyan köthetnék össze mentül rövidebb úton, ellenmondás keltése nélkül egyéb ősrégi nemzetiségek részéről, a saját őseik családfáját az athenei államvallás valamelyik tekintélyesebb istenével.⁹⁶⁾ Nem bálványoztak ők magasztosabb emberi eszményt, csak a családi mythos dicsőségét és a szoborszerű formákban tündöklő, testi idomzatokat. Nem a léink nagysága, nem a szellem fényes művei előtt álltak ők meg bámuló kegyelettel: de a dísz-ülést az állami ünnepélyeknél, a színházban azon birokösöknek tartották fönn egész nemzeti bensőséggel, a kik a »fájdalmat okozó ököltusában, meg a pankrationban,« e »szörnyű viadalban« vagy a pályafutásban »az állampolgárok meghihletődött bámulatára« le tudták ütni, teperni vagy bármiként le tudták győzni az ő vetélytársaikat.«⁹⁷⁾ Az emberi test, s főleg a férfitest izomtelt szépségének, a ftyers erőnek s a testi ügyességnek hagyományos szellemtelen cultusa volt ez, semmi egyéb. Ezen jaidult föl a maga halhatatlan elégiáiban⁹⁸⁾ kolophonni Xenophanes is.

Mennyire más látványt tár föl előttünk ez időből a nyugati görögök szellemi világa. Nem Syrakusa palotáira czélzok, a melyekhez képest vajmi szegényes képet mutathattott a salamisai csata előtt még, minden pompázó műemlékei, középületei daczára is, az atheneiek magánlakházainak tömkelegé; nem is azon vízvezetéki művek nagyszerűségére fektetek súlyt, a melyeket Syrakusában Schubring fölfedezett.⁹⁹⁾ Sőt még csak Aristoxenos és Epicharmos¹⁰⁰⁾ drámaköltészetében sem keresem ezúttal a döntő fölényt az atheneiek e korbeli szellemvilága fölött; habár nem lenne szabad egy pillanattig sem felednie az utókornak, hogy míg Athénében az államvallásnak és így a színműnek is köteleesszerű mozzanatát képezte a kegyelet a babona iránt: addig Selinüsban Aristoxenos¹⁾ már le merte rántani az álarcot minden néven

nevezendő jósokról és szent kuruzslókról; Epickarmos pedig Syrakusában²⁾ oly vígjátékokat hozott szilire, a melyekben a eselekvény az emberi elme legmagasztosabb földványainak megoldásával volt benső kapcsolatban. Atheneben a »malaczlábak,« a »jól megfőzött malaczlábak« képezték az ingert ezidétt még többek közt a színi közönségre nézve Ekphantides³⁾ darabjaiban: Syrakusában az által vonzotta már a kosi költő a közönségét, hogy a különböző bölcsész-felekezetek versengő eszmecseréjét hozta a színpadra.⁴⁾ De még erre sem fektetem a fősúlyt, midőn párhuzamot óhajtok vonni azon két város értelmisége között, a melyek ezidétt egyfelől a keleti, másfelől a nyugati görög világ élén állottak. Abban látom én a legnagyobb bizonyítékot, hogy inig Athénében — miként csak imént hallók — nem volt ez idő szerint még egyetlen bölcsész, matematikus, sőt még csak történetíró sem:³⁾ addig Syrakusában, szintúgy mint Alsó-Italia nagy-görög gyarmataiban nem csak jelentékeny számmal, de fenséges eredménnyel működnek már oly bűvárok és gondolkodók, a kiket mint a modern tudományos haladás úttörőit tisztel, részben kénytelen mint a fehér emberi faj legnagyobb ódonkori tanítómesztereit fölismeri az utókor. Itt tanított Xenophanes, a nagy bűvár és gondolkodó. Eleától Syrakusáig,⁶⁾ évtizedeken át szabadon hirdethette tanait; meg is termékenyült e tanoktól Parmenides, majd a bölcsészek egész eleai felekezete. Itt, Krotonban és Metapontban, tanított samosi Pythagoras,⁷⁾ és bár a későbbi századok folyamában e nagy szellemnek csak zárt körben terjesztett tanaihoz tömentelen rege, mese, rejtélyes képleteskedés babonája és alakoskodó hazugság építettek is hozzá ma már csaknem megvíhatatlannak látszó véd- és gátműveket: a szakértelem elfogulatlan kritikája mégis fölismeri Pythagoras közvetlen bensőbb tanítványainak⁸⁾ tudományos hagyatékából azon nagyszerű horderőt, a melylyel a pythagoreiosok alsó-italiai és sikeliai működése az európai emberiség ismeretkórének történelmében egy egészen új korszakot nyitott. Ha igaz az, hogy az emberiség a maga szellemi haladását első sorban a természetbúvárlatnak, ez pedig a maga sikereit mindenek előtt a matematika előbbrevitelének köszönheti: akkor be kell vallania még a marathoni

dicsőség legrajongóbb dalnokának is, hogy a persa háborúk idejében a szellemi munka hasonlíthatlanul magasabb fokát volt képes már elérni az emberi tudásnak a nyugati görög gyarmatokban, Krotonban, Metapontban,⁸⁵⁾ Syrakusában, mint Athénében. Kekrops ős városában, miként látók, nem nőtt ez idétt nagyra még egyetlen egy matematikus sem, annyival kevésbé diszlettek ott a természetbúvárok és csillagászok: Alsó-Italia görög gyarmataiban már maga Pythagoras majd Thymaridas,¹⁰⁾ és egyéb lánglelkű tanítványai a mennyiségtant és mértant oly magas fokra fejlesztették, miszerint lehetővé tették nem csak Eukleides »Elemi«-t, de azon Diophantos ⁸⁶⁾ nevéen ismert gyűjteményes művet is, a melynek matematikai kincseiből merítették a magok nagyságának jórészét Euler ¹²⁾ és kortársai a modern századokban. A pythagoreiosok vetették meg azonban egyúttal az optika és az akustika alapját is, hogy a zene elméletét ne is említsem, a csillagászatban pedig az ő fenséges érdemeik fölül állnak minden párhuzamon a görögök szellemi életében. Mert ha nem is bírjuk forrásainkból ma már kimutatni azon kapcsolatokat, a melyeken át a napban-központi rendszer elmélete a maga teljes bevégeztségében a samosi Pythagoras vagy ennek valamelyik búvárkodó tanítványa netán ilytartalmú hagyatékából körülbelül kétszáz év folyamában lappangva, akár samosi Aristarchosnak (240 Kr. e.), akár erythraiai Seleukosnak tudomására talán eljuthat vala; és így, ha nem is tudjuk beigazolni ezen oldalról azt, hogy a pythagoreiosok a földnek mozgását a Nap körül már csakugyan ismerték:⁸⁷⁾ nines kizárva, Bökh ellenvetései daczára⁸⁸⁾ sem. annak lehetősége, hogy Platon a »Törvények« hetedik könyvében csakugyan a Földnek a Nap körüli mozgására ⁸⁹⁾ célzott volt; és ez esetben Platon ismeret- és eszmekörének egész fejlődésmenete azon föltevésre utal, miszerint ezen korszakalkotó csillagászati eszmét Platon csakis a pythagoreiosoktól kölcsönözhetette.⁹⁰⁾ Befejezett tény, egyébként, hogy Hiketas Syrakusában már 500 évvel Kr. e. tisztán, világosan hirdette⁹¹⁾ a Föld forgását saját tengelye körül; ugyan e tant hirdette kevésbé később a nyugati görög gyarmatokban egy másik pythagoreios bölcsész, Ekphantos ⁹²⁾ is: tehát

ugyanazon időtájban, a midőn Athénében még a legműveltebbek is rendszerint azt hitték, hogy a Föld csak egy kicsi lapos korong, olyan mint a lepény, és csak valamivel van távolabb az Égtől, mint a mennyire Athene városa fekszik a Herakles oszlopaitól. Az igaz, hogy sem Krotonban és Metapontban, sem Akragasban vagy Syrakusában nem büntették halállal az állampolgárokat, miként Athénében halállal büntetik vala az állampolgárokat csupán azért, mert ünnepi diszkövetségben járván, más úton, és nem a megszokott úton látogattak el Arkádiába;⁹³⁾ sem Krotonban és Metapontban, sem Akragasban vagy Syrakusában nem végeztek ki bírói ítélet folytán egy kilencz éves leánygyermeket csak azért, mert egy ünnepi körmenet alkalmával egy megaranyozott levélkét, mely lehullott volt az Artemis koszorújából, a porból fölemelendő, saját kezeivel mert érinteni. De nem csak a Világegyetem felől volt hasonlíthatlanul méltóbb fogalmuk a nyugati görögök közt működő bölcsészeknek, mint az athenei nép legműveltebb nevezetességeinek: az állam elméletét is fölvilágosított gondolkodók fejtegették irodalmi műveikben, és az erkölcsi életben ritka példáit adák úgy az emberszeretnek, mint a minden iránybani tökélyesedésnek. Resztvettek a társadalom e haladásában még a nők is. Athénében a gyermek-kitevés büntetlenül dívott, és elijesztőleg tömeges mérvekben, a marathoni és salamisi csaták idejében, szintúgy mint akár a Kodridák korában; Athénében a nők nem érintkezettek a külvilággal, egész életök folyamára, miként a keleti háremek odaliskjai, az állampolgár lakóházának egy félig-sötét zugába maradtak számúzve;^{M)} szellemi műveltségükről, erkölcsi értékük felől nem jegyzttek föl egyebet az évlők ez időben, csak azt, hogy Lykidast, a plataiai csata előtt tett egyezkedésre hajló indítványáért, az athenei nők feleségével, sőt ártatlan gyermekeivel együtt könyörület nélkül agyonkövezik vala;⁹⁵⁾ a nyugati görögök társadalmában ott működik Pythagoras magasztos erkölcsstanának szellemében Theano, Myia, Arignote és Damo.⁹⁶⁾ Fölemelik a gondolatot a világrend magaslatához — miként töredékeikből még ma is megérthetni. és oly sikerrel buzgólkodnak az erkölcsök nemesbítésé-

ben, hogy kétszáz év múlva maga Philochoros⁹⁷) tüzetes könyvet ír az ő társadalmi működésök horderejéről.

Ennyivel magasabban állott az emberi ismeretkör és a társadalom színe-javának erkölcsi érzéke a nyugati görög gyarmatokban mint Athénében. Ha el talált volna végleg pusztulni Athéné népe a persa háborúban: az emberiség egygyel több könyút hullajthatna ma azon már művelődő, dús tehetségű szabad népekért, a melyeknek szép reményekre jogosító jövőjét eltiporta a baromias túlerő. Ha megtaláltak volna semmisülni a carthagói berontás folytán ugyanekkor a nyugati görög gyarmatok: úgy a nyugateurópai polgáriasodéinak talán még ma is kezdetleges alapokon kellene küzdenie a tudományos haladás két legnagyobb tényezőjéért: a matematika komolyabb mérvű fejlesztéséért és a kosmikus látkörnek egy gondolkodó emberi lényhez méltóbb kitágíthatásáért. — De térjünk át a következő alkotmány történelmi korszakra, Aristeides demokrátiájára.

A salamisi győzelem (480 Kr. e.) megszegyenítette azon alkotmánypolitikát, a mely az athenei államélet üdvét kizárólag az ősi nagy földbirtok politikai túlsúlyában keresi vala. Nem a pentakosiomedimnosok és hippeusok s nem is a zeugiták aratták a döntő diadalt a persa háborúban, hanem a ναυτικούς ὄχλους, a tengerészek, tehát a negyedik vagyonszék rangosztályába tartozó állampolgárok és ezek élén Themistokles, oly férfiú, a ki egyáltalán nem dicsekedhetett történelmileg megdicsőült családfával. Másfelől az ingatlan fölött az ingó vagyon, a forgó tőke is már oly túlsúlyba jutott, miszerént az eddigi timokrat alapokon aligha bírta volna magát még továbbra is föntartani az államhatalom. Ki kellett elégíteni a kereskedők, iparteleptulajdonosok, hajó birtokosok, üzérek, sőt a hajókormányosok s közhajósok politikai igényeit is bizonyos fokig: mert különben az athenei államélet csakhamar ismét oly rázkódtatásoknak leendett kitéve mint Solon korában. Másfelől ez a tömeg; a melynek kebeléből eddigelé nem lehetett sem archon, sem egyéb magasabb állami tisztviselő, sem areiopagita, — ez a tömeg nem engedett a haza iránti szepőlten hűség erényében a legrégebbe athenei nemes családoknak sem, sőt ha voltak ez élethalálharcz közepette is haza-

áruók Athénében, úgy ezeknek élén éppen némely ősi fénynyel tündöklő előkelő családok sarjai állottak. így történt ez halálók — a marathoni csata alkalmával, így csak imént Plataiai-nál is, hol éppen a csata előestéjén esküsznek vala össze Aischines Lampraiból, Agesias Acharnaiból és magas család-fája társaik, készek lévén inkább a persa király kezére játszani az athenei államot, semmint tovább túrni a törvények uralmát a Kleisthenes demokráciájának alapján. — A hagyományos családi nevek megszokott büvereje nem nyújtott tehát már ezidétt az athenei államnak többé biztosítékot; a nyomás pedig, a melyet az ingó vagyon túlsúlya gyakorolt, napról napra érezhetőbbé válik vala: nem egyedül az emélytelt nagylelkű fölfogás tette volt tehát ily körülmények közt — Aristeides részéről, midőn ez már 477-ben — még a persa háború folyamában — oly reformot indítványozott és vitt keresztül, melynek értelmében ezentúl, tekintet nélkül vagyonfoki képesítvényre, bármely athenei állampolgár is archonná és ennek következtében állambíróvá is lehetett az Areiopag tanácsában. ²⁾

Nagyon hiányosak ezen alkotmányjogi reformra vonatkozólag a tudósításaink. Még csak azt sem tudjuk, történt-e törvényhozási intézkedés az Aristoteles indítványának elfogadása után ezen néphatározatnak — $\psi\eta\phi\sigma\iota\mu\alpha$ — alkotmányjogi megállandósítására? Kútfőink csak $\psi\eta\phi\sigma\iota\mu\alpha$ -ról³⁾ szólnak: az ilyenek államjogi érvénye csak egy évre terjedt ki, s ha a souverain népgyűlés — az $\epsilon\kappa\kappa\lambda\eta\sigma\iota\alpha$ — azt továbbra is érvényben akarta tartani; úgy meg kellett azt az év leteltével újíteni.

Sokan azt hiszik — Perizonius, Duncker, Grote vagy Müller-Strübing nyomán, — hogy az államhivataloknak sors-húzás útján betöltését szintén Aristeides vitte bele az athenei alkotmányjogba. Valószínűbb ugyan, hogy ezen államférfi igazságszeretetének volt e reform kifolyása, még pedig akár a választási eljárás mellett már ezentúl menthetlenül háttérbe szorulandott oligarchikus, vagyis helyesebben eupatrida kisebbség állampolgári jogainak érvényesíthetése végett, akár pedig az általános állampolgári jogegyenlőség elvének érdekében, minthogy akár csak Ephialtes hozta volna he a sorshúzást, miként Lugebil, vagy éppen már maga Solon, miként ezt

Fustel de Coulanges gondolja. Sőt több valószínűséggel bír a Dunckerék, Groteék, Müller-Stübingék föntjelzett nézete még azon orthodox nézetnél is, a mely szerint a sorshúzás behozatala részét tévé a Kleisthenes sikeres alkotmányjogi reformműveleteinek. Hisz azon adatnak a hordereje, a mely szerint a **πολέμαρχος**; már a marathoni csata előtt mint babbal besorolt — **κυαμευτός** — **κυάμω λαγών** tisztviselőül vett részt a haditanácsban, ezen adatnak a hordereje nagyon meggyengült már a kritika szemében Lugebil érveivel szemben, és végleg elfog az kallani, ha eszünkbe jut, hogy ezen adatot Herodotos-tól kölcsönöztük. Herodotos pedig éppen nem árú el alkotmányjogi tüzetesebb jártasságot az athenei állam történelmében és oly munkát ír, a melynek pártpolitikai irányzatosságát már Kirchhoff is fölismerte. Mondom, valószínűbbnek látszik azon fölvét, hogy a sorshúzást, a választás helyett, Aristeides hozta be az athenei államjogba: ámde kútfőinkből egyáltalán nem lehet azt beigazolni. Tény azonban, hogy a sorshúzás behozatala nem jelentette egyúttal a műveltségi képesítvény behozatalát is. Az államhivatal elérése ugyan bizonyos föltételek betöltéséhez volt kötve: ámde azon eljárás — **δοκιμασία** — a mely ezen föltételek betöltését vagy be nem töltését volt megvizsgálandó, nem keresett egyetlen egy athenei államhivatal vagy megbíztatás betöltésére vonatkozólag sem egyebet, mint genealógiai, s erkölcsi képesítvényeket — csakis bizonyos kincstárnoki, meg a hadvezéri állásokra vonatkozólag követelt még ezenfölül magasabb vagyonfokot, illetőleg földbirtokot Attika határain belül, no meg azután legfőlebb a kilencz archontól követelt meg tökélyes testi épséget, és az archon Basileustól meg a strategosoktól követelt meg holmi tüzetesebb házassági képesítvényeket. 4)

Ha hihetünk Lysiasnak: lígy megkövetelte ezen dokimasia a tisztviselő jelöltektől átalában véve még azt is, hogy egész életök múltja ment legyen minden mocsoktól. Lehet, hogy mindezt megkövetelte már Aristeides korában a dokimasia: annyi azonban bizonyos, hogy azt, hogy mit tanúit, minő tanfolyamot végzett, — hogy ismeri-e az athenei államjogot, ismeri-e az athenei törvényeket, ismeri-e az athenei államgazdaság és államháztartás részleteit? Mindezt nem

kérdezték az athenei államtisztviselőségre jelentkezőktől a dokimasia alkalmából, sem egyébkor. Sőt még csak azt sem kérdezték tőle, hogy tud-e írni-olvasni? A mit pedig nagyon czélszerű lett volna megkérdezni, kivált a vidékről jelentkezőktől, így többek közt a marczona Acharnabeli szénégetőktől. ⁵⁾

Nem tulajdonítottak ezidétt még fontosságot a szellemi műveltségnek az athenei államéletben. Legfőlebb a hadvezérben tisztelték a magasabb értelmet a csatamezőn, a szónokban a szószéken, meg a színműróban a színházban. Egyébként nem is emelkedett még ekkor ki az athenei szellemvilág még az irodalom terén sem a maga hagyományos alantasságából. Jele ennek mindenekelőtt, hogy ezen korszak államin-tézményeiről, alkotmányjogi reformjairól kútűink alig néhány sorban, s itt is csak a legdurvább általánosságban szólallak, s hogy oly athenei író, a ki az Aristeides reformkorszakának viselt dolgait akár az alkotmánytörténelem, akár a művelődés szempontjából bármily röviden megírta, vagy csak följegyezte volna is, e korszakon belül még nem született. Oncken egész lelkesedéssel szolt az eszmék azon fölszárnyalásáról, a melyet ezen évek folyamában a győztes fegyverek s a fényes zsákmány látványa idézett volna föl a diadalittas Athénében. Készemről csak diadalmámor nyomait láthatom: de nem bírok fölfedezni még az athenei történelem ezen szakában semmiféle fölszárnyaló eszméket. ⁶⁾

Az athenei nép ereje ekkor csak is fegyvertényekben tetőzött. Győzött az athenei haderő Byzantiónnál (477 K. e.); bevette Eiont, Skyrost, Ivarystost (476-466 K. e.); megtörte Naxost és Thasost (464—461 Kr. e.), nagy csatát nyert Ivi-mon alatt az Eurymedonnál, valamint a Strymon vize mellett is a persák fölött (465 Kr. e.). Lehet, hogy még egyéb pontokon is arattak diadalt Athén hajói és hoplitái a 476—466. közti időszakban, és hogy ez utóbbiakról csak azért nem olvashatunk, mert nem akadt még ekkor Athénében í, a ki e diadalok emlékezetét át bírta volna szállítani az utókorra. Ámde nagyon tévednek azok, a kik e győzelmeket olybá veszik, mintha képesek lennének azok a persák ellen küzdő athenei haderőnek fölülmúlhatatlan voltát beigazolni. Nem

csak győztek, de vereséget is bőven szenvedtek ezen évek folyamában Athéné hoplitái. Ott küzd velők jó ideig a csodálatraméltó hős Boges; kétségbeesve rohannak, új meg új támadást intézve Doriskosra, de az ostromlottak mindannyiszor visszaverik a rohamot; többször hátrálnak itt Athéné lioplitái, mint a hány csatában győzött a persák fölött Miltiades, Aristeides együttvéve, és kegyetlenül megverik őket Drabekosnál. Több mint tízezer athenei harezos esik el a thrákok csapásai alatt, és a ki életben marad, vad futásban keresi menedékét. Nem is dicsekedtek még későbbi időkben sem athenei szónokok, sem athenei költők vagy történetírók soha ezen hadjárattal.⁷⁾

Gyorsan épült föl romjaiból Athéné városa a persa hadak elvonulta után; büszkén emelkedtek díszes középületek; Themistokles hadászatiilag fontos építkezések által kötötte össze az anyavárost Peiraieusszal, — fegyvertár, hajóraktár, kikötőszabályozás hirdetek a győztes nép erélyét a megüjlödött haza szolgálatában; még inkább hirdeté ezt azon hatalmas védfal, melyet Kimon a hegyoldalon, éppen a legfontosabb helyen emel vala Athéné ótalmára. Ámde, hogy mily kevésbé törődtek még ez idő szerént az athenei intéző férfiak a szellemi művelődés követelményeivel, a haza múltjának romba dőlt műremekeivel: mutatja ezt azon közömbösség, a melylyel a falrakás alkalmával egyre-másra halmozák vala együvé és építik vala bele durva, mitsem mondó kőanyag gyanánt a falakba még az ősrégi föliratú építészeti, és siremléki műtörödékeket is. Nem törekedtek az intéző athenei férfiak a város líjjáépítésében arra sem, hogy szabályszerűséget hozzanak bele az útezák s a magánépületek ízléstelen tömkelegébe. Nagyjában véve a romjaiból újjá épült Athéné is megmaradt a mi volt a persa háborúk előtt: egy dísztelen tömkelegé az össze-visszaépített, utczaról utczára rútol egymásba szögellő szegényes magán-vájogházaknak, a melyet minden részarányos beosztás, minden összhangzatra törő tervszerűség nélkül itt-ott tarkáztak ki a szórványosan jelentkező fénytelt középületek. A mi a béke műveiből e korszakban a bűvárlati szemlélőre lélekemelőleg hat: az csakis e középületek műépítészeti szépségére s azok szobrászati műremekeire szorítkozik első

sorban. Meg, nem tudom, hozzátehetem-e hasonló joggal? — egy-egy athenei festőnek csataképeire. Ezen korszakban építette Peisianax a Poikilét, a melynek falait Polygnotos Marathon-kyklosa díszíté. E korszak szobrászai voltak Kritios és Xesiotés, a kik a »Zsarnok-gyilkosok«-kal örökíték meg nevüket az athenei műtörténelemben. E korszak látta a lepelt a Zeus Eleutheriosról, Myron tehenéről, Kalamis Aphroditéjéről s egyéb szoborműveiről az Eumenidák szentélyében lehullani. E korszakban pillantotta meg a még ifjú Pheidias Athéné Promachosát első Ízben a bámuló athenei nép. E korszakban jött létre a megifjuhódott Anakeion, Tkeseus Heroona, az Areiopag fogadalmi műremeke Athéné Ergane templománál, az Erczbika, mint a visszavívott szabadság symboluma, s Eukleia temploma, az athenei nép marathoni dicsőségének ezen magasztos emléke. Ekkor jöttek létre Kimon sétányai.⁸⁾

Szóval Aristeides demokrátiája tagadhatlanul emélytelt haladásnak volt már tanúja úgy a műépítészetben mint a szobrászatban. Jelentékeny mérvekben tett haladást ezen évek folyamában a dráma is: csakhogy még sem annyira, mint a hogy ezt manap az orthodox rajongók velünk elhíttetni igyekeznek. Nem, mert Aischylos nem a persa háborúk diadalittas emlékezetétől nyerte az ő költészetének ihlettelt erejét; már a Peisistratidák végéveiben kezdete volt ő meg a maga hatalmas alkotásait, s ha később tökélyesbültek drámái, úgy ezt határozottan sikeliái tanulmányútjának köszönhető. Pratinas és fia Aristeias a satyrdramát korinthosi és sikyoni minták után honosították meg, de nem voltak született atheneiek; Phliusból származtak. Kratinos és Krates csak egy későbbi korszakban gazdagítják az athenei színpadot valóban értékteljes vígjátékokkal; Neopliron Sikyónból, Ion Chiosból csak zsenge kezdők még ekkor a tragikai költészetben. Zsenge kezdő még ekkor maga Sophokles is. Nem volt Athénének ezen korszakban még egyetlenegy bölcsésze, még egyetlenegy matematikusa, egyetlenegy politikai Írója, rhetora, egyetlenegy történetírója, régiségbúvára sem. Athéné egész szellemi élete úgyszólván a drámában, a tragoediában és komoediában nyert ekkor még csak komolyabban számbavehető kifejezést. Nem képződött még ekkor Athénében politi-

kai vagy törvényszéki műszónoklat sem: a mi bizonyára megtörtént volna, ha a tömeg már műveltebb lett volna. Hisz a szónoki siker a hallgatóság műveltségi fokától függ első sorban: hogy képződhetett volna tehát műszónoklat ott, hol a hallgatóság műveltségi foka túlnyomólag még oly alantas fokon állott, mint ezen évek folyamában az athenei ekklesiában, államtanácsban, az areiopagban és a heliaiában? Pedig, hogy az athenei nép műveltségi színvonala az Aristeides reformja után is még mindig nagyon alantas volt: e mellett szól az egész ódon irodalmi hagyaték akaratlan tanúságtétele. Ellene nem bizonyít semmi, csak az orthodox rajongás védekezik oly érvekkel, a melyek gyarló volta fölöttik az elfogulatlan tanulmányozó előtt mindjárt első pillanatra. Azt mondják ezen orthodox rajongók, hogy íme, sorshúzás útján szemelte ki a pályabírákat az athenei nép a drámák fölött: és mégis ezen sors húzásából, a nagy tömegeből találomra vaktában kipattantott athenei közemberek ugyanazon drámákat érdemesítették jutalomra, a melyeket korunk legkiválóbb művészei is remekművekül ismernek el. Mily magas műízlésről s egyúttal mennyire emelkedett szellemi műveltségről tesz ez bizonyosságot az athenei közemberek, a legközsége-sebb athenei állampolgárok sok ezernyi nagy tömegének részére! Sajátságos egy okoskodás; én legalább a valódi műízlés hiányát bírom csak már abban is felismerni, hogy e tömeg, a mely nem bírta volna semmi áron sem a hadvezérek kiszemelésének módját a sorshúzásra, hanem a maga hadvezéreit úgy szabadon választotta, mégis a sorshúzást alkalmas módozatnak találta a lehető legjobb drámabírák kieszelhetésére. Még ha csak az oly állampolgárok közül jelentkezhetek volna jelöltek, a kik egy vagy más úton be tudtak volna igazolni némi szellemi képesítvényt! Ámde ily minősítésről szó sem lehetett Athénében; és modern orthodox rajongóink bizonyára magok is csodálkoznának, lia megismerkedhetnének azon indokolásokkal, a melyekkel a tényleg kisorsolt athenei drámabírák egy vagy más szerző művének a jutalmat Aristeides korában odaítélték volt. Kirnon éppen egy gyilkos hadjáratból érkezik haza a »Theseus« tetemeivel — és az ő stratégiársaival, midőn Aischylossal versenyre kel

a még zsenge dalnok- ifjú Sophokles, a »Triptolemos« szerzője. Aphepsion archonnak egy hatástelt ötlet villan meg agyában: lát ha nem sorsolnák ki ez alkalomra a drámabírákat, hanem ha Kimont és győztes hadvezértársait hívnák föl, hogy ítéljenek ők a versenyre kelt tragikai költők pályadíj-sóvár művei fölött. Megtörténik. Az eurymecloni hős és stratégiárai pályabíró-ságot ülnek legott a dramaturgiai kérdésben és nem Aischylosnak, a már hírneves drámaköltőnek, de a zsenge ifjú Sophoklesnek ítélik oda a pályabért. Íme, fohászkodnak orthodox rajongóink, — íme, minő lélekemelő jelenet, minő magasztos bizonyíték! Kimonról azt jelentik kútfőink, hogy athenei kortársai őt inkább szerfölött hiányos, sőt selejtes képzettségű embernek, körülbelül ^{ἄλλοτρίτης} ^{ἀλλοτρίτης}-nak tartották: Kimon stratégiárai aránylag még alantasabb culturfokon állhatták az athenei értelmiségben; és mégis föl bírták már ismerni a zsenge Sophoklesben azt a szellemi nagyságot, a kit a világ legnagyobb tragikai lángelméjének tartanak nem csak a — Shaksperet nem ismerő philologok, hanem még Ponsard is! Tehát — így érvelnek ők — tehát minő magas fokon kellett már ekkor Athénében a szellemi közműveltségnek állnia, ha már ily marczona katonák, mint ez a Kimon, meg az ő stratégiárai is, képesek voltak már a gyermek Sophokles ezen szűz kísérletében is a nagy drámai lángelmét fölismerni! Pedig nagyon tévednek a mi orthodox rajongóink, ha azt hiszik, hogy akkor, midőn így okoskodnak, valami nagyon okos dolgot mondtak. Nem szólnék hozzá, a dramaturgiai szakértőkre bízám ezt az egész Aphepsiádot, ha Sopliokles szűz drámája a »Triptolemos« szintűgy egész terjedelmében a maga érintetlen műegészsében szállott volna korunkra, mint pl. az »Antigoné,« a két »Oidipus« vagy a »Trachiniai nők.« Ámde maradt-e fönn a »Triptolemos«-ból csak annyi töredék is, hogy ezekből a zsenge kezdő Sophokles pályázati diadalának jogosultságára magok a dramaturgiai szakértők bízást merhetnének következtetni? Egy oly drámaköltővel szemben, mint a minő már akkor Aischylos volt? Illetékes modern dramaturgiai szakértők magok vallják be, hogy a ránk szállott töredékeknek illetén kritikai korderőt tulajdonítani távolról sem lehet. Másfelől oly adatoknak vagyunk birtokában, a melyekből átalános culturtörténeti

szempontra helyezkedve is kimagyarázhatjuk azon óriási hatást, a melylyel a zsenge kezelő Sophokles e szűz kísérletének ellenállhatlan erővel kellett hatnia, fönforgó politikai viszonyok közepette, s az akkori közhangulat és népizéshez képest légy az athenei pálya bírakra mint a színházi közönségre. Pliniusból tudjuk, hogy Sophokles »Triptolemos«-ában a darab hőse magasan jár a levegőben egy ragyogó sárkányfogaton, beutazza így a legtávolibb országokat és a midőn hazatér, azt hirdeti a darab hőse a népnek, hogy a mennyire nagy áldás az emberiségre nézve, hogy búzát és rozst terem a föld: éppen annyira dicsőség ez az athenei népre nézve, mert ő, a darab hőse, azt tudta meg az ő csodás, világraszóló utazásában, hogy az atheneiek találták föl először a búzatermesztést meg a rozstermesztést, s hogy innét Athénéből terjedt szét a búza meg a rozs az egész világra! Gondoljuk meg, hogy Triptolemos egyik legrokonszenvesebb alakja volt az athenei államvallás mythológiájának, ne feledjük, hogy az athenei nép ezidétt meg saját magát tartotta a legvallásosabb — **παντων ευσεβειστατων** — népnek a föld összes népei között: és azt fogjuk kérdezni, hogy vajjon lehetett-e az athenei nép közhangulatának nyomatékosabban kedvében járni, mint a hogy ezt a zsenge kezdő Sophokles tévé a maga pályadarabjában? De Sophokles személyes tulajdonai, megjelenései is csak elvakítólag hathattak az athenei színházi közönség hangulatára és hagyományos ízlésére. Azt, hogy ő egy középosztálybeli polgárnak, késesnek **μαγαροπιου** — a fia lett volna, ezt beigazolnia Curtius Ernőnek sem sikerült: éppen ellenkezőleg a kútfőbírálat törvényeinek legszigorúbb szemmel tartása egyenesen arra int, hogy a Bio: híradását fogadjuk el egyedül hitelesnek, a mely híradás szerint pedig Sophokles a legmagasabb ősrégi athenei családoknak volt ivadéka. Régi családból származott Aischylos is: ámde ő, ki 525-ben született, 468-ban Kr. e. — a mely évben az ő darabja a »Triptolemos«-szal versenyre kelt — már 57 éves volt, csataedzett veterán, a kin meglátszott, hogy kissé szerette a bort. E mellett inkább szabadgondolkodó mint vakbuzgó híve az államvallásnak, oly kevésbé érezte magát kegyeletre hangolva ennek szabványaihoz, hogy elég merész volt egyik darabjában czél-

zást tenni a mysterionökra, a mi miatt nyomban ott a színházban megrohanta, s majd csak hogy nem agyonkövezte a nép. Nem így Sophokles. Édesded odaadással fűződött az ő lelke az államvalláshoz; ennek szolgálatába lépett ő mindjárt első fölléptekor az ő egész költészetével: nem botránkoztattak meg áhíthatos hívőt sem kardalai, sem drámai párbeszédei, hisz áhíthat békítő fuvalma ömlött el minden irányban az ő lényén is! És azután, ez a zsenge kezdő Sophokles minő ifjú volt! Halhatatlan szoborművek hirdetik az évezredeknek azon ihlettelt kéjérzetet, a melylyel az atheneiek az üde férfi idomok plastikai szépsége iránt rajongani oly műértőleg tudtak volt; egész lyrai költészetük csak úgy áradozik a szép ifjak dicsőítésétől, — szinte megütközést keltőleg rí ki az ábrándozás ezen eleme még Platon »Charmides«-éből is. Csoda-e, ha a »Triptolemos« bájtelt ifjú szerzője nagyobb benyomást birt tenni az athenei közönségre, mint Aischylos, az ő megjelenésével? — Néhány éve csak és konybe lábadtak az athenei állampolgárok szemei a Salamis-ünnep alkalmával. Sophokles! látták akkor ott táncolni tizenhatéves korában. Annyira elbűvölte volt ő már ekkor honfitársait az ő plastikai szépségével. És most előlép az istenekkel rokon ősrégi nemzetségek e csodaszép ifjú sarjadéka és tulajdon szülővárosa dicsőségét hirdeti fenséges mythosi képekben, egy oly gondolat szárnyaira kelve, a mely az áhíthat hangján kölcsönöz új életerőt az államvallás egyik leggyakorlatibb horderejű hitregéjének — ugyan, nem feléje fordult volna-e az athenei közönség rokonszenve, még az esetben is, ha Aischylos akár legremekebb drámai alkotását bocsátotta volna is versenyre a »Triptolemos«-szál? És csodálkozhatunk-e még azon, ha Kimon és az ő szintén évről-évre választás alá eső stratégtársai a politikai pártküzdelmek akkori hevében nem akarták ellökni magoktól a színházat megtöltő választópolgárok közhangulatát, még ha képesek lettek volna is e marczona hadvezérek nagyobb drámai értéket fedezni föl Aischylos versenyre kelt művében? De nem akarok többet mondani, mint a mire kútfőink följosósítanak: csak azon bevégzett tényre akarom érvényre emelni, hogy a Kimonék pályabírói Ítélete az Aristeides korabeli athenei nép állítólagos magas szellemi

képzettsége mellett szintén nem bizonyíték. Nincs egyáltalán semmi nyoma annak, hogy az Aristeides reformjára következő évek folyamában magasabban állott volna a tömeg általános műveltsége, mint akár Korinthosban, akár Thebában.⁹⁾

De nem csak a szellemi műveltség állott még ekkor alantas fokon Athénében: gyarló lábbon állott ott már ekkor a közerkölcsiség. Erős szó első pillanatra, midőn éppen ezen korszakot ünnepük akként, mint a megromlatlan öserények kegyeletre méltó letéteményesét egyfelől Aristophanes és vigjátékiró kortársai, másfelől pedig az orthodox modern reálphilologok. Hajh! Aristeides és Kimon korában az athenei népjellemet még nem érintette sem a vallástalan sopliistika, sem az elpuliulás és az élvhajhász túllinomodás fertőző lehe, — hajh! akkor az athenei nép génusza egészségesen életerős volt minden ízében! Erre oktatják ifjainkat, a merre csak az orthodoxia korlátlanul uralkodik, az Északi tenger partjaitól le egész Ragusáig meg Zaráig, s a mennyiben a német orthodoxia ad irányt a reálphilológiának egyebütt is. Archangeltől le egész Palermóig.¹⁰⁾

Teljességgel nem jogosít föl ily apoplithegma hirdetésére kútfőink kritikai tanulmányozása. »Nvolcz láb magasak voltak ők, a kik győztek hajdan Marathonnál, a derék nemes Myronides kortársai, így kiáltat föl Aischylos szellemével Aristophanes a »Békák«-ban — nem piaczi fecsegők. nem szemfényvesztő csalók, nem gézengúzok voltak a mi ősatyáink, hanem valódi hősök, a kiknek az esze nem járt haszontalanságon, hanem a lándzsán meg a dárdán, a fehér hajzattól tündöklő sisakon, a roham sapkán, a lábvértéken, meg a heted-hétrét bőrzetű, föllobogó hősi bátorságon. E hős erényeket énekli meg Aristophanes a »Felhők«-ben is, midőn szembe állítja az dpyaía xat?s!a-t, a »régí nevelés«-t, a sophisták tanfolyamával, az »új nevelés«-sel. Fegyelmet tartottak még ekkor az atyák, szerények voltak a lilik; rendhez voltak szokva; józanul illedelmes magatartásúak; oly zenére hallgattak és dallottak, a mely nem lankasztja el, sőt edzi a férfi lelkületét. Nem mert akkor még szemtelen pillantásokat vetni az ifjú, kitért az öregek elől; nem járt a tánczosnók házába, nem a meleg fürdőkbe, nem mert belenyúlni a tálba a retek, a

jóízű kolbász meg a hal után és nem gúnyolta az atyját Japetosnak. Nem is rontotta el egészségét, nem lett időnek előtte szűkvállú, göthösmellű, fakószínű, nagynyelvű nyomorékká.« Ily dicsérettel halmozza el Aristophanes a dolog érdemére nézve az athenei állampolgárok azon nemzedékét, a mely győzött ifjú éveiben Marathonnál, később pedig a derék nemes Myronides — ὁ ἄριστος — alatt vitt diadalmas csatákat, s Aristeidest és Kimont követve intézte az állam ügyeit le egész Kr. e. 162-ig. Dicséretnek elég ügyes a demagógok és sophisták fénykorának conservatív erkölcspolitikai stíljében: ámde a görög irodalmi hagyaték kritikai bűvára nem fog sokat adni rá mint bizonyítékra: föl fogja ismerni hogy biz ez az egész aristophanesi élczelt áradozás nem egyéb mint conservatív-politikai kortesbeszéd, oly formában, a melyet föltalálhatni minden korban, minden népnél, s a melyet a Horatius »laudator temporis acti«-ja óta úgy szoknak nevezni az óvatosabb elmék, hogy a »régii jó idők« dicsérete. Hogy nem lehet valami komolyan venni ezen egész dramatizált conservatív kortesbeszédet: kitűnik ez a szakértő szem előtt már magának Aristophanesnek egy másik helyéből, a »Békák« azon helyéből, a melyben azt mondatja Xanthiaszal. hogy »Aischylos az ő lelke mélyében bizony gézengúz egy söpredéknek« tartotta »a színházlátogató athenei állampolgárság legnagyobb részét,« a »többit pedig, a műbírálattal dolgában, merő fecsegőknek.« Egy másik darabjában, a »Darrasak«-ban pedig ugyancsak Aristophanes mondatja a marathoni hősokról és a Myronides kortársairól, tehát az Aristeides-féle reformkorszak vezénylő nemzedékéről, hogy bizony ezek a hős alakok ugyancsak szemes tolvaj népségnek bizonyultak be Bvzantion ostrománál. Egyébként Kratinos, a ki jóval idősebb volt Aristophanesnél. már azon időn belül irt vígjátékokat, a midőn még a Myronides kortársai életben voltak, sőt irányadólag folytak be az athenei állam és társadalom ügyeire: nos, hogy írja le tehát Kratinos ezen hős alakokat, a kiket másfél emberöltő múltán Aristophanes így magasztal mint mintaképeit az erénynek? Bizony Kratinos ezen hősalakokat egyszerűleg legazemberezi: vagyis Kratinos éppen úgy szidalmazza a saját kortársait, mint a hogy szidalmazza őket,

már t. i. a saját kortársait, később Aristoplíanes, és a jobb erkölcsök aranykorát Kratínos is pár emberöltővel följebb, az ősapák nemzedékében keresi. Igen. Kratínos is megénekli a régi jó időköt, a maga »Cheironok« című vígjátékában: ámde Kratínos már a rút elcsenevezésű éveit látja Myronides, sőt már Miltiades korában is: Kratínos a régi jó idők dicsőségét följebb tolja három emberöltővel, és csak ott fenn találja meg az ősapák jobb erkölceit és az élet nagyobb, egészségesebb kellemeit Solon korában. Themistokles nemzedéke idősebb volt a Myronides nemzedékénél: és Telekleides a maga »Prytanjai«-ban már éppen azon szitkokkal illeti, éppen azon bűnökért rója meg a Themistokles nemzedékét, tehát a salamisai és a plataiai hősokeket, mint a mely bűnökért oly kegyetlenül ostromozza később Aristoplíanes a Kleon kortársait. Pherekrates szintén romlottnak nevezi már azt a kort, a melyet Aristophanes még mint mintaszerűleg jó erkölcsű kort bárnál, Eupolis pedig, bár ő is vajmi sokat emlegeti a régi jó időköt, már Myronides legnagyobb kortársát, Kimont is ágy szidja, mint a romlottság netovábbját. Minden kornak megvoltak a maga költői, a kik fennen magasztalgatták a régi jó időköt: ámde ezen régi jó időköt minden egyes kor költője más és más emberöltőben vélte föláltallatni: csak abban egyeztek meg valamennyin, hogy a saját kortársaikat mind e költők hasonlíthatlanul silányabb, sőt gonoszabb emberi lényeknek tartották, mint a tulajdon ősapáikat s ezek fölmagasztalt kortársaikat.

Azt, hogy jóval durvábbak voltak még az erkölcsök Myronides korában, látjuk mindenből; azt, hogy jobbak lettek volna az erkölcsök ezidétt Athénében mint Perikies idejében, a mellett, hogy durvábbak voltak: ezt nem igazolja be egyetlen egy görög író sem. legkevésbé teszi pedig ezt Plátón. Ő azon félelemből akarja kimagyarázni a Myronides kortársainak nagyobb szemérem-érzetét, — azon félelemből, melyet az atheneiek a berontó persa király iszonyú hadereje előtt érezhettek magokban: a félelem szemérmessé tesz. a szemérmesség pedig előmozdítja a törvénytiszteletet és az engedelmességet az állampolgároknál: miután pedig ott. hol törvénytisztelők és engedelmesek az állampolgárok, jobbak az erkölcsök

is: tehát Myronides korában okvetlenül jobberkölsűek voltak az atbeneiek, mint később, midőn győzelmeik folytán nem ismertek már sem félelmet, sem szemérmet és éppen ezért lábbal kezdték már taposni a törvényeket. Ide megy ki Platón okoskodása. Mint oly gyakran, úgy most sem tudja az ember, komolyan beszél-e e bölcsész avagy csak tréfál? De bizonynyára nem tréfál akkor, midőn azt mondja, hogy a Phryniss trillázó zenéje és Perikles rontották meg az athenei erkölcsöket: amaz, Phryniss, az által, hogy elbágyasztotta a tetterőt csásbosán puhító hangidomainak hatásával: emez, Perikles pedig, midőn tunyává, gyávává, fecsegővé és kapzsvá tette szerénte — az atheneieket. Ezt már Platón komolyan, bölcselő lelkének legmélyebb meggyőződéséből mondja. Hogy Perikies nem sokat ronthatott már az atbeneiek erkölcssein, erről meg fogunk győződhetni később mimnagunk is: hogy pedig a Phryniss trillázó zenéje sem tette őket rosszabbá: ezt meg fogja érteni mind az, a ki tudomásul veszi, hogy jóval Phryniss előtt már Lasos ugyanezen trillázó zenét alkalmazta Athénében. Ha ez a trillázó zene oly erkölcsrontó hatást birt volna gyakorolni Athénében: hát akkor nem jöhetett volna létre sem Salamis, sem Marathon. Nem voltak még a meleg fürdők sem divatban, sem Phryniss nem tette meg még a maga első kísérletét és az athenei nép máris örökre letörörlíetetlen jeleit adta erkölcsi romlottságának. A pénzsomj. a zsákmány mint hadi cél, lélekvásárlás a választásoknál, közpénzek folytonos elsikkasztása, pártdulakodás a jogszolgáltatásban: mindez a legnagyobb mérvben otthonos volt már Uy ronides és Kimon korában Athénében, hogy a paiderastiát, a melyről már a legrégebb athenei vígjátékírók dallanak, ne is említsem. Csak egyet emelek ki: a közpénzek elsikkasztását. Aristeides, Kimon, Ephialtes, — hol egyik, hol a másik folyton fedeztek föl oly sikkasztásokat, a melyeket előkelő államtisztviselők követtek volt el, az állam megkárosításával, és ha van valami, a mi mint jellegző vonás vonul végig ezen állítólag még oly romlatlan őserényű korszakon: úgy ez mindenek előtt azon szilaj tusákban nyeri kifejezését, a melyeket a politikai pártok a bíróságok előtt fejtettek ki, részint azért, hogy a másik párt embereinek sikkasztásait lehetőleg kemény

ítélet által bújthatassák, részint azért, hogy a saját pártokhoz tartozó politikai szereplőket a sikkasztás, a közpénzek elsikkasztásának megbélyegző váciája alól minden áron felmentethessék. E mellett még csak egy mozzanat domborodik ki ezen korszak államéletéből úgy mint társadalmi mozgalmairól: a minden szemérmét levetkezett televásárlás pártpolitikai célokra, ha nem egyéb, hát az örökös etetés és itatás alakjában. Ephialtes, a néppárt feje, gazdag ember volt még az Aristeides reformjának megszavaztatásakor: tizenöt év alatt azonban ő is, mint sok más dúsgazdag kortársa, a szó szoros értelmében tönkrejutott: igen, mert a másik párt élén oly férfiú állott, a kivel nagyon nehéz volt az etetésben, itatásban sikerrel versenyezni: Kiment értem, a ki rengeteg kincset gyűjtött hadjáratai alkalmával, és nemcsak kertjeit engedte át közhasználatra, de valahányszor hazajött Athénébe. itt azzal vélte legjobban előmozdíthatni a saját pártja, a copservatív párt. ügyét, hogy folyton népünnepeket, óriási közlakomákat rendezett majd a saját párthívei, majd az összes állampolgárok, vagy legalább a saját törzse, a Lakiadák számára. Valóban nem állhatott valami örvendetes lábón a közerkölcsiség ott. hol ily módon folyt a küzdelem évtizedeken át a nép legelemibb érdekei ellenére, s hogy ily kábító mámor közepette a jogszolgáltatás sem bírhatott az erkölcsökre jótékony hatást gyakorolni: ezt csak azok fogják kétségbe vonhatni, a kik nem látnak egyebet vidáman pezsgő alkotmányos életnél mind ez üzelmekben. Kútfőink egész naivsággal beszélnek el. hogy mennyire nem akartak a bíróság előtt egy athenei állampolgárt, a ki ellen Aristeides emelt vádat, még csak meg sem hallgatni: a modern fölvilágosult jogérzet csak az atheneiek erkölcsi érzékének szegénységi bizonyítványát ismerheti föl azon kába zajongásban, a mely oly könnyedén teszi magát túl a törvényen, midőn megtagadja a bíró előtt a jogélet egyik alapföltételét, a jogszerű önvédekezést.

Még sötétebb színben fogjuk látni ezen egész korszak közerkölcsiségét, ha figyelemmel kísérjük azon férfiak életküzdelmeit. a kik Aristeidessal osztoztak a legfőbb politikai befolyásban. Ott van mindjárt Themástokles. Csakis a lég-

aljasabb fogások által bírta ő magát népvézéri állásában fön-
 tartani: jóllehet az egész világ nem szűnt meg folyton hird-
 detni, hogy ő volt az, a ki Salamisnál megmentette Athénét
 s vele egész Görögországot. Annak, hogy ez a lángelme
 ennyire elaljasodott: ennek maga az a küzdelem természeté-
 adja meg a magyarázatát, a melyet egy ily nép hajlamaival
 szakadatlanul rínia kellett, csakhogy ne veszítse el a népsze-
 rűségét, Themistokles oly tetteket követett el az ő rablóhad-
 járataiban, a mely tetteiért bizonyára rég ellökte volna már
 magától egy oly nép, a mely tiszteletben tartja csak némileg
 is, saját vérei irányában legalább, az erkölcsi törvényeket.
 Kirabolta a Kykladokat, megszarolta Athéné szövetségeseit,
 elsikkasztotta a hadi zsákmány nagy részét: még sem érte őt
 ezért soha semmiféle büntetés Athénében. Jalyzosi Timokreon
 rivalgó verselményben hirdette a világnak, hogy őt az ő ba-
 rártja Themistokles három talentommal megcsalta és halálos
 ellenségeinek kezére játszotta: Themistokles archon, majd
 hadvezér volt Athénében, Timokreon tehát magának Athéné-
 nek jó hírnevét síjtotta e vádaskodásával: de Themistoklest
 ezért még sem vonta senki kérdőre. Fölmentették őt a medis-
 mos vádja alól is, midőn Leobotos, Alkmaion fia őt a bíróság-
 nál följelentette (471. Kr. e.), pedig a Pansias peréből
 tisztán, világosan kiderült néhány év múlva, hogy Themistokles
 a medismosban csakugyan nem volt ártatlan. Themistoklest
 az ő erkölcstelen üzelmeiért nem fenyegette veszély, nem még
 hazaáruló merényleteiért sem, Athénében. Volt pénze elég,
 nagyterjedelmű birtokai mellett nem kevesebb mint nyolczvan
 talentomnyi készpénz fölött rendelkezett, pedig öröksége
 mindössze csak három talentomnyi volt. é- ennek legnagyobb
 részét ő már kora ifjúságában elpazarolta, A megveszte-
 getés eszközeinek ennyire félreérthetlen birtokában bátran
 daczolhatott tehát ő az athenei államrenddel és a jólelkűek
 szeméreméremzetével.

Lehetséges volt ez Athénében. Hogy utoljára mégis
 letűnt a csillaga a tulajdon szülővárosában: ezt csak is azon
 vigyázatlanságának köszönhető, hogy szentélyt emelt Artemis-
 nek közel a saját- házához, a Melite városrészben, és e szen-
 télyre azt merészelte ráíratni, hogy a »legjobb tanácsadónak.«

Ez már sértette az atkenei nép vallásos érzületét: száműzték tehát ostrakophoria útján. A távoliét megbontotta, úgy látszik, az ő lélekvásárló politikájának eddigi kötelekeit; nem csoda tehát, ha a Kimonnal szövetséges spártai államférfiak unszolgatására végre elhatározták az athenei ekklesián is, hogy elfogadják mint hazaárulót. (466 Ivr. e.) Themistokles ekkor Argosba szökött, innét kalandokra kelt, míg utóvégre a persa király lábaihoz borúit, és ott csúszott a hazája legnagyobb ellensége előtt a porban, eltanulva a persák nyelvét, szertartásait, beleélve magát a »barbárok« egész életmódjába, csakhogy holmi morzsalékot kaphasson alamizsnául ő, a kire még néhány évvel ezelőtt villogó szemekkel tekintett s fölállott előtte ülőhelyeiről a görög világ színe-java az Olympiákon. ¹²⁾ Sajátságos alak volt Kimon, a conservatív párt feje, ezen korszakban. Óriási termete, dús fürtökben vállára omló hajzata kedvelté tették őt a nőknél, — kedélyes társalgása a tábori csapszékben, kimerülést nem ismerő élvhajás, czimboráskodása s ügyessége a lantpengetésben, fölülmúlhatatlan virtuozitása az írásban — megszerezték neki a népszerűséget a hadseregben: nagyot mondó szóvirágai s hallatlan bőkezűsége nagyban fokozták még azon nimbust, melyet jórészt maga szerzett dúló tengeri csatákban a hajóhad élén, de tulajdonkép már úgy is örökölt atyjától, a marathoni győzőtől, Miltiadestől. Igen, szerette az asszonyokat, szerette a bort: de még inkább szerette a hadi zsákmányt. Nem is szűnt meg soha szítogatni, élesztgetni a háború tüzet az ekklesián; folyton azon dolgozott mint államférfi, hogy Athénét folyton újabb meg újabb hadjáratokba bonyolíthassa, hogy azután mint hadvezér mentül több kincsesei megrakodva térhessen vissza a városba. Az a háború, melyet Kypros meg Egyptom ellen indított, az ő hadvezérlete alatt nem lón egyél) valódi rablóhadjáratnál. Csak Oncken kereshet azokban föllángoló nemes küzdelmet panhellen eszméért. Valóban, minden oda mutat kútfőinkben, hogy Miltiades fürdő fia egyáltalán vajmi keveset törődhetett az eszmékkal. Conservatív volt a szó leggyakorlatibb értelmében. — Mindent egybevetve, még sem az által ártott legtöbbet a népnek, a mit neki a történetírók bűnül rónak föl: hanem az által, a mit neki érdemül

tulajdonítanak. Jó szíve volt. mint a hogy szokott lenni igen sok könnyelmű embernek: és ha az ő bőkezűségét csakis az ő emberszerető hajlamainak határai közt gyakorolta volna: akkor joggal azt mondhatnék, hogy méltán adózik az utókor az ő nagylelkűsége emlékezetének. Ámde ő az ő bőkezűségét mint eszközt oly pártczélokra használta föl, a mely pártczélok egyáltalán nem állottak barátságos lábon sem az átalános emberi haladás, sem az athenei nép osztatlan jólétének érdekeivel. »Ledöntette a kertjeinek kerítését, hogy ott bárki is minden nehézség nélkül, bármikor is gyümölcsöt szedhessen. Nyitva állott a háza, terítve az asztala mindenki számára éjjel-nappal. Beléphetett oda minden szegény; kapott ott enni napról napra, a ki csak jött, úgy hogy azután nem is kellett dolgoznia, és mégis egész kényelemmel szentelhette a maga idejét a közügyeknek. Ha kiment a városba, mindig egész csapat fiatal barátja képezte a kíséretét, ifjak, a kik egytől-egyig csinosan voltak öltözve természetesen az ő költségére. Ha már most útközben oly idősebb állampolgár akadt elébe,akinek gyarló, fogyatékos volt az öltözéke: úgy Kimon rögtön ráparancsolt egyik vagy másik ifjúra, hogy vesse le az ő csinos öltözékét és cserélje föl a gyarló öltözékű idősebb állampolgárával nemes tett. mondja a kútfőnk — nemes tett, mely nagy elismerésben részesült honfitársai részéről. Kimon kísérői rendszeren pénzt is, még pedig jó sok pénzt is vittek magokkal; ha megláttak a piacon kevésbé módos állampolgárokat, azonnal odaálltak melléjük és pénzt nyomtak a markukba, a nélkül, hogy csak egy szót is szólották volna.« Szóval. »Kimon a maga házat valóságos ebédlőteremmé alakította át a közönség számára és behozta bizonyos tekintetben ismét azon vagyonközösséget,a mely Kronos idejében dívott,amint ezt a mythologia tanítja.« — így kútfőink. Hát hiszen ez mind nagyon szépen hangzanék, ha Kimon mindezt nem azért tette volna, hogy a maga pártczéljaira korteskedjék. Melanthios a költő még évek múlva is rajongva dallott azon lakomák felől, a melyekkel Kimon az ő meghittéit boldogítja vala; Metrobios még Kratinos »Archilosai«-ban is epedezik azon társas együttlét után, a melyben ő egykor Kimon házában részesül vala. Szabad volt ez mindkettőnek, sőt még azon sem útköz-

hetünk meg, hogy ezen éhenkórász kis hivatalnok eme lakomák fejében Kimont Hellas »legnagyobb fiának« nevezte. Mindez a magánéletbe vág, s a házi gazda oly szívélyes életmódjára vonatkozik csupán, a melynek nem lehet egyéb neve, mint »vendégszeretet.« Ámde midőn e szívélyesség alapja, indítéka évek hosszú során át a legönzőbb pártcél, — midőn a lakmározás egész törzsek, majd az egész szavatzatképes állampolgárságnak időről időre rendszeresen üzött megvendéglésévé fajúi: akkor ezen etetésnek-itatásnak a neve nem vendégszeretet többé, hanem lélekvásárlás; és midőn ezen eljárás hasonló költekezésekre készíti az ellenpárt vezérét, Ephialtest, elannyira, hogy ez, csakhogy alantas jellemű vagy pedig túlgynge párthíveit összetarthassa, tönkre teszi egész vagyonát: akkor ez Kimon részéről is aligha volt nevezhető többé szívélyességnek, vendégszeretetnek, hanem egyszerűleg lélekvásárló üzelemnek. Valóban, ha kevésbbé volt is tán valaha hozzá szokva az athenei tömeg az etetéshez-itatáshoz: úgy mégis téved Platón, midőn Perikilest teszi még csak felelőssé e tömeg kapzsiságáért, élvhajász, munkakerülő hivalkodásáért: a tömeg romlottsága e részben már bevégzett tény volt ezen korszakban; és azon modern rajongók, a kik elég naivak arra, hogy a fönnebb említett népetetés-ítás és megbélyegző pénzosztogatás czimén folyton csak hagyományos stylben a Kimon nagylelkűségét emlegessék, — ezen modern rajongók nem is veszik észre, hogy midőn Miltiades hős fiának dicsőségét ily módon vélik fokozhatni, ők magok segítenek akaratlanul is kideríteni, hogy az athenei tömeg erkölcsének e részbeni első megrontója nem a későbbi Perikies volt, hanem már maga Kimon. Éppen nem árad tehát kedvező világítás Myronides kortársaira, Kimon erkölcstörténelmileg s hagyományosan oly sokat magasztalgotott korára e korszakalkotókép szereplő hős hadvezérnek történehi emlékezetéből. De ez még korántsem minden. Kimon nevéhez még egyéb is tapad. Vád emeltetett ellene, hogy megcsalta az államot a thasosi zsákmány fölosztásánál. Hogy e vád nem alapúit merőben rágalmon: ezt valószínűnek fogja tartani az elfogulatlan kritika, mihelyt meggondolja, hogy Kimon ifjú korában nem volt képes börtönre vetett atyjának Miltiadesnek kiszá-

badíthatása végett a váltságdíjat lefizetni, és néhány év múlva már oly óriási vagyona volt, hogy várfallal erősítette meg Athénét a saját költségén, e mellett szoborművekkel díszített nagyszerű közsétányokat épített, virágzó kéjligetté alakította át az Akadémia sivár környékét, és folytonos népetetéseivel, pénzosztogatósaival állandó többséget bírt szerezni hosszabb időre a conservatív pártnak, daczára a salainisi győzelem folytán gazdasági túlsúlyra jutott ingó vagyonnak,— az athenei államban és társadalomban. Legyen bárhogy, tény, miszerint Kimont a bíróság elítélte, és csak három szavazat híján menekült meg a halálbüntetéstől; kemény pénzbírságban marasztaltatott el, és egyúttal a bírói ítélet becsületvesztéssel — ctT!|Ji!a sújtotta. Azok, kiket az atimia ért, az athenei törvények szerint nem választathattak meg államhivatalra, legkevésbé pedig strategi, hadvezéri tisztségre. Kimon atimiával lón sújtva, és mégis mi történik? — Kevés idő múlva Kimon elítéltetése után mégis megválasztotta Kimont az athenei nép hadvezérré, nem törődve sem a törvénnyel, sem az erkölcsi érzet parancsolta tekintetekkel. Ki is vonult csakhamar mint strateg egy jelentékeny hadoszlop élén Messene ellen, — hogy segítségére siessen a spártai haderőnek. így taposták lábbal Athénében a törvényt, a közerkölcsiség tekinteteit, azon korszak folyamában, a melyről a mi modern rajongóink Aristophanes conservatív-pártpolitikai irányélcze-lődései nyomán még ma is azt szokják hirdetni, hogy valóságos minta-korszaka volt a még romlatlan őserényű, egészséges athenei állam- és népéletnek!¹³⁾

Egészen más alak Aristeides. Magánjellemeinek fenségén nem ejthet csorbát a legszigorúbb kútfőkritika sem; legfőlebb nemzetközi ügyekre vonatkozó hitvallásában találhatnánk gáncsolat, föltéve, hogy csakugyan azon tant hirdette és gyakorlatilag követte is volna e valóban nagy államférfi és nagy ember, a mely tant Theophrastos neki tulajdonít. Theophrastos azt mondja, hogy Aristeides más morált állított föl az egyes állampolgárok, és ismét más morált az államok számára. »A nemzetközi ügyekben — mondja Theophrastos nem tekintett ő egyebet, csak a hazája érdekét, és erősen meg volt győződve, hogy a haza érdekét a nép nem óvhatja meg

mindig a nélkül, hogy államilag más államok irányában néha valami igazságtalanságot el ne kövessen.« Megvallom, nagyban módosítaná szükségkép az utókor fölfogását, azon egész fogalmat, melyet magának az ódon világ ezen erkölcsileg anynaira kimagasló alakja felől a művelt emberiség évezredek óta alkot vala, mihelyt be tudná igazolni a kritika, hogy Theophrastos, a kinek kútfői tekintélye a szó komolyabb értelmében jelentékeny, ez esetben is teljesen hiteles forrásból merítette a maga értesülését. Részemről úgy vagyok meggyőződve, hogy a kritika ezt beigazolni nem képes. Két évszázad fekszik körülbelül Aristeides és Theophrastos között, és éppen e két század folyamában gyártottak a thasosi Stesimbrotos nyomain haladó korrajzírók, meg a lesbosi Phantias és lampsakosi Idomeneus Ízlését követő plilyakoleschák és pantodapoleschák tömegestül oly történetkéket, a melyek fölött az ódon történetírás, illetőleg életrajzírasi kritika ellenőrzést egyáltalán nem volt képes gyakorolni. Másfelől alig tehető föl, hogy egy oly igazságszerető férfiú, mint Aristeides, képes lett volna egy ily kettős morál föllállítására. Hiteles forrásból tudjuk, hogy Aristeides annyira következetes tudott lenni az ő igazságszeretében, hogy még a saját perlekedő ellenfele érdekében is szót emelt ő nem egy ízben, szemben a bírák igazságtalan eljárásával; midőn ki kellett vetni az egyes államokra a quotát, a delosi szövetségben, őt bírta meg a szövetség e kényes tiszt teljesítésével, és valamennyi állam teljes örömmel nyugodott bele, hogy egy ily igazságos férfiú kezébe lőn e fontos missio letéve. Másfelől nem is igen történt, addig míg ő élt, Athéné részéről a szövetséges államok irányában semmi oly merénylet, mint a minő nyomban az ő halála után Naxost és Párost annyira föllázasztja vala. Aristeides azonban nem csak igazságszerető volt, de valódi bölcs ember hírében is állott, s mint államférfi ilyennek bizonyíait a történelem fényes tanúságtétele szerint: hogy adhatott volna tehát Aristeides magáról ily szegénységi bizonyítványt, hogy ő, a ki tetteiben a nemzetközi érintkezésben is mindig kifogástalanul igazságos volt, egy röpké általános nyilatkozatában annyira mieg tudott volna feledkezni az erkölcsi jónak, az igazságszeretetnek örök egységes, örök oszthatatlan voltáról? Ha Aristeides

emlékezete nem mentheti föl e korszakot a romlottság vádja alól: úgy ez nem magán Athéné e fenséges fián múlik, hanem honfitársain, a nagy tömegben. Be akarta e romlott, etetés-itatáshoz szokott, kapzsi, rágalomkedvelésig csacska tömeg szennyezni még az ő nevét is: mint Krateros psephismagyűjteményének töredékeiből tudjuk, Diophantos Amphitropéból vádat emelt Aristeides ellen sikkasztás vagy éppen lopás miatt. Arról, hogy elítélte-e a bíróság Aristeidest, nem szólnak kútfőink; nem is valószínű ez; ámde már maga egy ily meghurcoltatás lehetősége méltán keseríthette el Aristeidest az ily közerkölcsiségi állapotok miatt a végsőig. Hisz éppen ő volt az, a ki így szólott volt egykor az atheneiekhez: »Szomorkodom fölöttetek, mert oly emberek vagytok, a kik sokkal kevesebbre becsülitek azt, a ki megmenti a közvagyonot az államnak, mint azt, a ki szívességet tesz egy vagy más jellemtelen egyénnel.« És most éppen ő neki, egy Aristeidesnek kellett elszenvednie, hogy őt honfitársai a bíróság előtt egy ily alávaló váddal illessék! Vájjon oly egészséges közerkölcsiségre vall-e ezek után a Myronides és a Kimon kora, mint ezt a modern rajongók szeretnék elhithetni az utókorral? ¹⁴⁾

A nyilvános élet negyedik kimagasló alakja, Ephialtes, szintén tisztességes ember s a nép őszinte barátja, a korszerű reform áldozatkész előharcosa volt. Amde megadta ő is az árát e hazafias, bensőségteljes népbaráti áldozatkészségének. Fölládozta egész vagyonát, miként már hallók, mert különben nem bírta volna győzelemre juttatni a néppártot szemben a Kimon vezérletté konservatív párt lélekvásárlásaival. Így is Ephialtes csak azt érte el a maga áldozatkészségével, hogy fönn bírta tartani a néppártot mind addig, míg a delosi szövetség pénztára tényleg áthelyezettett Athénébe. Nem kevesebbet jelentett ezen áthelyezés, mint szülő okát egy nagy alkotmányválságnak. A szövetség pénztárának kincseit e pillanattól fogva a saját tulajdonának tekintette a nép Athénében. Hatalmas tengeri hadereje néma tétlenségre szorította az ekként kijátszott szövetséges államokat; fölládoztak ugyan a szigetállamok közül néhányan; de ezek csakhamar leverettek, és mialatt Kimon Messenében időzött a maga hoplitáival, tehát az ekklesia szavazatképes tagjainak nagy részével: Ephialtes

fölhasználta az időt: ledöntötte az ekklesia psephismájával az Areiopag állambírószági jogkörét, csupán Vérbírószági illetékességét hagyván meg e magas államtestnek a jövőre is, és a jogszolgáltatást a tömeges nagy esküdtes népbírószágok kezére ruháztatta át véglegesen. Mindezt pedig csak annak kilátásbalehelyezésével vihette még Kimonék távollétében is keresztül, hogy jövőre behozatik úgy az ekklesia, mint a népbírószágok sok ezernyi tagjai számára a napi zsold.¹⁵⁾ Meg is történt, mindjárt ez új alkotmányjogi korszak megnyíltakor, a mint ezt más alkalommal majd el fogom mondani.

Ennyit az athenei állam és társadalom jelentőségéről az emberi haladásra nézve a Kleisthenes reformjától Ephialtes reformjáig.

¹⁾ L. »Die Demokratie« című művein I. kötetét, 4—21.11. és 599—604. 11., — a hol tüzetesen szövegek a Solon timokrat alkotmányáról, ennek belső életképtelenségéről és bukásáról. — ²⁾ —⁵⁾ L. »Demokr.« I. 22—32. és 605 — 607. 11. Busolt, a maga legújabb »Griechische Geschichte« című művének I. kötetében szintén hozzájárul ezen fölfogáshoz. — ⁶⁾ ⁷⁾ L. a »Demokr.« I., 34—38.; 607—609. 11. — Herod. V., 86.: ἐπιστάμενος δὲ ὁ Κλεισθένης: τὸν δῆμον προσεταιρίζεται. μετὰ δὲ τετρασφύλου: ἔονται Ἀθηναίους δεκασφύλους ἐποίησε. — Herod. V., 69. ὁ δὲ δὴ Ἀθηναίος Κλεισθένης: — ὡς γὰρ δὴ τὸν Ἀθηναίων δῆμον πρότερον ἀποσιμεῖνον τότε πάντα πρὸς τὴν ἑωυτοῦ μείραν προσεθήκατο. τὰς φυλάς μετακίνησεν καὶ ἐποίησε πλεονάσας ἐξ ἑλασσόνων — δέκα τε δὴ φυλάρχους ἀντὶ τεσσάρων ἐποίησε. δέκα δὲ καὶ τοὺς δῆμους κατένευεν εἰς τὰς φυλάς. — Schol. Aristoph. Nub. 37. Aristot. Polit. III., 1., 20.: πολλοὺς γὰρ ἐφυλέτευσεν ξένοισι καὶ δοῦλους μετακίνας. — Herod. V., 65.: Ὅσα δὲ ἐλευθερωθέντες ἔρξαν ἢ ἐπαθὸν ἀξιώματα ἀπὸ γένεσιν, πρὶν ἢ Ἰωνίαν τε ἀποστῆναι ἀπὸ Δαρείου καὶ Ἀρισταγόρας τὸν Μιλήσιον ἀποκίνας ἐς Ἀθήνας χολῆσαι σφέων βοηθήσειν. ταῦτα πρῶτα φράσω. — Hsl. e. V., 66., 69., 70., 73.; VI., 127., 128., 129., 130., 126. — V., 131.: Κλεισθένης τε ὁ τὰς φυλάς καὶ τὴν δημοκρατίαν Ἀθηναίσι καταστήσας. — A mit Plutarchos. Cim. 15. mond, καὶ τὴν ἐπὶ Κλεισθένους ἐγείρειν ἀριστοκρατίαν, az tekintve Plutarchos fölületesen ekklektikus szólammodorának gyakori tollesuszamlásait, nem vehető komolyan államtudományi szempontból. — Egyebekre nézve l. »Die Demokratie« i. h. — ¹¹⁾ —¹²⁾ U. o. — ¹³⁾ L. f. — ¹⁴⁾ —¹⁵⁾ L. »Demokr.« I. 33—39. és 607—609. — ¹⁶⁾ U. o. — Kirchhoff 1885. aug. 3-dikán tartott beszédekben szintén foglalkozik e kérdéssel, még pedig éppen nem akként, hogy megezáfolná, vagy csak meg is akarná ezáfolni az én álláspontomat. (L. a »Berliner Philologische Wochenschrift« 1885. évfolyam 36. sz.) — ¹⁷⁾ —¹⁸⁾ L. »Demokr.« I. 30. kv. és jegyz. — Hsl. e. Problem. rhetor. 59.: εἰς ἃν συνίστηται ὁ πόλεμος, μηδὲνα ἔχειν ἐξουσίαν τύπτειν τὸν δοῦλον — εἰ δὲ

μῆ, ἵνα ἐλευθερωταὶ ὁ δοῦλος. — ²⁹)—³⁰) L. »Demokr.« I. 39—42. — Herod. VI. 109. : Miltiades beszédében, melyet a csata előtt tartott, örökre emlékeztetsek maradnak e szavak : ἦν μὲν νυν μὴ συμβαλωμεν, ἔλπομαι τινα στασίαν μεγάλην ἐμπεσοῦσαν διασείσαι τὰ Ἀθηναίων φρονήματα ὥστε μηδῖσαι ἦν δὲ συμβαλωμεν πρὶν τι καὶ σαθρὸν Ἀθηναίων μεταξέσθαι ἐγγενέσθαι, θεῶν τὰ ἴσα νεμόντων οἷοί τε εἶμεν περιγενέσθαι τῇ συμβόλῃ. — Theo Progyymn. III. 8. : ἔτι δὲ καὶ τὴν ἐν Μαραθῶνι μάχην οὐχ ἅμα πάντες ὑμῶνδαι γεγενημένην καὶ ὅσα ἄλλα φησὶν, ἢ Ἀθηναίων πόλις ἀλαζονεύεται καὶ παρακρούεται τοῦς Ἕλληνας, mondatja Theopomposszal. — ³¹)—³²) L. »Demokr.« I. 40—44. — Hsl. e. Max Duncker i. h. és Busolt legújabb »Griech. Gesch.« i. h. (1886.). — ³³)—³⁴) L. »Demokr.« I. 44—51. és 610—614. — ³⁵)—³⁶) L. »Demokr.« I. 51. kv. 613—14. — Plut. Arist. c. 13. : ἀνδρες ἐξ οἰκῶν ἐπιφανῶν καὶ χρημάτων μεγάλων, πένητες ὑπὸ τοῦ πολέμου γεγονότες, καὶ πάσαν ἅμα τῆς πλοῦτος τὴν ἐν τῇ πόλει δύναμιν αὐτῶν καὶ δόξαν οὐχ ὀσμίνῃ ὀρώμεντες, ἐτέρων τιμωμένων καὶ ἀρχόντων, συνήλθον εἰς οἰκίαν τινὰ τῶν ἐν Πλαταιαῖς κρούσας, καὶ συνωμόσαντο καταλύσαι τὸν δῆμον εἰ δὲ μὴ προχωρήσῃ, λυμανείσθαι τὰ πράγματα, καὶ τοῖς βαρβάροις προδώσειν. Hsl. e. Grote »History of Greece« V. p. 228. (Herod. IX. 5. ; Lycurg. Leocr. c. 30. p. 222. ; hsl. e. Demosth. Coron. p. 296. c. 59. ; Cic. Offic. III. 11. Hsl. e. Grote, V. 210. — ³⁷)—³⁸) L. »Demokr.« I. 50—70. : 614—620. — Poll. VIII. 85. : εἰ Ἀθηναῖοι εἶεν ἐκατέρωθεν ἐν τριγῶνι καὶ τὸν δῆμον πῶθεν καὶ εἰ Ἀπόλλων ἔστιν αὐτοῖς πατρῶος καὶ Ζεὺς ἔρκεος, Sext. Empir. adv. Math. IX. p. 193. :

ὅσα παρ' ἀνθρώποισιν ὀνειδία καὶ φόβος ἐστίν,
κλέπτειν, μοιχεύειν τε καὶ ἀλλήλους ἀπατεύειν.

A pythagoreiosok politikájára nézve l. Athen. Deipn. IV. 141. a., Joseph. c. Apion. I. 24., Cic. Att. 13. 32. — Τριπολιτικὸς — hsl. e. Osann. Beitr. II. 8. köv. Baltzer i. h. — Curtius E. Kisebb ír. — Grote mindezt agyonhallgatja, habár Hartenstein de Archyta, 64. l. és Gruppe tüzetesen tárgyaltak is idevígó mozzanatok, különböző szempontokból. Röth (Gesch. der Abendlând. Phil.) és Zeller (Gesch. d. Philos. d. Griechen) nem méltattak kellő figyelemre a politikai mozzanatok a pythagoreiosok főredékében. Azért, hogy ez utóbbiak Stobaiosnál apokryph alakban maradtak csak legnagyobbbrészt fönn : kritikátlan eljárás elvetni magának a politikai eszmekörnek, úgy mint azt a pythagoreiosok tényleg kifejtették irodalmi kísérleteikben, egyáltalán minden lehetőségét. — Εἶδος πολιτείας δικαστηρικόν (Phot. Cod. 37.). — Alkidamas : ἐλευθέρους ἀρχαίς πάντας θεός, οὐδένα δούλον ἢ φύσει παποιζεν. (Schol. ad. Aristot. Rhetor. fol. 25. v. ed. Paris 1539. — Aristot. Rhetor. II. 23. : Ἀλκιδάμας, ὅτι πάντες τοῦς σοφοῦς τιμῶν — καὶ θύβησαν ἅμα οἱ πρόσταται φιλόσοφοι ἐγένοντο καὶ εὐδαμονήτην ἢ πόλις. — Rhetor. III. 3., 1., p. 388. : ὡς Ἀλκιδάμας τὴν φιλοσοφίαν ἐπιταίχισμα τῶν νόμων. Jambl. p. 172. : ὁλως δὲ εὐρετὴν αὐτῶν (már t. i. simosi Pythagorast) γενέσθαι φασὶ καὶ τῆς πολιτικῆς ὀλγς παιδείας. — Varro Augustinusnál. Prd. lib. II. 20. ; Senec. Epistol. 20.

¹)—²) L. »Demokr.« I. 70., — 620. — Plut. Arist. c. 22. : γράφει φήμισμα κοινὴν εἶναι πολιτείαν καὶ τοῦς ἀρχοντας ἐξ Ἀθηναίων πάντων αἰρείσθαι.

— A nagylelkűséggeli megokolását ezen reformnak: ἄρα μὴν ἄξιον ἡρώμενος διὰ τὴν ἀνδραγαθίαν ἐπιμελείας τῶν δήμων. ἅμα δ' οὐκέτι ράδιον ἰσχύοντα τοῖς ὅπλοις καὶ μάχα φρονούντα ταῖς νίκαις ἐχθισθῆναι. — Hsl. e. Isocr. Paneg. 70.; Demosth. Aristocr. 192.; Plut. Cim. 8. l. u. o. Hsl. e. Oncken »Athen u. Hellas« I. 46. Müller-Strübing, Aristoph. u. d. histor. Kritik 234. l. köv. — *)— 7) L. »Demokr.« I. 71—74.; — 620—622. — Herod. IX. 90. kv. — 100—106.; Thucyd. I. 100.: προελθόντες δὲ τῆς Θηράκης ἐς μεσόγειον διεφθάρησαν ἐν Δραβηρικῇ τῇ Πηλοκκῇ ὑπὸ τῶν Θηρακῶν κ. τ. λ.. — Herod. VII. 106., 107.: τὸν δὲ ἐν Δορίσκῳ Μασκάμην ὄδομοί του ἐδυνασθῆσαν ἐξελεῖν πολλῶν πειρησαμένων. — Hsl. e. Thucyd. I. 98., VIII. 62.; Aeschin. Fab. Leg. Scholion: διεφθάρησαν. — *)— 12) L. »Demokr.« I. 74—82. — 622—624. — Már Chionides — a kiről pedig Suidas állítja ὀδύσκειν δὲ ἔτερον ὄκτω πρὸ τῶν Περσικῶν, nagyon elégedetlen volt a saját kortársainak erkölcsével:

πολλοὺς ἐγὼδα καὶ κατὰ σε νεανίας
φρουροῦντας ἀταγῆς καὶ πᾶσαι κομμομένους

(Poll. X. 43.)

Kratinos, a ki kortársa volt az Aristophanes által dicsőített Myronides-féle erénykorszak vezénylő nemzedékének, így tiszteli meg a Nόμοι-ban ezen Aristophanes-féle erényhősöket:

ὁμῶν εἰς μὲν ἕκαστος ἀλώπηξ ἡωροδοκεῖται.

(Suid. v. ἀλώπηξ.)

a Θράτται-ban pedig:

ὅτι τοὺς κόρακας τὰς Αἰγύπτου χροσία
κλέπτοντας ἔπαυσεν.

(Poll. IX. 91.)

Az idevágó régi, Telekleides, Pherekrates és Hermippos-féle töredékeket l. a »Demokr.« I. 624. kv. II. — Aristot. Plut. Per. 10.: φοβερὸν ὄντα τοῖς ὀλιγαρχικοῖς καὶ περὶ τὰς εὐθύναις καὶ διαίσεις τῶν τὸν δήμον ἀδικούντων ἀπαράιτητον. Ez pedig nem vonatkozhatik a következő korszakra, mert ennek elején Ephialtes orgyilkos által nagyhamar ledőfettet. — Hővebben l. »Demokr.« — Végül megjegyzem, hogy jelen értekezésem nem fordítását, hanem több tekintetben lényeges átdolgozását képezi »Die Demokratie« című művem első kötete illető fejezeteinek. Óhajtom, e művet — másfél évtizeden át folytatott búvárlataim és gondolkodásom gyümölcsét — minél előbb hazám nyelvén is bemutatni, és ugyan a legilletékesebb helyen, a t. Akadémia előtt. Tehetem ezt ma már némi megnyugvással: mert említett művem, mely első füzeteinek megjelenésekor oly szenvedélyes fölszólalásokra adott alkalmat az orthodox táborban Németországban, elannyira, hogy azidétt csakis az államtudományi szakirodalom osztatlan elismerésével találkozhatott, míg a történelmi kritika inkább vegyes érzelmekkel fogadta, a tüzetesen reálphilológiai szakirodalom pedig, Bühl hírneves königsbergi egyetemi tanár kifejezéseként, rendszeresen agyon akarta hallgatni, — ezen művem ma már tüzetesen reálphilológiai szaktekintélyek részéről is oly méltánylásban részesül, a

melyre magam sem igen mertem volna számítani. A mit egy hírneves berlini philolog, *Schneider* három év előtt megjósolt a »*Berliner Philologische Wochenschrift*«-ben (1883. 52. szám), midőn a művem fölött irt hosszabb kritikai tanulmányában egyenesen oda nyilatkozott, hogy művem »ein reinigendes Gewitter zur Zeit der Sommerschwüle« — és hogy »die Betrachtungsweise qird sich für yen-isse Partiën der griechischen Gesichte Sinne éves Herrn Verfassers nwdeln« — ez a jövendölés, úgy látszik, részben már is beteljesedett. Was, hollandi tudós, már is föl-jajdúl a »*Tijdspiegel*« című folyóiratba irt terjedelmes értekezésében (1886.) a fölött, hogy a hagyományos fölfogást az athenei demokratátét illetőleg veszély fenyegeti! — »Die vrees wortelt, in liet gevaar, rvaarmede liet toenemend aanzien, waar in zich, na aanvankelijke verguizing, Július Schvarcz verblijden mag, degeschieden is als Kunstwerk bedreigt.« (Atliene.s Democratie, AVas külön lenyomatban 2. l.), és ráutal Belnclinak »*Attische Politik seit Perikies*« című 1884-ben megjelent művére, a mely már is a művemben nyilatkozó fölfogás alapján tárgyalja az athenei történelemnek egy egész időszakát. A miben a hollandi tudós veszélyt lát, az rám, tudományos meggyőződésekre nézve, csak bátorító lehet, annyival is inkább, minthogy nem egyedül Belocli indúl ma már jelzett irányban, de a többek közt egy oly nagyjelentőségű réal-philolog, mint *Busóit* is, kijelentette legújabbán, hogy teljesen magáévá teszi mindazt, mit egyfelől a gondolatszabadságra, másfelől Thukvidesre nézve mondtam, és »*Grieciische Gesehichte*« című nagy művének II. kötetében ki is fogja ezt fejteni. Ily körülmények között, ha a t. osztály figyelmét e dolgokkal kissé tán nagyon is igénybe veszem, azzal vigasztalom magamat, hogy a t. osztály bölcsesége egy fáradtságos úton szerzett erős meggyőződésnek meg fogja tán mégis ez igyekezetem bocsátani.

Ezeken kívül szükségesnek tartom még megjegyezni a következőket.

Jelen értekezésem anyagánál fogva körülbelül azonos azon anyaggal, mely a »*Die Demokratie*« című, hat nagy kötetre tervezett államtudományi munkám tüzetesen az athenei demokratiáról szóló I. kötetének (külön czím alatt is, mint befejezett önálló egész: *Die Demokratie von Athén. Von Julius Schvarcz. Beipzig, Dunker und Humblot, 1882.* és később új czímkiadás: *Leipzig, Gustav Wolf, 1884*) harmadik és negyedik fejezetében foglal helyet német földolgozásban. Nem teljesen azonos, hanem csak körülbelül azonos már maga az anyag is: a földolgozás pedig részben egészen új itt a jelen értekezésemben, a mint mindenki könnyű szerrel meggyőződhetik e felől, a ki ama német munkám említett harmadik és negyedik fejezeteit a jelen értekezéssel kritikailag egybe-hasonlíttja.

A különbözetet e két földolgozás között csakis mint a folytonos kritikai tovább-búvárulás eredményét kérem a szakkörök által tudomásul vetetni. Három csoportba sorozhatok e részben azon mozzanatok, a melyek e különbözetre vallanak jelen értekezésemben.

Az első csoportba tartoznak az államintémenyek alkotmány történelmileg kritikai méltatására vonatkozó eltérések. Nem sorolom föl e helyütt tüzetesen ezen eltérések concret mozzanatait, mert ez nagyon messze, hosszadalmas fejtegetésekre vezethetne. Pedig nekem e helyütt kötelességem szem alatt tartani a hely szűke által előírt követelményeket. Nagyjában véve csak annyit mondok, hogy semmi lényegest nem foglalnak magokban ezen alkotmánytörténelmi különbözetek. Oly kérdésekre vonatkoznak azok, mint a minők pl. a sorshúzás behozatalának epochájára vonatkozó nézet-áryalatoknak kritikai méltatása stb.

A második csoportba tartoznak kritikai megjegyzéseim egynémely oly írónak idevágó fejtegetéseire, a kik vagy később, művem megjelenése óta, bocsátották közre hasontárgyú értekezéseiket, vagy pedig, ha előbb bocsátották is közre műveik első kiadását, a művem megjelente (1882) óta megjelent újabb kiadásában művöknek újabb fordulatot igyekeztek adni a régi fölfogásukhoz képest a saját magok kritikai kísérleteinek. Ide tartozik a többek közt Duncker Miksa is, az ódonóság nagyérdemű, nem rég elhunyt veterán úttörő búvára is, a maga nagybecsű »Gescllichte des Altterliums« czimú művének illető — athenei történelemre vonatkozó — fejezeteivel.

Duncker Miksa nem részesít ugyan azon szerencsében, hogy nyíltan megnevezné ezen értekezés szerzőjét, midőn annak német »Die Demokratie von Athén« czimú művével esetről esetre polemizál, de az, ki mindkét munkát figyelemmel és a részletekbe belemélyedő szakértelemmel komolyan tanulmánya tárgyává teszi, föl fogja ismerni okvetlenül, valahányszor csak a nagyérdemű búvárnak egy-egy stylfordulati éle, sőt egyes concret kifejezése is egyenesen ellenem, illetőleg művemnek egy vagy más tétele ellen irányul. Nem terjeszkedhettem ki jelen értekezésemben a hely szűke miatt mind e csatározásokra; azok legnagyobb része amúgy sem a legfontosabb elméleteket, fölfogásokat, kritikai megjegyzéseket érinti. Nem vettem föl a küzdelmet — ugyancsak a hely szűke miatt — a többek közt Dunckernek azon kritikai támadásával sem, a mely a Solon hagyományosan nagyszerű hírnevének érdekében a szó szoros értelmében valódi mesterfogásait combinálja — hogy szabadon magamat ekként kifejeznem — a réalphilologiai taktikának, sőt stratégiának. Valóban, Duncker művében Solon valódi jelentősége kérdésében nem csupán taktikáról van szó, de valódi stratégiáról is. Hisz azt akarván lehetővé tenni, hogy Solon politikai viselkedését Peisistratos tyrannisával szemben — úgy mint ezt még a legorthodoxabb réalpolitikok is eddigelé teljesen hitelesnek tartott kútfőkből kiolvasni szokták volt — a kritika a mesék országába utasíthassa, és így Solon emlékeztéről a legnagyobb politikai szenyfoltot a lehető legkényelmesebb plausibilitással lemoshassa, Duncker a kritikai mesterfogások egész tömegét nem is a közvetlen taktikai közelből, de a legtávolibb háttérből annak valószínűvé tételére igyekszik irányítani, hogy Solon nem is volt Athénben, hanem idegen földön hunyt már el akkor, midőn Peisistratos.

tyrannisa végleg romba döntötte a timokrat alapokon nyugvó alkotmányos szabadságot, és így Solon — így akarja Duncker — el sem is követhette Peisistratos rokona kedvéért, vagy pedig politikai meggyőződése megváltoztának következtében, mindazon politikai következetlenséget, sőt meghunyászkodást, a melylyel őt eddigelé hitelesnek tartott kútfőink nyomán a reálphilologiai történetírás vádolni följogosítva volt. (Vádolni, S ni ont ezért, az igaz, nem minden reálphilologiai történetbúvár, történetíró érzett magában hivatást; hisz ide több és egészségesebb politikai érzék, nagyobb szellemi függetlenség és szókimondó erkölcsi bátorság is kellett volna hozzá, mint a mennyit eddigelé éppen a reálphilologiai történetbúvárok és történetírók legnagyobb részénél egy oly fényes névnek — mint a Soloné — hagyományosan fénytelt emlékezetével szemben tapasztalni szoktunk volt!)

Ezen eljárásnak kritikájába belemenni annyit jelentett volna, mint rendszeres, kritikai revisióját idézni föl mindazon kútfőink hitelességi rangfokozatának, a mely kútfőink eddigi reálphilologiai kritikáinknak alapú szolgálta. A Plutarchos-féle és a Diogenes Laertios-féle szövegben lappangó régi kútfők e hitelességi rangfokozata fölött évek óta folyik a küzdelem az orthodox táborban is; az azonban, a ki ezen kritikai küzdelmek végeredményeit tudomásul veszi, az éppen nem fog azért még igazat adni Dunckernak, a ki minden kútfőt hitelre nem méltónak tart, a mely kútfő képes Solon politikai gyengéire közvetlenül vagy közvetve árnyékot vetni. Hogy tehát jelen értekezésem keretében nem menteni bele Duncker ezen eljárásának kritikai méltatásába: ezt a főnnebiek után — azt hiszem — mindenki csak természetesnek fogja tarthatni.

Csakis a harmadik csoportba tartozó mozzanatokra vonatkozólag terjeszkedtem ki jelen értekezésemben a Dunckerék fejtegetéseinek kritikai méltatására. Értem azon elmfuttatást, melyet a nagyérdemű ódon-ságbúvár a Miltiades elítéltetésének kérdésében enged meg magának. Erre már okvetlenül kellett reflectálnom — mert a nagyérdemű ódon-ságbúvár e kérdésben oly érvelgetést is megengedett magának, a melyet sem az államtudományi kritika, sem a műveltség történetírója, sem pedig az erkölcsiség történetírója nem hagyhatnak megjegyzés nélkül. (L. föntebb a szövegben.)

Nem tehetem egyébként, hogy még mielőtt befejezném jelen jegyzeteimet, el ne mondjam némileg művem keletkezésének, létrejöttének történelmét is, kapcsolatban azon nehézségek megvilágításával, a melyek egy ily természetű munka térfoglalásával szövevényesek még manapság az európai szakirodalomban.

Az anyagot, a melyet jelen értekezésem foglal magában, már évtizedek előtt tettem tüzetes búvárlataim tárgyává. Hisz részét teszi ezen értekezés anyaga azon készletnek, a melyet még az ötvenes évek vége felé — mint még nagyon fiatal, mondhatni gyerekember — kezdtem gyűjtögetni és két oldalról tanulmányozgatni. Abban az időben ugyanis nem csupán a szorosabb értelemben vett államtudomány érdekelt engemet a lehető

legközelebről és legmelegebben. de a kosmikus ismeretkőr, ennek múltja, haladása s ennek kapcsán a geológiának, hogy úgy mondjam, előtörténete is. — Megbocsátható a nagyon fiatal tudvágnak és tettvágnak, ha lelkesedéstelt tüzzel megfeszíti minden erejét, csak hogy a tudományos irodalomban minél előbb valami újat, valami »hézagpótló« létrehozasson. Ez volt az eset jelen értekezésnek akkor még nagyon fiatal szerzőjével is. Ezen kora vágyakodás valami újnak létrehozatala után indította őt már 1856 végével arra, hogy előtanulmányokat tegyen egy a görögök geológiai nézeteinek reálphilológiai és művelődéstörténelmi restructiójára irányuló munka megírásához. Már ezen előtanulmányok megtétele közben, még 1858-ban rábukkantam az ódon államéletnek oly tüneteire, a melyek a legnagyobb mérvben alkalmasak megtermékenyíteni az államtudományi gondolkodó elméjét is. Láttam, hogy az athenei tömeguralom nem bírta még el a gondolatszabadságot, sőt kegyetlenül üldözte az összes természetbúvárokat még Perikies fénykorában, valamint Kleon és a későbbi demagógok »féktelen szabadoskodás«-ra valló napjaiban is. Midőn tehát azt olvastam a legalaposabb, újabb reálphilológiai történetírók — pl. Grote, Schömann stb. — műveiben, szintűgy mint a XVIII. század föltetes, hézagos készütségi! nagy íróinak irodalmi kísérleteiben, sőt Voltairenek, e tanulatlanul ragyogó szellemnek, »Essai sur les moeurs« című örökre pikáns »prózaí műremek «-ében is, hogy »csakis az athenei nép élvezte a valódi szabadságot« stb. efféle: hát akkor én nagyon heves ellenmondásra éreztem magamat, fönnb érintett élot ami 1-mányaim folytán indítatva. Megvillant bennem az ötlet, hogy kimutaszam, miszerint Grófénak éppen oly kevésbé van igaza, mint Voltairenek, a mennyiben a gondolatszabadság éppen az ódon Athénét vallhatja legkevésbé a maga classikus szülőföldjének. — Évek múlva tüzetesen bele lévén mélyed ve a görög irodalmi hagyatékknak kevésbé közkézen forgó töredékeibe, s ezek scholiastáiba, commentatoraiba is, észrevettem, hogy valódi egyenlőségi érzék éppen oly kevésbé volt otthonos Athénében, mint a hogy nem volt otthonos ott a gondolatszabadság meg a lelkiismeretszabadság a maga teljességében.

E két nagy benyomás ébresztette föl bennem a vágyat új alapon tárgyalni, kritikai förrá tanulmány ok segélyével az athenei demokratiát, még pedig pedig korszakról korszakra, alkotmány-, művelődés-, erkölcs- és gazdaságtörténelmi szempontokból egyiránt. Lassan érlelődött bennem e vágy határozott alakú irodalmi elhatározássá. Egyfelől geolog-elméleti, másfelől államtudományi, főleg közoktatásügy-politikai munkálataim szorították háttérbe nálam az athenei demokratia rendszeresen tüzetes kritikai méltatásának tervét még a hatvanas évek folyamában is. Azon nagy válság után azonban, mely földrésünk államéletét 1870—1 óta fenyegeti vala, megerősödött bennem a végelliatározás befejezni az anyaggyűjtést, és a már fölhalmozott adatkészlet kritikai átvizsgálását és hozzáfogni a munka megírásához. 1871. tavaszától 1873. szeptember haváig át meg át dolgoztam magamban a gyűjtött anyagból meríthető

tanulmányokat, megállapítottam e közben a munka tervrajzát, és bele kezdetem ugyancsak 1873-diki szeptember havában a munka megírásába.

Az athenei demokratiáról írt művem azonban csak egy részét fogta képezni egy nagyterjedelmű munkának, a melynek alaprajzát — a törvényhozói működésem — 1868—1878 — alatt empirikái oldalról nyert ösztönzések alapján — szintén még a hetvenes évek közepe táján tettem papírra. Kibúvárolni, a demokratia — és éppen úgy az ódon, mint a modern demokratia — történelmi jelentőségét, alkotmánytörténelmi, művelődéstörténelmi, erkölcstörténelmi és közgazdaságtörténelmi kritikával, majd azután levonva egyfelől a tanulmányokat egy ily történelmi állatásból, másfelől meg a népek jelenéből az érdekek és szükségletek államtudományi követelményeit, fölépíteni a demokratia elméletét, oly értelemben, hogy ezen elmélet ne csak az államtudomány számára szolgáltat-hassa be a demokratádnak, mint államformának, lehetőleg kimerítő monographiáját, de egyúttal az államélet gyakorlati követelményei számára is úgy a közelebbi, mint a távolabbi jövőt illetőleg maradó becű irányezsméket juttathasson: fölépíteni pedig a demokratia elméletét nem csak az államon belül, de a föld népeit vezénylő fehér emberfajták által alkotott államok egész rendszerével szemben, végül megvetni az alapot az emberfajták politikájának oly szellemben, hogy az emberiség jövődj fejlődésének valószínűleges menetével a demokratia azon tana, melyet államtudományilag fölláítani óhajtunk, benső ellenmondásokba ne bonyolódhassék, és mégis eleget bírjon tenni ezen tan az emberi tőke, vagyis az összes emberi értelmi, erkölcsi és gazdasági erők lehető legjobb fejleszthetése és a közjóra lehető legjobb kamatoztathatása követelményeinek: ezen földatot tűztem azon nagyterjedelmű — 6 kötetre tervezett — államtudományi művem elé, a melynek megírását 1873-ban megkezdettem, és a melynek az athenei demokratiáról írt művem, mely 1877-től 1882-ig füzetenként (1., 2., 3., 4., 5.) jelent meg, csakis első kötetét képezi, hozzá értve az ugyancsak ezen első kötet elé írt »Bevezetés«-! is, a mely magában foglalja már az egész mű vezénylő alapeszmjét. (Ezen alapeszme az, a melyet csak imént jeleztem: hogyan, minő államintézmények által lehetne a demokratia, márt. i. a modern demokratia, végzetterhes nagy problémáját megoldani, vagyis az emberi tőkét, az összes emberi értelmi, erkölcsi és gazdasági erőket lehetőleg legjobbban kifejteni, és a közjóra nem csak az egyes államokban, de egyáltalán (bolygónk egész fölületén) a lehető legjobbban kamatoztatni?)

Nem lehettem oly szerencsés, hogy e nagy terjedelmű művemet — miként óhajtottam — magyarul adhattam volna ki először. — A ki ismeri hazai könyvkiadói, könyvpiaczi viszonyainkat, másfelől meg azon aránytalan anyagi áldozatokat, a melyeket korlátolt vagyónú magánember létemre évtizedek folyamában a tudományos irodalomnak, meg a közoktatásügyi reform érdekeinek hoztam volt, — mondom, az, ki eze- ket ismeri, az nem is fog azon megűtközhetni, hogy művem, évek hosszú során át folytatott fárasztó búvárlataim és gondolkodásom ezen gyümöl-

cse, német nyelven látott napvilágot 1877-től 1882-ig Lipszében. — Sőt nem sikerülhetett a főnforgó körülmények közepette még az sem, liogy az Akadémia czége alatt mint önálló befejezett egész jelenhetett volna meg magyarul munkámnak csak azon — egy kötetre terjedő — része is, a mely az athenei demokrátiával közvetlen forrástanulmányok alapján tüzetesen foglalkozik. Hogy azonban mégis megismertethessem, minél előbb, annyi éven át folytatott búvárlataim és gondolkodásom eredményeit a magyar tudományos világgal is, hazám nyelvén: bátor voltam jelen értekezésemmel megnyitni az Akadémia előtt időről időről fölolvásandó azon értekezéseim sorozatát, a melyek korszakról korszakra azon egész anyagot. »Die Demokratie von Athen« című művem egész anyagát magokban foglalalndják — korántsem egyszerű fordításban, hanem, az 1877 — 1881 óta fölmerült szakirodalmi jelenségek kritikai figyelembevételével, részben egészen új átdolgozásban.

Említett művem az athenei demokrátiáról nagyrészen az athenei állam-és társadalomnak oly államtudományi, illetőleg alkotmánytörténelmi, művelődés- és erkölcstörténelmi fölfogásán alapszik, a mely ellentétbe helyezkedik a reálphilologiai történetírásnak idevonatkozó fölfogásával. Ezért rendkívüli, általam egyelőre nem is remélt sikernek kell tekintenem, hogy művem nem csak az államtudományi kritika részéről, de némely kiváló reálphilologiai kritikus részéről is oly fogadtatásban részesült, mint a minőt fönnbebi idézeteimben példázgattam. Hogy azonban csak egyes reálphilologiai kritikusok — mint pl. Schneider, berlini tanár — szólnak a műről oly jelentőségteljes hangon. — mások — pl. Holm és Bauer — pedig csak részben érzik magokat arra indíttatva-hogy a művemben nyilatkozó fölfogás helyes voltát beismerjék, a legtöbbben meg hallgatnak vagy éppen fékvesztett kifakadásokat hallatnak: ennek az oka részint a reálphilologiai hagyományos orthodoxia erejében, részint a reálphilologok nagy részének köztudomás szerinti nagyon is egyoldalú ismeret- és eszmekeörében keresendő.

Az ortliodoxia rendszerint nagyon is ^{szívós} bűverővel szokott bírni bármelyik ágában is a tudományos irodalomnak; legkivált, bir azonban ily bűverővel a reálphilologia azon szakágában, a mely az athenei demokrátiával tüzetesen foglalkozik. Nagyon jelleiüző e részben azon nyilatkozat, a melyet egy előkelő reálphilolog a berlini »Vossische«-ben (nov. 27. 1882) tesz: »Die Urtheile des Verfassers sind oft hart, — mondja művemről — aber im Ganzen nicht ungerecht. Der Grund, weshalb wir uns so leicht in Illusionen über die Zustände in Athen einwiegen, ist der, dass eine verständige Paedagogik der heranwachsenden Generation zunächst nur die Lichtseiten des athenischen Wesens nahe bringt, dass eine unverständige auch den ältern Schülern die Schattenseiten desselben oft zu geflissentlich verschleiert, und dass eine übel angebrachte Pietät, die zu unbewussten Nichtsehen und selbst zu bewussten Nichtsehenwollen hinführt, nicht selten die Unbefangenheit derjenigen beeinflusst, welche Staat. Geschichte und Gesellschaft von Athen studiren und schildern.

Und ducii. wie oft wcnflit die selmánál Schaden des athenischen Staates und Volkes übersehen, vergessen, verdeckt, gemildert und entschuldigt! Mit Recht stellt síeli der Verfasser auf Seiten derer, welche die hier übliche Nachsicht und Beschehigung mit den Pflichten des Historikers und Politikers nicht vereinigen zu können glauben.«

Így azonban ma még csak kevés reálphilológ gondolkodik.

A reálphilológok nagy része még ma is irtózik minden oly munkától, a mely egyszerre több, mint egyetlenegy részleges kérdésben törekszik új fölfogásra, habár a legszigorúbb forrásbúvárlati kritika alapján cselekszi is ezt. Ha Ön művét apró részletekben adta volna ki, és minden egyes részletben csak egy mozzanatra nézve igyekezt volna tért nyitni egy oly fölfogásnak, a mely határozott szakítást jelent az eddigi hagyományos fölfogással, hát akkor Ön bizonyosan szélesebb körben számíthatott volna sikerre terjedelmes munkájának egyes szakaszaival, mint így, midőn ellentétbe helyezi magát — még pedig egyszerre, egy ugyanazon munkájában — az othodoxiával. Grófénak is csak lépésről lépésre sikerült elfoglalnia a német reálphilológiai körökben azon tért, melyet műve ma elfoglal: pedig Grote nem szállította le annyira az atheni demokratia dicsőségét, sőt inkább még fokozta, midőn e dicsőség súlypontját a Miltiades, Kimon, és részben Perikies koráról a Kleonék és Demostenesek korára igyekezett áthelyezni.« így szólott hozzám pár év előtt Németországon egy őszinte reálphilológ.

Tekintsük csak azon tanfolyamot, a melyen a reálphilológok szakmájuk klasszikus szülőföldjén, a német birodalomban még manapság is szintűgy. mint évtizedek óta rendszerint átmenni szoktak, és vajmi könnyen meg fogjuk érthetni, hogy mért annyira egyoldalú, sok tekintetben mért annyira szűk az ő ismeretkörük és eszmekörük. A reálphilológok, szintűgy mint a plilológok — a görög és latin nyelvészek — egyáltalán az egyetemi tanfolyamon csak kivételesen hallgatnak a görög és latin philológiai tantárgyak mellett oly tantárgyakat is, a melyek beletartoznak az államtudományok tüzetesebb kategóriájába. Rendszerint logika, metaphysika, psychologia, aesthetika meg egy kis ódon történelem: ezek képezik azon főszerelést, a melylyel belépnek a philológiai seminariumokba. Az ódon történelem azonban alig tágíthatta ki kellőleg az ő látókörüket a politikai képzettség kellő fokáig: hisz az ódon történelem, úgy a hogy ezt a német egyetemeken eddigelé rendszerint előadni szokták leghírvevesebb tanáraik is, ezen ódon történelem — eltekintve egy Böckh stb. kimagasló alakjának megtermékenyítő hatásától — ezen ódon történelem, mondom: rendszerint végelemzésben megint nem volt egyéb, mint a hagyományosan szűk látókörű reálphilológiai búvárlatok sedimentuma. Es ugyan annyival inkább volt ilyesmi, a mennyivel inkább volt nevezhető »alaposnak« a szó bevett akadémiai értelmében. A reálphilológok nem tanultak elméleti politikát, távol maradtak rendszerint a politikai gyakorlatától, alig rendelkeztek egyéb ismeretekkel, mint logikai, metaplysikai, psychológiai meg aesthetikai ismeretekkel a tulajdonképeni görög, latin

nyelvtudományi és irodalmi ismereteken kívül: ha már most annál »alaposabb« lón az ódon történelem tanárának előadása, mennél inkább gyökerezett, még pedig egyoldalúlag, a reálphilologok hagyományosan egyoldalú ismeret- és eszmekörében: lehet-e csodálkozunk akkor a fölött, lia sem a reálphilologia nem bírta megtermékenyíteni az ódon-történetbúvárlatot, ódon-történelmi előadásokat, sem pedig az ódon-történelmi előadások nem bírták megtermékenyíteni a reálphilológiát nemzedékről nemzedékre oly szellemben, liogy ezen megtermékenyülésből csak a legesekélyebb haszon is háramolhatott volna az államtudományi fölfogásra és a történetíráásra?

Már Müller-Strübing (»Aristophanes und die historische Kritik,« 1873) megjegyezte, hogy a görög államéletet nem lehet megérteni, ha az ember nem ért — a politikához. Ez azonban nem azt jelentheti csupán, hogy valamely reálphilolog, a nélkül, hogy valaha is államtudományyal foglalkozott volna, megválasztassa magát parlamenti taggá, és egy pár éven át részt vegyen az alkotmányos modern élet küzdelmeiben, mielőtt hozzá fog az athenei demokratia vagy egyáltalán a görög államélet kritikái, tehát államtudományilag is alapos történelmének megírásához. E célra az is kell, hogy egy emberéleten át komolyan, szakértelemmel és beliatólag gondolkodott legyen is a politikai tudomány világánál úgy az ódon. mint a modern államélet tüneteivel s ezek okai, hatásai fölött, oly objectív nyugalommal, a minőt aligha szerezhet meg magának egy reálphilolog, a ki egész életén át csak logikát, metaphysikát, psychologist, aesthetikát meg hagyományos szellemben irt ódon-történelmet tanúit, és »politizálni,« politikával csak azután kezdett, a miután már képviselőjelöltül föléptették. E részben tehát nagyon is egyoldalú Perrotnak (»Droit public d'Athènes«) azon párhuzama, melyet egyfelől Grote. másfelől pedig a közélettől elzárkózva élő német reálphilologiai történetírók közt látott jónak megvonni. Grote mindenesetre egy rendkívüli nevezetessége volt az e szakbeli angol tudományos világnak, de míg egyfelől maga Grote soha sem foglalkozott az államtudományyal mint ilyennel, hanem csakis mint parlamenti tag a gyakorlati politikával a szigetország, meg legfőlebb még India ügykörének keretén belül: addig Duncker Miksa, Droysen, Raumer stb. szintén foglalkoztak ez értelemben »politikával,« már t. i. annyiban, a mennyiben ők is tagjai voltak évek hosszú során át egy vagy más »Reichstag«-nak vagy »Landtag«-nak. A lényeges különbséget Grote és a nagynevű német reálphilologiai történetírók között az élet munkakörére nézve nem ez képezte, hanem első sorban csakis az a körülmény, hogy Grote mint bankár kétségen kívül sokkal tágabb körben mozgott társadalmilag, mint a mennyire egy német egyetemi tanár egész életén át mozogni szokott, még ha néhány évre be is választják a parlamentbe; ehhez járul még egy nagyon fontos mozzanat, a különbözet azon nevelés között, a melyben az angol Grote gyermekkora óta részesült, meg azon nevelés között, a mely a német egyetemi taná-

roknak szokott osztályrészül jutni, jórészt, sőt csaknem rendszerint ugyancsak zsenge gyermekkoruk óta. A világnézet, melyet, az angol nevelése, különösen egy Londonban lakó bankárcsalád nevelése a XIX-dik században egy reálphilológiai történetírónak körülbelül nyújtani képes, mindenesetre hasonlíthatatlanul szabadelvűbb világnézet, mint az a világnézet, a melybe a görög történetről író német egyetemi tanárok legnagyobb részt beleneveltetni szoktak a magok szűkre szabott, társadalmi érintkezési körében eddigelé: nem csoda tehát, ha Grote úgy írja meg a görög történelmet az ő »History of Greece« című tizenkét kötetes munkájában, mint egy a szabadelvű fölfogásba már gyermek-kora óta, úgyszólván már belenevelt, alkotmányos önérzetű, gondolkodó pártember, és tudja ő maga is, hogy így jár el »a maga hivatásában« — hisz azért nevezi el ő saját magát — »advocate of the Demos«-nak, a demos ügyvédének; — a görög történelemről író német egyetemi tanárok pedig, habár Duneker Miksa példájára véletlenül a »Fortschrittspartei*« padjain ültek is később évek során át az országgyűlésen, még abban az időben, midőn görög történelmi munkájuk alapfölfogását megvetették, bizony legnagyobbbrészt éppenséggel nem bírták még fölszabadítani magukat azon »conservatív« világnézet nyomása alól, a mely a német orthodox reálphilológiában növekedett egyetemi tanárokra hagyományosan rá szokott nehezdedni egész a legeslegújabb időkig. Ezért ír egészen másként Athénról a schweizi Kortüm, mint ahogy Írtak a német rendi alapon nyugodt monarchiák egyetemi tanárai egész 1848-on túl Grote munkájának Németországon térfoglalásáig.

A »gyakorlati,« helyesebben a modern alkotmányos pártpolitikával foglalkozás bizonyos concret állam határain belül egymaga nem avathatja föl a görög történelem modern méltatóját azzá, a mivé ennek lennie kell, ha komolyan meg akar felelni a hivatásának. Az, a ki csak az angol pártélet révén át foglalkozott »gyakorlatilag« politikával, az csakis angol szempontokból fogja megítélni az atheni demokrátiát; és ez nagyon is meglátszik a Grote művén is; a ki a német pártéletben képezte csakis magát politikussá, az meg csakis német pártszempontokból fogja megítélni a Perikles és Phaleroni Demetrios honfitársainak politikailag viselt dolgait; a francia, az olasz, a schweizi szintén így fog eljárni, ha csakis saját hazája alkotmányos pártéletében képezte magát politikussá.

Nem ez kell ide: hanem rendszeres és alapos államtudományi képzettség a szó legkorszerűbb, inductiv értelmében, és minden pártszemponttól ment, komolyan objectiv államtudományi gondolkodás, az összes kútfők kellő reálphilológiai búvárlása, objectiv kritikai méltatása alapján. Ha az ember ily háttérből bírálja az atheni demokratia intézményeit, viselt dolgait: hát ekkor természetesen egészen más eredmények jönnek napvilágra, mint a minőkhöz államtudományilag tájékozatlan reálphilológok hagyományos szellemben termelt munkálatok behatása alatt szokva vannak. Valóban csodálkozni tudok csupán a fölött, hogy

már is oly hatással volt művem a német réalphilológiai körökre, hogy említett hollandi tudós, Vas már is annyira félteni kezdi az athenei demokratia emlékeztét az én fölfogásom szakirodalmi kihatásától.

Még egy megjegyzésem van a német réalphilológiai ismeretkörre vonatkozólag. Hogy a német philológok valódi és csaknem kizárólagos mesterei nem csak a szövegkritikának, hanem az ódon élet múltja emlékei legtöbb irányban való fölhantolásának is: ezt nem fogja szakértő kétségbevonhatni. (Hisz mennyire jelentéktelen mindaz a németek e téren létező vívmányaival szemben, a mit angolok, francziák, olaszok, sőt még az is, a mit hollandok, dánok, svédek hoztak létre e szakmában a legutóbbi 100 év folyamában.) Ámde tény az is, hogy a görög irodalom részleteinek, összes részleteinek beható, kritikai ismerete éppen nem tartozik rendszerint — egyes kitűnő kivételektől eltekintve — a német réalphilológok, annál kevésbé a réalphilológiai történétírók, történelmi kritikások fényoldalai közé. Maga a munkafelosztásnak végletekig menő elaprózása az oka e sajtószerű jelenségnek, első sorban tagadhatlanul. A német réalphilológ, midőn kilép a philológiai seminariumból, már akkor tudja, hogy minő görög írőkkel fog körülbelül foglalkozni élte fogytáig. És nem is igen tér el e részben a »kötött menet-rendtől,« vagy csak ritka esetben. Görög philológiai szakember: ez csak nagyon ritka esetben jelenti azt, hogy az illető szakember behatólag ismeri az összes görög irodalmi hagyatékot, azaz nem csupán az ú. n. iskolai remekírókat, meg ezek scholiastáit, commentatorait, de mindazon sok ezernyi töredéket is, a melyek többé-kevésbé ismert nevű görög írók elveszett műveiből korunkra szállottak. Az, a ki Homerral, Hesioddal foglalkozik, nem igen tanulmányozza rendszeresen Euripidest vagy Menandros, Philemon töredékeit, s a ki Thukydidest »műveli,« az aligha fog otthonos lenni Plafonban, Aristotelesben vagy éppen Theophrastos töredékeiben azon mértéken túl, a melynek megütése a scholiastikus természetű idézetek, polémiák fölszerelésére, bibliographiai stb. alkalom-adtán esetről esetre szükséges. Olyan görög philológiai bűvár Németországon pedig, a kinek tiszta világos fogalma lenne az egész görög irodalom hagyatékának valamennyi szakágbeli töredékei által jelzett szellemvilágról, korszakról korszakra — ilyen görög pliilológ a legnagyobb ritkaságok közé tartozik, éppen az említett túlhajtott munkafelosztás folytán. Könnyen érthető tehát, ha az úgynevezett Thukydides-theológok (Müller-Strübing kifejezése) szerfölött megbotránkoznak azon, hogy én Dyllost, a kitől csak néhány töredék szállott korunkra, kitűnő történétírónak merem tartani, holott Thukydidesről nem akarom elhinni, hogy minden tekintetben csálhatatlan és ropantúl államférfiúi, azaz államtudományilag is megbecsülhetetlen értékű történétíró lenne. Azon sem csodálkozhatom, ha szokatlanul meglepi, és így valódi zavarba ejti azokat a bűvárokat, a kik örökké csakis az athenei irodalom utolérhetlen fenségéről szoktak olvasni meg hallani, most egyszerre arra figyelmeztetnek általam, hogy úgy a csillagászat, mint egyáltalán a matematika terén a nyugati görögök nagyszerű eredmé-

nyeket értek volt már el akkor, midőn Athenében nem volt még egyetlen egy jelentékeny mathematicus sem, és midőn a világegyetemről csak a legprimitívebb fűfogás uralkodott még Athéné legműveltebb köreiben is. — Egyébként nem én mondom csupán, magok a német reálphilologok is be kezdik immár látni, sőt még be is vallják férfias nyíltsággal, hogy a művelődés-történelemben a német philologok már is túl engedték magokat szárnyaltatni egyéb culturnemzetek szakbúvárai által!

Mindezt csak azért hoztam föl, hogy bevilágítsam azon nehézségeket, a melyeknek megértése nélkül aligha fogja valaki higgadt, elfogulatlan tárgyilagossággal úgy jelen értekezésemet, mint az athenei demokratia egyéb korszakairól szóló, később bemutatandott értekezéseimet is tudományosan, kritikailag méltányolhatni.

A

KÖZÉP OKTATÁS

HAZÁNKBAN.

(1867-1886.)

LÁNG LAJOS

L. TAGTÓL.

(Olvastatott a II. osztálynak 1887. ápr. 4. tartott ülésén.)

BUDAPEST, 1886.

KIADJA A M. TUD. AKADÉMIA.

A középkutatás hazánkban 1867—1886.

Már az a körülmény, hogy a középtanoda adataival 1867-ig mehetünk vissza, míg a népiskoláról csak 1869 óta vannak megbízhatóbb adataink, eléggé mutatja, hogy a középközponti oktatás nem volt oly elhagyatott állapotban, mint az elemi oktatás. Az emelkedés e részben inkább belterjes, mint külterjes módon történt. De épp azért sajnálnunk kell, hogy ezen fejlődésről a legtöbb részletre nézve csak a legutóbbi időből bírnak adatokat.

Legkorábbi adataink a második közoktatási jelentés alapján 1809-re mennek vissza. De ezen időből csak hozzávető adataink vannak. Így Schwartner említi, hogy ez évben a római katolikusoknak 60 latin iskolájuk, és pedig 6 nyelvészeti (grammatikai) iskolájuk és 54 gymnasiumuk volt. A helvéteknek három collégiumuk. Debreczenben. Sárospatakon és Pápán, és azonkívül gymnasiumuk Komáromban, Losonczon, Miskolczon, Máramaros-Szigeten, és e mellett több városban particuláik. Magában Debreczenben Schwartner szerint 1600, Sárospatakon 852 tanuló járt. Az ágostaiaknak ugyan ezen időben nagyobb gymnasiumaik voltak Pozsonyban, Sopronban, Lőcsén, Késmárkon, Eperjesen; kisebb gymnasiumaik Selmeczen, Beszterczebányán, Modorban, Rozsnyón, Gömörön. Mező-Berényben, Nyíregyházán, összesen 2000 tanulóval.

A legközelebbi adatok 1835 — 1837-ből valók és Eényes Elektől erednek, de szintén hézagosak. A római katolikusoknak volt akkor 58 hat- és 8 nyolcosztályú gymnasiumuk, 431 tanárral és 13,722 tanulóval. A helvét hitvallásnak gymnasiumaiban volt 103 tanár és 6500 tanuló. Az ágostaiaknál 74 tanár és 3640 tanuló. A görög-keletieknél

500 tanuló. Erdély különböző felekezeti iskoláiban 5000 tanuló. Összesen 21,322 tanuló és körülbelül 600 tanár.

Első teljesebb adataink 1857-ről szólnak. Ezek szerint volt akkor Magyarországon a katonai végvidék nélkül 109 gymnasium, ezekben 1159 tanár és 17,564 tanuló; továbbá 12 reáliskola 107 tanárral és 1735 tanulóval. Összesen tehát 121 középiskola 1266 tanárral és 19,299 tanuló.

1864—5-ben Hunfalvy adatai szerint volt 117 gymnasium 1149 tanárral és 25,639 tanulóval; 39 reáliskola 161 tanárral és 2837 tanulóval; összesen 156 középiskola 1310 tanárral, 28,476 tanulóval.

A középtanoda még egy másik örvendetes vonása, mely által a népoktatástól előnyösen különbözik, sokkal határozottabb magyar jellege. De ez viszont csak kötelességünké teszi, hogy annál nagyobb figyelemmel foglalkozunk vele. A magyar faj vezérlő szerepe ez országban már a középiskolában igen erősen nyilvánul, habár nem jelentéktelen azon intézetek száma, melyekben az állam nyelvének még mindig nem tudtunk kellő elismerést szerezni.

Tárgyunk feldolgozásában és tanulmányozásában itt is főleg a vallás- és közoktatási minisztérium jelentéseiben alkalmazott felosztást követtük, és attól csak annyiban térünk el, hogy némely fontosabb és egymással közelebbi összefüggésben álló mozzanatokat egymással közvetlenebb kapcsolatba hoztunk. Ebből kiindulva beszélni fogunk: 1. az iskolákról általában és azok tanítási nyelvéről; 2. a tanárokról és tanulókról általában; 3. a tanulók vallásáról, nemzetiségéről és a tananyagáról; 4. a tanulók szorgalmáról és előmeneteléről; 5. a tanulók egyéb viszonyairól; 6. az iskolák felszereléséről; 7. a tanárok képzéséről; 8. az iskolák jövedelmeiről és kiadásairól.

I.

A középiskolák száma 1867-től 1886-ig nem változott lényegesen, a mennyiben 164-ről csak 178-ra emelkedett, sőt 1885-ben egygyel csökkent is, mert már 1883-ban és 1884-ben is 178-ra ment a középiskolák száma. A középiskola két iránya e számokon következőleg osztozik. Az 1867-iki 164 közép-

iskola közül gymnasium volt 143, reáliskola 21. Az 1886-iki 178 középiskola közül gymnasium volt 150, reáliskola 28. A viszonylag nagyobb emelkedés tehát az utóbbiaknál mutatkozik, az időközben 1883 óta megszűnt középiskola azonban szintén reáliskola volt. A fejlődés mindazáltal tényleg kedvezőbb, ha tudniillik egyszerűen az intézetek helyett azok megoszlását nézzük teljes és csonka középiskolák szerint. Volt ugyanis 1867-ben 67 teljes és 76 csonka gymnasium, 5 teljes és 16 csonka reáliskola. Ellenben 1886-ban volt 88 teljes és 62 csonka gymnasium, és 21 teljes és 7 csonka reáliskola. Hasonló képet mutat egy összehasonlítás, mely osztályok szerint tünteti föl a középiskolák fejlődését, mely azonban csak 1869-ig megy vissza. E szerint a mondott 1869. évben a 166 középiskola között volt 84 névszerint fő-, de nem mindig teljes gymnasium és 62 algynasium, 9 névszerint fő-, de nem mindig teljes reáliskola és 13 alreáliskola, 904, illetőleg 76, összesen tehát 980 osztálylyal, 1886-ban pedig 178 középiskola közt volt 86 fő- és 64 algynasium, 21 fő- és 7 alreáltanoda, 1032, illetőleg 213, összesen 1245 osztálylyal. Az utóbbi számban csak a parallel osztályok száma 62-re megy, és pedig úgy, hogy az első osztályra esik 21 + 8, a másodikra 12 + 4, a harmadikra 6 + 2, a negyedikre 4 + 1, az ötödikre csak 4 gymnasiumi, összesen tehát 47 a gymnasiumokban és 15 a reáliskolákban.

Az egyes iskolák jellegét tekintve legerősebb a szaporodás az államiaknál, melyek 1867-től 1886-ig 1 teljes és 1 csonka gymnasiumról 8 teljes és 2 csonka gymnasiumra, 2 teljes és 3 csonka reáliskolából 17 teljes és 1 csonka reáliskolára szaporodtak. Szaporodást mutatnak még a királyi és községi iskolák. Amazoknál volt 1867-ben 10 teljes és 1 csonka gymnasium, van most 12 teljes és 6 csonka gymnasium. Emezeknél volt 1873-ban keletkezésük első évében 1 teljes és 1 csonka gymnasium, most van 5 egész és 1.4 csonka gymnasium. De már a községi reáliskolák száma csökkent. Mert ilyen volt 1867-ben 2 teljes és 5 csonka, és most 1885-ben volt 3 egész és 3 csonka. Némi alig tekintetbe jövő emelkedés mutatkozik még a magán gymnasiumoknál. Ilyenekről 1874-ben említettek meg először adatok, és akkor volt 1 teljes és 1 csonka.

1886-ban volt 1 teljes és 2 csonka. A magán reáliskolákról csak hézagos adataink vannak, s több mint valószínű, hogy a gymnasiumokra vonatkozó adatok közül a korábbiak éppen nem megbízhatók.

A szorosan vett felekezeti iskolák mindenütt vagy vesztelést, vagy éppen hanyatlást tanúsítanak. Így a katolikusoknál 1867-ben 21 teljes és 38 csonka gymnasium, 1886-ban pedig volt 25 teljes, de csak 15 csonka. Az egy katolikus reáliskola pedig, mely az 1867-iki adatok közt szerepel, 1876 óta nem fordul többé elő. Görög-katolikus gymnasium 1867-től 1886-ig változatlanul 3 teljes; reáliskola nincs. Görög-keleti gymnasium szintén változatlanul 2 teljes és 1 csonka. Itt van egy alreáliskola is, mely azonban igen hézagosan küldi be adatait. Ágostai gymnasium volt 1867-ben 14 teljes és 15 csonka, 1886-ban volt 15 teljes és 9 csonka. Ágostai reáliskola 1 teljes és 3 csonka 1867-ben. és 1 teljes és 1 csonka 1886-ban. Helvét gymnasium volt 1867-ben 15 egész és 17 csonka, 1886-ban 16 egész és 12 csonka. Helvét reáliskola nem fordul elő. Unitárius gymnasium volt 1867-ben 1 egész és három csonka. 1886-ban 1 egész és 1 csonka. Reáliskola itt sincs. Ellenben csak reáliskola volt a zsidóknál 1867-ben 2 csonka és 1886-ban 1 csonka,

Mindent összefoglalva tehát volt 1867-ben 143 gymnasium közt 130 felekezeti, most 150 közt van 103, a 21 reáliskola közt volt felekezeti 7, most a 28 reáliskola közt van 4. És még összevontabban volt 1867-ben a 164 középiskola közt felekezeti 137, most a 178 közt van 107.

Az iskolák tannyelvére vonatkozólag azonban csak legújabbán bírnak adatokkal. Ezek szerint:

Tisztán magyar tannyelvű a 178 középiskolából 103 gymnasium és 19 reáliskola, összesen 122.

Kizárólag német. 7, úgy mint besztercei, medgyesi, nagy-szebeni és segesvári ágostai főgymnasium, a szászrégeni és szászsebesi ágostai algymnasium. és a nagyszebeni ágostai főreáliskola,

Kizárólag román 4, a balázsfalvi és naszódi görög-katolikus, a brassói görög-keleti főgymnasium és a brassói görög-keleti alreáliskola.

Magyar-német 19, a fehértemplomi, iglói, kézsmárki, lőcsei, pancsovai, pozsonyi királyi és ágostai, soproni római-katholikus és temesvári főgymnasium, a bonyhádi, magyar-óvári és új-verbászi algynasium, továbbá a brassói, lőcsei, pozsonyi, soproni és temesvári állami főreáliskola és végül a soproni Csöndes- és Lálme-féle magán tanintézetek.

Német-magyar 2, a brassói ágostai főgymnasium és alreáliskola és a lövői gymnasium.

Román-magyar 1, a belényesi görög-keleti algynasium.

Magyar-tót 1, a rózsahegyí római katb. algynasium.

Magyar-szerb 1, a zombori állami főgymnasium.

Szerb-magyar 1, az újvidéki görög-keleti főgymnasium.

Olasz-magyar 1, a fiumei állami főgymnasium.

Magyar-német-tót 13, a besztercebányai, nyitrai és trencsényi főgymnasium, a bártfai, besztercebányai, kis-szebeni, podolini, római, privigyei, szakolczai, trsztenai és zsolnai algynasium; a körmöczbányai főreál-, és a .vágújhelyi zsidó alreáliskola.

Magyar-német-román 3, a nagyszebeni állami, a lugosi királyi és a szászvárosi református főgymnasium.

Magyar-német-szerb 1, az újvidéki királyi katolikus főgymnasium.

Román-magyar-német a brádi görög-keleti algynasium.

Kizárólag nem magyar tannyelvű középiskola van tehát 11, és pedig ágostai 7, görög-keleti 2, és görög-katholikus 2.

II.

A tanárok száma 1867-ről 1886-ra, 1633-ról 2900-ra emelkedett, vagyis közel 50 százalékkal gyarapodott. Ez emelkedés valódi jelentősége iránt azonban csak akkor lehetünk tisztában, ha azt látjuk, hogy a míg 1867-ben 36,569 beiratkozott tanulóra csak 1633 tanár, vagyis minden 22 tanulóra egy tanár, addig 1886-ban 41,508-ra esett 2900 tanár, vagyis 14 tanulóra egy tanár.

A középiskola két irányát tekintve általában a reáliskolai tanárok száma emelkedett inkább, de viszonylag a gymnasiumoké jobban.

A reáliskolában ugyanis 191-ről 533-ra, tehát majdnem 180 százalékkal emelkedett a tanárok száma. Ámde viszonylag az arány nem igen változott, mert 1867-ben 2661 beiratkozott tanulóra jutott 191 tanár, tehát közel 14 beiratkozott tanulóra egy tanár és 1885-ben 5983 beiratkozott tanulóra 533 tanár, vagyis 11 tanulóra egy tanár.

A reáliskola jellegét tekintve legkedvezőbb a tanárok aránya ma 1886-ban az állami reáliskolákban, hol 3683 tanulóra jut 375 tanár, tehát 10 tanulóra egy tanár. A községi reáliskolában 1732 tanulóra jut 101 tanár, vagyis 17 tanulóra egy tanár. Az ágostaiaknál 426 tanulóra jut 35 tanár, vagyis mintegy 12 tanulóra egy tanár. Az egy-egy görög-keleti és izraelita alreáliskola nem jöhet itt tekintetbe.

A gymnasiumban, mint említettük, főleg viszonylag emelkedett a tanárok száma, mert 1867-ben 33,908 beiratkozott tanulóra jutott 1442 tanár, vagyis 24 tanulóra egy tanár, 1886-ban 35,525 beiratkozott tanulóra jutott 2367 tanár, vagyis mintegy 15 tanulóra egy tanár. Noha azonban a gymnasiumi tanárok viszonylag inkább szaporodtak, a tényleges állapot még mindig a reáliskolában kedvezőbb volt, mert ott, mint láttuk, 11 tanulóra jut egy tanár.

A gymnasiumok jellegét tekintve, a tanárok legkedvezőbb arányát mutatják az állami iskolák, hol 2217 beiratkozott tanulóra esik 182 tanár, vagyis 12 tanulóra egy tanár; azután jönnek a községi gymnasiumok, 4128 tanulóra 287 tanár és az ágostaiak 4971 tanulóra 357 tanár, mindegyik esetben 14—15 tanulóra egy tanár. Azután következnek a görög-keletiek, 581 tanulóra 38 tanár és az unitáriusok 348 tanulóra 22 tanár, a helvétek 6310 tanulóra 424 tanár, a görög katolikusok 759 tanulóra 51 tanár, tehát mindegyik esetben 15—16 tanulóra egy tanár. Még tovább, a királyi gymnasiumok 5382 tanulóra 330 és a római katolikusok 10701 tanuló mellett 637 tanárral, vagyis 16 17 tanulóra egy tanárral.

A beiratkozott, tanulók száma 1867-ről 1886-ra. 36.594-ről 41,508-ra szaporodott, egészben tehát 114 százalékkal.

A középiskola két iránya szerint a szaporodás tetemesen nagyobb a reáliskolánál, hol a tanulók ugyanezen idő alatt, 2661-ről 5983-ra, tehát 226 százalékkal gyarapodtak. Meg

kell azonban jegyezni, hogy a reáliskolánál a beiratkozott tanulók száma 1875-ben folytonos emelkedéssel 8086-ra ment, ez évtől fogva folytonos csökkenéssel 1881-ig 4822-re szállt le. De ezután ismét emelkedve némi ingadozásokkal 5900 és 5200 közt mozgott. Az 1875 óta beállott nagy csökkenést főleg két okra lehet visszavinni. Először arra, hogy 1875 óta a reáliskola tanfolyama 6 évről 8 évre emeltetett, és az érettségi vizsga itt is behozatott. Másodszer arra, hogy a gazdasági válság főleg a technikai pályát sújtotta.

A gymnasiumban a beiratkozott tanulók száma 1867-ről 1886-ra 33,908-ról 35,525-re emelkedett, tehát 4.3 százalékkal szaporodott. A fejlődés itt azonban éppen ellenkező irányú volt, mert 1874-ig itt folytonos csökkenés mutatkozott és a beiratkozott tanulók száma leszállt 26,275-re. De ettől fogva 1882-ig ismét emelkedés mutatkozik, és akkor 36,452-re megy a beiratkozott tanulók száma. 1882 óta itt is ingadozás mutatkozik, és a beiratkozott tanulók száma 1883-ban és 1884-ben leszállt 35,242-re és 35,243-ra, hogy 1885-ben ismét fölemelkedjék 37,448-ra, oly magasságra, a minőt eddig soha nem ért el. míg 1886-ban ismét lejjebb szállt 35,525-re.

Jelleg szerint a gymnasiumok közt legnagyobb a fejlődés az állami iskolánál, hol a tanulók száma 1867-ről 1886-ra 530-ról 2212-re emelkedett és a községinél, hol a beiratkozott tanulók száma 1875-ről 440-ről 4128-ra szaporodott. Jelen-tékeny még az emelkedés a királyi gymnasiumoknál, hol a beiratkozott tanulók száma 1867-ről 1886-ra 3810-ről 5382-re emelkedett, továbbá a görög-keletieknél, hol a beiratkozott tanulók száma 399-ről 581-re ment. Lényegtelen emelkedést, majdnem veszteglést tapasztalunk az ágostaiaknál 4452-ről 4971. Ellenben határozott hanyatlást mutatnak a görög-katholikusok gymnasiumai 827-ről 759. a római ka.tholikusoké 14,375-ről 10,721, a helvétéké 8229-ről 6312 és az unitáriusoké 586-ről 348 beiratkozott tanulóra.

A reáliskolába iratkozott tanulókat illetőleg legnagyobb a gyarapodás az állami iskolákban 1867-ről 1886-ra 978-ről 3683-ra, a községiéknél 1011-ről 1732-re és a zsidó reáliskola-nál 49-ről 94-re. Emelkedés mutatkozik továbbá, habár szerényebb, az ágostaiaknál 373-ről 426-ra. A többi reáliskola

kimutatása nem tartalmaz adatot minden évről, s így tekintetbe nem jöhet.

Mindent összevéve tehát a reáliskolák általában mind emelkednek, a gimnáziumoknál ellenben, főleg csak az államiak, községiak és királyiak; a felekezetiak ellenben vagy vesztegelnek vagy éppen hanyatlanak, a görög keletiek egyetlen kivételével, a kiknél szintén tetemes emelkedés tapasztalható.

III.

Igen érdekes lesz látni, milyen arányban vesznek részt a középiskolában különböző felekezetek és nemzetiségek. Itt azonban némi nehézségekkel állunk szemben, a mennyiben 1881-ig a beiratkozott, 1882-től fogva a tanfolyamot befejező tanulók vannak vallás és nemzetiség szerint föltüntetve. De ha az általános számok ennek folytán nem is adnak egészen hű képet, az arányszámokból így is megközelítőleg helyesen következtethetünk e megoszlásra. Csak az utóbbiakat fogjuk tehát most alapul venni, midőn először a vallás és másodsor a nemzetiség szerinti megoszlást vizsgáljuk. (L. a IV. és V. táblán).

Az utolsó népszámlálás alkalmával a Dráván inneni Magyarországon a római katolikusok 47.22, agörögkatolikusok 10.81, a görög-keletiek 14.11, az ágostaiak 8.07, a helvéterek 14.74, az unitáriusok 0.40 és a zsidók 4.55 százalékkal fordultak elő. E szerint az országosnál nagyobb aránnyal szerepelnek, a gimnáziumban 1886-ban a zsidók 16.80, az unitáriusok 0.80, az ágostaiak 11.10 és a helvéterek 14.80 százalékkal, az országosnál kisebb arányban a római katolikusok 46.80, a görög katolikusok 4.70 és a görög keletiek 5.20 százalékkal. A kiindulási pontul szolgáló 1867. évhez képest pedig emelkedett az arány tetemesen: a zsidóknál 8.69-ről 16.80-ra, kis mértékben a római katolikusoknál 45.27-ről 46.80-ra és csökkent minden egyébnél, fgy az unitáriusoknál 1.45-ről 0.80-ra, a békéteknél 21.30-ról 14.80-ra, a görög-katolikusoknál 5.71-ről 4.70-re, a görög keletieknél 5.75-ről 0.20-ra, az ágostaiaknál legkevésbé 11.83-ról 11.10-re.

A reáliskolákban az országos arányon felül van képviselve, 1886-ban ismét első sorban a zsidók 39.60, továbbá az ágostai 11.10 százalékkal. Az országos arányon alulmarad kis mértékben az unitárius 0.30, a római katolikus 40.70, a helvét 510, a görög keleti 2.90 és leginkább a görög katolikus 0.30 százalékkal. A fejlődést, illetőleg 1867-től napjainkig emelkedést mutat az unitárius 0.02-ről 0.30-ra, a helvét 1.43-ről 5.10-re, a zsidó 21.39-ről 39.60-ra, a görög keleti 2.17-ről 2.90-re. Vesztegel a görög katolikus 0.30-on. Hanyatlott ellenben az ágostai 15.07-ről 11.10-re és a római katolikus 59.60-ról 40.70-re.

A nemzetiséget illetőleg a Dráván inneni Magyarországon 1880-ban számítottunk a magyarra 46.45, a németre 13.62, a tóra 13.52, az oláhra 17.50, a ruthénra 2.57, a horvát-szerbre 4.60, egyéb hazai nyelvitekre 1.22, külföldiekre 0.32 százalékot. E szerint 1886-ban a gymnásiumban az országos arányszámon felül voltak képviselve, a magyarok 71.00, körülbelül annak megfelelő módon a németek 14.50, és jóval azon alul maradt minden többi, nevezetesen a tót 4.80, az oláh 610 és a ruthén 2.20 százalékkal. A fejlődést, illetőleg minden ingadozás mellett is határozott változást főleg a németeknél tapasztalunk, a kiknek arányszáma 1867-től 11.08-ről 14.50-re emelkedett, körülbelül változatlan a magyar és ruthén, csökkentek a tótok 5.48-ról 4.80-ra és az oláhok 7.70-ről 6.10-re.

A reáliskolában a magyar mellett még kiválóbb szerepet visz a német. Az elsőre esik 1886-ban 69.70, a másokra 24.30%. A népességhez viszonyítva a legkedvezőbb arányt tehát itt az utóbbi adja. A többi nemzetiségek itt még inkább mind messze elmaradnak országos arányaiktól. így a tóra esik 2.40, az oláhra 2.60, a horvát-szerbre 0.60, a ruthénra 0.01 százalék. A fejlődést illetőleg itt viszont a magyar mutatja a legörvendetesebb gyarapodást, a mennyiben 1867-től 60.02-ről 69.70-re emelkedett. Kívüle halad még az oláh 1.32-ről 2.60-ra. A többiek mind vagy változatlanok, vagy hanyatlottak. A tót 2.59 helyett 2.40%-ot, a horvát-szerb 0.90 helyett 0.70%-ot mutat különféle ingadozások után, s így lényegileg nem változott. A német azonban 3517%-ról 24.30%-ra szállott le,

Bármily különbözők legyenek egyébiránt a középiskolai tanulók anyanyelv dolgában, a magyar nyelvet majdnem mind beszélte. Így a 38,655 tanulóból beszélt magyarul 37,391 vagyis ezerre 967. A felekezeti autonóm közép iskolákba járó tanulók magyar nyelv tudására igen érdekes világot vet a tavalyi jelentés, melyet annál inkább adhatnak, miután az egyetemes arány körülbelül ugyanez volt, t. i. ezer közép iskolai tanulóra 960 olyan ki magyarul beszél. Az autonóm felekezeti középiskolákba járt ugyanis 12,080, ezekből magyarul tud 11,232, tehát ezerre már 930. És pedig a helvétekbe járt 5955, az unitáriusokhoz 305, ezek magyarul beszéltek mind. Ellenben az ágostaiakhoz járt 5254; de ezekből magyarul beszélt csak 4715, tehát ezerre 897. S a görög keletiekhez járt 566 és ezekből magyarul beszélt 257, vagyis ezerre már csak 454, felénél is kevesebb.

Honosságát tekintve 1886-ban 37,947 tanuló közül helybeli volt 15,030, ezerre 389; megyebeli 9370, ezerre 243; más magyar megyebeli 13,405, ezerre 347; fiumei 28; *korvát-szlavóniai* 207, ezerre 5; osztrák és külföldi 595, ezerre 15

A korábbi évekhez képest a megoszlás 1882. és 1883 közt mutat némi eltérést. Attól fogva az arány meglehetősen változatlan.

IV.

Beiratkozott 1885⁵/₆-ban a középtanodákba 41,508 tanuló és pedig a gimnásiumba 35,525, ezezből 856, a reáliskolába 5983. ezezből 144.

Ezekből az évváró vizsgán megjelent 38,655 vagyis beiratkozott ezezből 931. elmaradt 2853, ezezből 69.

A középiskola két irányát tekintve a gimnásiumi 35,525 beiratkozottból kimaradt 2391. *ezezből* 67; a reáliskolai 5983 beiratkozottból kimaradt 462. ezezből 77. A reáliskolák kedvezőtlenebb aránya az dlető szülők kedvezőtlenebb anyagi viszonyaiban leli magyarázatát. A gimnásium előnyösebb arányát már a nagyszámú és igen gyenge felekezeti gimnázium miatt sem lehet a gimnásiumok nagyobb zigorának tulajdonítani. E részben igen jellemző szám az

hogy míg a közoktatási minisztérium hatósága alatt álló 118 iskolában *ezerből* 963 tanuló járt végig, az autonóm 60 középiskolában *ezerből* 937 jelent meg a zár vizsgálatokon, és pedig a kelvéteknél 926, a görög-keletieknél 946, az ágostai-aknál 949, az unitáriusoknál 963.

Összefügg e jelenséggel a középiskolai tanulók osztályok szerinti megoszlása, mely a következő számokat mutatja. A 38,655 tanulóból jut *az I. osztályra* 9405, *ezerre* 243; a II-ra 7039, *ezerre* 182; a III-ra 5726, *ezerre* 148; a IV-re 4870, *ezerre* 126; az V-re 3535, *ezerre* 91; a VI-ra 2913. *ezerre* 75; a VII-re 2633, *ezerre* 68; a VIII-ra 2534, *ezerre* 66. Abból a föltevésből indulva ki, hogy a mi itt keresztmetszet gyanánt áll előttünk, a történelmi egymásutának is megfelel, azt kellene mondanunk, *hogy az I. osztályból (243-ból) úgyszólván csak egy negyed (66) jut a VIII. osztályba.*

Irányok szerint vizsgálva a megoszlást abban találjuk, hogy a reáliskolában még kedvezőtlenebb az arány, mert míg a gimnásiumnál 7765-ből (*ezerre* 234) 2316 (*ezerre* 70), tehát több mint harmada jut a középtanoda első osztályából az utolsóba, a, reáliskolában 1640-ből (*ezerre* 300), 218 (*ezerre* 40) alig egy nyolczada jut az elsőből az utolsó osztályba. A reáliskola ezen kedvezőtlen hányada azonban csak az utolsó évben mutatkozik, 1882-ben 281 I. osztályúra 60 VIII. osztályú jutott még. Ez időtől fogva azonban folyton rosszabbodott az arány, a mi ismét inkább a szülők vagyoni helyzetével, mint a tanulók szorgalmával áll összefüggésben.

A kormányzat szerinti különbséget véve alapú a nem felekezeti intézeteknél 6689-ből (*ezerre* 249), 1514 (*ezerre* 56), tehát körülbelül egy ötödé jut, az elsőből az utolsó osztályba. Az autonómoknál 2716-ből (*ezerre* 228), 1020 (*ezerre* 86), harmadánál jóval több jut az első osztályból az utolsóba.

Bővebb világot kapunk e részben, ha a középiskolai tanulók életkorára térünk át. A középiskolai tanuló közötti 1886-ban megfelelő korban (9-17 év) végezte tanulmányait *ezerből* 759, *elkésve* 241. És pedig a gimnásiumokban hasonlóképp 754 és 246, de a reáliskolában 795, 205. Ez azonban nem az iskola irányával, hanem inkább annak jellegével függ

össze, mint az 1885-iki részletesebb adatok mutatják. A múlt évben ugyanis a minisztérium alatt álló iskolában kellő időben végezte 745, az autonóm iskolákban 741. Itt már láthatjuk, hogy az eltérés gimnázium és reáliskola közt nem ok, és ha a gimnáziumi tanulókat részletezzük, már jóval jelentékenyebb különbségeket is kapunk. Így ugyanezek 1885-ben az ágostaiaknál kellő időben végezte 770, a helvéteknél 733, a görögkeletiekénél 580, az unitáriusoknál meg 551. Igen kellemetlen jelenség még, hogy az elkésve végzettek száma a múlt évekhez képest inkább növekedett, mint csökkent.

Még több fényt vetünk e kérdésre, ha a tanulás eredményét kutatjuk. A 38,655 tanuló közül 1886-ban a vizsgálatot megállta 29,843, ezerre 772. *És pedig jelesen 2888 ezerre 75; jól 7722, ezerre 199; elégségesen 19,233, ezerre 498. Elbukott 9608, ezerre 227.*

Tekintve a középiskola irányát a gimnáziumban megállta a vizsgálatot 25,734, ezerre 777. És pedig jelesen 2647, ezerre 80; jól 6899, ezerre 203; elégségesen 16.188, ezerre 489. A reáliskolában megállta a vizsgálatot 4009, ezerre 744. És pedig jelesen 240, ezerre 44; jól 823, ezerre 149; elégségesen 3045, ezerre 551.

A korábbi évekkel szemben a végzettek összes aránya emelkedett ugyan valamit, de a jelesül végzettek, sőt a jól végzettek aránya is határozott csökkenést mutat, és pedig a középiskola mindkét ágában.

Tekintve a vezetést a miniszter alatt álló iskolákban keresztülment a vizsgálaton 20,660, ezerre 772. És pedig jelesen 1766, ezerre 66; jól 5081, ezerre 190; elégségesen 13,813, ezerre 519. Az autonóm iskolákban keresztüljött 9183, ezerre 772. És pedig jelesen 1122, ezerre 95; jól 2641, ezerre 222; elégségesen 5420, ezerre 426.

E számokban igen feltűnő az, hogy, noha a gimnáziumi arányok kedvezőbbek, mint a reáliskolaiak, az autonóm iskoláké mégsem kedvezőbb, mint a miniszter vezetése alatt álló iskoláké, holott rendszerint a kettő közt bizonyos összefüggés áll fenn, a mennyiben az autonóm iskolák közt csak kivételkép fordul elő egy-két reáliskola. Egy második feltűnő körülmény, hogy az autonóm iskolákban ugyanannyian állják

meg sikeresen a vizsgálatot, de azért a jeles aránylag mégis több, mint a miniszter vezetése alatt álló iskolákban. Ismét oly körülmény, mely az autonóm iskolák ellen szól, a mely különös megerősítést nyer az érettségi vizsgának az állami iskoláknál mutatkozó kedvezőbb adatai által.

Érettségi vizsgára jelentkezett 1886-ban összesen 2635 tanuló. Ezekből az írásbelit szerencsésen állotta ki 2374. Ez utóbbiakból ismét a szóbelin is megfelelt 1985, ezer jelentkezőből 753.

Tekintve a középiskola irányát, a gymnásiumban 2413 elentkezőből az írásbelit sikerrel végezte 2169, a reáliskolában 222 jelentkezőből 205. Ez utóbbiak közül a szóbelit megállotta a gymnásiumban 1788, ezer jelentkezőből 741, a reáliskolában 197, ezer jelentkezőből 887.

Az intézet vezetését illetőleg: a miniszter vezetése alatt álló intézetekben a szóbelit is megfelelően tette le ezer jelentkezőből 744—830. Az autonóm intézetekben ezer jelentkezőből 719, és pedig az á gostai gymnásiumokban 749, a kelvétekben 688.

Ezek után talán nem lesz érdektelen azon adatokkal foglalkozni, melyek a szülők polgári állására vonatkoznak, mert ezekből láthatjuk, mily osztályok hajlanak a középiskola egyik vagy másik neme felé.

A szülők foglalkozását tekintve 1000 tanulóból: östermelő gyermeke 187, iparosé és kereskedőé 339, tisztviselőé és értelmi keresetűé 421, személyes szolgálatból élőé 53. Az első osztály csekélyisége minden esetre meglepő, bármily kedvező legyen is, az utóbbiakra a nagyrészt városi lakhely.

Érdekes az is, miként történik a megoszlás a középiskola két irányzata szerint. *Esik ugyanis 1000 tanulóból az östermelőkre a gymnásiumban 202, a reálban 99; az iparosokra és kereskedőkre 311, illetőleg oOö; a tisztviselőkre és egyéb értelmi keresetűekre 439, illetőleg 323, a személyes szolgálatúakra 48, illetőleg 73.* Az östermelők és tisztviselők előszeretete a gymnásium, az iparosoké és kereskedőké a reáliskola iránt félreismerhetetlen, míg az utolsó elem nem igen mutat nevezetes eltérést.

A fejlődés szempontjából nem jelentéktelen körülmény, hogy a középiskolák tanulói között általában és viszonylag

csökken az önálló keresetű szülők gyermekeinek száma, ellenben növekszik a tisztviselő szülők gyermekei száma. Az önálló őstermelő szülők gyermekeinek száma általában nem igen változott, de viszonylag emelkedik. A középiskola két irányát tekintve, a fejlődés szempontjából nem látunk nevezetes eltéréseket a tisztviselő szülők gyermekeinek szaporodása és az önálló értelmi keresetű szülők gyermekeinek csökkenése közt, a középiskola mindkét irányában, úgy a gymnásiumban, mint a reáliskolákban érvényesül.

Még érdekesebbek lesznek ez arányok, ha az iskolák kormányzati megoszlása szerint csoportosítjuk őket. 1000 tanulóból esik ugyanis az őstermelő szülőkre a minisztérium vezetése alatti iskoláknál 161; az autonóm iskoláknál 245; az iparosok és kereskedőkre 358, illetőleg 296; a tisztviselőkre és értelmi keresetűekre 420, illetőleg 428; a személyes szolgálatot tevőkre 61, illetőleg 31. Midőn főleg az őstermelők oly nagy előszeretettel fordulnak az autonóm iskolákhoz, ebben kétségtelenül jelentékeny része lehet a földrajzi viszonyoknak is, de az sem lehetetlen, hogy még több része van annak, hogy épp a legjobb módú szülők keresik föl leginkább az elnéző iskolákat.

V.

Inkább csak a teljesség kedvéért felsorolunk itt néhány adatot, melyek a tanulók egyéb viszonyaira vonatkoznak.

Az 1886. év végéig járó 38,655 tanuló közt volt 901 magántanuló, ezerre 28; és pedig gymnasiumi 830, ezerre 23. reáliskolai 71, ezerre 13. Az arány körülbelül ugyanaz, mint 1884-ben és 1885-ben (1. a VII. tábla). Tekintve az intézetek kormányzását, a minisztérium alatt álló középtanodákhoz tartozott 562, ezerre 21; a görög-keletiekhez 4, ezerre 7; az ágostaiakhoz 124, ezerre 26, a helvétekhez 206, ezerre 35; az unitáriusokhoz 5, ezerre 15. És ezen viszony a múlt évhez képest sem igen mutat változást.

Egészen ellentétes viszonyokat találunk a tandíj tekintetében. A végigjárt 38,655 tanuló közül ugyanis egészen fizetett 1886-ban 30,409, ezerből 785; részben fizetett 931, ezerből 24; egészen tandíjmentes volt 7429. ezerből 191.

Az irányt tekintve a gymnasiumban volt 1886-ban egész tandíjas 26,015, *ezerből* 782; félmentesen 860, *ezerből* 26; egész mentes 6385, *ezerből* 192. *A reáliskolákban egész tandíjas* 4482, *ezerből* 782; félmentes 70, *ezerből* 1.3; egész mentes 1044, *ezerből* 186. Határozottan csökkenő vagy emelkedő irányzatról nem szólhatunk, mert az utolsó két évhez képest csökkenéssel állunk ugyan szemben, de 1882-vel szemben, legalább a gymnasiumokban, emelkedett a tandíjmentesek száma.

Több állandóságra enged következtetni az az arány, melyet a kormányzat szerinti megoszlás mutat. E szerint ezer tanuló közt volt egész tandíjmentes a közoktatási minisztérium alatt álló intézetekben 117, görög-keletieknél 259, az ágostaiaknál 71, a helvéteknél 180, az unitáriusoknál 111. A féltandíjmentesek aránya némileg enyhíti ugyan ez eltéréseket. A mennyiben 1000 tanulóra jut féltandíjmentes a közoktatási minisztérium vezetése alatt álló intézetekben 19, a görög-keletieknél 21, az ágostaiaknál 37, a helvéteknél 51, az unitáriusoknál 96. Egészen véve azonban így is a szélsőségeket egyrészt az ágostai, majd az unitárius iskolák, másrészt a helvétek és a görög-keletiek és unitáriusok alkotják, míg a minisztérium vezetése alatt álló iskolák a közepet foglalják el.

Tandíjt az 1885-iki jelentés szerint egyáltalán nem szednek: a zentai községi, az esztergomi, komáromi, kecskeméti és székesfehérvári római katolikus, a balászfalvi és naszói görög katolikus és a kún-szent-miklósi helvét gymnasium, összesen 8 gymnasium a 178 középiskolából.

Ösztöndíjat élvezett 1885-ben — mert 1886-ra itt nincs adatunk — a 37,947 tanulóból 2930, *ezerre* 77, és pedig a középiskolák saját alapjaiból 1574, idegen alapokból 1356-

Az intézetek iránya szerint a gymnasiumokban ösztöndíjt kapott 1000 tanulóból 39, illetőleg 32; a reáliskolákban 19, illetőleg 30.

A kormányzatot tekintve a 2930 ösztöndíjasból esik a miniszteriális két intézetre 33 idegen ösztöndíjas, *ezerre* 123 a tankerületiekre 590 saját, és 1161 idegen ösztöndíjas, *ezerre* 66; a görög keletiekre 9 idegen ösztöndíjas, *ezerre* 16; az ágostaiakra 293 saját és 118 idegen, *ezerre* 78; a helvétekre 630 saját, 31 idegen, *ezerre* 110; az unitáriusokra 61 saját

és 4 idegen ösztöndíjas, ezerre 213. A protestáns iskolák kedvező helyzete szembeszökő.

Segélyben és jutalomban részesült 1885-ben — mert 1886-ra ismét nincs adatunk — a 37,947 tanulóból 1885-ben 6461, illetőleg 1894, összesen 8355 tanuló, *ezerből 220*.

Írány szerint a gymnásiumban segélyezettett 5468, ezerre 166, jutalmaztatott 1751, ezerre 59, összesen 7219) *ezerre 225*. A reáliskolában segélyezettett 993, ezerre 197. jutalmaztatott 143, ezerre 28; összesen 1036, *ezerre 225*.

Kormányzat szerint segélyezettett és jutalmaztatott a miniszteriális 2 iskolában 34, *ezerre 126*; a tankerületiekben 5249, *ezerre 205*; a görögkeletiekben 37, ezerre 65; az ágostaiakban 1112, *ezerre 211*; a helvéteknél 1739. *ezerre 292*; az unitáriusoknál 184, *ezerre 603*.

A segélyezették és jutalmazottak száma évről évre nő. 1882-ben még csak 6562-re ment összes számuk, a mai 8355-tel szemben, s a gyarapodás a gymnásiumban erősebb, ezeret véve alapul, itt 165-ről, míg a reáliskolákban 185-ről emelkedett a mai 225-re.

Leczkemulasztás esett 1886-ban ezer tanulóra a gymnásiumban 805, a reáliskolákban 870. A minisztérium alá tartozó iskolákban 26,762 tanuló közül 5504, tehát ezerre 740: a felekezetiékben 11,893 tanuló közt 1683, tehát ezerre 861.

Leczkemulasztás igazoltatott 927,394-ből 897,523, ezer esetben 963; és pedig a miniszter vezetése alatt álló intézetekben 647,301, esetből 636,816 ezerből 985, az autonóm intézeteknél 280,093 esetből 261,707, ezerből 938.

Betegedés előfordult 1885-ben — 1886-ból nincsenek részletes adataink 36,127, vagyis ezerre 912 könnyebb eset; 2675, ezerre 67 súlyosabb és 798, ezerre 20 járványos eset. A betegségi eseteknél 80.8% jutott a minisztérium vezetése alatt álló intézetre, 19.2% az autonómokra. És pedig a miniszter közvetlen vezetése alatt álló intézeteknél a betegségek 42.4% volt könnyű, súlyosabb 6%, járványos 1.6%. Az autonóm intézeteknél a betegedési esetekből könnyebb volt 85.8%, súlyosabb 10%, járványos 3.6%. Betegségi eset általában tehát több volt a minisztérium közvetlen kezelése alatt álló 117 intézetben, de az autonóm 60 inté-

zetben ismét túlnyomó volt a súlyosabb és járványos eset. Nagyon valószínű tehát, hogy az elsöben csak a följegyzés volt teljesebb, míg az utöbbiak minden tekintetben kedvezöt leonebb képet nyújtanak.

Az összehasonlítás a korábbi évekkal nem mutat nevezetesebb eltérést.

Erkölcsei magaviselet tekintetöten 1886-ban jó osztályzatot kapott ezer tanulóból 631, szabályszerüt 342, kevésbbé szabályszerüt 25, rosszat 2. Irányok szerint jó osztályzatot kapott a gymnásiumban 640, a reáliskolában 579; szabályszerüt 335, illetöleg 386; kevésbbé szabályszerüt 23, illetöleg 33; rosszat 2, illetöleg 1.5. Kormányzat szerint jó osztályzatot kapott a közoktatási minisztérium vezetése alatt álló iskolákban 615, az autonóm tanintézetekben 685; szabályszerüt 360, illetöleg 290; kevésbbé szabályszerüt 2—2, rosszat 1—1.

Fegyelmi eset jutott 1885-ben — mert itt ismét 1886-ról nincs részletesebb adat — ezer tanuló közt a gymnásiumban 97, a reáliskolában 83. Az összesen 3111 esetből jutott a minisztérium vezetése alatt álló intézetekre 1852, vagyis az esetek 52.5%, mikor ezek tanítványai az összes tanulók 66%-kát képezik. Az autonómokra 1672, az esetek 47.5%-a akkor, a midön az intézetek tanítványai az összes tanulóknak 33%-át teszik. Az arány tehát itt is a felekezeti iskoláknál kedvezötlenebb.

A korábbi adatokkal szemben nevezetesebb eltérés itt sem mutatkozik.

VI.

A 178 középiskolának 1886-ban 165 saját és 18 bérházában volt összesen 4192 helyisége, és pedig: 1322 tanterme, 194 természetrajzi, 197 természettudományi, 153 vegytani, 158 rajz- és 91 torna terme; továbbá 254 könyvtári, 154 tanári és 120 igazgatói helyisége; 134 nyári tornatere, 138 óráközi üdülö helye, 244 tápintézeti helyisége és 1033 kert és egyéb — összesen 4192 helyisége.

Lássuk most ezek megoszlását az intézetek iránya szerint, szem előtt tartva azt, hogy a gymnásiumok és reálisko-

lák aránya nagyjában 150: 28, körülbelül 5:1. A tanterem aránya 1091: 231, a természettudományiaké 101: 33, a természettudományiaké 158: 39, a vegytaniaké 75: 78, a rajztermeké 106: 52, a tornatermeké 79: 12; továbbá a könyvtáriaké 224: 30, a tanáriaké 121: 33, az igazgatóiaké 91: 29, és végül a nyári tornatermeké 124:14, az üdülő helyeké 117:17 a tápintézeteké 234: 10, a vegyeseké 826: 207, az összeseké 3407: 785. Egészben véve tehát a reáliskolák jobban vannak helyiségekkel ellátva. Az intézetek arányának megfelel nagyjában a tanterem és a természettudományi termék száma. A gimnáziumok aránya kedvezőbb a tornatermeknél, a könyvtári helyiségeknél, a nyári tornatermeknél, az üdülő helyeknél és tápintézeti helyiségeknél, a mi a gimnáziumok régebbi fennállásával függ össze. Ellenben a reáliskolák aránya kedvezőbb, különösen a természettudományi-, vegytani- és rajztermeknél; továbbá a tanári- és igazgatói helyiségeknél; és végül a vegyeseknél és az összes helyiségeknél.

A kép teljessége érdekében adjuk még a következő számokat. Egy gimnáziumra esett átlag 22, egy reáliskolára 28 helyiség. A miből eléggé látszik, hogy az utóbbiak helyiségek dolgában jobban állanak.

A fejlődés szempontjából a legnagyobb gyarapodást a kerti és egyéb helyiségek mutatják, melyek 1882-ben 59-ről 1886-ban 1033-ra szaporodtak, továbbá az óráközi üdülő helyek, melyeket csakis 1884. óta sorolnak fel külön, továbbá a tanári és igazgatói termék, melyek együtt 177-ről 212-re, és végre a természettudományi és természettani termék, melyek együtt ugyancsak 1882-ről 1886-ra 289-ről 319-re emelkedtek. A középiskola két iránya szerint a fejlődés nem igen mutat nevezetesebb eltérést.

Az intézetek vezetését illetőleg 118 a miniszter vezetése alatt álló intézettel szemben áll 60 autonóm intézet. Az arány tehát 2: 1. Ugyanez körülbelül a tanulók aránya 26,762 az első esetben és 11,893 a másikban. Ezeket előre bocsátva, lássuk a helyiségek arányát. Helyiség van összesen 2735 illetőleg 1455. És pedig tanosztály 895, illetőleg 427, természettudományi 134, illetőleg 60, természettudományi 148 illetőleg 49, vegytani 128 illetőleg 25, rajzterem 126 illetőleg 32, téltorna 69

illetőleg 22. Továbbá könyvtári van 136 illetőleg 116, tanári 99 illetőleg 55, igazgatói 92 illetőleg 28. Yégül nyári tornater 85 illetőleg 53. üdülöhely 85 illetőleg 49, tápintézeti 119 illetőleg 125, vegyes czélú 619 illetőleg 414.

Egészben véve a viszony igen emlékeztet az irányzatnál tapasztaltra. A miben a gymnásiumok kedvezőbbek, azt nagyjában megőrzik az autonóm iskolák is; a reáliskolák előnyei viszont jelentkeznek a miniszter vezetése alatt álló intézeteknél. Csakhogy az utóbbiaknál talán még fokozottabb mérvben, így a könyvtárak, nyári tornatermek, üdülő helyek, tápintézetek, sőt a vegyes helyiségek dolgában az autonóm intézetek kedvezőbbben állanak, s a helyiség összes száma legalább is megfelel arányoknak. De másrészt a miniszter vezetése alatt álló intézetek nemcsak a természettani-, vegytani- és rajztermek s a tanácskozási és igazgatói helyiségek tekintetében mutatnak jóval kedvezőbb képet az autonómokkal szemben. mint a milyent láttunk a reáliskoláknál, a gymnásiumokhoz képest, hanem természetrajzi- és téli tornahelyiségek dolgában is kedvezőbb helyzetnek örvendenek, mint az autonóm intézetek, pedig e részben épp a gymnásiumok múlták inkább felül a reáliskolákat. Az egyes felekezeteket illetőleg már nehezebb a rangsorozat. Úgy látszik azonban, hogy egészben véve az ágostai gymnásiumok jobban vannak ellátva, csak ezután következnek a többi protestáns felekezetek gymnásiumai. Kétségtelenül jóval kedvezőtlenebbek azonban a görögkeleti iskolák. A mi végül a felekezeti reáliskolákat illeti, ezek ismét még tetemesen hátrább állanak, mint a gymnásiumok, úgy az ágostaiaknál, mint a görögkeletiekénél, míg különben, mint tudjuk, épp az ellenkezőt tapasztaljuk.

VII.

Taneszközökkel teljesen el volt látva a 178 intézet közül 142, (74%). A többi intézetek is csak részben nélkülözték a szükségeseget.

Az intézetek irányát tekintve, természettudományi tárgyakkal fel volt szerelve 150 gymnásiumból 133 (88.7%) 28 reáliskolából 22 (64.3%). Földrajzi és történelmi tárgyakból

135 gymnasium (90%) és 22 reáliskola (64%). Rajztárgyakból 126 gymnasium (84%) és 23 reáliskola (82%). Tornaeszközökkel 91 gymnasium (60%) és 11 reáliskola (39%). Könyvtárakkal 149 gymnasium (99%) és 26 reáliskola (93%). Eltekintve tehát a rajztárgyaktól — a mi igen érhető mindenben a gymnasiumok voltak jobban felszerelve. A főmagyarázat e részben sokkal régibb voltak.

A fejlődést illetőleg haladást 1882. óta inkább a gymnasiumoknál tapasztalunk és pedig különösen földrajzi és történelmi. továbbá a természettudományi szakban. A magyarázat itt is valószínűleg ugyanaz.

Tekintve az iskolák kormányzatát, ismét visszatérhünk az 1885-iki jelentésre. E szerint a miniszter vezetése alatt álló 117 és 60 autonóm intézet közül természettudományi tárgyakkal fel volt szerelve 103 (88° o) illetőleg 50 (83° o), földrajzi és történelmi eszközökkel 102 (87° o) illetőleg 52 (87%), rajzeszközökkel 100 (85) és 45 (75%), tornatárgyakkal 65 (55%) és 34 (56%), könyvtárakkal bírt 110 (94%) illetőleg 44 (73%). Miután láttuk, hogy a gymnasiumok általában jobb helyzetben vannak, mint a reáliskolák, és miután még fönnebb láttuk azt is, hogy könyvtári helyiségekben az autonóm iskolák mily előnyös helyzetben vannak, csak annál meglepőbb lesz az a körülmény, hogy az autonóm iskolák közül kevesebben bírnak könyvtárakkal, megjegyezzük azonban, hogy a kötetek számát illetőleg az autonóm iskolák nagy előnyben vannak a miniszter vezetése alatt álló iskolákkal szemben, mert a míg ezen 117 iskolában 177, 130 mű vétetett föl 341, 661 kötettel, a 60 autonóm iskolák 314,801 művet mutatnak ki 578, 907 kötettel.

Tanár és tanító a 178 közép iskolában 1886-ban 2900 tanár volt és pedig: rendes 1618, ezerre 558; helyettes 343, ezerre 118; kisegítő 134, ezerre 46; más tárgyat nem tanító hitoktató 622, ezerre 214; rendkívüli tárgyak tanítója 183, ezerre 63. Minden egyes tanfolyamra jutott tehát 2.34 tanár és tanító 1.29 rendes tanár.

Az iskolák iránya szerint a 150 gymnasiumra jutott összesen 2367, míg a 29 reáliskolára 533. szóval az utóbbiakra több. Még kedvezőbb az arány az utóbbiakra, ha a

részletekbe megyünk. Mert a míg a gymnásiumokban volt rendes tanár 1296, ezerre 547; helyettes 311, ezerre 132; kiségitő 110, ezerre 46; más tantárgyat nem tanító hitoktató 488, ezerre 206; rendkívüli tárgyak tanítója 162, ezerre 69 — addig a reáliskolákra jutott rendes tanár 322, ezerre 604; helyettes 32, ezerre 60; kiségitő 24, ezerre 45; más tantárgyat nem tanító hitoktató 134, ezerre 251 és rendkívüli tárgyak tanítója 21, ezerre 40. Ennek megfelel még az is, hogy minden egyes tanfolyamra jutott rendes tanár a gymnásiumban 1.56, a reáliskolában 1.66; minden rendes tanárra jutott a gymnásiumban 25 26, a reáliskolában 16—17 tanuló.

A tanárok száma 1882-től egészen véve gyarapodott 2424-ről 2900-ra. Az egyes osztályok közül legjobban gyarapodott a hitoktatóké 224-ről 622-re és legjobban fogyott a rendkívüli tárgyak előadóinak száma 236-ról 183-ra, talán nem összefüggés nélkül. A rendes tanárok száma egészen gyarapodott 1527-ről 1618-ra, de viszonylag csökkent ezerre 629-ről 558-ra. S a fejlődés ezen menete körülbelül egyformán mutatkozik a középiskola mindkét arányában.

Az intézetek vezetését tekintve a miniszter vezetése alatt álló 118 intézetben volt összesen 2011 tanár és tanító» a 60 autonóm iskolában 889. A tanárok számát tekintve tehát az autonóm intézetek rosszabbul állanak. De lássuk itt is a részleteket. A miniszter vezetése alatt álló iskolákban van rendes tanár 1127, ezerre 561; helyettes 278, ezerre 138; kiségitő 69, ezerre 34; más tárgyat nem tanító hitoktató 430, ezerre 214; rendkívüli tárgyak tanítója 107, ezerre 53. Ellenben az autonóm intézetekre esik rendes tanár 491, ezerre 533; helyettes 65, ezerre 73; kiségitő 65, ezerre 73; más tárgyat nem tanító hitoktató 192, ezerre 216; rendkívüli tárgyak tanítója 76, ezerre 85.

A tanképesítés szempontjából vizsgálva a 2900 tanárt, azt látjuk, oklevéllel birt 1886-ban 2205, ezerre 759. Az oklevelek közül működött a 150 gymnáziumban 1714, ezerre 723, a 28 reáliskolában 491, ezerre 921. A miniszter közvetlen vezetése alatt álló 118 iskolában működött 1578, ezerre 785, a 60 autonóm iskolában 628, ezerre 706. A reáliskolák fölénye a gymnásiumokkal és még inkább a miniszter

vezetése alatt álló iskoláké az autonómok felett elég szembe-
szökő.

A fejlődés általában örvendetes, a mennyiben 1882-ben 2424 tanár közül csak 1451, tehát ezerre 598 birt oklevéllel, míg 1886-ban 2900 közül 2205, vagyis ezerre 759. S a fejlődés meglehetősen egyenletesen mutatkozik a középiskola két iránya a gymmásiumok és reáliskolák szerint is.

Az állam nyelvének ismeretét illetőleg csak a rendes tárgyakat oktató tanárokról bírnak adatokat, de hiszen e részben csakis ezek bírnak fontossággal. Ezen 2717 tanár közül magyarul tökéletesen beszélt 2507, ezből 923; csak némileg 126, ezből 46, nem beszélt 84, ezből 31.

Az intézetek irányát vizsgálva, a gymmásiumra jutott magyarul tökéletesen beszélő 92.4%, a 28 reáliskolára 91.4; némileg magyarul beszélő a gymmásiumokra 4%, a reáliskolára 6.8%, magyarul éppen nem beszélő a gymmásiumokra 3.6%, a reáliskolákra 1.7%. A magyarul nem beszélők aránya tehát a gymmásiumban nagyobb.

Tekintettel a kormányzatra, a miniszter vezetése alatt álló iskolákban magyarul nem beszélő tanár van 1.1%; az autonóm iskolákban pedig 7.9%.

VIII.

A középiskolák összes jövedelme 1886-ban 4.343,500 forintot tett, a minek az állam, a községek és egyházak, némkülönben a tanítási díjak a kisebbik felét szolgáltatták, a nagyobbik fele a különböző *alapítványokból eredt*. Az állam ugyanis adott 723,551 firtot (16.66%), a *községek*, 382,185 irtot (8.80%), az *egyházak* 190,745 firtot (4.39%), a *beiratási díjak* 63,498 firtot (1.40%), a *tandíjak* 497,892 (11.86%). Az alapítványok közt első helyen állanak a mintegy 12.000,000 írtra becsült *ingatlanok* 632,247 firttal (14.56%), azután a mintegy 5.300,000 írtra becsült *tőkék* 308,513 firttal (7.10%), *tanulmányt alap* 482,822 firttal (11.12%), a *vallási alap* 24,620 firttal (0.53%), a *szerzetesrendek alapítványai* 406,164 firttal 19.35%) és végül egyéb vagyion-források 238,956 firttal

(5.50%). Ezeken kívül szerepelnek még az *ösztöndíj alapok* 188,257 írttal (4.33%), és a *segély alapok* együtt 188,257 írttal (4.71%).

E források megoszlását illetőleg csak az intézetek vezetése szerint előálló különbségeket akarjuk érinteni. Ezt vizsgálva, látni fogjuk, hogy *ingatlan alapítványokból mintegy 7.400,000 frt tőkeérték 398,204 frt kamattal* esik a kormány vezetése alatt álló intézetekre és *mintegy 4.700,000 tőkeérték 233,983 frt kamattal az autonóm intézetekre. Az ingó tőkétől ellenben esik mintegy 1.500,000 frt tőkeérték 82,785 frt kamattal az elsőkre és mintegy 3.800,000 frt tőkeérték 225,728 frt kamattal az utóbbiakra.* Mindkét esetben, de különösen az utóbbiban, a felekezetiekre tehát aránylag több. *Az állampénztárból* már ellenkezőleg a kormány vezetése alatt álló intézetekre esik *695,961 frt*, az autonómokra csak 27,590. Hasonlót mutat az országos vallási alap, mely amott 24,630, itt 150 frt, az országos tanulmányi alap, mely 482,582, illetőleg 300 frt és a polgári községek járuléka, mely 325,933 illetőleg 56,252 frt jövedelmet szolgáltat. Újból főleg az autonóm intézeteket táplálja az egyházak járuléka, mely a miniszter vezetése alatt álló iskoláknak 65,254 frtot, az autonómoknak 125,495 forintot szolgáltat. A szerzetesrendek alapítványai meg éppen csak a kormány vezetése alatt álló intézeteket gyarapítják 406,164 írttal. Beíratási díjából szedtek a kétféle intézetek 57,218 illetőleg 6217 forintot, tandíjából 339,457, illetőleg 158,440 frtot, vegyesekből 121,552, illetőleg 117,424 forintot. Ösztöndíj alapokból 143,166 és 45,091 frtot, különböző segélyalapokból 142,629 és 61,356 frtot. Összesen a miniszter vezetése alatt álló 118 intézetek *3.285,478 frtot (75.87%), a 60 autonóm 1.058,022 frtot (24.13%).* E jövedelem ezen megoszlási aránya elég világosan mutatja az előbbieket előnyét.

1882-ben az összes jövedelem még csak 3.370,595 forintot tett, s így a haladás tetemes. Legnagyobb a haladás a két első rovatnál, melyeken 1882-ben a jövedelemnek csak 13.43 9%-a esett, most pedig 21.66%-a jut. Aránylag kisebb rész esik ma az egyházi és szerzetrendi forrásokra. Hasonlóképp feltűnő a viszonyos veszteség a beíratási és tandíjagnál, melyek 1882-

ben az összes jövedelmek 13.01%-át képezik és ma azoknak csak 13.32%-át teszik.

Az autonóm iskolák kedvezőtlenebb helyzetét tanúsítja végül nemcsak kiadásaik összege, hanem azok részletezése is. A míg t. i. a kormány vezetése alatt álló 118 intézet 1,950,677 frtot költ a személyi kiadásokra, a 60 autonóm iskola csak 608,701 frtot. Dologi kiadásokra költenek az elsők 923,418, az utóbbiak 233,630 frtot. A többi kiadásoknál azonban már nem ily kedvezőtlen az autonóm iskolák helyzete: átmeneti kiadásokra jut ugyanis a kormány vezetése alatt álló intézetekben 122,114, az autonómokban 101,230; ösztöndíjakra amott 142,199 Irt, emitt 35,469; segélyekre ott 147,070, itt 78,942. És végül a kiadások összege, miként a bevételeké, az első esetben 3.285,478, az utóbbiban 1.058,022 irt.

A fejlődést illetőleg a legszembeötlőbb tény az autonóm iskolák arányának csökkenése. 1882-ben még 26.9°₀ jutott rájuk, ma már csak 24.6. A személyi járandóságok arányának csökkenését mindazáltal nem szabad félremagaráznunk. Az a dologi kiadások erős felszökkenésével függ össze. S e részben az autonóm iskoláktól sem tagadható meg az igyekezet. Mert a míg 1882-ben 129.704 forintot költöttek ily célra, most már 233,630 forintot fordítanak ugyanarra.

*

**

Bármerre tekintünk, mindenütt azt látjuk, hogy az állam felügyelete alatt álló középiskolák megelőzik az autonóm intézeteket. S épp azért csak örömmel látjuk, hogy az állami befolyás az utóbbiak körében is mindig több tért nyer. Magyarország társadalmi és politikai fejlődése nem hajlik a végletek felé. Nálunk bizonynyal igen kis számmal lesznek, kik abstract elvből kiindulva, az autonóm felekezeti iskolák eltűnését óhajtánák. De másrészt kétségtelen, hogy a felekezeti iskolák csökkenése s az állami befolyás terjeszkedése középiskoláink terén, igen nagy és üdvös haladást jelez.

E haladás nemcsak általános culturalis jelentőséggel bír, de kiválólag fontos magyar nemzeti szempontból is. Fajunk uralmát e hazában nem lehet megérteni a középiskola

nélkül. A Dráván inneni Magyarországon mintegy 46 százalékra menő magyarság, mely a népiskolában éppen csak hogy eléri az abszolút többségi 50 százalékot, a középiskola mindkét ágában 70 százalék körüljár. S ha most ehhez hozzá vesszük azt, hogy az assimiliáció leghajlandóbb németek a gymnasiumi tanulók 14.5% s a reáliskolai tanulók 24.30 százalékát szolgáltatják, bizonynyal nem lesz túlvértes az a föltevés, hogy ez úton a középiskola folyamán még 10 százalékkal gyarapszik a magyar elem. A többi nemzetiségekre jutó 15 százalékból ismét vehetünk talán egy harmadot vagyis 5 százalékot. Mindent összefoglalva bátran állíthatjuk, hogy a középiskolából kikerült osztályok 85 százaléka a magyarság elemeihez számítható, a mit eléggé támogat az a korábban említett adat, hogy a középiskolai ifjúságnak több mint 96 százaléka beszél magyarul.

A magyar faj uralma e hazában nem a tömegekben, hanem az értelmiségben gyökerezik. Hatalmának alapjai nem a népiskolákban, hanem a középiskolákban nyugszanak.

Egy tekintet a szomszéd Ausztriára a legvilágosabban fogja megmutatni, mily nagy része van a középiskolának valamely faj uralmában. Ausztriában a 36.73%-os németiség 42.86 százalékát teszi a gymnasiumi és 60.33 százalékát a reáliskolai ifjúságnak. A 23.77%-os csehek és morvák 28.71 illetőleg 25.51 százalékot vesznek igénybe a középiskolai tanulókból. A 14.86%-os lengyelek 16.47 illetőleg 5.76 százalékot. A 12.83%-os ruthenek 3.68 illetőleg 6.34 százalékot. A 7.78%-os délszlávok 4.01 illetőleg 1.69 százalékot. A 3.07%-os olaszok 3.05 illetőleg 5.06 százalékot. A 0.88%-os oláhok 0.67 illetőleg 0.25 százalékot stb.

Hogy Ausztriában a német faj uralma annyi nehézségekkel küzd, azt mi sem képes jobban megértetni, mint a nem német nemzetiségek nagy aránya a középiskolában. 42.86% német mellett 28.71 százalék cseh és 16.47 százalék lengyel van a gymnasiumban; vagyis együttvéve több lengyel és cseh mint német, ez megmagyaráz sok jelenséget, melyet különben nem értenénk.

A nemzetiségek aránya visszatükröződik természetesen az iskolák tanyelvén is. A míg a mi 178 középiskoláinkból

122. (68.5%) tiszta magyar, 45 (25.5%) vegyes nyelvű és csak 11 (6%) tisztán nem magyar. Ausztriában az 1885-ben fennállott 251 középiskolából 158 (63%) német, 83% vegyes, 85 (34%) tisztán nem német tannyelven ad elő.

Midőn azt látjuk, hogy a középiskola, más szóval az értelmiség mily nagy befolyással bír fajunk uralma tekintetében, talán elnézőbbek leszünk azon hátrányok iránt is, melyek bizonyos előnyöktől elválaszthatatlanok. A szakképzés elhanyagolása, bizonyos a gymnasiumi tanulmányokkal összefüggő pályák túlságos előszeretettel való felkeresése sok kárt okozhatnak fajunknak nemzetgazdasági tekintetben, de a magyar faj túlsúlya az értelmiségben bizonyos fokig e hibákban sarjadzik. Mind e kérdésekre lesz még alkalmam visszatérni, midőn felsőbb és szakoktatásunkról óhajtok értekezni. Egyelőre csak azt akartam jelezni, hogy mily nagy szolgálatot esz fajunknál a középiskola s hogy épp azért minden áldozattal, melyet e téren hozunk, a leggyümölcsözőbb befektetés fajunk culturalis és politikai uralmának fejlesztésére és megszilárdítására.

TÁBLÁZATOK

I. tábla.

A gimnáziumok száma azok jellege és fokozata

Mely évben	állami				királyi				községi			
	fő	al	tanár	beiratkozott tanuló	fő	al	tanár	beiratkozott tanuló	fő	al	tanár	beiratkozott tanuló
1867-ben	1	1	19	530	10	1	135	3,810	—	—	—	—
1868-ban	1	2	27	623	10	1	149	3,778	—	—	—	—
1869-ban	1	2	30	581	10	1	153	3,645	—	—	—	—
1870-ben	1	2	29	537	10	2	182	3,434	—	—	—	—
1871-ben	1	4	47	820	10	2	162	2,995	—	—	—	—
1872-ben	1	4	81	1,248	10	3	208	3,546	—	—	—	—
1873-ban	1	5	56	893	9	3	152	2,747	1	1	21	440
1874-ben	1	5	62	917	9	2	134	2,315	1	1	21	373
1875-ben	2	4	66	979	10	3	168	2,988	1	1	21	370
1876-ban	2	5	75	1,053	10	4	184	2,823	1	2	31	492
1877-ben	3	4	74	1,245	10	4	226	4,066	1	4	48	783
1878-ban	3	4	77	1,397	12	3	225	4,457	1	5	47	860
1879-ben	3	4	86	1,514	11	4	210	3,881	2	5	73	1,078
1880-ban	6	2	108	1,753	11	4	229	4,469	3	4	101	1,624
1881-ben	6	2	101	1,645	11	4	227	4,525	3	5	114	1,716
1882-ben	6	3	137	1,856	11	4	240	5,003	3	6	103	1,824
1883-ban	6	3	136	1,902	11	4	256	4,767	3	6	117	1,762
1884-ben	7	3	168	2,080	11	4	260	4,841	3	6	119	1,751
1885-ben	7	3	170	2,149	11	4	268	4,868	3	8	155	2,143
1886-ban	8	2	182	2,212	12	6	330	5,382	5	14	287	4,128

szerint, valamint a tanárok és tanulók száma.

róm. kathol.				görög kathol.				görög-keleti			
fő	al	tanár	beiratkozott tanuló	fő	al	tanár	beiratkozott tanuló	fő	al	tanár	beiratkozott tanuló
21	38	585	14,575	3	—	32	827	2	1	23	399
21	38	609	15,129	3	—	35	787	2	1	26	449
21	38	645	14,873	3	—	36	802	2	1	25	452
21	38	672	13,640	3	—	41	787	2	1	26	415
21	39	791	12,972	3	—	41	743	2	1	32	381
22	39	641	11,146	3	—	28	425	2	1	22	207
23	34	745	11,729	3	—	39	581	2	1	37	378
23	34	687	10,727	3	—	41	579	2	1	33	230
24	33	669	10,792	3	—	40	596	2	1	34	340
24	31	706	11,364	3	—	45	596	2	1	32	387
25	29	632	11,358	3	—	42	629	2	1	32	401
25	28	644	11,832	3	—	44	718	2	1	34	433
25	28	649	12,286	3	—	48	1,691	2	1	25	180
26	28	626	12,290	3	—	46	739	2	1	32	481
27	26	640	12,612	3	—	42	785	2	1	33	486
28	24	677	13,410	3	—	45	812	2	1	35	539
28	24	660	12,736	3	—	48	833	2	1	38	550
28	24	728	12,942	3	—	49	809	2	1	37	548
28	23	728	14,808	3	—	48	809	2	1	37	552
26	15	637	10,721	3	—	51	759	2	1	38	581

I. tábla.

Mely évben	ágostai evang.				helvét			
	fő	al	tanár	beirat- kozott tanuló	fő	al	tanár	beirat- kozott tanuló
1867-ben	14	15	300	4,852	15	17	318	8,229
1868-ban	15	16	312	5,138	16	17	323	8,745
1869-ben	14	16	302	5,055	16	17	322	8,848
1870-ben	14	16	302	5,117	16	17	322	8,487
1871-ben	14	15	307	4,949	16	16	214	7,685
1872-ben	14	15	333	4,843	16	16	319	5,941
1873-ban	15	13	294	4,722	16	16	307	5,382
1874-ben	15	13	323	4,613	16	15	367	6,031
1875-ben	14	12	315	4,779	15	15	383	5,868
1876-ban	14	12	303	4,788	15	15	364	5,820
1877-ben	14	12	310	5,113	15	15	362	5,914
1878-ban	14	12	305	5,324	15	15	359	5,928
1879-ben	14	12	313	5,326	15	14	369	6,092
1880-ban	14	12	319	5,381	15	15	369	6,112
1881-ben	14	12	305	5,352	16	14	344	6,167
1882-ben	14	12	311	5,748	16	12	339	6,586
1883-ban	14	12	322	5,528	16	12	371	6,516
1884-ben	14	12	343	5,463	16	12	394	6,343
1885-ben	14	10	329	5,154	16	12	395	6,420
1886-ban	15	9	357	4,971	16	12	424	6,310

¹⁾ A főgymnasium alatt teljes vagyis nyolcz osztályu gymnasium,

²⁾ A nagy-röcsei ágost. evang. főgymnasium 1874 aug. 20 kelt

³⁾ Az ágostai evang. gymnasiumok között van mindenütt a rima-

I. tábla.

unitárius				magán				Összesen			
fő	al	tanár	beirat- kozott tanuló	fő	al	tanár	beirat- kozott tanuló	fő	al	tanár	beirat- kozott tanuló
1	3	30	586	—	—	—	—	87	76	1,442	33,908
1	3	30	580	—	—	—	—	89	78	1,511	35,227
1	3	30	588	—	—	—	—	88	78	1,543	34,839
1	3	30	481	—	—	—	—	88	78	1,584	32,898
1	3	30	447	—	—	—	—	88	80	1,624	30,992
1	3	36	351	—	—	—	—	89	81	1,666	27,707
1	3	30	348	—	—	—	—	71	76	1,681	27,220
1	3	48	348	1	1	45	140	72	75	1,784	26,273
1	3	38	307	1	1	36	130	73	73	1,768	27,144
1	3	48	322	1	2	53	155	73	75	1,843	27,800
1	2	41	370	1	1	89	77	75	72	1,808	29,956
1	2	37	441	1	1	26	65	77	71	1,798	31,455
1	2	37	480	1	1	30	81	77	71	1,890	32,569
1	2	24	400	1	2	32	150	82	70	1,886	33,399
1	2	37	452	1	2	35	146	84	68	1,878	33,686
1	2	37	504	1	2	43	151	85	66	1,967	36,432
1	1	28	519	1	2	46	129	85	65	2,022	35,242
1	1	38	358	1	2	44	108	86	65	2,175	35,243
1	1	22	320	1	2	41	124	86	64	2,198	37,448
1	1	22	348	1	2	39	113	88	62	2,367	35,325

az algymnasium alatt pedig nem teljes gymn. értendő.
 miniszteri rendelettel feloszlatott.
 szombati egyesült protestáns gymnásium is kimutatva.

II. tábla.

A reálistiskolák száma azok jellege és fokozata

Mely évben	fő-állami		A tanárok száma		A beíratkozott tanulók száma		fő- ké- ségi		A tanárok száma		A beíratkozott tanulók száma		fő- római al- kath.		A tanárok száma		A beíratkozott tanulók száma		fő- görög al- keleti		A tanárok száma		A beíratkozott tanulók száma	
	fő- al-	állami	A tanárok száma	A beíratkozott tanulók száma	fő- ké- ségi	A tanárok száma	A beíratkozott tanulók száma	fő- római al- kath.	A tanárok száma	A beíratkozott tanulók száma	fő- görög al- keleti	A tanárok száma	A beíratkozott tanulók száma											
1867	2	3	54	978	2	5	71	1,011	—	1	2	75	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
1868	2	3	53	1,133	2	5	70	1,060	—	1	2	78	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
1869	2	3	58	1,218	2	5	73	1,241	—	1	2	78	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
1870	2	4	70	1,558	2	5	76	1,531	—	1	2	93	—	1	4	17	—	—	—	—	—	—	—	
1871	2	7	95	2,276	2	6	93	2,087	—	1	2	93	—	1	6	25	—	—	—	—	—	—	—	
1872	5	9	154	3,533	3	6	107	2,456	—	1	5	109	—	1	8	35	—	—	—	—	—	—	—	
1873	8	6	193	4,289	3	6	116	2,605	—	1	8	185	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
1874	9	6	222	4,539	4	4	106	2,311	—	1	8	166	—	1	6	47	—	—	—	—	—	—	—	
1875	9	7	238	4,657	4	4	116	2,530	—	1	8	141	—	1	7	49	—	—	—	—	—	—	—	
1876	14	4	288	4,636	4	0	93	1,576	—	1	9	142	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
1877	14	3	251	3,847	3	5	132	2 131	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
1878	14	3	267	3,927	3	5	111	1,665	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
1879	14	3	341	3,774	3	5	151	1,732	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
1880	15	2	342	3,344	3	4	100	1,667	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
1881	15	2	310	3,225	3	4	89	1,517	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
1882	17	—	308	3,207	3	4	119	1,534	—	—	—	—	—	—	1	7	96	—	—	—	—	—	—	
1883	17	—	330	3,379	3	4	123	1,772	—	—	—	—	—	—	1	7	91	—	—	—	—	—	—	
1884	17	—	342	3,197	3	3	108	1,550	—	—	—	—	—	—	1	12	70	—	—	—	—	—	—	
1885	17	—	356	3,361	3	3	95	1,584	—	—	—	—	—	—	1	8	54	—	—	—	—	—	—	
1886	17	1	375	3,683	3	3	101	1,732	—	—	—	—	—	—	1	13	48	—	—	—	—	—	—	

Jegyzet. Az erdélyi zászlók ágostai hitv. gimnásiumai reálistiskolai oktatásügyi jelentésben több évről nincsenek is külön kiténtetve. Ilyenek: A

*) A görög keleti (brassói) alreálistiskola több évben adatokat nem kü-

szerint, valamint a tanárok és tanulók száma.

fő- osztai	al-	A tanárok száma	A beiratkozott tanulók száma	irre- gula		A tanárok száma	A beiratkozott tanulók száma	fő- magán		A tanárok száma	A beiratkozott tanulók száma	Mindösszesen			
				fő-	al-			fő-	al-			főreáliskola	alreáliskola	A tanárok száma	A beiratko- zott tanulók száma
1	3	39	373	—	2	8	49	—	2	17	175	5	16	191	2,661
1	3	39	404	—	2	8	59	—	2	17	220	5	16	191	2,954
1	3	39	404	—	2	8	80	—	3	20	280	5	17	200	3,299
1	3	40	513	—	2	8	66	—	3	22	350	5	19	222	4,126
1	3	40	566	—	2	9	66	—	3	22	359	5	23	267	5,472
—	3	8	316	—	2	13	87	—	2	10	194	8	24	305	6,730
—	—	—	—	—	1	2	46	—	3	18	195	11	17	337	7,310
—	3	24	328	—	1	5	83	—	3	16	269	13	19	387	7,743
—	4	37	371	—	2	8	141	—	3	17	206	13	22	431	8,086
1	4	44	632	—	2	14	112	—	3	24	99	19	17	472	7,197
—	—	—	—	—	1	5	56	—	—	—	—	17	9	383	5,978
—	—	—	—	—	1	5	55	—	—	—	—	17	9	383	5,647
—	—	—	—	—	1	7	77	—	1	8	4	17	10	507	5,587
—	—	—	—	—	1	8	82	—	1	8	5	19	7	458	5,098
—	—	—	—	—	1	5	76	—	1	12	4	19	7	426	4,822
1	1	19	450	—	1	4	70	—	—	—	—	21	7	457	5,357
1	1	19	353	—	1	4	54	—	—	—	—	21	7	489	5,649
1	1	20	346	—	1	6	67	—	—	—	—	21	6	488	5,230
1	1	16	401	—	1	10	89	—	—	—	—	21	6	485	5,489
1	1	35	426	—	1	9	94	—	—	—	—	21	7	533	5,983

osztályokkal vannak összekötve, de ezek nem önálló reáliskolák, miért is a köz-nagyszabeni főreáliskola, továbbá a brassói, segesvári és beszercezi alreáliskolák. dött be.

IV. tábla.

A gimnáziumi tanulók

Melyik évben	A tanu- lók összes száma	rómán kath.	görög kath.	görög keleti	agostai evang.	helvét	unitárius	összes val- lású
a) abszolút számokban:								
1867	33,908	15,350	1,936	1,949	4,014	7,223	491	2,945
1868	35,227	15,885	2,006	2,104	4,125	7,480	489	3,138
1869	34,839	15,507	2,047	2,058	4,078	7,436	481	3,234
1870	32,898	14,378	1,948	1,857	3,999	7,219	390	3,107
1871	30,992	13,532	1,914	1,817	3,799	6,506	354	3,070
1872	27,707	12,521	1,800	1,388	3,308	5,299	254	3,137
1873	27,220	12,164	1,729	1,465	3,147	5,172	226	3,317
1874	26,273	11,631	1,687	1,083	3,043	5,028	230	3,571
1875	27,144	11,924	1,682	1,373	2,940	5,005	214	4,006
1876	27,800	12,081	1,572	1,383	3,044	5,019	220	4,481
1877	29,956	12,989	1,622	1,413	3,219	5,089	241	5,383
1878	31,455	13,654	1,649	1,508	3,589	4,885	280	5,890
1879	32,569	14,345	1,682	1,310	3,419	5,003	485	6,325
1880	33,399	14,884	1,743	1,349	3,476	4,934	422	6,591
1881	33,886	15,034	1,762	1,646	3,469	5,178	414	6,383
1882	33,649	14,933	1,684	1,684	3,694	5,201	307	6,148
1883	32,904	14,715	1,641	1,709	3,689	5,158	289	5,703
1884	32,751	15,076	1,634	1,723	3,630	5,031	125	5,532
1885	32,909	15,270	1,600	1,674	3,624	4,952	241	5,548
1886	33,134	15,509	1,551	1,735	3,682	4,902	254	5,481
b) százalékokban:								
1867	100.00	45.27	5.71	5.75	11.83	21.30	1.45	8.69
1868	100.00	45.10	5.69	5.97	11.71	21.23	1.39	8.91
1869	100.00	44.51	5.88	5.91	11.72	21.34	1.38	9.96
1870	100.00	43.71	5.92	5.64	12.16	21.84	1.19	9.44
1871	100.00	43.66	6.18	5.96	12.26	20.99	1.14	9.91
1872	100.00	45.19	6.50	5.01	11.94	19.12	0.93	11.32
1873	100.00	44.69	6.26	5.28	11.56	19.00	0.83	12.19
1874	100.00	44.27	6.42	4.12	11.58	19.14	0.88	13.59
1875	100.00	43.93	6.20	5.06	10.83	18.44	0.79	14.75
1876	100.00	43.47	5.65	4.97	10.95	18.95	0.79	16.12
1877	100.00	43.26	5.41	4.72	10.75	18.99	0.80	17.97
1878	100.00	43.41	5.94	4.79	11.41	15.83	0.89	18.73
1879	100.00	44.05	5.16	4.92	10.50	15.86	1.49	19.43
1880	100.00	44.57	5.22	4.94	10.41	14.77	1.26	19.73
1881	100.00	44.36	5.20	4.85	10.24	15.29	1.22	18.84
1882	100.00	44.27	5.00	5.00	10.98	15.45	0.91	18.29
1883	100.00	44.72	4.99	5.19	11.21	15.68	0.86	17.38
1884	100.00	46.06	4.99	5.26	11.08	15.86	0.88	16.90
1885	100.00	46.40	4.86	5.09	11.01	15.05	0.78	16.86
1886	100.00	46.80	4.70	5.20	11.10	14.80	0.80	16.80

Magyarul A tanulók száma 1882-ig mindig a tanév elején levő tanulók számát mutatja ki és csak 1883-tól kezdve van a tanév végén levők száma alapul véve, mi helyesebb is, de az előbbi jelentéséből ezen számot nem lehetett felvenni.

vallás és anyanyelv szerint.

IV. tábla.

magyar	német	tót	oláh	horvát-szerb	ruthén	egyéb
a) abszolút számokban.						
24,639	3,758	1,859	2,611	702	339	—
26,070	3,552	1,898	2,915	659	333	—
25,728	3,484	1,772	2,995	554	311	—
24,521	3,343	1,581	2,669	519	315	—
23,130	3,108	1,379	2,596	463	312	—
20,865	2,613	1,322	2,176	385	346	—
20,733	2,320	1,305	1,984	443	212	223
20,164	2,401	1,089	1,869	344	234	172
20,773	2,476	1,025	2,041	380	231	218
21,370	2,740	1,267	1,924	452	*)	47
21,245	4,177	1,877	2,000	545	—	112
22,354	4,320	1,948	2,110	575	—	148
22,486	5,498	1,633	2,055	525	151	221
24,326	4,454	1,893	1,803	482	164	277
24,682	4,812	1,617	1,789	525	268	213
24,044	4,654	1,681	2,169	761	229	111
23,628	4,621	1,535	2,250	755	115	—
23,183	4,632	1,564	2,087	753	144	388
23,732	4,565	1,501	2,029	680	111	291
23,518	4,800	1,601	2,039	728	131	317
b) százalékokban.						
72.67	11.08	5.48	7.70	2.07	1.00	—
72.68	10.94	5.88	8.28	1.87	0.96	—
73.83	10.00	5.09	8.00	1.59	0.89	—
74.54	10.16	4.66	8.11	1.58	0.96	—
74.63	10.03	4.45	8.89	1.50	1.01	—
75.83	9.41	4.77	7.66	1.89	1.25	—
76.16	8.69	4.79	7.29	1.69	0.77	0.86
78.75	9.14	4.14	7.11	1.91	0.69	0.66
76.63	9.12	3.78	7.32	1.40	0.86	0.80
76.97	9.86	4.54	6.92	1.62	*)	0.17
70.92	13.94	6.27	6.68	1.82	—	0.37
71.07	13.78	6.19	6.71	1.88	—	0.47
69.04	16.88	5.02	6.81	1.61	0.46	0.63
72.88	13.84	5.67	5.40	1.44	0.49	0.98
72.78	14.20	4.77	5.28	1.66	0.79	0.68
71.45	13.88	5.90	6.46	2.26	0.68	0.89
71.81	14.04	4.67	6.64	2.29	0.66	—
70.79	14.14	4.78	6.37	2.30	0.44	1.16
72.11	13.87	4.66	6.17	2.07	0.34	0.83
71.00	14.50	4.80	6.10	2.20	0.40	1.00

*) 1878, 77- és 78 évben a ruthének a tótokkal együtt vannak kimutatva.

V. tábla.

A reáliskolai tanulók

Mely évben	A tanulók összes száma	vallás szerint						
		római kathol.	görög kathol.	görög keleti	ágyostai	helvét	unitárius	más vall.
a) abszolút számokban:								
1867	2,661	1,587	8	58	401	38	—	589
1868	2,954	1,800	4	76	426	42	—	806
1869	3,299	2,000	6	91	442	81	—	879
1870	4,128	2,485	14	122	597	110	—	800
1871	5,472	3,288	19	277	714	187	1	1,056
1872	6,730	3,986	36	336	815	273	3	1,281
1873	7,310	4,411	28	395	489	348	4	1,335
1874	7,743	4,881	33	384	342	729	9	1,315
1875	8,086	4,345	36	353	748	405	18	2,181
1876	7,197	3,775	29	253	745	385	1	2,011
1877	5,978	2,867	24	237	384	377	17	1,972
1878	5,647	2,788	22	202	355	343	9	1,948
1879	5,587	2,619	28	225	425	245	11	2,036
1880	5,098	2,345	34	158	325	277	13	1,948
1881	4,822	2,185	26	147	307	242	18	1,899
1882	4,818	2,089	29	245	474	258	20	1,823
1883	4,972	2,141	21	245	484	248	16	1,817
1884	4,789	1,981	22	155	556	258	18	1,819
1885	5,038	2,016	20	157	576	248	18	2,003
1886	5,521	2,242	19	183	613	281	17	2,186
b) százalékokban:								
1867	—	59.64	0.30	2.17	15.01	1.43	—	21.89
1868	—	60.94	0.14	2.57	14.43	1.43	—	20.51
1869	—	60.62	0.18	2.76	13.40	2.46	—	20.58
1870	—	60.20	0.34	2.96	14.46	2.66	—	19.88
1871	—	59.17	0.35	5.06	13.06	3.42	0.02	18.98
1872	—	59.33	0.54	4.99	12.11	4.06	0.04	19.03
1873	—	60.84	0.38	5.40	6.69	4.76	0.08	22.37
1874	—	56.58	0.48	4.81	4.42	9.41	0.12	24.72
1875	—	53.74	0.45	4.37	9.25	5.00	0.22	26.97
1876	—	52.45	0.40	3.69	10.82	5.35	0.01	27.94
1877	—	49.58	0.40	3.97	6.42	6.31	0.38	32.99
1878	—	49.02	0.39	3.98	6.25	6.07	0.16	34.50
1879	—	46.86	0.40	4.02	7.61	4.38	0.20	36.44
1880	—	46.00	0.37	3.10	6.28	5.42	0.25	38.17
1881	—	45.27	0.54	3.05	6.37	5.01	0.28	39.38
1882	—	42.07	0.59	4.98	9.04	5.25	0.41	37.06
1883	—	43.06	0.43	4.93	9.75	4.99	0.39	36.33
1884	—	41.12	0.46	3.25	11.24	5.41	0.38	38.14
1885	—	40.02	0.40	3.12	11.46	4.82	0.25	39.76
1886	—	40.70	0.30	2.90	11.10	5.10	0.20	39.60

vallás- és anyanyelv szerint.

V. tábla.

anyanyelv szerint						
magyar	német	tót	oláh	horvát- szerb	ruthén	egyéb
a) abszolút számokban						
1,597	936	69	35	24	—	—
1,834	948	94	50	28	—	—
2,122	983	104	52	37	1	—
2,767	1,157	83	69	52	—	—
3,692	1,394	127	91	168	—	—
4,502	1,711	138	115	249	1	14
5,238	1,529	169	60	800	3	11
5,495	1,784	116	79	254	8	12
5,728	1,868	133	123	213	5	18
4,906	1,877	83	95	168	—	73
4,087	1,430	192	113	139	—	17
3,707	1,528	190	79	131	—	12
3,717	1,436	176	107	129	4	18
3,285	1,316	248	118	120	—	11
3,077	1,270	199	126	139	1	10
3,242	1,248	154	186	87	1	—
3,391	1,200	110	178	93	2	—
3,288	1,155	120	149	41	—	16
3,398	1,327	125	134	39	2	13
3,648	1,340	132	142	36	1	22
b) százalékokban.						
60.02	35.17	2.59	1.82	0.90	—	—
62.09	32.09	3.18	1.69	0.96	—	—
64.32	29.80	3.15	1.68	1.12	0.03	—
67.06	28.03	2.01	1.67	1.26	—	—
67.47	25.48	2.82	1.66	3.07	—	—
66.89	25.42	2.06	1.71	3.70	0.02	0.21
71.66	20.92	2.81	0.83	4.10	0.04	0.16
70.87	23.04	1.50	1.02	3.98	0.04	0.15
70.81	23.10	1.65	1.52	2.64	0.06	0.22
68.17	26.06	1.15	1.82	2.27	—	1.01
68.87	23.92	3.21	1.69	2.88	—	0.28
65.66	27.06	3.37	1.32	2.82	—	0.21
66.88	25.70	3.15	1.92	2.21	0.07	0.22
64.44	25.21	4.66	2.22	2.26	—	0.22
63.21	26.84	4.12	2.61	2.28	0.02	0.21
65.22	25.28	3.12	3.72	1.77	0.02	—
68.90	24.14	2.21	3.54	1.87	0.04	—
68.84	24.22	2.52	3.12	0.86	—	0.24
67.45	26.84	2.42	2.66	0.77	0.04	0.22
69.70	24.29	2.40	2.60	0.60	0.01	0.29

III. tábla.

A középiskolai tanulók számának megoszlása a gimnáziumok és reáliskolák között.

Mely évben	A középiskolai tanulók összes száma	Ezek közül járt		Az összes középiskolai tanulók hány %-ka járt	
		gymnáziumba	reáliskolába	gymnáziumba	reáliskolába
1867	36,569	33,908	2,661	92.72	7.28
1868	38,181	35,227	2,954	92.26	7.74
1869	38,138	34,839	3,299	91.36	8.64
1870	37,026	32,898	4,128	88.86	11.14
1871	36,464	30,892	5,472	84.99	15.01
1872	34,437	27,707	6,730	80.46	19.54
1873	34,530	27,220	7,310	78.83	21.17
1874	34,016	26,273	7,743	77.24	22.76
1875	35,230	27,144	8,086	77.05	22.95
1876	34,997	27,830	7,167	79.44	20.56
1877	35,934	29,956	5,978	83.38	16.62
1878	37,102	31,455	5,647	84.78	15.22
1879	36,156	32,569	5,587	85.66	14.34
1880	38,497	33,399	5,098	86.76	13.24
1881	38,708	33,886	4,822	87.54	12.46
1882	41,789	36,482	5,307	—	—
1883	40,711	35,242	5,469	—	—
1884	40,473	35,243	5,230	—	—
1885	42,937	37,440	5,497	—	—
1886	41,508	35,525	5,983	—	—

VI. tábla.
A tanulók a honosságot tekintve.
 A középiskolákban általában volt:

	Helybeli	Megyebeli	Hazai más megyékből	Fiumei	Horvát- Szlavoniai	A monarchia másik felőlől	Külföldi
1882	15,015=43.6%	9,910=21.7%	13,085=32.1%	—	—	426=1.0%	151=0.7%
1883	14,625=38.6%	9,411=24.6%	13,290=35.1%	—	—	400=1.1%	180=0.4%
1884	14,170=37.7%	9,485=25.2%	13,152=35.1%	11=0.0%	152=0.4%	386=1.1%	174=0.4%
1885	14,509=38.3%	9,481=24.5%	13,167=34.7%	10=0.1%	197=0.5%	408=1.1%	174=0.4%
1886	15,030=38.5%	9,880=24.8%	13,405=34.7%	28=0.1%	207=0.5%	446=1.1%	149=0.3%

Jegyzet: A reáliskolai tanulók között az ausztriai és külföldi honosságúak nagyobb arányban fordulnak elő mint a gimnásiumiak között.

A tanulók elosztása osztályonként.**VIII. tábla.**

Év szám	Össze- sen volt tanuló	az	a	a	a	az	a	a	a
		I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII
osztályban volt tanuló									
1. A középiskolákban általában:									
1882	38,567	9,249	6,833	5,679	4,941	3,576	3,056	2,648	2,587
%	100.00	26.05	18.95	14.60	12.60	7.95	7.65	6.40	6.60
1883	37,876	8,796	6,917	5,639	4,759	3,614	2,963	2,727	2,461
%	100.00	23.22	18.27	14.86	12.57	9.54	7.83	7.19	6.50
1884	37,520	8,704	6,717	5,699	4,723	3,581	3,016	2,543	2,537
%	100.00	25.52	19.71	15.90	12.11	8.18	8.04	5.71	5.96
1885	37,947	9,130	6,802	5,589	4,849	3,433	3,054	2,615	2,475
%	100.00	24.06	17.92	14.78	12.78	9.05	8.05	6.89	6.61
1886	38,655	9,405	7,039	5,726	4,870	3,535	2,913	2,633	2,534
%	100.00	24.23	18.21	14.81	12.60	9.14	7.54	6.81	6.56
2. A gymnasiumokban.									
1882	33,649	7,818	5,820	4,971	4,383	3,266	2,770	2,364	2,257
%	100.00	23.02	17.03	14.69	13.00	9.66	8.02	7.01	6.69
1883	32,904	7,439	5,833	4,869	4,197	3,262	2,678	2,547	2,169
%	100.00	22.60	17.72	14.78	12.75	9.90	8.13	7.46	6.58
1884	32,571	7,338	5,662	4,892	4,176	3,277	2,761	2,339	2,306
%	100.00	22.40	17.29	14.94	12.75	10.00	8.48	7.14	7.06
1885	32,909	7,591	5,677	4,767	4,263	3,135	2,600	2,387	2,289
%	100.00	23.09	17.26	14.49	12.95	9.52	8.51	7.26	6.95
1886	33,134	7,765	5,810	4,829	4,185	3,182	2,647	2,400	2,316
%	100.00	23.44	17.52	14.57	12.64	9.60	7.99	7.24	6.99

VIII. tábla.

	Év- szám	Összesen volt tanuló	sz	a	a	á	sz	a	a	a
			I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.
osztályban volt tanuló										
S. A reáliskolákban :										
	1882	4,918	1,431	1,013	708	558	310	286	282	330
	%	100.00	28.09	20.06	14.04	11.04	6.08	5.09	5.07	6.08
	1883	4,972	1,357	1,084	770	562	352	285	270	292
	%	100.00	27.29	21.80	15.48	11.20	7.08	5.78	5.48	5.87
	1884	4,769	1,356	1,055	807	547	304	255	204	231
	%	100.00	28.44	22.12	16.92	11.47	6.37	5.36	4.28	4.85
	1885	5,038	1,539	1,125	822	586	298	254	228	186
	%	100.00	30.57	22.33	16.31	11.63	5.91	5.04	4.52	3.69
	1886	5,521	1,640	1,229	897	685	353	266	233	218
	%	100.00	29.70	22.26	16.23	12.41	6.39	4.82	4.22	3.95
Az intézetek kormányzatát tekintve :										
A közoktatási mi- nisterium veze- tése alatt álló 117 közéiskolában összesen	1884	25,201	6,110	4,680	3,907	3,225	2,321	1,933	1,527	1,498
	%		24.24	18.51	15.50	12.89	9.21	7.67	6.06	5.88
	1885	25,867	6,528	4,866	3,867	3,365	2,240	1,957	1,607	1,437
	%		25.23	18.31	14.96	13.01	8.66	7.56	6.21	5.00
	1886	26,762	6,689	5,076	4,115	3,414	2,415	1,888	1,651	1,514
%	100.00	24.99	18.97	15.37	12.76	9.02	7.06	6.17	5.66	
Az autonóm fele- kezetek vezetése alatt lévő (62 in- tézet) 60 közép- iskolában	1884	12,319	2,594	2,037	1,792	1,498	1,260	1,083	1,016	1,039
	%		21.06	16.58	14.56	12.16	10.22	8.79	8.24	8.45
	1885	12,080	2,602	1,933	1,721	1,488	1,192	1,097	1,007	1,037
	%		21.54	16.00	14.34	12.37	9.86	9.18	8.33	8.56
	1886	11,893	2,716	1,963	1,611	1,456	1,120	1,025	982	1,020
%	100.00	22.88	16.51	13.54	12.24	9.42	8.62	8.42	8.57	

VII. tábla.

A beiratott és évet végzett tanulók.

	Az összes középiskolákban				A gimnáziumokban				A reáliskolákban			
	beiratott	évet végzett	kimaradt	évet végzet- tek %/o-a.	beiratott	évet végzett	kimaradt	évet végzet- tek %/o-a.	beiratott	évet végzett	kimaradt	évet végzet- tek %/o-a.
1882	41,789	38,567	3,222	92.1	36,432	33,649	2,783	92.8	5,357	4,918	439	91.8
1883	40,711	37,876	2,835	93.0	35,242	32,904	2,338	93.4	5,469	4,972	497	90.0
1884	40,473	37,520	2,953	92.7	35,243	32,751	2,492	92.9	5,230	4,789	461	91.2
1885	42,937	37,947	4,990	88.4	37,448	32,909	4,539	87.9	5,489	5,038	451	91.8
1886	41,508	38,655	2,853	93.1	35,525	33,134	2,391	93.8	5,983	5,521	462	93.8

Volt összesen tanuló a tanév elején a közoktatási miniszterium alatt álló 118 középiskolában

Ugyancsak a közokt. miniszterium vezetése alatt lévő 118 középiskolában a tanév végén

Kimaradt összesen

1883-ban	27,259	25,807	2,152 vagyis 7.8%
1884-ben	27,365	25,201	2,164 „ 7.8%
1885-ben	30,036	25,867	4,169 „ 13.9%
1886-ban	28,824	26,762	1,062 „ 3.7%

Ellenben a felekezetek autonóm vezetése alatt lévő középiskolákban volt:

	a tanév elején	a tanév végén	kimaradt összesen
1883	13,449	12,769	680 vagyis 5.1%
1884	13,099	12,319	780 „ 5.9%
1885	12,904	12,080	821 „ 6.4%
1886	12,684	11,895	789 „ 6.2%

X. tábla. A tanulásban tett előmenetel.

Évszám	A rendes tantárgyakat tekintve		Általában elégtelen osztályzatot kapott	Általában végzett	Általában elégtelenül végzett
	mindenből jeles	jó			
A középiskolákban általában:					
1882	4,744 = 9,8%	9,554 = 28,1%	15,680 = 38,8%	8,589 = 24,0%	76,0%
1883	4,545 = 12,0%	9,160 = 24,3%	15,792 = 41,1%	8,379 = 22,1%	77,8%
1884	3,103 = 8,8%	7,242 = 19,8%	18,770 = 50,1%	8,405 = 22,4%	77,8%
1885	3,087 = 8,0%	7,743 = 20,4%	18,559 = 48,8%	8,608 = 22,1%	77,8%
1886	2,668 = 7,2%	7,722 = 19,9%	19,233 = 49,8%	8,512 = 22,8%	77,8%
A gymnasiumokban:					
1882	4,497 = 13,4%	4,943 = 23,6%	13,911 = 41,8%	7,298 = 21,3%	78,8%
1883	4,248 = 29,9%	7,845 = 23,9%	13,699 = 41,8%	7,112 = 21,1%	78,8%
1884	2,983 = 9,0%	6,450 = 19,4%	16,107 = 48,8%	7,261 = 22,9%	77,7%
1885	2,833 = 8,8%	6,918 = 21,0%	15,731 = 47,8%	7,427 = 22,0%	77,8%
1886	2,647 = 8 %	6,899 = 20,8%	16,188 = 48,9%	7,400 = 22,9%	77,7%
A reáliskolákban:					
1882	247 = 5,1%	1,611 = 32,4%	1,769 = 36,0%	1,291 = 26,8%	73,8%
1883	297 = 6,0%	1,315 = 26,4%	2,098 = 42,1%	1,267 = 25,8%	74,8%
1884	170 = 3,6%	792 = 16,6%	2,663 = 55,8%	1,144 = 24,0%	76,0%
1885	204 = 4,1%	825 = 16,4%	2,828 = 56,1%	1,181 = 23,8%	76,4%
1886	241 = 4,4%	823 = 14,9%	3,045 = 55,3%	1,412 = 25,6%	74,4%

IX. tábla.**A tanulók életkorát tekintve.**

Minden ezer tanuló között

Mely évben	kelő időben végezte	elkésve végezte	kelő időben végezte	elkésve végezte	kelő időben végezte	elkésve végezte
	tanulmányait a középiskolákban általában		tanulmányait a gimnáziumokban		tanulmányait a reáliskolákban	
1883	835	165	818	184	847	153
1884	725	275	726	274	718	282
1885	743	257	743	257	736	264
1886	759	241	754	246	795	205

XII. tábla.**Nyilvános és magán tanulók**

Az összes középiskolákban volt :

Mely évben	nyilvános tanuló	magán tanuló
1884	36,652 = 97.7%	868 = 2.3%
1885	37,086 = 97.7%	861 = 2.3%
1886	37,754 = 97.7%	901 = 2.3%

A gimnáziumokban volt :

1884	31,866 = 97.5%	815 = 2.5%
1885	32,124 = 97.6%	785 = 2.4%
1886	32,304 = 97.5%	830 = 2.5%

A reáliskolákban volt :

1884	4,716 = 96.9%	53 = 1.1%
1885	4,962 = 98.5%	76 = 1.5%
1886	5,450 = 98.7%	71 = 1.3%

XI. tábla. **A tanulók szülők polgári állását tekintve.**

Évszám	Önálló östernelő	Önálló iparos, kereskedő, vállalkozó	tantervvel, köz- és magán	egyéb értelmiségi (orvos, ügyvéd stb.)	személyes szolgáltatást tevő munkás, napipészáros, szolga
A középiskolákban általában:					
1882	7,675 = 16.6%	13,107 = 41.0%	6,711 = 17.8%	8,798 = 18.9%	2,278 = 6.8%
1883	7,679 = 20.3%	12,597 = 38.8%	7,297 = 19.8%	8,106 = 21.5%	2,227 = 5.8%
1884	7,856 = 19.7%	12,333 = 32.8%	8,222 = 24.9%	6,507 = 17.8%	2,102 = 5.9%
1885	7,206 = 18.9%	12,857 = 34.8%	8,756 = 25.1%	6,270 = 16.8%	2,038 = 5.8%
1886	7,230 = 18.1%	13,102 = 33.9%	10,144 = 26.9%	6,188 = 15.9%	2,011 = 5.8%
A gymnasiumokban:					
1882	2,072 = 21.0%	10,682 = 31.8%	5,877 = 17.8%	8,124 = 24.1%	1,844 = 5.8%
1883	7,025 = 21.8%	10,199 = 31.4%	6,361 = 19.8%	7,453 = 22.9%	1,866 = 5.9%
1884	6,769 = 20.8%	9,961 = 30.4%	8,255 = 25.8%	5,979 = 18.8%	1,787 = 5.8%
1885	6,645 = 20.8%	10,266 = 31.4%	8,488 = 25.7%	5,755 = 17.5%	1,755 = 5.8%
1886	6,684 = 20.3%	10,315 = 31.4%	8,893 = 26.9%	5,638 = 17. %	1,806 = 4.8%
A reáliskolákban:					
1882	603 = 12.8%	2,475 = 50.8%	834 = 17.0%	672 = 13.6%	884 = 6.8%
1883	654 = 13.3%	2,368 = 47.8%	936 = 18.8%	653 = 13.1%	861 = 7.8%
1884	587 = 12.8%	2,372 = 49.8%	967 = 20.8%	528 = 11.0%	815 = 6.8%
1885	561 = 11.1%	2,691 = 53.8%	988 = 19.8%	495 = 9.8%	803 = 6.8%
1886	546 = 9.8%	2,787 = 50.8%	1,251 = 22.1%	533 = 9.8%	495 = 7.8%
A középiskolák vezetését tekintve 1886-ban:					
a közp. miniszr. vezetése alatt	4,509 = 16.1%	9,568 = 35.8%	7,125 = 26.7%	4,095 = 15.9%	1,847 = 6.1%
a felekezeti	2,921 = 24.8%	3,516 = 29.6%	3,019 = 25.6%	2,073 = 17.4%	364 = 3.1%

XIII. tábla.**Tandíjfizetésre nézve volt: (az összes középiskolákban)**

Mely évben	tandíjfizető	részben tandíjfizető	tandíjmentes
1882	29,987 = 78.1 ^o / _o	—	8,580 = 21.9 ^o / _o
1883	30,881 = 81.0 ^o / _o	—	7,195 = 19.0 ^o / _o
1884	29,653 = 79.1 ^o / _o	—	7,867 = 20.9 ^o / _o
1885	29,118 = 76.7 ^o / _o	860 = 2.8 ^o / _o	7,969 = 21.0 ^o / _o
1886	30,499 = 78.5 ^o / _o	931 = 2.4 ^o / _o	7,429 = 19.1 ^o / _o

A gymnásiumokban:

1882	26,120 = 71.8 ^o / _o	—	7,529 = 22.4 ^o / _o
1883	26,773 = 80.8 ^o / _o	—	6,131 = 19.2 ^o / _o
1884	25,838 = 78.9 ^o / _o	—	6,913 = 21.1 ^o / _o
1885	26,113 = 78.9 ^o / _o	792 = 2.4 ^o / _o	7,004 = 21.8 ^o / _o
1886	26,015 = 78.2 ^o / _o	860 = 2.8 ^o / _o	6,385 = 19.2 ^o / _o

A reáliskolákban:

1882	3,867 = 78.6 ^o / _o	—	1,051 = 21.4 ^o / _o
1883	3,908 = 78.6 ^o / _o	—	1,064 = 21.4 ^o / _o
1884	3,815 = 79.8 ^o / _o	—	954 = 20.1
1885	4,005 = 79.4 ^o / _o	68 = 1.4 ^o / _o	965 = 19.2 ^o / _o
1886	5,484 = 80.1 ^o / _o	71 = 1.2 ^o / _o	1,044 = 18.6 ^o / _o

XIV. tábla.**Ösztöndíjasok (az összes középiskolákban).**

Mely évben	intézeti ösztöndíj	idegen ösztöndíj	együtt
1882	—	—	2,614 = 6.8 ^o / _o
1883	—	—	2,410 = 7.22 ^o / _o
1884	1,987 = 5.3 ^o / _o	1,184 = 3.3 ^o / _o	3,171 = 8.5 ^o / _o
1885	1,574 = 4.2 ^o / _o	1,356 = 3.5 ^o / _o	2,930 = 7.7 ^o / _o

A gymnásiumokban:

1882	—	—	2,466 = 5.0 ^o / _o
1883	—	—	2,410 = 7.8 ^o / _o
1884	1,958 = 5.9	1,097 = 2.1	3,055 = 8.0 ^o / _o
1885	1,478 = 3.8	1,204 = 3.2	2,682 = 7.1 ^o / _o

A reáliskolákban:

1882	—	—	148 = 3.0 ^o / _o
1883	—	—	150 = 3.0 ^o / _o
1884	29 = 1.4 ^o / _o	87 = 1.3 ^o / _o	116 = 3.3 ^o / _o
1885	96 = 3.0 ^o / _o	152 = 1.9 ^o / _o	248 = 4.9 ^o / _o

Segélyezetttek és jutalmazottak :**A középiskolákban általában :**

Mely évben	Segélyezetttek	Jutalmazottak	Együtt
1882	6,562	—	6,562 = 17.0%
1883	7,596	—	7,596 = 20.1%
1884	8,105	—	8,105 = 21.6%
1885	6,461	1,894	8,355 = 22.0%

A gymnasíumokban :

1882	5,651	—	5,651 = 16.6%
1883	6,381	—	6,381 = 19.4%
1884	7,048	—	7,048 = 21.6%
1885	5,648 = 16.6%	1,751 = 5.8%	7,399 = 22.6%

A reáliskolákban :

1882	911	—	911 = 18.6%
1883	1,215	—	1,215 = 24.4%
1884	1,057	—	1,057 = 22.8%
1885	993 = 19.7%	143 = 2.8%	1,136 = 22.6%

XVI. tábla.**Egészségi állapot****A középiskolákban általában.**

Mely évben	Könnyű jellegetű betegségek	Súlyos betegségek	Járványos eset volt	Haláleset volt összesen
1882	15,679 = 89.2%	1,536 = 6.4%	828 = 3.7%	132 = 0.8%
1883	20,057 = 91.8%	1,350 = 5.8%	562 = 2.8%	128 = 0.4%
1884	27,591 = 90.8%	2,107 = 6.9%	659 = 2.1%	120 = 0.4%
1885	36,127 = 91.8%	2,675 = 6.7%	798 = 2.0%	—
1886	40,641 = 91.8%	2,573 = 5.8%	940 = 2.1%	122 = 0.8%

XVII. tábla.

A tanulók értékelési megnevezései.

A középfokokban általában:

Képzés éve	jó osztályzatot kapott	szakfolyamat osztályzatot nyert	kevésbé szakfolyamat osztály érdemelt	rosszat kapott	Reguláris eset volt
1884	28,835 = 63,8%	12,145 = 33,2%	1,087 = 2,8%	75 = 0,2%	3,483 = 9,8%
1885	58,474 = 62,1%	19,827 = 21,2%	1,083 = 2,2%	65 = 0,7%	3,328 = 3,6%
1886	23,838 = 53,1%	12,918 = 28,2%	553 = 2,2%	64 = 0,1%	2,358

A gymnasziumban:

1884	20,683 = 64,1%	10,348 = 32,4%	858 = 2,1%	67 = 0,2%	3,014 = 9,8%
1885	50,469 = 63,1%	11,051 = 34,3%	882 = 2,1%	38 = 0,3%	3,111 = 9,7%
1886	20,861 = 64,0%	10,812 = 33,2%	735 = 2,3%	58 = 0,2%	1,764

A reáliskolákban:

1884	2,732 = 58,0%	1,797 = 38,1%	179 = 3,8%	8 = 0,1%	479 = 10,1%
1885	5,008 = 60,9%	1,778 = 35,4%	201 = 4,0%	27 = 0,8%	415 = 8,8%
1886	9,108 = 57,8%	2,108 = 38,8%	178 = 3,3%	8 = 0,2%	392

XVIII. tábla. A középiskolák helyiségei.

Év	terem volt				torna-	könyv-	tanári	tanári in-	tanári in-	nyári torna-	óraközi hely-	táblákat	Kert és egyéb helyiségek	Összesen volt helyiség	Tanhelyiség	Műhely	Az önkormányzat által birtokolt helyiségek száma
	tanterem	tanterem	tanterem	tanterem													
1882	1,302	359	151	162	79	227	237	139	—	43	58	2,768	2,083	705	108	10	
1883	1,308	384	159	165	87	280	248	131	—	46	69	2,827	2,103	724	108	10	
1884	1,303	177,197	168	162	84	247	157,119	135	82	283	828	3,878	3,082	1,786	168	10	
1885	1,314	183,202	156	160	90	243	151,124	143	101	288	889	3,908	2,109	1,689	168	11	
1886	1,322	194,197	153	158	91	254	154,120	138	134	244	1,038	4,198	2,115	2,115	1,651	18	
A gymnásiumokban.																	
1882	1,074	289	78	106	89	202	177	123	—	80	55	2,053	1,616	437	—	—	—
1883	1,072	310	87	107	74	202	180	115	—	43	89	1,850	1,453	—	—	—	—
1884	1,085	143,166	83	106	74	212	124,89	122	73	219	680	3,148	1,847	1,439	—	—	—
1885	1,083	180,180	75	107	73	213	120,84	129	90	227	702	3,240	1,865	1,575	—	—	—
1886	1,081	161,168	75	106	79	224	121,91	134	117	234	828	3,407	1,875	1,737	—	—	—
A reálikolákban.																	
1882	228	70	73	56	10	25	60	16	—	3	4	545	437	108	—	—	—
1883	236	74	72	58	13	28	58	18	—	3	6	564	459	111	—	—	—
1884	218	84	76	56	10	85	83	19	9	14	163	782	435	297	—	—	—
1885	223	82	81	58	12	80	81	14	11	11	187	758	444	314	—	—	—
1886	231	83	89	52	12	30	83	29	14	17	10	785	445	340	—	—	—
Az intézetek hatósági vezetését tekintve 1896-ban.																	
A közoktatási minisztérium vezetése alatt állókban																	
A felekezeti iskolákban																	
895	134,148	128	126	69	136	96	92	85	85	119	619	2,735	1,487	1,285	—	—	—
427	60,49	25	32	22	118	55	28	53	48	125	414	1,455	613	840	—	—	—

A közoktatási minisztérium vezetése alatt állókban
A felekezeti iskolákban

XIX. tábla.

A taneszközök és könyvtárak állapota

Év szám	A természettudományi szakban fel volt szerelve	A földrajz és történe- lemhez	A szakhadkézi és mérési rajzhoz	A tornatanításhoz	Könyvtárral bírt	
					GYMNASIUM	REÁLIKOLA
1882	127 = 82,8% ¹ / ₂₃ - 82,1% ¹ / ₆	127 = 82,8% ¹ / ₂₁ - 75,0% ¹ / ₆	111 = 73,3% ¹ / ₂₄ - 75,6% ¹ / ₆	79 = 52,8% ¹ / ₁₃ - 42,9% ¹ / ₆	128 = 84,4% ¹ / ₂₄ - 75,0% ¹ / ₆	
1883	664,737 db. 128,188 db	151,423 db 10,541 db	65,256 db 34,945 db	9,106 db 1,639 db	789,687 kötet 58,287 kt.	129 = 86,0% ¹ / ₂₃ - 82,8% ¹ / ₆
1884	774,464 db, 129,270 db	164,714 db 12,867 db	71,280 db 30,524 db	10,084 db 1,960 db	888,565 kt. 72,094 kt.	
1885	131 = 87,3% ¹ / ₂₂ - 81,8% ¹ / ₆	131 = 87,3% ¹ / ₂₁ - 77,7% ¹ / ₆	118 = 78,1% ¹ / ₂₅ - 92,8% ¹ / ₈₅ - 86,8% ¹ / ₁₀ = 37,0% ¹ / ₆	11,158 db 1,828 db	112 = 74,2% ¹ / ₂₁ - 77,7% ¹ / ₆	
1886	925,116 db. 142,740 db	192,127 db 13,854 db	82,272 db 44,544 db	13,308 db 2,265 db	149 = 99,8% ¹ / ₂₆ - 92,8% ¹ / ₆	

Osszesen 709, 164 and
1,104,932 kötet

Minden szükséges tan- és segédesszkőzzel el volt látva

1882-ben	123 GYMNASIUM	=	az összesnek 81,4% ¹ / ₆	és 20 REÁLIKOLA	=	az egésznek 71,4% ¹ / ₆
1883-ban	118	"	78,4% ¹ / ₆	" 10	"	71,4% ¹ / ₆
1884-ban	121	"	80,3% ¹ / ₆	" 21	"	76,0% ¹ / ₆
1885-ben	122	"	81,8% ¹ / ₆	" 21	"	75,0% ¹ / ₆
1886-ban	122	"	81,8% ¹ / ₆	" 20	"	71,4% ¹ / ₆

A tanárokról.

Mely évben	rendes tanár	helyettes tanár	kisegítő óraadó	hitoktató	rendkívüli tárgyak tanítója	Együtt	
A középiskolákban általában :							
1882	1,527=62.5*	320 = 13.3	117 = 4.8	224 = 9.3	236 = 9.9	2,424	
1883	1,547=61.6	313 = 12.5	119 = 4.7	291 = 11.8	241 = 9.8	2,511	
1884	1,318=58.4	286 = 12.7	130 = 5.8	350 = 15.8	172 = 7.8	2,256	
1885	1,605=59.9	324 = 12.1	125 = 4.7	442 = 16.5	182 = 6.8	2,678	
1886	1,618=55.8	343 = 11.8	134 = 4.6	622*	214	183 = 6.3	2,900
A gymnasiumokban.							
1882	1,215=61.6	288 = 14.7	109 = 5.5	155 = 8.0	200 = 10.8	1,967	
1883	1,237=61.3	270 = 13.4	101 = 5.0	203 = 10.0	211 = 10.4	2,022	
1884	1,011=57.8	258 = 14.8	88 = 5.0	239 = 13.7	153 = 8.7	1,749	
1885	1,303=59.4	290 = 13.8	108 = 4.9	332 = 15.1	160 = 7.8	2,193	
1886	1,286=55.7	311 = 13.8	110 = 4.6	448 = 10.6	162 = 6.8	2,367	
A reáliskolákban :							
1882	312=68.2	32 = 7.0	8 = 1.7	69 = 15.1	36 = 8.0	457	
1883	310=63.4	43 = 8.8	18 = 3.7	88 = 18.0	30 = 6.1	489	
1884	307=60.6	28 = 5.5	42 = 8.8	111 = 21.9	19 = 3.7	507	
1885	302=62.3	34 = 7.0	17 = 3.5	110 = 22.7	22 = 4.5	485	
1886	322=60.0	32 = 6%	24 = 4.5	134 = 25.8	21 = 4	533	
Az intézetek kormányzatát tekintve 1886							
a közokt. miniszter alattlakban	1,127 = 56.1	278 = 13.8	69 = 3.4	430 = 21.4	107 = 5.3	2,011	
a felekezetiékben	491 = 55.8	65 = 7.2	65 = 7.3	192 = 21.6	76 = 8.5	889	
*) Jegyzet. A hitoktatók magas száma 1886-ban onnét ered, hogy az előző éveken ezeket sok intézet nem vette fel a tanárok létszámába.							

XXII. tábla.

A középiskolák

Év szám	Az intézetek közvetlen forrásaira						
	Ingatlanokból	Tőkepénzekből	az Állam-pénztárból	az orsz. vállalási alapokból	a tanulmányi alapból	a polgári közösek járulékaiból	egyébnek, hitközségek járulékaiból
1882	452,728		569,382	21,006	406,836	314,869	185,780
	—	13.49%	16.89%	0.88%	12.07%	9.84%	5.60
1883	409,339		595,774	20,131	416,862	284,933	228,985
	—	11.81%	17.18%	0.88%	12.02%	8.82%	6.60%
1884	523,798	283,988	713,947	21,672	407,005	332,894	187,453
	13.88%	7.84	18.18	0.86	10.87	8.49	4.77
1885	600,358	324,210	722,954	22,600	448,802	403,526	197,871
	14.38	7.87	17.04	0.88	10.88	9.49	4.48
1886	632,247	308,513	723,551	24,620	482,882	382,185	190,745
	14.86	7.30	16.86	0.86	11.12	8.80	4.89

A közoktatási miniszterium közvetlen							
1882	149,810		568,758	21,006	406,886	269,734	16,522
	—	6.10	23.48	0.87	16.80	11.34	0.66
1883	145,956		594,939	20,131	405,609	240,657	28,353
	—	4.8%	17.7%	0.8%	11.7%	8.8%	0.7%
1884	328,345	84,694	702,959	21,382	406,705	279,412	63,578
	8.81%	2.18%	17.91%	0.84	10.86	7.12	1.88
1885	373,790	80,786	710,714	22,200	448,452	345,647	64,611
	8.80	2.18	16.71	0.88	10.88	8.18	1.82
1886	398,264	82,735	695,961	24,470	482,582	325,983	65,254
	12.18	2.88	21.18	0.74	14.89	8.82	1.99

Az egyház autonóm							
1882	—	302,918	624	—	150	45,135	168,756
	—	31.88	0.07	—	0.68	4.75	17.78
1883	—	263,383	835	—	11,253	44,276	205,632
	—	7.8%	0.2%	—	0.8%	1.8%	5.9%
1884	197,453	199,289	10,988	290	300	53,482	123,875
	5.04%	5.00%	0.87	0.01	0.01	1.87	3.18
1885	226,568	233,424	12,240	400	150	57,879	132,260
	5.88	5.84	0.88	0.01	0.01	1.86	3.80
1886	233,983	225,728	27,590	150	300	56,252	125,491
	22.12	21.84	2.81	0.01	0.68	5.82	11.86

jűvedelmi forrásai.

szervezes ren- dek alapít- ványából	Az intézetek közvetlen céljaira			közvetett célokra		Összesen
	beiratai díjakból	tandíjakból	egyéb vagyas forrásokból	üzemeltetési alapról	külföldi se- gítványok- ból	
372,860	438,810		270,637	155,370	182,765	3,370,595
11.06	—	13.01	8.02	4.60	5.42	—
405,042	513,549		251,109	176,263	164,014	3,465,997
11.68%	—	14.81%	7.84%	5.66%	4.78	—
404,168	42,174	444,873	207,022	179,111	176,702	3,924,802
10.29	1.07	11.34	5.28	4.56	4.58	—
407,290	39,554	471,453	222,279	184,832	207,437	4,252,986
9.88	0.98	11.10	5.22	4.84	4.88	—
406,164	69,498	497,897	233,956	188,257	205,985	4,343,500
9.86	1.46	11.76	5.50	4.83	4.71	—

feldíjelete alatt álló intézetekben :

354,047	—	275,535	101,597	127,758	128,988	2,420,891
14.68	—	11.88	4.29	5.38	5.38	71.81
389,084	355,911		96,730	142,857	118,627	2,533,854
11.8%	—	10.8%	2.7%	4.1%	3.4%	73.1%
404,168	30,859	298,374	75,040	140,440	123,941	2,957,897
10.29	0.79	7.80	1.91	3.57%	3.15	75.4
407,290	84,357	315,361	92,262	145,416	149,261	3,200,157
9.88	0.81	7.43	2.17	3.41	3.60	75.20
406,164	57,281	389,457	121,532	143,166	142,629	3,285,478
12.86	12.86	10.88	3.70	4.86	4.86	75.87

vezetése alattiakban :

18,813	163,075	169,040		27,612	53,827	950,204
1.06	17.16	—	17.19	2.91	5.66	28.19
19,598	157,638		154,379	33,406	45,383	932,143
0.8%	4.6%	—	4.4%	0.9%	1.8%	26.9%
—	11,315	146,499	131,982	38,671	52,761	966,905
—	0.98	3.74	3.87	0.99	1.96	24.62
—	5,197	156,082	180,017	39,416	58,176	1,052,809
—	0.18	3.67	3.06	0.98	1.85	24.8%
—	6,317	158,440	117,424	45,091	61,356	1,058,022
—	0.89	14.97	11.10	4.25	5.80	24.18

XXI. tábla.**A tanárok képzése.****Általában :**

Mely évben	Oklevéllel bírt	Nem bírt
1882	1,451 = 59.8%	973 = 40.2%
1883	1,644 = 65.5%	867 = 34.5%
1884	1,613 = 71.5%	643 = 28.5%
1885	1,784 = 74.1%	894 = 25.9%
1886	2,205 = 75.9%	695 = 24.1%

A gymnasiumokban

1882	1,073 = 54.6%	894 = 45.4%
1883	1,207 = 59.7%	815 = 40.3%
1884	1,150 = 65.8%	599 = 34.2%
1885	1,355 = 61.8%	838 = 38.2%
1886	1,714 = 72.8%	653 = 27.2%

A reáliskolákban

1882	378 = 82.1%	79 = 17.9%
1883	437 = 89.8%	52 = 10.2%
1884	463 = 91.8%	44 = 8.2%
1885	429 = 88.5%	56 = 11.5%
1886	491 = 92.1%	42 = 7.9%

A közokt. minisztérium vezetése alattiakban

1883	1,227 = 71.4%	491 = 28.6%
1884	968 = 67.8%	470 = 32.2%
1885	1,342 = 70.8%	529 = 29.2%
1886	1,578 = 78.8%	433 = 21.2%

Az egyházak aut. felügyelete alattiakban

1883	417 = 52.6%	376 = 47.4%
1884	407 = 49.2%	411 = 50.8%
1885	442 = 49.8%	365 = 50.2%
1886	628 = 70.6%	261 = 29.4%

XXII. tábla. A középiskolák kiadásai

Év szám	Személyi illetmények fejében	Dologi szükség- letekre	Átmenetiekre	Ösztöndíjak fejében	Segélyek és jutal- mak fejében	Összesen
Általában						
1882	2.211,079 = 64,47	687,268 = 20,19	98,414 = 2,87	159,522 = 5,06	219,308 = 6,91	3.370,595
1883	2.303,469 = 66,5	734,705 = 21,5	82,353 = 2,4	175,230 = 5,0	170,240 = 4,9	3.485,997
1884	2.389,551 = 69,87	948,402 = 24,18	207,268 = 5,28	173,674 = 4,42	205,907 = 5,26	3.924,802
1885	2.487,026 = 68,5	1.061,972 = 25,0	310,865 = 7,3	180,966 = 4,3	212,117 = 4,9	4.252,966
1886	2.553,378 = 68,9	1.157,048 = 26,6	223,844 = 5,8	117,648 = 4,1	226,062 = 5,3	4.348,500
A közokt. miniszterium vezetése alattiakban						
1883	1.754,387 = 69,2	238,701 = 11,7	223,833 = 8,6	142,840 = 5,6	114,291 = 4,5	2.539,954 = 73,1
1884	1.925,780 = 46,6	239,346 = 18,5	132,089 = 3,4	140,198 = 3,6	120,476 = 3,1	2.557,887 = 73,4
1885	1.897,970 = 44,6	829,765 = 19,5	192,864 = 4,5	148,198 = 3,5	131,350 = 3,0	3.200,157 = 75,8
1886	1.950,877 =	823,418 = 28,1	122,114 = 3,7	142,199 = 4,5	147,070 = 4,5	3.285,476 = 75,6
A fellekeselek aut. vezetése alattiakban						
1883	549,082 = 16,5	129,704 = 3,8	184,938 = 4,8	32,390 = 0,9	55,949 = 1,6	932,143 = 26,9
1884	463,761 = 14,89	209,056 = 5,4	75,179 = 1,9	33,478 = 0,9	85,431 = 2,3	866,805 = 24,6
1885	569,082 = 13,9	282,207 = 5,4	117,991 = 2,8	32,787 = 0,8	80,758 = 1,9	1.053,809 = 24,8
1886	608,701 =	233,630 = 22,3	101,230 =	35,489 =	78,992 =	1.058,032 = 24,4

LUCIUS CORNELIUS SULLA

A RÓMAI

ALKOTMÁNYJOG TÖRTÉNELMÉBEN.

SZÉKFOGLALÓ ÉRTEKEZÉS

SCHWARCZ GYULA

RENDES TAGTÓL.

(Olvastatott a II. osztálynak 1887. október 10-diki ülésében.)

BUDAPEST, 1887.

KIADJA A M. TUD. AKADÉMIA.

Korunk bűvárai bámulatra méltó buzgalmat és elmeélt fejtettek ki már is a római jog forrásainak tanulmányozásában, tagadhatatlanul: és mégis, ba csak ámitani nem akarjuk magunkat, lehetetlen be nem vallanunk, hogy jó része annak, a mit egy Mommsen, Marquardt, Madvig, Herzog és mások a római alkotmányjog irodalmi és epigraphikai maradványaiból rendszerré, bevégzett egészszé építeni igyekeztek, vajmi gyakran s nem egy tekintetben még mindig csakis a töredékszerűség jellegét viseli magán. Bátran el lehet mondani ma már ezt még azon korszakról is, a melynek emlékezete a legélénkebb benyomásokat hagyta hátra az egész római történelem folyamából a modern alkotmánypolitikusok elméjében: sem C. .Tulius Caesar, sem Octavianus Augustus korából nem bírjuk még tiszta, világos képét nyújtani a római alkotmánynak, kellő jogi élel és tudományos szabatosággal az államhatalmi jogkör valamennyi nagy ágában; sőt minél jobban belemélyednek bűváraink a források kritikai tanulmányozásába, annál nagyobb mérvben halmozódnak föl a lépésről lépésre nagy erőfeszítéssel kisajtott államjogi eredmények folytán a vitás kérdések.

Vájjon hol gyökerezik a szülő oka e sajtyszerű helyzetnek?

Nézetem szerint mind e kritikai válság magával a korunkra szállott összes kútfők belső természetével áll elválaszthatatlan oktnai kapcsolatban: nem bírjuk többé a maga egészében felölelni a múltat, a melynek oly sok tanújele örökre visszahozhatatlanul lebbent előlünk vissza az idők homályába; ámde kétségtelenül kevesebb nehézséggel állanánk ma már szemközt, ha bűváraink s köztök mindjárt első helyen Momm-sen, a nagy forrásfölfedező, esetről esetre meg nem feledkez-nének, — folyton újabb és újabb föliratok diadaléretteljes

értékesítése közben azon kitölthetetlen hézagról, melyet minden egyes alkotmánytörténelmi korszakra vonatkozólag, maga a római szakirodalom hagyott hátra a XIX. század reál-philológiai kutatásaira. Hisz ma már azt sem vagyunk képesek határozottan megmondani, hogy Junius Gracchanus könyvei »De potestatribus«¹⁾ mennyire fognának kritikailag megbízható világot vetni a Kr. e. második század illető évtizedeiben főnállóit köztársasági intézmények összességére, mint egy »önmagában bevégezett, következetesen keresztülvitt alap gondolatokon nyugvó egész «-re, ha e könyvek, eltekintve egyes, ki nem egészülő töredékeiktől, már jó korán el nem veszték volna! Hogy lehetnének tehát képesek kimutatni, hogy vájjon Q. Mucius Scaevola, C. Aquilius Gallus és ennek tanítványa, Sext. Sulpicius Bufus mennyire engedtek tért, és ugyan mennyire helyes kritikai alapon az államjogi kérdéseknek az ő jogi tankönyveikben, s hogy tételeik mennyire vág-
tak össze a velők egykorú államjogi juris interpretatio nyilatkozványaival, a köztársaság azon éveiben, a melyekben az annalisták már mindent pártszempontból, mintegy visszafelé okoskodva a saját koruk intézményeiből és pártviszonyaiból, gyártogathatták egész szabadon, egész kényelmes biztonságban a régebb századok római államéletének történelmét? Igen, épen ezért, mert a magánjog terén oly nagyszerű római géniusz nem hagyott az utókorra oly műveket, a melyek kritikailag megbízható egészét tárnák eléink minden egyes alkotmánytörténelmi korszakból az azidétt érvényben állott római

¹⁾ Ulpian. Dig. X. 13. 1.: »Gracchanus denique Junius libro septimo de potestatribus.« — Joli. Lyd. De Magistr. J. 24.: **Ἰούλιος Γραχχηνός ἐν τῇ περὶ ἐξουσιῶν** — M. Junius Sodalis — Írja Cicero Pomponius fiának, Atticusnak — de potestatum jure pluribus verbis scripsit ad patrem tuum, perite meo quidem judicio et diligenter.« Ez a dicséret, hogy »periter meo quidem judicio« nem valami sokat nyom ugyan a latban, Cicero tollából, a ki minden nagy szónoki és irodalmi érdemei mellett sem lehet tekintélyszámba, midőn a Junius Gracchanus idejebeli római alkotmányjogról van szó: ámde magának Junius Gracchanusnak töredékei mégis komolyabb méltatást igényelhetnének a modern államtudomány részéről, mint a minőben azok Niebuhr óta, — ennek túlzásai daczára, tényleg a jogtörténelemmel foglalkozó philologok részéről egész mai napig részesültek. L. majd a »Demokratie« című művem II. köt., hol bővebben fogok e kérdéstről szólni.

államjognak, s mert az, a mi a köztársaság különböző alkotmánytörténelmi korszakainak államjogi törvényhozásából a Digestákba szorult, az a többszörös szerkesztői át meg átöntés folytán a maga szerves államjogi összefüggését, mint alkotmánytörténelmi anyag, legnagyobbreszt már rég elvesztette, sőt jórészt a byzanti autokratória államjogának szellemében át meg átídomítva, eredetileg köztársasági jelentőségéből már rég kivetköztetve lőn: épen ezért nagyon is túlmerész föladatra vállalkozott Mommsen, midőn a fönlévő irodalmi készletből, meg a különben eléggé meg nem becsülhető föliratokból — egy önmagában teljesen bevégezett, minden ízében következetesen keresztülvitt alap gondolatokon nyugvó egész államjogi rendszert igyekezett reconstruálni — ein geschlossenes, auf konsequent durchgeführteu Grundgedanken ruhendes Ganzes¹⁾ — a maga »Römisches Staatsrecht« című nagy művében. S ha még ezt csak egy vagy más kortani háttérvonalaiban élesen kimetsződő fejlődési phasisra igyekezett volna csupán kimutatni! Nem, Mommsen a római államjog alap gondolatainak egyöntetűségét keresztül igyekszik vezetni a római történelem összes korszakain; hatalmában mindannak, a mit a rómaiak a királyság végnapjaitól le egész a császárság byzanti hanyatlásáig irodalmilag és epigraphikailag ránk szállítottak, szembe száll ezen erős szellem vajmi gyakran még azon követelményekkel is, a melyeket egy több mint tizenkétszáz éves történelmi fejlődés elvitázhatatlan nagy tényének tekintetei támasztanak az alkotmánytörténelmi kritika irányában. Valóban nem lehet, hogy bárminő csodálattal viseltessünk is Mommsen epochális búvárlatai iránt, mégis némi skepsis ne fogjon el bennünket azon egységes államjogi rendszer belső történelmi hűségének kimerítő volta iránt, a mely egységes államjogi rendszernek különben oly mesterileg kidolgozott keretébe ép annyira körültekintő, mint éleselmű kritikával az egymástól legtávolabb fekvő korszakok, tehát a legkülönbözőbb fejlődési phasisok legapróbb államjogi mozzanatait is beleilleszteni törekszik ez a nagynevű búvár. Hisz a római magánjog fejlődési menetében is három nagy

¹⁾ Hsl. ö. Herzog, »Geschichte u. System d. röm. Staatsverfass.« I. XXXIV. és köv. 11.

korszakot ismer föl még egy oly egyetemlegesítésekre hajló jogi gondolkodó is, mint Ihering: pedig mennyire színgazdag változatosságot mutatnak még csak a királyság megszűntétől Diocletian kormányzati reformjának keresztülviteléig is az államintézmények, a magánjog aránylagos mozdulatlansághoz képest!

Ily gondolatok támadnak önkéntelenül is bennünk, midőn a római alkotmányjog válságait tanulmányozva, azon vezéreszméket keressük, a melyek az államintézmények többszörös módosítása által a római császárság tulajdonképeni megalapításához vezettek Tiberius korában.

Jelen értekezésemnek is ez képezi a tárgyát: örvendeni fogok, ha, midőn rendes tagi székemet ez értekezésem által az Akadémia kegyességéből ezen osztályban elfoglalni szerencsém vagyon, némi részben e nagy kérdések tisztázásához liozzájárulhatok.

Tisztelt Akadémia!

Azt szokják hangoztatni még a legújabb államtudományi szakirodalomban is, hogy nagyon nehéz a római császárságot szabatosan berovatolni azon államformák bármelyikébe is, a melyeket eddigelé a tudomány fölállított.

Hogy azonban ezt tehessük, ki kell előbb tisztáznunk, ugyancsak az államformatan szempontjából, azon anyagot, melyet a történelmi fejlődés a tudományos elemzésnek szolgáltat. Más szavakkal, hogy megérthessük Octavianus Augustus államjogi állását, mint a melytől a római császárság fölavatását, habár nagyon is hibásan, keltezni szokták, vissza kell mennünk Lucius Cornelius Sulla dictatorságáig »legibus scribendis et reipublicae constituendae,« és hogy megérthessük Sulla alkotmányreformját, föl kell kutatnunk az alkotmánypolitikai mozgalmak azon rugóit, a melyek a politikai pártküzdelemnek már M. Livius Drusus kezdeményezése folytán megtermekeenyítő lökerőt kölcsönöznek vala.

A sociusok szövetséges köztársaságának confiniumi alkotmányozása kimagasló tünet az ódonság történetében. Róma nem merített tanulságot az új eszméből; Róma azt teljes horderejé-

ben tán még akkor meg sem értette: de a római állampolgár jogot azért ha nem is föltétlenül egyszerre, mégis kénytelen volt a szövetséges köztársasággal vitt kemény csaták után lassacskán kiterjeszteni majd mindazon népekre, a melyek számára azt a kegyes és bölcs Livius Drusus békés úton, vérontás nélkül. törvényhozás útján megszerezni óhajtotta volt. Már Kr. e. 90-ben Lucius Julius Caesar consul törvényjavaslatot fogadtatott el, a melynek értelmében római állampolgárjogot nyertek mindazon latin városok s egyéb itáliai városok is, a melyek e háborít folyamában Róma iránti hőségüket megőrizték, föltéve, t. i. hogy e városok a római polgárjogot saját magok is elnyerni óhajtották. Ekkor léptek a római állampolgárjog kötelékébe a latinok és etruskok; Herakleia és Xeapolis görög városok azonban nem óhajtottak részesülni ezen előléptetésben: kevéssel ezután jött létre a Lex Plautia Papiria, tribuni törvény, melynek értelmében szintén megnyerhették a római állampolgárjogot mindazon községei a Róma ellen hősileg harczoló szövetséges köztársaságnak, a mely községek 60 nap alatt e végett a római praetornál jelentkeztek. E rendszabály meg is tette csakhamar a maga hatását: L. Cornelius Sulla és Cn. Pompeius több ponton győztek volt már ekkor Italia seregei fölött és a szövetséges köztársaságnak számos községe jelentkezett is ily körülmények között azon kenezért, melyet mint diadalt fegyverrel kivínia Pompeadius Stilonak nem adatott, Livius Drususnak pedig törvényhozás útján kieszközlenie nem sikerült.

A római állampolgárjog kiterjesztésének követelményeit a győztes párt természetesen korántsem vette oly komolyan, mint azt a Livius Drusus politikája kilátásba helyezi vala; Gn. Pompeius consul a maga törvényével csakis latin polgári jogokat, nem pedig római állampolgári jogkörrel adatott a transpadan gallok kiváló, Rómához hű elemeinek és a Kr. e. 89-dik évi census alkalmával P. Crassus és L. Julius Caesar censorok az új római állampolgárokat nem az összes 35 tribusba osztották be, hanem csakis 8 tribusba: nehogy az ősi időktől fogva vezetést gyakorlott elemek a maguk mestersegesen ápolt szavazattöbbségével most háttérbe szorítsanak

az újabban fölvetett elemek szavazatai által a comitiákon.¹⁾ Ez teljén korántsem oly rendszabály volt, a mely kielégíthette volna a főnnálló alkotmány erőszakos kitágítására, vagy épen szétrobantására törekvő új néppártot; és ha ugyancsak még 89-ben sikerült is a derék M. Plautius tribunnak keresztülvinnie egy törvényt, a melynek értelmében a lovagrendiek az esküdtbíróági uévjegyzék monopóliumát elvesztették, és az esküdtbírák választása a tributcomitiákra ruházott, még pedig akként, hogy minden egyes tribus a saját kebelélieől 15 esküdtbíró volt választandó, tekintet nélkül a maga rangosztályi, úgy mint senatorius, lovagrendi vagy egyszerű plebeius állására: e jogtágítás még sem volt, de nem is lehetett képes az új néppártot a főnnálló alkotmánynyal kibékíteni, és ugyan már csak azért sem, mintán csupán a 8 tribus új állampolgárai magokat a többi tribus régibb állampolgárainak óriási szavazattöbbségével szemben, a végeredményben ez alapon sem érvényesíthették; pedig a Lex Varia de maiestate még mindig megkövetelte, és első sorban az új néppárt közöl, a maga áldozatait. Másfelől azonban a közgazdasági válság oda szorította még a mérsékeltbb pártárnyalatokat is, hogy lehetővé tette Asellio praetornak törvényt alkotatni, a mely betiltott a kölcsönzött tüke után egyáltalán minden kamatot és a bírakat is oda utasította, hogy kamatot semmiféle hitelezőnek többé meg ne ítéljenek.²⁾ A tükepenzesek e törvényre azután azzal feleltek, hogy e törvény indítványozóját, Plautius praetort, midőn ez épen holmi valóságos szertartással volt elfoglalva, agyontítették, és jellemző az akkori római jogrendre, hogy nem akadt senki, a ki ezért a gyilkosokat feleletre vonta volna.

Ez alatt Rómát M. Aquillius dőre diplomatái fogásai egy óriási háborúba bonyolították: a Mithridates elleni háborút értem, a melynek vésteljes esélyeitől csak L. Cornelius Sulla hadvezéri lángelméje mentette meg. De Sulla, már 93-ban praetor, nem oly könnyen jutott hozzá, hogy átvehesse azon légiók

¹⁾ Vell. Paterc. II. 20. Hsl. e. Mommsen R. G. II. 230. kv. és Herzog I, 498. 1. — Mommsen, Rom. Staatsrecht, III. I. 678.

²⁾ Appián. I. 54. — μή δαυελξεν ενπλ τούκικς. Hsl. e. Herzog. I. 250. A. 4. Ihering ih. Mommsen i. h. Büichsenschtz Krb. u. Bes. i. Alt. i. h.

parancsnokságát, a melyek alatta azután megtették Rómának ezt a hazamentő szolgálatot. Consul volt ugyan ez évben Sulla, s így mint különben is már 93 óta jártas keleten, teljes joggal ragaszkodott ama légiók vezényletéhez: ámde Marius, a cimberék legyőzője is élt még, és a maga javíthatatlan hiúságában egyáltalán nem akart alkalmat engedni másnak arra, hogy az ő hínevét a csatatéren elhomályosítsa. A korlátolt tehetségű, műveletlen vén katona teljesen elvesztette népszerűségét a Saturninus-féle államcsíny alkalmával: akkor odaadta magát vakeszközül a senatus többségének, csakhogy legbensőbb politikai barátját, Saturninust, híveivel és itálbarát terveivel együtt agyongázolhassa: vájjon hogy lett volna o képes most kicsavarni a consul kezéből a vezérbotot, ha nem számíthatott volna egyéb segédre, mint Vercelli és Aquae Sextiae babérait! Meg is találta ezt Publius Sulpicius Rufusban, ez ékesszóló néptribunban, a ki patriciusi születése daczára beállott plebeiusnak, csakhogy magát tribunná választathassa, és mint ilyen átalakítólag hathasson törvényhozásilag a tarthatatlan államintézményekre. Nem akart ő gyökeres reformot, mint Saturninus: a kiegyenlítés, az érdekek egyeztetése képezte az ő politikai törekvéseinek is a czélját, mint egykor Livius Drususnak. Sulpicius oly törvényjavaslatokkal lépett föl mint néptribun a comitiák előtt, a mely törvényjavaslatok ismét nyíltan hadat izentek a senatus többsége politikájának, sőt érzékenyen sújtották annak társadalmi tekintélyét. A legártatlanabb volt e törvényjavaslatok közt talán még az, a mely a Lex Varia alapján száműzöttek visszahívását volt elrendelendő. Egy másik törvényjavaslatban Sulpicius az új állampolgárok szétosztását az összes tribusokba követeli vala, és egyúttal a fölszabadítottak, tehát a volt rabszolgák szavazatjoggal való fölsruháztatását szintén az összes tribusokban; egy harmadik törvényjavaslat pedig oda irányúit, hogy zárassanak ki a senatusból mindazon senatorok, a kiknek több adósságuk van 2000 dénárnál. Elképzelhetjük, hogy minő hangulatba hozták e törvényjavaslatok azon nagy államtestnek összes pártárnyalatait, a melynek eddigelé csak a társadalmi tekintélye volt nagyobb tagjai egy részének legendaszerűleg megdicsőült vérgőgjénél, s a másik

jó nagy résznek embertelenül lelketlen uzsorás üzelmek, vagy provinciális zsarolások által fölhalmozott roppant vagyontörvényértékénél. Még lia nem jelentette volna is az új állampolgárok követelt szétosztása az összes tribusokba teljes tönkretűjtését a senatus eddigi többsége politikájának: úgy e megbélyegző ráutalás számos senator zilált anyagi viszonyaira, függő helyzetére már magában véve elégséges lett volna arra, hogy a conservatív érdekek összes hagyományos bajnokai, mindenek fölött pedig a senatus többsége mindent megmozgassanak, csak hogy Sulpicius javaslatai törvényerőre ne emelkedhesenek. A senatus tehát utasította a consulokat, L. Cornelius Sullát és Quintus Pompeius Rufust, hogy gátolják meg valamiképen, ha fegyveres erővel nem lehet, hát holmi vallási szertartással a Sulpicius törvényjavaslatának megszavaztatását, rendeljenek holmi ünnepélyességeket, a melyek folyama alatt a római államjog értelmében a comitiák egybe ne gyűlhessenek.

Sulla bizonyára örömeztőbb választotta, volna — miként az alábbiakból megérthetjük — a Sulpicius törvényjavaslatainak megszavaztatását, mint e babonásdi szemfényvesztést, melyet mint fölvilágosult, sőt magas műveltségű, valóban gondolkodó államférfi csak utálhatott lelke mélyéből. De a légiók sem voltak kéznél; ott táboroztak az ő consularis hadai a Strabo proconsuléival együtt a messze Campaniában: azt a fegyveres erőt pedig, a melyet rögtön alkalmazhatott volna a városban, vajmi könnyen szétugrasztották volna a néppárt fölfegyverzett hívei, s ezek közt Sulpiciusnak 3000 főnyi úgynevezett testőre. Sulla tehát jó képet vágott a rá nézve oly kellemetlen játékhoz, és megkezdte a vallásos szertartás álezájába burkolt szemfényvesztő műveleteket, a mint ezt 700 éven át előtte a Romulus fideicommissumának letéteményesei a római államjog szabványai szerint, bitbuzgó kegyeletből, kötelességtudó lelkeszegénységből, ha nem csupán az állami eszélyesség kedvéért tevék. Sulpicius csapatai azonban fölvonulnak a piaczra, és oly nagy erővel lépnek föl, hogy megfutamodik előlök mindenki: egy véres összecsapás után, még magok a consulok is. A menekvő consul Sulla azután beszünteti a szertartásteljes műveleteket, a comitiák összegyűlhetnek és megszavazzák a Sulpicius törvényeit.

Ezzel a Sulpiciussal lépett most benső frigyre Marius. Sulpicius reformját hajlandó volt támogatni a Livius Drusus letiprója: viszontszolgálat fejében csak azt követelte a néptribuntól, hogy törvényt alkottasson, a mely megfoszsa Sullát a *consul* a főparancsnokságtól, és ő rá, Mariusra, ruháztassa a Mithridates ellen indítandó összes hadak fővezérségét. A comitiák meg is szavazták e törvényt: de Sulla, ki ez alatt Campaniába ment a táborba, Róma ellen vezette most a légiókat, betört a városba, halálra íteltette egyszerű *senatusconsultum* által a Sulpicius pártjának tizenkét főemberét, — Sulpiciust ki is végezték, Marius megmenekült — és hogy betetőzze ezen államcsínyt, ő, a *consul* Sulla, figyelmen kívül hagyva a köztársaság államjogát, önhatalmilag oly intézkedéseket tett, a melyek jórészt átalakították már most az öröklött alkotmányt. Elsőben is a *centuriata comitiák* szervezetét módosította: Mommsen azt hiszi, hogy Sulla a *conservatív* alkotmánypolitikát igyekezett érvényre emelni, midőn módosításával a Kr. e. 241 -ben létre jött szervezetnek, mely minden egyes vagyonfoki osztálynak az öt vagyonfoki osztály közül egyenlő szavazatmennyiséget biztosít vala — látszólag ez ősrégi, *serviusi timokratia* értelmében — az összes szavazatoknak majdnem felével magát az első vagyonfoki osztályt vagyis azon osztályt ruházta föl,) a melynek tagjai legalább is 100,000 *sestercius* értékre voltak becsülve: ámde helyesebben fejezi ki, a gyökeresen megváltozott gazdasági viszonyokhoz képest e rendszabály alkotmánypolitikai jelentőségét nézetem szerint — Herzog, a ki azt mondja, hogy a *centuriata comitiák* ezen szavazattjogi reformja által Sulla a közép-vagyonú állampolgároknak kívánta a szavazattöbbséget, és így a *consulok*, *praetorok*, *censorok* választásánál is túlnyomó befolyást biztosítani.²⁾ A néptribuni jogkört Sulla ugyan-

¹⁾ Mommsen R. G. II. 259.

²⁾ Herzog i. m. I. 502. Drumann (Rom. Gesch. II. 438.) egyébként azt hiszi, hogy Appián (I. 59.) szolgálván e részben főforrásul mind e rendszabályok részleteinek megítélésénél, még az is lehetséges, sőt valószínű, hogy a görögül ívő római író ezen állítólag Kr. e. 88-ban tett intézkedéseket egyszerűleg egybetévesztette a későbbi, 81-diki törvényhozásával Sullának. Drumann egyáltalán nagyon rossz szemmel tekint Suliára.

ekkor megszorította: csak oly javaslatokat engedett a tribünök által a comitiák elé terjeszteni, a melyekre nézve a senatus előleges határozata e jogot már engedélyezte; hogy épen oly értelemben veendő ez, mint a hogy a senatus beavatkozási joga a tribünök által a comitiák elé terjesztendő javaslatok érvényét illetőleg Hortensius törvényhozása előtt fennállott, ezt Mommsen és Herzog aligha tudnák beigazolni. Egyúttal kapcsolatban e törvények megalkotásával — Sulla kiegészítette az utóbbi időkben számerejében nagyon megfogyatkozott senatust: 300 új senatort léptetvén bele e nagy államtestbe. Ámde Mommsen és Herzog újból kritikátlanul járnak el, midőn amaz azt mondja, hogy »natürlich im optimatischen Interesse,«¹⁾ emez pedig azt, hogy »mit 300 neuen Mitgliedern aus der konservativen Partei«:²⁾ Sulla későbbi 81-diki törvényhozásából ugyan támpontot e nézet beigazolására alig fogna valaki találni: a fenforgó esetre nézve pedig forrásaink hallgatnak. Végül, hogy segítsen a közgazdasági nyomoron: Sulla törvényt alkotott, a mely az adósok érdekében a kamatot 10%-ra szállította le, és ugyanekkor nagymérvű gyarmatalapítást helyezett kilátásba. Appián szerint³⁾ Sulla mind e törvényeit consultársával Pompeius Rufussal egyetemben szavaztatta meg, tehát e tekintetben szerényebb államjogi álcza alatt, mintsem hogy egyszerűleg kényúri eljárást lehetne Sulla e kezdeményezésében fölfedezni: ámde kétséges még így is, hogy vájjon csakis a comitiák által szavaztatta-e meg Sulla e »törvényeit,« vagy pedig első sorban a »senatus« által? Megtörténhetett ez utóbbi is; hisz ha nem érezte magát a légioi élén a Róma város belsejébe égő zsarátnokkal a kezében berontó Sulla feszélyezve a római állam egyik ősrégi sarktétele, a provocatio joga által, hanem félrelökve a Valerius Poplicola legendaszerű törvényhozásának e szent örökét mint valami xúpctvvoq, és megvonva a római állam-

¹⁾ és ²⁾ li. lih.

²⁾ A kamattörvényre nézve legalább ugyanezt mondja Festus is: p. 675: »unciaria lex appellari coepta est, quam L. Sulla et Pompeius Kutas tulerunt, qua sancitum est, ut pebitores decimam partem etc.« Drumann nézetének ellent mond azon bevégzett tény, miszerint Sulla a maga 81-diki törvényeit nem mint consul, hanem mint »dictator legibus scribendis et republicae constituendae« alkotta meg.

polgároktól egyéni, sőt személyes szabadságuk legnagyobb biztosítékát, egyszerűleg senatus consultum által ítélte balálra, minden állami jogszolgáltatás nyílt gúny jára, a levett ellenpárt vezetőit: ugyan mért kímélte volna a rohamos államcsínye alkalmából a comitiákat, midőn a törvényhozási kezdeményezés jogát Sulla maga is végérvényesen a senatus ellenőrzése alá őhajtotta, még a későbbi, majdani békés, normális idöket, normális államéletet illetöleg is helyeztetni. Azután Sulla egész később kifejtett alkotmánypolitikájának szellemében állott volna-e, csakis a comitiák által szavaztatni meg egy ily törvényt, mely pl. a centuriata comitiák szavazati jogkörét volt átalakítandó? Bizonyára nem; és ha leszavaztatta is Sulla e törvények fölött a comitiákat, minden valószínűség szerint ez csak azután történhetett, miután már előbb a maga javaslatait a senatussal elfogadtatta volt.

Az új consulválasztások már Sulla törvényeinek értelmében ejtettek meg: Gnaeus Octavius optimatpárti mellett azonban Lucius Cornelius Cinna lett megválasztva consullá, tehát oly jelölt, a ki a legszélsőbb néppárthoz tartozott. Minden elfogulatlan kritikus e tényből azt fogná következtetni, hogy Sulla említett törvényei korántsem voltak tehát oly szükkeblölég conservativ pártpolitikai actusok, hogy a néppárt még csak életjelt sem bírt volna adni maga felöl ezen állítólag oly szörnyen conservativ törvények lélekfojtólag ránehezödő súlya alatt; sőt midőn a forrásainkban azt olvasuk, hogy ez a rengeteg hatalmú Sulla, a ki alig egy évvel ezelött majd csak hogy nem agyonzúzta és majd csak hogy nem el is hamvasztotta Rómát, a Cinnának consullá választása folytán nemcsak hogy nem gerjed ádáz haragra, sőt inkább jóindulatúlág kezét fog Cinnával, e szélső néppárti rajongóval, és a helyett, hogy valamely önkényszerű fogással megfosztaná őt a consulságától, hát még egész nyugodt lélekkel száll hajóra Ázsiába vitorlázandó, beérve azzal, hogy Cinna is fölesküdütt immár az új törvényekre, — mondom, midőn ezt olvassuk a legjobb hitelességű forrásainkban, hát akkor minden elfogulatlan államtudományi kritikus egyszerűleg bevallaná, hogy nem szükség ezért Sullát könnyelműséggel, politikai érzékhiánnyal, botránnyos non-chalance-szal stb.

vádolni, a mint ezt Mommsen s részben Herzog is teszi,¹⁾ de hogy sokkal könnyebben kimagyarázhatja magának a történetíró e tünetet, ha nem azon merev előítéletből indul ki, hogy Sullát okvetetlenül csakis mint a lehető legszűkeblűbb conservatív alkotmánypolitikust szabad méltatni, hanem ha előbb fontolóra vesszük Sulla összes alkotásait, tárgyilagosan számítoljuk le azok értékét az akkori politikai, közművelődési és gazdasági viszonyokhoz képest, és csak azután, ha már minden oldalról tüzetesen szemügyre vettük az ő alkotásainak természetét, csakis ezután mondjuk ki, hogy minő irányzatot követett Sulla az ő törvényhozásában!²⁾ Sulla nem akarta sem a történelmileg megdicsőült családok régi hatalmának restaurációját; nem akarta sem ezzel együtt, sem e nélkül a nagy tőke és a nagy fekvő birtok megingott uralmának consolidálását, az állampolgári egyéni erők szabad fejleszthetésének rovására, miként fényesen ki fog ez világiam az ő 81-diki alkotmányozó törvényhozásából. Sulla tehát nem volt conservatív. És ha Sulla nem volt conservatív politikus: úgy nem hibát követett ő el a saját maga szempontjából, midőn oly törvényt alkotott, a mely lehetővé tette egy Cinnának consullá választását, és a midőn ő a rengeteg hatalmú, sem nem akadályozta, sem nem semmisítette meg ezen consullá választást: nem, nem hibát követett el Sulla az ő alkotmány politikájának szempontjából, hanem egyszerűleg kimutatta tán akaratlanul is úgy a kortársak, mint az utókor előtt, hogy sokkal szabad-elvűbb alapokon óhajtotta ő a római állam szervezetét regenerálni, mint ahogy ezt, töredékszerű forrásaink némely helyét félreértve, Mommsen és Herzog hinni szeretik.

Sulla tehát elhagyta Eómát, hogy visszaszorítsa Mithridatest. Távollétében Cinna mint consul törvényt kívánt alkotatni, mely kimondja az összes új állampolgárok és az összes fölszabadultak teljes egyenjogosítását a többi állampolgárokkal. ~) Az optimatok conservatív pártja megfeszítette minden erejét, hogy egy ily törvény alkotását meggátolja. Cinnának tulajdon consultarsa Gn. Octavius vezérlete alatt

¹⁾ Mommsen R. G. II. 258. 1. kv. Herzog I. 503. 1. kv.

²⁾ Cie. Philipp. VIII. 7. Sehöl. Gronov. p. 410. Or. Hsl. ö. Herzog I. 504. 1.

fegyvert is fogott nem a Sulla pártja, de a conservatív párt, és iszonyú vérontás keletkezett. E »bellum Octavianum«-ban nem kevesebb, mint 10,000 ember esett el csak a néppárt, a Cinna pártja részéről. Az első támadásnál az optimatok conservatív pártja győzött: de megérkezett Marius is, hazatérve a Sulla távoztának hírére, és e két férfiú most, a jobb műveltségű, rajongó Cinna, és a babérdús folyton ittas, tanulatlan, szűklátkörű vén katoná oly haderőt gyűjtött nagyhirtelen maga köré, hogy Róma a kezükbe került. Marius most boszút állhatott ellenfelein, és a cimberék legyőzője nem is kímélte Rómában sem a vért. Valódi mézszárlás volt ez és valódi rémuralom. Marius és Cinna — amaz már a Sulpicius fölkelésekor is — nemcsak állampolgárokat vezényeltek a conservatív pártberek lekasabolására, de rabszolgákat is, kik főleg a vidéken engedtek a fölhívásnak cserébe adni fegyveres szolgálataikat a nekik ez áron ígért szabadságért. E kegyetlen öldöklésben elpusztult jó nagy része a patriciusi elemeknek; aránylag kevésbé sújtotta az az újabb keletű plutokratikus nagyságokat: sőt a meggazdagodott üzérvilág bizonyos titkos kárörömmel nézte, mint hevernek — az alantas eredetű vérszomjas Mariusnak rendeletéből — halomszámra elteinetlenül Róma utcáin a régi nagy családok leölt ivadékai, és lázas sietséggel vásárolta most össze elkobzott javaikat a nyilvános árveréseken. Már ez undok jelenet tanulsága is arra int, hogy ne kövessük Mommsent, a ki Sullát egyúttal a plutokratikus elemek előbajnokául is igyekszik feltüntetni. Nem, valamint Sulla nem conservatív reformot akart, sem a szónak patriciusi, sem a szónak plutokratikus értelmében: szintűgy nem képviselte Marius sem a demokratikus állameszmét e vértelt forradalomban. Alkotmánypolitikai. eszme egyáltalán nem vezette e műveletlen vén katonát, hanem legfőlebb az itáliaiak megállampolgárosításának taktikai szükséglete, meg a veleszületett gyűlölet a patricius elemek irányában. Cinna fejével gondolkozott most alkotmánypolitikai kérdésekben az egész győzelmes marianuspárt; Cinna pedig maga sem jöhet komolyan szóba, ha a római alkotmánypolitikusokról van szó.

Az a hat év, mely a Mariusék rémuralmától Sulla viszatéréig lefolyt, mindenesetre inkább mutat demokratikus

állapotokat Rómában, mint bármely korábbi időszaka a római alkotmánytörténelemnek. Ámde csakis az állampolgári jog azon nagymérvű kiterjesztésére nézve mondhatjuk ezt első sorban, a melylyel Marius és Cinna pártja most már az államhatalom birtokába jutva, a maga állását megerősíteni igyekezett. — Beosztották az összes új állampolgárokat, sőt mint Liviusból kitűnik, az összes főlzabadultakat is az összes 35 tribusba még a »bellum Octavianum« előtt; az ellenpárt leveretése után pedig, miután időközben a megrémült senatus állampolgári joggal ruházta föl az itáliaiak közül a deditiuosokat, a Cinna pártja végleg kormányra kerülve, megadta most az állampolgárjogot az itáliai népeknek, még a samniteknek is.¹⁾ Ennek köszönhető Cinna, hogy négy éven át korlátlan ura maradhatott a köztársaság egész államéletének. A nélkül, hogy magát évről évre alávetette volna a választásnak az alkotmányjog értelmében, egyfolytában gyakorolta a consuli hatalmat, szintúgy tőn consultársa Carbo, természetesen Cinna akaratából, a comitiák hallgatag beleegyezésével.²⁾ Alkotmányellenes uralom volt ez kétségen kívül: mert annak, hogy Cinna magának ily uralom gyakorlására rendkívüli hatalmat, dictatori vagy egyéb czímen adatott volna, semmi nyoma forrásainkban; sőt Liviusból egyenesen az tűnik ki, hogy saját maga önkényűleg hosszabbította meg egy-egy év leteltével a saját consulságát, s ennek folytán, nehogy a consularis alkotmány kettős tetőzetén erőszakot látszassák ejteni, consultársának, Carbónak consulságát is. Az alkotmányos formákhoz szokott, komolyabb jogérzékű állampolgárok megdöbbenhettek e demagogi kényuralomnak ily alakban való megállandósulása felett: de nem emelkedett a városban hang, mely számon kérte volna Cinnától a törvények uralmán alapuló politikai szabadságot. Nem emelték föl a szavokat a néptribu-

¹⁾ Liv. épít. 80. *Italicis populis a senatu civitas data est; Samnites — Cinnae et Mario se coniunxerunt. Licinian. p. 27: senatus abnuít dignitatem antiquam prae se ferentibus patribus; quibus cognitis Cinna per Flavium Fimbriam in leges quas postulabant, eos recepit et copius suis iunxit. Dediticiis omnibus civitas data.*

²⁾ Appián. X. 77.; Liv. epit. 83.

³⁾ Cie. de offic. III. 80.

nők sem; sőt Cinna egész uralma alatt még csak annyit sem hallattak magokról, mint 88-ban, 87-ben, midőn Sulla állott a hatalom élén. Cinna egyáltalán mellőzte a comitiákat, a hol csak tehetne; még a pénzforgalomra vonatkozó intézkedését is a comitiák teljes mellőztével, a magistratusok és a néptribunok meghallgatása után praetori edictummal eszközölte. A következő három éven át teljes rend, ha nem is alkotmányos rend, de zavartalan rend és nyugalom, honolt e sajtószzerű államjogi állapotok daczára is Rómában. »Triennium fere fuit urbs sine armis,« — mondja maga Cicero a maga »Brutus«-ában. Hogy történhetett ez? Minő alapokon nyugodott hát mégis a kormányzat? Cinnának első gondja természetesen az volt, hogy hatályon kívül helyezze a Sulla által 88-ban alkotott összes törvényeket.¹⁾ Nem érintette a bíróságokat, sőt háborítatlanul hagyta azokat működni a Lex Plautia alapján; nem szervezte újjá a senatust, csak kiegészítette, és szintén hagyta működni annak Sulla előtti jogkörében; engedte pedig ezt azon biztos tudatban, hogy a 87-diki rémuralom iszonyait nem felejtették el még az ő pártjához nem tartozó senatorok sem. Szóval Cinna egyáltalán nem tett az új polgárok, főlzabadultak egyenjogosításán, és az itáliaiak megállampolgárisításán kívül egyáltalán alkotmánypolitikai intézkedéseket: de igen is tett két taktikai fogást, a mely közelebbről érdekelte Róma legzajongóbb elemeit pártkülönbség nélkül, mint bármely alkotmánypolitikai kísérlet. — Törvényt alkottatott Capua gyarmatosításáról a Gaius Gracchus szellemében és törvényt alkottatott Lucius Valerius Flaccus által az adósok javára; törvényt, a mely minden magánadósságot a kötelezvényben jelzett kölcsöntőke névleges értékének egy negyed részére szállított le, és a többit, a háromnegyedrészt egyszerűleg semmisnek jelentette ki. »Valerius Flaccus, turpissimae legis auctor, qua creditoribus quadrantem solvi jusserat« kiált föl annyi idő múlva még Vellejus is.²⁾

Ily rendszabályok által biztosította magának Cinna a tömeg fültétien bizalmát és tántoríthatatlan ragaszkodását, minden gondolkodó, műveltebb lelkű római állampolgárnak

¹⁾ Appián. I. 73.

²⁾ Vellej. II. 23.

bensőségteljes megütközésére. Igen, mert nemcsak az üzéri elemek, nemcsak a plutokraták fordultak el immár most tőle a Flaccus törvényének kibocsájtása után: de elfordultak mindazok, a kik belátták, hogy ha zarnokilag kegyetlen szigorral járt is el Sulla, midőn a köztársaság intézményein — az akkori viszonyokhoz képest — javítani igyekezett, Sullanak mégis voltak eszméi, a melyek az államéletnek adott körülmények között kedvező kibontakozást ígértek: Cinnának azonban nem volt egyetlen gondolata sem, a melylyel a már-már tarthatatlan anarchiává fajdó államéletbe a törvények uralmának üde, megtermékenyítő erejét önthette, és akár a legközelebbi jövőt a folytonos rémuralomtól, majd e, majd ama párti esélyek reménynélküli anagonizmusától megmenthette volna. Cinna hatalomrajutásának csak egyetlen egy nagy eredménye volt: az egyenjogosítás, és az itáliaiak megállampolgárisítása; ámde ez nemcsak a Cinna által vezérelt néppárt programja volt már ez időben: maga Sulla sem akarta a kor e nagy követelményét kielégítlenül hagyni, és midőn Cinna a comitiák által a Mithradates ellen a távol Ázsiában diadalmasan küzdő Sulla proconsult a parancsnokságától botor módon megfosztatta, Sulla megkötvén a békét Mithridatessel, azt írta többek közt a senatusnak, hogy az új állampolgároknak, tehát most már az itáliaiaknak adott jogokat ő is tiszteletben fogja mindenha tartani. A jogtágítás ez irányban tehát nem csupán a Cinna pártjának programja volt: hogy Sulla 88-ban nem ment el annyira a törvényhozás útján, mint a mennyire elment pár évvel később Cinna: ennek nem Cinna nagyobbmérvű szabadelvűsége volt az oka első sorban, de a Marius viszonya a szövetséges népekhez. Másfelől azonban Cinna teljesen tehetetlennek bizonyítt az államélet regenerálására; nem adott ő, a néppárt vezére, a római népnek nagyobb szabadságot, mint a melyet ez a századoktól örökölt vala, semmiféle irányban; az alkotmányos jogrendet pedig nemcsak hogy nem szilárdította meg, de sőt, daczára a három-négy évi békés állapotnak, teljesen megingatta a hitet egy ily széles alapon nyugvó város-államnak, mint jogállamnak lehetőségében. Consultársa Carbo túlélte őt, kit éppen akkor konzoltak föl saját katonái, midőn Sulla

ellen akart indulni Ázsiába az Italiában maradt légiók egy részével: azon kísérlete azonban, hogy ő maga ragadhassa meg az államhatalmat, mint egyedüli consul, nem sikerült, habár e kísérlet is azt mutatja csak hogy a két consullal betetözött köztársaság tarthatatlanságáról meggyőződtek a beteg alkotmányfejlődés e stádiumában Rómában már a higadtabb elemek is. Anarchia volt ez, a hagyományos formák álczája alatt; vajúdás folytonos vértelt rázkódtatások közben a szétbomlás felé.

L. Cornelius Sullának lön föntartva, helyreállítani az államrendet és életbeléptetni egy alkotmányreformot, mely ismét egy rémuralom iszonyai közepette jött ugyan létre, és nem az eddigi történelmi fejlődés által előírt útján a törvényhozásnak, de azért határozottan életképesebb alapra volt fektetendő a római államhatalom szervezetét, mint a minőt a köztársaságnak a Marius-párti eszmeszegény demagógia ígérhet vala.

Azon jól átgondolt alkotmányreformot értem, melyet az Ázsiából hazatérő Sulla, mint »Dictator legibus scribendis et reipublicae constituende,« tehát egy eddigelé a római államjogban ily alakban még föl nem merült hatalmi jogcizim vitt keresztül Kr. e. 81-ben. Mommsen egész következetességgel »Oligarchenregiment«-nek, »Oligarchische Restauratio«-nak nevezi, sok annyi más történetíró példájára ez alkotmányreformot, Sullát magát »General der Oligarchie«-nak, a pártját pedig majd »Oligarchenpartei«-nak majd »Optimatenpartei«-nak. Az államtudományi kritikának határozottan tiltakoznia kell e műszók ellen; egészen más világításban fog föltűnni előttünk a Sulla alkotmánypolitikai törvényhozása, ha elfogulatlanul, és nem már á priori azon meggyőződéssel fogunk a forrásaink tanulmányozásához, hogy Sulla 81-diki műve által nem is akarhatott egyebet, csak oligarchikus restauratiót.

Hogy megérthessük Sulla alkotmányreformjának tulajdonképeni természetét, nem szabad felednünk két mozzanatot: először azt, hogy Sulla, még mielőtt Rómába bevonult, már is ismételten kijelentette a senatushoz menesztett proconsuli üzenetében, hogy teljesen épségben fogja ő is tartani a Cinna

forradalmi cousulsága alatt alkotott mind azon törvényeket, a melyek az itálieiaknak a római állampolgárjogot és az új polgároknak az egyenjogúsítást megadják vala,¹⁾ sőt Kómának vonuló katonáit egyenként föl is eskette arra, hogy minden egyes itáliei községi szakad polgárt olybá fognak tekinteni, mint barátjokat és tulajdon római állampolgártársukat. Meg is tartotta Sulla ez irányban adott szavát a legkövetkezetesebb készséggel. Másfelől nem találjuk Subának följegyezve egyetlen intézkedését, egyetlen nyilatkozatát sem, a mely vérgögből eredő politikai türelmetlenséget, szűkeklőséget árult volna el, még mielőtt magához ragadta a legfőbb hatalmat, az ő részéről: sőt éppen ellenkezőleg, minden oda mutat, hogy ő, a magas műveltségű, gondolkodó államférfiú, emelkedettek!) állásontra bírt helyezkedni mindenha, mint akár az alantas műveltségű katona Marius, akár mint az egyoldalú rajongó Cinna. Ezek azért követték el a mézárlásnak sok ezer meg ezer állampolgár ártatlan vérének kiontó iszonyait, mert megátalkodott elvi ellenségei voltak a patriciusoknak és politikai híveiknek; Sulin szintén követett el rettentő vérengzéseket 88-ban is, meg most 82-ben is, de csak azért, hogy boszút álljon azon demagógokon, a kik Rómában tömegesen gyilkoltatták le és rabolták ki az ő pártjának híveit az ő távollétében; csak azért szennyezte be ő az ő szerepét, mert ő, kit hadvezéri lángelméje a hatalom élére juttat vala, a köztársaság kétségbeesett helyzetében nem talált más módot az ő hazamentő missiójának betöltésére, mint a demagóg rémuralom gazzetteinek szintén rémuralommal megtorlását. Marius szomjúhozta a vért, a patriciusok, az öspolgárok vérének: Sulla minden öldöklése közben is állameszélyes önmérséklést tanúsított. Mielőtt megütközött volna a Marius-párti seregekkel, komoly alkudozásokba bocsátkozott mind a két consullal, sőt Scipio consullal már meg is kötötte volt a békét, csak hogy kímélhesse a vért. De nem a patricius dühöngött ő benne a plebeius elemek ellen; sőt inkább Sulla a maga ellenforradalmi hadjáratának folyamában legörömebb oly férfakkal osztotta meg a vezényletet, a kik mint Lucius Flaccus,

¹⁾ Liv. Epit. 86.

Lucius Philippus, Quintus Ofella, Gnaeus Pompeius a népies elemnek voltak szószólói, részben gyermekei is. Át is csaptak hozzá a marianuspárt összes felvilágosult elemei, mihelyt az ő politikai törekvésének irányát még az ellenforradalmi hadjárat alatt megértették: ezrenként jöttek át hozzá az ellentáborból a közkatonák is; hozzá csatlakoztak az itáliaiak is jó részt mindjárt partraszálltakor: csak a samnitek maradtak meg mindvégig a Mariusék táborában: tehát azon nép, mely sok százados ádáz szenvedéseiert cserébe most nem a római állampolgárságot akarta csupán, de egyúttal Róma városának ősi népét egytől egyig ki is akarta irtani. November első napján, Kr. e. 82-ben zúzta szét Sulla a marianus-hadakat a collini kapunál. Ez a tumultus pro recuperanda republica teljesen hatalmába adta Rómát: és ő hozzá is látott azonnal az állam rendezéséhez. Az út, a melyen haladva Sulla a hatalom polczára elért, alkotmányellenes, mert valódi ellenforradalom volt ugyan: de most, midőn a győzőnek már lábainál fetrengett mind az, a mi még megmaradt a senatusból és népből, most már Sulla nem mint törvénytaposó *τυραννος*, de mint alkotmányos *ἀντινομός* kívánt eljárni, és az alkotmányos eljárásra meg is teremtette csakhamar az alapot ő maga. Mindenek előtt ráparancsolt a csonka senatusra, hogy nevezzen Interrexet — bizonyára nem az ősrégi római államjog értelmében. A czélját ezen interrex-nevezésnek szintén maga Sulla szabta meg a senatushoz intézett üzenetében. »Szüksége van most a köztársaságnak, írja a senatushoz Sulla — szüksége van most a köztársaságnak arra, hogy az állam rendeztessék; ezt az állam rendezését csakis egy emberre kell bízni, de rendkívüli és korlátlan hatalommal kell fölruházni őt, hogy föladatának megfelelhessen; ő maga Sulla alkalmasnak tartja magát e nehéz missió teljesítésére: tehát a senatus intézkedjék.« — Ily férfias nyílt hangon követelte magának Sulla a legfőbb hatalom államjogi ráruházását: és a senatus engedelmeskedett.

Igen, a senatus engedelmeskedett ez alkotmányellenes parancsszónak: azért is, mert meg volt a csak imént ledöfött 1000 ellenzéki állampolgár halálmorajától rémülve, de meg azért is, mert ez anarchikus állapotok közepette csakis ez

ellenforradalmi actus révén remélhetett most már visszavezetni egy új alkotmányos államéletbe. A senatus interrexé nevező tehát a saját princepsét, L. Yalerius Flaccust: az interrex pedig megtette — még kétes, hogy a senatus formaszertint leszavazásával-e vagy a nélkül — Lucius Cornelius Sullát, a haza megmentőjét, az állam fejévé ez új címen »Dictator legibus scribendis et reipublicae constituendae«, egyúttal kimondván határozatilag a senatus, hogy helyesli mindazon intézkedéseket, a melyeket Sulla a múltban mint consul és mint proconsul tett — ily módon törvényesítvén e remegő senatus mindazon alkotmányosértést és törvényszerűtést, a melyek árán Sulla magának az utat a legfőbb hatalomhoz egyengeti vala. »Omnium legum iniquissimam dissimillimamque legis esse arbitror eam, quam L. Flaccus interrex de Sulla túlit ut omnia quaecumque ille fecisset, essentrat.«¹⁾ így jajdul föl Cicero. És Cicero nem is tartja alkotmányosnak, hogy Sulla interrex által tetette meg magát dictatorrá: »volet — írja Atticushoz²⁾ — consules roget praetor vei dictatorem dicat, quorum neutrum ius est; séd si Sulla potuit efficere ah interrege ut dictator diceretur, cur hic non possit?« Mommsen is alkotmányellenesnek³⁾ látszik tartani az interrex szerepeltetését consul vagy praetor helyett és csakis Dionysios Halikarnassosból⁴⁾ mondja egy helyütt, hogy tbsxsp suóD-aaiv xoisiv oi ;LS-oSaG.../VsT;. — Nagyobb alkotmányserelem volt a római államjogra nézve azon teljhatalom jogi természete, amely e dictator Sággal Suliára ruháztatott. Mert ha nem is esketik államjogi szempont alá, a mit Cicero a maga Verresében⁵⁾ a szónoki pathos nekibőszült hangján hallat, midőn így sóhajt föl, hogy »De (Sulla) legem populus Humánus iusserat, ut ipsius voluntas ei posset esse pro lege« — annyi bizonyos, hogy nem meríti ki Appián⁶⁾ a Sulla teljhatalmát, midőn elmondja, hogy Sulla

¹⁾ Cic. de I. agr. III, 2.

²⁾ Cic. ad Att. IX, 15. 3.

³⁾ Rom. Staatsr. II, 663. köv. 11. és II. 130 — 131.

⁴⁾ V, 72.

⁵⁾ ni, 35, 82.

⁶⁾ Appián I. 98—99. Mommsen az illető fejezetben (Rom. Staatsr.

üzenetére, miszerint ἀρχὴν οὐκ ἐς χρόνον ῥητόν, ἀλλὰ μέχρι τὴν πῶλιν καὶ τὴν Ἰταλίαν καὶ τὴν ἀρχὴν ὅλην στάσει καὶ πολέμοις σεσαλευμένην στηρίσειεν — megválasztották ők dictatorrá — annyi időre, a meddig csak saját maga jónak fogja látni e dictatori hatalmat megtartani — ἐς ὅσον θέλοι — »megválasztották őt« mondja Appián¹⁾ — τοσόνδε μέντοι προσέθεσαν ἐς εὐπρέπειαν τοῦ ῥήματος, ὅτι αὐτὸν αἰροῖντο δικτάτορα ἐπὶ θέσει νόμον ὧν αὐτὸς ἐφ' ἑαυτοῦ δοκιμάσειε, καὶ καταστάσει τῆς πόλεως. **Ἐ** kifejezések **θ**έσει νόμων ἐς καταστάσει τῆς πόλεως szóról szóra megfelelnek ugyan a legibus scribendis és a reipublicae constituendae latin műszóknak, de ez incisum — ὧν αὐτὸς ἐφ' ἑαυτοῦ δοκιμάσειε nem is sejtetik még a Sulla dictator jogkörének azon egyes competentiált, a melyeket Plutarchos³⁾ »Sulla«-jában találunk megörökítve egy Monnnsen által is teljesen hitelesnek elismert forrás után: ἐφηγίσθη δὲ αὐτῷ πρὸς τὸ μέλλον ἐξουσία θανάτου, θημεύσεως, κληρουχῶν, κτίσεως, πορθήσεως, ἀφελῆσθαι βασιλείαν καὶ ᾧ βούλοιο γαρῖσασθαι. **Ἐ**z körülbelül oda megy ki, a mit Sallustius »Históriáé«-jának első könyve töredékeiben találunk följegyezve, hogy: »leges, iudicia, acrium, provinciáé, reges penes nnum, denique necis et vitae licentia.«⁴⁾

Mindent egybevetve tehát Sulla dictatornak teljhatalom adatott az állampolgárok élete fölött első és legfelső folyamodványon Ítéletet hozni, — az államvagyonnal saját tetszése szerint rendelkezni, — Róma határát, Italia határát, tetszése szerint idébb- vagy tovább tolni, Italiában városi községeket alapítani vagy megszüntetni, — a provinciák és a Rómától függő államok fölött rendelkezni, a legfőbb imperiumot a nép nevében valakire ráruházni, proconsulokat, propraetorokat kinevezni, magát az államot új törvények alkotása által reorganizálni; de teljhatalmat nyert Sulla e dictatorságával még arra is, hogy míg ő e dictatorságot gyakorolja, fölfüggeszthesse, sőt egyáltalán beszüntethesse, ha jónak látja, a consulok

II, 662. köv. 11. nem foglalkozik eléggé tüzetesen e kérdésekkel. Herzog sem; a többiek még kevésbé. Hsl. s. Mommsen, Forschungen I. il. h.

¹⁾ Appián I, 98—99.

³⁾ Plut. Vit. Sull. c. 33.

²⁾ Sallnst. Histor. I, 41, 73.

működését is, és hogy ezen dictatorságától senki által, semmi úton módon el ne mozdíthatassék, hanem, hogy ő csak is saját maga léphessen vissza ezen dictatorságától és csak is akkor, a mikor ő ezt tenni az eléje tűzött magasztos cél érdekében jónak látni fogja Mommsennek ¹⁾ tulajdon szavai ezek, és azt hiszem jobban találunk, mint Herzog fejtegetései.²⁾

Szegénységi bizonyítványt állított tehát ki most a római nép azon ősrégi szabadsághősök naiv törvényhozásának, a kik a decemvirek leléptetése után törvényt alkottattak vala, melynek értelmében soha többé senki provocatióhoz nem kötött magistratus fölállítását indítványozni ne merészelje, a ki pedig ily magistratust merészelne életbeléptetni, azt szabad legyen bárkinek is büntetés terhe nélkül megölni. — Ne qui magistratus sine provocatione crearetur³⁾, így hangzott az ősrégi törvény értelme Cicero tanuságtétele szerint. Ne quis ullum magistratum sine provocatione crearet: qui creasset eum ius fasque esset occidi neve ea caedes capitalis noxae haberetur.« így találjuk följegyezve azt Liviusnál. Jóval töredékszerűebbek a híreink a Sulla dictatorságát behozó törvény megalkotásának részleteiről, semhogy tudhatnék, minő álláspontot foglalt el a senatus szemben e törvényekkel a Sulla dictatorságának tárgyalásakor: pedig nagyon fontos lenne tudni, hogy mennyire ragaszkodott a római köztársaság ez alapjogához legalább alakilag ez a senatus, a mely megmenthette volna legalább a látszatát az alkotmányos eljárásnak, ha mielőtt a Sulla dictatorságát, provocatió nélküli dictatorságát elhatározza vala, amaz ősrégi törvényt — tekintettel ez esetre — hatályon kívülhelyezte volna. Mi nyomát sem látjuk forrásainkban, hogy ilyesmi komolyan indítványoztatott volna. A »salus reipublicae« döntött: ez elv, ez ürügy védve alatt aligha is keresett a senatus egy ily pillanatban a maga alkotmányellenes eljárásának beigazolására valamelyes mentésget. Az a néhány jogtudós pedig, a ki ott ült a senatusban,

¹⁾ E. G. D, 336—7.

²⁾ Herzog Gesch. u. Syst. d. Köm. Staatsverl. I, 509. 11.

³⁾ Cic. De Republ. II, 31, 54.

⁴⁾ Liv. III, 55, 5.

midőn az interrex előadta a maga indítványát vagy tán csak is egyszerűleg proclamálta ezen provocatio nélküli, több mint királyi hatalmat involváló, bizonytalan időre szóló dictatorságot, ez a néhány jogtudós senator pedig bizonyára lesütötte a szemeit és azt gondolhatta magában, a mit Cicero irt Atticusnak: »Vides numquam esse observatas sanctiones earum legum, quae abrogantur: nam si id esset, nulla fere abrogari posset, nulla enim fere est, quae non ipsa se saepiat difficultate abrogationis: séd cum lex abrogatur, illud ipsum abrogatur, quo non eam abrogari oporteat«. — Az igaz, hogy egy ily önvallomás az ötszáz éves köztársaság részéről nem vethet azután valami nagyon kedvező világot e történelmileg fejlődött köztársaság összes államjogi törvényhozásának emlékezetére: ámde éppen e körülmény jelezheti az államtudományi kritika előtt azon tátongó irt, a mely a rendszeres alaptörvény keretében fejlődött modern köztársaságok államéletének viszontagságait egy csakis úgynevezett történelmi fejlődéssel bírt antik köztársaság államéletének viszontagságaitól a jogfolytonosság elvének szempontjából elválasztja.

De térjünk vissza Sulla dictatorságára.

Abban az alakban, a melyben Sulla e dictatorságot nyerte, teljesen új valami volt ez, miként már hangsúlyozám, a római alkotmányjog történelmében. Nem volt ez dictatorság a szó azon államjogi értelmében, a melyben ezt esetről-esetre fölmerülni látjuk a Volesus Valerius unokájától Marcus Valeriustól vagy Titus Larcus Flavustól kezdve le egész a hannibali háborúig, legtöbbnyire a veszély pillanatában »quando duellum gravior, gravioresque discordiae civium essent« — vagy mint dictatorság »rei gerundae causa«, — »seditionis sedandae et rei gerundae causa«, — »clavi figendi causa« vagy a »comitorum habendorum causa«, — »feriarum constituendarum causa« — »comitorum ludorumque faciendorum causa.« .) Nem hat hónapra ruházott csupán, miként e régi egyszerű dictatorságoknál történni szokott, Suliára a főhatalom, nem is volt alávetve semmiféle határidőnek: a saját belá-

¹⁾ L. »Demokratie« cz. művem II. köt.

tása szabhatta meg egyedül annak határidejét és nem volt alávetve a provocatio jogának, a mely óriási különbözetet jelenyileg a lictorok jóval nagyobb száma által volt jelzendő: éppen kétszer annyi lictor lépdelt Sulla előtt e minőségében, mint a mennyi a régi, egyszerű dictatorok előtt a szertartási rendtartás értelmében lépdelni szokott. — De másfelől nagyobb volt a Sulla dictatorsága a »decemviri consulari imperio legibus scribendis« féle államtestületnek alkotmányjogilag megszabott jogkörénél is: mert csakis »decemviri legibus scribendis« voltak ők, miként a »Corpus Inscriptionum Latinarum« VI, 2011 fölíratából, majd Suetoniusból, Gelliusból és Diodorból, is sőt még Liviusnak¹⁾ egyik helyéből is látható — decemviri ad condenda inra creati; csakis a kétes hitelességű Ampelius mondja, hogy »populus Romanus — decemviros legum ferendarum et reipublicae constituendae causa paravit«. Ez az »et reipublicae constituendae« teljesen azonossá tenné ugyan a decemvirek jogkörét a Sulla »dictator legibus scribendis et reipublicae constituendae« jogkörével, és ez esetben a különbözet csak is arra szorítkoznék, hogy Suliára, tehát egyetlen-egy emberre volt ruházva az az egész roppant nagy jogkör, a melyet a decemviratus idején nem egyes decemvirek, hanem csak is az egész tíz tagból álló collegium gyakorol vala de iure: ámde Lucius Ampelius, a »Liber memorialis« szerzője, a Granius Licinianus kortársa már a Kr. u. I-dik században élt, és nem is a legjobb forrásokból szokott meríteni. Ha azonban Cicero a decemvirek »summum imperium«-áról, mint »maxima potestas«-ról beszél, ez nem veendő államjogilag e műszó tüzetes értelmében, és midőn Dionysios Halikarnassosból a királyok hatalmával hasonlítja össze a decemvirek hatalmát, mondván, a maga X-dik könyvében, hogy **ἐξουσίαν ἔχοντες ὑπὲρ πάντων τῶν κατὰ τὴν πόλιν, ἣν εἶχον οἱ τε ὕπατοι καὶ ἔτι πρότερον οἱ βασιλεῖς**, ez ismét nem szabatos beszéd, mert hisz a consulok — oí — jogköre nagyon távol állott a

¹⁾ Fast. Capitol 303. — Varró Gelliusnál XIV, 7; Cic. De Republ. II, 36: Decemviri — qui et summum imperium haberent et leges scribebant. Hogy mennyire félreértette ezt Livius III, 9, 5, 1. Mommsen R. Staatsr. II, 1, 662—3.

királyok jogkörétől, különben is Dionysios nem akar maga sem, úgy látszik e szavaira valami különös államjogi súlyt fektetni, miután egy más helyütt a decemvirek jogkörét a néptribuni jogkörrel — τῆν δεκαρχικὴν ἐξουσίαν — hozza kapcsolatba; és Claudius császár a maga lyoni beszédében, melyre Mommsen a maga »Römisches Staatsrecht«-jében szintén hivatkozik, midőn »regnum decemvirale«-t emleget, bizonyára nem a decemvirek államjogi illetékességeinek összességét akarja jelezni, hanem csak is azon bevégzett történelmi tény, miszerént a decemvirek tényleg csakugyan magukhoz is ragadták a legfőbb hatalmat.

Oly rendkívüli volt a Sulla dictatorsági jogköre és hatalomköre, hogy nem csoda, ha az ily dictator legibus scribendis et reipublicae constituendaet egynémely görög író, mint Appián τὸ βαννυσιῶδες αὐτοκρατορικόν, ¹⁾ sőt egynémely helyütt egyenesen μόναρχικόν-nak²⁾ nevezi. Közelebről tekintve azonban, ha jóval indokoltabb is Subával szemben egy ily kifejezés, Thukydides azon ismert irálytani műfogásánál, a melylyel a Perikies hatalomkörét egyetlenegy ember uralmának nevezi vala: államtudományilag szólva még sem nevezhetni Sullát sem τὸ βαννυσιῶδες αὐτοκρατορικόν-nak, sem μόναρχικόν-nak, még a szó antik értelmében sem. Nem nevezhetni így őt: mert az ő mandátuma nem élte hosszára szólott, hanem csak is határozatlan időhosszra, de a fölavató törvényhozási actus intentiójához képest mindenesetre az ő életének határain belülre: a mint hogy Sulla befejezvé, a maga államrendezési missióját, le is tette önként a dictatorságot pár év múlva.

De lássuk, hogy rendezte Sulla az államot, teljesen biztos és nyugodt birtokában azon nagyszerű jogkörnek és hatalomkörnek, melyet az interrex nevé, járó törvény, a Lex Valéria kezeibe ad vala?

Elsőben is kiirtotta az ellenzékét. Egyszerű haditörvényeségi eljárással kezdte és hírhedt proscriptioalis törvényeknek³⁾ kibocsátásával, s könyörtelen végrehajtásával fejezte

¹⁾ Appián I, 99.

²⁾ Appián I, 3.

³⁾ Cic. pro Kosé. Amer. 128. — Flór. III, 21; Vell. II, 28; Appián

be e kegyetlen műveletet. Találón jegyzi meg Herzog¹⁾, hogy e proscriptiók éle a »két első rendet«, a senatorit és a lovagrendet érte első sorban, még pedig akként, hogy jogilag megsemmisítette az ily proscriptio az általa sújtottak családját is. Nem kevesebb mint ló consul-viselt senátor és 40 senator esett e proscriptiónak áldozatul, tehát valamivel több mint a hányat az első rendből Marius végeztetett ki; míg azonban Marius csak 1000 lovagot fosztott meg életétől. Nulla nem érte be ennyivel, de halálra Ítéltetett és kivégeztetett a lovagok közül 1600-t. És éppen ez mutatja, hogy Sulla mindent inkább kívánhatott kimélni, csaknem az ágy nevezett conservatív elemeket. Mert ha proscriptiói a senatorok közül a Marius és Cinna által creáltakat érték is kiválón: azon 1600 lovag, a kiket ez az állítólagos »conservatív« ellenforradalmár kivégeztetett és jogilag még családjaikban is megsemmisített, bizonyára nem túlnyomólag a Mariusék, Cinnák kegyeinek köszönhető az ő, részben már nemzedékeken át egybehalmozódott kincseit. El lévén hártva — ily antik modorban — azon nagy akadály, mely az ellenzéki demagógia részéről Sulla alkotmánypolitikai terveit fenyegetheti vala, nyugodt tárgyilagossággal foghatott már most hozzá a »dictator legibus scribendis et rei publicae constituendae« az államintézmények korszerű refomjához.

Sulla belátta, hogy az az államjogi dualismus, melyet a történelmi fejlődés folyamában a senatus jogköre szemben a comitiák — kivált a tributa comitiák — jogkörével folyton még a legszerencsésebb érdekkapcsolatok és hallgatag compromissumok idejében is mutat vala, nem vall egy egészséges államszervezetre. A consularis vagy is a centuriata comitiák még oly szerves összefüggésben állottak ugyan a senatussal éppen a főmagistratusnak élesen körvonalazott jogkörénél, esetleg, a bonyolultabb, kivált a törvényhozási kérdésekben, nagyon tapintatosan kiszelt discretionarius hatalomkörénél fogva, hogy ezen szerves egybefüggés aligha fogta volna valaha is komolyabb mérvű illetékességi összeütközések által

I, 95, 103. — Max. Valér. IX, 21. Eutrop. V, 9. — Oros. V, 22. Plut. Suli. 31. Mommsen RG. II, 338.

¹⁾ Herzog I, 510. — Mommsen RG. II, 339.

compromittálni az államhatalom egységének minden egészséges államéletre nézve mellözhetlenül kielégítendő alapkövetelményét. Ámde mit mondjunk a tributa comitiákról, a tulajdonképeni, censusilag nem tagolt állampolgárság souverain gyülekezetéről. e gyülekezetéről, a melyben a néptribunokat illeti vala a jog törvényjavaslatokat akár a legnagyobb horderejű alkotmányjogi kérdésben is — elfogadás végett a nép elé terjeszteni, és ha a többség az elfogadás mellett nyilatkozik vala, egyszerűleg törvényerőre emelni¹⁾ — lex seive id plebeivescitum est — a nélkül, hogy egyéb biztosítékkal rendelkezett volna, Hortensius dictator törvényhozása, vagy is Kr. e. 287 óta, az alkotmányjog az egyes néptribunoknak e jogilag minden irányban, még a törvényjavaslatok dogai érdemére nézve is korlátlan kezdeményezési jogával szemben, mint a minő egy felől a néptribun intercessio, tehát annál inkább kétélű fegyver, mennél szilasabb a pártok dulongása — más felől pedig az államvallás babonájára, madárjósoltaira, állítólagos égi jeleire, s több e félére támaszkodó obnuntiatio ²⁾ — és a nélkül, hogy a merevebb fölfogású, élesek)) elvi álláspontú néptribunokra akár a senatus, akár a magistratura egyéb törvényhozási befolyást gyakorolhatott volna, mint a minőt bármely dúsgazdag, vagy egyébként nagy

¹⁾ Orelli-Baiter (Onomast. Tull. III. p. 117—305) összeállította Ciceróból, a scholiastákból, Liviusból, Vellejusból és Gelliusból parallel egyfelől a magistratusok (consul stb.) által indítványozott, tehát túlnyomólag a centuriata comitiákban alkotott »leges«-eket, másfelől meg a néptribunok által indítványozott és a tributa comitiák által megszavazott leges seive plebeivescitum-okat; Lángé hasonló czélra törekedett (Altérth. 2 §§. 128—133), külön sorolván föl a leges-t, és külön a »plebiscitum«-okat, a szerint, a mint t. i. az illető törvényalkotó comitiák competentiája hozta Lángé fölfogása szerint szükségkép magával. — Érdekes azon párhuzam, a melyet egy kitűnő dán tudós Ussing von egyfelől a tributa comitiák törvényhozási eljárása, másfelől pedig a Lex Malacitanában megszabott municipalis gyülekezet szabvány^alkotó eljárása között. (»Oversigt over det danske Videnskabernes Selskabs í.orhandling« 1862 p. 54 kvv. 11..) Madvig, Ussing nagyhirú, csak nemrég elhunyt szaktársa, szintén magáévá teszi e párhuzamot »Die Verf. und Ver.v. des Rom. Staatsr.« című jeles munkájában, I, 258. 1. — A »leges seive plebiscitum«-ok főnmaradt töredékeire nézve 1. Bruns, Fontes 41 kvv. 11.

²⁾ Cic. de Livin. I, 16. Att. IV. 3.

befolyású római magán ember gyakorolhat vala bármely utczai népszónokra, üzérre, vagy proletárra — t. i. többé vagy kevésbbé közvetlen, többé vagy kevésbbé nyílt megvesztegetés de minden esetre ocsmány lélekvásárlás által? Mi, a XIX. század gyermekei, egy nemével az erkölcsi émelynek tekintünk le most azon római néptribunra, a ki nem tudja másként megvédeni a nép érdekét, nem tudja másként megakadályozni az ő politikai ellenfelének törvényhozási sikereit, mint hogy azt füllenti, hogy kora reggel kedvezőtlen előjeleket észlelt az ő pullariusával — már t. i. az ő saját házánál — az auspicium alá vett tyúkokban és ennél fogva az előre egybe hitt tributa comitiák ezúttal meg nem tarthatók: de viszont, nem csekélyebb erkölcsi émelylyel telt szájalommal kell hogy tekintsünk vissza azon senatusra is, a mely nem bírja másként érvénytelenné tenni az állampolgárzat felségi jogkört alkotmányyszerűleg gyakorló nagy gyülekezete által különben teljesen correct eljárással alkotott törvényt, ha ez az ő, e nagy államtestek többségének fölfogásával ellenkezik, minthogy a Kr. e. 156-ban alkotott Lex Aelia-Eufiá-ra vagy ha tetszik, Lángé szerint a Lex Aelia-ra és Lex Fufia-ra hivatkozik és szemlesütve ad - komoly meggyőződése ellenére, vagy legalább józan kételyei daczára látszólagos hitelt azon consulnak, aki csak hogy az illető tributa comitiák törvényhozási határozata utólag megsemmisíthettség, más senki által nem látott, más senki által nem hallott égi jeleknek állítólag a gyűlés, a tanácskozás folyama alatt történt bekövetkeztéről ünnepélyes szemfogatással hazudozik. Cicero maga is nagyon jól tudja, hogy az ily hozott törvényt megsemmisítő obnuntiatiók alapja vajmi gyakran nem volt egyéb az auspiciumok eredményeként ravaszdi odaállított, légből kapott merő hazugságnál: ámde azért mégis azt látjuk, hogy még az oly tanút gondolkodó római államférfi is, mint Cicero ¹⁾ a köztársaság alkotmányos életén ejtett érzékeny csorbának tekinté, hogy Clodius eltöröltette törvényhozási utón eme botrányos Lex Aelia Fufia-t vagy ha úgy tetszik

¹⁾ Cic. de Legg. II, 12, stb. Mommsen.

²⁾ »Die Demokratie« című művemben bővebben kifejtem.

Lex Aeliát és Lex Fufiát. Másfelől a senatus és a comitiák e dualismusában — melyet Mommsen maga is nagyon is fölismer s melyet azonban elég helytelenül dyarchiának nevez, — nem volt élesen körvonalozva sem a senatus jogköre, sem a comitiáké.

Ez okozta Hortensius és kivált G. Gracchusék óta a szakadatlan antagonizmust senatus és nép között,^{x)} ez teremtette a senatus pártját és állandósította meg azt a legkülönbözőbb érdekkapcsolatokban is, szemben a comitiák pártjával vagyis a néppárttal, és nemzedékeken át oly visszássá bonyolódott ez államjogi helyzet, hogy még valódi nyereség volt néha a közügyre nézve, ha az oly senatus-consultumot, melyet a tribünök vétója visszavetett törvényszerűség vagy czélszerűség szempontjából a törvényalkotásnál, a belátásteljes magistratusok mégis végrehajtották, nem mint törvényt, de a senatus úgynevezett »auctoritas«-ára való tekintetből, — végrehajtották pedig csak azért, mert adott körülmények közt, a felmerült concret esetben vagy érzékeny csorbát szenvedett volna az állam, vagy összeütközésbe jött volna saját magával az állam gépezete. Valóban ez oly dualismus volt, mely századokon át annyi tapintat mellett, mint a minőt a senatus nehéz időkben tagadhatlanul nem egyszer tanúsít vala, alapjában még sem támaszkodott egyébre, mint az esetről-esetre érvényben volt államjog kijátszására, és ha sok ideig bírta is ellensúlyozni a comitiák kitörő hevét, többé-kevésbbé hazafhiilag jóhiszemű szövetségben egyik másik népvezetővel, a függönyök mögött, a senatus ama tapintata: a Marius és Sulla közti háború kitörésekor már sokkal betegbb volt a sok százados hazug compromissum folytán — a római állam egész szervezetében, sokkal élesebbek voltak már az ellentétek, semhogy a pusztá »auctoritas«-t gyakorolható, és ezt legtöbbször csakis az államvallás babonájának értékesítésével gyakorolható sena-

¹⁾ L. »Demokratie« ez. művem II. köt. — Mommsen nem adta ki még a maga »R. Staatsrecht«-jének azon kötetét, a mely tüzetesen lesz hivatva szólni a »senatus«-ról; egyéb helyütt elejtett nyilatkozatai pedig azt mutatják, hogy ő azt, a mit »dyarchiá«-nak nevez, fölismer ugyan, de korántsem tartja azt a római államélet pathologiai fejlődése kinövésének. L. Willems, Le sénat romain és Herzog, i. h.

tusnak ama rég kipróbált, de ez idő szerint már teljesen el is nyűtt tapintata a katastrophák egész sorozatát a politikai, erkölcsi és gazdasági életben csak némileg is föltartóztathatta volna.

E bajon akart Sulla segíteni, midőn a senatust szervei egybefüggésbe kívánta hozni a comitiákkal. Ez azonban csak új alapon történhetett. Csak oly alapon, a mely megszüntetendő volt a két nagy államtestnek történelmi fejlődésében gyökerező benső antagonismusát, és míg egyfelől a népribunok jogkörét a tervezett államjogi szerves egybefüggés értelmében volt az egységes államszervezet irányában mérséklendő, másfelől pedig magát a senatust, most már a külömben államjogilag rég egységiesült összes állampolgárság közbizalmának letéteményesévé volt egyszerűenkorra fölvavatandó.

Nemde úgy hangzik ez, mintha holmi képviselői behozatalának irányában teendett törvényhozási kísérletről lett volna a szó? Ne tagadjuk; Sulla csakugyan ilyesmit contemplált, midőn mint dictator legibus scribendis et reipublicae constituendae a senatus egybeállításának egy oly módját rendelte el a maga alkotmányozásában, a mely páratlanul áll a római alkotmányjog történelmében.

Nem a képviselői rendszernek a szó modern értelmébeni behozataláról van szó; ilyesmire Sulla nem is gondolhattott; hisz épen nekem jutott a szerencse kimutatni a tisztelt akadémia előtt egy tüzetes értekezésben ¹⁾ ezelőtt mintegy két évvel egyfelől azok tévedését, a kik egyik-másik görög állam autokrator tanácsában a képviselői rendszer megtestesülését vélték előre árnyékolva, — másfelől pedig azon okokat, a melyek folytán egyáltalán lehetetlen volt a képviselői rendszernek, mint ilyeneknek, az antik államéletben egyáltalán kifejlődni. Nem, itt csak oly alkotmányozási törekvéstről van szó, a mely a közbizalomnak, mint államjogi elemnek értékesítését elodázhatlan politikai szükségletnek érezte most már a senatus egybeállításánál is. Nem én látok először a Sulla senatusának egybeállításában egy ily eszmét: maga Momm-

¹⁾ Melyik görög állam közelítette meg leginkább a képviselői rendszert? II. osztály, jan. 4 1886.

sen fejezte ki magát már évtizedekkel ezelőtt következőképen: ¹⁾ »Indem ferner sowohl die ausserordentlich eintretenden Senatoren als die Quaestoren ernannt wurden von den Tributcomitien, wurde der bisher mittelbar auf den Wahlen des Volkes (?) ruhende Senat jetzt durchaus auf directe Volkswahl gegründet, derselbe also einem repraesentativem Regiment so weit genähert, als dies mit dem Wesen der Oligarchie und den Begriffen des Alterthums überhaupt sich vertrug.« — Mommsen tehát még többet mond, mint én. De az is elvitázhatatlan, hogy Mommsen egyáltalán nem hajlandó Sulla e senatusi reformjának alkotmánypolitikai jelentőségét teljes mérvben méltányolni, sőt fölületesnek, frivolnak, erkölcstelennek²⁾ nevezi Sulla ezen egész alkotmányozását, és azt mondja, hogy Sulla nem is a saját maga alkotmánypolitikai eszméjét rakta le ezen alkotmányműben, hanem csak amúgy tákolta össze, korábbi oligarchikus kezdeményezéseket utánozgatva.

Lesújtó ítélet egy ily nagy tekintély részéről: ámde azt hiszem, ki fogom mutathatni, hogy merőben téves, és teljesen igazságtalan.

Sulla az utóbbi népöklések folytán a számerőre nézve nagyon is megfogyatkozott senatusba elsőbbben is 300 új szenatort rendelt el a tributcomitiák által beválasztatni, tehát nem többé, miként eddig történt, a censorok által a senatusba beleszemeltetni, de egyenesen a tributcomitiák által beválasztatni, természetesen nem szabad választás útján, de azon megkötött jelöltségi névjegyzék alapján, a melyet ő maga a dictator l. ser. et r. c. terjesztett a tributcomitiák elé; — a jövőre nézve pedig elrendelte, hogy jövőre csak is azon állampolgárok fognak belépni a senatusba, a kik quaestori hivatalt viseltek; be fognak pedig ezek lépni a senatusba ugyancsak, és csak is ezen államszolgálati minősítvény alapján, nem a censorok intézkedése folytán, miként eddig, de minden magistratusi beavatkozás nélkül, csupán érdekileg viselt államhivatalbeli

¹⁾ Róm. Gesch. II, 34g.

²⁾ Róm. Gesch. II, 372, kv. 374 kw. 11. — L. alább.

³⁾ Cic. de Leg. III. 10: Omnes magistratus auspiciam habentiaque is senatus esto.

jelzett minősítvényök jogcímén, proprio jure, és hogy kellő számmal léphessenek ily minősítvényű állampolgárok a senatusba minden időben, a számbeli szükséglethez képest, Sulla a quaestorok számát 20-ra emelte ugyanekkor.

Így reformálta Sulla a senatust.

Alljunk csak meg egy kissé. E reform-actusnak két nagy mozzanata van. Az egyik, az első izrombeli rögtöni kiegészítés ama 300 tag által még a 81-dik év folyamában; a másik mozzanat pedig azon alkotmányjogi rendelkezés, a mely az ekként 300 új taggal fölfrissített senatusnak a későbbi idők folyamában esetről esetre történendő kiegészítése alkalmából a belépést a senatusba imperative a quaestorviseltség minősítvényéhez köti. Tekintsük egyelőre amaz elsőbbik mozzanatot, a számerejében rendkívül megfogyatkozott senatusnak azonnal, még a 81-dik év folyamában végrehajtott kiegészítését ama 300 új tag által. Vájjon mit mondanak e pontra nézve forrásaink? Valljuk be őszintén, hogy a mit forrásaink e részben rendelkezésünkre adnak, az sajnálatraméltólag szegényes anyag.

Azt, hogy a tributcomitiák által választatta Sulla e 300 senatort, ezt csakis Appianosnál találjuk határozottan kifejezve, és ugyan e szavak által **ἀμφὶ τοὺς τριακοσίους ἐκ τῶν ἀριστῶν ἰππέων — ταῖς φυλαῖς ἀναθεοὺς φῆγον περὶ ἑκάστου.** ¹⁾

Már előbb ²⁾ Appián azonban így fejezi ki magát: **κατέλεξαν ἕς τὸ βουλευτήριον — ἀθρόους ἐκ τῶν ἀριστῶν ἀνδρῶν τριακοσίους.**

Halikarnassosi Dionysiosnál nincs az egybeállítás módozata tüzetesen körülírva, hanem csak az mondatik, hogy Sulla **βουλὴν ἐκ τῶν ἐπιτοχόντων ἀνθρώπων συνέστησε**, vagyis, hogy Sulla a senatust amúgy taláalomra állította össze, tekintet nélkül azok születési, vagyonfokbeli és egyéb hagyományos szabványokra³⁾. Fontos híradás, bár nem egészíti ki a senatori állomások betöltésének módozatát az Appianos által fölszínre hozott kérdés-

¹⁾ Appián. B. C. I, 100.

²⁾ Appián B. C. I, 59. Lehet, hogy Appián azért ír I, 100 **ἀνδρῶν** helyett, mert I, 35. Livius Drusus

³⁾ Dionys. Halicarn. V, 77

ben. Sallustius is, e jól értesült író, hasonló értelemben nyilatkozik a maga Catilinájában — »ex gregariis militibus alios senatores videbant«¹⁾. Sem Dionysios. sem Sallustius híradása nem egyezik meg ugyan Appiarxos főnebb közölt azon híradásával, hogy Sulla ἐξ ἀριστων ἰππέων — a legkiválóbb lovagrendbeliek közül — szemelte volna ki azon háromszáz senator jelölését, a kiket azután tulajdonképeni megválasztás, vagy, lux úgy tetszik, megerősítés végett a tributa comitiák szavazása alá bocsátott: ámde már Herzog is²⁾ sejtí, hogy itt nem lappanghat kútfontokban érdemleges ellenmondás, és ugyan még szemben Livius szavaival sem³⁾, a ki szerint pedig Sulla »ex equestri ordine« állította egybe senatusát. Herzog is már fölismerte ugyan annak valószínűségét, hogy mind ez új senatorok, különben is Sulla kegyeltjei, vagy legalább a győztes párt hívei, csak is a legújabb válságok alkalmából tehettek szert oly nagy vagyonra, a mely őket már közvetlen a senatusba lépés előtt a lovagrendi censusra képesítette. Másfelől Livius rendszerint jóval csekélyebb értéket szokott az ily alkotmányjogi mozzanatok iránt tanúsítani, semhogy az ő tekintélyére lehetne hivatkozni akkor, midőn Dionysios és Sallustius oly határozottan hangsúlyozzák azt, a mit coucret egyéni mozzanatokból különben is tudunk, hogy t. i. Sulla nem tekintett sem születésre, sem vagyonfokra, midőn a maga senator-i előljieit kiszemelte, hanem csak is egyéni tulajdonokra, egyéni érdemekre. A római köztársaság ez idő szerinti védrendszerének természete éppen nem zárta ki ugyanis annak lehetőségét, hogy a legműveltebb, legképzettebb, közszolgálatilag kiérdemült állampolgárok is ne mint gregarii milites küzdjenek a légiókban, és így nagyon is valószínű, hogy Sulla ezek közül is, kiket Appianos ἀριστοι ἰππέαις-nek nevez, szemelte ki a szenatori jelöltek, vagyis oly szellemileg, közszolgálatilag kiváló állampolgárok közül, a kik kevéssel azelőtt mint gregarii milites szolgáltak ugyan a légiókban, de a kik közvetlenül a senatusba lépésök után már annyira megvagyonosodtak, éppen a

¹⁾ Sallust. Catil. C. 37.

²⁾ Herzog, Gesch. u. Syst. . Röm. Staatsverf. I. 513.

³⁾ Liv. 89.

Sulla kegyéből, hogy elérték az equester ordo vagyoni-foki képesítvényét. Ha ismernők Fenestellának államjogtörténelmi mozzanatokban oly annyira gazdag »Annales«-eit, a melyekből Plutarchos, mint Sulla életírója, oly sokat merített; ha ismernők Sernpr. Asellionak »Perum gestarum« című alkotmányjogi mozzanatokban nem kevésbbé gazdag munkáját: úgy bizonyára ma tisztában állana a Sulla senatusreformjának képe előttünk. Mert ha Penestella Tiberius alatt írta is meg a maga »Annales«-eit: tény, hogy Yarro e nagy buzgalmú irodalmi tanítványa nem mindennapi alaposággal és, miként Noniusból ¹⁾ és Priscianusból ²⁾ kitűnik, szokatlan részlegességekbe mélyedre írta meg, és a legjobb források nyomán, Sulla korának történelmét, bőven szólva a provocatio³⁾ és a quaestorok alkotmánytörténelmi kérdéséről is. Sempronius Asellio pedig a Sulla dictatorságának kortársa volt, és mint Gellius mondja, »resque eas, quibus gerendis ipse interfuit, conscripsit⁴⁾. Bármint mondjon is Cicero^{B)} a »De legibus«-ban, Cicero, ki a Giellius, Clodius, Antipater és Asellio közti párhuzamban egyoldalúlag csak is a művészi előadásra tekint első sorban, Sempronius Asellio messze túlhaladta a vele egykorú római történetírókat munkájának államjogi értékére nézve⁶⁾: hisz ő, Asellio volt az, Sulla e kortársa, a ki Gellius tanúságtétele szerint a maga munkájában oda nyilatkozott, hogy »csak a háborúk történetét beszélni el, és mellőzni a senatus meg a törvényhozás viselt dolgait,« — ez Asellio szerint — »csak is annyit tesz, mint meséket beszélni el a gyermekek számára, nem pedig történelmet írni«: »Scribere autem bellum inito quo consule sit — non praedicare autem interea quid senatus decreverit

¹⁾ Non. 385, 9.

²⁾ Priscian. II, 386, 13.

³⁾ Sen. Ep. 108, 31: — provocationem ad populum etiam a regibus fuisse; idita in pontificalibus libris et alii putant et Fenestella.« — Lactant. Ira Dei 22, 5: plurimi et maximi auctores — nostrorum Varró et Penestella.

⁴⁾ Gell. II, 13, 3.

⁵⁾ Cic. Leg. I, 6.

⁶⁾ Hst. Eggert: Sempr. Asellio, quem locum, quamque vim inter historicos romanos habuerit 1869.

aut quae lex rogatiove lata sit. — id fabulas pueris est narrare, non historiam scribere«¹⁾. — Valóban érzékeny veszteség a Sulla alkotmányjogi reformjának modern kritikusaira nézve, hogy mind Asellio, mind Fenestella művéből csak csekély töredékek szállhattak korunkra; ámde nincs kritikailag beigazolható indokunk azért elvetni azon nagy jelentőségű mozzanatokot, a melyeket Halikarnassosi Dionysios, Appián és Sallustios a Sulla senatus-reformjának természetére nézve föntidézett híradásaikban megmentettek. Kiviláglik ezekből is annyi, hogy Sulla nem csak a képviseleti eszme sejtelmének behatása alatt állott, midőn a Kr. e. 81-ben senatorrá jelölt 300 állampolgár fölött, és ugyan e 300 állampolgár mindenike fölött egyenkint külön-külön — περί ἐκείτου leszavaztatta a comitiákat, de határozottan az állampolgári jogegyenlőség elvének alapján is állott, nem kötvén a senatori minősítvényt sem nemzetségi kötelékhez, tehát születéshez, sem pedig magasabb vagyonfokhoz, mint ezt a köztársaság törvényhozása annakkelőtte cselekedte volt, bármennyire szeretné is ezt Herzog elvitatni a maga munkájában.²⁾ Ezen elv, az állampolgári jogegyenlőség elve hatja át a senatus jövőrei, esetről-esetre felmerülendő kiegészítésének módozataira vonatkozó törvényhozási intézkedését is. Sulla censust mint belépési fölvételt a jövőre nézve sem kötött ki minősítvényül, sem pedig születési jogcímet, nemzetségi köteléket. Az, a mit Sulla a jövőre nézve senatori minősítvényül kikötött a maga alkotmányjogi törvényhozásában, az nem családfa, nem vagyonink, hanem közszolgálati, tehát, tekintve az akkori viszonyokat, egyúttal valóságos műveltségi qualificatio is volt. Sulla ide vonatkozó törvényének szövege nem szállott korunkra: a »Corpus Inscriptionum Latinarum«-ban csak töredékét találjuk³⁾ a »Lex de XX quaestoribus«-nak, mely tüzetes fölvilágosítással szolgálhatott volna a senatuskiegészítés módosítására nézve is; Tacitus »Annales«-e XI. könyvében pedig csak annyit találunk följegyezve, hogy »lege viginti (már t. i. quaestores) creati supplendo senatui«:⁴⁾

¹⁾ Gell. V, 18, 8.

²⁾ I, 899, Liv. 24, 118. — ³⁾ Corp. Inscr. Lat., I, n. 202.

³⁾ Tac. Annál. XI, 22.

ámde az irodalmi hagyatékáról tisztán, világosan látható, hogy Sulla törvényt alkotott, a mely szerint jövőre csak is oly állampolgárok léjillettek be a senatusba, a kik az államszolgálatban legalább is a quaestori rangfokot már tényleg elérték volt¹⁾; és hogy ez alapon kellő számmal léphessenek esetre esetre folyton új erők, államszolgálatilag kipróbált erők a senatusba: Sulla a quaestorok számát húszra emelte. Mommsen egyáltalán nem akarja megérteni e rendszabály fontosságát; ő ebben mindössze is lényegtelen vagy legalább is nem valami nagy fontosságú módosítását látja Ovinius törvényének, a melynek értelmében úgy hiszi Mommsen, hogy nem csak a curuli hivatalok volt viselői léptek be tényleg és mellőzhetetlen joggal a senatusba —tehát a consulok, praetorok és aedilisek, — de egyúttal a volt néptribunok és a volt quaestorok is igényt tarthattak arra, hogy a censorok őket — ha csak erkölcsi fogyatékoság nem szolgált akadályul, — ugyan csak alkotmányos erkölcsi jogkörüknél fogva beleszemeljék a senatusba. »Die Bekleidung eines niederen Amtes, des Tribunats oder der Quaestur, gab wohl einen factischen Anspruch auf einen Platz im Senat, insofern die censorische Auswahl vorzugsweise (?) auf diese Männer sich lenkte, aber keineswegs eine rechtliche (!) Anwartschaft.« — De midőn Mommsen a quaestori rangfoki képesítvényre alapított senatusában Hullának nem ezen alkotmányozó dictator eszméjét, nem az ő saját szellemi termékét, hanem csak is egy korábbi, miként ő mondja, oligarchikus intézménynek szabályozását és szigorú megállapítását akarja fölismereni, — midőn Mommsen azt mondja, hogy »es begegnet in ihr — már t. i. in der Sullanischen Verfassung — auch nicht ein statsmiinnisch neuer Gedanke,« — s hogy: »alle ihre wesentlichsten Momente, der Eintritt in den Senat durch Bekleidung der Quaestur — sind nicht von Sulla geschaffene, sondern früher schon aus dem oligarchischen Regiment entwickelte und durch ihn nur regulirte und fixirte Institutionen«²⁾; már akkor a nagy tekintélyű bűvár oly támadást intéz az alkotmánytörténelmi források tanúságtétele ellen, a mely

¹⁾ Cic. de Leg. i. h.

²⁾ Rom. Gesch. II, 372.

nagyban zavarólag, igen zavarólag hat, miként legújabb szakirodalmi termékekből láthatni, úgy a történelmi, mint az államtudományi kritika fogalmkörére.

Teljesen önkényszerűleg, forrásilag beigazolatlanul és be nem is igazolhatólag, jár el Mommsen ugyanis akkor, midőn a Sulla senatus-reformját úgy állítja elénk, mint ha ez a Sulla senatus-reformja csak is holmi külsőleges szabályoztatása és csak is holmi alakilagos megszigorítása lett volna az Ovinius törvénye által állítólag létre hozott senatus-reformnak. De hát mit tudunk mi, mit tudhat maga Mommsen ezen Oviniusféle senatus-reformról?

Nagyon csekély a positiv magva ennek a tudásunknak. Legelőször azt sem tudjuk, hogy ki volt, miféle politikai irányzat követője volt ez az Ovinius? Csak azt tudjuk, hogy néptribun volt és hogy minden esetre a Kr. e. 367 után, sőt valószínűleg a 339-diki jogtágító törvény megalkotása után és a, 312-diki censorság létre jötte előtt kellett megalkottatnia az ő —néptribunilag javaslatba hozott —törvényének. Ennyi az, a mit Ovinius személyéről tudunk: minden egyéb merő föltevés vagy gyanítgatás. Niebuhr ¹⁾ még kétségbe vonta magának az Ovinius névnek történelmi hitelességét; Schwegler²⁾ nem sokat ad egyáltalán ezen egész homály-borította regeszéri néptribuni alak történelmi jelentőségére; Fr. Hoffmann³⁾ a patricius pártérdek szószólójának tartja őt; Lángé⁴⁾ és Willems⁵⁾ a plebeiusi pártérdek szószólójának, Mommsen ⁶⁾ a Licinius törvényhozása plebejus-barát folyományának tartja és szoros összefüggésbe hozza az Appius Claudius dicsőségteljes censorságával. Valóban, nagyon elmosódó alaknak kell lennie az olyan törvényhozónak, a kinek egyetlen egy törvényhozási actusában annyi-

¹⁾ Niebuhr H, 453 A, 885.

²⁾ Schnveglér III, 121 A, 3.

³⁾ Hofmann, Der Römische Senat. 11. 11. kvv.

⁴⁾ Lange, II, 356.

⁵⁾ Willems, Le sénat de la République Romaine I, p. 154. kvv.

⁶⁾ Forschungen, T, 266 kv A. HI. e. R. Staatsrecht. II, 43 A, 3. — HI. e. Herzog Geschn. u. Syst. d. R. Staatsverf. T, 260 kvv., hol azonban az anyag csak földhordva vagy on, de koránt sincs a dolog érdemére nézve kritikailag kellő államjogi élle földolgozva.

féle és egymással ennyire ellentétes politikai pártirányzatokat vélnek fölismerhetni a szakbnvárlat legilletéke-sebb kítűnőségei, már csak Niebuhr és Schwegler elhunytá óta is!

Úgy de ezen ne is csodálkozzunk: hisz nem maga az Ovinus törvényének ránk maradt szövege szolgáltat benső indokot a vélemények és föltevések ily szétágazására, de az alkotmánytörténelmi combinatiók egész sorozata, a melylyel a szakirodalom a köztársaság senatusa szervezetének positiv történetírói kieszelését, kellő forrásbeli anyag hiányában, évtizedek óta körülvenni jónak látta. Ovinus törvénye csakis egyetlen-egy helyütt fordul elő forrásainkban: *üstusnál, a hol ez mondatik: Donec Ovinia tribunicia intervenit, qua (már t. i. lege) sancitum est, ut censores ex omni ordine optimum quemque iurati (kézirát curiati) in senatum legerent. Qno factum est, ut qui praeteriti essent, et loco moti, haberentur ignominiosi.*¹⁾» — E törvény töredékben, vagy ha úgy tetszik, kivonatban szó sincsen a senatus oly szervezetéről, a melyről Mommsen joggal állíthatná, hogy mintaképül szolgált a Sulla senatus-reformjának, és ha a volt consulok, volt praetorok és volt curuli aedilisek az Ovinus törvénye alapján nyertek is formaszerinti jogot a senatorságra: Mommsen maga is nagyon jól tudja, hogy a volt néptribunok és volt quaestorok egészen a Sulla senatus-reformjáig sokkal csekélyebb számarányban szerepeltek tagokul a senatusban egyébként a censorok által

1) Fest. p. 246. A közvetlen előző sorok — *Praeteriti senatores quondam in opprobrario non erant, quod ut reges sibi legebant sublegebantque quos in consilio pnblico haberent, ita post exactos consules eos consules quoque et tribuni militum consulari potestate coniunctissimos sibi quosque patriciorum et deinde plebeiorum legebant* — szintén nem árulnak el semmit, a miből az »optimum quemque« kifejezés államjogi értelmében bizvást következtetni lehetne; a »coniunctissimos sibi quosque patriciorum et plebeiorum« pedig legfőlegb nemzetségi vagy bizalmi minősítvényre látszik utalni, a mely körülmény tehát ismét nem utal szükségképen arra, hogy az »optimum quemque« alatt, ez Ovinus törvényének értelmében csak is, vagy csak első sorban is a volt curulis államhivatalnokok mellőzhetetlen, és a volt néptribunok meg volt quaestorok elnyerhető jogát kellene értenünk okvetetlenül, a mint ezt Mommsen föltevése involválja. Hsl. e. Herzog, I, 260 kvv.

beszemelt születési és plutokratikus elemek mellett, sem-hogy egy merőben quaestor-viselt, tehát államszolgálatilag minősített senatus, mint a minőt Sullának létrehozni törvényhozói intenciója volt, ama régi oviniusi senatus megrendszabályozott, alakilag megszigorított folytatásának lenne nevezhető. Maga Mommsen mondja, hogy a censorok a Sulla senatus-reformja előtt igen gyakran oly állampolgárokat is beszemeltek a senatusba, a kiknek nem volt egyéb minősítvényök, mint az az érdemök, hogy agyonütöttek valakit a csatában az ellenség soraiból, vagy pedig megmentették egy embernek az életét. »Haufig die jenigen Bürger, die ein nicht curulisches Gemeindeamt verwaltet, oder durch persönliche Tapferkeit sich hervorgethan, eiten Feind im Gefecht getödtet, oder einem Biirger das Leben gerettet hatten.« — Ez éppen a különbözet; és e különbözet nem csekély, a szellemi képzettség szempontjából első sorban.

Rómában ez idő szerint, már t. i. Sulla alkotmány-reformjakor még nem létezett kötelező állami jogi tanfolyam, közigazgatási tanfolyam a hivatalok elnyerhetése szempontjából sem. A »liesponsa prudentum« kincseiből bőven meríthettek azok, kik eljártak a Quintus Scaevola méltó tanítványának, Gaius Aquilius Gallusnak még Plinius²⁾ idejében is magasztalt házához; és Aquilius nem állott egyedül a jogi magánoktatás terén már azon időben sem, sőt voltak e részben is tekintélyes számmal versenytársai, különösen a saját tanítványai közül már akkor, midőn a Sulla senatusainak ifjabb tagjai fölnövekedtek. Ámde Aquilius Gallus maga még nem irt rendszeres tankönyvet; mindössze csak is jogi formularékat bocsátott közre irodalmilag; így az »Aquiliana stipulatio et acceptilatio«^{-t³⁾}, a »Formuláe de dolo malo«^{-t⁴⁾} stb. Aquilius nagynevű tanítványa

¹⁾ Rom. Gesch. I, 315.

²⁾ Plin. Nat. Hist. XVII, 2: clarioris illa etiam quam juris scientia.

³⁾ Inst. III, 29, 2; Dig. XLVI, 4, 18, 1.

⁴⁾ Cic. de Offic. III. 60, 61; Nat. Ueor. III, 72. — Hsl. e. Heinecius, de C. Aquilio Gallo, Opusc. II, 777 es Zimmern, Gesch. d. röm. P.-R. I, 1, 287.

poriig, Servius Sulpicius Rufrius, csak a Kr. e. 77-dik évben, tehát egy évvel Sulla halála után hagyta oda eddigi szakmáját a retorikát és csak ekkor fogott hozzá a jogtudomány tüzetesebb műveléséhez. Rengeteg számú jogi műveiből, melyeknek számát Pomponius 180 könyvre teszi¹⁾, nem tanulhattak volna még római jogot azon nemzedékek tagjai, a melyek közül akár Sulla, akár más alkotmányjogi törvényhozó a Kr. e. 81-dik évben a senatus tagjait egyedül javaslatba hozhatandotta. Xem: a Kr. e. 81-dik esztendőben nem létezett még a római köztársaságban sem rendszeres jogi tankönyv, sem semmiféle intézmény vagy vállalat, a mely csak a siker némi látszatával is arra szolgálhatott volna, hogy módot nyújtson a római összes állampolgároknak kellő általános tájékozottságot szerezhetni akár az államjogi, akár a büntető- és magánjogi ismereteknek gyakorlatilag érvényesíthető egészéről. A ki nem tartozott véletlenül az Aeliusok, Muciusok, Porciusok, Sulpiciusok hagyományosan jogtudós nemzetségének kötelékébe, vagy nem volt eléggé vagyonos arra, hogy a magánvállalkozó jogi oktatóknak a súlyos tandíjat megfizesse: az ilv római állampolgár, még ha megvolt is benne a kellő tudvány, ezt a Kr. e. 81-diki év előtt csak is a Quintus Scaevola pontifex maximusnak Pomponius szerint 18 könyvre terjedő nagyobb, vagy a "Optov című kisebb munkájából²⁾ igyekezhetett magának megszerezni, föltéve, hogy a 82-ben a mariusi népöldöklés alkalmával elesett szerzőnek e művei még életében lettek közrebocsátva, a mi, tekintettel az ő tanítványainak irodalmi viselkedésére, nézetein szerint egyáltalán nincs még bebizonyítva. De még ez esetben is, — bármennyire korszakalkotó volt legyen is a Quintus Scaevola munkája a magánjog egyes nagy mozzanataira, pl. a végrendelkezési jogra nézve: azt, hogy az államjogot, közigazgatást, pénzügyet, szóval mindazt, a minek ismeretére egy senatornak

¹⁾ Dig. X, 2, 2, 43: itnque libri eompluves eius exstant Cercinae confecti — huius volumina complura exstant — reliquit autem prope OBXXX libros. — Cic. Brut, 152. — Gell. II, 20, 1.

²⁾ Dig. 1, 2, 2, 41: ius civile primus constituit, generatim in libros XVIII redigendo. — Gell. VII. 15, 2: Q. Scaevola in librorum quo de hivo evili composuit.

szüksége leendett, ezen nagyérdemű jogtudós pontifexnek a műveiből megtanulhatta volna bármely római állampolgár, ezt még sem Voigt, ¹⁾ sem más szaktekintély nem mutatta ki, tudomásom szerint. Nem is fogja ezt senki valaha is kimutatni, legkevésbé a ^{Ἰσπαν} azon idézetei alapján, a melyek a Digestákba²⁾ bejelentettek.

Csak egyetlen-egy — ha nem is mindenkire nézve egyaránt gyümölcsöző, de az akkori viszonyokhoz képest mindenkire nézve megközelíthető, gyakorlati tanfolyamát nyitotta ezidét meg a politikai életnek a római köztársaság: azon gyakorlati tanfolyamot értem, a mely magában az államszolgálatban, a magistraturában rejlett mindazokra nézve, a kik a közbizalom e mandátumát jóhiszeműleg a közügy érdekében igyekeznek vala betölteni. E téren pedig egyik magistratura sem kínálkozhatott annyi kilátással, mint az, a melylyel a római köztársaság államférfiai politikai pályáj okát a legtöbb esetben kezdeni szokták volt, a quaestura. Mommsen a quaestorok illetékességi jogköréről azt mondja,³⁾ hogy az részlegesen meg sem is határozható, hanem, hogy éppen oly nagy volt az, mint magáé a főmagistratusé, a consulé, a kinek általános, hivatalbeli segédeid a quaestori hivatal fölállítatott. Még azok is, kik nem osztják Mommsen e nézetét, kénytelenek lesznek azonban megengedni, hogy a quaestori hivatal — a maga különböző ágazataiban — városi quaestorok vagy aerarialis quaestorok, táborig quaestorok, hajóhadig quaestorok, provinciális quaestorok vagy itáliai quaestorok — jó nagy részét ölelte át a római köztársaság közigazgatásának: és ez a Sulla törvényhozását közvetlenül megelőzőt évtizedek folyamában az állami közigazgatásnak bizonyára nem többé holmi primitív, hanem már is meglehetősen kiillegelő színterét jelentette. A Sulla törvényhozását köz-

¹⁾ M. Voigt a szász kir. tud. társ. »Abhandl.« VII, 337. Voigt megkísérli itt Quintus Scaevola munkájának alaprajzát rekonstruálni, körülbelül oly modorban mint ezt Böckh a Philochoros ^{Ἰσπαν}-ával cselekedte. Jelentékeny munkát kétségtelenül a Voigté, de jó része merő hypothesis. L. »Demokr.« II, i. h.

²⁾ Dig. XLI, 1, 64; XLIII, 20, 8; L. 16, 241; L. 17, 73.

³⁾ Mommsen, Rom. Staatsrecht II, 1, 492. 1.

vétlenül megelőzött évtizedekben az a római állampolgár, a ki a quaestori hivatalt viselte, részleges betekintést nyerhetett nem csak a haderő legkülönfélébb viszonyaiba, nem csak — a res frumentaria kezelése folytán — a közgazdasági viszonyokba, le egész az államterület talajának termőképességéig, de megismerkedhetett a római állam pénzügyeivel és egész államháztartásával tüzetesebben és alaposabban, mint bárki más a magistratusok közül. Budget, költségvetési előirányzat a szó mai értelmében a római köztársaság államháztartásában nem létezett. A senatus, valahányszor pénzügyi rendelkezéseket tőn, vagy egyáltalán oly rendszabályokat volt hozandó, a melyek az állam pénzét, vagyonát voltak igénybe veendő, mindannyiszor a quaestorokat hívta föl, hogy tájékoztatást nyerhessen az állam pénzügyi viszonyai felől a fölmerült concret esetben. »Quintus Oaepio, qui per id tempus quaestor urbánus erat, docuit senatum, aerarium pati non posse largitionem tantam: senatus decrevit« stb. ¹⁾ De ismernie kellett a quaestornak ezidett már az állam érvényben levő államjogi törvényeinek egész szövegét is, lehetőleg alaposan: mert a quaestori hivatal működése úgy a magistratusokkal szemben, mint a táborban törvények által volt szabályozva, a melynek megsértését a fenyítő jogszolgáltatás esetleg a legszigorúbb büntetéssel sújtotta. Ezért állott ellent — miként Polybios XXIV. könyvében olvassuk, a quaestor még magának Scipionak is, midőn ez újabb összeget akart kivétetni a maga hadicéljaira a pénztárból. A quaestor ellentmond és a törvény betűire hivatkozik. ²⁾ Volt azonban még egy más nevezetes illetékességi jogköre is a quaestori hivatalnak a Sulla törvényhozását közvetlenül megelőzött évtizedek folyamában: a quaestoroké volt a cura tabularum publicarum, és ennek a tisztnek folytán a quaestorok tüzetesebb értelemben, közvetlenebb módon ismerkedhettek meg úgy egyáltalán a törvények szövegével, mint az őrizetökre bízott államokmányokkal, a mint hogy a quaestorok tisztje volt másfelől az államtisztviselőket a törvényekre

¹⁾ Ad Herrenn. I. 21.

²⁾ Polyb. XXIV, 9. Dind. Hsl. e. Liv. XXXIII. 42, 4. Hsl. e. Hommgen és Herzog ii. hh.

föllesketni.¹⁾ És ha úgy a pénzügyi közigazgatás folyó ügyeiben, mint a cura tabularum publicarum mindennapi ellátásában, a munka azon része, mely folytonos és rendszeres tanulmányozást elengedhetetlenül követel vala, első sorbán a scribákra, az írni, jegyzői, fogalmazói teendőket végző fölszabadultakra nehezedett is, már az antik államéletnek egész természetére szerint: a jóhiszemű, habár csak közepes készülsége quaestor is bizonyára óvakodni fogott, legalább akkor, midőn az összes közvetlen bevételek és kiadások elkönnyvelése volt napirenden, — »rationes narre« — ily alkalommal bizonyára óvakodott minden csak közepes jóhiszeműségű és készülségit quaestor is elhanyagolni, könnyelműleg elszalasztani azon alkalmat, a mely neki az általános áttekintés megszerzésére kínálkozott. Ha elmulasztja ezt: felelősséget vállal a scribák minden képzelhető csínytetéért, a mi a sikkasztási bűnperek ama fénykorában bizonyára nem lett volna az emelkedni vágyó quaestorra nézve veszély nélkül. Vajmi gyakran adhatott okot ily visszaélésekre egyes quaestoroknak nemcsak rosszhiszeműsége, de már hivatalbeli, tanulmánykerülő, munkakerülő hanyagsága is: ámde, ha a Plutarchos »kisebbik Cato«-jában fölhozott esetek már e korszakban a szabályt képezték volna²⁾ és nem a kivételt: vajjon akkor nem dőlt volna-e össze még Sulla törvényhozása előtt a római köztársaság?

Úgy van; a quaestori hivatal viselése valódi tanfolyama volt az államférfiúi pályának ez idő szerint Rómában; midőn tehát Sulla a maga törvényében azt rendeli vala, hogy jövőre csak oly állampolgárok léphessenek be tagokú, senatorokúl a senatusba, a kik quaestori hivatalt viseltek volt, ez által Sulla kimondta azt, hogy a senatust jövőre csak oly erőkből óhajtja megalkotni, a kik keresztül mentek becsülettel az államférfiúi tanfolyamon.

Mommsen maga elismeri, hogy a quaestori hivatal viselése a legjobb iskolául szolgált, valódi gyakorlati iskolául szolgált a jövőendő államtisztviselők számára. »Nicht der

¹⁾ Appián. I, 31: *ἐξαισχροῦ ἐς τὸν τοῦ Κρόνου νεῶν, οὐ τοῖς ταμίαις ἐγρηῖν ἄξιόναι.* Hsl. e. Mommsen Böm, Staat-sv. i. h. és Madvig i. IV.

²⁾ Plut.. Cat. Min. 16. 17.

letzte Zweck dieser Ordnungen wird es gewesen sein in der Quaestur eine praktische Schule der künftigen Beamten zu schaffen.«¹⁾ mondja egész hévvel a »Bömisches Staatsrecht« ünnevelt szerzője. Úgy de hát nem azon erők értékesítéséről van-e szó a Sulla senatus-reformjában, vájjon nem-e azon erőkből akarta-e Sulla a senatust egybeállítani, a melyek becsülettel megállották az államtisztviselők ezen Mommsen által is gyakorlatinak nevezett iskoláját? Valóban sajátzerű, hogy Mommsen fölületes, frivol toldás-foldásnak, hagyományos, oligarchikus intézmények, L_üyszerű, eszmeszegény szabályozásának és szabatosításának nevezi Sulla e reformművét, holott Mommsen saját maga tudhatta legjobban azon óriási különbséget, a mely az Ovinus törvényének megalkotása óta történelmileg fejlődött senatust a Sulla által törvényhozásilag contemplált senatustól már mindjárt az első, állam-ttídományilag mellőzhetlen nagy kérdésben, a szellemi képzettség, az államférfiúi képesítvény kérdésében elválasztja! Sulla e törvénye által ki lön mondva egyébként az életkorbeli minősítvény is a senatorokra nézve, tekintettel t. i. a hadkötelezettség teljesítésére, melynek lejártával választathatott meg csak e törvény értelmében valaki quaestorrá.²⁾ Fontosabb ennél az, hogy midőn Sulla kimondotta törvény által, hogy jövőre csakis oly tagjai lehetnek a senatusnak, a kik quaestori hivatalt már viseltek: kimondotta Sulla ez által azt a nagy elvet is, hogy jövőre senki nem lehet tagja a senatusnak, a kit a nép szavazatjoga nem tüntetett ki már előzőleg, úgy mint a közbizalom letéteményesét, a quaestori választásnál. Ugyan hol vagyon ehhez hasonló gondolat a Sulla törvényhozása előtti egész római alkotmánytörténelemben?

¹⁾ Röm. Staatsrecht. I. 445. 1. Kissé föltűnhetik, hogy Mommsen ily inteniót tulajdonít már a legkorábbi köztársasági államszervezet politikájának is, tehát már ama durva időknek is, de Sulla intenióját e gyakorlati iskola növendékeinek értékesítésére nézve nem akarja megérteni. Nagyon valószínűnek tartom, hogy Mommsen egészen más szeltemben irt volna a maga »Römische Geschichte«-jében Bulláról, ha előbb a »Rom. Staatsrecht«-jét írta volna meg és csak azután a Römische Geschichte«-t.

²⁾ Harnüncz évvel lehetett valaki csak quaestorrá. L. Mommsen »R., Staatsrecht, II. 469. 1.

És ezt nevezi Mommsen szellemtelen oligarchikus restaurációnak, ¹⁾ fölületes, frivol toldás-foldásnak!

¹⁾ Mommsen, »Köm. Geschichte,« II. 336. 1.: »so war er (Sulla) auch jetzt (81. Kr. e.) unter weit schärferen und gespannteren Verhältnissen entschlossen, die Oligarchie nicht mit, (!) sondern trotz der (!) Oligarchen auf eigene Hand zu restauriren (!) Már ez a fejtegetés is mutatja, hogy Mommsen maga is észrevette, mennyire nem tiszta dolog Sullából egyszerűleg oligarchikus restaurátort csinálni. — Az is fogalomzavart támaszthat, a mit Mommsen Römische Geschichte II. kötetének, 347. lapján mond, az összes különbséget az Ovinius törvénye által alkotott senatusi szervezet államférfiúi mozzanatai és a Sulla senatusának államférfiúi mozzanatai közt oda akarván formulázni, hogy »dass der gesetzliche Eintritt in den Senat statt an die Aeditität, an die Quaestur geknüpft und zugleich die Zahl der jährlich zu ernennenden Quaestoren auf Zwanzig erhöht ward.« — Mommsen csak az esetben lett volna államtudományi szempontból följogosítva ily stylfordulat megköczkáztatására, ha az Ovinius törvénye azt rendelte volna, hogy jövőre csakis oly tagjai lehetnek a senatusnak, a kik legalább is aedilisi hivatalt viseltek, ily kategorikus és egyúttal kizárólagos intézkedés azonban eszé ágába sem jutott Oviniusnak, hanem mindössze csak azt rendelte el, hogy a sok száz minden hivatalviselési képesítvényű, patriciusi nagybirtokos és plebejusi plutokrata mellett helyet foglaljanak a senatusban azon állampolgárok is, a kik consulok, praetorok vagy legalább aedilisek voltak. Ha nem lett volna Mommsen annyira elfogult Sulla irányában, úgy fönnbbi stylfordulat helyett bizonyára azt hangsúlyozta volna, hogy míg az oviniusi senatusban legfőlebb 165—200 (Hsl. e. Willems) olyan állampolgár foglalt szükségkép helyet, a ki mint volt consul, praetor, aedilis, államférfiúi minősítvényenyl birt, a többi 250—350 pedig túlnyomólag közepes műveltségű, esetleg alantas műveltségű patriciusi és plebeiusi elemekből állhatott: addig a Sulla senatusa 600 tagból állott körülbelül, de e 600 tag, e 600 Senator között egyetlen-egynek sem szabadott lennie olyannak, a ki mint quaestor-viselt állampolgár ne birt volna az akkori viszonyokhoz mért államférfiúi képesítvényenyl. így kellett volna megformuláznia Mommsennek a párhuzamot, akkor azután nem keletkezhetett volna oly boszantó fogalom, zavar az ő fejtegetései folytán a legújabb szakirodalomban épen e pontra vonatkozólag. — L. Herzog, I. 514., ki ily sajátoszerű megjegyzést tesz a szóban forgó kérdésben: »völlig neu war diese Anknüpfung an die Magistratur nicht, neu ist nur (!) der obligatorische Charakter derselben, der nach dem ovinischen Gesetz durch die Vollmacht der Censoren, d. h. durch das Moment der individuellen Prüfung nicht unwesentlich beeinträchtigt war.« — Ugyan már micsoda beszéd ez! Hát hogy mondhatja Herzog csak az obligatorischer Charakter«-t »neu«-nek, ha ugyanakkor meg azt állítja fölöle, hogy ez az »obligatorischer Charakter« az »Ovinisches Gesetz« alapján, a censorok teljhatalma által »nem lényegtelenül lett megnyirbálva« —

Lényeges módosulást szenvedett végre a senatus szervezete a Sulla reformjának azon intézkedése által, mely hatályon kívülhelyezte a censorok által eddig gyakorolt lectiót; souverain jog volt ez, melyet sem a consulok, sem a praetorok, sem a néptribunok intercessió-joga nem érinthetett; de eltörölte Sulla egyúttal a censorok azon jogát is, hogy a senatusból bármely senatort saját indokolt erkölcsbírói véleménynyilvánításuk — iudicium de moribus alapján kilökhessenek, illetőleg a senatori névjegyzékből a lectio, esetleg sublectio alkalmával, kitörölhessenek. A censorok ez actusukért, sem voltak egyáltalán senkinek felelősek **οἱ τὴν ἀνυπεύθυνον ἔχοντες ἀρχήν** — így nevezi őket Halikarnassosi Dionysios; ha a két censor erkölcsbírói véleménye megegyezett egymással abban, hogy ez vagy ama Senator mint »nem jó erkölcsű ember« a senatusból kilökendő, sőt ha valamelyiknek a két censor közül azaz erkölcsbírói véleménye támadt, hogy ez vagy amaz állampolgár, a ki még eddig Senator nem volt, nem veendő föl a senatusba, és ezen véleménye ellen az ő censori collegája határozottan és ünnepélyesen nem tiltakozott: hát akkor a legkimagaslóbb állampolgári egyéniség menthetlenül áldozatává eshetett a censori, többé-kevésbé jóhiszemű, többé-kevésbé jól értesült önkénynek, elfogultságnak, függöny mögötti befolyásoltatásnak, hogy ne mondjam pártérdeknek, magánérdekhez hárszatnak, boszúvágnak, féltékenységnek vagy egyszerűleg a souveraine pletykának. Csakis oly censorok, mint egy Appius Claudius Caecus gyakorolhatják vala e nagy horderejű, mert al-

»Nicht unwesentlich beeinträchtigt war!« Ugyan, hogy lehet valami megnyirbálni, a mi nem létezik? Ha az »obligatorischer Charakter új valami volt a Sulla törvényhozásában, miként ő mondja, hogy neu, hát akkor hogy nyirbálhatták volna meg a censorok ezt az »obligatorischer Charakter«t, még mielőtt Sulla törvényhozása létrejött, vagyis az Ovinius törvényének alapján? — Valóban észre sem vette talán Herzog, ez az érdemdús reálphilolog, hogy a római alkotmány történelméről akart tudományos munkát írni, midőn megírta a Geschichte und System der Römischen Staatsverfassung« című nagy munkájának ezerkétszáz sűrűn nyomtatott nagy 8-rét lapnyi kötetét: mert különben talán mégis jobban ügyelt volna a nyelvezetére, nehogy olyasmit mondjon, a mit a kissé logika íbb beszédhez szokott államjogászok és államtudósok utoljára még elég udvariatlanok lesznek logikátlan reálphilologizálásnak tekinteni. — Jtsl. e. Hoffmann és Willems ii. hh.

alkotmányjogba vágó jogkört az államélet előnyére; már az oly erénygögs, elfogult, köznapi erkölcsbír, mint Cato, megsérti vele a fölvilágosult erkölcsiség érdekeit; az oly censorok pedig, mint a kikiről Livius a maga XXIX. könyvében, és utána Valerius Maximus a maga VII. könyvében beszél, már az ily censorok csak olybá tűntethetik föl a censorok ezen jogkörét, mint az ezidei római alkotmányjog egyik legrikítóbb szegénységi bizonyítványát, — és csak akkor mondhatnék el teljes joggal, hogy az ily esetek nagyon is kivételesek, ha minden egyes nemzedéknek történelmét tüzetes munkában szállította volna korunkra, és még egyéb példát is fölhozva, nemcsak a Livius által említettek, egy-egy Fenestella vagy egy-egy Asellio.

Az által tehát, hogy Sulla kivette a senatus tagjainak lectióját és sublectióját a censorok, e nem felelős, és meg sem is fellebbezhető közegek kezéből, épen nem esett csorba az államélet haladhatásának követelményein: a szellemi képepvényt sokkal jobban fogta biztosítani Sulla törvényének alapján a quaestori hivatalnak becsülettel való betöltése; az erkölcsi minősítvényt pedig az általános romlottság e századában úgy sem biztosíthatta volna a két-két nem felelős censornak egyéni fölfogása, egyéni állásfoglalása szemben a mindent háttérbe szorító pártédekkel és gazdasági érdekkapcsolatokkal a szó komolyabb értelmében. Ha azonban Mommsen azt mondja, hogy eltörölvén a ceusori lectiót Sulla, ez által ismét a senatorok életfogytiglani intézményét, sőt a senatorok elmozdít-hatatlanságát emelte érvényre s az oligarchiát restaurálta az Ovinus törvényhozását megelőzőtt régi államrend szellemében: ¹⁾ úgy Mommsen ismét csak igazságtalanéi jár el a Sulla alkotmányjogi törvényhozásának bírálatában, mert az ily közbizalomra fektetett, s államférfim képepvények betöltésétől föltételes államtestnek, minőt Sulla a maga reformált senatusában contemplált, a neve sem modern, sem antik

¹⁾ Mommsen, »Röm. Gesch.« II. 349.: »das wesentliche Grundprinzip jeder Oligarchie, die Inamovibilität und Lebenslanglichkeit der zu Sitz und Stimme gelangten Glieder des Herrenstandes endgiltig consolidirt.« — Aristotelesi reminiscenciák, de akrisiával járók e kapcsolatban. — L. R. Forsch. I. ii. lih.

nyelven nem **ὀλιγαρχία**, hanem antik nyelven határozottan **ἀριστοκρατία**. Nem merem hinni, hogy Mommsen úgy lenne meggyőződve, miszerint a köztársaság senatusának hagyományos szellemben való továbbfejlesztése jobban megfelelhetett volna a már világalalomra jutott római állam méltóságának és legéletbevágóbb érdekeinek!

Mommsen is úgy emlegeti e reformot, mint a mely az úri rendnek »Herrenstand« végleges consolidációjára vezetett. ¹⁾ Ámde lehet-e úri rendről és ennek végleges consolidációjáról beszélni, midőn a vérségi előjogok, a nemzetségi képesítvények és a vagyonfok helyett kizárólag egyéni tulajdonokra, egyéni érdemekre, minden vérségi előjogtól és nagy vagyonfoktól független államférfiúi képesítvények betöltésére lőnek fektetve?

Épen ellenkezőleg, nem hogy consolidálni igyekezett volna Sulla a római köztársaság állampolgári társadalmának rendi tagozatát, sőt inkább megszüntette annak legkiszögellőbb mozzanatait, és a mennyire csak adott viszonyok közt tehette, az állampolgári társadalomnak jogegyenlőségi alapon egységesítésére törekedett, legalább magában a tulajdonképeni római államban. Sulla volt az, a ki megszüntette a Grrachusok által valóságos renddé emelt lovagok osztályának, az ordo equesternek úgy politikai előjogait, mint rangfokozati különállását: amazt az által, hogy elvonta tőlök az esküdt bírások monopóliumát, elrendelvén, hogy jövőre az esküdtbírák csakis a senatorok sorából szemeltessenek, s az által, hogy smét megszüntette a lovagok tized- és vámbérlői előjogait, első sorban az általok annyira zsarolt »Asia« provinciára vonatkozólag; emezt pedig az által, hogy megszüntette a lovag, rendiek díszhelyeit az állami és népünnepélyeknél és egyszerűleg a plebejus, helyesebben a nem-senatori állampolgárok nagy tömegének közpadjaira utasította őket vissza.²⁾ Valószínűleg Sulla terjesztette ki a patriciusi magistratusokból belépett senatorok történelmi előjogát a piros czipő viseléséhez

¹⁾ Mommsen, u. o.

²⁾ Cic. Vevr. act. I. 37.; Vell. II. 32.; Tac. Anna). XI. 22. — Ap- pián. Mithrid. 62. — Cassiodor. Chron. 670. Cic. pro Flacc. 14., 32, Cic. Q. fr. I. 1., 11., 33. — Mommsen R. G. II. 346.

az összes senatorokra, tekintet nélkül ezek családfájára.¹⁾ Sulla csak a senatorius ordot hagyta meg ilyenül: különben megszüntetett minden rendi különbözetet az állampolgárságon belül. Ámde az által, hogy Sulla a senatorságot kizárólag quaestorviselt államférfiúi képesítvényhez, tehát merőben egyéni érdemhez kötötte, teljesen kivetköztette a »senatorius ordo«-t, mint ilyent, eddigi hagyományos természetéből: elejét vette annak, hogy oly senatorok családaiából, a kiknek fiai, illetőleg unokái, nem voltak képesek elérni a quaesturát, merőben vérségi alapon valódi nemesi rend keletkezzék.²⁾ »Seminarium senatus,« — így nevezi Livius³⁾ az ordo equestert a. köztársaság történelmi fejlődésének későbbi idejéből, és csakugyan a Sulla előtti állapotokat mi sem jellemzi annyira,

¹⁾ Piros czipú fekete zsinórzattal. Cic. Philipp. XIII. 28. — Horat. Sat. I. 6. 27. Hsl. Juvenal. I. 111.

²⁾ Cic. pro Oluent. 104.: Cuius erat ordinis? Senatorii. — Cic. pro Glauc. 15. Hic familia consulari est, ille praetoria, reliquos videó esse ex equestri loco — cédát consulari generi praetorium, nec contentat cum praetoris nomine equester locus: sublata sunt studia, extinctae suffragationes, nullae contentiones, nulla libertás populi in mandandis magistratibus. Hsl. ö. Digest. L. 1. 22. Senatores et eorum filii filiaeque origini eximuntur, liceat municipalem retineant dignitatem. 23: municeps esse desinit senatoriam adeptus dignitatem quantum ad munera, quantum veró ad honores, retinere creditur originem; denique manumissi ab eo eius municipii efficiuntur municipes, unde originem trahit. — A mit ezen és csakis ezen források alapján (!) Herzog a maga művében (I. 1041. 1*) mond, hogy t. i. »das Prinzip, dass die Würde an eine persönliche Funktion gebunden ist, die von der Wahl zur Magistratur und der Einschreibung durch den Censor abhing, verhinderte die ganze Republik hindurch dass der Senatorenstand als Ganzes ein förmlicher Adel wurde, sofern zu dessen Begriff die Fortpflanzung durch Erbrecht gehört« — ez csakis a Sulla alkotmányreformjára vonatkozhatik teljes mértékben, mert hisz az Ovinius törvénye alapján túlnyomólag mégis oly elemek szoktak a senatusba censorilag beszemelteni, a kiknek nem volt egyéb »egyéni« érdemük, minthogy fiai vagy unokái voltak valamelyik patriciusnak vagy nagy hivatalra vergődött, vagy vagyonra szert tett equesnek, a nélkül, hogy saját magok azelőtt az állam kormányzására vagy csak az alsóbb közigazgatásra is hivatalviselés által kiképezték volna magokat. Hsl. ö. Mommsen R. G. II. 346. kv. 11. Willems ii. hh.

³⁾ Liv. XLII. 61. 5. Ezt nem méltatja eléggé figyelemre Mommsen, midőn párhuzamot von egyfelől az oviniusi, másfelől pedig a Sulla féle senatus között.

mint hogy nem szellemi, nem hivatalbeli egyéni képesítvények, de egy részben vagyoni, részben vérségi minősítvényen nyugvó rend képezi még ekkor amaz államtest seminariumát. Sulla megszűntette e rend különállását; tehát már ez okból sem lehet Mommsennel a most már tisztán egyéni érdemre fektetett senatorius ordót »Herrenstand«-nak nevezni; nem »Herrenstand«-ot akart Sulla a maga senatus-reformja által létrehozni, hanem a legkitűnőbb szellemi, erkölcsi és politikai erők uralmát vagyis *diatoxpa-ia-t* a szónak valódi antik értelmében. Hogy minő viszonyban állott a Sulla senatusának belső rangfokozati szervezete az oviniusi senatus belső rangfokozati szervezetéhez, ezt tüzetesebben kifejteni mindaddig meglehetősen nehézségekkel fog járni, míg csupa gyanítás, csupa sejtelen fog maradni legnagyobb részt az is, a mit ez utóbbiról, t. i. az oviniusi senatus belső rangfokozati szervezetéről tudunk. Érti ezt maga Mommsen is; nem is siet kiadni a maga »Römisches Staatsrecht«-jenek azon kötetét, a melyben a »senatus«-t kellendett a maga egész rendszerében felölelnie.

Sulla a senatust tette a törvényhozás örvévé, s a közigazgatás és bírászkodás urává, a nélkül azonban, hogy ez által a comitiákban egybegyűlt állampolgárságnak felségjogát alakilag a senatus jogkörének alárendelte volna. Nem is ruházta át Sulla egyáltalán a kezdeményezés jogát kizárólag a senatusra, és már ez értelemben sem lehet az ő alkotmány-reformját oligarchiái restaurationak nevezni. Nem; Sulla csak a néptribunok kezdeményezési jogának tényleges gyakorlását tette esetről-esetre a senatus előzetes beleegyezésétől függővé. A »*jus populum agitandi*« a »*licentia populum agitandi*«, mint Sallustius, Tacitus kifejezik: csak ez vettett alá a senatus előzetes jóváhagyó határozatának minden egyes esetben, valahányszor a néptribunok valamelyike törvényjavaslattal szándékozott a tributa comitiák elé lépni, vagy pedig vádat akart emeltetni a comitiákban egybegyűlt nép által számadással tartozó, vagy más jogcímen a törvény értelmében feleletre vonandott volt tisztviselők ellen.¹⁾ Ez

¹⁾ Sallust. *Histor.* I. 41.: *populus Romanus — exutus iure agitandi — Tacit. Annál.* XXX. 27.: *statim turbidis Lepidi rogationibus neque multo post tribunis reddita licentia quoque vellent populum agitandi.*

azonban nem érintette a legtávolabbról sem a centuriata comitiák kezdeményezési jogát, sem törvényhozási tekintetben, sem különben. Magistratusok, consulok, praetorok a senatus előzetes jóváhagyása nélkül is hozhattak be törvényjavaslatokat és törvénynyé is emelheték azokat a centuriata comitiákban.¹⁾ Egyébként, ha meggondoljuk, hogy az a senatus, a melynek előleges beleegyezésétől, illetőleg formai jóváhagyásától Sulla függővé tette a néptribuni kezdeményezést, kizárólag a közbizalomnak születésre, vagyonfokra való tekintet nélküli letéteményesein nyugodott, míg a Hortensius reformja előtti senatus a születési előjogok túlsúlyának volt kinyomata, ha, mondom, ezt meggondoljuk: hát akkor csak őszinte sajnálkozásunknak adhatunk kifejezést Herzog azon ép annyira tudománytalan, mint meggondolatlan eljárása fölött, midőn ez a 81-diki reformot a tribunicia potestastnak 88-dik évi megszorításával azonosítja,²⁾ ez utóbbiról pedig azt mondja hogy »ebenso wurde die tribunicische Gesetzgebung hinter (!) das Hortensische Gesetz von 287 zurückgebracht und aufs Neue dem Vorbeschluss des Senats unterworfen.«³⁾

Sulla mindenesetre megszorította a néptribunok jogkörét 81-diki törvényhozásával: ha nem is oly túlságos mérvekben, mint ezt némely elfogult brabeuták manap Livius kritikátlan declamatiója alapján — »omne ius legum ferendarum ademit«⁴⁾ — vagy Cicero⁵⁾ és Caesar⁶⁾ meggondolatlan kifejezései alapján még hajlandók tanítani; megszorította Sulla

Cic. de leg. III. 4. 10. — »de senatus sententia.« — Mommsen R. G. II 351. lap.

¹⁾ Corpus Inscript. Lat. I. Nvo 204: tribuni pleb. de senatus sententia plebem consuluerunt, ha helyes a kiegészítés. Mommsen R. G. II. 351. jegyz.; a hol Mommsen főlemlíti, hogy a Kr. e. Vo-dik évben, tehát még a Sulla törvényhozásának e részbeni hatálya alatt nem a néptribunok alkothatnak plebiscitum által gabnatörvényt a tributa comitiákban, de a consulok a centuriatákban.

²⁾ Gesch. u. Syst. d. Rom. Staatsverf. I. 512.

³⁾ U. o. 502. 1.

⁴⁾ Liv. Ep. 89.

⁵⁾ Cic. de Legib. III. 22.

⁶⁾ Caes. de Bell. Civ. I. 6. Hsl. e. Mommsen Rom. Staatsr.« és »Röm. Gesch. c ii. hh.

mégis csakugyan a néptribunok jogkörét annyiban, a mennyiben az egységes államhatalom helyreállításának követelményei ezt az adott viszonyok közt szükségessé teszik vala. Ha a néptribunok a legéletbevágóbb alkotmányjogi vagy társadalmi kérdésekben bármely pillanatban fölléphetnek a leggyökerebb törvényjavaslatokkal, és a comitiákban egybegyűlt állampolgárságnak túlnyomólag műveletlen vagy tömege törvényerőre emelheti egymásután a legellenmondóbb vagy legbada-rabb javaslatokat, a nélkül, hogy az ily veszélyes üzelmeket másként, mint egyik-másik tribunnak intercessiója vagy pedig az államvallás babonájának cselszövényszerű felhasználásával meggátolni vagy utólag ártalmatlanná tenni lehetne: hát ekkor természetesen kifejlődik az államéletben az, a mi kifejlődött Rómában a Gracchusok, a Lex Aelia és a Lex Fufia meghozatala óta mindkét irányban: önző céljaikra vagy elfogult, államellenes pártcélokra zsákmányolják ki a néptribunok a tömeg legalantasabb szenvedélyeit nyíltan vagy leplezve egymás ellen, és alárendelik az értelmi és erkölcsi haladás összes tekinteteit egy oly vallás babonájának, a melynek közvetlen kezelői már magok sem hisznek többé ezen vallásban.

Sulla éppen ennek akart véget vetni, midőn a tribunok kezdeményezési jogát a senatusnak, most már egy, minden születési és minden vagyonukra való tekintet nélkül kizárólag egyéni érdem szerint, tisztán csakis államférfiúi képesítvényekkel bíró állampolgári kitűnőségekből egybeállított senatusnak — előzetes jóváhagyásától tette függővé. Ámde, ha ez megszorítás volt is, egy józan, korszerű állampolitika értelmében éppen nem járt e megszorítás szükségkép együtt oly rendszabályok behozatalával, a melyek merő árnyékká vagy merő szemfényvesztéssé sülyeszthették volna alá a néptribunok alkotmányjogi jelentőségét. Sulla meghagyta a néptribuni intercessio jogát a magistratusi decretum ellenében, vagyis az auxiliomot, természetesen a Pomeriumon belül kibocsátott magistratusi intézkedésre vonatkozólag, és ennek folytán meghagyta Sulla a néptribuni intercessiónak még azon jogát is, hogy az ellen-szegülő magistratust, akár consult, elfogathassa és béklyókba verethesse hivatalos működése közben is a néptribun: ámde

Sulla törvénye súlyos pénzbírsággal, majd csak hogy nem valódi vagyonekobzással sújtotta azon néptribunt, a ki visszaélést követett el vagy épen törvénysértést az intercessio e jogának gyakorlásában. »Sullam probo, — mondja Cicero a »De Legibus« harmadik könyvében — Sullam probo, qui tribunis plebis sua lege iniuriae faciendae potestatem ademerit, auxilii ferendi reliquerit.«¹⁾ — »Sulla nudata omnibus rebustribunicia potestate tamen intercessionem liberam reliquisse²⁾ — mondja maga Caesar. — Hogy e szavakban »omnibus rebus« nagy a túlzás, megjegyzi Herzog is, és valóban nem fogja senki komolyan venni a Caesar e kifejezését, a ki meggondolja, hogy a néptribunok már az intercessio ezen egy jogánál fogva is mennyire jelentékeny hatalomkörrel rendelkeztek Rómában a Sulla törvényhozása alapján még az esetben is, ha a senatusconsultum ellen az intercessio e jogával már többé nem is élhettek vala. Sulla törvényt alkotott, miszerint néptribunná jövőre csakis senatorok voltak választhatók,³⁾ másfelől pedig megadta a néptribunoknak a jogot, sőt köteleességgé tette nemcsak jelen lenni, részt venni a senatus üléseiben, de referálni is a senatushoz mindazon ügyekben, a melyeket akár a senatus, akár a néptribunok eléggé fontosaknak tartottak e tekintetben. — E háttérből tekintve azután egészen más bevilágítást nyer a néptribunok kezdeményezési jogának fönnemlített függővé tétele is a senatus előzetes jóváhagyásától. Mert ha intercessio jogával élhettek a néptribunok a senatus határozatai ellenében egyáltalában: úgy intercessióval élhettek minden egyes concret esetben azon határozat ellen is, a melylyel egyik vagy másik néptribunnak kezdeményezését az előleges jóváhagyás megtagadása által érvényen kívülhelyezte ezen magas államtestület; miután pedig a néptribunok ezentúl csakis senatorok lehettek, bizonyára teljes mérvben fel lőnek ruházva az ily concret esetben is a tanácskozási jognak mind azon attribútumával, a mely a senatoro-

¹⁾ Cic. De Lég. III. 22.

²⁾ Caes. Bell. Civ. I. 6. — I. 5.: Nec tribunis plebis — spatium datur — sui periculi deprecandi neque etiam extremi iuris intercessione retinendi.

³⁾ Appián. I. 100. Hsl. e. Mommsen és Herzog ii. hh.

kát mint ilyeneket megillette, és ily értelemben szabad vita tárgyát képezhetvén amaz előzetes jóváhagyás kérdése egyfelől a senatusban de iure és de lege bennülő, senatori állású néptribunok, másfelől pedig a senatus egyéb tagjai között, épen nem lehet mondani, hogy ez valamely oligarchikus megszorítása lett volna a néptribuni kezdeményezési jognak vagy pedig épen lelezett confiscatiója a senatus javára.

Sulla törvény által tiltotta el a néptribunokat attól, hogy letelvén népszószólói mandátumuk, bármiféle államhivatalt — magistratust — viselhessenek. Νομῶ χολόσας; mondja Appián.¹⁾ Herzog azt mondja, hogy »das Amt — már t. i. a néptribunság — selbst wurde durch diese Bestimmung erniedrigt.²⁾ Epen ellenkezőleg e rendszabály oly magasra helyezé a néptribuni állást, melyet amúgy is a senatori rangfokozathoz köt vala, miszerint a magistratus elnyerése nem lehetett már azután egy ily elmozdíthatatlan, életfogytiglan senatori rangot viselő és a senatusban teljes tanácskozási jogot, intercessiót úgy a magistratusok decretumai, mint a rogatiók és a senatusconsultumok ellenében szabadon gyakorló néptribunra nézve előléptetés, kivált miután nem az áll a forrásainkban, hogy csak fensőbb, curulis magistratust nem viselhetett a néptribun mandátuma leteltével — a mint Mommsen szavaiból megérthetnők — alsóbb fokú hivatalt pedig viselhetett volna; nem, a forrásainkban egyenesen az áll, hogy Sulla törvényének alapján a volt néptribun egyáltalán semmiféle hivatalt, sem felsőt, sem alsót, sem curulis, sem nem-curulis magistraturát többé nem viselhetett.³⁾ Valóban nagyon önkényszerűleg jár el Mommsen, midőn a »curulis magistratus«-okat forrásainkba teljesen alaptalanul beleolvastván, így nyilatkozik: »Endlich wurde hinzugefügt, dass die Bekleidung des Tribunats in Zukunft zur Uebernalime eines höheren (!) Amtes unfähig machen solle, eine Bestimmung

¹⁾ Appián. I. 100.: νόμῶ χολόσας μηδεμίαν ἄλλην τον δήμαρχον ἀμ/ήν επι ἀρχεῖν. Hsl. e. Ascon. p. 78.

²⁾ Gesch. u. Syst. d. Röm. Staatsverf. I. 512. Hsl. ö. Mommsen i. h.

³⁾ L. Appián. I. 100. — μηδεμίαν ἄλλην — ἀργήν. — Ascon. i. h.: alios magistratus — quod lege Sullae eis erat ereptum. Nincs itt semmi szó curulis magistratusokról, hanem egyáltalán csak magistratusokról.

die wie so manches Andere (!) in Sulla's Restauration (!) wieder auf die altpatricischen (!) Satzungen zurückkehrte und ganz wie in den Zeiten vor der Zulassung der Plebejer zu den bürgerlichen Aemtern das Tribunal einer- und die curulischen Aeinter anderseits mit einander unvereinbar erklärte.«¹⁾ Teljességgel nincs joga Mommsennek sem Appianból, sem Asconiusból ily »ó-patriciusi« reactiót kiolvasni a Sulla rovására; hogy pedig egyéb forrásokból beigazolható Mommsen e sújtó ítéletét, ennek sehol semmi nyoma.²⁾ Legyen bárhogy, annyi tény, hogy Sulla e rendszabálya által első sorban azon üzelmeknek kívánta elejét venni, a melyeket a köztársaság történelmi fejlődését államéletében a nép tribünök csábos törvényjavaslatok, vakmerő indítványok megtétele által csak azért szoktak vala rendszerint szitogatni, hogy megnyervén a nép kegyét, a consuli, praetori vagy censori magas állást annál könnyebben elérhessék.

Egyet azonban bizonyosan tudunk, és ez az, hogy Sulla — eltekintve a néptribuni kezdeményezés jogának e megszorításától — semmi tekintetben sem ejtett csorbát a comitiák azon jogkörén, melyet ezek eddigelé, mint a felségi jogok tulajdonképen leterményesei, az öröklött alkotmányjog szabványai szerint gyakoroltak. Maga Mommsen is kénytelen ezt beismerni, még pedig úgy a törvényhozási, határozathozatali jogkörre, mint a választási jog gyakorlására nézve; sőt aligha bírná beigazolni Herzog, ha erre fölhivatnék, azon célzását sem, hogy a contiók, a tributa comitiák souverain gyűléseinek ezen előkészítő tanácskozásai, előértekezletei, a Sulla törvényhozása folytán megszűntek.³⁾ Hisz néhány lappal lejjebb ⁴⁾ Herzog maga is bevallja, hogy contiók Sulla dictatorsága alatt tovább is léteztek; a mi pedig Cicero kifakadását illeti, — *rostra vacua, locusque ille post adventum L. Sullae a tri-*

¹⁾ Mommsen, Rom. Gesch. II. 351. 1.

²⁾ Hogy mennyire nélkülözi az államjogi szababatságot Herzog nyelvezete, kiderülhet a többek közt művének azon helyeiből is, a melyekben úgy nyilatkozik, hogy Sulla eltiltotta a liivatalokrai »Bewerbung«-ot a néptribunoknak.

³⁾ Herzog I. 313. 1.

⁴⁾ Hei.zog I. 319. 1.

bunicia voce desertus — úgy minden oda mutat, hogy a néptribuni szónak ez elnémulása egész terjedelmében csakis a rémuralom napjaira és utónapjaira vonatkozhatik csupán, s lm később, az új államrend normális folyamában csekélyebb számmal és csekélyebb hévvel lőnek contiók tartva Rómában, mint Sulla törvényhozása előtt, úgy ennek nem az volt az oka, mintha Sulla betiltotta volna a contiókat: hanem egyebek közt tán az is lehetett oka, hogy a néptribnnek, elesvén már most úgysis a consulság, praetorság, censorság stb. elnyerlítésének reményétől, nem tartották többé szükségesnek a nép holmi contiók által tüzetesben a közügyekkel foglalkoztatni.

Másfelől bizvást azt lehet mondani, hogy az az alkotmánypolitika, melyet Sulla a comitiák egybeállításának kérdésében vallott, határozottan a nagymérvű jogtágítás politikája volt. Nem kevesebb mint 10,000 rabszolgát emelt egy tollvonással a római állampolgárság kötelékébe, — a Cornelianusokat értem ¹⁾ — a proscribáltak egykori rabszolgáit, a kiből valódi testőrséget alkotott magának, mitsém törődven a Romulus fideicommissumának követelményeivel, a melyekhez Sulla, ha csakugyan annyira conservatív velleitásokkal lett volna telítve, mint Mommsen állítja, bizonyára kissé több kegyelettel ragaszkodik vala. De elment ő tovább is. Eltekintve bizonyos községektől, melyeket, miként a többek közt Volaterraet, büntetésből csak latin polgárjogban részletetett az ő törvényhozása, Sulla fölvette a római állampolgári kötelékbe egész Itáliát vagyis Italia összes községeinek, a bődítás előtt független város-államok, szövetségesek, sociusok mindazon szabad lakosait, a kik az illető szövetséges vagy egyéb város-államban, mint ilyenben, már polgárjogot, majd azután Róma kegyelméből többé-kevésbé jelentékeny egyél» polgári jogokat is élveztek volt. Légióit, számra ha nem is 47-et, mint Livius mondja, de bizonyára legalább is 23-at²⁾ szerte telepítette a gyarmatokban, telket, házat, sőt egész városokat juttatva nekik, hogy megjutalmazza őket a csak imént lezajlott hadjáratokban tett szolgálatokért. Sok

¹⁾ Corp. Inscript. Lat. I. Nr. 585. Mommsen comm. Appián. I. 104.

²⁾ Jjiv. Ep. 89. — Appián. I. 100. Hsl. ö. Lachmanu »Liber coloniarum.« Herzog; I. 518.

százezer itáliai polgár pusztult el a legutóbbi polgárháborúban, és velők együtt sok ezer előkelő római; hisz Sulla hadi törvényszékei egész városokat irtottak ki és confiscálták a kivégzett ezrek egész vagyonát a római állam számára. Ebből juttatott most bőven Sulla a légiók szerte telepített kőzharcosainak s egyéb új, azaz általa creált állampolgároknak: ennyi vérontás emlékezete iszonyúval tölti el lelkünket: ámde a tudományos kritikának nem szabad azért kábulatba esnie mind e rémtettek benyomása alatt, hanem ki kell derítenie a tiszta igazságot a vértelt emlékü alkotmányozó dictator politikájában. És ha a kritika ez után törekszik, lehetetlen lesz föl nem ismernie a Sulla alkotmánypolitikai irányát e mozzanatra nézve is. Igen, könnyű lesz ezt fölismerni, ha meggondoljuk, hogy Sulla az általa a legkülönbözőbb elemekből: itáliaiakból, fölszabadított rabszolgákból creált új állampolgárok roppant, bizonyára több százezer főnyi tömegét nem a hagyományos conservatív politikusok módjára négy vagy nyolcz tribusba, de az összes 35 tribusba közigazgatási úton osztotta be: tehát ugyanazon alkotmánypolitikát követte e részben is, a melyért a néppárt vezérei Rómában hosszú emberöltőkön át annyi kitartással küzdöttek. Ez magyarázza ki azután azt is, hogy Sulla 81-ben nem állította vissza a Servius Tullius szavazatrendi szervezetét a centuriata comitiákban; holott még 88-ban ilgy értékesítette e szervezet ideiglenes restaurációját mint pártpolitikai műfogást, csakhogy leküzdhesse Mariust. Most, hogy meg volt törve az ellenpárt, Sulla csak az állam érdekét tartotta szem előtt, és az állam érdekét ő, mint felvilágosúlt alkotmánypolitikus, csak az által vélte kielégíthetni, ha lehetőleg mellőz minden szervezetet, a mely az állampolgári jogegyenlőség tekinteteivel kirívólag éles ellentétbe jöhet, még magában a lényegileg timokrat természetű centuriata comitiákban is. — Ez magyarázza meg másfelől azon intézkedését is, hogy a kisbirtokosok számát Itáliában lehetőleg szaporítandó és a rendkívül nagy földbirtokok egybehalmozódását meggátlandó, azon 120,000 telek közül, a melyeket Sulla a légionáriusoknak assignáltatott, a külön egyediséget egyetlen egynek sem engedte egy másik telekkel vagy éppen több telekkel egyesíteni, hanem jövöre is ugyanannyi

vagyis 120,000 kisbirtokos önálló, elidegeníthetetlen tulajdonában igyekezett mind a 120,000 telket megtartatni. ¹⁾ — Ne per Corneliam quidem licet coemere agros: tanúskodik Cicero is. — Közgazdasági szempontból bizonyára szó férhet ez intézkedéshez, a mennyiben t. i. az elidegeníthetetlen kisbirtok alapvető előnyeinek elmélete nem talál ma már föltétien hiteltelre nem egy közgazdasági iskola részéről: ámde Sulla e törvényhozási intézkedése bevilágítja legalább az ő alkotmánypolitikájának épen azon mozzanatait, a melyekre legkevésbé látszik vala gondolni egynémely modern történetíró, midőn Sullát az oligarchia, az optimat-uralom, az ó-patriciusi velleitások és egyáltalán a hagyományos conservatív politika toldó-föld restaurátorának színében igyekezett feltüntetni.

Azok, kik Sullában minden áron fölületes, mélyebbre ható államférfiúi hivatás nélküli dilettáns alkotmányozót igyekeznek fölismerni, ezek megütközve szokják fölemlíteni, hogy sehol semmi nyoma sincsen annak, hogy Sulla censust tartatott, népszámlálást, védkötelezettséget és vagyonösszeírást elrendelt volna. Teljes joggal mondják a kritika e mesterei azt, hogy nincs ennek ránk nézve semmi nyoma: ez tagadhatatlan;

¹⁾ Cic. de Leg. agr. II. 78. — Mommsen K. Gesch. II. 344—5. 11. Mommsen e fejtegetését ismét csakis azon hajlama, hogy Sulla törvényhozása és a korábbi conservatív törvényhozások közt minden ponton biztosra vegye a szerves összefüggést, teszi nehézkessé. Ugyanily eredményekhez eljuthatott volna a nagynevű bűvár, ha mellözve az ily irányú analógia-keresést, a források tanúságtételeiből emelte volna ki azokat. Sajnálkozva kell azonban constatalnunk, hogy Mommsen, különben a források nagy fölfedezője, a maga »Komische Geschichte« című gyönyörű művének — mint már előttem mások is megjegyezték — rendszerint épen azon szakaszaiban szokott leginkább a forrásokra utalással hátraléokban maradni, a hol erőtelj állásfoglalása leginkább vár, legalább a részlegességekbe tárgyilagosan belemélyedő kritika a források tanúságtételeinek tüzetes reálphilologiai beigazolására. — Egészen másként jár el Mommsen a »Komisches Staatsrecht« című valóban halhatatlan művében; csakhogy a jelen értekezésemben fölöelt kérdésekre nézve e nagy műve már csak azért nem nyújthat minden oldalról kimerítő tájékoztatást, minthogy nem alkotmánytörténelmi alapon, hanem mint bevégezett egységes egész tárgyalja Mommsen a római államjog rendszerét. — A Forschungen« című nagybecsű munkája meg azért nem nyújthat kellő felvilágosítást fölöelt kérdéseinkre nézve, minthogy azok nagy részével egyáltalán nem is foglalkozik.

ámde ez még korántsem jelenti azt, hogy Sulla csakugyan nem is tarthatott népszámlálást, oly értelemben, a mint azt Demetrius Phalereus végrehajtatta a maga idejében Athénében. A censorok tiszte volt különben a censust megtartani: a Sulla alkotmányreformja azonban eliminálta a censorokat; eltörölte ezek jogát a lectio senatusra, a consulokra ruházta a censorok pénzügyi kormányzati munkakörét, és az ő erkölcsbírói tisztüket is megszüntette, a törvényre, az általa tüzetesen e célra alkotott törvényekre bízván a közerkölcsiség ellenőrzését.¹⁾ Ne csodálkozzunk tehát, ha bűváraink nem akadhattak még népszámlálási actus nyomaira a Sulla korából. Az állampolgári védkötelezettség szigorú ősrégi szabványai helyett Marius óta a toborzás állította ezidétt is a római sereget fegyverbe; nem szedetett tributum már ekkor, és a mi a legfőbb, Sulla eltörölte a gabnakiosztást is, a melynek tekintetei oly nagy mérvben tették szükségessé az állampolgárok számának és vagyonfokának szigorú szemmeltartását, Kómában szintűgy, mint hajdan Athénében.²⁾ Mind ez arra utal bennünket, hogy szelídebben ítéljük meg a Sulla dictatorságának e fogyatkozását, föltéve, hogy e fogyatkozás történelmi tény: lehetett egyébkint e fogyatkozásban része a számításnak is; nem kell, hogy szükségkép azonos lett legyen az a könnyelmű mulasztással. Sulla egybe akarta forrasztani, ő egy bevégzett egységes állampolgári társadalommá törekedett beolvasztani nemcsak a római város-állam ősrégi és újabb keletű állampolgárait, de még Italia összes, legújabbban creált állampolgári elemeit is az ő alkotmánypolitikája által; nagyon érthető tehát, ha Sulla nem tartotta most czélszerűnek mozgásba

¹⁾ A mit Herzog I. 516. I. »Sulla.s mechanisch-politischer Be grill. der Optimatenherrschaft«-járói mond, — »in dem der ethische Charakter vollkommen durcli den alleinigen Zweck der politiscien Machtiibung ersetzt war« — ez épen oly kritikátlan beszéd, mint a jó öreg Gronoviusé, a ki (Schol. Gronov. p. 384. Or¹) Sulláról azt mondja, hogy »omnes pro nobilitate faciens (!) sustulit tribunos et censores!«

²⁾ Licin. p. 43. B. — »Lex frumentaria.« — Mommsen nem méltja eléggé figyelmére. — Sallust Histor. I, 41, II. D. Lepidus, a Lex frumentaria szerzője így nyilatkozik: populus Romamis ne servilia quidem alimenta reliqua babét. — Herzog I, 519. I. szintén csak úgy átsurran ezen idézeteken. — Hsl. ö. Thau, Sulla il. h.

hozni azon egész apparátust, a mely lustrumról lustrumra oly éles ellentétekben tüntette ki az állampolgárok közti származási és vagyonfoki különbözeteket.

Demagóg fogás volt-e ez? — Úgy látszik, nem állott távol az effélettől; ámde Subának, a ki eltörölte a gabnakiosztást, mert nem akarta az állam pénzén hizlalni a dologkerülő proletariátust, Sullának, aki munkát, kenyeret nyitott a coloniákban és a közműveknél a vagyon nélküli vagy kevésbé vagyonos elemeknek, Sullának, a ki államférfiúi képesítvényekhez kötötte a senatorságot, Sullának nem tudhatjuk be e politikai műfogást, még ha csakugyan elkövette is, szigorúbban, mint a hogy betudjuk Aristotelesnek a demokratikus, oligarchikus és aristokratikus politikai műfogások azon egész gyűjteményét, a melyet rendelkezésére bocsát a nagynevű állambölcsész az ő Πολιτικά-ja olvasóinak. Egyébként az is lehetséges, hogy megszüntetvén a censorokat, Sulla már csak a maga tájékoztatása végett is — miként Demetrios Phalereus — csakugyan végrehajtatta a népszámlálást, de más közegek által, nem az eddigi eljárással, és így nagyon könnyen érthető, hogy még ennek nyomára nem birtak bukanni búváraink.

Valóban naiv fölfogásra mutat, abból, hogy Sulla a demokratikus alkotmányit Capuát megsemmisítette, arra következtetni, hogy Sulla az oligarchiái állameszmének, a »pau-corum dominatus«-nak volt céltudatos előharczosa az alkotmánypolitikában; a nyers, tudatlan, fej szám szerinti tömeguralomnak nem volt barátja, az tagadhatatlan: de Capua vesztét egészen más okoknak köszönheté első sorban, nem pedig a saját demokratikus alkotmányának. Komolyabb ellenvetést tehetnek azok, kik Sullának a papi collegiumok egybeállítási módozatára vonatkozó törvényhozási intézkedését párhuzamba állítják a Kr. e. 104-dik évben alkotott államrenddel. A Domitius törvénye — már t. i. Gnaeus Domitiusé — 104-ben ugyanis úgy a pontifexek s augurok mint a jóslatörök választásának jogát, mely addig cooptation nyugodott, az állampolgárságnak egy részére, a XVII. tribusra ruházta át, a mint hogy már Kr. e. 212-óta a curiók és pontifexek collegiumáinak elnökeit ugyancsak e collegiumok tagjai közül

szintígy a tribusok összeségének ősrégi kisebbik fele választotta. Sulla eltörölte mind a Gnaeus Domitius törvényt, mind pedig a 212-diki törvényt és visszaállította a cooptatio jogát mind e papi collegiumokban. A Sulla intézkedése folytán tehát ezentúl mind e papi collegiumok saját magok voltak önmagokat kiegészítendők, miként ez 212 előtt hagyományosan szokásban volt.

íme! itt van az oligarchikus alkotmánypolitika kriteriona! kiáltanak föl némely kritikusok; ime Sulla elveszi a választás jogát a néptől és ráruházza azt cooptatio alakjában egy-egy oly szűkkörű collegiumra, mint a pontifexek, augurok, jóslat-örök és epulonok collegiuma volt. Ha 15-re emelte is Sulla most e collegiumok tagjainak számát: mégis elrabolta ez által Sulla, miként magát egy gyarló scholiasta kifejezi, az »arbitrium creandorum sacerdotum«-ot a néptől¹⁾.

így érvelnek azok, kik Sullában minden áron az oligarchikus restaurátort igyekeznek fölismerni. Maga Mommsen is nagy súlyt fektet e körülményre.²⁾ Pedig csak vissza kell gondolnunk egy kissé azon álláspontra, melyet ama törvény, vagy, ha úgy tetszik, plebiscitum megalkotta tője, Gnaeus Domitius Ahenobarbus, a fölvilágosodás ügyével szemben elfoglal vala, és azonnal más színben fogjuk látni Sulla ezen intézkedését. Valóban, maga az összes római állampolgárság gyakorolta-e ama választási jogot a Gnaeus Domitius Ahenobarbus plebiscitumának alapján? Nem az összes állampolgárság, nem az összes 35 tribus, hanem csak azon része az összes állampolgárságnak, a mely bizonyos 17 tribusba tartozott.

Álljunk meg csak egy kissé e 17 tribusnál. Melyik 17 tribusról lehet itt szó? Mommsen erre azt mondja, hogy e 17 tribus úgy lett esetről esetre az ilyen papválasztások alkalmából kisorsolva az összes 35 tribus közül; alapítja pedig ezen nézetét, melyet Herzog magáévá tesz, Cicero ezen

¹⁾ Dió Cass. XXXVII, 37. — Liv. Ep. 89. — Hsl. e. Cic. ad. fám. 8, 4, 1. Az a gyarló scholiasta a Verrinák scholiastája (p. 102, Orelli); Mommsen »schlechter Scholiast«-nak nevezi (R. Staatsr. II, 1,28), de azért mégis rá támaszkodik.

²⁾ R. Gesch. II. 349. — R. Staatsr. II. 1. 28. kvv. 11.

szavaira, »sortis beneficio«¹⁾. Ámde Cicero nem a papválasztásra egybehívott quasi comitiák tüzetes leírását adja illető munkájában; Cicero csak a Kullus néptribun által javaslatba hozott »Decemviri agris adsignandis« választásának módjátát hasonlítja a papválasztásra egybehívott 17 tribus eljárási módzatához, mondván, hogy — iubet (lex) tribunum plebis, qui eam legem tulerit. creare decemviros per tribus XVII, ut quem novem tribus fecerint, is decemvir sit«. Ha tehát a szöveg további folyamában Cicero hozzá teszi, hogy »sortis beneficio« — úgy ebből teljességgel nincs jogunk egyebet következtetni, mint azt, hogy az »agris adsignandis« decemvirek választása alkalmára lett a 17 tribus kisorsolva, nem pedig egyáltalán a papválasztások alkalmára is. Telekassignatiók dolgában volt is az ily tribus-kisorsolásnak értelme: de mi értelme lehetett volna az ily kisorsolásnak szemben a papválasztással, melynek háttérében ott állott a római állam genetikus alapeszméje, a Romulusék fideicommissuma? Nem lehet itt az analógiát tovább erőltetni: sőt van forrásainkban jelezve egy ténykörülmeny, a mely egyenesen arra utal, hogy Mommsen határozottan tévedésben van, midőn Cicero e szavait »sortis beneficio« a papválasztásokra is vonatkoztatja. Ez a ténykörülmeny pedig abban áll, miszerint a papválasztásra egybehívott 17 tribus gyülekezetében nem néptribun, hanem pontifex vitte rendszerint az elnökséget²⁾ és maga az egész eljárás auspicato történt, a mint maga Mommsen is állítja. Hogy a patriciusok ki lettek volna zárva ezen 17 tribus gyülekezetéből, ezt Mommsen sem meri³⁾ állítani, Herzog pedig azon ténykörülmenyből, miszerint az ily gyülekezeteket pontifex hívta egybe és mint elnök pontifex vezette, egyenesen azt következteti,⁴⁾ miszerint

¹⁾ Mommsen »Röm. Staatsr.« II, 1, 24. kvv. 11. — Cic. de lege agr. 2, 7, 16—17.

²⁾ Liv. 25, 2; 25, 5; 39, 46, 4. Mommsen Röm. Staatsr. II. 1. 25. kvv. 11.

³⁾ B. Staatsr. II, 1, 26: »Ob die Patricier auch hier ausgeschlossen varén, wie bei der Tribunenwahl, ist nicht mit Sicberheit (!) zu entscheiden.

⁴⁾ Herzog, I, 1134: »Aus dem Oharakter des zu wahlenden Amts sowie aus der Stellung des Vorsitzenden, der ein Mitglied des Pontifikal-

a patríciusok e gyülekezetben határozottan részt vettek. Es csakis ezen az úton lehet megértenünk a Gn. Domitius plebiscitumát, és csak is ezen az úton lehet megértenünk a Sulin ide vonatkozó reformját. Kr. e. 104-ben alkottatta meg Gn. Domitius Ahenobarbus, kapcsolatban a pontifex uiaximus és a curio maximus választására vonatkozó régiebb, még mindig rendi irányzatú törvényekkel, a maga plebiscitumát azért, hogy fölhasználhassa a 17 tribns tömegének politikai éretlenségét, hagyományos szellemű demagóg czélokra, szemben a fölvilágosodás azon áramlatával, melyet a Rómában már ekkor ugyancsak gyökeret vert görög bölcsészeti és retorikai tanulmányok támasztottak főleg az ifjabb állampolgári nemzedék köreiben; Domitius Ahenobarbus czélt ért, hisz már két évre rá megválasztatta magát pontifex maximussá ¹⁾: Sulla azonban fölismerte azon culturelleses reactiót, a melynek szolgálatában Domitius bölcsészek és retorok ellen dühöng vala, és fölismerte egyúttal azon veszélyt is, mely a tömeg általi papválasztások üzelméből az államéletre háramlott: ezért, a fölvilágosodás érdekében járt ő el első sorban, midőn visszaszorította a papi collegiumok befolyását magokra e collegiumokra, és útját kívánta vágni a cooptio visszaállítása által annak, hogy a babonás és culturelleses római államvallás szolgáinak érdekkapcsolatai a politikai nézetek, meggyőzések szabad fejlesztését továbbra is demagogszerűleg befolyásolhassák. ²⁾

A cooptatio visszaállítása különben az egyetlen egy mozzanat Sulla egész alkotmányjogi reformművében, a melyre ráillik a kifejezés, hogy »restauratio«. Ámde ez is csak alakilag volt annak nevezhető: benső horderejére nézve Sulla ez intézkedése, adott viszonyok közt, éjipen nem a hagyományos

collegiums war, lässt sich entnehmen, dass die Patricier Lei der Wahl mitwirkten.«

¹⁾ Elv. Ep. 67.

²⁾ Cic. de lege agr. 2, 7, 18. Cr. Domitius tribunus plebis — túlit — ut minor pars populi vocaretur, ab ea parte qui esset factus, is a collegio cooptafetur. Suetonius (Nero 2) és (Vellejus (XI, 12, 3) már csak »populus«-ról beszélnek; nem mintha jobban lettek volna értesülve e kérdésben Cicerónál, de mert inkább fektetnek súlyt a dictióra mint az államjogi szabatoságra.

reactiót volt szolgálendő, hanem a jogegyenlőség ügyét, meg a gondolatszabadságét. Kiterjedt azonban Sül la reformműve a magistraturára is, sőt felölelte ez alkotmányjogi reformmú az egész törvénykezést, a pénzügyet, a tartományi közigazgatás és a municipális önkormányzatot nem kevésbbé.

A magistratura terén az ő legfontosabb törvényhozási intézkedése kétségenkívül a politikai és katonai jogkörök különválasztása és a hivatalos képesítvények rendszeresítése volt. — Sulla belátta, hogy egy oly nagy államban, minő már ezidétt a római köztársaság volt, a legfőbb tisztviselők a politikai és katonai hatalmat együttleg sikerrel többé nem kezelhetik, legkevesbbé tehetik pedig ezt egy ugyanazon hivatalos év folyamában: ezért törvényt alkotott, a melynek alapján a consulok és a praetorok a comitiákban egybegyült állampolgárok által egy évre voltak ezentül is választandók ugyan, de ezen év folyamában Róma városát illetőleg Italiát nem volt szabad elhagyniok, hanem hivatalukat a két consuli és nyolez praetori illetékességi körön belül állandólag a helyszínén, azaz Róma városában, illetőleg az itáliai szárazföldön kellett gyakorolniok: letelvén azonban consulságuk, illetőleg praetorságuk éve, még egy évig hivatalban voltak marandandók, de most má¹ nem mint polgári főtisztviselők, hanem mint katonai főparancsnokok. azaz mint proconsulok és propraetorok a provinciákban ¹). A praetorok számát Sulla egyébként 6-ról ha nem is 10-re, mint Pomponius mondja, de 8-ra emelte, egyrészt tekintettel a praetori szükségletekre, másfelől pedig a törvénykezés reformjára, melyet Sulla csakhamar életbe léptetett. E szerint a két consul a kormányzás és a közigazgatás teendőit látta el a városban, és a most már csupa római állampolgárokból álló, és így fegyveres erő által többé nem őrzött Itáliában, két praetor a polgári törvénykezés, hat praetor az újjá szervezett büntető törvénykezés élén állott, 2 proconsul és 8 propraetor pedig a főparancsnokságot vitte a 10. helytartóságban vagyis provinciában, u. m. Siciliában, Sardiniában, a két Hispániában, Makedoniában, Asiában, Afrikában, Narbóban, Kilikiában

¹) Caes. de Bell. Civ. I, 6, 7. Hl. e. Mommsen, Rechtsfvege zwislien Caesar und dem Senat 32. 11. kkv. Herzog- I; 515.

és az itáliai Keltaföldön. A katonai főparancsnoksági állomások betöltésének jogát e szerint Sulla formaszerint a senatusra ruházta: mert a comitiák által megejtett választás most már csak határozottan egy évre és csak is polgári iotisztségekre szólt, letelvén az év, a senatus gyakorolta Sulla reformja alapján most már azon jogot, hogy a következő évre a volt consult és volt praetort mint proconsult, illetőleg mint praetort, egy vagy más provinciába behelyezze, vagy egyáltalán ily állásba be sem is helyezze, és a senatus gyakorolta most már azon jogot is, hogy a katonai főparancsnokokat, — proconsulokat, propaetorokat — ez állásuktól föl is menthesse. A haderő fölött való rendelkezés jogát ilyformán Sulla a senatus kezébe tette le: a comitiák most már a katonai főparancsnokok kinevezésébe, megerősítésébe, letételébe többé nem avatkozhattak. ¹⁾

A magistratura reformját, — kapcsolatban a quaestorok számának 20-ra emelésével — Sulla oly szellemben igyekezett keresztülvinni, hogy egyfelől lehetőleg minden túlkapásnak eleje vetessék, a mely a törvények uralmának consolidatióját gátolhatná, vagy éppen a politikai szabadságot elnyomással fenyegethetné; másfelől pedig, hogy egy képzett tisztviselői szervezet, a munkafelosztás és gyakorlatilag szerzett szakműveltség alapján mentül előbb fölépíthetessék és a nyers tömeg szeszélyei, tájékozatlansága ellenében a saját maga szellemi értékében biztos erkölcsi támaszt nyerjen.

L. Villius Kr. e. 170-dik évben alkotott »lex annalis«-ának határozatait Sulla oda szabatosította, hogy a quaestura, praetura és a consulatus viselése közt legalább két évi időköznek, — ugyanazon, nép választotta hivatalnak két izbeni viselése közt pedig legalább 10 évi időköznek kell eltelnie, és hogy quaestor 31 évvel csak az lehet, a ki a nemkötelező kisebb hivatalokat már viselte, különben pedig a quaestorságra nézve a 37-dik, a praetorságra nézve a 40-dik, a consulságra nézve a 43-dik életévet állította föl korbeli határvonalú. ²⁾

¹⁾ Dió Cass, XLI, 51; Pompon Digest. 1, 2, 2, 32. Cic. ad fám. 8, 8; in octo provincias, quae praetorii pro praetore obtinerent. — Mónim-sen B. Staatsr. ii. hh. — Herzog I, 514 kvv. 11.

²⁾ Jellemző a római államjog történelme megírásának mai állapo-

A hivatalviselést megszakító időközöket már századok előtt biztosítékul állította föl a köztársaság primitív állambölcsésége; már Villius előtt Marcus Pinarius Rusca néptribun igyekezett törvényalkotása által vetni gátot a hivatalos hatalom egy ugyanazon személy általi gyakorlásának folytonosságából a politikai szabadságra háramolható hátrányok föltorlódása elé, bár sikertelenül: hogy Sulla is szükségesnek látta ez időközöket, ez csak azt mutatja, hogy a politikai szabadság iránt az ő fölfogása is ugyanazon féltékenységet táplálta, mint az antik világnak mindazon államférfiai, a kik sem magok nem törekeshnek vala tyrannisra, sem pedig másoknak nem akarják vala ez irányban az utat egyengetni. Ámde a nagyobb életkor több tapasztalatot és egyúttal több ismeretet is volt e fölfogás szerint involvándó, föltéve, hogy az illető korábbi éveit már hivatalban töltötte. Hogy azonban az alsóbb hivatal - miként művelt államban szokás - a felsőbb hivatalnak képezze elengedhetlenül előfokát a tisztviselői pályán, tehát a quaestorság a praetorságnak, a praetorság meg a consulságnak, — ezt csak is Sulla törvényhozása vezette bele a római államélet szervezetébe első ízben mint rendszeres tételét az államjognak. Sulla előtt is kifejlődött már ugyan bizonyos hagyományos értelmében a szónak ez a »certus ordo magistratum«: ámde valódi erőszakoskodást követnek el bűváraink úgy a hannibali háború lezajlása után esetről-esetre létrejött intézkedések valódi jelentőségén, mint Ovinius sokat emlegetett törvényének értelmezésén, midőn forrásaink gyér és töredékszerű tanúságtételeiből azt akarják kiolvasni.

tára nézve, hogy mennyi mindent véltek Villius e törvényének ránk szállított töredékéből az oly szaktekintélyek is mint Mommsen. Nipperdev, Lángé stb. kiolvashatni. Livius (XL. 44. 1¹) Villius törvényének tartalmát következőleg domborítja ki: »quot annos nati qnemque magistratum peterent eaperentque.« — Ebben tellát szó sincsen még azon »certus ordo«-ról, a melyet Cicero egy helyére való tekintetből modern bűváraink olybá egyetemlegesítettek, mintha már Sulla törvényhozása előtt hagyományosan divott és az oviniusi törvény folytán rendszeresítést is nyert volna a hivataloknak előzetesen bizonyos rangfokozatokhoz kötött betölthetése. Herzog I, 669. 1. L. alább. Cic. de lég. agr. II, 24: — magistratibus, quorin certus ordo est. — Hl. ö. Digest. L. 4, 14, 5. — Hóm. Staatsr. j. h. — Herzog I, 668, II. kvv. — I, 592. 11. kvv.

hogy Sulla csak szigorította a hivatalos rangfokozatuknak fokozatos egymásutánban való betölthetésére irányuló öröklött intézkedéseket, nem pedig kezdeményezte egy egészen új eszme alapján az egész irányzatot. Igen, azt mondják, hogy már Sulla törvényhozása előtt is megvolt a »certus ordo«: törvényt azonban, melyből ezt kiolvasni lehetne, nem bir idézni sem Mommsen, sem Herzog. Sőt ez utóbbi egyenesen bevallja, hogy annyira speciális intézmények-, és intézkedésekkel szövevényes a Sulla-előtti múltja annak, a mit ő »certus ordo«-úl szeretne elfogadtatni, hogy általánosításokat megkísérlem e téren hivatást ő sem érezhet magában ¹⁾ Másfelől ismerünk a régibb időkből eseteket, midőn a legmagasabb hivatalból kilépett állampolgár alantasabb hivatalért pályázott, sőt be is töltötte azt: így Titus Quinctius Capitolinus már consul volt, még pedig három ízben volt már consul. mielőtt a Kr. e. 458-dik évben quaestorrá választatta meg magát. Az igaz, Livius ²⁾ elbeszéléséből kitűnik, hogy bosszúvágyának kielégíthetése végett pályázott csupán a quaestorságért, ámde, hogy egy volt consul utóbb ismét quaestorrá lehetett Rómában, ez a régi római köztársaság államéletére nézve éppen a jellemző. Egyébiránt Mommsen bőven halmozott együvé adatokat, a melyekből kitűnik, hogy a certus ordo a magistratusi állomások betöltésének alkalmából éppen nem lett betartva még a Sulla törvényhozását közvetlenül megelőzőt időkből sem: és ha Mommsen mindezek daczára mégis kivétekekül kívánja tekintetni mindez eseteket: úgy ez oly állásontra vall, melyet úgynevezett szabályszerű eseteknek nagyobb számával egyáltalán nem lenne képes beigazolni.

Sulla tehát törvényt alkotott, a melynek rendelete szerint a consulságért csak az pályázhatott, a ki már megelőzőleg praetorságot viselt, praetorságért pedig csak az, a ki megelőzőleg már quaestor volt³⁾: és hogy mennyire fontosnak tartotta Sulla e törvényt a római állam életerejének fokozhatására, a köztársaság consolidatiójára és regeneráld-

¹⁾ Herzog, I, 592. 1.

²⁾ Liv. III, 25, 3 qui tē consul fuerat.

³⁾ Appián I, 100: 1

sara nézve: mutatja azon tette, hogy alvezéreinek egyikót Lucretius Ofellát csak azért vágatta le a választás színhe-lyén a ráküldött centurió által¹⁾, mert Ofella, daczára Sulla.e törvényének, a consulságra merészelt pályázni, jóllehet nem volt még praetor sem. A szakszerű államhivatali szervezet-nek rendszeres alaprajzát tehát első ízben Sulla e törvénye által tette le Kómában: ezen alakra épített tovább a császárság és közvetve később az egész művelt európai államélet Valóban nem oligarchikus restauratio volt a Sulla alkotmány-jogi reformjának e nagy mozzanata: új eszme volt ez, melyet Sulla bizonyára nem vett kölcsön a hagyományos patriciusi állambölcsestől. Kapcsolatban a magistratura rendszeresbí-tésével szabályozta Sulla a tartományok, a provinciák közigaz-gatását is. Sorshúzás állapította meg, hogy melyik consul vagy praetor melyik tartományba menjen helytartóul, pro-consulul, illetőleg propraetorul, mihelyt a Rómában töltött hivatalos consulsági, illetőleg praetorsági éve leteltt: és míg az előző időkben éveken át maradhatott egy-egy procon-sul vagy propraetor a maga tartományában a törvényszerű ellenőrzés hiányos volta miatt: most a Sulla törvényének alapján minden helytartó köteles volt végleg odahagyni a maga tartományát a hivatalos év leteltével, harmincz nappal azon nap után, hogy az új helytartó a tartomány határát átlépte. Sulla a tartományok közigazgatását egyébként több tekintetben újjászervezte; nem csak az »Asia« nevet viselő tartomány nyert tőle már K. e. 85-ben egy merőben új sta-tútumot, hanem alaptörvényszerű szabványokat bocsátott közre a többi tartományok szervezetének megállapítása végett is, és hogy nem egyedül fiscalis szempontok vezérelték Sullát e szabványok megalkotásában, ez látható Cicero azon helyéből is, a hol a tartományi hivatalnokok igényeiről van szó.²⁾

Korszak-alkotó vonása a Sulla alkotmányjogi reform-

¹⁾ Plut. Sulla c. 33.

²⁾ Cic. ad fám. 3, 6, 3. 6. — U. o. 3, 10, 6. — Tac. Annál. III, 62 — Magnetes-Sullae constitutis nitabantur. — Appián I, 102. — Hl. e. AVaddington, Fastes des provinces asiatiques, p. 41. — Hl. e. Herzog, I, 517 kvv. 11.

jának továbbá még az is, hogy egy általános scliema alapján a municipiumokat egyfelől a római államkötelékébe, illetőleg ennek közigazgatásába egyszer-mindenkorra szervelesen beillesztette; másfelől pedig, tekintettel az egyes municipiumok viszonyaira és politikailag viselt dolgaira, e municipiumok helyhatósági önkormányzatát véglegesen rendezte. A sorai inscriptióból látható,¹⁾ hogy első izromban az oda-telepített katonaság tisztjeiből szemeltette ki, nevezte ki, vagy választatta meg az illető municipiumok főbb tisztviselőit, később azonban a municipiumok összes tisztviselőiket szabadon választották ugyancsak a Sulla által adott önkormányzati szabványok értelmében. Hogy egyébként a római állam egysége és méltósága csorbát ne szenvedjen, Sulla megtiltotta e municipiumoknak az eddig hagyományosan divott »consul« »praetor«, »senator« stb. Róma-városát utánzó kifejezések használatát: a municipiumok a magok főtisztviselőit ezentúl »duumvir«-eknek, »quattuorviri iure dicundo«-nak, községi tanácsosait pedig »decurio«-nak, »centumvir«-eknek stb. nevezhették csupán. E rendelkezés is egy egészen új alkotmányjogi gondolatra vall: megfoghatatlan, mikép lehet Herzog²⁾ annyira elfogulva, hogy Sullának még e municipális reformját is holmi hagyományos conservativ alkotmánypolitikai mozzanatok restaurálásául igyekszik feltüntetni, holott Sulla törvényhozása előtt gyakoroltak ugyan önkormányzatot Capuán kívül egyéb községek is Italiában, de a római törvényhozás eddigelé még csak nem is jöhetett soha oly helyzetbe, hogy az összes municipiumok önkormányzatát az egységes római állameszme alapján igyekezzék megszervezni. Rendezte Sulla az állam pénzügyeit is, még pedig solid alapon, egyfelől az által, hogy a viszonyokhoz képest lehetőleg okszerű módon szabályozta az adókvetést³⁾, másfelől pedig az által, hogy megszüntetvén jövőre a gabnakiosztást⁴⁾, megkímélte az állampénztárt egyúttal azon nyomasztó tehertől

¹⁾ Wilinans, Exempl. Inscript. I, 1427. Hl.e. Ephem. Epigr. XI, 105.
Herzog I, 518.1. — Hl. e. Mommsen »Röm. Staatsr.« és

²⁾ R. Gr. ii. lih.

³⁾ Appián. R. e. I, 102.

⁴⁾ L. főnebb.

is, mely arra ezen nem kevésbé hagyományos mint (lőre conservatív politikai műfogás gyakorlása által már annyi emberöltő óta ránehezedett. Ázsiában vitt győzelmes csatáinak roppant hadi zsákmánya és kegyetlen proscriptióinak tömeges jószág-elkobzásai nem csak helyreállították az egyensúlyt az államnak még mindig hagyományosan primitív háztartásában: de oly alapot teremtetek, a melyek által a regenerált római állam messze időkre hatalmas mértékben látta biztosítva a maga pénzügyeit ¹⁾).

Reformművét Sulla a törvénykezés korszakalkotó reformjával tetőzte be. Nemcsak méltóbb lábra állította a törvénykezési szervezetet az által, hogy visszahelyezte a senatorokat, tehát az államférfiúi és így törvénykezési képesítvénnyel is kisebb-nagyobb mérvekben bíró elemeket az esküdtbírói jogkörbe, melyet Gaius (fracchus óta az üzérkedő lovagok gyakoroltak: de át is alakította ezen szervezetet oly szellemben, mely utat nyitott a római jog uralmának még későbbi évezredek folyamában is a legkülönbözőbb népeknél. Mert az tagadhatatlan, hogy a római jog távolról sem fejlődhetett volna a tökélynek oly fokára, hogy ha Sulla továbbra is a tömeges népbíráskodásnak illetékességében hagyta volna meg mindazon peres ügyeket, illetőleg bűnügyeket, a melyekben a hagyományos jog szerint, vagy ha úgy tetszik, a történelmi fejlődés-nyújtotta államjogi alapon Sulla törvényhozása előtt nem a képzett esküdtbírákból egy-egy praetor elnöklete alatt alakított és törvénytűlő esküdtbíroságok — quaestiones perpetuae — de a pártpolitikai szenvedélyektől hányatott tömeges népbíroság volt illetékes bírászkodni. De a Sulla reformja a szervezet ez átalakításával nem csak az eljárást, de a perjogot is magasabb színvonalra fejlesztette: a mennyiben most már nem csupán a »repetundarum«, a »majestatis« és az »ambitus«-féle bűnügyekben, de a pártpolitikától távol álló közbűntettek fölött is ily «quaestiones perpetuae», ily esküdtbíroságok lévén hivatva törvénytűlni, ezen esküdtbíroságok minden egyes bizottsága tüzetes illetékességének megállapíthatása végett most már a bírák és a

¹⁾ Appián. Mithridat. 62. 1. — L. főnebb. — Hl. e. Mommsen

»R G. «II, 358.1.

jogtudósok oda lőnek utalva, hogy az összes közbűntettek nagy tömegét kategóriákba oszszák; hogy pedig ez okszerűleg történhessék, előállott a szüksége annak, hogy a bírák, illetőleg a jogtudósok, az egyes bűntettek fogalmi meghatározásával közelebről, tüzetesebben foglalkozzanak, mint a hogy ez századokon át eddigelé történni szokott. Csakugyan a római jog legnagyobb modern búvárai mind inkább és inkább kezdik belátni azon úttörő szerep jelentőségét, mely Sulidnak a császárság alatt több irányban tökélyesbült jogélet előkészítésében jutott¹⁾. Róma dicsősége vajmi egyoldalú maradt volna, ha nem szállította volna az utókorra egyúttal a maga bámulatra méltó jogi intézményeit is: ezen intézmények azonban aligha érhatték volna el a későbbi századokban a magok történelmi színvonalát, ha nem állt volna oda Hulla a roskatag hagyományos köztársasági jogrend elé és nem kötötte volna össze erős kézzel a régi juristák elhalványuló vívmányait a politikai szabadság vértelt romjain keletkező júliusi principatus alkotásaival. Egy oly illetékes szakbúvár mint Zumpt, csodálattal van eltelve Sulla jogi reformjai iránt: minő kicsinyes kötekedés azután Herzog részéről, midőn ez csak azért nem tartja szükségesnek a Sulla művének horderejűt tüzetesen méltatni, mert nem tudja kitalálni azon római jogtudósokat, a kik az augur Scaevola, és a pontifex Scaevola elhúnyta után Sullának e reform eszméi megfogantatásábau tüzetesen segédkezhetnek vala! Hát nem volt-e Sulla maga is praetor, nem volt-e maga is magas képzettségű gondolkodó és író —²⁾

¹⁾ Ci. Verr. act. I, 37. — Veil. II, 32. — Tac. Almai. XI, 22. — Pompon. Digest. I, 2, 2, 32. — XLVIII, 8, 10. — Cic. Rábir. perd. r. 9. — Cic. in Fison. 50. Ascon. 90. — Cic. Veit. act. I, 108; Instit. Justin IV, 4, 8. — Hasi. e. Zumpt műv. » Criminalrecht der römischen Republik« különösen II, 2, 1. kvv. — Mommsen R. G. II, i. h. — Herzog I, 521.

²⁾ E kérdésben bizonynyára helyesebben Ítélt Mommsen, midőn ekként nyilatkozik: »Die gesammte Reform (már t. i. die gesammte Reform des Gerichtswesens) ist von ungeminem und dauerndem Nutzen gewesen und ein bleibendes Denkmal des praktischen, gemässigten, staatsmännischen Geistes, der ihr Urheber wohl würdig machte gleich den alten Decemviren als souveräner Vermittler mit der Rolle des Gesetzes zwischen die Parteien zu treten. (Mommsen, Röm. Gesell. II, 361).

Mommsen is nagyban méltányolja a Sulla törvénykezési reformjának ép annyira komoly mint messzeliató erejét: ugyanaz a Mommsen teszi ezt. a ki annyira fölületesnek és frivolnak nevezi és csak is a régi patriciusi állambölcséség toldóföldő utánzatának tartja különben ezen alkotmányozó dictator epochalis reform-művét. ¹⁾

Valóban csodálatos, hogy Mommsen, a ki többet látott a római történelem forrásaiból és többet is fedezett föl, és bírált is meg beható értelmével azokból mint bármely egyéb vezénylő munkása a modern szellem világnak, — ő, egy Mommsen, nem veszi észre, hogy már akkor saját maga a legfényesebb elismerésben részesítette legalább részben a Sulla reformjának eredetiségét, midőn annyira tüzetes szavakkal hangsúlyozta a Sulla törvénykezési reformját! Hisz az, a mit Róma a századok hagyományosságától örökölt, meg az, a mit Sulla létrehozott, hasonlíthatatlanul távolabb áll egymástól mint akár a Gr. Tubus Caesar ²⁾, akár az Octavianus ³⁾ reformja a Subától! Igen, de hát Mommsennek van egy bálványja és ez éppen Caesar! Caesar a »hasonlíthatatlan«, Caesar az »utólérhetetlen«, Caesar a »tökéletes!« — a maga epochalis munkájában⁴⁾. — De talán éppen azért van elfogulva Mommsen a Suba alkotmányjogi reformművének jelentősége iránt, mert érzi, hogy el fogná homályosítani a Caesar alkotmányjogi reformját az utókor szemében, ha csak előbb arra nem oktatnák az utókort a modern történetírók, hogy a Caesar műve minden ízében eredeti, a Subáé pedig minden ízében merő utánzat.

Legyen bárhogy, annyi tény, hogy a Mommsen kritikája Suba művének alkotmányjogi és alkotmánypolitikai horderejéről tarthatatlan, majd csaknem az egész vonalon.

Azt hiszem, kimutattam, még pedig lehető tárgyilagos-sággal a forrásokból, hogy a Suba alkotmányjogi reformműve ép oly kevéssé utánzat, mint a mennyire nem oligar-

¹⁾ Egészen másként ítél Sulla fölött Ihne a »Röm. Geschichte« V. és YT. kötetében (1875—87).

^{2)—3)} L. »Demokratie« ez. művem II. kötetében.

⁴⁾ Mommsen »R. G.« III. k. ii. hh.

chikus restauratio. — Avagy talán azért volnánk följogosítva a Sulla alkotmányjogi reformját fölületesnek és frivolnak nevezni, mert Plutarchos phlyakoleschái, meg aztán egyéb phlyakoleschák is azt híresztelgetik, hogy Sulla szerette a bort, szerette a szép asszonyokat, és minden komolyabb foglalkozásnál jobban szerette a szülészek, kitharisták, bohócok és effélék lakmározó társaságát? ¹⁾ Hisz ez esetben Caesar alkotásait is frivolnak kellene neveznünk, mert a Caesar magán kedvteléseiről oly liireket vettünk életíróitól, a melyek szintéu nem valami épületesek. — Avagy talán csak azért tagadjuk meg Sullától a mélyreható, eredeti eszmékkel dolgozó munkaképességet, mert azt találjuk följegyezve a Plutarchos phlyakolescháinál, hogy nagyon könnyűvéru volt az ő természete és egyáltalán unta a nyilvános étellel járó komolyabb tevékenységet? — Nagyon kritikátlan eljárás lenne ilyesmire akarni ráépíteni a Sulla egyéniségének tlicoriáját, és ugyan annyival is inkább, minthogy ezen phlyakolescháknál nem csak az áll megírva, hogy Sulla unta a politikát, de az is meg van írva nálok, hogy Sulla unta a háborút²⁾. — Mind e fecsegés fölött magasan állnak a Sulla szellemi munkásságának emlékei. Sulla alapította az első közkönyvtárt Rómában, midőn Athénéből nem csak hadiszákmánnyal tért vissza, de egyúttal Apellikon egész könyvgyűjteményével is, mindenek fölött pedig Aristoteles és Theophrastos kéziratái-

¹⁾ Plut. Syll. c. 36 : *συνὴν μίμοις, γυναιξί, καὶ θυμελικαῖς ἀνθρώποις, ἐπὶ σταβάδων ἀπ' ἡμέρας συμπίνων, κ. τ. δ.* — 26 : *διαπλέσας οὖν εἰς Αἰδοῦσαν, ἔγρητο τοῖς θερμοῖς ὕδασι, βαθυμῶν ἄμα καὶ συνδιημερεύων τοῖς τὸν Διόνυσον τεχνίταις, κ. τ. λ.* — L. Athen. Deipnos. i. h. — Plut. Syll. c. 33 : *καὶ γυναιξὶν εὐμόρφους, καὶ λυρῶδοις, καὶ μίμοις καὶ καθάρμακων ἐξελευθερακοῖς ἔθνεων χόιρας καὶ πόλεων χαριζομένου προσόδου, ἐνίοις δὲ γαίμοις ἀκουστικῶς ζευγνομένων γυναικῶν.*

²⁾ Plut. Syll. c. 8. : *ἔτι δὲ καὶ δι' ὧν φησι, πρὸς τὴν εὐ πεφυκέναι μάλλον, ἢ πρὸς πολέμον, τῇ τύχῃ τῆς ἀρετῆς πλέον ἔοικε νέμειν.* — **Mont-**

tesquieu	a	maga	Sulla-theoriáját	egyenesen	azon	»hírre«	alapította,	hogy
Sulla	csak	a	háború nagy	műveiben,	országok	meghódításában,	városok	
alapításában,	stb.	lette	-volna	gyönyörűségét,	nem	pedig	a	törvényhozás,
kormányzás	és	közigazgatás	munkájában	is.	L. erre	nézve	azon	érteke-
zésemet,	mely	c	czim	alatt	jelent	meg	a	tübingeni
gesamnte	Staatswissenschaft«		czimú		folyoiratban.	»Zeitschrift	für	die
						Erzie-		

hung zum Verfassungspolitiker« (1884 és 1886).

val, melyeket egyenesen ő mentett meg az utókornak. Tyranniont a grammatikust, majd Andronikost Ithodosból Sulla tudomány-szeretete sarkallotta arra, hogy e kéziratokkal irodalmilag foglalkozzanak ¹⁾, a minthogy maga Sulla is komolyan művelte az irodalmat, nem kevesebb mint huszonkét könyvben írván meg a saját viselt dolgainak emlékiratszerű történetét. Még két nappal halála előtt is dolgozott e művén, melyet ha most a maga egészében bírhatnánk, bizonyára más világitásban állana előttünk a köztársaság államéletének e nagy horderejű időszaka, mint a melybe azt eddigelé a kritika helyezni képes volt.

De bizonyítanak Sulla komoly szellemi munkássága, és különösen az ő odaadásteljes alkotmánypolitikai foglalkozása mellett az ő eseménydús életének egyéb mozzanatai is. Az utókor még ma is ámúlva áll meg azon jelenet előtt, melyet az ő lemondása idéz föl az emberek emlékezetében. Íme, oda áll ő a köztéren, egy előre nem sejtett pillanatban, a szószékre, és leteszi a hatalmat önként, visszaadja azt ő, az élet-halál ura a nép kezébe. Üres kézzel lépő vissza; feloldozza a légiókat a neki tett eskü alól; elbocsátja még fegyveres kíséretét is, és fölhíja az összes állampolgárokat, hogy hát lépjenek elő, vonják őt feleletre alkotmányozó s dictatori tetéiert, a törvény értelmében, — ő, Lucius Cornelius Sulla majd

¹⁾ Plut. Syll. c. 26: καὶ μυθεῖς ἐξείλεν ἑαυτῇ τὴν Ἀπελλίκωνος τοῦ Τητίου βιβλιοθήκην. ἐν ἧ τὰ πλείστα τῶν Ἀριστοτέλους καὶ Θεοφράστου βιβλίων ἦν, οὕτω τότε σαφῶς γρωριζόμενα τοῖς πολλοῖς. Λέγεται δὲ κομισθεὶς αὐτῆς εἰς Πύρρην Τυραννίωνα τὸν γραμματικὸν ἐσκευάσασθαι τὰ πολλὰ, καὶ παρ' αὐτοῦ τὸν Ρόδιον Ἀνδρόνικον, εὐκορήσανα τῶν ἀντιγράφων, εἰς μίσην θεῖναι, καὶ ἀναγράψαι τοὺς νῦν φεραμένους πίνακας. Hsl. c. Athen. Deipnos. i. h. — De főleg Strabo, Geograph. XIII, 608. l.

²⁾ Sueton. Grammat. 12.: Cornelius Epicadus. l. Cornelii Sullae dictatoris libertus calatorque in sacerdotio augurali — librum quem Sulla novissimum de rebus suis imperfectum reliquerat, ipse supplevit. — Plut. Lucull. c. 1.: Σύλλας τὰς αὐτοῦ πρόχεις ἀναγράψων ἐκείνη προσεφόνησεν. — U. o. 4. Plut. Sull. 6, c. 37.: τὸ εἰκοστὸν καὶ δεῦτερον τῶν ὑπονημάτων πρό δυοῖν ἡμερῶν ἦ ἑταλεύτα γράφων ἐπαύσατο. — Hsl. c. Priscian. II, 476. — Töredékeit megdöbbenő mérvben hanyagolta el mindaddig a reálphilológiai kutatás; az államtudományi kritika pedig tudomásul sem látszik hírní azok létezéséről. Peter (Histor. I. CCXXVI és I, 195) gyűjtötte össze egyelőre.

megfelel azokért! — Megdermed a tömeg, de néma marad minden ajak, és ő, kinek lábainál ott feküdt az ezer meg ezer lekaszabolt bulla, és Hispániától a Pontosig éveken át nem érvényesült egyéb akarat, csak az övé, — visszamegy most így üres kézzel, fegyveres kíséret nélkül, magasztos nyugalommal, keresztül azon tömegben, a mely rettegett tőle még csak imént is, mint valami fensőbb erejű hóhértól, — keresztül azon utczákon, a melyek mindegyikében sok száz meg száz bosszút lihegő ellenfele lakott, le egészen a saját házáig, melyet nvolcz évvel ezelőtt örjögve rombolt le majdnem a földig a nép! Mert nem bírta utolérni távollétében a nejét, gyermekeit az ő törével! ¹⁾

Vájjon mi indíthatta Bullát e lépésre? — Némelyek azt hiszik, hogy nagyúri kényelemszeretettől cselekedte. Mások meg azt gondolják, hogy betegsége folytán mondott le, nem bírván tovább viselni a kormányzás fáradalmait. Amazok csak Plutarchos phlyakolescháinak pletykáira támaszkodhatnak csupán, emezeket pedig félrevezette a római papok irányhazugsága. Ráfogták ugyanis, hogy tetvek ették meg, szintűgy mint a görög államvallás megtámadóját, skyrosi Pherekydes bölcsészt, ráfogták mondom Suliára a tpftspiaoiot-t, mert nagyon haragudtak rá az ő szabadgondolkodásáért, No meg azért is, hogy be nem záratta az egyre szaporodó bölcsészek tanodáit, s ki nem űzte őket a városból Catoék, meg Ahenobarbusék módjára. Plutarchos phlyakolescháit²⁾ nem érdemelnek hitelt, mert gyanús forrásból származnak; a tp&sipiototi; pedig, miként maga Mommsen is constatálja, oly betegség, mely soha nem létezett.³⁾ Nagyon gyarló alapon áll tehát mindkét fölvét.

Van azonban egy harmadik út is kimagyarázni Sulla lemondását. És ezt éppen Mommsennek kellett volna első sorban szemügyre venni, mert hisz ő volt az, a ki Sullát ön-

¹⁾ Hatalmasan eseteli Mommsen e jelenetet, (Rom. Geschl. II) de természetesen arra nem is gondol, hogy közelebbről kutassa Sulla lemondásának indokait. Tiltja ezt az ő álláspontja. A mit Montesquieu »Sylla et Eucrate« című kísérlétében mond, nem egyéb mesénél.

²⁾ Plut. Vit. Sull. ii. hh.

³⁾ Röm. Gesch. II, 376. I. Hsl. e. Ilme V. i. h,

zetlenség dolgában oda állította Washington mellé. — Plutarchos egyik hiteltérdemlő forrásában az áll ugyanis megírva, hogy Sulla nem hagyott föl a közügyekkel még lemondása után sem, hanem hogy Dikaiarcheiában, (Puteoli gyarmatvárosban) még csak tíz nappal is halála előtt a villongó pártok lecsillapításán törekedett, és hogy ezen község számára törvényt, (azaz önkormányzati státútumot) dolgozott ki, a melyet e község életbe is léptetett. Οὐ μὴν ἔπαυσάτο γε τοῦ πράττειν τὰ δημόσια, δέκα μὲν γάρ ἡμέρας ἔμπροσθεν τῆς τελευτῆς τοῦς ἐν Δικαιαρχείᾳ στασιάζοντάς διαλλάξας, νόμον ἔγραψεν αὐτοῖς, καθ' ὃν πολιτεύσονται. ¹⁾ — Többet mondhatunk: magát halálát is vérömlés a fölötti fölháborodásában idézte elő, hogy említett gyai.matvárosnak egyik magistratusa, ha nem Granius quaestor, ki akarta játszani a Sulla törvényét, csakhogy az állam pénzét továbbra is magánál tarthassa. Kell-e ennél ékeesebben szóló bizonyíték az ő bensőségteljes, élethivatászerű érdeklődése mellett a közügyek iránt?

Tehát nem a vadászatnak és a halászatnak élt Sulla, miként Mommsenmondja ²⁾ elsősorban, a mióta lemondott a dictatorságáról; nem a fajta könnyűvérű római nagy urat fog fölismerni az államtudományi kritika e tanulmánytelt gondolkodó alkotmánypolitikuskban. Ép ellenkezőleg, oly államférfiút fog benne méltányolni, a ki hosszú szellemi munkálkodás árán jutott el ugyan azon alkotmányjogi reformműhöz, a melylyel Rómát regenerálni igyekezett, de a ki meg tudott válni a hatalomtól csak azért, hogy a távolból mint magánember szemlélhesse, hogy ez az Organismus, melyet ő terem-

¹⁾ Plut. Via. Suli. c. 37. — Mommsen kiaknázatlanul hagyja e forrást; sőt még Ranke sem fektet rá kellő súlyt, jóllehet ez utóbbi fölismerhetőleg merít belőle. (W. G. II, 2, 187. 11)

²⁾ Mommsen Röm. Gesch. II, 376. 1.: Auch nach der Resignation blieb er völlig sich gleich, ohne Unmuth und ohne Affeetation, froli der öffentlichen Geschäfte entledigt zu sein, und dennoch (!) hic und da (!) eingreifend, AVO die Gelegenheit sich hot (!). Jagd (!) und Fischfang (!) und die Abfassung seiner Memoiren füllte seine müssigen (!) Stunden, dazwischen (!) ordnete er auf Bitten der unter sich uneinigen Bürgern Verhältnisse (sic) der benachbarsten Colonie Puteoli ebenso sicher und rasch wie früher die Verhältnisse der Hauptstadt.« — Hasi. e. Ihne, Röm. Gesch. i. h.

tett, ő nála nélkül, saját magára hagyatva, hogyan lesz majd képes az államéletben működni? Sulla nem azért ragadta magához a legfőbb hatalmat, hogy azt magának akár mint ajsymnet, akár mint tyrannos minél tovább megtarthassa és azután mint király e legfőbb hatalmat családjában is megörökíthesse. Nem; Sulla csak azért ragadta magához a legfőbb hatalmat, mert hivatást érzett magában arra, hogy az államot rendezze.

Megtörtént. Végre volt már hajtva e rendezés műve minden ízében. Leléphetett tehát azon reményben, hogy he fogja látni az utókor az ő állampolgári önzetlenségét ennek egész nagyszerűségében, ő pedig míg él, szemlélni fogja mint néző a saját reformművének sikeres működését a megmentett állam érdekében.

Csak így lehet megérteni Sulla önkéntes visszavonulását a legfőbb hatalom polczáról; csak egy ily fölfogás világánál domborodhatik ki azon erős szellem alakja a római alkotmányjog történelmében, a ki nem csak össze tudta gyakorlatilag egyeztetni a politikai szabadságot az államrend szilárdságával, midőn meg tudta szüntetni a senatus és a comitiák dualismusát, — nem csak föl bírta emelni a törvénykezést és a közigazgatást hagyományos megromlottságából, de egyúttal föl tudta emelni a még mindig város-állam Rómát, egész Italia szabad lakosainak megállampolgárisításá, valamint a

1) Jelen értekezésem már be volt fejezve, midőn Mommsen »Kommisches Staatsrecht« című nagy műve III. kötetének első darabja »(1. Abtheilung«, Leipzig, S. Hirzel, 1887, 832, 11¹) megjelent. E hatalmasan vas-kos félkötet azonban semmi olyast nem tartalmaz, a mi az általam fontosabb mondottak módosításának szükségességét fogná maga után vonhatni.

Mommsen ugyanis ezen 8. T2 lapnyi félkötetében még mindig nem tér rá a »Senatus« tárgyalására, azon helyek pedig, a melyekben a comitiákról, lovagokról stb. szobában Sulla reformját már e félkötetben érinti, éppen nem alkalmasak arra, hogy Mommsennek e »Römische Geschichte«-ben kifejtett, s a »Röm. Staatsrecht« előbbi kötetiben jelzett Sulla-elméletét forrás-tanulmányilag beigazolhatóbbá fokozzák. (III. 439. 1.: — »indess mit dem Siege der Waffen Sullas verschwanden die ephemeren Errungenschaften der Populären.« — 485. 1.: »es muss also durch Sulla an die Stelle der censorischen Adsignation "des Staatspferdes irgend eine subsidiäre Einrichtung gesetzt worden sein. Welche dies war, ist nicht (!) überliefert und sind wir auf Combinationen (!) beschränkt.« — »Diesem

tartományok és municípiumok korszerű megszervezése által egy valódi állam színvonalára és rá igyekezett fektetni ezen új állam életét a későbbi évezredek haladásának biztosítékaira, a szellemi műveltség állami értékesítésére, az állampolgári jogegyenlőségre és a törvények uralmára ¹⁾).

Requisit (Erwerbung des Staatspferdes) kommt entgegen, dass unter dem Principat (!) der Senatorensohn geborener Ritterist (S. 470). Von wem (!) diese Ordnung lierrührt, ob Augustus sie vorgefunden (!) oder (!) eingeführt hat, ist nicht (!) überliefert; wir werden sie hienacli (!) für Sulla in Anspruch nehmen können« u. s. w. — 532. 1.: — »bis auf die Dictatur Sullas, der bei seiner Restauration (!) des alten Regiments (sic) im J. 673 auch die Gerichte dem entsprechend verstärkten Senat zurückgab« u. s. w. — Bizony ily érveléssel bajosan fogja Mommsen valaha is a maga Sullaelméletét az államtudományi kritika előtt beigazolhatni. Kiváncsiak vagyunk a II. Abtlieilungra, a melyben majd a senaturról lesz végre valahára szó.

DANTE,

MINT

P O L I T I K A I Í R Ó

DOMANOVSKI ENDRE

LEV. TAGTÓL.

(Olvastatott a II. osztálynak 1887 decz. 5. tartott ülésén.)

BUDAPEST, 1888.

Dante, mint politikai író.

A középkori tudomány lényegileg theologia volt. Mind e mellett voltak írók, kik az állami élet rajzával foglalkoztak. Természetes, hogy felfogásuk az államról nem lehetett más, mint koruknak megfelelő. A középkori keresztyén világnézet az isteninek és emberinek, a végtelennek és a végesnek, a túlnaninak és az inneninek, a szelleminek és a természetinek merev ellentétén nyugodott. Az isteniről, a mennyeiről, a szellemiről, a lelki üdvőről gondoskodik az egyház, ennek eredete isteni; ellenben az állam csak a földiekre, az érzékire, a múlóra, a testire, a jelen élet biztosságára irányozza figyelmét; azt csak emberek alapították meg, még pedig, mint azt a legnagyobb pápa a világi fejedelmekkel tudatta, sokszor nem a legtisztességesebb módon. Az egyháznak származása és célja magasabb, mint az államé. A magasabb kenetet az állam az egyháztól nyerte, a kardot is az egyháztól kapta ennek védelmére.

Ebből a középkor azt következtette, hogy az állam az egyháztól függ, ez parancsol annak; az állam alá van rendelve az egyháznak, a világi fejedelem a pápának mint az egyház fejének, kiben az egyház összes hatalma egységbe van összefoglalva, s az egyház törvényei a fejedelemre nézve minden kormányműködésben mérvadók; az állam csak oly törvényeket adhat, melyek az egyház censuráján átmentek. Az egyes embernek és az államnak egész élete, minden a mit tennie és elhagynia kell, csak egy alkatrésze az egyházi életnek. A földi életnek csak annyiban van becse, mennyiben a jövő életre vonatkozik. A jövő élet titka pedig, melyben minden valóság és dicsőség lenni gondoltatik, az egyházra van bízva.

Ezen rendszer a theokratia, s ilyen volt a középkori fel-fogás a közösségi életről. Ezt a rendszert legavatottabban magyarázta *Aquinói Tamás*.

De a fejedelmek, mint a világinak képviselői, sokszor összeütközésbe jöttek a pápával, a mennyeinek képviselőjével. Erezték azt, hogy más az egyház és más az állam működési köre, s hogy lehetetlen az államnak feladatát megoldania, ha teljes függésben áll az egyháztól. A keresztyén világ lassan-kint megérett arra, hogy belássa a viszony helytelenségét.

Először Itáliában, a mai míveltség első hazájában, lép-tek fel oly politikai írók, kik a világi birodalom jogait szem-közt a pápával bátran védelmezték. A két ellenfél a ghibellinek és a guelfek neve alatt ismeretes. Azon írók között az első és a leghíresebb *Dante Alighieri de monarchia* című munkájá-
val. E munka még ugyan bele nem esik a renaissance korába, de e kor már kezd benne derengeni. A renaissance volt az első nagy esemény, mely Európát a középkorból az újkorhoz átvezetni segítette, de maga a renaissance a nagy átalakulást nem lett volna képes kieszközölni, ehhez eredetibb és hatal-
masabb tényezőkre volt szükség, mert a renaissance maga lényegileg csak a régi míveltségi emlékek feltámasztása és utánzása. Több pont mutatja, hogy Dante ismerte Aristoteles politikáját, de még nem az eredetit, nem a hamisítatlant.

Dante munkájának magva: bizonyítani azon tételt, hogy a világi uralkodó hatalma független a pápai hatalomtól, tehát annak hatalmától, kit akkor az egész keresztyén világ az egyházban és az államban legnagyobb tekintélynek ismert el. Csak oly óriási szellemben és érczj elleniben, mint Dante volt, fogamzhatott meg e bátor gondolat. És a bátorságnak meg erőnek mily foka kivántatott, hogy munkáját a világgal közölje. Van tudata arról, hogy korának gondolkodásától eltérő, tehát nehéz úton jár. Három kétséges kérdésre felel; először, hogy a világ jólétéhez egy általános világi monarchia (monarchia temporalis) szükséges-e; azután igaz-e, hogy a római nép a monarchia tisztét (officium) magának joggal

¹⁾ Ut palmam tanti bravii primus in meam glóriám adipisear. 4. 1. Dantis Alligherii de monarchia libri III. codicum manuscritorum ope emendati per C. Witte. Vindobonae 1874.

megszerezte: végre, hogy a monarchia tekintélye közvetlenül az Istentől függ-e, vagy az Istennek más helyettesétől.

Mondja, hogy mivel a tárgy politikai, s mivel az egész politika *hatalmunkban* van, a tárgy nem a *speculatio*, hanem *cselekvésünk* körébe esik.

Az egész emberi nemre tartozó működést nem végezheti egy ember, sem egy család, sem egy község, sem egy ország. Azon munka célja, hogy az egész emberi nem egészben véve megvalósítsa (*actuare*) az értelemnek egész tehetőségét először a *speculatio*, azután ennek segédelmével a *cselekvés* által (*ad operandum*). Látszik, hogy Dante philosophiai fej, ki nem állapodik meg az egyesnél, hanem az általánosra, az egész emberi nem céljára irányozza figyelmét.

Az emberi nem ezt a neki sajátosságos munkáját, mely csaknem isteni, leghababban és legkönnyebben a béke nyugalmában végezheti. Tehát az általános béke a legjobb, a mi boldogságunkra rendelve van. Ezért kérdés, hogy a világ jólétéhez (*ad bene esse mundi*) a világi monarchia, egy általános birodalom (*imperium*) szükségképeni-e? Bizonyításából elég lesz azokat megemlíteni, melyek legalább némileg politikai színezetűek.

Két fejedelem között, kiknek egyike sincs a másíknak alávetve, lehetséges a viszály. Kell tehát, hogy legyen egy harmadik nagyobb hatalmú uralkodó. Ez a császár (*imperator*).

A világ legjobban van berendezve, ha benne az igazságosság a legerősebb (*potissima*). Legerősebb az igazságosság, ha van egy úr, a császár. Hol az akaratba belevegyül a kívánság, ott az igazságosság a maga tisztaságának fényében megfogyatkozott. Ha a kívánságot eltávolítjuk, az igazságosságnak nincs ellensége. A monarchának nincs kívánni valója, mert törvényhatósága a tengerig terjed, ellenben a többi fejedelmek, kiknek országa más ország határáig hat, nem ilyen szabadok a kívánságtól. A kívánság az igazságosságot elhomályosítja, a szeretet azt fényesebbé teszi. De az igazi szeretet leginkább a monarchában van. Dante a császárt az emberi gyarlóságoktól mentnek rajzolja, a császár a szeretet-

nek és az igazságosságnak példánya. Idealismusa, melylyel a császárt gondolja, itt a túlságba viszi őt.

Az embernek állapota akkor legjobb, ha minél szabadabb. Helyesen mondja, hogy szabadságunk elve a szabad választás, a szabad akarat (libertás arbitrii), de az felteszi, liogy Ítéljünk az akaratról. Először meg kell a dolgot érteni, a megértettet jónak vagy rossznak ítélni, s így következik az önelhatározás. Ha tehát az Ítélet indítja a kívánságot s az ezt megelőzi, akkor szabad, de ha a megelőzőt kívánság indítja az Ítéletet, ekkor nem szabad, mivel nem maga, hanem más által mint fogoly vonzatik. Ezért az oktalan állatok szabadsággal nem bírnak. A szabadság minden az Istentől adott javak között a legnagyobb. Ez az adomány nekünk embereknek itt maga a boldogság, a szabadság másutt boldogít minket mint Isteneket. ¹⁾ Az emberi nem legjobb állapotnak örvend, ha szabadságával élhet.

De az emberi nem legszabadabb a monarcha alatt. Az szabad, a mi magáért és nem más miatt van. Mert a mi más miatt van, az által szükségeltetik (necessitatur), a mi miatt van. Az emberi nem a monarcha uralkodása alatt maga és nem más végett van. Azon államok mind rosszak, melyek az embert a szolgaságra kényszerítik. Az igazi állam a szabadságra törekszik, t. i. hogy az emberek magok miatt legyenek. Mert nem a polgárok vannak a consulok, sem a nép a király miatt, hanem megfordítva. A polgárok a törvény szerint élnek, de ők nem a törvényhozók miatt vannak, hanem ellenkezőleg. ²⁾ Innen kitetszik, hogy noha a consul vagy a király, tekintve az élet útját, másoknak urai, de tekintve a határt, hova ez az út vezet, másoknak csak szolgálattevői (ministri). Ebből az is következik, hogy a monarcha a hozandó törvényekben az elébe kitűzött cél szükségességéhez van kötve.

A mit megtehet egy ember, az jobb mint az, a mit sokan tesznek meg. Az emberi nem pedig kormányozható egy legfőbb uralkodó által. De ezt nem úgy érti, hogy minden községnek legkisebb ügyeit is közvetlenül ő intézze el. Mert a

¹⁾ Per ipsum (donum) hic felicitamur ut homines, per ipsum alibi felicitamur ut Dei. Ugyanott 23. 1.

²⁾ U. o. 24. 1.

nemzeteknek, országoknak, államoknak vannak sajátos ügyeik. Ezeket külön törvények által kell igazgatni. ¹⁾ Azon tételt úgy érti, hogy az emberi nem közös ügyeit a császár kormányozza s közös törvény által vezesse a békéhez.

A lény (ens), az egy, a jó fokokat képeznek. A lény természeténél fogva megelőzi az egyet, az egy a jót. Az a legjobb, a mi legegységesebb. Az egyetértés (concordia) valami jó, mivel az egyben mint gyökerében fogamzik meg. Az egyetértés abban áll, ha több akarat egyesül, s az emberi nem ekkor örvend a legjobb állapotnak. De ez nem lehet másképp, mint ha van egy, minden akaratot az egységre visszavezető és kormányzó akarat. E kormányzó akarat a fejedelem.

Mindezekből azt következteti, hogy a világ jólétéhez egy általános világmonarchia szükségképeni.

Dante munkájának első részében még nagyobbára a középkor gondolkodását mutatja, fél lábával még benne van a középkorban, de fél lábával már rálépett az újkor talajára. A keresztyén vallás rendeltetése az egész emberi nemet körébe befoglalni, mert jelleme az általánosság és szükségesség. Ehhez megfelelő módon képzelték a világi uralkodást. A középkori keresztyénség a világi főt a császárban látta, sőt neki kellett az egész világ urának lenni. A birodalmat úgy gondolta, hogy az minden népeket befoglaló közösség; különvált nemzeti államokat a középkor még nem ismert. Azonban az általános monarchiától a nemzeti államok eszméjéhez Danténél találunk egy gyenge hidat, s utána nemsokára önálló nemzeti államok kezdtek fejlődni. Azt mondja, hogy az általános monarchiát nem úgy érti, mintha az egyes államok alkotmányának és törvényeinek tőle kellene kiindulnia, mert az egyes népeknek, államoknak vannak oly sajátoságaik, melyeket egészen különböző törvények által kell szabályozni. A politikai egység mellett tekintetbe veszi a nemzeti különbséget. Dante általános monarchiájának eszméje tiszteletre méltó ugyan, mert általa akarja megvalósíttatni azt, mi az egész emberiség munkája; de azon feladat a nemzeti államok által oldható meg legjobban, mivel a nemzetek törekvéseiből és harcaiból

¹⁾ U. o. 28. 1.

fejük ki azon szellem és igazság, mely a nemzetiségi korlátokon túlhat, lévén utolsó elemzésben minden nép és minden nemzet végcélja ugyanaz. És ha az állami törvényeket a népek sajátságaihoz kell idomítani, ebből kitetszik, hogy Dante nem gondol korlátlan, csak a maga önkénye szerint kormányzó uralkodóra. Ezt világos szavakkal is kimondja, azt állítván, hogy nem a nép van a királyokért, hanem megfordítva. Mivelt, az emberiség örök jogait tisztelő kedélyéről tesz tanúbizonyságot, midőn meggyőződésének melegeivel hirdeti, hogy a királyok, alattvalóiknak, csak az élet útjait tekintve urai, de nem mi ezen út határát illeti. Többet e fontos pont-ról nem mond. Mit érthet itt Dante? Igaz az, hogy az állam egyike azon intézményeknek, melyben az erkölcsi világrend megvalósul, mindamellett az állam életünknek minden mozzanatát ki nem meríti, az állam hatalma minden cselekedeteinkre, kivált ezek bensőségére ki nem terjedhet. Ezen értelem van általában Dante fentebbi szavaiban, de azt határozottan még meg nem mondhatta, hogy mi hát életünknek azon mozzanata, hova semmiféle emberi és világi hatalomnak nyúlnia nem szabad, mire nézve az ember feltétlen ura magának, s mire nézve más úr nincs. Ezt most már világosan tudjuk. És a királyok, meg kormányaik, ha a polgárok az élet helyes útjáról letérnek, őket kényszerrel is kötelezhetik a jó úton járni, de csak az állami törvény nevében. A polgár uralkodójának alattvalója, de csak a törvény értelmében. Dante igen helyesen fogja fel az uralkodók állását: az a hivatásuk, hogy a polgárok jólétéről az állam erejével gondoskodjanak. E célra van az uralkodás és a hatalom, de nem arra, hogy abban kéjelegjenek.

Dante szól ugyan a törvényhozókról, mégis hiba lenne úgy vélekedni, mintha ő a törvényhozó és a végrehajtó hatalom megkülönböztetésére gondolt volna. De azért, midőn minden akaratot az egységre visszavezető akaratról szól, s ezen akaratot a fejedelem akaratának mondja, itt sem kell gondolni korlátlan hatalmú uralkodóra, mert világosan tanítja, hogy az állam célja, a polgárok jóléte, szabja meg neki a hozandó törvény tartalmát és szükségességét.

És mily magasan szárnyaló a lelkesedése az emberi sza-

badságért! Az nem pusztá phrasis, nem pusztán költői szólam, hanem a legvalódibb igazság, hogy a szabadság maga a boldogság, mint azt Spinoza is mondja, és örömmel el fogja mondani mindenki, a ki emberi mivoltának mélyébe bocsátkozni elég erővel bír. Lelkesedni a szabadságért csak az képes, a ki azt jól felfogta és átérezte. Általában jó felfogás, hogy ösztöneink és kívánságunk szerint cselekedni, még nem szabad cselekedet. Helyesen mondja, hogy a szabadsághoz önelhatározás kell, ez pedig felteszi a tudatos gondolkodást, az ítéletet. Jegyezzük meg azonban, hogy mindez a szabadság teljes fogalmát még ki nem meríti.

A második könyvet a csodálkozásnak kifejezésével kezdi azon tény fölött, hogy a római népnek a föld kerekéségén senki sem tudott ellenállni. Midőn e tényt felületesen szemlélte, úgy vélekedett, hogy a római nép a világalomhoz minden jog nélkül, csupán a fegyverek erőszaka által jutott el. De midőn mélyebben pillantott a dolgok alapjára, itt az isteni gondviselésnek leghathatósabb jeleit ismerte fel. Ezért igyekszik kimutatni, hogy a római birodalom jogos volt. Okoskodása a következő:

Gondoljuk a legtökéletesebb művészt, a kinek legjobb eszköze van; ha véletlenül a mű megalkotásában hiba történik, az ok az anyagban keresendő. A mi hiány van az alsóbb dolgokban, az az anyag részére rováadó, az a szülő Isten (Dei naturantis) és a természet szándékán kívül történt, s mind, a mi az alsóbb dolgokban jó, mivel ez magától az anyagtól nem származhatik, lévén ez pusztá lehetőség, eredetileg a művész Istentől van, második sorban az égtől, mint az isteni művészet orgánumától, a mit közönségesen természetnek nevezünk.

Ezekből kitetszik, hogy a jog, mint jó, kezdetben az Isten értelmében van. De ő a jót akarja is. Az isteni akarat tehát maga a jog. A dolgokban levő jog az isteni akarat hasonlósága. Jog mindaz, a mi az isteni akarral megegyező. Mit az Isten az emberi társadalomban akar, az az igazi és hamisítatlan jog. Az isteni akarat tettekben látható. Isteni jogon alapszik az állam.

¹⁾ Aristotelesi felfogás az anyagról.

Tehát a római nép joggal és nem bitorlás útján szerezte meg a viláгурalmat. így, Dante szerint, a római nép az Istennek különös kegye által a viláгурalomra kiválasztott nép. Ha az állam alapja a jog, a mint ez az isteni igazságosságban gyökeredzik, ez nem Csak a római államról áll, hanem másról is. Azonban a történet tanúsága szerint az igenis tény, hogy egyik nép több politikai képességgel bír, mint másik. Tán ennek érzetében teszi hozzá, hogy a római nép, erényeit tekintve, a legnemesebb volt, tehát megilleti őt, hogy minden más népnek elibe tétessék. Hogy a római nép a legnemesebb volt, itt elég neki Liviusra, különösen pedig az isteni költőre, Virgiliusra hivatkozni, a ki azt éneкли, hogy a dicső, igazságosságra és kegyességre nézve legnagyobb király, Aeneas, a római nép atyja volt. A római birodalom nagyságáért az Isten csodákat is tett. Itt a bizonyítás a kitűnő írók azon tanúsága, hogy Nuraa alatt az Isten által kiválasztott városba az égből ancile (pajzs) esett le. Isten csodája volt a gallok idejében a capitolium megmentése, csodás módon segítette az Isten Clöliát. Minden, csak valamennyire a közönséges élet színvonala fölött álló eseményben, ha ezt a rómaiak vitték véghez, az Isten csodatevő hatását látja.

Ki a köztársaság javát előmozdítja, annak célja a jog. Ezt pedig tette a római köztársaság, mert tetteiből eltávolított minden kívánságot. E szent, kegyes és dicső nép saját hasznát nem tartotta szemé előtt, hogy az emberi nem javát előmozdítsa, s Dante egészen helyesnek tartja azon mondatot: *romamim imperium de fonte nascitur pietatis*. Minden kétséget kizáró igazság és érv gyanánt szolgálnak neki Cicero azon szavai: *nostri magistratus imperatoresijue in ea re maxime laudem capere studuerunt, si provincias, si socios aequitate et fide défendissent, itaque illud patrocinium orbis terrarum potins quam imperium poterat nominari*.

De az igazság kipuhatólása végett tudni kell, hogy az isteni Ítélet a dolgokban némelykor nyilvánvaló, némelykor elrejtett. A nyilvánvalóhoz vezetettünk az emberi ész és a hit által. Az elrejtett isteni ítélet megtudásához az emberi ész el nem jut, sem a természet, sem az írás törvénye, hanem különös isteni kegynek több módjai által. E módokhoz számítja a

párbajt (duellum) is. És e föltevésből következteti, hogy azon nép, mely a világ uralmáért harcolva, minden népnél erősebb volt, isteni Ítélet által lett ilyené.

Hogy a szerzemény a párbaj által jogos, ezt így törekszik bebizonyítani. A hol hiányzik az emberi Ítélet s a tudatlanság homálya által eltakartatik, hogy az igazság el ne maradjon, ahhoz kell folyamodni, a ki azt leginkább szereti. Ez pedig történik, midőn a felek szabadon beleegyezvén, nem gyűlölségből, hanem az igazságosság szereteténél fogva lelki és testi erőik kölcsönös összemérése által kívánják az isteni ítéletet megtudni. Ezért nevezték el duellumnak. Itt gondolkodását a kor előítélete annyira kötve tartja, hogy azt meri állítani, hogy a párbajban az igazságosság el nem bukhatik. Mutogatja, hogy a római birodalom kezdet óta párbaj által győzött. Párbaj volt már Aeneas és Turnus közt, párbaj a Horatiusok és Curiatiusok közt. A Pyrrhus, a karthágóiak elleni háborút is igyekszik úgy feltüntetni mint párbajt, ott Pyrrhus és Fabricius, itt Hannibál és Scipio versenyezvén.

Kitűzött feladatát igyekszik bebizonyítani a keresztyén hit elveiből is. Elég lesz az elfogúlt kor okoskodásának kimutatására egy érve. Azt mondja, ha a római birodalom nem volt jogos, Krisztus születése igazságtalanságot tesz fel, a mi nem áll.

Dante a második kérdést is csak annak kimutatása végett fejtegeti, hogy a birodalom független, hogy saját, semmi más hatalomtól nem függő hatalma van. Ezt legczélszerűbbnek látta a római birodalom történetén felfoghatóvá tenni. És noha érvei e pontra nézve is leginkább a középkor gondolkodásának iránya szerint valók, a sciolastikai theologiai iskolától nagyban különbözik. Ez az isteni kinyilatkoztatás nyomait csak a szent történetben látta, s mellőzött minden egyéb történetet mint profánt. Ellenben Dante magasztalólag szól a római történetről, ebben is az isteni kinyilatkoztatás, mert az isteni jog, nyomait látja.

Átmegegy a harmadik kérdésre. E pont az, melynél fogva Dante nagy érdemeket szerzett, mert első tört utat, hogy az állam viszonyáról az egyházhoz az emberiség másképen kezdett gondolkodni, mint a középkor. Azon tana által, hogy

az állam független az egyháztól, lett ő a mai önálló politikai tudományok első megalapítója. Az ő nyomába lépett mindjárt Pádúai Marsilius. Teljes tudata van, hogy nehéz munkához lát, de bátorságot ad neki a változhatatlan trónján ülő igazság. Ebben hisz, bízik hatalmának uralmában, az szerinte az absolut tekintély. De az igazság nem jó magától, ahhoz munka, küzdés, gondolkodásunk megerőltetése után jutunk el. Az igazság szeretete felfegyverzi őt azon bátorsággal, hogy az igazságot keresse. Az összhangzólag mívelt és erkölcsileg nagy embernek legbiztosabb ismertető jele az igazság szeretete. Ezért kész minden áldozatra.

A kérdés két nagy világosság körüli forog. Egyik a római pápa, másik a római fejedelem, s az a kérdés, hogy a római monarcha tekintélye, ki joggal a világ monarchiája, közvetlenül az Istentől függ-e, vagy az Istennek valamely helyettesétől. Ez Dante szerint is a középkori felfogás értelmében, a pápa, kinek kezében vannak a mennyek országának kulcsai. Minél nagyobb tekintéllyel bír Dante szemében is a pápa, annál nehezebb rá nézve a kérdés megoldása.

Ő hiszi, hogy a kimutatandó igazságnak némelyek az anyaegyház iránti túlságos buzgóságból nem lesznek barátjai. Mások, kikben a makacs kívánság az ész világát kioltotta, már azon szótól is »fejedelem« irtóznak. A harmadik osztályba tartoznak a decretalisták. Ezek járatlanok, úgy a teológiában mint a filozófiában. Dante tiszteli a pápai decretumokat, de ellensége azon decretalistáknak, kik a decretumokat oly becsben tartják, hogy erejük a birodalmat is gyengíti. Már hallja ezek részéről az ellenvetést, hogy az egyházi tradíciók képezik a hit alapját. A tradíciót a romai katolika egyház emelte formai rendszerre. Minden intézvényeit, rendeleteit a múlthoz kötötte. Állítása szerint, minden új már valamiképp megvolt a római ősi anyaegyházban, semmi sem eredett a közvetlen jelenből, saját gondolkodásból és akaratból, nem a dolog természetéből, lényegéből, hanem minden a legrégebbi egyházzal való összefüggésből. A ki ily, a századok folyamában feltétlen tekintélyre emelt alap ellen első emelte fel szavát, az Dante volt. Ő különbséget tesz oly írás közt, mely már az egyház előtt volt, mely az egyházzal

együtt keletkezett és mely az egyház után lett. Azt mondja, hogy a tradíciók az egyház után keletkeztek. Ezeket, mint apostoli tekintélyvel bírókat, kell ugyan tisztelni, de nem lehet kételkedni, hogy tekintélyre nézve az írás után állanak.

Ebből szükségképen következik, hogy az egyház tekintélye nem a tradíciókból, hanem ezek az egyházból eredtek. Nem akar azokkal vitázni, kik a tradíciót az írásnak előbe teszik. Ezek istentelenek, kik hogy bűneiket gyakorolhassák, az anyát meggyalázzák s bírót nem akarnak. Szava csak azokhoz van, kik az anyaegyház iránt nagy buzgalommal viseltetvén, az igazságot nem ismerik. A harcot az igazság üdvére ezek ellen kezdi meg.

Azok, kik a birodalom tekintélyét az egyház tekintélyétől függőnek állítják lenni, először azt mondják a (Ienesis szerint, hogy az Isten két nagy világosságot alkotott — a nagyobbat és a kisebbet, azt, hogy a nappalt, ezt, hogy az éjjelt kormányozza. Ez alatt képiesen értették a szellemi és a világi uralkodást, s valamint a kisebb világosságnak, a holdnak, nincs saját fénye, hanem azt a naptól kölcsönzi, úgy a világi kormány sem bír saját iekintélyvel, hanem azt a szellemi kormánytól (egyház) kapja.

Dante erre azt mondja, itt a szavaknak oly értelmet adnak, mely bennök nincs meg, tehát rossz úton járnak. Ezt az írásban el kell kerülni, mert így a hit zavarba jő, s az isteni írás tekintélye megingattatik. Nagyon korszerű figyelmeztetés! Hozzá teszi, hogy ha ilyesmi megesis tudatlanságból, azt meg kell bocsátani, de kik ezt szántsándékosan teszik, azokkal úgy kell bánni, mint zsarnokokkal, kik a nyilvános jogokat nem a közhaszonra alkalmazzák, hanem saját hasznukra fordítják. Ezek a szent lélek ellen vétkeznek. Nem lehet azon szavakban azon értelem először azért, mert az ilyen kormányok az emberek esetleges kormányai. Az Isten tehát megfordított rendben járt volna el, ha az esetleget előbb teremti meg mint a tulajdonképi alanyt, tehát a lényegest. A két világosságot a negyedik napon alkotta, az embert pedig a hatodikon. Azután, mivel ezen kormányok az emberi czélokra rendelt intézvények, ha az ember megáll vala az ártatlanság állapotában, melybe az Isten által helyeztetett, olyan intézvényekre

nem szőrül. Azon kormányok a bűn gyengesége elleni eszközök. Dante az ártatlansági állapotot a középkori scholasticusok módjára fogja fel. Az ártatlanság azon állapot, midőn még nem tudunk különbséget tenni a jó és a rossz között. Természetes, hogy az csak egy mozzanata életünknek, melyen át kell esnünk. Ezen hiányos felfogásból folyt azon hiba, hogy az államot és a vallási közösséget esetleges intézményeknek tekintti.

Dante különbséget tesz. Noha a holdnak nincs saját fénye, azért nem áll, hogy a hold a napnak köszöni létejét. Más a hold létele, más ereje (virtus), és más hatása (operari). A hold mozgása az első mozgatótól van, hatása pedig saját sugaraitól, mert magának is van fénye, s csak a nagyobb hatás végett kapja fényét a naptól.

Tehát a világi uralkodó sem kapja a szellemitől sem létejét, sem erejét, mely az ő tekintélye, sem működését egyszerűen (simpliciter). Ha az állam sem létejét, sem erejét, sem működését nem kapja az egyháztól, ebből következik, hogy az ettől független, tehát önálló intézmény. Különösen midőn Dante állítja, hogy az állam nem kapja működését az egyháztól, ezzel lényegileg meg van alapítva az államnak függetlensége az egyháztól, mert itt ki van mondva azon tényleges igazság, hogy az egyház nem tanít minket arra, hogy mik az államnak teendői, ezek hogyan végzendők p. o. a katonai-, pénzügyi stb. Hogyan kell ezeket végezni, ezt azon tárgyaknak saját ismeretéből, azon tárgyak törvényeinek kinyomozásából tudjuk meg. A vallás ezekről semmit sem tanít és nem is taníthat. A vallás felvilágosít minket azon viszonyról melyben, az ember, tehát múló lény, áll ahhoz a lényhez, mely a létnek örökkévaló alapja; felvilágosít minket azon viszonyról, melyben a véges szellem a végtelen szellemhez áll. így az egyház és az állam működési köre tisztán, világosan elválnak egymástól, egyik a másiktól független, egyik a másik körébe nem avatkozhatik.

De Dante belátta azt, hogy az egyház valamiképp vonatkozik az államra, ezért mondja, hogy a világi kormány a szellemitől oly működést kap, hogy nagyobb hatása legyen a kegyelem fénye által, melyet a pápa földi és mennyei áldása önt belé. Ha elhagyjuk korához mért előadásának módját, itt gon-

dolkodásának magva az az igazság, hogy nincs emberi működés, tehát politikai sem, mely az Istenben, azaz a teljes igazságban való bitből erőt és bizalmat nem meríthetne. De ebből épen nem következik, hogy a vallás és az egyház hivatva volna az állam igazgatásához szabályokat adni.

A középkor a napról és a holdról szóló okoskodást a következő syllogismusba foglalta:

Luna recipit Incém a sole, qui est régimén spirituálé;
Régimén temporale est Inna;
Ergo régimén temporale recipit auctoritatem aregimine spiritali.

Dante ezen észlet hiányát a formában látja, mert a főtétben az állítmány a fény, a zártétben pedig a tekintély. Ezek alanyra és módra nézve különbözök.

A pápai hatalom hívei Krisztusnak Péterhez intézett azon szavait: »valamit csak megkötsz a földön, meg lesz az kötve az égben is, és valamit oldasz a földön, meg lesz az oldva az égben is,« úgy következtették, hogy Péter utódja minden, tehát a világi kormány törvényei alól is fölmentheti az embereket.

Dante azt mondja, hogy Krisztusnak azon szavait Péternek csak fő apostoli, fő pásztori teendőiről kell érteni, de nem ilgy, hogy ő az állam törvényei fölött is állana s ezek alól is felmenthetne. Az egyház és az állam hatáskörét itt is megkülönbözteti egymástól. A pápák magokat az Isten helytartójának tekintették, így gondolkodtak a középkori keresztyén népek is, s innen azt következtették, hogy a pápa a szellemieknek és időbelieknek is ura. Erre Dante azt mondja, az Isten helytartója az Istennel hatalomra nézve nem egyenlő, tehát nem is lehet ura az állami hatalomnak.

Továbbá azt állítják, hogy Konstantin császár a birodalom székhelyét, Rómát, sok más birodalmi méltósággal az egyháznak ajándékozta. Ebből azt következtetik, hogy azon méltóságokat csak az veheti fel, ki azokat az egyháztól átveszi. Innen igenis következnek az állam tekintélyének függése az egyháztól. Erre az állam fogalmából felel, hogy Konstantin semmit sem idegeníthetett el a mi az államé; az egyház pedig azt, a mi nem az övé, át nem vehette. Mert senkinek se szabad

tennie kötelessége ellen. A császár kötelessége, a ráruházott császári méltóság ellen cselekednék, ha a birodalmi hatalmat elosztaná (scindere).

Az egyháznak saját alapja van, a birodalomnak is saját alapja van. Az egyház alapja Krisztus, ő a szikla, mely fölé van építve az egyház. Ali a birodalom alapja? Az emberi jog. A birodalomnak se szabad az emberi jog ellen cselekedni. Az emberi jog megsértetnék, lia a császár tehetne valamit a birodalom ellen.

Dante gondolkodásása e pontra nézve nagyszerű. Az állami hatalom független minden más földi hatalomtól, az autonóm azaz maga adja magának azon törvényeket, melyek fogalmában gyökerező jogából folynak, és azokat a törvényeket minden hatalom közbelépése nélkül saját erejénél és közegeinél fogva foganatosítja. Célja tehát magában van, mert az állam a nép javát és jólétét előmozdító intézvény, az a népet törvényesen berendezett közösséggé kapcsolja össze. Az állami hatalmat ily értelemben mondjuk ma mindenhatónak. Dante szerint az állami hatalom a maga működési körében igenis mindenható azon értelemben, hogy ezen hatalom soha meg nem sértheti az emberi jogokat, azon hatalom határa ezen jog. Mindenből kitetszik, hogy ő korlátlan, önkény szerint eljáró állami hatalomra, korlátlan hatalmú uralkodóra nem gondolt, az finom, mívelt, jogot és igazságosságot mélyen érző leikétől távol volt. Nagyon tisztelte a pápaságot, mint a nyugoti keresztyénséget összetartó régi intézvényt, de a világi hatalmat ezzel szemközt is függetlennek tanította; mondta, hogy a császár a birodalom jogainak csonkításával a pápai hatalmat nem nagyobbíthatta, Kómát a pápának nem adhatta s ez Rómát nem igényelheti. Hogy a világi uralkodás Róma fölött a pápát nem illeti, ezen hatalmas szót először Dante mondta ki s hagyta örökségképen az utókornak, hogy ez az ígét testté tegye. Ezen pont által Itália egységének gondolatához is az utat egyengette, mert az itáliai államférfiak, politikusok azt jól belátták, hogy Itália Róma nélkül soha nem lehet egységes, nem azon terület miatt, melyet befoglal, hanem azon tiszteletre méltó és ragyogó emlékeknél fogva, melyek az örök városhoz fűződnek.

Minden törvényhatóság előbb van mint a bíró, mert a bíró van rendelve a törvényhatóság végett, nem megfordítva. De a birodalom oly törvényhatóság, mely minden világi törvényhatóságot magában foglal, tehát a birodalom előbbi mint a császár. Ez van rendelve arra, hogy a törvényhatóságot kezelje. A császár azt, hogy császár, a birodalomtól kapta. Itt noha még gyenge csirái vannak meg egy új tannak, a közjognak, holott a középkor a nyilvános és a magánjogot összekeverte, az államokat, országokat, a legfelsőbb hatalmat úgy tekintette, mint a fejedelem magán dominiumát, mi az emberi elmében a fogalmaknak nagy zavarát szülte.

Felhoz történeti érvet is. A pápa, midőn őt a longobardok szorongatták, Nagy Károlyt hívta meg segédeimül, s ezért kapta tőle a birodalmi méltóságot. Ebből azt következtetik, hogy a császár minden utódjai az egyház védői (*advocati ecclesiae*). Ezek semmit se mondanak, mert a jogbitorlás nem jog. Ottó császár is visszahelyeztette Leó pápát s Benedeket letette. Ebből az következnek, hogy az egyház tekintélye függ a császártól.

Az ész útján pedig a pápai hatalom szószólói így okoskodnak. Az egy nemhez tartozó dolgok egyre vitetnek vissza, s ez mértéke az egy nem alá foglaltaknak. Az emberek mindnyájan egyneműek, tehát egyre vitetnek vissza. De a főpap és a császár emberek. Mivel pedig a pápa nincs másnak alávetve, nem marad más hátra, mint, hogy a császár és a többi emberek a pápának vannak alávetve. Helyes Dante szerint és igaz, hogy az emberek mind egyneműek, egyenlők, de a zártétben hibáznak *secundum accidens*. Dante azt mondja elleneinek, más embernek, és más pápának meg császárnak lenni. Más mérték az, mely alá mint emberek tartoznak, és más mint pápa és császár. A mennyiben emberek, a legjobb ember alá foglalandók, ez lévén mindnyájoknak mértéke, ez az idea, mely alá minden ember tartozik. De mint pápa és császár rávitelesek, egyik a másikról el nem mondható, mindegyiknek saját jogköre lévén.

Nem lehet az egyház ura a világi hatalomnak, mert ezt nem kapta sem az isteni sem a természeti törvény által, nem kapta önmagától, nem valami uralkodótól, nem a népek között

beleegyezésétől. Az utolsóra nézve azt mondja, hogy valamennyi ázsiai és afrikai sőt Európa népeinek is egy részre ilyen gondolattól elszörnvednének.

Az, a mi valaminek természete ellen van, nem képezheti annak lehetőségét (virtus). De a világi országokat tekintélylyel felruházni, ellenkezik az egyház hivatásával. Az egyház természete, annak formája (lényege). Ez Krisztus élete, mely tetteiben és szavaiban foglaltatik. Az ő élete az egyház ideája. Krisztus maga mondta: az én országom nem e világból való. De ezt nem kell úgy érteni, mintha Krisztus, ki Isten, nem egyszersmind e világ ura, hanem mint az egyház ideája, ősképe, regni hujus non habét curam, azaz a véges dolgokba ő be nem bocsátkozik. Szóval, a birodalom tekintélye nem függ az egyháztól, tehát csak az Istentől függ.

Az ember valamennyi lények között középső a romolhatók és a romolhatatlanok között. Romolható testénél, romolhatatlan szelleménél fogva. Vannak tehát véges és végtelen céljai. Két cél tűzött ki az isteni gondviselés: ezen élet boldogságát, mely saját erényünk cselekvékenységében áll s a földi paradicsom alatt gondoltatik. és az örök élet boldogságát, mely az isteni szemlélet élvezetében áll, hova saját erényünk által el nem juthatunk, ahhoz szükséges az isteni segedelem. Ez a mennyei paradicsom. Ezen kétféle boldogsághoz különböző utak vezetnek. Az elsőhöz a philosophiai tanítás által jutunk el, az erkölcsi és az értelmi erényekben lévén munkások.^{x)} A másikkhoz oly szellemi tanítások által vezetettünk, melyek az emberi észet felülmúlják, theologiai erények: a hit, remény és a szeretet útján. E kettős cél miatt két útbaigazítóra (directivum) volt az embernek szüksége, t. i. a legfőbb papra, ki a kinyilatkoztatottak szerint az emberi nemet az örök boldogságra vezet, és a császárra, ki a philosophiai tanítás által irányozza az emberi nemet a véges boldogságra. És mivel e kikötőbe csak kevesen és azok is nehezen jutnak el, akkor, ha a behízelgő kívánságok hullámai lecsendesednek, hogy a szabad emberi nem a béke nyugalmát élvezze, ezért a világ öréneke, a római császárnak, minden erővel arra kell törekedni, hogy a

¹⁾ Az erényeknek aristotelesi megkülönböztetése.

halandók ezen küzdelemtéren szabadon, békében éljenek. Ebhez kell, hogy a világ öre a szabadság és a béke hasznos tanításait a helyhez és időhöz megfelelőleg alkalmazza.

Mindezekből kiviláglik, hogy a világi monarcha tekintélye minden közvetítő nélkül az általános tekintély forrásából ered. Mely forrás egyszerűségének várában egy lévén, jóságának bőségéből sok mederbe átszámazik.

De a fejtegetett kérdés igazságát nem kell úgy érteni, hogy a római uralkodó a római pápának valamennyire ne volna alávetve, mert halandó boldogságunk valamikép a halhatatlan boldogságra van rendelve. Tehát a császár azon tisztelettel tartozik Péternek, melylyel a fiú tartozik atyjának, hogy az atyai kegyelem fénye által megvilágítatva, a világ kerekességét nagyobb erénnyel besugározza, melynek fejévé egyedül az által tétetett, ki minden világít és szellemit kormányoz. Mint látszik, Dante a középkori éles dualismuson az Isten ideája által ment túl.

Dante jól ismeri korát és a maga elleneit. Az egész középkor a pápát a nappal, a császárt a holddal hasonlította össze. Ezen okoskodás a valódi bizonyítás súlyával bírt. Az elfogult kor előtt először ezt kellett lerontani s így a tisztább és mélyebb gondolkodás útját egyengetni. Életéből és irataiból kitűnik, hogy ő az egyház és annak feje iránt határtalan alázatosságot mutatott. De ezen alázatosság mellett is szabad gondolkodását, mint szabad férfiúhoz illik, megóvta úgy, hogy a pápai hatalom jogkörét tisztán felismerte és bátran kimondta. Kívánja, hogy a pápa csak a vallásra gondoljon s pusztán az egyháziakban uralkodjék, a világi kormányval foglalkozni, ez magas feladatát hátráltatja. Igazán nagyszerű azon önállás, a mint az emberi társadalom és az állam alapját a jogban kimutatja. A jog független, önálló, isteni, mert az igazságosság az Isten akarata, az az ő tulajdonsága. Tehát a császár hatalma is az Istentől van és nem függ a pápától. Midőn Dante kimondja az állam függetlenségét az egyháztól, egyszersmind annak teljes jogosultságát tanítja, mert az istennek nyomát benne is látja. Ezen tan már túlemelkedik a középkori nézeten. A világinak becse teljesen elismertetik szemközt a középkori felfogással, mely az államban csak érzé-

kit, jelentéktelent, hiút, múltót látott, de ennek ellenére is ezen érzékit, jelentéktelent, az egyház a maga hatalmának körébe törekedett bevonni s azt magának alávetni. Dante a szabad gondolkodáshoz, mint maga mondja, az erőt a változhatatlan trónján ülő igazságból merítette. Természetes, hogy oly ideális lélek, milyen az övé volt, hitt az igazságban, meg volt róla győződve. Ezen hit és meggyőződés nélkül világra szóló költői művét sem lett volna képes megteremteni. A történeti tények helyesebb felfogásához a feltételek Dante korában még hiányoztak. De több hely mutatja, hogy a középkori merev, a valóság helyes felfogását hátráltató dualismuson túlemelkedett. Igaz, hogy még ő is beszél philosophiai és az észet meghaladó theologiai erényekről. De mily szép, hogy meg van győződve az emberi észnek mindent átható hatalmáról, s mondja egy helyen, hogy az emberi ész fénye és az isteni tekintély sugarai összefutnak, a mi határozottan az újkori, a valóságnak teljesen megfelelő gondolkodás hirdetője.

FEGYHÁZI TANULMÁNYOK.

A RABMUNKA

TÓJH LÖRINCZ

II. TAGTÓL.

(Olvastatott a M. Tnd. Akadémia II. osztályának 1888. jan. 9-ki ülésén.)

BUDAPEST, 1888.
KIADJA A M. TUD. AKADÉMIA.

Budapest. 1888. Az Athenaeum rt. társ. könyvnyomdája.

I.

Midőn börtönügyi tanulmányaim egyes részeit a t. osztály elébe terjesztem, távol áll tőlem afféle elbizottság, hogy a börtöntudományban új irányokat, az eljárásban új javításokat akarjak javaslatba hozni s az e tárgyú gazdag irodalmat új hódításokkal növelni. Szerény célom csupán: a művelt társadalmakban ekkorig e téren kivívott sikereket ismertetni, s a tárgy körül felmerült fontosb kérdéseket több oldalról szelölőztetni s megvitatni. A tudományban új előhaladások ideje csak akkor áll elő, ha a meglevő anyag, a már elfoglalt tér, teljesen ismerve s kimerítve van. Nem kívánok eredeti lenni, s nem restelem. bevallani, hogy csak azt mondom el magyar nyelven, a mit a penitentiárius rendszer legkitűnőbb művelői: Holzendorf, Füesslin, Röder, Desportes, Illing, Kühne s a mi jeles Taufferünk nálamnál kétségkívül jobban, és szebben elmondtak már franczia, angol, olasz és német nyelven. Igyekezem azonban hazai viszonyainkat különösen figyelembe venni.

Jelen fejtegetésem tárgyát, a börtönügy körébe tartozó nagy számú fontos kérdések sorából, a »*rabmunka*« körüi csoportosult főkérdések képezik, melyekről az illavai fegyháztól írt tanulmányomban,¹⁾ s az 1885. évi októberi római börtönügyi Congressusról haza hozott emlékezéseimben²⁾ már egyetmást futólag érintettem; de a melyek napirenden levő s általános érdeket, gerjesztő kiváló fontosságuknál fogva, nagyon megérdemlik, hogy felölök, ígéretem szerint, tüzetesebben szóljak.

¹⁾ L. Értekezések a társadalmi tudományok köréből 1885. VIII. köt. 2. szám.

²⁾ L. ugyanott 1886. VIII. k. 8. szám.

A rabmunka kérdése már igen sok vitatkozás, értekezés, s minden oldalról jött felvilágosítás tárgya volt; irodalma elég bő, s rendelkezésünkre állanak, az ide tartozó egyes vitás kérdésekre nézve, különféle államok tapasztalásai s kitűnő szakférfiak véleményei. A rabmunka egyikét képezte a római congressus előkészítő bizottsága által véleményezésre s megvitatásra kitűzött kérdéseknek is, s erre nézve többen kitűnő riportokat mutattak be.*)

Vannak ma már a büntetésekre vonatkozó eszme-világban oly általánosan elismert igazságok, melyek mellett harczra kelní oly haszontalan erőfeszítés lenne, mint nyílt ajtót betörni akarni. Ilyen elismert igazság az, hogy a fegyházak, börtönök és fogházak lakosait munka nélkül, heverő tétlenségben hagyni nem szabad.

A büntetés régi fogalma, mely szerint annak egyetlen céljául tekintetett a gonosztevők ártalmatlanná tétele, minél szigorúbb lakoltatása, s ellenökben az általok megsértett társadalom részéről végrehajtott bosszúállás és ez által másoknak hasonló büntettektől való elrettentése, hála az újabb kor fennköltlen gondolkodó s nemesen érző állambölcsei fáradságtalan törekvéseinek, kik előtt azonban már évezredekkel előbb a görög bölcsek s ezek során Plató, s majd a keresztényen egyház gyűjtötták meg a vezérfáklyát, — ma már gyökeresen megváltozott, s ha a régibb korban s még ma is, a műveltségben hátra maradt államok sötét, szennyes, egészségtelen s bűniskolául szolgáló börtöneinek bejárása felett ama vigasztalan jelígenek volt és van megfelelő helye, melyet Dante költői képzelete a pokol kapuján olvasott: »*Lasciate ogni speranza*« — ma már általános meggyőződésé lett az ige, mely a római legrégebb javító intézet, a XI-ik Kelemen pápa által 1703-ban

1) *Illing*, a poroszországi belügyi minisztérium tanácsosa, *Kühne*, a schrvveiczi szentgallenkántonbeli Saint-Jacques javító intézet igazgatója. *Desportes Nándor*, párisi ügyvéd s a főbörtöntanács tagja, és a mi hazánkfiak közül dr. *Tauffer Emil*, előbb a lipótvári, majd a horvátországi lepoglavai fegyháznak a külföldi tudósok által is nagyra becsült igazgatója, legközelebb az elfoglalt tartományok, Bosznia és Hercegovina részére épített s berendezés alatt levő zenicai központi fegyintézet élére állítva.

alapított St. Michele kapujára van felírva. »*Parum est coercere improbos poena nisi probos efficias disciplina*«. — Nem egyedül a büntett büntetése, hanem a bűnös nevelése és erkölcsi javítása az újkori büntető intézetek feladata, s a társadalom védelmének valódi, helyes szempontjából, a büntető törvényhozás alapját, nem mint egykor, a megtorlás rendszerében, hanem oly rendszerben kell keresni, melynek alap gondolata a büntettek javítása, s mintegy ujáteremtése. A szerencsétlen ember, ki bűnt követ el, legtöbbször tudatlanságának, annak idején meg nem fékezett rossz ösztöneinek, — a nyomorult, Ínséges körülményeknek, melyek közt növekedett, a mai napig meg nem fékezett alkoholizmusnak, s a szülőktől örökölt és nevelés által meg nem javított gonosz hajlamoknak áldozata. Olykor egyáltalán tudatával se bir erkölcsi elaljasodásának, bűnei undokságának, s ily esetekben a felelősség súlya félelmes alakban tűnik fel a felette ítélő lelkiismeretes büntető bíró előtt. A törvény feladatának tehát, minden jól szervezett államban, annak kell lenni, hogy az elsülyedt embert lehetőleg kiemelje ez állapotból; megmentse s visszaadja a társadalomnak, hogy ne váljon azzal szemközt engesztelhetetlen ellenséggé, s ne lázadjon fel újra, első kínálkozó alkalommal, a közrend ellen. A börtön inkább jótékony kórház legyen, melynek feladata az erkölcsi betegségek gyógyítása, mint durva fenyték háza, a társaság boszújának temploma. Az ékesszóló müncheni jogtanár báró Holzendorff Ferencz szerint: »a polgárosultság diadalának egyik legszebbike nyilatkozik ama tényben, hogy a természetes, primitív érzés, mely a társadalmat arra hajtja, hogy a gonosztevőt törvényes boszú által megsemmisítse, lassanként legyőzetett amaz észszerűebb fogalom által, hogy a társadalom inkább a bűnösnek az erkölcsi rendbe való visszahelyezése által védessék meg.« »Ez pedig nem lehetetlen«, úgymond Schwarze szász főállamügyész, »mert kevés kivétellel a legnagyobb gonosztevőben is szunnyadoz oly érzés, melynél fogva őt jó sikerrel lehet önmagába-térésre buzdítani, csak ki kell találni alkalmas módját, hogy ez érzés fölébresztessék.« — Albert Choppin is ugyanezt hirdeti: »*La société chatie les délinquents; ette doit les moraliser; elle peut les utiliser; mais ette nedeoit pas en avoir peur.*« Valóban, az új rendszer elfoga-

dására szenvedélyektől ment, higgadt bölcsesség, s magasb fokú, Istenbe s az emberi jobb természetbe vetett bizalom s az e téren való kísérletekre csakugyan bátorság és lelki erő szükséges.

A büntetéssel összekötött javításnak pedig legfőbb eszköze: a megfelelő foglalkodtatás, a folytonos czélszerű munka. Ma már az összes művelt világ megegyező véleménye, hogy a munka a büntetés lényeges kiegészítő része s egyszersmind balsama, hogy az elítélteket sem az állam célja, sem az elítéltek saját érdeke tekintetéből hevertetni nem szabad, hanem a munkát meg kell engedni nekik, ha kívánják, s gyümölcsöző munkára kell őket szorítani, ha netalán vonakodnának, s ha azt megszokott restségből, vagy makacsságból mellőzni akarnák. — Munka nélkül ugyan is lehetetlen volna a rendet s fegyelmet a büntető- s egyszersmind javító intézetekben fentartani; munka nélkül veszélyezve lenne a fegyen- csek testi és szellemi épsége s egészsége, melynek legnagyobb ellensége a mozdulatlan, a vért és idegeket megrontó, a rossz gondolatokat tápláló heverés. Az elítéltnak nem kevésbé nélkülözhetetlen szüksége a munka, mint az élelem, s e szempontból ahhoz joga is van. A gyáva henyélés, melyet a példabeszéd is »ördög párnájának« nevez, minden rossznak kútfeje s fő oka úgy a fogságban, mint a szabad életben. íme egy nevezetes példa. Midőn 1848-ban márcz. 24-kén a francia kormány az akkori idő utópiai vágyainak s törekvéseinek zivataros és erőszakos nyilatkozatai által megfélemlítve, a rabmunkát megszüntette s a bérlőkkel kötött szerződéseket rögtön visszavonta, e botor rendelet veszélyes következései azonnal ijesztő mérvben mutatkoztak; a fegyelmetlenség s elerkölcstelenedés oly erőt vett a börtönök lakosai közt, kiknek rossz szenvedélyeit a heverés csakhamar felszínre hozta, hogy egy egész hónap se telt el, midőn Favre Gyula belügyminiszter kénytelen volt a clairvauxi központi börtönben kitört véres lázadás után, új rendeletet bocsátani ki a munka visszaállítására, az előbbi szabályok szerint, s az 1849. január 9-ikén hozott törvény forma szerint eltörölte az 1848. márczius 24-iki szerencsétlen s elhamarkodott rendeletet.

Ellenben a szabályos, rendezett munka megszokása s megkedvelése első lépés a javulás, az újjászületés útján. A munka a

rabnak összes tehetségeit, különösen gondolkodó és szemlélődő tehetségét fejleszti s műveli; munkálkodva, a hasznos cselekvés terére lép, melyen majdan ha kiszabadul is, a megszokás s a tapasztalt áldásos eredmények méltánylása útján, ha nem is mindig, de remélhetőleg legtöbb esetben, következetesen meg is marad. A nagy Howard, az angol fenyítő rendszer halhatatlan első reformátora is azzal kezdte üdvös művét, hogy munkát hozott be a fogházakba, ismert jeligéjéhez képest, »tegyétek az embereket szorgalmatosokká, s becsületesek lesznek« (make men diligent and they will be honest). Ugyenezt hirdeti Lamennais, a nép lelkesült szószólója is » *Paroles d'un croyant*« című evangéliumi szellemű művében »Isten azt akarván, hogy az ember dolgozzon, kincset rejtett amunkába.« — Nincs már kétség a felett, hogy az állam csak úgy jár el helyesen a maga védelmére kikerülhetetlenül szükséges büntetések alkalmazásában, ha midőn bünteti a büntetést érdemlő múltat, egyszersmind gondoskodik a jövőről, eltévedt polgárainak lehető megmentéséről« »*dans l'une main la peine, dans l'autre du pain*«, mint a nyelvünkön visszaadhatatlan francia szójáték kifejezi.

A munka szükségét hangoztatja s a rabok foglalkodtatását parancsolja és szabályozza már az 1843-iki büntető törvényjavaslat¹⁾ s mostani büntető törvényünk is, mely szerint a fegyencz a megállapított s az igazgatóság által kijelölt munka teljesítésére szorítandó,²⁾ melyet a magán-elzárásban levő fegyencz zárkájában tartozik teljesíteni³⁾, a mire testi s lelki egészsége érdekében még nagyobb szüksége van, mint a társaságban élőknek. A fegyházra ítélt egyénekre nézve azonban az a különbség van felállítva, hogy míg a fegyenczek nem magok választanak magoknak tetszés szerinti munkanemet, hanem, fegyelmi büntetés terhe alatt, a reájok szabott munkát tartoznak teljesíteni: a börtönre ítélt rabok, kik büntetésök idejét kerületi börtönökben vagy a kormány által e célra kijelölt törvényszéki fogházakban töltik, valamint a fogházra ítélték, kik törvényszéki vagy járásbíróági fogházak-

¹⁾ A börtön rendszerről szóló harmadik rész 54. s köv. §-ok.

²⁾ 29. §. - ³⁾ 30. §.

ban vannak elzárva, szintén viszonyaiknak megfelelő munkára vannak ugyan szorítva, de abban a kedvezésben részesülnek, hogy az illető büntető intézetre nézve felsőbb helyről megállapított munkanemek közül szabadon választhatnak. ¹⁾ A fegyház s börtön területén kívül mindnyájan csak közmunkára alkalmazhatók, és pedig a fegyenczek akarva nem akarva, de más munkásoktól minden esetre elkülönítve, ²⁾ a börtönre s fogházra ítélték pedig csak saját beleegyezésökkel, s úgy a fegyenczektől mint a szabad munkásoktól elkülönítve. ³⁾ Fogházra Ítélték azonban különös okokból a, munka alól a bírói ítéletben felmenthetők.⁴⁾

Ugyan ez alapra vannak építve a m. kir. igazságügy-minisztériumnak 1874. február 18-áról 696. sz. alatt az első folyamodású bíróságok börtöneinek és fogházainak kezelése s az ezekben letartóztatottak irányában követendő bánásmód tárgyában kibocsátott, úgy szintén az 1880. aug. 9-ikén 2106. sz. alatt a büntető törvényben megállapított büntetések végrehajtása tárgyában kiadott kimerítő s a Pauler Tivadar akkori igazságügyminiszter humánus szellemét minden sorukban visszatükröző szabályrendeletei és utasításai.

A vizsgálati foglyok munkára nem kényszeríthetők ugyan, de oda kell hatni, hogy letartóztatási idejüket heveréssel ezek se töltsék; ha tehát egyik vagy másik kitanult mesterségét, vagy megszokott munkáját elzáratása ideje alatt folytatni óhajtaná, annak folytatása, a mennyiben a fogság természetével összefér s a házi rendet és csöndet nem zavarja, sem a biztosságot s a vizsgálat célját nem veszélyezteti, a fogolynak saját költségére megengedhető. Ha a vizsgálati fogoly nem saját magának, hanem a fogház vagy munkabérlő számára dolgozik: díjazása lehetőleg a szabad munka ára szerint számítandó fel, s a fogoly ekkép kiérdemelt pénze neki szabadon bocsáttatásakor kiadandó.⁵⁾ A fogságra Ítélteknek a szabályokkal megegyező foglalkodás megengedendő, sőt az, az ártalmas tétlenség mellőzése s a javítás céljából, lehetőleg előmozdítandó. Ha pedig a fogoly saját vagyonnal nem bírván, a szükségességekkel az állam által láttatik el: ez esetben a

¹⁾ 37. 40. §. — ²⁾ 29. §. — ³⁾ 37. 40. §§. — ⁴⁾ 41. §. — ⁵⁾ 118. §.

munkára az ezt illetőleg fennálló elvek szerint s jutalomdíjak mellett kötelezendő is, de a választott munkanem iránti hajlamanak tekintetbe-vételével. Fogsága alatt készített magán munkáinak másokhoz való kiküldése s ez úton elárúsítása avagy másnemű értékesítése kellő elővigyázat mellett megengedhető. ¹⁾ Minden börtönre ítélt rab, különbség nélkül, munkára kényszerítetik; de a munkához való beosztásnál figyelem fordítandó a rab egyéniségére, korábbi életmódjára, foglalkodására, különösen pedig egészségi állapotára. Ha oly mesteriséget tud, mely a büntető intézetbe felvétellett, lehetőleg abban, vagy valamely ahhoz hasonló, de mindenesetre oly munkában alkalmaztassák, melybe magát büntetésideje alatt begyakorolhatja, melyet értelmi felfogásának fokához, korához, neméhez, hajlamaihoz képest leginkább folytathat, s a melynek kiszabulása után is gyakorlati hasznát veheti.²⁾

A rendelet kitűzi azokat a munkanemeket is, melyek behozatala a börtönökbe leginkább mutatkozik czélszerűnek, u. m. az ács, kerékgyártó, kádár, esztergályos, asztalos, szóval faiparok, a kötélverés, kosárkötés, szalma, gyökér és gyékényfonás, sodronymunka, könyv- s diszműkötés, dobozkészítés; végre mázolás s kertészkedés a férfiak számára; tollfosztás, kötés, fonás, szövés, ruha- különösen fehérruhaszabás és varrás, czipővarrás, horgacsolás, hímzés, továbbá vasalás, mosás, s egyéb házi és kerti munkák a nők számára. Egészségnek ártalmas munkanemeknek, melyek p. o. mérges anyagok feldolgozásával, vagy porral s nehéz és erős szaggal járnak, mellőzése rendeltetik. ⁸⁾ A nagyobb testi mozgással járó foglalkodtatás, főleg férfiraboknál, előbbre teendő az ülő munkánál, s nyári évszakban a szabad ég alatt folytatható munka a szobai foglalkodásnál, s e részben kiválólág a serdülő korban levőkre kell tekintettel lenni.⁴⁾ Ily (házi, udvari, kerti) munkánál a lehetőségig csak oly rabok alkalmaztatnak, kik magokat jól viselik, vagy kiknek egészségi állapota ezt javasolja. ⁶⁾ A rabok rendszerint csak a börtönhelyiségekben vagy ezekkel közvetlen összeköttetésben levő helyeken, zárt falak

¹⁾ 138. §. — ²⁾ 150 s követk. §§. — ³⁾ 152. §. — ⁴⁾ 153, 154. §.

⁵⁾ 155. §.

közti udvarokon, telkeken foglalkodtatandók⁴⁾, s ha ez ott a börtönök szerkezete miatt eszközölhető nem volna s a raboknak e helyeken kívüli foglalkodtatása lenne szükséges, e czélra csak oly munkanemek választassanak, melyeket népes utak érintése s a nélkül lehet teljesíteni, hogy a rabok a közönség szemeinek kitéve legyenek, melyeknél a folytonos felügyelés akadályozva nincs, a fegyelem fentartható, s idegen személyekkel érintkezés, csempészkedés, szökés lehetetlen legyen.²⁾ Bizonyos időtartam alatt elvégzendő munkamennyiség (ügynevezett penzum) nem szabatik ki, de mindegyik munkára kötelezett rab a munkaidő alatt folyton dolgozni tartozik.³⁾

Egészen hasonló elvekre vannak alapítva az 1880. évi aug. 9-én kiadott 2106. számú, az egész ügyet részletesen és kimerítőleg szabályozó igazságügyminiszteri körrendelet s az ehhez csatolt 2., 3., 4. számú mellékletekben foglalt, a fegyházi, börtön és fogházi büntetésekre vonatkozó kimerítő utasítások. Az említett utasításoknak a munkát illető részei következők: Á fegyházi munkát szabályozó 20-ik §. általában s így a munka közben való bánásmódot is beleértve, meghagyja, hogy a fegyenczekkel való bánásmód komoly és szigorú, de emberies és igazságos legyen, s egyesek zaklatása és bántalmazása ép oly tilos, mint másoknak előtérbe állítása. A 22-ik §-ban körvonalozott napirend szerint a fegyenczek nyáron 5 órakor, télen hatodfél órakor kelnek, öltözködnek, tisztálkodnak, ágyaikat s poggyászaikat rendbehozzák és imádkoznak. Fél óra múlva a folyosókon sorakoznak, s egymásután lépdelve, a munkatermekbe indulnak, hol a felügyelőknak átadatván, kijelölt helyeiken megkezdik napi munkájokat, s dolgoznak 8 óráig. Egy óraegyedes munkaszünet után, mely alatt reggelijöket kapják, a munka újra megkezdődik s foly egész délig. — Az iskolába járók meghatározott időben az iskolába vezetettnek; azok, kikre a sor jött, egy óráig sétálnak, s onnét, ismét a munkához térnek vissza. Tizenkét órakor egy órai munkaszünet áll be, s az ebéd kiosztatik, mialatt a munkatermek kiszellőztettetnek. A rövid ebéd-től fenmaradt szünet alatt olvashatnak, iskolai feladványaikat készíthetik, de lefeküdniök

1) 156. §. — 2) 157. §. — 3) 158. §.

s aludniok tiltva van. Egy órakor ismét megkezdődik a munka, s tart öt óráig; sétára és iskolába mennek azok, kik abban délelőtt nem részesültek. 5 órakor tartott egy negyedórai pihenés után, 5¹/₄-kor ismét megkezdik a munkát, s ez tart nyáron 8¹/₂, télen 8 óráig; szombaton este a munka egy órával korábban szűnik meg. — Vasárnapokon s más ünnepeken, tekintettel a vallásfelekezetek külön ünnepeire, munkaszünet van. Minden fegyencz köteles a kijelölt órákban folytonosan és szorgalmasan dolgozni. A munka nemét, mely a büntetés megkezdése után lehetőleg fárasztó legyen, az igazgató határozza meg, az intézeti orvos meghallgatásával. A magán-elzárásban levő fegyenczek a munkát természetesen zárkáikban teljesítik, hasonló rend szerint s felügyelet alatt. A munkához való beosztásnál s a közmunkákra alkalmazásnál a már fentebb említett elvek tartandók szem előtt. Új munkanemeket csak miniszteri jóváhagyás mellett lehet meghonosítani.

A rabmunka czélszerű elintézése, a feltételek meghatározása, melyek alatt sok oldalú ezéljának megfeleljen, a kör kijelölése, melynek korlátain se túl mennie, se innen maradnia nem szabad, kétségkívül igen nehéz feladat, mert noha e munka a büntető intézetek falai közt teljesítetik, annak eredményei s hatásai a börtönök falain kívül is messze kiterjednek, s egyrészt az állam magas érdekeivel, más résztől a szabad munkásokéival találkoznak, s jöhetnek esetleg összeütközésbe. A rabok tartása ugyanis az államnak óriási költségeket okoz, s ezeket legalább egy részben a rabmunka által fedeztetni, s ez által az adózó polgárok terhén könnyíteni oly igazságos s méltányos eljárás, melynek helyességét magok az értelmesebb rabok is belátják; — ők tehát nem csak magokért, de a közönségért is dolgoznak, s azért őket egyrésztől a munkára ösztönözni s buzdítani kell, más résztől pedig kényszeríteni is lehet, még pedig oly munkára, mely az államnak lehető legnagyobb hasznot s jövedelmet hozzon, természetesen az erkölcsi czélok feláldozása nélkül. De ez által az állam némileg versenyre száll a szabad iparral, s ezt könnyen megkárosíthatja, és elnyomhatja, mert nagyobb tartaléktökével rendelkezhetik, s kevesebb haszonnal beérheti, a mennyiben a munka neki kevesebbe kerül. De ezt tennie ismét más tekintetből nem

szabad, mert ez által szintén csak saját kötelességét sértené a becsületes iparos osztályok megrövidítése s olykor talán teljes tönkretévése által. Mind ez említett érdekek és szükségletek kellő öszhangban tartása oly nehéz s bonyolult feladat, melylyel megküzdeni csak a leglelkiismeretesb megfontolás s magasb fokú bölcsesség lehet képes.

A fegyintézetekben, valamint a börtönökben s fogházakban teljesített munkák, melyekre a rabok ¹⁾ kötelezve vannak; különféle neműek és természetűek. Van meddő munka, mely semmi jövedelmet nem hoz, s csupán a rabok testét sanyargató, erejét kimerítő s így büntető eszközül szolgál; s van hasznot hozó munka; ez utóbbi ismét vagy olyan, mely a rabok ellátására, tisztán tartására, ruházatára s ételmezésére vonatkozik, s az állam költségeit kevesbíti; ilyet teljesítenek a főzők, kenyérsütők, mosók, vízhordók, takarítók stb. ily munkát végez a rab, midőn szabó minőségben saját ruháját varrja, foldozza, csizmadia vagy varga minőségben, midőn saját saruját, cipőjét készíti s kijavítja, midőn házi szolgálai minőségben a szobákat, melyekben a rabok laknak, sepri, azok padlóját felmossa, falait leporozza, saját ruháit sártól, portól megtisztítja stb. Ily munka, a mennyiben fizetett munkát helyettesít, az államra nézve értékes, de készpénz jövedelmet nem ad; s azok, kik az olcsó rabmunka versenyétől félnek, csupa ily munkával óhajtának a rabokat elfoglaltatni, a mely a szabad ipar károsítását nem vonhatja maga után. — A munkák másik neme, mely iparczikkeket teremt s küld a piacra, már jövedelmet is hoz s keresetet nyújt, melynek egy része az állam költségei visszapótlására fordíttatik, másik kisebb része a munkás rabot illeti; s főleg ez a munkafaj az, mely a rabnevelés, s annak jövőjéről való gondoskodás körébe tartozik, s úgy anyagi, mint még inkább s főképen, erkölcsi értékű; de esetleg, ha nem óvatosan s a helybeli és vidéki szabad ipar

¹⁾ Szorosan véve, a törvényben felvett műnyelv szerint csak a börtönökben elhelyezett elítéltek nevezetnek raboknak, a fegyházakban levők pedig *jégvenczeknek*, s a fogházakban levők *foglyoknak*. Én azonban a régi jó magyar *rab* elnevezést rövidség okáért, minden szabadságvesztést szenvedő elítéltre alkalmazom.

érdekeinek tekintetbe-vételével vezettetik, ennek káros versenyt okozhat.

Az elítélteknek lelkület s javíthatóság tekintetében többféle osztálya van. Az egyik, a rosszabbik, sohasem akart s nem is akar dolgozni, s kevés reményt nyújt, hogy rendes munkára lesz szoktatható; teste s lelke teljesen megromlott a hosszas heverés által, s csak úgy dolgozik kedvetlenül, s immel ámmal, ha arra kényszerítetik. Ezekre nézve a munka kötelessége büntetés, kényszer-rendszabály, melyet reájok szigorúan alkalmazni kell, hogy e részben is érezzék a büntetés súlyát, s visszatartassanak a rendetlenségtől. A másik osztály kevésbé romlott, még fogékony a javulásra, s már előbb sem irtózott a munkától; erre nézve a munka már nem csak a rossz hajlamok megtörésének eszköze, s nem büntetés, hanem valódi jótétemény. Ezek közt is vannak olyanok, kik a komoly és szabályos munkához nehezen szoknak; vagy a munkakedvet, melylyel egykor bírtak, elvesztették, s eleinte szintén csak kénytelen-ségből dolgoznak, de csakhamar visszatérnek előbbi jobb szokásukhoz, a fegyházi élet egyformaságában s unalmai közt a munka valódi szükséggé lesz reájok nézve; a tevékenység velük született ösztöne felébred, s a fogoly a reá mért munkában enyhítő eszközt, jótékony gyógyszert talál az unalom iszonyú terhének könnyítésére, s egyszersmind lelkiismerete furdalásainak, kinosan izgatott kedélyének csillapítására. Lassanként nemcsak készséggel veti magát alá a munka kötelességének, hanem kedvet s ízlést is nyer ahhoz, főleg ha más alkalmas eszközök is felhasználhatnak buzgalmának ösztönzésére. Ily eszközök: ha a részökre kiszabott s jól megválasztott munka reményt nyújt nekik, hogy ha abban nagyobbi fokú ügyességet szereznek, kiszabadulásuk után annak keresményéből képesek lesznek fedezni életszükségeiket; — s ha a szorgalmasan végzett munka díjában, bizonyos mérsékelt arányban ők is már a fogság ideje alatt részesülnek s annak egy része megengedett apró élvezeteikre fordítható, más része pedig számukra a kiszabadulás idejére félretételek, hogy a szabad életbe majdan visszalépve, első szükségük addig is, míg keresethez juthatnak, fedezve legyenek.

És valóban a tapasztalás bizonyítja, hogy a rabok egy

része oly annyira kedvet kap a folytonos munkához, hogy még pihenésre engedett idejében is önként dolgozik. Nem egy példa van, mint a fegyencmunkakiállítás, az országos kiállítás alkalmával, mutatta, s mint az illavai fegyházzól e helyen felolvasott tanulmányomban kitüntettem, hogy az elítéltek az ügyesség magasb fokára is emelkednek, sőt valódi művészi hajlamokat s képességeket fejtenek ki, melynek maradandó emléke p. o. az illavai protestáns kápolnában levő szószék s úr- a szép berakott munkával s művészi ízlésű faragványokkal ékeskedő asztalok, szekrények, szobabútorok, melyek bármely teremnek díszére szolgálhatnak. Ily esetben a fegyházi munka megszűnik kényszermunka lenni, s a hasznos és jó kedvvel űzött foglalkodás az elítéltekre valódi nemesítő és emelő hatással van. — Ily örvendetes jelenségek mellett is, fájdalom, nem tagadhatni, hogy a szent törekvés, mely szerint a fegyház a hasznos munka iskolájává legyen, s a rabok folytonos, következetes, önkéntes tevékenységre szoktattassanak, nem mindenkor koronáztatik óhajtott nagyobb sikerrel. Fő okai ennek: a nálunk még folyton fennálló közös elzárás demoralizáló hatása, büntető intézeteink nagyobb részének a régi zárdák-ból, mint Illava, Márianostra, s régi várakból, mint Munkács, átalakított fegyháznakak czélszerűtlen szervezete. Sok esetben a büntetési idő rövidege is oka ennek, mely nem elegendő a fegyenczek lelkületének megpuhítására s átolvasztására, — melyet azonban a törvény s a törvény szerint ítélő bíróság szab ki. De mind e mellett örömmel konstatálhatjuk, hogy az ellenkező esetek sem oly ritka kivételek többé, mint a kevésbbé fejlett tudomány s tapasztalás előbbi korában voltak, s hogy a jól vezetett munka, összekötve az azt kíséző egyéb erkölcsi tényezőkkel, a megfelelő vallásos és közhasznú oktatással, az intézeti igazgató, felügyelők, s egyéb személyzet, a lelkészek és orvosok jó akaratu hatásával, — valódi jótéteménynyé válik a javulásra képes, teljesen még meg nem romlott elítéltekre nézve, s egyszersmind legjobb biztosítékká, s védőszerré a kevésbbé jó rabtársak veszélyes befolyásával s csábításaival szemközt. Túlságos reményeket táplálni öncsalás volna; ha a társadalomnak nem sikerül a bűnösök nagy számát javítani:

kötelessége legalább meggátolni, hogy még jobban meg ne romoljanak a szabadságvesztés ideje alatt.

A munkának ez erkölcsi oldalán kívül van annak, mint már említettem, egy másik, szintén fontos pénzügyi oldala is. A fegyházak fenntartása, annyi ezer rab ruházása, táplálása, gyógyítása, oktatása százazrekbe kerül az államnak; igen kívánatos tehát, hogy az adózó nép terhére tetemesen emelő, ily roppant kiadásoknak legalább egy része a rabok által teljesített munka jövedelméből visszakerüljön. A vizsgálatnak fontos és érdekes tárgyát képezi tehát az a kérdés is, hogy az állam erszényére nézve a rabmunkának minő kezelése a legelőnyösebb?

II.

A rabmunka rendszerére vonatkozó kérdések közt két-ségkívül legfontosabb: vajjon az intézeti kezelés (regié) útján vezetett munka rendszere előnyösebb-e, vagy a munka bérbéradásának rendszere?

Másik nem kisebb fontosságú s az előbbivel egy oldalról összefüggő kérdés: a külső *szabad munkával* szemközt keletkező s erre nézve esetleg ártalmassá válható *verseny* kérdése.

Harmadik, hasonlóképen igen nevezetes és érdekes kérdés, hogy a rab részeltessék-e, s ha igen, mily arányban részeltessék munkája jövedelmében, s különösen: mily mértékben s mily célokra birjon szabad rendelkezéssel e keresményére, vagyis »peculiumára« nézve?

Mint semmi emberi intézkedésről, úgy a rabmunka szervezésének bármelyik rendszeréről sem mondhatjuk, hogy csalhatatlan, általánosan alkalmazható, s mindenütt egyaránt érvényesülő becsesl bír, minden ország viszonyaihoz egyformán illik, s minden feltételnek megfelel. És így a létező rendszereknek csak viszonylagos előnyeiről s hátrányairól lehet szó, melyeket ez alkalommal a lehető világossággal előadni igyekezem.

Sorba veszem már a feltett kérdéseket.

A mi az első kérdést, a régié és bérrendszer sokat vitatott kérdését illeti, a rabmunka céljának s természetének

fentebbi meghatározása után, most már könnyebben eldönthetjük, hogy az említett két rendszer közül, melyik az ajánlandóbb?

A bérbeadás rendszerében, mely több éven át nálunk is alkalmaztatott, s Franciaországban, Poroszországban, Dániában s a t. még most is túlnyomólag van elfogadva, a bérbevevő vállalkozó szervezi s igazgatja a rabok munkáját. Az állam minél nagyobb nyereségre vágyó bérbevevőkre, a magasb közérdeknek iránt semmi kegyelettel nem viseltető magánvállalkozókra bizván a rabmunka szervezését s a fegyenczekkel való rendelkezést, kiadja saját kezéből a leghatályosb eszközt, melynélfogva üdvös befolyást gyakorolhat ezek lelkületére s az állam céljait semmibe se vevő, célul csupán saját anyagi hasznukat tekintő idegeneknek veti oda mintegy zsákmányul a legmagasabb feladatot, kiknek egyedülítőrekvésök a lehetőség legvégső határáig kizsarolni a nekik rabszolgául átadott elítéltek munkaerejét, s kikre nézve a munka erkölcsi, nemesebb célja teljesen közömbös, kiknek érdekében egyáltalában nem fekszik e szerencsétlenek nevelése s javítása, de annál inkább azok teljes kimerítése, mely célra, tett tapasztalatok s felemlített példák szerint, durva testi fenyték is gyakran használtatott. A bérlő úgy vélte, hogy a botozás időnyeréssel jár, a magánzárka, s más szelídebb fegyelmi eszközök pedig idővesztéssel. — E veszély még tetemesen növekedett az által, hogy a bérlő szolgálatában levő, sokszor lelkiismeretlen, megvesztegethető, s részrehajló munkavezetők, mint a folytonos tapasztalás bizonyítja, oly befolyást szereztek a fegyházakban, melylyel korlátlanul s ellenőrizetlenül éltek vissza az elítéltek rossz hajlamainak kielégítésére s tilos viszonyok legyezésére. Létezik ugyan az állam részéről felállított ellenőr a fegyházigazgató személyében, de ennek feladata, a bérrendszer mellett, alig lehet egyéb, mint hogy a rabokat meggátolja kihágások elkövetésében, fentartsa a szigorú fegyelmet, s felügyeljen és szükség esetében a legerősb kényszerítő eszközökhöz is nyúljon, hogy a bérlő által saját érdeke szerint szervezett munka folyama, melyhez ennek szerződési joga van, meg ne zavartassák. Ily rendszerben lehetetlen, hogy az intézeti igazgató és segédszemélyzete, kiket a kormány odaállít

kellő erkölcsi befolyást gyakorolhassanak a rabokra; a fegyház egyszerűen magánérdekeknek szolgáló munkateremmé lesz, melyben az állam tisztviselői csak arra valók, hogy a nyereszkes bérlet támogatassák, s megvédjék a kiszabott munkák pontos végrehajtásában, nem tekintve a fegyenczek, ez esetben egyszerű gépek és számok, egyéni jellemére, ügyességére, hajlamaira, s az általok elkövetett bűntettek különféle természetére, a mi nélkül lehetetlen a munkának javító s ujjászülő hatását elérni. A rabmunka legszebb, legnemesebb célja meg van semmisítve, s minden erkölcsi hatás tönkre téve!

Ellenben az állami kezelés rendszerében, mely most már nálunk, csupán az apácákra bízott márianosztrai női fegyházat kivéve, általában elfogadtatott, a fegyházi igazgatóság, a kormány felelős tisztviselője, a kormány által előírt s engedélyezett munkakörben, minden egyes fegyenczet oly munkával láthat el, mely legjobban megfelel egyéni hajlamainak s bűnössége fokának és természetének; s a rabok, az egyéniségükhöz illő, jó kedvvel üzött iparágban oly ügyességet sajátíthatnak el, hogy az állam pénztárának is jelentékeny jövedelmet szerezhetnek, s hogy kiszabadulásuk után magoknak becsületes kenyérkeresetet biztosíthatnak. Az igazgatóság e rendszer mellett nincs feszélyezve czélszerű, szabad mozgásában, a bérlők kapzsisága, s ezek munkavezetőinek butasága vagy részrehajlása, s demoralizáló hatása által; s így teljes erkölcsi befolyást gyakorolhat a reá bízott s általa egyénileg ismert rabokra; a mi mellőzhetetlen feltétele annak, hogy a fegyházi munka nemes czélját biztosan elérni lehessen.

A magasabb szempontot, a büntető, s egyszersmind javító intézetek czélját tekintve tehát, lehetetlen a rab munka bérbeadásának, főleg oly fajta bérbeadásának rendszerét, melyet Franciaországban »*entreprise générale*« név alatt ismernek, határozottan nem kárhozatni. A rabmunkának kettős czélja van, mint Haussonville szabatosan fejezi ki: kell, hogy a büntetésnek erkölcsi s javító jelleget adjon, s hogy a rabra nézve megkönnyebbítse a becsületes életbe leendő visszalépést, előkészítvén őt arra, hogy kiszabadulása után kenyéret becsületes úton megkereshesse. A büntetés javító eleme s eszköze: a munka, A büntetés belső czéljával ellenkezik tehát

hogy a javításnak ez eszköze nyereszkesedés tárgyává tétessék s a legtöbbet ígérő idegen vállalkozó kezébe adassék. Az állam egyik legszentebb kötelességét sérti az által, ha javító intézeteiben a munkavezetést pusztá pénzügyi rendszabálylyá aljasítja; épen úgy bízhatná a rabok erkölcsi vallásos oktatását is a legjutányosb vállalkozóra. A büntető hatalom gyakorlása egyedül az államot illeti, melynek feladata a büntetés "végre-hajtását egyenlő, igazságos, méltányos, tárgyilagos módon vezetni, s e közben az egyéni tehetségekre s hajlamokra tekintettel lenni; csak az államnak van módjában biztosítani, hogy a célnak megfelelő eljárás híven megtartassék. Minden ily biztosíték meghiusítottatik, a javító rendszer egész alapja felforgattatik a munka bérbeadása által. Nyereségre számítás minden bérbevévés alapja; a vállalkozó rendszerint nem emberbarát, s állambölcs, hanem egyszerű nyereszkesedő, kereskedő. Ha nagy ritkán találkoznék is egy-egy nemesebb hajlamú iparos, az sem fog saját kárára vállalkozni, hanem távol tartja magát ily vállalatoktól. Ez a bérbeadási rendszerrel együtt járó, attól elválaszthatatlan nagy baj, melyet egészen eltávolítani bármily óvatossággal sem lehet, mert a dolog lényegében s természetében fekszik.

Szükségesnek tartom e lényeges kérdésben a vezérszem-pontokat részletesebben is kimutatni a római congressuson benyújtott kimerítő vélemények, különösen Tauifer Emil nagy gonddal kidolgozott, becses előterjesztése nyomán.

Az állam hatalmát s tekintélyét a fegyházakban az igazgató képviseli, de a munka bérbeadása mellett az igazgató kénytelen e hatáskörét megosztani a bérlővel, sőt annak alárendelni a magát; a szolgálat egyik legfontosabb része ki van véve kezéből, s csak az ellenőrzés alsóbb rendű s elég keletlen szerepe marad fenn számára. Meg van fosztva nemes feladata teljesítésének, a rabok erkölcsi javításának, nevelésének leghatályosb eszközétől, vagy legalább tetemesen korlátozva s feszélyezve van annak alkalmazásában, mert a felbátorítás, a buzdítás, a jutalmazás joga nem az övé, hanem a vállalkozóé, ki azt oly érdekek s tekintetektől vezetve gyakorolja, melyeknek semmi közük az állam erkölcsi feladataival, a büntetés nemesebb céljával; ő nem tekint a rabok jel-

lemének képezésére, szilárdítására, szenvedélyeik csillapítására, egyéni képességeikre, sajátságaikra, nemesb becsvágyuk, takarékosági s egyéb jó hajlamaik kifejtésére stb. hanem csupán testi munkaerejük kizsákmányolására a lehetőség legvégső határáig. E rendszerben az igazgatónak nélkülözhetetlenül szükséges fegyelmi hatósága elveszti erejét, s annak gyakorlása gyűlöltté teszi őt a rabok előtt, kinek pedig, ha jó hatással akar lenni a rabok javítására, ezek teljes bizalmával kell birnia. Minden érintkezése a rabokkal csak kellemetlen és gyűlöletes; nem a gondos és jótékony, bár szigorú atyáé, hanem folyton csak a büntető, sújtó bíróé; a rabot, a ki talán nem végezte el kiszabott munkáját a kellő időre s a bérlő megalégedésére, a ki bármi esekély részben is szabályellenesen cselekszik, a bérlő adja fel, panasolja be, — mit a rab nem is tud — de az igazgató bünteti, a mit a rab sajnosán érez; dühe s gyűlölete tehát az igazgató s az ez által képviselt állam ellen fordul, s jobb indulattal a bérlő iránt viseltetik, ehhez ragaszkodik, ennek engedelmeskedik, — a mi a penitentiárius rendszer feladatainak valószínűsítésére nézve a lehető legnagyobb veszély. De a dolog természeténél fogva elég nagy és súlyos következtetésű baj oka fekszik magában e dualizmusban, hogy ugyanazon intézet élén két hatalom áll, melyek csak ritkán maradhatnak barátságos jó egyetértésben. A kötelességének megfelelő, szigorú ellenőrzést gyakorló igazgató csakhamar szállka lesz a saját érdekeit hajhászó vállalkozó szemében; ha pedig a bérlővel jó barátságban élve elmellőzi kötelességét s enged az ellenkező áramlatú érdekeknek, annál rosszabb, ez esetben az államnak s kormánynak lesz oka ellenében méltó panaszra. Ily ellenkező érdekek csak nagy ritkán hozhatók kellő összhangba; többnyire ríktó disharmonia mutatkozik, mely a rabokra lehető legmostohább erkölcsi hatással van. Ha az igazgató s a bérlő ellenséges viszonyban élnek s egymás ellen működnek; ez csakhamar áterjed alárendelt közegeikre, s magokra a rabokra is. Pártok keletkeznek, ellenséges táborok alakulnak, vége az egységnek, a békének, s romlás és erkölcsi vész üt tanyát ott, hol szigorú rendnek, engedelmességnek kellene uralkodni. Ellenkező esetben, ha az igazgató engedelken természetű, s békeszeretettől mindent

elkövet, hogy fentartsa a jó egyetértést: ez esetben ismét más oldalról árt az ügynek, s kiteszi magát mindennemű gyanúsításnak eljárása okaira nézve. Szóval: alig lehet e tekintetben helyes középúton járni, s a kellő kiegyenlítést s összhangot létesíteni és fentartani. A bérbeadási rendszer rossz következményei közé tartozik az is, a mit a dijoni Cour d' appel különösen kiemelt véleményében, hogy e rendszer elkedvetlenítő s lehangoló gyanakodásokat ébreszt a rabok érzelmeiben; tudja hogy a bérlő célja csupán a nyereség, hajlandók elhinni, hogy e nyereség csak az ő rovásukra, az ő szenvedéseik árán szerezhető meg, hogy sorsuk kedvezőbb lenne, ha áldozatul nem vettetnének a bérlő nyereségvágyának. Ily érzés, akár van annak valódi alapja, akár nincs, igen sajnós következményekre vezet erkölcsi javulási tekintetben, s e komoly bajt nem lehet kikerülni sem a bérszerződések szabatos és szigorú szerkezete, sem az alkalmazott hivatalos közegek személyes befolyása által, mert EIZ el rendszer természetében fekszik.

Nem szenved ezek szerint kétséget, hogy az üzlete érdekében gondolkodó s cselekvő bérlővel lehetetlen gyakori ellentétbe nem jönni az egészen más érdekeknek szolgáló igazgatónak. A bérlő ellene fog szegülni a munka szabályozás minden oly változtatásának, mely p. o. a munkaidő megrövidítését, egyes rabok egyéniségének tekintetbe-vételét s kímélését célozza, ha bár ily változtatást a legmagasb erkölcsi érdekek tennének is szükségessé. A bérlő szerződése több évre szól, s ezek lefolyta alatt oly változtatások szüksége merülhet fel annak feltételeiben s tárgyaiban, melyeknek behozatalára évekig várni nem lehet; a bérlő pedig el nem áll szerződése feltételeitől, ha azok neki nyereséget ígérnek. A szerződési évek tartama alatt tehát lehetetlen lesz módosításokat tenni a szabályzatban, reformokat hozni be, bármily üdvösök legyenek is ezek, ha ellenkeznek a kikötött szerződési feltételekkel.

Bármily gondosan készüljenek is e szerződések, bármily szigorúan ki legyen is kötve, hogy p. o. a kormány engedélye s beleegyezése nélkül semmiféle iparnemet se lehet behozni a fegyházakba, hogy a rabmunka felhasználását nem lehet átengedni stb. a tapasztalás, a legkitűnőbb fegyházigazgatók tanúsága szerint, azt bizonyítja, hogy e feltételeket igen könnyen

nyen lehet kijátszani és az állam magasb céljait megghiúsítani, és hogy az állam befolyása a módra, mely szerint a bérlő a fegyházi ipart gyakorolja, s az ottani munkaerőt érvényesítse, kevésse több a semminél.

Az állam magasb érdeke követeli oly munkákra alkalmazni a rabokat, melyekhez ezek hajlammal s képességgel bírnak, s melyekben való kiképzetésöknek majdan, ha kiszabadultak, hasznát vehetik. A bérlőnek pedig érdeke ellen van sok időt s fáradságot fordítani a kézimunka tökéletesbítésére s a rabok magasb kiképzésére, ő nem gondol arra, hogy a rab jövőjét biztosítani igyekezzék, s a volt csavargóból hasznos és tisztességes kézművest képezzen. Sőt oly munkára szorítja, melynek megtanulására legkevesebb idő kell; érdekében az áll, hogy siettesse azt a perczet, melyben a rab munkáját saját hasznára fordíthatja, s testi erejét kizsákmányolhatja. Ritka eset, hogy a bérbbe-vett rabok oly iparágakat műveljenek, melyeket egykor szabad lábon gyakoroltak, vagy a melyeket majdan kiszabadulásuk után hasznosan gyakorolhatnak. Azért a rabok a bérlő által rajok rótt munkában nem is látnak jótéteményt, nem tekintik azt jövőendő jobblétök eszközének, hanem csak a szigorú büntetés egyik alkatrészének, rabszolgaságnak, melyet kijátszani igyekeznek, ha szerét tehetik, s lerázni magokról, mihelyt a kiszabadulás órája üt.

Nagy nehézségek származnak a rabok erkölcsi nevelésére nézve azon viszonyból is, melyben ezek a bérlő embereivel, tiszteivel, a munkavezetőkkel állanak. Számos fegyházigazgató emelte ki jelentésében a bérlők említett közegeinek tilos és hátrányos összeköttetéseit a rabokkal, melyek teljesen összeférhetetlenek az intézeti szükséges fegyvelemmel. A bérlő által saját érdeke szerint alkalmazott munkavezető személyzet fölött nincs az intézeti igazgatóságnak kellő fegyelmi hatalma, pedig erre igen is nagy szükség lenne, s ez apró zsarnokokat csak akkor érheti megérdemelt büntetés, ha vakmerőségökben annyira mennek, hogy az állam büntető törvényeit sértik; ezen eseteken kívül a bérlő által pártolva, szabadon üzhetik visszaéléseiket. Az állam kormánya által kinevezett munkavezetők is követnek el helytelenségeket, de, minthogy szigorú fegyvelem alá vannak vetve, korántsem oly kitérj édesben, mint a bérlők

meghízottjai. A vállalkozó, ki ez embereket alkalmazza, csupán ügyes és részére legjobban használható egyéneket keres, holott ezekben, kik helyzetüknél fogva a rabokra oly jelentékeny befolyással lehetnek, sok más tulajdon is megkívántatik, még a becsületességen s jellemzilárdságon fölül is; nem volnának alkalmazandók e hivatalra, ha a penitentziarius rendszert veszélyeztetni nem akarjuk, durva, szenvedélyes, bőszen haragú, könnyelmű s gondatlan egyének. Az igazgatóság ily hibákért elkergeti az általa kinevezett közegeket, de a bérlő nehezen lesz saját híveinek elbocsátására bírható efféle, előtte csekélységeknek látszó dolgok miatt, ha ezek egyébiránt ügyesek s céljaira jól használható eszközök. Ily viszonyok alatt tehát maga az intézet s a büntetés célja szenved. Az is meg szokott történni, hogy a bérlők, takarékoskodási hajlamtól, fősვნენსég-től vezetettve, rosszul fizetett, egészen silány és buta egyéneket fogadnak fel, s ügyeseknek ismert rabokat alkalmaznak kiségitőkül, s minthogy gyakran épen a leggonoszabb visszaesők a legügyesebbek, ezekre bízzák a kevésbbé megromlott rabokat, a minék átkos következéseit könnyű megérteni.

De a bérbeadás rendszerében gyakran az államnak épen azok a pénzügyi érdekei is veszélyeztetve lehetnek, melyeknek megóvása állítatik fel e rendszer elfogadásának fő s majdnem egyedüli okául. Nem ritkán fordul ugyanis elő a bérbeadási rendszerben a körülmények által okozott részletes vagy épen teljes és egész munkaszünet. A kereskedelmi válságok, a kereslet fennakadása bizonyos gyártmányokra nézve, a nyers anyagok árának felszökkenése, a bekövetkezett pénzügyi megrendítik s megdermesztik a vállalkozót, a ki el nem bocsáthatja rabmunkásait, s nem változtathatja meg a folyamatban volt ipar nemét. Szerződése értelmében talán bírságot fog fizetni, vagy ha fizetni nem tud, az állam kénytelen azt neki elengedni, de ez az anyagi veszteség csak csekélység az erkölcsi hátrányhoz hasonlítva, mely abból származik, hogy a rabok egy ideig veszélyes munkátlanságra vannak kárhozthatva. Nem egyszer történik az is, hogy a bérlő nem tartja meg szerződését, s egyszerre megszünteti a munkát. Mit lehet ellene tenni? — Ellenkező esetben, ha valamely iparcikkre nézve igen erős kereslet mutatkozik, másnemű veszély áll elő. Hogy

minél jobban felhasználja a kedvező alkalmat, kettős erővel dolgoztat; ajándékokkal, Ígéretekkel buzdítja erőfeszítésre a munkásokat; hogyan lehessen ezen segíteni? a kormány maga is sok esetben kénytelen lesz a bérlőt támogatni ezélya eléréseben, hogy annak előbbi veszteségeit pótolja, hogy azt magának megtartsa, fizetésre képessé tegye, s a bukástól megóvja.

Átmegyek már a kérdésnek másik szintén fontos, bár az erkölcsi mozzanatokkal szemközt mégis kevésbé fontos oldalának, az állam pénzügyi érdekének vizsgálatára, melyet a két rendszer uralma alatt tett tapasztalások s gyűjtött statisztikai adatok alapján lehet csak kellő világba helyezni. — S ha e tapasztalásokat s adatokat a kérdés megvitatásánál gondosan felhasználjuk, úgy fogjuk találni, hogy többféle intézeti igazgatóságoknak csalhatatlan számokra alapított hiteles jelentései igazolják, a sok helyütt máig is uralkodó s nehezen legyőzhető véleményekkel szemközt, hogy a regie-rendszer pénzügyi tekintetben is előnyösebb az államra nézve. így például a bruchsaali igazgatónak a német »Haidelstags«-on e kérdésben előterjesztett adatai szerint, a bérbeadás útján kezelt herlini Moabit-fegyházban egy-egy rab napi keresete a különféle iparágakban csak felényi, sőt harmadrésnyi volt, mint a regie-rendszerű bruchsaali fegyházban; míg a Moabitban a rabok középszámítással csak 70 fillért (pfenniget), ugyanazok Bruchsaalban 105 fillért; a lakatosok Moabitban 82, Bruchsaalban 219 fillért; a cipészek amott 70, itt 97; a takácsok ott 60, itt 141; a kádárok ott 60, itt 172; a könyvkötők s papírműkészítők ott 60, itt 151 fillért kerestek, s így tovább. A regie-rendszer jövedéirnevezési eredményei tehát sokkal kedvezőbbek, mint a bérrendszeréi.

Hasonló tapasztalások mutatkoznak itt benn, hazánkban is. Csalhatatlan számokból tűnik ki, hogy a regie-kezelés jövedelme több, e rendszer tehát anyagi tekintetben is előnyösebb, mint a bérrendszer, és így a bérrendszer elfogult barátainak ezen egyetlen érve is alaposan megczáfolható. Szükségesnek látom e tekintetben részletesebben nyilatkozni.

A magyarországi büntető intézetekben, mint említettem, ma már általánosan a regie-rendszer van behozva, kivéven a márianosztrai női fegyházat, hol a munkát apácák

vezetik, s tartják bérben. A forradalom utáni években, frau-
 czia mintára, de igen rosszul szervezett bérrendszer, (*entreprise
 generale*) dívott nálunk, s ez így maradt az alkotmány vissza-
 állításának idejéig. A magyar alkotmányos minisztérium*
 midőn a hatalmat kezébe vette, nem akarván a szerzett jogokat
 sérteni, egy időre érvényben tartotta a fennálló szerződéseket,
 s csak ezeknek lejártá után, s akkor sem egyszerre, hanem
 tett tapasztalatok s érett meggyőződés alapján tért át a regie-
 rendszerre. Volt tehát módunk és alkalmunk a két rendszer
 előnyeit és hátrányait tapasztalati alapon összehasonlítani,
 s nem általános elméletek s más államokban uralkodó doctri-
 náknak, hanem saját hazai viszonyaink- s körülményeinkhez
 képest hozni felettök döntő ítéletet.

Az alkotmányos igazságügyi kormánynál s illetőleg az
 államügyészségnél a fegyházi, börtöni s fogházi munkaszerve-
 zés folytonos figyelem s megfontolás tárgya volt, és ma is az. Az
 alkotmány visszaállítása után, az első igazságügyminiszternek,
 Horváth Boldizsárnak, főgondjai közé tartozott az ország büntet-
 ő intézeteinek alapos reformja, melyek köztudomás szerint
 az 1848 előtti időkben igen nyomorult, de a forradalom utáni
 abszolutisztikus korszak alatt is, bár ez ügyre tagadhatatlanul
 gond és figyelem fordított, még folyvást ki nem elégítő és sok
 tekintetben kárhóztatást érdemlő állapotban voltak. 1867. év
 folyamán az igazságügyminisztérium két derék hivatalnoka, a
 korán elhunyt *Csillagh László* tanácsos, s az akkor még igen
 ifjú *Tauffer Emil*, ki azóta a börtönügyi irodalomban európai
 tekintélylyé emelkedett, s ki, mint már említtem, a római congress-
 sus alkalmára is épen e fenforgó kérdésekről igen érdekes és
 kimerítő előterjesztést írt: ki küldettek a hazai büntető
 intézetek megvizsgálására, s e tárgyban javaslatlételre. Ez
 említett urak 1868. márcz. 16-án adtak be részletes jelentést,
 melyben a rabmunka kérdése is alaposan tárgyalatik, s
 tapasztalati adatokkal bizonyítatik be, hogy az akkor még
 fennállott bérbeadási rendszer egyik legfőbb oka a rabok
 erkölcsi romlásának, vagy legalább akadályá erkölcsi javulá-
 suknak, »mert e rendszer alatt, mint Tauffer magát erélyesen
 kifejeksi, eladott rabszolgáknak tekintik magokat; mert e rend-
 szer csak a vállalkozók anyagi érdekeit mozdítja elő, és ha a

kormány meg kísérelné is a szerződésekben feltételül kötni ki, hogy csak a bérbeadott rabokra nézve alkalmas és valóban hasznos munkák vétessenek fel a munkarendbe, ily feltétel csak írott malaszt maradna a vállalkozóknak ez által okozott vesztesége vagy kisebb nyeresége, s e miatti visszalépése folytán, vagy akképen hajtatnék végre, hogy az a raboknak csak erkölcsi hátrányára szolgálna.« Ez és egyéb okoknál fogva, melyeket bőven kifejtettek, azt javasolták, hogy a folyamatban levő szerződési idők letelte után a bérrendszer teljesen szüntessék-meg és váltassék-fel a régié rendszerével. E javaslat az igazságügyi kormány által elfogadtatván, már 1869-ben a regie-rendszer hozott be kísérletül a váci kerületi börtönben.

A regie-rendszer behozatalát megelőző években (1864 — 1868) az állam a rabok egy napi ellátásáért személyenként 30 krajczárt fizetett a vállalkozó bérlőknek, míg ezek ismét az államnak 5 krajczárt adtak egy-egy rab napi munkájáért. A jövedelem, melyet az állam ily ár mellett húzott a váci rabok munkája után, 1866. évben 7078 ft. 67 krra, 1867. évben pedig épen csak 6521 ft. 78 krra ment, holott az ugyanottani rabok a regie-rendszer életbe léptetése után 1870-ben 12,422 forintot, 1871-ben 8000 forintot, 1872-ben 15,000 ftot, s 1873-ban 12,015 forintot kerestek az állam hasznára; 1874-től fogva pedig e jövedelmek roppant arányban növekedtek, 1) mint a következő táblázat mutatja:

Év	Munka- napok száma	A munka évi jövedelme				A munka napi jövedelme	
		az állam javára		a rabok javára		az állam javára	a rabok javára
		forint	kr	forint	kr		
1874	123,098	40,055	17	6,494	24	32·53	5·27
1875	116,948	34,442	47	7,781	80	29·45	6·65
1876	122,971	37,043	30	8,993	80	30·12	7·31
1877	123,420	40,001	35	7,931	57	32·41	6·42
1878	127,115	32,803	27	7,688	86	25·80	6·04
1879	127,998	33,228	14	8,453	17	25·95	6·60
1880	137,883	37,988	42	7,895	02	27·55	5·72
1881	125,752	33,313	64	8,859	03	26·49	7·04
1882	130,771	37,621	30	8,898	74	28·76	6·80

^{a)} Varga János intézeti igazgató adatai szerint, melyeket ez Tauffer Emillel közölt, ennek a római congressus megbízásából e kérdésben készí-

Hasonló kedvező pénzügyi eredménye mutatkozik a regie-rendszer fokenkénti behozatalának a többi nagy büntető intézeteknél is hazánkban.

A szamosujvári büntető intézetben (fegyházban¹⁾ az 1874-ik évet azaz: a regie behozatalát megelőző években következő volt a jövedelem:

A bérlő fizetett az államnak a bérbe vett rabmunkáért:

1870-ben	3849 irt 45 krt.
1871-ben	3249 » — »
1872-ben	2547 » 12 »
1873-ban	3104 » 32 »
1874-ben	4188 » 98 »

A regie rendszere alatt pedig a rabmunka jövedelme az állam javára felemelkedett:

1878-ban	18,385	frt	75	krra.
1879-ben	23,102	»	91	»
1880-ban	20,850	»	25	»
1881-ben	7,573	»	9	»
1882-ben	23,340	»	88	»

Az illavai fegyházban,²⁾ hasonló tapasztalást még nagyobb mértékben lehet kitüntetni, ha a bérrendszer uralma alatti idő utolsó 5 évét (1870—74-ig) a regie-rendszer behozatala utáni idő első 5 évével (1875—79.) összehasonlítjuk. A bérrendszer alatti mondott idő alatt 306,263 frt. 40 kr, s naponként egy-egy rabért 3,4, 7 kr. fizettetett az állam által a bérlőnek; a regie első öt éve alatt pedig a rabok tartására csak 267,685 frt. 89 kr, s naponként egy-egy rabra 28, 6.1 krnyi középösszeg fordított és így a felvett 5 év alatt 38,579 frt 51 krnyi s tekintetbe véve a 898,828-ról 935,437-re szaporodott jelenléti napok számát, épen 51,074 frt. 26 krnyi meggazdálkodás mutatkozik, miből egy-egy évre 10,214 frt. 85 kr. esik. A munka ily előnyösnek mutató házi kezelése előtt még egyszer megkísérlették a ralimunkát, és pedig ajánlatok útján

tett *Reportja* részére.- (Lásd: Bulletin de la Commission pénitentiaire internationale Nro. 23. Decembre 1884 Romr et Netichatel.)

¹⁾ Czóbel Pál ottani igazgató adatai szerint.

²⁾ Kovács Ernő ottani, most váczai igazgató adatai szerint.

bérbe-adni, de csak egy ajánlkozó lépett fel (az előbbi bérlő) s ez csak 4 krajczárt kínált egy napi munkáért. Ilyen valóban boszantónak mondható ajánlat azután megette döntő hatását s Illaván is véglegesen behozatott a regie rendszere. Ha a vállalkozó hazafinak e 4 kros ajánlata elfogadtatott volna, tekintetbe véve, hogy a mondott időszak alatt az illavai rabmunka terményének értéke, 508,211 munkanapot véve, 54681 frt. 73 krra ment, a miből naponként 10, 75 kr. keresmény esik egy-egy rabra, — a rabmunkából nyert jövedelem, a fentebb alapul vett 508,211 munkanapot véve, 20,328 frt 44 krttett volna ki, s így 34,353 frt 29 krral kevesebbet, mint a regie-rendszer alatt. Összeadva már a kiadásbeli költségkímélést.... 51,074 frtot, s a munkából eredő jövedelemszaporulatot 34,353 frtot, az egész haszon kitesz 85,427 frtot, melyből öt évre felosztva, egy-egy évre 17,085 frtnyi igenjelen-
jékeny nyereség esik.

A lipótvári börtönben néhány évig Tauffer Emil volt az igazgató, s az ő idejében 1875-ben cseréltetett fel az öt évig s néhány hóig alkalmazott bérrendszer a regie-rendszerrel. Ez idő alatt alkalma volt alapos ismeretet szerezni a rabmunka természetéről, legjobb alkalmazásáról s a regie előnyeiről a bérrendszer felett, ~ mely ismereteit még nagy mértékben gazdagította a lepoglavai fegyháznál, melyet több évig nagy ügyszeretettel kormányzott. A lipótvári börtönre vonatkozó adatok tőle és utódától Szabó József igazgatótól valók.

A bérrendszer uralma alatt, 1870-től 1874-ig, a következő adatok fekszenek előttünk:

Év	A munka- napok száma	A bérlő fizetett az államnak		Az állam egy napi közép jövedelme		A bérlő fize- tett a rabok javára		A rabok egy napi közép keresete
		frt	kr	frt	kr	frt	kr	
1870	188,233	9,341	69	4	96	3,124	46	1'66
1871	159,706	8,783	83	5	50	4,277	21	2'67
1872	83,619	7,776	28	9	30	3,257	40	3'89
1873	86,907	8,082	36	9	30	5,681	00	6'53
1874	129,567	11,697	40	9	2	5,452	37	4'21

Az 1875. óta életbe-léptetett regie-rendszer alatt pedig a következő táblázat mutatja a jövedelem tetemes emelkedését;

Év	A munka- napok száma	Az iparüzés jövedelme az állam javára		A rabok jövedelme s peculiuma		Az állam jö- vedelmének egy napi kö- zép összege	A rabok napi jövedelmé- nek közép összege
		frt	kr	frt	kr		
1875	172,584	20,936	20	6,535	81	12'13	3'78
1876	139,761	15,710	49	6,599	78	11'24	4'72
1877	178,123	17,754	49	7,673	72	9'96	4'30
1878	181,378	18,594	51	8,041	28	10'25	4'43
1879	151,531	16,854	38	8,522	74	11'12	5'62
1880	142,343	13,716	94	7,352	26	9'63	5'51
1881	123,588	15,286	63	7,722	24	12'37	6'25
1882	138,726	27,714	59	7,046	68	19'98	5'08

A munkácsi fegyházban 1872-ig a rabmunka szintén bérből volt adva, s a haszonbérő egy napi munkáért 5 krt fizetett az államnak. A jövedelmezés a behozott regie-rendszer alatt itt is nagy mérvben emelkedett ¹⁾ és p. o. 1881-ben 96208 munkanap után 10212 írt 94 kr. folyt be, holott a bérrendszer alatt a vállalkozó az említett összegek helyett csak 4200 — 4800 frtnyi összeget fizetett volna.

A leghitelesebb hivatalos adatok szerint, melyeket az igazságügyminisztériumból az ügybuzgó László Zsigmond osztályfőnök úr szívessege folytán volt szerencsém megkapni, a két rendszer alatti fegyenczipar eredményei következő számokban mutatkoznak:

A fegyenczipar tiszta jövedelme időszakonként következő volt:

A fegyintézet megjelölése	A börtöni rend- szerűlő 5 éve alatt évenként és átlag	A házi kezelés első 5 éve alatt évenként és át- lag	Az 1880—1884. években házi kezelés mellett évenként és át- lag	Az 1885-ik év- ben házi kezelés mellett	Az 1886-ik év- ben házi kezelés mellett	
	forint	forint	forint	forint	forint	kr
Illava	7,890	6,039	9,783	12,000	12,136	—
Lipótvár	9,360	8,905	14,741	20,000	20,000	—
Munkács	5,816	5,934	9,376	11,500	11,967	—
Nagy-Enyed . .	—	—	—	5,500	5,139	69
Szamos-Ujvár . .	3,530	2,533	14,116	14,923	24,241	77 ¹ / ₂
Vác	7,953	22,422	36,065	40,000	40,513	54
Összesen	34,549	48,833	84,081	103,923	113,998	73 ¹ / ₂

¹⁾ Hatzinger Sándor igazgató adatai szerint.

E számokból látjuk, hogy a fentebbi hat intézetben a rabmunka tiszta jövedelme már a házi kezelés első «t éve alatt, bár ez első években a dolog sok nehézséggel járt s biztató eredmény főleg csak Váczott mutatkozott, a bérleti rendszer alatt ugyanannyi időn át bevett jövedelmet több mint 10 ezer forinttal haladta felül, a következő öt év alatt már több mint kétannyira, 1885-ben s 1886-ban pedig, folyvást növekedő arányban, több mint háromszor annyira emelkedett.

Követte Magyarország példáját Horvátország is, hol a lepoglavai fegyház igazgatója, Tauffer Emil alatt, szintén diadalmaskodott, s úgy a rabok erkölcsi javára, mint az ország pénzügyi érdekére nézve kedvező eredményeket mutatott a regie-rendszer. *Tauffer* úr tehát nem csak elméleti tanulmányok, s külföldi legkitűnőbb tisztársainak szavazata, hanem saját több évi tapasztalata alapján, hozta a római congressusra azt a határozott véleményét a felvetett kérdésben, hogy a régié rendszere, vagyis a raboknak az állam általi foglalkodtatása minden tekintetben elsőbbséget érdemel a bérbeadás rendszere felett.

Horvátországban a 7 -800 rabbal tömött lepoglavai fegyházban 1855-től 1878-ig vállalkozóknak volt átadva minden rabmunka. A kormány egy-egy rabért fizetett naponként 35, 24, 27 krt; a rabok kézi munkáját pedig egészen ingyen adta át a vállalkozóknak csupán az alatt a feltétel alatt, hogy a rabokat munkával lássák el. Az utolsó vállalkozó még ily kedvező feltétel mellett is tele volt panaszszal, hogy biztos vesztesség vár rá, miután a raboknak alig egy nyolczad része ért egy keveset valami mesterséghez, s még ezek is gyakorlatlan ujonczok, kiket használni nem lehet. És valóban a következő évekre már a rabok kézimunkája ingyen használhatóságának feltétele mellett se találkozott vállalkozó. Ezért 1878-ban kénytelen volt a kormány elfogadni a regie-rendszert, melyre csak nehezen szánta el magát. A kedvező eredmény azonnal mutatkozott. Míg előbb a rabok munkájából, mint épen említve volt, egy krajczár jövedelmet se húzott az állam: már 1878-ban, házilag tett nagyobb mérvű építkezések évében 16,891 frt 50 krnyi javadalma volt, s az ügyesen vezetett regie-rendszer alatti tapasztalás bebizonyította, hogy a

fegyenczeket, bár azok nagy része tudatlan és a kézmű vekben egészen újoncz, vesztesség nélkül sőt némi haszonnal lehet foglalkoztatni.

Kitűnik ez adatokból, hogy a regie-rendszer nem csak erkölcsi, hanem jövedelmezési tekintetben is sokkal jobb és hasznosabb az előbb nálunk is dívott, és több államban ma is dívó bérbeadási rendszernél, s valóban a m. kir. igazságügy-minisztériumnak 1873-iki budgetjében már e tapasztalás, a váczí kísérlet jó sikere, erősen ki van emelve s kijelentve a miniszter az a szándéka, hogy a regie-rendszert a többi büntető intézetekbe is beviszi. ¹⁾ Ennek alapján a büntető intézetekre előírányzott összegekben már tetemes megtakarítás mutatkozik. Constatálja ezt a székesfehérvári 1879-iki ipar-kiállítás alkalmával megjelent hivatalos röpirat is.²⁾

Mindez előnyök annyira szembeszökők, hogy csodálkozni lehet a felett, hogy a bérbeadás rendszerének még ma is vannak buzgó pártolói, sőt, hogy az, mint már említettük, a polgárosult államok tetemes részében, noha most már többkevesebb czélszerű módosítással, máig is fennáll. Főoka ennek az a balvélemény, hogy a bérbeadás rendszere anyagiilag előnyösebb, jövedelmezőbb az államra nézve, a mi pedig nem így van, mint ezt számokkal kimutattuk. Megengedjük azonban, hogy a bérrendszer kényelmesebb, s hogy a regie-rendszer, mely mellett annyi érv szól, a gyakorlatban sok nehézségekkel jár; s azért szemügyre kell vennünk a nehézségeket is, melyek a házi kezelés rendszerében felmerülnek, s elriasztó hatással vannak az egyoldalú felfogás embereire, főleg a pénzügyminiszterekre.

Nem szenved kétséget, mint ezt már az illavai fegyházi-ról felolvasott tanulmányomban is kiemeltém, hogy a fegyházi igazgatóra nézve a munkavezetés, az iparüzés, igen nehéz, kellemetlen és nagy felelősséggel járó feladat. Minden ipar-

¹⁾ Előterjesztése a m. kir. igazságügyminisztériumnak az 187:?. évi költségvetés tárgyában. Buda 1872.

²⁾ Értesítvény a m. kir. országos fegyintézetek iparüzleti viszonyai-vói. Váczi, 1879. Részletesen, szakértőleg értekezik e tárgyról Varga János, korán elhalt váczí jeles börtönigazgató a »Rabnmnka« című Váczott. 1880-ban megjelent munkájában.

vállalat, hogy jó sikerrel folytattassék, szakértelmet, élénk kereskedői szellemet s tapintatot feltételez, s a piacznak alapos ismeretét követeli, úgy a munkaanyagok beszerzése, mint a kész árucikkek elárúsítása tekintetében. S igen természetes, hogy a fegyházak igazgatói, legyenek azok akár szigorúbb katonák, akár szelídebb lelkületű egyházi férfiak, akár különben tapasztalt és ügyes kormányhivatalnokok s bürokráták, oy iparosi s kereskedői szellemmel és tapintattal, minden egyéb jó tulajdonaik mellett, csak korlátolt mérvben bírhatnak. A szigorú rendtartó katona, ki a fegyelmet kifogástalanul kezeli, s a rabok rossz hajlamait féken tartani képes, kitől a fegyenczek félnek s kit egyszersmind tisztelnek, — a szelidlelkű pap, ki a durva s bünszenyezte kedélyekre, a legjótékonyabb hatással lehet, s kit a fegyenczek mint jó atyát szeretnek: a gyakorlott ügyes bürokrata, ki a jegyzőkönyveket, a hivatalos iratokat s jelentéseket a legnagyobb pontossággal s korrektséggel vezeti, lehet igen ügyetlen bevásárló s eladó, igen rossz ismerője; i piacznak, a beszerzési forrásoknak, s a vevő, fogyasztó közönségnek; gyakran rossz számítást tehet. és tévútra juthat az ismeretlen téren. A hosszab gyakorlat s tapasztalás kétségkívül őket is kiképezi egy bizonyos fokig, s lassanként megszerzik a szükséges ismereteket, de addig saját kárukon tanulnak. Kisebb intézetekben, hol az üzelem alá vett iparágak száma korlátolt, s a kezelés egyszerűbb, csakhamar tájékozhatják magokat, de a nagy intézetekben, hol sokféle iparág nagy terjedelemben van művelés alatt, s nagyobb tőkék beruházása szükséges, alig lesznek képesek a gyártás minden részletébe mélyebben hatolni, s még kevésbbé a legjobb s legolcsóbb forrásokat feltalálni, melyekből a gyártási anyagot olcsón beszerezzék, felismerni a divat s a fogyasztók változó, ingatag kívánalmait, s a gyártmányok legkedvezőbb eladási módját, szóval: arra az iparüzési s kereskedési vonalra emelkedni, melyen oly egyes gyártó áll saját külön szakában, a ki évek óta arra készült s annak terén szerzett dús tapasztalásokat, s az ilyenekkel szemközt sikeresen venni fel a verseny keztyűjét.

Másik nagy nehézség a kormányközegek által vezetett ipaüzletben a szabad, független és önálló cselekvés hiánya, s

e tekintetben az egyes, feszélyezetlen és szabadon mozgó bérlő iparosnak, a ki az iparos forgalom közepett él, s a kínálkozó kedvező körülményeket s esetlegeket minden perczben felhasználhatja, végtelen előnye van a megkötött kezű felelős, s más egyéb teendőkkal is túlterhelt fegyházi igazgató felett. Amaz csak önmagával számolván, a körülmények s ízlése és tapintata szerint vesz és ad el, terjeszti vagy korlátozza saját jól ismert iparát, s belátásához képest, melyet az üzleti világ-általános helyzete határoz el, egyensúlyba s összhangba hozza az árakat a piacz követelményeivel, melyekről napról-napra biztos tudomással bír; hitelre is ad, ha a körülmények időnként ezt tanácsolják, sőt egyes esetekben ideiglenes veszteségre is elszánja magát, hogy nagyobb veszteséget kikerüljön, vagy jövőre jelentékeny hasznot biztosítson magának. E szabad mozgás, melytől főképen függ az ipar üzlet jó sikere, hiányzik a hivatalos kezelés rendszerében; az igazgatóság, mely az állam számlájára vezeti az iparüzletet, szükségképen felsőbb ellenőrzés alá van vetve, s felelőség terhét viseli, mely korlátozza cselekvését, fékezi a változó körülményekhez alkalmazkodó szabad mozgását, a mi nélkül kedvező eredmények alig várhatók.

Másik nagy nehézség s fontos érv a házi kezelés rendszere ellen, melyet ennek ellenzői kürtölni szeretnek, hogy, különösen nagyobb államokban, hol sok ezrekre megy a rabok száma, a regie-rendszer mellett nagy beruházásra s forgótőkére van szükség, melynek előlegezésére az államok nem igen érezhetnek kedvet, főleg oly tudat s tapasztalat mellett, hogy fegyházi igazgatóik, bármily derék férfiak különben, a nehéz verseny elviselésére nem képesek. Egyik intézet igazgatója egy nem szép reggelen arra ébred fel, hogy ezreket vesztett oly vevőnél, kit jóhiszeműleg a legszilárdabb czégnak tartott; másik pedig elcsüggedve nézi az ezrekre menő értékű gyártmányt raktáraiban, melyet eladni nem képes.

A hivatalos iparüzés e rendszerének, a bérbeadás pártfogói szerint, még az a hátránya is van, hogy gátolja az igazgatót egyéb fontos kötelmei teljesítésében, s így ártalmára van a legfőbb feladatnak, mely a büntetés czélszerű végrehajtásában áll. Tudjuk, hogy a fegyházi igazgatónak egyéb lényeges

teendői is vannak, melyekre a roppant felelősséggel s munkateherrel járó gyártás és elárusítás mellett kellő figyelmet alig fordíthat. Kisebb fogházakban, mint már fentebb említtem, talán annyira-mennyire eleget tehet a kétféle nagy feladatnak a nélkül, hogy a büntetés végrehajtásának legfontosb s leglényegeseb szerepét elhanyagolja, de nagy büntető intézetekben, hol az elítéltek száma nagy, s az iparüzleti ágak sokfélék, majdnem lehetetlen, hogy mindkét kötelességének pontosan megfeleljen. *Brüün* a dán börtönök főfelügyelője, különösen ez okból veti el a régi-rendszert, mely nem is juthatott uralomra Dániában. Ott »úgymond« hol a munkát régié útján kezelik, a fegyház gyárrá alakul át, melyet az igazgató nem képes jól kormányozni. Szükséges tehát annak élére ily ügyekben jártas embert állítani, a melyet nagy fizetés mellett is nehéz találni, s még ha ilyen találtatnék is: az intézet kormányában oly dualizmus állana elő, melynek kettős tevékenysége össze nem fér.

Azonban e nehézséget is jóformán el lehet oszlatni célszerű berendezés által. *Brüün*nek igaza lehet Dániában, de ez csak azt bizonyítja, hogy ott a szervezés hibás és célszerűtlen. Igaz, hogy a dualizmust az igazgatásban minél inkább ki kell kerülni; de ez lehetséges is, s e tekintetben teljesen kielégítő az a rendszer, mely nálunk több év óta be van hozva s a célnak eléggé megfelel. E rendszer a következő: a fegyintézeti szolgálat összes ágai felett való felügyelet központosítva van az igazgató kezeiben. Az ellenőr és a szükséges számú több hivatalnok van ebben segélyére. Az ellenőr s egyik segédhivatalnok a pénztárt kezelik, s a számadásokat vezetik. Maga az igazgató nem kezeli az intézet pénztárát, de jogosítva van azt ellenőrizni, sőt a pénztár egyik kulcsa is nála áll. A másik hivatalnok az élelmezést vezeti, a harmadik a régié egyéb ágait, u. m. a fűtést, ruházatot, tisztasági szolgálatot, a ruharaktárra való felügyeletet, s ott a hol ilyen létezik, a mezei vagy kerti gazdaságot is viszi. A negyedik végre az iparüzletre ügyel s az erre vonatkozó számadásokat készíti, miben szükséges számú írások s munkavezetők állanak rendelkezésre. Az igazgató maga nem foglalkozik az iparüzlet apró részleteivel, s csak a nagyobb fontosságú intézkedéseket végezi személyesen, p. o. a

nyers anyagok, a szerszámok beszerzése sohasem történhetik tudta s rendelete nélkül: ő intézi az áruk eladását, ő szabja meg azok árát, ő figyelmeztet a piac körülményeire, meghallgatva e tekintetben az iparüzletet vezető hivatalnok s az ellenőr javaslatait. A szükséges fizetéseket az ellenőr liquidálja, az igazgató utalja ki. Az iparüzleti számadások vizsgálata, a nyers anyagok s a kész cikkek revíziója az ellenőr feladata, kinek jelenlétében veszi azokat át az illető hivatalnok. Az illető hivatalnokok egyetemlegesen felelősek a számadások, s a vizsgálat eredményeinek helyességeért. E hivatalnokok megfelelő óvadékokat tesznek le. Az igazgatónak joga van betekinteni az összes könyvekbe és számadásokba. A hivatalnokok szorgalmas és sikeres tevékenysége, mely kielégítő anyagi és erkölcsi eredményekben mutatkozik, az évi mérlegkészítés alkalmával, az igazgató javaslatára, buzdító jutalmakkal díjazta tik, melyekben maga az igazgató sohasem részesül. Mindenek előtt az intézet számára szükséges s a törvényszékek és ügyészi hivatalok által megrendelt cikkek, a hadsereg részére ruhakészletek s egyéb szükségletek, s azután másod rendben egyéb sokféle iparcikkek is készítettnek, de mindenkor csak oly mértékben, hogy a rabmunka sohase emelkedjék a nagyban gyártás színvonalára. Az eladásra szánt cikkek készítése mindenkor csak az igazgató különös meghagyása folytán történik. Az árucikkek, melyeket nem maga az igazgatóság használ fel, leginkább magánfelek egyenes megrendelésére készülnek, egyébiránt pedig az igazgatóság által választott ügynököknek adatnak át, kik mérsékelt díj mellett saját kocszátukra veszik át azokat. E hitelezés soha sem megy nagy összegekig, s a hitelre vevők csak minél kisebb számmal vannak. -E felhozott elvek ekkorig a tapasztalás szerint igen helyeseknek mutatkoztak s kedvező eredményekre vezettek, és a dualizmus emlegetett veszélyei ily rendszer mellett nagy részben elkerültetnek. Igen természetes, hogy az igazgatónak e berendezés mellett is igen sok dolga van, s a rendszer jó sikere főképen a megbízott hivatalnokok minőségétől, értelmi fokozatától s jellemétől függ, hogy ezeket jól meg kell válogatni, s hogy c terhes feladatnak nem képesek megfelelni holmi rokkant katona aggastyánok, s méltatlan pártfogás útján a javító

intézetek élére állított nem alkalmas egyének. Ily tudatlan s a javító intézetek magas céljainak felfogására képtelen, az ott szükséges pszichológiai és nemzetgazdasági ismeretek teljes híjával levő elemekkel nem lehet kedvező eredményekre számítani. Az államnak, mely e rendszert behozza, első sorban arról kell gondoskodni, hogy javító intézeteibe értelmes, kellő műveltséggel bíró s jellemes hivatalnokokat szerezzen, s e hivatalokat úgy szervezze és díjazza, hogy jóra való emberek is kívánatosnak találják azok elnyerését. Nálunk a kormány valóban gondoskodott is az 1883-ki törvényben, hogy senki se lehessen fegyházi vagy börtöni igazgató, ki jogi tanulmányokat nem végzett, s azokból államvizsgát nem tett, s ellenőr vagy hivatalnok se lehessen ez intézetekben, ki legalább érettségi vizsgát nem tett. De ezeket azután tisztességesen is kell díjazni, mert »olyan a munka, a milyen a jutalom«. Ha a javító-intézetek élén oly egyének állanak, kik épen csak azért vágytak e helyre, hogy valahogy megélhessenek s kényökedvők szerint basáskodhassanak: gyarló kezeikben minden óhajtott siker meghiúsul; oly férfiak kellenek oda, kiket valódi hajlam vonz e fontos feladathoz, s kik lelkesülni is tudnak nemes, eszményi célokért. Ily magasb értelmiséggel felruházott emberek azután csakhamar elsajátítják az üzleti ügyeséget, a gazdasági szellemet, a kereskedelmi fogásokat is; a nélkül, hogy szemeik elől tévesztenék az erkölcsi magasb feladatokat, s egyenlő erélyt fognak kifejteni mindkét irányban. A regie-rendszer ellen a kormányok részéről felhozott legnagyobb nehézség, hogy a fegyházakban megnyitandó iparüzletre igen nagy összegek beruházása kívántatik, mielőtt jövedelmet lehetne azokból bevenni. Igaz, hogy nagy fokon üzött ipar nem hozható forgalomba jelentékeny tőke nélkül, nem csoda tehát, hogy a pénzügyminiszterek nem szeretnek oly rendszert, mely a kormányokat esetleg pénzügyi zavarba hozhatja. A nálunk tett tapasztalás azonban e részben is teljesen megnyugtató, s azt mutatja, hogy a céljt szerényebb eszközökkel is el lehet érni, sőt nagyobb tőkék beruházása, a rabiparba elvileg sem engedhető ott, hol a rabok kézimunkájának hasznosításáról s nem az állam nyerészkedéséről van szó. Tauffer Emil, e kérdéstről szólva, elbeszéli saját tapasza-

latait, melyeket a regie-rendszer első kísérletképen való behozatala alkalmával a váczi fegyháznál, mint meghízott kormánytisztviselőnek, s azután is több ízben, gyűjteni módjában állott. Minden ily alkalommal abból a nézetből indultak ki, hogy nem szükséges nagy tőkét ruházni a rabiparba, hanem kicsinyen kezdve, magának az intézetnek kell fokozatosan előteremtteni a szükséges tőkét, s ily eljárás mellett a regie útján kezelt magyarországi rabipar elég jól indult, és panaszra nem adott okot. A váczi fegyház p. o., a hol közép számmal 600 elítélt volt elzárva, a regie behozatala alkalmával összesen csak 10,000 forintot, a lipótvári, hol 800—900 közt volt az elítéltek száma, 6000 forintot; az 5—600 rabbal bíró szamosújvári 5000 forintot; a lepoglavai, hol 700 —750 elítélt tartózkodik, 5500 forintot kapott beruházási s forgalmi tőkéül, még pedig oly föltétellel, hogy ez előlegezett összeg is három év alatt visszafizetessék. A kísérlet teljesen kielégítő eredményre vezetett, s az előlegezett összeg a rabipar jóvedelméből pontosan visszatérített az államnak, az iparüzlet hátránya nélkül; sőt a váczi fegyintézet csakhamar oly kedvező helyzetbe jutott, hogy azoknak az intézeteknek, melyekbe a regie-rendszer későbbben hozatott be, a szükséges első beruházási tőkét kölcsön adhatta, a mit a kikötött idő alatt pontosan vissza is kapott. Nem volna tanácsos oly munkát vinni be az intézetekbe, melyhez oly nagy bevásárlások, oly költséges gépek szükségeltetnek az állam költségére, melyek nem állnak arányban az elítéltek kézimunka-erejével, mert ily esetben nem annyira a rabok foglalkoztatása, mint az állam által beruházott tőkével való nyereszkesedés volna a kitűzött cél.

Mindez említett nehézségek miatt némely államokban oly rendszert hoztak be, mely mintegy középben áll a házi kezelés s a bérbeadás közt. E szerint a vállalkozó bérlő adja a gyártási nyers anyagot, ennek iparczikkékké való feldolgozása pedig az ő megrendelése szerint ugyan, de minden befolyása nélkül, egyedül a fegyházi igazgatóság szolgálatában levő s ennek rendelkezése alatt álló munkavezetők felügyelete alatt történik. Ily intézkedés folytán, mint e félrendszabály barátai hirdetik, megszűnik az anyagok s felszerelések beszerzésének

az állampénztárt súlyosan terhelő szüksége, s kikerültetik a koczkázat és veszély, mely az állampénztárt a regie-rendszer mellett fenyegetheti. A fegyházi igazgatóság ugyanis csak a munka rosszul végzéséből eredő veszteséget szenved, melyet az elítéltek ügyetlensége vagy gonosz akarata okoz. Azonban e rendszer is a regie-vel járó bajok csak egy részét, t. i. az anyagi koczkázatot szünteti meg vagy mérsékli, lényeges baj e mellett is fenmarad, hogy a fegyházi igazgató idejének, figyelmének s erejének nagy része, főleg a nagy intézetekben, itt is ép úgy igénybe vétetik a munkákra való felügyelés által, mint a tiszta regie-rendszerben; itt is túl van terhelve, nem teljesítheti oly jól minden kötelességét, mely fontos hivatásával jár, s a mi a legrosszabb, nem gyakorolhatja erkölcsi befolyását a rabok jellemére s jövőjére oly mértékben, mint a regie-rendszer mellett.

A bérrendszer legbuzgóbb apostolai se vonhatják kétségbe, hogy e kényelmesebb rendszer a fegyházakba erkölcsi romlást visz be, s akadályozza a rabok felett gyakorlandó szükséges fegyelmet. Úgy vélik azonban a bérbeadás rendszerének barátai, hogy e bajon nagy részben segíteni lehet a bérszerződések czélszerű szerkezete által. Nem kell azokban megengedni, hogy a vállalkozók tetszésük szerint szervezzék a fegyházi munkát, s teljes joggal birjanak az elítélteknek akképeni foglalkoztatására, a mint az anyagi érdekeiknek kedvez. — A bérrendszerrel járó hátrányokat szerintük el lehet távolítani, ha kellőleg szabályoztatik a bérelő s az állam által kinevezett felügyelő közeg jogköre s a bérszerződés oly gondosan s óvatosan készül, mint p. o. most Poroszországban vagy Dániában. Ez államokban a rabok munkája bérbe van ugyan adva egyes vállalkozóknak, de ezeknek csak oly iparágak üzésére van szerződéses szabadságuk, melyeket a kormány tűz ki s enged meg. A bérbevevő vállalkozó kötelezi magát határozott számú rabok foglalkoztatására, de ezek beosztása egyes iparágakhoz, s az e tekintetben czélszerűeknek talált változtatások a fegyházi igazgatóság által rendeltetnek el. A rabok által végzendő napi munka mennyiségét is minden egyes rabra nézve az igazgatóság szabja ki, úgy szintén a rabok részesülésének hányadát is munkája nyereségében,

ha e munka jónak ismertetik el. Ezen kívül bármely külön díjazás vagy ajándék a bérbevevők részéről tiltva van. A munkák a bérbevevő által kinevezett s fizetett munkavezetők útmutatása szerint folynak, de ezek ismét az igazgatósági személyzet ellenőrzése alá vannak vetve. A raboknak fizetett napszám mennyiségére nézve, hogy az annak elégtelensége miatti panaszoknak eleje vétessék, p. o. Poroszországban a rabok kézimunkája nem szerződési egyezkedés, hanem nyilvános hirdetés s verseny útján adatik bérbe, s nem is egyremásra általánosságban, hanem az egyes iparágakra nézve külön-külön, hogy ekkép a foglalkozás különfélesége tekintetbe vétethessék, s az igazgatóságnak módja legyen a rabokat lehetőleg egyéni hajlamaiknak s tehetségeiknek megfelelő munkára alkalmazni, s ennél előéletöket, egyéniségöket s a reájok mért büntetés természetét is szem előtt tartani. Csak a kormány által nevezett munkavezetők s örök érintkeznek a rabokkal. — Állítólag, a felmutatott adatok szerint, Poroszországban s Dániában azt bizonyította a tapasztalás, hogy az említett rendszabályok meglehetősen kielégítők a bérlők s ügynökeik veszélyes befolyásának meggátlására, mely a fegyházi fegyelemre nézve a mondott viszonyokból keletkezhetik. Kétségtelen, hogy ily megszorítások, melyeknek a bérlők szerződésileg alá vannak vetve, jelentékenyen csökkentik a kézimunka értékét s jövedelmét a fegyházakban; de ily pénzügyi szempont, mint már ismételve kiemeltem, nem lehet túlnyomó, midőn az a feladat, hogy a büntetések céljával s észszerű végrehajtásával összeférhetetlen helytelenségek kiirtassanak. A fegyházi munka által szerzett nyereség mindenkor csak alárendelt kérdés marad a büntetési rendszerben, s fődolog, hogy a munka a büntetés legnemesb céljának megfelelőleg szerveztessék.

Mindezekből, a miket itt egyik s másik rendszer előnyére s hátrányára fölemlítettem, kitűnik, hogy a rabmunka szervezésének részletei a különféle helyzetek s körülményekhez képest különfélék lehetnek s kell, hogy legyenek; de vannak oly általános elvek és szabályok, melyeket szem elől téveszteni soha se szabad, mert azokat maga a büntetés s a rabmunka észszerű célja parancsolja. A rab munka a büntetésnek egyik

alkatrésze, de egyszersmind leghatályosb eszköz arra, hogy egyéb tényezőkkel is gyámolítva, a büntetés magasb célját elérni segítse, hogy általa a bűnösök javuljanak, újjá szülessenek. — Az államnak feladata s kötelessége, hogy, midőn büntet, a büntetést akkép hajtsa végre, hogy annak összes céljait elérje. E kötelességről pénzügyi, takarékosági s bármi egyéb tekinteteből le nem mondhat; már pedig, ha idegen vállalkozókra hagyná, hogy tetszésök szerint rendelkezzenek a rabok munkájáról, ezzel azokra bízna a büntetés végrehajtását, s oly egyéneket tenne a munka, s így a büntetés végrehajtásának uraivá, kiknek nincs egyéb érdekek, mint hogy a rabok munkaerejét saját nyereségökre használják fel. Ily hatalmat adni idegenek kezébe, összeférhetetlen a büntetés céljával.

Észszerű választás tehát, ha az előadottakat figyelemre méltatjuk, csak a régié rendszere, s a szerződésileg czélszerűen korlátolt bérbeadás rendszere közt lehet, mely utóbbiban, mint a felhozott példákban láttuk, a kormány fentartja magának a rabok fegyelmét s a munka szabályozását illetőleg a kellő hatalmat s befolyást, bár a rabok munkaerejét, oly (szerintünk alaptalan) véleményben, hogy ez által az állampénztár nagyobb mérvű terhelését s az aggodalomgerjesztő kockázatot előzi meg, valamely bizalmat érdemlő vállalkozónak bérbe adja. Mi, kik a félrendszabályokat nem szeretjük, bár nem tagadjuk, hogy a régié-rendszernek is lehetnek hátrányai, s hogy annak jó sikere főleg a megbízott közegek minőségétől függ, határozottan a régié-rendszer mellett szavazunk, mert ez, magasb szempontokból tekintve, kétségtelen előnyökkel bír a bármily ügyesen s gondosan formulázott bérbeadás rendszere felett.

Különösen pedig hazai viszonyaink közt a régié rendszere, melyet kormányunk is általában s elvileg elfogadott, és a legjobb sikerrel életbeléptetett, feltétlenül jobb és czélszerűbb, mint a bérbeadás szomorú emlékezetű rendszere, melynek többek közt élénk képét adja az az illavai fegyházi tapasztalásokra alapított kis röpirat, mely 1867-ben jelent meg, se részben igen érdekes leleplezéseket tartalmaz.¹⁾

¹⁾ Egyéni nézet a börtönügy körüli sürgösebb teendőkre nézve, Irta J. M. Pest. 1867. Eggenbergernél.

E vélemény, ha a tudomány s a gyakorlat terén mutatózó jelenségeket országról-országra menve, szemügyre vesszük, mindinkább terjed, s erősödik oly államokban is, melyek legutóbbi időkig a bérbeadás rendszeréhez ragaszkodtak. - Lássuk röviden a kérdés mai állását a művelt világ különféle államaiban.

A vélemények legerősb különbsége mutatkozik e kérdésre nézve Németországban. Az éjszaki részekben, Poroszországban, Szászországban, Braunschweigban, Hamburgban a bérrendszer, a déli részekben pedig, úgymint Badenben, Bajorországban stb. a regie-rendszer uralkodik.

Poroszországban, hol a munkaszervezés kérdése már az 1849—50-iki országgyűlésen alapos tanulmányozás tárgyává tétetett, s e célra külön bizottság küldetett ki, a bérbeadás rendszere győzött, de nem annak előbbi, a büntetés céljára nézve veszélyes, korlátlan alakjában, hanem már a szükséges óvatossággal körülbástyázva. A panaszok azonban nem szüntek meg és az ostrom a bérbeadás rendszere ellen minden alkalommal megújult. De a kormány makacson a bérbeadás rendszere mellett maradt, s nem akarta elismerni ennek tartáhatatlanságát. Ily pusztá tagadás nem szerezhethet valamilyen ügynek barátokat, s a regie rendszere hihetőleg itt is rövid idő múlva diadalmaskodni fog a megszokás és érdekek hatalmán.

A másik vélemény élén a déli Németországot maga után vonó Baden, s a kitűnő bruchsaali fegyház, mint a regie-rendszer világhírű képviselője áll, melynek kitűnő igazgatója, *Bauer Adalbert* e tárgyra vonatkozó érdekes közleményében *) elbeszéli küzdelmeit, míg meggyőződésével zöld ágra juthatott, — mikép vezette be lassanként a legkülönbélebb kézműveket s iparágakat az intézetek számlájára s javára, a nélkül, hogy a gyárosok példájára nagymérvű nyereszkekészekbe bocsátkozott s tetemes összegeket kockáztatott volna; mint tette lassanként a rabmunkát hasonló értékűvé a szabad munkával, mint szoktatta a fegyenczeket szilárd jó munkára, a minek fegyelmi, nevelési és kereskedelmi tekintetben végtelen

1) Der Geverbebetrieb in den Gefangnissen. Carlsruhe 1861.

nagy fontosságát észlelte. Bádennel egy úton jár Bajorország; míg Württemberg nem tartja magát szorosan egyik vagy másik elvhez.

A nagy iparral bíró, sok mindenben zászlóvivő s példaadó Franciaország büntető intézeteinek nagyobb részében, csupán a három korszikai s a berruagbiai központi börtönök kivételével, mely utóbbi Algírban fekszik, máig is a bérbeadás rendszere és pedig részben annak legrosszabb neme, az *Entreprise générale* uralkodik, bár az utóbbi években sok oldalról élénken meg van támadva, s egyes intézetekben már évtizedek előtt kísérletek tétettek a regie-rendszerrel. Melunbeii már 1842-ben megtéetett e kísérlet oly czólból, hogy, mint Berenger híres munkájában ¹⁾ felhossa, »az összeütközések, melyek gyakran előfordulnak a csak saját érdekeikre gondoló, s olykor botrányosan nagy nyereségeket bezsebelő vállalkozók közt, s a büntetés és rabmunka magasb célját szem előtt tartó s azok felett szigorúan örökődő igazgatók közt, megszüntetessenek, de egyszersmind finaciális tekinteteből is.« Bár a cél eléretett, a hivatalos felterjesztések szerint a pénzügyi eredmények is kielégítőeknek mutatkoztak, a regie-rendszer iránti rokonszenv nem igen erősbödött Franciaország intéző köreibben, s az *Entreprise générale* megszokott rendszere ismét egész általánosságban visszaállítatott. Azonban esetek fordulván elő, hogy több bérlőnek szerződését meg kellett szüntetni, újak pedig nem találkoztak.; némely központi börtönökben ismételve kísérletet kellett tenni a regie-kezeléssel. Igaz, hogy ez az államnak akkor nagy kiadást okozott, mert a szükségelt beruházási költség az ekképen átalakított három, ú. m. meluni, fontevrandi és guilloni házakban 135.000 frankot tett ki: ez azonban nem bizonyítja, hogy a regie-rendszer költségesebb a bérrendszernél, mert ha a rabmunka ama mostoha feltételek alatt adatott volna bérbe, melyeket a bérlők kikötni akartak, s melyek elfogadása nélkül vállalkozni vonakodtak, az állam terhe bizonytal nem lett volna kisebb, mint a regie-rendszer mellett, sőt azt tetemesen meghaladta volna. Mind e mellett Franciaország parlamenti és kormánykörei-

¹⁾ Dé la repression pénale, Paris 1855. I. köt. 323. 1.

ben folyton nagy előszeretet van a bérrendszer iránt, s a regie-rendszerhez ekkorig csak szükségből s rövid időre, mintegy csak átmenőleg s kísérletképen nyúltak, és rendes viszonyok közt újra visszatértek az »entreprise générale« kényelmes rendszerére. E rendszer abban áll, hogy az általános bérlő, igen részletesen kidolgozott szerződés szerint, kötelességet vállal a rabok ellátása iránt; minden javítást köteles eszközölni a börtönökben, mely a polgári törvénykönyv szerint a bérlőt illeti, s ezentúl mindazt, a mi szerződésileg az ő terhe, különösen a tisztaságot s egészségi rendszabályokat illetőleg. Kötelessége munkát adni a raboknak s fizetni ezeknek a meghatározott munkadíjat, melynek mennyisége a szabad munka díjának alapján határozatik meg, tekintetbe véve a rabmunkára nehézkedő kivételes terheket, s e munka csekélyebb értékét a szabad munka értékéhez hasonlítva. — Ellenben a vállalkozót kizárólag illetik a rabmunka összes terményeinek a kantin egész javadalma; az államnak fentartott jövedelemrészét is ő tartja meg a rabok munkadíjára; végre az államtól segílyt húz naponként és minden rab után, mely a rabok többé-kevésbé nyereséges munkájához képest határozatik meg.³⁾ Az úgynevezett *regie*, mely a *clairvauxi*, *fontevrandi*, *guilloni* és *meluni* középponti börtönökben van behozva, bár a francia közigazgatási nyelven *reijie-nek* hívják, valóban nem *regié*, hanem csak *részletes bérbeadás* (*Entreprise partielle*). E rendszerben az állam járul ugyan mind ama költségekhez, melyek a rabok tartására s az épületek fentartására szükségesek, de külön alkukra lép több vállalkozóval, kik szabott áron, egy vagy más iparágat űznek. E rendszerben az állam magának tartja a rabok keresetének illető részét. A mi tehát Franciaországban *regie* nevet visel, az nem egyéb, mint a mit más országokban *entreprise-nek* neveznek, s a francia államban csupán a korzikai s a berriaghiai *földművelő* büntető intézetekben áll fenn a *valódi* *regié*. A szaktudósok s börtönigazgatók véleményei azonban Franciaországban is nagyon meg vannak oszolva e kérdésben. Tissot az »Académie des sciences morales et politiques«

¹⁾ Rapport sur le régime des établissements pénitentiaires, par M. le Vicomte d'Haussonville, 190. lap.

által jutalmazott munkájában ¹⁾ a bérbeadás rendszere mellett nyilatkozik, mint a mely, szerinte, pénzügyi tekintetben előnyösebb, s a szolgálatnak sem okoz kárt, míg Bérenger, Tocqueville, Beaumont, Desportes Nándor, Lucas Károly, Bonneville és a »*Société générale des prisons*«, határozottan a regie-rendszert védik. Az 1872-iki e kérdésben tanácskozó parlamenti enquête alkalmával a franciaországi 26 felebbviteli törvényszék (*Cour d'appel*) közül csak 4 nyilatkozott a bérbeadás rendszere mellett, míg 15 határozottan a regie-rendszert pártolta, 7 pedig nem mondott határozott véleményt. A börtönigazgatók nagyobb része tartózkodott a véleményadástól; azok mégis, a kik nyilatkoztak, a bérbeadási rendszer felé hajoltak, a mi tőlök igen természetes volt, mert a regie reájok nézve nagyon terhes. Végre is a parlamenti bizottság azon tagjai, kik a kormányhoz tartoztak, a bérbeadás mellett szavaztak, a többségben levő többiek a regie mellett; de a közigazgatás legmagasb fokain mégis ellenkező irány érvényesült, s e körökben a regie-t pártoló hangok csak ritkábban hallhatók, bár tagadhatatlan, hogy az itt-ott megkísérlett regie-rendszer elég kedvező eredményeket mutatott, s más-résről a vállalkozók igen sok elégtelenségre adtak okot, nevezetesen több helyütt több esetben nem látták el elegendő munkával a rabokat, a mi a legnagyobb baj mindenek között.

Angliában senkise gondol arra, hogy a rabok munkája bérbe adassék; ez teljesen ellenkeznék a büntetés céljáról való angol fogalommal. Ott azonban még ma is nagy mérvben alkalmaztatik a magasb javítási célú mellőző, sőt azzal szemközt ellenkező természetű kényszer-munka: a taposó kerék (tread-wheel) a »shotdrill, és acrank.« De újabb időben főleg az 1877-iki törvény óta, már különféle iparos munkák is végeztetnek.

Belgiumban már évtizedek óta diadalra jutott a meggyőződés, hogy a rabok munkáját magának az államnak kell vezetése alá venni. A törvényhozás, a kormány s a nép gondolkodó része teljesen meg van elégedve a regie-rendszer erkölcsi és gazdasági eredményeivel. A regie-rendszer azonban nem minden belgiumi büntető intézetben áll még fenn

*) Introduction philosophique a l'étude du droit pénal. Paris 1874.

egész tisztaságában; itt-ott az a rendszer uralkodik, mely az 1869. márcz. 14-iki szabályozás által hozatott be, hogy a munkák csak megrendelésre készülnek, s az állam semmi tőkét se előlegez a börtöniparnak, hanem minden anyagot és szerszámot a megrendelő fél szolgáltat az általa megrendelt munkához, a munkás rabok azonban mindenkor részesülnek a tiszta ár bizonyos hányadában. Az igazgatók egészen a legújabb 1887-iki rendelet életbe léptéig részt húztak a rabmunka jövedelméből, sőt azokat saját számlájokra is foglalkoztatták, a mi azután egyre ment a bérbeadással. Ez utóbbi rendszabályt az említett legújabb rendelet megszüntette.

Németalföldön a börtöni ipar részint az állami számlájára, részint vállalkozók által üzetik. Ez állam elsőséget ad a bérbeadás rendszerének, állított pénzügyi előnyök miatt, bár itt is elismerik, hogy e rendszernek vannak erős árnyoldalai, mert olykor a rabok munka nélkül maradnak. Ezért legjobbnak tartják mind a két rendszer alkalmazását a fenforgó körülményekhez képest.

A schweiczi szövetségnek, mint tudjuk, nem minden kántonon áll a műveltség egyenlő magaslatán, s ezt mondhatni a rabmunka tekintetében is. Ma azonban már igen kevés kanton van, hol a régebben alkalmazott sanyargató kényszermunka dívik, mely erkölcsi szempontból mindig káros; s ily helyeken a rabok utcát sepernek, utakat s töltéseket építenek stb. Azonban a kantoni börtönök nagyobb részében már igen kitűnő s jó hírnek örvendő iparmunka foly az állami igazgatóság kormányja alatt. E művelt köztársaságban, hol oly kitűnő szakemberek, mint Mooser, Kühne, Guillaume, Hurbin, Gysin, Wegman, Müller, stb. szentelik egész életüket a börtönügy elméletének s gyakorlatának, majdnem általános a meggyőződés, hogy a bérbeadási rendszerrel néni fér össze a rabok erkölcsi javulása.

Olaszországban 1866-ig a rabok munkája az állam által kezeltetett. Akkor, Franciaország példájára, az »*entreprise générale*« rendszere kíséreltetett meg, úgy hogy a következő három év alatt a létező 36 büntető intézet közül 11 bérbé adatott, miután előbb az igazgatók véleményét meghallgatták. Ezek egy-harmada a regie-rendszer fentartása mellett nyilat-

kozott, két-harmada a bérbeadásra szavazott. Ekkor *Cardon* volt az olaszországi büntető intézetek főigazgatója. A kormány úgy vélte, hogy a bérbeadás rendszere pénzügyi tekintetben előnyösebb, elfogadott s tapasztaláson alapuló nemzetgazdasági igazságul tekintvén, hogy a kormányok igen rossz iparosok. Néhány évvel később a tudós és erélyes *Batrani-Scalia Márton* lett az olasz börtönügy főnöke, ki a regie-rendszernek buzgó és lelkes pártolója. — E nagy börtönész tekintélyes véleménye szerint: »a bére adás rendszere annyi, mint a javulás elemeinek csökkentése s a romlás feltételeinek szaporítása a fegyintézetekben.« Szerinte is pénzügyi tekintetben is előnyösebb) a regie-rendszer, mint ezt csalhatatlan számok bizonyítják; de előtte mégis nem ez a döntő szempont, mert van egy ennél sokkal magasabb, s ez: a büntetés célja. Fegyelem szempontjából a rabmunka bérbeadása feltétlen kárhóztatást érdemel, még ha anyagi eredményének értéke sokkal túlhaladná is a regieben kezelt munka értékét; ez utóbbi rendszer alatt pedig a fegyelem biztosítva van, s a büntetés célja és jellege nem forog veszélyben.«

Spanyolországban, hol a büntető jognak s börtöntudományak igen kitűnő művelői vannak, a stockholmi congressuson nyilvánosságra hozott adatok szerint, a házi kezelés rendszere van elfogadva, valamint Görögországban is.

Dániában jelenleg is a bérbeadás, de nem az »entreprise générale«, hanem az »entreprise partiale« javított és korlátozott rendszerét alkalmazzák, s e rendszerrel jól meg vannak elégedve. 1840. előtt ott a leghibásabb s veszélyesebb bérrendszer uralkodott, melyben a vállalkozó látta el a rabokat minden szükséglettel, ruhával s élelemmel, s ő szedte be munkájuk összes hasznát, némi csekély összeget fizetvén csak az államnak. Az állami igazgató kevés befolyással bírt; a bérlők voltak a valódi s önkényes igazgatók, kiknek egynémelyike annyira ment követeléseiben, hogy még a megkegyelmezési javaslattétel jogát is magához ragadta. Innét természetesen roppant visszaélések s bajok származtak, s a kormány 1845-ben indítatva érezte magát a rendszer hibáinak orvoslását megkísérteni. De a helyes módot nem találták el. A felügyeleti jogot és felelősséget ugyanis oly igazgatókra ruházták,

kik ezért nem csak kész fizetést, hanem a munka jövedelméből is bizonyos részt húztak, minek következése az lett, hogy az igazgatók nem voltak jobbak a bérlőknél, szintén csak a nagyobb nyereségre néztek, s elhanyagolták feladatuk erkölcsi, nemesebb oldalát. Megpróbálták tehát, hogy az igazgató mellé, kinek feladata maradt a szolgálatbeli fegyelmet fentartani, egy másik kormányközeget alkalmaztak az iparmunka vezetésére. De az igazgatás e megosztása rossz eredményekre, egyenlenségre s nagy költsézésre is vezetett, úgy hogy néhány hónapi kísérlet után ezt a rendszert is elvetették. 1858-ban tehát a börtönmunka felhasználásának szervezésére külön bizottság neveztetett, melynek eredménye az lett, hogy a rabok kézimunkája nem összesen s együttvéve, hanem részenként, egyes ágak szerint, egyes kisebb vállalkozóknak adatik bérbé, s két irányban használtatik fel, t. i. elfogadtatnak egyes felek megrendelése, kik a szükséges anyagot is szolgáltatják, s kik súly szerint, vagy darab számra fizetnek, de ez ritkább eset; vagy a rabok egy bizonyos határozott száma több évre bérbé adatik egyes vállalkozóknak, kik határozott összeget fizetnek minden egyes rabért naponként. A rabok mintegy 80 százaléka engedtetik át ily részletes bérlőknek, 20%-a pedig házi munkával s maga az intézet részére szükséges cikkek készítésével foglalkozik. A vállalkozók s a felügyelő igazgatók közt állítólag legjobb egyetértés uralkodik, s a pénzügyi eredmények is elég kedvezők.

Svédországban Almquist fő-börtönigazgató nem barátja a bérbeadási rendszernek, mely ott legújabb időkig alkalmaztatott, s a bérbeadók letelével a regie-rendszer lép életbe. Norvégiában is minden rabmunka házilag használtatik fel, s az iparágak mind nagyobb kiterjedést nyerne; Christiániában nagy raktár létezik a börtöni iparművek kiállítására s eladására.

Az orosz birodalomban a büntető reform még nem tett nagyobb haladásokat, bár iránta újabb időkben élénk érdekltség mutatkozik úgy a kormányhatalom, mint az irodalom részéről. A rabmunka szervezésére az első kísérletek már Nagy Péter czártól erednek, kinek erélyes teremtő szelleme csakhamar felfogta, hogy roppant építkezéseinél a kikötőkben és a bányákban stb. igen előnyösen alkalmazhatja a rabok

ingyen munkáját; sőt nőrabok számára fonodákat is nyitattott. Második Katalin czárnő már tovább ment, és átlátván a munka hasznát nem csak pénzügyi tekintetben, hanem a rabok erkölcsi javítására is, 1783-ban munkás házakat állított fel, melyek rendszere termékeny és javító munkára volt alapítva. A czárnő által megnyitott utat I. Miklós czár is követte; alatta a szabadságvesztés-büntetések egész rendszere dolgoztatott ki, mely azonban holt betű maradt, mert a czár hadviseléseire szükséges költségek kimerítették az állampénztárt, s büntető intézetek építésére pénz nem jutott. Annál nagyobb volt a Szibériába deportáltak száma, s annál élénkebb a kancsukák működése. A Sándor czár alatt életbe lépett politikai és társadalmi reformok befolyással voltak a rabokkal való bánás rendszerére is; bizottságok állítottak fel a penitentiárius rendszer öszhangzatos kidolgozására, a sokféle törvények- s rendeletekből származó zavarok s helytelenségek megszüntetésére. 1879-ben pedig országos börtönigazgatóság lépett életbe, melynek műve a rabmunkát szabályozó, s 1880. jan. 6-ikán életbelépett legújabb törvény. A mi a szőnyegen levő kérdést illeti, erre nézve *De Grot*, elnöke a börtönreform tanulmányozására felállított bizottságnak, a stockholmi congressuson határozottan kijelentette, hogy »az állami igazgatás számlájára vezetett munkának ad elsőbbséget, mert a bérbé adott munka sajnos kizsákmányolásra vezet, s nagy kárára van a börtönök belső fegyelmének.« Remélni lehet ezek szerint, hogy Oroszországban is a regie-rendszernek van jövője.

Végezzük e szemlét osztrák szomszédunkkal. A feichsrathban képviselt országok kormánya ekkorig a bérbé adás rendszerét kedveli, s azt hiszi, hogy e rendszer megóvjja az államot jelentékeny veszteségektől, melyeket a regie-rendszer mellett kikerülni alig lehet. Elismerik, hogy a bérbéadás rendszere sok veszélylyel járhat a raboknak külső elemekkel való érintkezése s egyéb említett okok miatt, de remélik, hogy a bérlők vagy vállalkozók gondos megválasztása által e veszélyt lehető legkisebb fokra lehet szállítani. Ausztriában tehát a büntetés javítási s nevelési célja csak másodrangú tekintet alá esik. A bérbéadások szabad egyezkedés, vagy hirdetés és ajánlkozás útján történnek. Az előbbinek elsőség adatik, mert a bérbé-

adás mellett az erkölcsi biztosítékok szempontját sem akarják mellőzni, s a tapasztalás mutatta, hogy a nyilvános verseny vagy árverés rendszerében nemigen lehet tisztességes és bizalomra méltó versenyzők közt válogatni, bár talán magasb árakra lehetne szert tenni. De Ausztriában is kevesbedik már a bérbeadási rendszer barátainak száma. 1881-től fogva a karloui fenyítőintézetben Grác mellett, s a lajbachiban is behozatott a regie, s közel 30 perczentnyi megtakarítást eredményezett. A következő években behozatott ugyané rendszer a steini, majd a pilseni s wisniczi börtönökben, s hihető, hogy a most folyó bérszerződések lejárta után általánosan elfogadtatik.

Az északamerikai egyesült államokban a börtönreform ügye s minden ehhez tartozó kérdés a legnagyobb érdekekkel kísértetik. Sandborn delegátusnak a stockholmi congressuson előterjesztett rapportja szerint, a rabmunka legtöbbszörre s a börtönök legnagyobb részében bérebe volt adva szerződések útján meghatározott napi összegért, s az összes intézetek csak egy tized részben vezetett intézeti igazgatók által. New-York állam törvényhozó gyűlésének 1870-ben e kérdés megfontolására kiküldött speciális bizottsága azonban határozottan a regie-rendszer mellett nyilatkozott, más államok s ezek során p. o. Ohio állam szintén, és pedig igen erős kifejezésekkel: »A bérrendszerben, úgymond, a rab le van alacsonyítva, vásáron eladva mint rabszolga; az állam az eladó, a bérlő pedig a vevő.«

Ez adatok nyomán, melyeket a congressusokon előterjesztett anyagból s részben Tauffer Emil nagy gonddal összeállított rapportjából és a párisi Bulletinból¹⁾ vettem át, biz vast kimondhatjuk, hogy a polgárosult világ véleménye s gyakorlata a feltett kérdésben máig is meg van ugyan oszolva, de a vélemények iránya mindinkább a regie-rendszer javára fordul. A bérbeadás rendszere Franciaországban, Poroszországban, éjszaki Németországban s Ausztriában tartja fenn magát, míg a regie-rendszer déli Németország nagyobb részében (Bádenben, Bajorországban) Schweitzban, Svéd- és Norvégországban, Olaszországban, Spanyolországban, Magyar- és

¹⁾ Bulletin de la Société générale des prisons. 5-ik és 7-ik szám.

Horvátországban van elfogadva; Würtembergben, Belgiumban, Németalföldön, Dániában mindkét rendszer egymás mellett vegyesen a körülmények szerint alkalmaztatik, ele a bérrendszer már mindenütt kellő óvatossággal s megszorításokkal.

III.

Menjünk most át a második fontos kérdésre, mely az előbbivel együtt szintén fel volt vetve a börtönügyi congressusok, különösen a római 1885-iki congressus elé, t. i. a szabad munkával szemközt felmerülő s ennek esetleg kárt okozó verseny kérdésre; s lássuk, valóban hátrányos-e a rabmunka a szabad iparra nézve, s mikép lehetne az elítéltek foglalkoztatását oly módon szervezni, hogy a versenynek a szabad ipart ez oldalról fenyegető veszélyei lehetőleg kikerültesse?

Tudjuk, hogy e verseny a szabad munkások szószólói s képviselői részéről nem annyira nálunk, hol az ipar még nem vett nagy arányokat, mint az iparos külföldön sok, gyakran igen keserű s nem is egészen alaptalan panaszokra adott okot, s efféle feljajdulásoknak magam is nem egyszer voltam fül-tanúja Német- és Olaszországban.

Úgy foglalkoztatni a rabokat, hogy aránylag olcsó munkájok sehol és semmi tekintetben se legyen hátrányára a szabad munkásnak, nehéz s hihetőleg soha egészen meg nem oldható feladat, bár okos és gondos elintézés által a bajt legnagyobb részében orvosolni lehet. A rab munkának, hogy erkölcsi s anyagi céljának megfelelően, termékenynek s eredményesnek kell lenni, mert a meddő, terméketlen munka, melynek ez élj a csupán a fárasztás, a testi sanyargatás, — az a munka, melyre kizárólag akarják szorítani az elítélteket, a versenyző munkában magokra nézve károsodást találó szabad munkásoknak minden egyéb tekintet mellőző ügyvédei, célra nem vezet, s nemcsak nem javítja, emeli s nemesíti a munkára kényszerített rabot, sőt erkölcsileg rontja s állati színvonalra süllyeszti; míg az államnak sem pótolja vissza a rabokra fordított tömérdek kiadásai legalább egy részét, és így sem erkölcsi, sem anyagi tekintetben nem helyeselhető. De a termékeny, a jóvedelmező munka egyértelmű a versenyző munkával, hasznos

nyereséget hoz úgy az államnak mint a munka jövedelmében vészeltetett rabnak, s a büntető intézetekben dolgozó munkások nyeresége nem kevesebbet jelent, mint a szabad munkások nyereségének egy vészben megrövidítését. Ez és minden verseny kétségkívül kellemetlen az egy-azon iparág után élő versenytársakra nézve; a rabmunka versenye pedig nagyobb mértékben ilyen, mert a rabmunka olcsóbb, mint a szabad iparos munkája, s az olcsóbb munka terményeit olcsóbb áron lehet piacra hozni. A panaszok azonban, ha a kérdést alaposan vizsgáljuk, nagy részben még se mondhatók jogosultaknak. Hiszen a rabok egy része elítéltetése előtt is dolgozott valamely iparágban, vagy legalább kellett volna dolgoznia, miért legyen hát kizárva elítéltetése után a munka versenyéből, melyhez neki joga van? Ha az a több ezer rab, ki a fegyházakban s börtönökben és fogházakban a versenyző munkát szolgáltatja, a szabad életben marad s a munkát ott teljesíti, szintén kivette volna a maga részét a munka s munkadíj általános összegéből. De az is tagadhatatlan igazság, hogy ha az elítéltek, jövedelmező munkájuk által, legalább egy részben, vissza nem térítenék az államnak a tartásukra, ápolásukra, nevelésükre fordított tetemes költséget, azt, ily hozzájárulás nélkül, az adózó honpolgároknak kellene viselni; s azok, kik a rabokat csupa meddő munkára akarják szorítani, nem gondolják meg, hogy a rabtartási költségekhez nagyobb arányban járulás által, melyeket szükségkép adó által kellene fedezniök, ha azok legalább egy részben, a rabok munkájának jövedelme által nem fedeztetnének, talán nagyobb veszteséget fognának szenvedni, mint a rabmunka által létrejött verseny következtében.

Nagyban s egészben véve egy egész országot, miután a rabmunkások száma elenyésző csekély a szabad munkások számához képest, szó sem lehet az azok által ezeknek okozott nagyobb veszélyről. Desportes úr, a jelen kérdés fölött adott véleményében,¹⁾ Franciaországra nézve kijelenti, hogy a rabmunka terményeinek mennyiségéből a szabad iparra nézve

¹⁾ Lásd: Bulletin de la Société générale des prisons. Paris, 1883. májushavi füzet.

jelentékeny kárt okozható verseny nem származhatik, mert bizonyos, hogy p. o. ott a mindkét nemű mintegy 13,000 munkás rab tevékenységének eredménye, kik a francia központi börtönökben (maisons centrales) iparos munkára alkalmaztatnak, s kiknek termelő ereje csak 9000 szabad munkásának felel meg, — úgy mint az ezek által készült árucikkek, elenyésznek a francia piacon, s az ország általános ipartermelésének csak végtelenül kis részét képezik. Ki van mutatva, hogy ha a börtöni munka hasonló iparágak szabad munkásai által végeztetnék, ezek egyike-egyike részére az év végén 1 vagy legfeljebb másfél franknyi értéket képviselne, mire jól lehet alkalmazni a francia felkiáltást: »tant de bruit pour une omelettek

De nem tagadhatni, hogy egyes helyeken, az ott űzött és sok családnak kenyeret adó egyes iparágak körében, a rabmunka versenyéből csakugyan komoly veszély származhatik a szabad munkások némely osztályaira nézve, s életkérdéssé válhatik, hogy a rabmunkának élélhetőséket fenyegető versenye kizárassék, s bizonyos iparcikkek készítése a büntető intézetekben s azoknak piacra hozása ott helyben s a vidéken eltiltassék. Ily esetek adtak rá okot, hogy a porosz s az osztrák kormány is, a kedélyek megnyugtatására, czélszerűnek tartotta a fegyházi és börtön-igazgatóságoknak oly iparcikkek gyártását, melyek a kis ipar keretébe esnek, s oly megrendelők számára, kik a fegyintézet helyén, vagy tíz mérföldnyi kiterjedésben annak vidékén laknak, ilynemű cikkek részletes elárúsítását eltiltani. Nálunk is, bár itt a kérdés nem annyira aktuális s égető természetű, a fentebb már említett miniszeri utasítások kellőleg gondoskodnak ily bajok s megelégedetlenségek elhárításáról. Nevezetesen: már az 1874-ik évben 696. sz. alatt kelt szabályrendelet szerint a rabok mindenek előtt a börtön-háztartási szükségletek előállítására szükséges munkákra alkalmazandók, s a munkák bérbeadása esetén is, annyi rab, a mennyi a házi munkák végzésére szükséges, az állam rendelkezésére fentartandó; — azokban a nagyobb intézetekben, hol a rabok dolgoztatása házilag s kiterjedtebb mérvben eszközöltetik, azon kell lenni, hogy a mennyire lehet, a munkaerőt maga az államkincstár vegye igénybe, saját szük-

ségletei fedezésére, s a rabok magok állítsák ki magoknak a házi czikkeket, bútorzatot, ruházatot, és ezentúl fenmaradó idejökben más államintézetek számára, a mennyiben pedig a munkaerő a kincstár által nem vétetnék folyton igénybe, lehetőleg megrendelésre dolgozzanak.¹⁾ A miniszteri utasításokban gondoskodva van, hogy oly czikkek legalább gyári nagy arányokban ne készíttessenek, melyek készítésével a fegyintézet helye vagy közeleső vidéke lakosságának kis ipara foglalkozik. A képviselőház múlt évi december folytán tartott pénzügyi bizottsági ülésében fölemlítettén, a jövedelmek fokozódása tényének méltató elismerése mellett, hogy a kormány tekintettel legyen arra, hogy a fegyencmunka a különben is sok nehézséggel küzdő kis iparosokat ne károsítsa: a miniszter kijelentette, hogy a fegyházi s börtönigazgatók általános utasítást vettek lehetőleg oly czikkek gyártására, melyek ekkorig külföldről szállítottak, a melyeknek készítése tehát a belföldi iparnak nem árthat, s a helybeli piacnak versenyt csináló czikkek készíttetését kerüljék, és általában mindent elkövessenek, hogy e tekintetben jogos panaszra ok ne legyen.

A rabmunka által a szabad ipar ellenében felmerülhető kártékony verseny leginkább onnét származik, ha a börtönökben kevés számú iparág nagyban, gyárilag, gépek alkalmazásával üzetik; kívánatos tehát, hogy a rabok minél többféle iparággal foglalkodjanak és egygyel-egygyel sohasem nagyobb, vagy gyári kiterjedésben. A szabad ipar részéről a rabipar ellen intézett ellenzés és méltó panasz többnyire, sőt mondhatni, mindig a bérlőknek eladott, s általok gyári módon, nagyban üzött rabmunkára vonatkozik, s nem a rabok ama kézi munkájára, melyet ezek, az igazgatóságok házi vezetése alatt, sokféle kisebb iparágak csekélyebb arányú mívelésére fordítanak.

Kellő óvatossággal tehát el lehet háritani mindama bajokat, vagy legalább azok nagy részét, melyek a rabipar versenyéből a szabad ipar kárára eredhetnek. A rabmunkának e szempontból eszközölt szabályozása s korlátozása kétségkívül szükséges az állam más oldalról származó kötelessé-

¹⁾ 168., 169. §§.

gei teljesítése, s a bár legtöbb esetben alaptalan féltékenységek s zúgolódások lecsillapítása céljából.

E miatt azonban sohasem szabad oda tévedni, hogy a rabok elegendő munka nélkül hagyassanak, vagy csupán oly haszontalan, terméketlen s épen csak sanyargató erőfeszítésre szoríttassanak, milyen például a taposómalom, vagy a büntetés fő céljával, a javítással ellenkező, a rabok szégyenérzetét végkép előlő nyilvános munkákra alkalmaztassanak; mint az utcaseprés s hasonló foglalatosságok. Az államkincstár érdeke pedig megköveteli, hogy jövedelmező legyen a munka, melyet végeznek, s az államnak a rabokra fordított áldozatai legalább egy részét visszatérítse.

A rabok minden oly munkát űzhetnek, mely az intézet helyén vagy szomszédságában űzött szabad munkával nagy mérvben nem versenyez, s a szabad munka kímélete odáig bizonynyal nem terjedhet, hogy mivel a fegyház helyén vagy vidékén egy-két szabó vagy varga lakik, már ezért a rabok egy öltést se tegyenek ez iparágakban. Azon a nehézségen pedig, hogy a rab, kinek szükségeiről az állam gondoskodik, olcsóbban adható cikkek készíthet, mint az önmagát s családját minden szükséggel ellátni kénytelen szabad munkás; segíteni lehet e cikkek eladási árának méltányos meghatározása által, mely akkora legyen, hogy a szabad munkások hasonló készítményének keletét s versenyképességét meg ne semmisítse. Mert az tagadhatatlan, hogy a kormány, melynek kötelessége minden jogos igényt, követelést számba venni, nem engedheti, hogy becsületes, munkás családtyák megfosztva lássák magokat jól megérdemelt, jogos jövedelmöktől az állam költségén tartott, s kivételes feltételek közt dolgozó elitéltek kedvéért.

A belga kamarában 1887. év január 27-kén folyt arabunka versenyének kérdésében érdekes vita, s ugyanazon év ápril 5-éről kelt a rabmunkát szabályozó legutóbbi rendelet, melyet Devolder igazságügyminiszter a kamarai viták meghallgatása s figyelembe vétele után terjesztett Lipót király szentesítése alá.*) »A munka képezvén« — úgymond a mi-

³⁾ Lásd: Bulletin de la Commission pénitentiaire internationale. I. és II-ik, január s ápril havi füzet 1887.

niszter »egyszersmind a büntetés egyik elemét, s a javítás leghathatósb eszközét: az állam kötelezve van semmit el nem mulasztani, hogy a penitentiárius szervezet e fontos részének működését biztosítsa. Munka nélkül a magánzárka valódi kínpaddá s megromlás fészkevé lenne. — »Újabb időben« folytatja a miniszter — »igen élénk felszólalások történtek a verseny ellen, melyet a rabmunka támaszt a szabad munka kárára. A börtönök csekély számú lakossága, hasonlítva az ország összes munkásainak számához, s a börtönökben készített ipartermények aránylag parányi mennyisége, elegendők annak kimutatására, hogy a rabok munkája nem okozhat a szabad munkának komolyan számbavehető rövidséget. Azonban, bizonyos kivételes esetekben, az egyéni érdekek némileg sértethetnek. A börtönök igazgatóságát mindenkor az az óhajlás lelkesítette, hogy a rabok munkáját akképen szervezze, hogy okot ne adjon méltó panaszokra; reményli, hogy ezentű is ez utat követheti, s hogy az új szabályzat minden érdeket megóv, míg egyszersmind a raboknak szabályos munkát biztosít. E cél elérésére minél nagyobb mérvben igyekeznek kifejteni a kormány s közigazgatás részére *regie*-ben készülő munkákat; igyekeznek továbbá a rabokat lehetőleg új vagy az országban nem dívó iparágakkal foglalkoztatni; örömet fogadja tehát oly iparosok ajánlatait, kiknek kedvök van a börtönökbe ilyeneket behozni, s készségesen gyűjt ez irányban tapasztalatokat, s tesz kísérleteket; bár meg kell vallania, hogy a rabmunka silányabb minősége már a szokott közművek gyakorlatát is nehézzé teszi, s nem kedvező oly munkanemekre, melyek jó sikerének lényeges feltétele az ügyes és szabályos munka.

A rabmunkára vonatkozó érdekes vita közben felmerült többek közt az eszme, hogy a mennyire lehetséges, minél nagyobb kiterjedésben alkalmaztassanak a rabok földművelési munkára, mely nem adna okot kártékony verseny miatti panaszokra, s penitentiárius tekintetben is igen ajánlandó, mert jó hatással van az elítéltek egészségére s javítására. Igaz, hogy ily munkára nem minden rab alkalmazható; vannak oly megromlott erkölcsűek, kiknek e jótéteményt nem lehet nyújtani, de egy részre nézve czélszerűen lehetne ez engedményt foga-

natba venni, s ezeket ekkép előkészíteni kellő felügyelet alatti együttélés s az üdvös emancipatio e neme által, a jövőre. Ily kedvezmény buzdító jutalma lehetne a jó magaviseletű rabnak. A rabok földművelési munkákkal foglalkoztatásának kérdése nálunk is kiváló fontosságú; erre azonban most bővebben ki nem térhetek. A belga kamarában általánosan elismertett, hogy a raboknak, erkölcsiségük s javulásuk érdekében, okvetlenül dolgozniuk kell, de, hogy különbséget kell tenni a munkanemek közt, s megengedni némelyeket, eltiltani másokat. — Külföldre vagy a belföld számára dolgozni, a verseny tekintetében egyre megy, mert a szabad munkások külföldre is dolgoznak; csupán vagy főképen a kormány s a közintézetek számára dolgoztatni, szintén nem képez gyógyszert a panaszolt baj ellen, mert a szabad munkás keresete ez által is csorbul. A kik az által akarnak segíteni a bajon, hogy új iparágak behozatalát ajánlják a börtönökbe, ismét csalódásban élnek, mert az iparág, mely ma új, holnap már nem lesz az; a szabad munkás is elsajátítja s magáévá teszi azt csakhamar, s a verseny miatti panasz ismét megújul. E panasz mindig előfordul, míg az állam, mely a rabokat élelmezi és ruházza, ezeknek eszközöket nyújt arra, hogy jutányosabban dolgozhassanak, mint a becsületes szabad munkások. Oly munkanemeket kell meghonosítani, melyek a büntetés javító céljának is megfeleljenek ugyan, de ne ártsanak a becsületes szabad munkásnak, ki családját munkája által tartja fenn, s több joggal bír az állam pártfogására, mint az elítélt gonosztevők. Az értelmes és jóakaró államnak tehát, különösen az iparra, vagy egyes iparágakra nézve nehéz időkben, tekintetbe kell venni, hogy elfogadott rendszere által a különben is nehezen tengődő szabad iparosokat keresetök egy részétől meg ne foszsa, s ha minden versenyt, a dolog természeténél fogva, meg nem szüntethet is, mert a rabmunka jövedelmére szüksége van, s mert e munkát magasb erkölcsi tekintetek parancsolják, de ne engedje, hogy e verseny illoyalis, egyenetlen, elnyomó s összezúzó legyen a szabad iparra nézve. De másrésről sohasem szabad felejtetni, hogy a rabmunka nem lehet másféle, mint jó erkölcsi hatásra irányzott s a büntetés javítási céljával megegyező; s hogy annak fő feladata a rabokat

képesekké tenni, hogy kiszabadulásuk után élelmüket elsajátított ügyességök s munkaképességük után megkereshessék.

Mindezekből kitűnik, hogy a kérdés, annak mindkét oldalát tekintve, gondos körültekintés s a viszonyok lelkiismeretes megfigyelése után, mégis tűrhetően megoldható, vagy legalább annak sértő éle s keserű íze mérsékelhető. Nem szenved kétséget, hogy ez a regie-rendszer alatt könnyebben eszközölhető, mint ott, hol bérlők vannak, kikkel szemközt a kormány saját szabad rendelkezését feszélyező kötelezettséget vállalt.

Hazai fegyintézteinkben a kormány s a fegyházi igazgatóságok czélszerű intézkedései folytán, tekintettel arra is, hogy a szabad ipar nagyobb mérvben meg ne károsíttassék, s arra is, hogy a rabok életrevaló s jövőjökben is használható iparágakban képeztesse ki, és tekintettel a különböző helyi viszonyokra, leginkább el van terjedve a czipész, szabó, asztalos, esztergályos, kádár, bognár, ács, kaptafa-készítő, mázoló, lakatos, szitakötő, kovács, bádogos, kötélverő, könyvkötő, aranyozó, kefekötő, kosárfonó, gyapot- és vászonszövő ipar. Saját szükségleteiket mind magok állítják elő a fegyenczek, így különösen a vaságyakat, téli ruházathoz való halmát, nyári ruházathoz s ágyneműekhez való csinvatot, pokróczokat, félfehérített vásznat, sőt mindezen czikkeket a törvényszéki fogházak részére is. Ezenfelül nagyban dolgoznak katonai, csendőrségi és póstaszolgai egyenruhák, valamint kórházi felszerelések előállításában. Egészségi szempontból s a gyakorlatiaság okából is legczélszerűbbeknek mutatkoznak a különféle famunkák.

Különösen: Szamosújvár és Nagyenyed gyártja a halinát és pokróczot az összes intézetek részére; Lipótvár a csinvatot és vászonneműeket. A váci intézetbeli rabok foglalatosságai különösen: katonai egyenruhák s lábbeli készítése a hadsereg s méntelepek számára; öltözetek varrása a vakok intézete s kórházak, a fővárosi rendőrség, az állami vasúti személyzet, a postai tisztség és cselédség s részben a honvédek részére; továbbá évenként sok ezer (40,000) hektoliternyi hordó egy fővárosi nagykereskedőház rendeletére; vassodronyrostélyok s rosták készítése; a közoktatási minisztérium

által kiadott több százezernyi iskolakönyv bekötése, végre lakatos és részint igen szép és finom asztalosmunkák.

Illaván a rabok fő foglalkozása az asztaloság s általában a faipar. Készítenek mindenféle asztalos- és esztergályos czikkeket, szekrénylábakat, szerszámnyeleket, ajtó-, ablak- és kandalló-gombokat, csizmahúzókat, gyufatartókat, székeket és szekrényeket stb. melyeknek keleté van mind a hazában, mind a szomszéd osztrák tartományokban, sőt Poroszországban is. A szabók is nagyban dolgoznak katonai egyenruhákban; van továbbá varga, bognár és lakatos ipar, leginkább a házi szükségek fedezésére, de kisebb mértékben megrendelésre is. Itt nincs a szegény vidéknek oly ipara, melynek a fegyházi ipar versenye ártalmára lehetne. — Lipótvárt a fentebb említett fő foglalatosságon, t. i. vázson és csinvat feldolgozásán kívül, asztalos és lakatos, bognár és varga kézművesség is üzetik, különösen pedig a kötélverés s vastag fonalkészítés, mely célra 4—500 mázsa kender fogyasztatik el; végre földmívelési s kerti munkákkal is foglalkoznak a jó magaviseletű rabok, az intézet területén. — A munkácsi fegyházban a vargák csizmákat és bakkancsokat készítenek börtönőrök és a katonaság részére s magánosok megrendelésére is, a mi a helybeli csizmadiáknak nem lehet inyökre; — a szabók egyenruhákat varrnak a hadsereg s a szomszéd börtönök számára; az asztalosok bútorokat (szép díszbútorokat is) készítenek leginkább magános megrendelők részére. Kovács, lakatos, kefekötő munkák is folynak kisebb arányban, s készül sok hordó is a bortermő vidéknek. Szamosújvárt a fentebb említett pokróczok s ágytakarók készítésén kívül az ország összes börtönei részére csizmát s bakkancsot varrnak az erdélyrészi fogházak őrei s rabjai számára, s e felett szabó, asztalos, kádár, bognár, lakatos és kovácsmunkák is készülnek. Lepoglaván a következő iparágakat gyakorolják: a takácsok szolgáltatják az összes horvátországi börtönök s fogházak számára a szükséges vászonneműt, és készítnék damasztot megrendelésre; a szabók varrják a rabok s örök öltözetét; készítnék ezentúl katonai egyenruhákat s öltözeteket magánosok számára is, a vargák hasonló irányban dolgoznak. Rendes vevők a kórházak s tébolydák is. Az asztalosok s esztergályosok többnyire megrendeléseket teljé-

sítenek. Készülnek csinos faragványok, ajándéktárgyak fából úgynevezett berchtesgadeni czikkek, melyek előbb nem készültek az országban; a kötélverők nagyban eladásra készítnek köteleket, hevedereket, a bognárok mindennemű taligákat, targonczákat, gyalogszekereket, kasza- s egyéb szerszámnyeleket. Készül sok szalmagyékény is a vasutak részére; vannak végre kovácsok, lakatosok, pintérek, kik boros-hordókat s bödönyöket csinálnak zsír, méz és szilvaszállításra.

Az ügyészségi fogházakban a rabmunka, mely előbb igen rendezetlen volt s részint egészen hiányzott, újabb években a főügyészség s az annak vezetése alatt álló kir. ügyészségek lelkes buzgalma folytán, szép előhaladást tett.¹⁾ Ma májösszesen csak 7 fogház van olyan, hol a letartóztatottak iparos munkát nem űznek. Eddigelé 26 iparág van e fogházakban meghonosítva, melyek közt előkelő helyet foglal el a kosárkötés, nem kevesebb mint 40 fogházban űzve, meglepő sikerrel és haszonnal. Ez iparágat a budapesti kir. főügyészség 1877-ben hozta be a fogházakba: a gyümölcs és szőlőszállításra szükséges fűzfakosarak előbb legnagyobb részben külföldről szállítottak; ma már ily kosarakkal nem csak a hazai szükségét látjuk el, hanem a külföldnek is szolgálunk; ez új iparág szerencsés meghonosítása tehát valódi nemzetgazdasági vívmánynak s nyereségnek tekinthető. 1883. év végén a kir. ügyészség vezetése alatt levő fogházak 865 hectar, a rabok által ültetett s művelt fűzfa-ültetvényekkel rendelkeztek. Mily nagy és hasznos kiterjedést nyert ez az iparág, bizonyítja a nagymarosi példa; e szőlőtermelő vidékre ugyanis 1878-ban, az iparág meghonosításának kezdetén, csak 5066 kosár adatott el 960 forint értékben, 1882-ben pedig már 90,485 kosár 107,588 darabra emelkedett, 9340 kasfedéllel, összesen 20,134 irt 21 kr értékben. Az 1878-tól 1886-ig terjedő időszak alatt egyedül a nagymarosi piacon 667.063 darab kosár s 14,390 kasfedél kelt el, melyért 124,728 frt 81 kr. folyt be. Az ügyesen választott munka ily eredménye bővebb commentárra nem

¹⁾ A budapesti és marosvásárhelyi kir. főügyészeknek jelentése a felügyelők alá tartozó fogházak állapotáról 1872 — 1886. Budapest 1887.

szorul s csak feltétlenül magasztaló elismerést szavaztat meg velünk a kir. ügyészség részére. A kosárkötésen kívül, különösen ott, hol a vidék fűzfatenyésztésre nem alkalmas, s a kosárkötés iparága nincs jelezve, az állani számlájára közönséges székek, hordók, kádár s kefekötő munkák, nád- és szalmagyárt - Hiányok készülnek, nevezetesen: az asztalosság 19, a szalmafonás 5, a gyékénykötés 2, a kefekötés 3, a szabóság 11 fogházban üzetik stb.

A szegedi kerületi börtönben, mely mintaintézet 1885. január elsején adatott át rendeltetésének s az ezzel egyazon igazgatás alatt levő törvényszéki fogházakban az ipar-üzlet az 1885. ápril 8-án kelt igazságügyminiszteri rendelet alapján kezdetett meg ¹⁾. E rendeletben első sorban az asztalos, bádogos, esztergályos, kádár ipar, zsákszövészet, könyvkötés, kefekötés és gyékény-fonás; másod sorban pedig, de csak a házi szükséglet fedezésére, a czipész és szabó, a kovács és lakatos munka van egyelőre engedélyezve, a mennyiben ez iparágakra alkalmas munkahelyiségek állanak rendelkezésre. (E részben még további gondoskodás szükséges). — Az engedélyezett iparágak már 1885. folytán szép lendületet vettek. A kormány 1884. őszén 5000 forintot utalványozott üzleti eszközök s anyagok beszerzésére, s e szerény összeggel elég jó sikereket lehetett elérni. Hogy a rabok lehető legcélszerűbben s a Szegeden nagy számmal levő külső szabad iparosok károsítása nélkül foglalkoctassanak, az igazgatóság úgy intézkedett, hogy a munkás rabok mindenek előtt s kiválólág fogházi felszerelvényeket készítsenek, s az igazgató felszólítására a kir. főügyészség utasította a környékbeli kir. ügyészségeket (számszerint 14-et), hogy a szükségelt fogházi felszerelvényeket, a mennyiben otthon, azaz: az illető fogházakban, az ott levő foglyok által olcsóbban előállíthatók nem volnának, kizárólag a szegedi börtön iparüzleténél rendeljék meg. A kovácsipar csak házi szükségletre dolgozott; a szabók és czipészek kizárólag rabruhák előállítására szorítkoztak; a többi engedélyezett iparágak: asztalos, esztergályos, kádár, lakatos,

¹⁾ Lásd Török Kálmán börtön-igazgató 1886. évben megjelent érdekes emlékiratát, mely a mintabörtön összes viszonyaira s ezek során az ottani iparüzletre is kiterjed.

bádogos, zsákszövő és gyékény-fonó ipar, piacra s magánosok részére is dolgoztak, s ezekhez járult még, mint speciális új iparág, a gyufatok gyártás egy helybeli gyufagyáros számára; továbbá czirokkefék, sétabotok, fakanalak, czipő-sarkak készítése, s mint az asztalosság művészi kiegészítése, a finomabb díszfaragás. Az új szegedi börtön már a római börtönügyi congressus rabmunkakiállításán is felmutatta e téren oly rövid idő alatt kivívott eredményeit, valamint felmutatta magánzárkáinak közhelyesléssel fogadott mintáját is. — A szegedi börtöni iparüzlet 1885. év folyamán kifejtett nagyobb-szerű eredményei során különös említést érdemelnek a mondott évben készült templomi s irodai felszerelések, börtön-őri s rabruhák, konyhai és sütőházi eszközök s üzleti szer-zszámok házi előállítására, a szegedi törvényszék irattári helyi-ségeinek bebútorozása s annak épületében egy új lépcsőház teljes felépítése. A szegedi kerületi börtöni iparüzlet az államnak mindjárt kezdetben 5354 forint 60 krajczárt jöve-delmezett, az előlegezett beruházást tehát visszapótolta; a rabok részére eső keresmény összege pedig 625 fnt 82 krt tett ki, a mi tekintve a kezdet nehézségeit, eléggé kielégítő eredmény az első évben. E közlött adatok újabbban megerősítik a fentebbi állításokat, hogy t. i. a házi kezelés, ha cél-szerűen intéztetik, teljesen megfelel a célznak, s így a több-nemű veszélylyel járó bérbeadás egészen fölösleges; hogy az államra nézve terhes nagy beruházások nem szükségesek, s ezek, ügyes és gondos eljárás mellett, csakhamar visszatérül-nek; hogy a házi kezelés elég jól jövedelmez, míg egyszer-smind a rabok erkölcsi javulását elősegíti. Ez utóbbi tekintetben Török Kálmán igazgató úr említett érdekes emlékirata kiemeli, hogy a rabok mily szép haladást tettek némely iparágakban, s hogy mily nagy kedvvel és sikerrel tanulták, üzték különösen azokat az iparágakat (p. o. faipar, díszfaragás, szövő-ipar, gyékényfonás, zsákszövés) melyek jövendőbeli megélhetések tekintetében legelőnyösebbek lehet-nek; hogy ez ösztöntől buzdítatva, a mondott iparágakban oly kitűnő haladást tettek, miszerint az év végével az asztalos és esztergályos munkánál 12, a képfaragó iparnál 4, a kádárság-nál 6, a szövő iparnál 9 rab lett önálló munkálkodásra képe-

sítve, kik tehát, ha kiszabadulnak, e jártasságuknak már jó hasznát vehetik; s a derék igazgató, ki a börtöni munkának nemcsak anyagi eredményeit, hanem erkölcsi következtéseit is lelkiismeretesen észleli, megjegyzi e tapasztalásai nyomán, hogy különösen azok a munka-nemek, melyek a testi mozgás mellett, mely az egészségre szükséges, a gondolkodó tehetséget is élesítik, határozottan javító hatással vannak a rabokra. Az ülőmunkák: szabóság, czipészet, gyékény-fonás, melyeket, mint kevesebb fáradsággal járó s mégis jól jövedelmező s könnyebben elsajátítható munkákat, a rabok előszeretettel keresnek s melyekre tömegesebben jelentkeznek, nincsenek oly jótékony befolyással a rabok testi s lelki egészségére, mint a több mozgással s gondolkozással járó munkák. Megjegyzi továbbá, hogy »azoknál az egyéneknél, kik valamely munkanemre kellő jártasságot s ügyességet tudtak elsajátítani, az egyéni önérzet, s bizonyos nemes büszkeség oly sajátos kinyomata nyilvánul, mely a szabad iparosoknál alig mutatkozik ily mértékben, s ez az örvendetes jelenség a munka erkölcsi javító hatása, mely a megújult embert az őserő forrásához vezet, érezvén, hogy ért és így ér is valamit, hogy hasznos tud lenni valamely irányban; gondolkodása nemeseedik, jelleme javul, erkölcsi élete felébred.«

Összes fegyházaink közt csupán a mária-nosztrai női fegyház az, melyben a rabmunka szerződésileg át van adva az intézetet vezető s gondozó apácáknak, — a paulai Szent Vinczéről nevezett irgalmas nővéreknek, vagyis: keresztyén szeretet leányainak, kik minden egyes rabnőért 34 krajczárt kapnak naponként az államtól s kapják ezenfelül a fegyenczek egész munkakeresményét, kiket varrásra, kötésre, hímzésre, horgolásra s a legfinomabb női kézi munkákra önmagok gondosan tanítanak. A puszták, utcák, cselédházak s lebújak durva és szilaj, romlott erkölcsű s feslett életű leányai, kik közt csak igen kevés van a műveltebb osztályokhoz tartozó rab, nagy ügyességre tesznek szert a szelíd, emberséges női vezetés alatt, s kitűnő házassági felszereléseket szolgáltatnak a fővárosi menyasszonyoknak. Az »ora et labora« elve szerint sokat imádkoznak, és sokat s jól dolgoznak. — A jámbor apácák, a mit szelíd, emberséges bánással s imádsággal véghez

vihetnek, tiszteletet érdemlő módon megteszik, de kétlem, hogy a hol fegyelem tekintetében nagyobb erélyre és szigorra volna szükség, a kívánalmakat kielégítnék, s valóban gyakori és megdöbbentő számmal fordul elő a visszaesés. — A kegyes nővérekkel kötött szerződésben ki van kötve, hogy a fegyen-
czek, különösen a betegek jó ellátásban, elegendő s egészséges élelemben részesüljenek, a mi meg is történik; ki van továbbá kötve, hogy munkájok után, annak tiszta jövedelméből a szokott jutalmak nekik kiadassanak, illetőleg félretétessenek. Az 1874-iki rendelet 162-ik §-a gondoskodott, hogy a hol a rabmunka bérbé van adva, a raboknak járó munkajutalmak okvetlenül kiadassanak, s e szabály alkalmazásban van a mária-nosztrai intézetben is. Az intézetnek 42½ hold területe van, melyből 27 hold művelés alatt. Gazdaságot üznek, sertést s baromfit nevelnek, teheneket tartanak, mert helybeli piacznincs, honnét a szükségleteket beszerezzék. A jó magaviseletű fegyencznők kerti munkával is foglalkoznak, az ahhoz értő apácák s egy-két ór felügyelete alatt, s a gazdaság körül is szolgálnak. A csekély terjedelmű gazdaság azonban csak kis részben fedezheti a szükségleteket, s a munka jövedelmét, a kormány által minden egyén után naponként fizetett 34 krral együtt, úgy fölemészti a 410 20 számra menő rabnők tisztességes ellátása, hogy itt a bérlők nagyobb nyereségéről szó se lehet, annyival kevésbbé, mert olcsón dolgoznak — mint azt fővárosi megrendelőik tapasztalásból tudhatják, — a műveletlen nők sokáig s nehezen tanulnak, és sok anyagot elrontanak; a kegyes nővérek pedig az ellátás tekintetében épen nem fősvények, úgy hogy a betegek, orvosi rendelet szerint, jó húslevest, bort, kávét, csokoládót is kapnak, mit nagy részök előbb sohase kóstolt. Tagadhatatlan, hogy az intézetben kikerülhetetlen dualizmusnak meg vannak nagy árnyoldalai, melyeket távol tartani nem lehet. A kormány egy felügyelőt tart Mária-nosztrán a szerződés ellenőrzése végett, kinek feladata a kormány érdekeit megvédeni és fentartani, ki azonban a kellő szigort, szükség esetében, alig fejthetné ki s az intézetben kívül a faluban lakik; — a katolikus lelkész, ki a kegyes nénéknek buzgón segítkezik, s az orvos nem államhivatalnokok, s a bérlő apácák által fizettetnek 800—800 forinttal, az állam

csak 200 frttal járulván az orvos fizetéséhez, a protestáns lelkész ellenben az állam által nevezetik s díjaztatik; a fegyőrök állami szolgák ugyan, de a bérlők által ruháztatnak s fizettetnek, s ily amphibiális állapotban aligha tehetnek eleget jól felfogott kötelességeiknek. Az apácák száma, kik egy főnöknő alatt állanak, jelenleg 26; többnyire tudnak többé-kevésbé magyarul, 10 egészen magyar. Egyik az irodát vezeti, kettő-kettő a kül- és belgazdaságot, egy a konyhára, a többiek a munkatermekre ügyelnek s betegápolók stb. A tisztaság példaszerű, a teljesített munkák dicséretre méltók s igen jutányosak. A közel fővárosra nézve e varró, hímző stb. női munka valódi jótétemény, s e mellett a pesti varrónők sem panaszkodhatnak, mert minden budapesti házi asszony tudja s tapasztalja, hogy ha ügyes varrónőre van szüksége, csak nagy nehezen tehet arra szert a fővárosban. Lehetetlen azonban el nem rémülni a következtésektől, ha látjuk, hogy a régi kolostorépületben, mely nem büntetési célra épült, megfelelő helyiségek hiányában, egy-egy alvó teremben 30-nál is több rabnő hál, majdnem egymást érő ágyakban; el lehet képzelné, a szigorú felügyelet lehetlensége mellett, mily épületes sugdosások és érintkezések vannak itt napirenden, vagy inkább éjjeli renden, s hogy ily viszonyok közt a javítás célja nagy részben meghiúsul, s e nagy részben szemetén szedett népségnek egymásra való rontó befolyását a buzgó apácák jó tanácsai s példái alig lehetnek képesek kellőleg ellensúlyozni. — Azonban így is csak örvendeni lehet a bár még nem tökéletes eszközöknek, melyek ha nem is mindig, de sok esetben javulásra vezetnek. A nőjavítás kérdése kétségkívül egyike a legfontosabb kérdéseknek, melyek a társadalom figyelmét követelik, mert az anyák, a gyermekeket szülő s nevelő nők javítása a férfiak javításának is leghatalmasb eszköze s föltétele. A legyőzésre váró roppant nehézségeket méltányolva kell elismernünk, ha meggondoljuk, hogy a fegyházak s egyszersmind javító intézetek lakosainak legnagyobb része nem az értelmesb és jobb módú osztályokból kerül ide, hanem a neveletlen, kóbor, a valódi jónak és szépnek legkevesebb fogalmával sem bíró tömegeből. — Ez elaljasodott nőkből, s általok aztán gyermekeikből a társadalom becsületes, hasznos tagjait

képezni, ez elzüllött, elvetemedett lényekből erényes, szorgalmas polgárnőket, anyákat s feleségeket adni vissza a társadalomnak, oly fontos és méltó tanulmány, melynél szentebbet képzelnem sem lehet.

IV.

Harmadik fontos kérdés a rabmunka rendszerében: lehet-e, és minő engedményeket s kedvezéseket lehet adni a raboknak a helyes penitentiárius fegyelem érdekében? lehet-e, s minő mértékben és arányban lehet őket részeltetni a munka jövedelmében, s mily mértékben rendelkezhetnek szabadon a keresmény nekik engedett részéről, az úgynevezett peculiumról? E kérdésben közegyetértés lévén, azzal röviden végezhettünk. Nem szenved kétséget, hogy a részökre a jól végzett munka után biztosított jutalmak, a közvetlen és bizonyos nyereségek, serkentik, buzdítják, s jó viseletre bírják a rabokat. E kedvezmény czélszerű és szükséges, mert az emberi természetben fekszik, hogy a ki jól és szorgalmasan dolgozik, látni akarja munkájának közvetlen eredményét, s e nélkül kedvét veszti a munkához. Azért ma már mindenütt, hol a börtönmunka folyamatban van, a keresmény egy részét a munkás raboknak adják, a mi részökre kiszabadulásuk idejére eltétetik, s némi kisebb arányban, már a börtönben töltött idő alatt is, rendelkezésökre bocsáttatik, hogy azon magoknak némi megengedett, az intézet céljaival nem ellenkező, apró élvezeteket szerezhessenek. — E kedvezményt Franciaországban maga a törvény (a Code pénal 41-ik §-a) adja meg. Azok, kik jobb élelmezéshez szoktak, mint a melyet a fegyházak sovány s csak a legszükségesebbre szorítókozó asztalaiknál találnak, vehetnek magoknak egy-két jobb falatot, s néhány korty jobbféle bort vagy sört; de a szigor barátainak megnyugtatóására mondhatjuk, hogy éppen nincs módjok gourmandi hajlamaiknak áldozni, melyeket a fegyházi kintin ki sem elégíthet. Ebben áll az anyagi kedvezmény. A többi már inkább szellemi s erkölcsi természetű, ha p. o. a keresmény rendelkezés alatti része könyvekre, tisztasági tárgyakra, vagy éppen az általok egykor okozott károk megtérítésére vagy sze-

gény családai némi felsegítésére fordítatik, a mi a családtagok közt megszakadt köteléket erősíti, s a háborgó lelkiismeret megnyugtatására hat.

Új engedély, ily részesülés a szorgalmasan végzett munka eredményében, megelégedés érzelmét kelti föl, s élénk kedvet teremt a becsületes munkához.

Nálunk a fentebb már idézett miniszteri utasítások értelmében a munka egész tiszta jövedelme elvileg az államkincstárt illeti, melyből a rabok ellátatnak. Azonban a munkakedv ébresztésére, s főleg abból a célból, hogy kiszabadulásuk után egészen ellátás nélkül ne maradjanak, — a mi csak a visszaesések különben is sajnos számát szaporítaná — munkájok után arányos pénzbeli jutalmat kapnak, s e tekintetben 3 osztályba vannak sorozva. — Az első osztályba sorozvák azok, kik valamely kézműben már annyira jártasak, hogy önállóan jó és hibátlan munkát képesek előállítani, de e felett még kitűnően jó viseletűek. — A második osztályba jönnek, kik valamely kézműben az első osztálybeliekhez hasonló képzettséggel nem bírnak ugyan, de kellő útmutatás s mellett jó magaviseletűek. — A harmadik osztályba tartoznak a többiek akkorig, míg annyi képességre tesznek szert, hogy a második osztályba tétethessenek át, feltéve, hogy jól viselik magokat; továbbá, a kik fegyelmi büntetésül a fentebbi osztályokból ide szállítatnak le; végre minden feyencz, beérkezése napjától számítva három hónapon át, még az esetben is, ha valamely munkanemet tökéletesen ért; végre minden visszaeső, beszolgáltatásától számítva félévig.

Minden feyencz az általa végzett munka tiszta jövedelméből az első osztályban $\frac{1}{3}$ részben, a másodikban $\frac{1}{6}$ részben részesül, a harmadik osztályba sorozottak jutalomhányada a segélyalap javára esik. — Az osztályozást, a munkaüzletet vezető tiszt ajánlatára, az igazgató eszközli személyes legjobb meggyőződése szerint. Addig, míg a feyenczmunkaerő bérbé volt adva, a jutalmakat a bérleti szerződések határozták meg, a mennyiben erre figyelem fordított. — A házi munkások az osztályok szerint, melyekbe sorozvák, napibért kapnak, és ugyan az első osztályban 4, a másodikban 3 krajczárt.

A feyencz szabadon bocsáttatása idejéig szabály szerint nem kapja kezébe ezen végrehajtás alá nem eshető keresményét, hanem ellenőr által vezetett könyvben minden egyes feyencz részére nyitott számlákon javára iratik s gyümölcsözőleg kezeltetik; azonban a kamatok nem a feyenczet illetik, hanem bizonyos jótékony czélokra fordíttatnak a feyenczek közös érdekében; a kárt pedig, melyet a reájok bízott munkaanyagban vagy az intézet tulajdonához tartozó tárgyakban, akár rossz akaratból, akár szeles gondatlanságból tesznek, kötelesek keresményökből megtéríteni; de a megtanulással járó kikerülhetetlen anyagrontás vagy véletlen káresélyei az intézeti iparüzleti pénztárt terhelik.

A szabály az, hogy a rabmunka jövedelme az államkincstáré, mely a rabok szükségeiről gondoskodik, de abból a raboknak is átenged egy részt; azonban a, rab ily keresményéről büntetésének ideje alatt rendszerint nem rendelkezhetik. Azonban mégis kivételesen a jóviseletűeknek különös kedvezményüi megengedhető, hogy tisztességes s az intézet czéljaival megegyező czélokra, keresményök egy részéről az igazgató belátása szerint rendelkezhessenek. Ily megengedett ez élők a 36-ik §. szerint: szegény szülők, házastárs, gyermekek vagy testvérek segélyezése, jótékonyág gyakorlása, a büntetők által okozott károk megtérítése, tisztasági czikkek (szappan, kefe, fésű, fénymáz stb.) s a kézműfolytatáshoz szolgáló műszerek vagy anyag beszerzése; erkölcsnemesítő, tanulságos könyvek, író- és rajzszerkek vásárlása; levelek, bérmentesítése hónaponként egyszer, vagy nemzeti ünnepeken (p. o. szent István király, a fejedelem születése napján) némi jobb élelmi czikkek, s fél liter bor élvezése. De dohányzás, bagórágás, burnótozás, mint a tisztasággal ellenkező, szigorúan tiltva van stb. Ha a rab elhal, keresménye, a temetésre fordított összeg levonása után, szegénysorsú özvegyének, keresetre még nem képes gyermekeinek s munkára tehetetlen szülőinek adatik ki; ilyenek nemlétében pedig a segélyalap javára számoltatik el. — A kiszabadult rab pedig az őt illető pénzből kezeihez csak annyit kap, a mennyi megteendő útjára szükséges, a többi pénz leendő tartózkodási helyének posta-állomására küldetik el.

Míg a szorgalmas munkásnak ily kedvezmények enged-
 tetnek buzdításul, más részről a legszigorúbb fegyelem áll
 fenn oly irányban, hogy a kiszabott munka jól és szorgalma-
 san végeztessék. A munkatermekben az egész munkaidő alatt
 mindenki folytonosan és szorgalmasan tartozik dolgozni;
 kijelölt helyéről engedelem nélkül senki el nem távozhatik;
 szólni csak annyit szabad, a mennyi a közös munka elvégzé-
 séhez okvetetlenül megkívántatik, minden akár nyílt, akár
 titkos vagy jelek általi beszéd tiltva van; a ki a munkaanya-
 got akár rossz szándékból, akár vigyázatlanságból elrontja,
 az okozott kárt megtéríteni köteles, s ezenfelül külön meg is
 fenytetik. E célból a műhelyek és zárkák a naponkinti ren-
 des megszemlélésen kívül időnként az igazgató vagy egyik
 hivatalnok által váratlanul is megvizsgáltatnak.

Szükségtelennek tartom ez elintézett kérdést bőven fej-
 tetgetni. Az ily rendszer szüksége világszerte el van ismerve,
 s a fentebb említett új orosz törvénybe is felvéve.

A felvetett kérdésben nekem sem lehet más vélemé-
 nyem, mint mindazoké, kik a fegyintézetekben évtizedek óta
 gyűjtött tapasztalások s megfigyelt eredmények alapján min-
 den habozás nélkül kimondják,¹⁾ hogy a raboknak adott ke-
 dezmények mindig feltétel alatt, hogy kielégítő maga-
 viseletűek, nemcsak megengedhetők, hanem ajánlandók is a
 kellő fegyelem s a rabok czélszerű nevelése érdekében, hogy
 tehát ily kedvezmények adására a fegyintézetek igazgatói fel-
 hatalmazással látandók el. — Azonban oly kedvezményeket,
 melyek a büntetés hatását túlságosan gyengítenék, s a sza-
 badságvesztésre és annak következményeire ítélt rab fenyíté-
 sét egyszerű szabadságnélkülözésre változtatnák, s melyek a
 szükséges fegyelemmel meg nem férnek, továbbá olyanokat is,
 melyek a helyett, hogy üdvös hatást gyakorolnának, a többi
 rabok kedélyét elkeserítik, s jellemökre ingerlő, irigységre,
 féltékenységre s egyéb rossz indulatokra lázító hatással lehet-
 nek, okvetetlenül mellőzni kell.

Ily kedvezmények lennének p. o.: ételben s italban oly

¹⁾ Lásd J. Cli. Kuhne, Bulletin de la Commission pénitentiaire
 Internationale nro 10. Janvier, 1884.

élvezetek megengedése, melyeket az intézeti orvos nem tart szükségeseknek, oly ingyenczkedés, mely a rabtársak irigységét gerjesztené fel. Az állani oly élelmezési rendszert fogad el s foganatosít büntető intézeteiben, mely megfelel annak a czélnek, hogy a rabok egészségének s erejének normális állapota fentartassék; mind az, a mi e czél korlátain túl megy, meggyengíti a büntetést s elfelejteti a rabbal szenvedő helyzetét, melyet a büntető bíró Ítélete reá kimért. A magánzárkákban ilynemű kedvezés még előbb engedhető meg, mint ott, hol sok rab lakik s étkezik együtt. A rabtársak jelenlétében elköltött jobb étel s ital ezeknek irigységét ébreszti fel, a miből béke-zavaró, botrányos jelenetek fejlődhetnek; ezért ily kedvezményt még az intézeti orvos engedélye folytán se kellene megadni, mert az irigység s féltékenység rút érzelmei, melyek ekkép felizgattatnak, nagy mértékben ártalmasok az intézeti fegyelemre nézve, s az intézeti igazgatók tapasztalása szerint e mozzanat sokkal jelentékenyebb fontossággal bír, mint elhinné az, a ki nem szem- és fültanúja ily jeleneteknek. Hasonló tekintet alá jő a jobb minőségű ételekkel a puhább, kényelmesebb ágy, a szabályzat által megengedettnél díszesebb, kényelmesebb öltözet, sőt még a fehér ruhanemű gyakoribb változtatása is, mert mindez a szabad ember komfortjához tartozik, melyhez a rabnak nem lehet igénye, bárha e tárgyakat ingyen juttatnák is neki a szülők, rokonok vagy más jótékony emberek. Nem lehet megengedni, hogy a rab oly könyveket szerezzen, melyek czélja pusztán időtöltés, unaloműzés vagy az élénkebb olvasási kedv kielégítése, mint például: a képzeletre izgatva ható, az érzékeket felrázó regények s költemények, melyek czélszerű oktatás s erkölcsi nevelés előnyeivel nem kínálkoznak; ily kedvezmény bizonynyal nagyon enyhítené a büntetést, szelidítené annak kellő szigorát, s egyszersmind akadályozná, hogy;iz élet komoly és erkölcsi oldalára irányoztassék a rab szelleme, s lelkében üdvös megfontolások s elhatározások érlelődjenek. Az olvasásra megszerzett könyvek ily szempontból való átvizsgálása s ellenőrzése sok időt venne igénybe, melylyel a különben is nagyon elfoglalt igazgatóság nem rendelkezik, úgy, hogy erre külön hivatalnokot kellene tartani. Legjobb tehát csak annál maradni, hogy a rabok az

intézeti könyvtárban lévő, már előre megválogatott, épületes és tanulságos olvasmányokat kapják kezeikbe. — A dohány élvezetét, mint az egészségnek rendszerint ártalmast s a tisztaság tekintetében sem czélszerűt, csak oly esetben lehet megengedni, ha azt az orvos gyógyszerül ajánlaná, s azon olykor előforduló esetekben, midőn a dohányzás eltiltása az ahhoz szokott embert beteggé tenné. Vannak ugyanis esetek, hogy a szenvedélyesen űzött dohányzás eltiltása öngyilkosságra is vezetett. Az éneklő madarak, e kedves kis pajtások, beszerzése s tartása, melyek a magányba zárt rab öröme s mulatságára ártatlan és felderítő társaságot nyújtanak, külön zárkában lévő rab részére nagy jótéteményt képvisel, s kiválóan jóviseletű fegyenczeknek megengedhető, de közösségben élő raboknak eltiltandó, mert a zajos kis zenészek a többi rabot zavarhatnák olvasásuk, tanulásuk, levélírás s csendes elmélkedés közben, mihez ezeknek joguk van, s a mi reájok nézve üdvösebb, mint a madarak csicsergése. Szerepet játszik még a kedvezmények során a szakáll-bajuszviselés is, melyre némely rab, kinek egykor szép szakálla volt, — melyet a fegyházba szállíttatása után leborotváltak — igen sokat tart. Sokan a férfiúi méltóság jelének tartják azt, s a büntetésidő vége felé az igazgatók el vannak árasztva erre vonatkozó kérelmekkel, mert a rabok, főleg, kik szabad lábon szakállt viseltek, a szakáll- s bajuszviselést a rehabilitáció küljelének tekintik. Ez is ama kedvezmények közé tartozik, melyek megadása nincs indokolva, s ellenkezik az említett vezérelvekkel.

Minden itt említett rendkívüli kedvezmények nem volnának jó hatással a fegyelemre, bizonyos arisztokracziát teremtenének a büntető intézetben, hol egyenlőségnek kell uralkodni, s oda vezethetnének, hogy rossz szenvedélyek fejlődjenek ki a rabok közt, s egyesek épen a martyrság monomániájába esenek, a mi nem példanélküli.

Szemközt ily meg nem engedhető kedvezményekkel, nincs ok meg nem engedni a munkás és jó magaviseletű rabnak, hogy vehessen magának munkakeresményének rendelkezésére bocsátott részéből a tisztaságot előmozdító szerket, az oktatáshoz szükséges tárgyakat, melyek p. o. az általa gyakorlott iparágra vonatkoznak, nyelvtant, szótárt, föld-

abroszt, matematikai eszközöket, földrajzi s történelmi, különösen a hazai történetre vonatkozó munkákat, melyek megválasztását azonban az igazgatóság ellenőrzi; apró ajándéktárgyakat: szülők, rokonok, gyermekek, jó barátok számára ünnepi alkalmakkal, karácsony vagy új év napján, névnapra és születésnapra, hogy hozzátartozóik képeit, fotográfiáit magánál tarthassa; hogy czellájában egy-két növényt, virágot ápolhasson stb. Nemcsak megengedhető, de előmozdítandó az a nemes szándék, hogy az általa sértett, károsított feleket, a mennyire tőle telik, kármentesítse, s az által lelkiismerete szavát teljesítve, magának benső megnyugvást szerezzen, vagy hogy a szülőföldét, helységét ért természeti csapások, tűz, árvíz, jégeső által okozott károk enyhítéséhez járuljon.

A megengedett kedvezmények során fontos szerepet játszik a zene- s énektanulás, a betanult zene és dal élvezetének engedélye, melynek üdvös, a kedélyt szelidítő hatását más alkalommal bővebben kiemeltem. Sok példát említhetnék, a fegyház igazgatóságok adatai nyomán, hogy ily kedvezmények a legjobb befolyást gyakorolták a rabok erkölcsi nevelésére.

Ha elismerjük a munka jótékony hatását, ha meggyőződünk, hogy az a testi s erkölcsi élet legfőbb eleme, a természet első törvénye, hogy a test tevékenységével karöltve jár az összes értelmi s erkölcsi tehetségek arányos fejlődése; hogy az folytonosan magasabbra emeli az ember értelmi s erkölcsi színvonalat, míg ellenben a hanyélés, a gyáva tétlenség elerkölcstelenedésre s bűnre vezet, hogy a munka gazdasági, egészségi és eszthetikai tekintetben is egyaránt legfontosabb tényező: ebből természetesen foly, hogy a rabok munkakedvét minden czélszerű és lehető eszközökkel buzdítani s előmozdítani a legfőbb feladat. Meg kell értetni a rabokkal, hogy a munkát ne tekintsék büntetésnek, hanem jótéteménynek és kedvezésnek; hogy nemcsak a társadalom, hanem saját magok érdekében is áll, hogy hasznos munkára szoríttassanak, hogy e kötelességeket teljesítve, csak azt teszik, a mit a szabad társadalom minden tagja is tesz. »Felfogva a solidaritást, — úgymond Kühne — mely fennáll közte és a társadalom

közt, s alkalmazkodva az erkölcsi törvényhez, rabmunkáját a szabad munka színvonalára emelheti.«

E cél előmozdító eszközei közé tartoznak az említett kedvezmények, a rabok részletetése munkájok keresményében, s az engedély, hogy e keresmény egy részét már rabságuk alatt egy vagy más helyes, és a céllal nem ellenkező módon élvezhessék. A rabmunka összes eredményéhez az állam tart ugyan méltó jogot, mely a rabot ellátja, ruházza, ételmezi, neveli, oktatja, beteg korában ápolgatja s az igazságszolgáltatás roppant költségeit viseli. A rab szükségképen szolgaság állapotában van, s nem bír joggal munkája béréhez. De mióta az állam a rabok erkölcsi javítását is felvette a büntetés azok közé, azon kénytelenségbe jutott, hogy átengedje azok részére a, munka keresményének bizonyos hányadát. A társadalmi viszonyok s feltételek jelen állásában az az általános meggyőződés, hogy a jutalmat nem lehet elválasztani a munkától, s az, a ki nincs oly helyzetben, hogy azt követelhesse a munkaadótól, ennek bőkezűségétől s igazságérzetétől várja érdemlett jutalmát. A munkabért mindenki a munka természetes gyümölcsének tekinti, nemcsak mint a teljesített kötelesség erkölcsi jutalmát, hanem mint anyagi egyenértékét. Természetes, hogy a raboknál is ily eszméirány uralkodik. Náluk a lét feltételei nem függenek a munkabértől, mint a szabad munkásnál. De bármi csekély legyen is a, részletetés, melyet a rab a munka nyereségéből kap (p. o. naponként 3 — 0 kr.), munkájának e jutalmazása által mégis meggyőződik, hogy »a munka nem hiábavaló, hogy a szorgalmas és ügyes munka hasznot hoz, s még a rabságban is megtalálja érdemlett díját. Gondolkodni kezd és kiszámítja, hogy ha a rabságban őt, tíz vagy legfeljebb húsz százalékát kapja munkája eredményének, szabad lábon élve, az egészet kaphatná s élvezhetné. Meggyőződik, hogy ha szabad korában oly buzgalommal teljesítette volna a munkát, mint itt a rabságban, most nem lenne e szomorú falak között, s nem fosztatott volna meg szabadságától. — Ki nem látja át, hogy ily eszmélet, ily magabaszállás a legüdvösebb erkölcsi nyereség, s a javulást nagy mértékben előmozdítja.

Nem akarok a rabok keresetéről a különféle büntető

intézetekből vett statisztikai adatok nyomán részletes kimutatást adni: csak például említem, hogy a legújabb megnyitott szegedi kerületi börtönben, Török Kálmán igazgató ilr Emlékirata szerint, 1885 folytán a rabok közül legtöbb keresete volt egy gépészlakatosnak, és ugyan 18 frt 48 kr., s egy szabónak 17 frt 52 kr. — Az illavai fegyházban 1883-ban volt egy kovács, ki 57 frton felül keresett egy éven át, s voltak többen, kik 40—50 frtnyi összeget kaptak a munkakeresmény őket illető hányada czimén, s minthogy itt a rabkereset a munkadíj egy ötödét teszi ki, látszik, hogy volt oly rab, ki egy évben 200 frtot is meghaladó értékű rabmunkát végezett. Ily szorgalom mellett jelentékeny összegecske marad a rab javára részint majdani kiszabadulása esetére, részint a már letartóztatása alatt engedett többféle ártatlan élvezetekre.

Az előadottakban körülbelől, ha nem is kimerítőleg, benfoglaltatik mind az, a mi a rabmunka fontos és érdekes kérdésében figyelmünket érdemli. Bezárom tehát előadásomat, oly óhajtság kifejezése mellett, hogy isten áldása legyen a hazai kormánynak ide vonatkozó, folyton előre haladó munkáságán, a római congressus emléklapjairól vett egyik jeligével: *»Ex improbis consilio et labore probos efficere, munus et opu.s.«* Büntetés javítás nélkül, fa gyümölcs nélkül, de e gyümölcs sohasem fog megérni, ha felebaráti szeretet melege nem táplálja. A századunkban e téren valósított nagyszerű haladás után is még sok teendő van hátra, s a tudomány nem mondta ki utolsó szavát; de ama férfiak nevei, kik értelmöket s gondjaikat e nagy feladat megoldására szentelik, egykor az emberiség jóltevői közt fognak tündökölni. Mert Hye-Glunek báró, volt bécsi igazságügyminiszter s aztán az osztrák börtönök főfelügyelőjének szavai szerint: a büntető intézetek egészséges szervezése s értelmes vezetése, természetszerű hatásaiban, az emberiség legnagyobb áldásainak egyikévé lesz. E kérdések szerencsés megoldása főképen attól függ, hogy a büntető intézetek előljárói s vezetői teljes és minden oldalú humanitást fejtsenek ki, s vajha ama régi és általános tapasztalás által

bizonyított igazság, hogy minden embernek, s még a legdurvább s elvetemültebb gonosztevőnek is lelke mélyén van elrejtve oly szunnyadó érzelem, melyet tapintatosan nemesebb irányra lehet ébreszteni, folyvást minden erre hivatott közeg szemei előtt lebegne, és szívéből egyes visszataszító és elkedvetlenítő ellentapasztalások által ki ne irtatnék. E pontot minden egyes rabnál felkeresni s megeleveníteni az a szent, az az eszményi feladat, melyre e közegeknek a helyes munkafelosztás, oktatás és javítás elvei szerint törekedniük kell. Ha ezt állhatosan s ernyedetlenül teljesítik: a nagy cél, ha nem teljesen és egészen is — mint ez az eszményi törekvéseknél mindig így van, — de legalább megközelítőleg el lesz érhető az elbukott embernek nagy részénél, az egész emberi társadalom üdvére!

A

A JOG- ÉS ÁLLAMBÖLCÉSÉSZET

FELADATAI,

(SZÉKFOGLALÓ)

DR PULSZKY ÁGOST

LEVELEZŐ TAGTÓL.

(Olvastatott a M. T. Akadémia II. osztályának 1888. febr. 6-iki ülésén).

BUDAPEST. 1888.

KIADJA A M. TUD. AKADÉMIA.

A jog- és állambölcsészet feladatai.

Az elismerés, melyre a tisztelt tudományos Akadémia a társadalmi elméletek kifejtése körül való szerény igyekezeteimet levelező-tagga megválasztásom által érdemesíteni kegyes volt, kötelességemmé teszi, hogy szabályainak megfelelőleg székemet e téren forgó tudományos értekezéssel foglaljam el. Szabadjon ez alkalmat arra használnom, hogy a keretre utaljak, mely meggyőződésem szerint a jog- és állambölcsészet jelen színvonalán sikeres művelése föltételeit tartalmazza, s azon kérdések megvilágítására törekedhessem, melyek megoldása képezi e tudomány további fejlesztésének közvetlen célját.

Minden erkölcsi vagy társadalmi tudomány közös jellegét, melyben a jog- és állambölcsészet is részes, képezi az, hogy tanai kölcsönhatásban állanak a gyakorlati élet összes feladataival. A tudományos igazság felismerésére a közönségek életének törvényeit illetőleg többnyire még szerencsés alkalmazásának reménye, a közösségi szervezet valamely irányban való tökéletesítésének vágya is szokott vezetni; a társadalmi tudományok nem emelkedtek eddigelé a biztosság s teljesség azon fokára, a melyen az elmélet a tapasztalatot teljesen megelőzni, az elvontan kifejezett törvény következményeinek kiszámítása a jelenségeket előre megmagyarázni, a tudományos belátás az alkalmazás lehetőségeit túlszárnyalni képes volna, s a melyen e tudományok így nagyobb mértékben szolgálhatnának a tudás tiszta vágyának, mint a gyakorlati felhasználás igényeinek kielégítésére; ellenkezőleg, e téren gyakran megtörténik még, hogy az élet alakulataiban, öntudatlan, vagy csak sejtelemszerű tevékenységben korábban

következik be valamely tan érvényesülése, mint a hogy elvont kifejezése vagy tüzetes bizonyítása sikerül. Innen származik, hogy a jog- és állambölcészlet fejlődésének minden egyes szakában bonyolultaknak, s nagy részben folyton azonosaknak látszanak a feladatok, melyeknek megoldását megkísérti, azokkal, melyekkel már régebbi korban megkiizdött; elanynyira, hogy gyakorta kérdésesnek látszott még az is, váljon e tudomány terén egyáltalán lehetséges-e a haladás: innen a kétely az elméletek jogosultsága iránt az emberi együttlét feltételeire nézve, valahányszor a társadalmi viszonyok új körben vagy új körülmények közötti szervezésénél az előző alkatokból levont tanok alig bizonyultak sikeresen alkalmazhatóknak; innen az, hogy a jog- és állambölcészlet rendszerei nem egymásból fejlődtek főleg, történeti egymásutánban, hanem inkább a közvetlenül előzőktől függetlenül mutatkoznak, alkotásuk idejének s helyének tényleges erkölcsi s politikai körülményei s az ezekből keletkezett világnézletek szerint.

Mindazonáltal, ha szigorúan különválasztani törekszünk a jog- és állambölcészlet történeti rendszereinek tisztán elméleti elemeit azoktól, a melyeknek valamely létező vagy tervezett állapot igazolása, conservatív vagy reformáló államférfiúi eljárás indokolása, úgyszólván politikai felfogás védelme a tulajdonképeni lényege, meggyőződhetünk arról, hogy a folytonosság elve az emberi elme e téren való működésére is irányadó, hogy a jogi és politikai kérdésekről való gondolkodásnak nemcsak anyaga, hanem eredményei is korról-korra bővültek s gyarapodtak, s hogy a jog- és állambölcészletnek is vannak megoldott kérdései, tisztázott elvei, a melyekre bizonyon hivatkozhatni, s a melyeknek csak táguló jelentőségét, de nem kétségtelen igazságát kell újra megállapítani, valahányszor ismeretlen összetételekben és alkalmazással még megfejteden feladatok magyarázatára igénybe veendőek. A társadalmi szervezkedésre vonatkozó elméletek épen oly kevésbé forognak körben, mint a polgárosuló emberiség arra irányuló gyakorlati törekvései: s ha látszólag a különböző korszakokban ugyanazon kérdések ismétlődnek, ennek oka csupán abban rejlik, hogy, mihelyt a régebben hatást gyakorolt vagy

felismert tényezőkhöz habár csak egyetlen új is járul, mindannyinak viszonya egymáshoz képest változik, minden már megállapított eredmény módosulása a közbejött új mozzanat folytán ismételve kiszámítandó ezen. az előbbi, már felismert állapotot megzavaró körülmény figyelembe vételével, hogy a mellett gyakran azonos kifejezések alatt hosszabb idő után a fogalmak értelmezésének is más-más árnyalatai lappangnak, s hogy a régebben kielégítő megoldás gyakran sem újabban nyilvánuló nehézségekkel szemben, sem a fokozott igények mértéke szerint többé meg nem felel.

Kétségtelen ugyan, hogy ha csupán a közelmúltat szemléljük, ha az abban feltűnt számos s nagy eltérést mutató, de mégis közös világnézet s korfelfogás kerete által összekapcsolt, és sokszoros átmenetet és közvetítést eszközöző kiegyenlítő iránylat által egymással összefüggő elméletet veszszük tekintetbe, vajmi túlsúlylyal bírónak látszanak a gyakorlati alkalmazás balsikereiből fakadt kételyek azon tétélekkel szemben, a melyek kiderített igazságok gyanánt biztosan elfogadottakul kijelenthetők; s a társadalmi tudományok így folyvást csak előzetes mellékkérdésekkel látszanak foglalkozni, a melyek ideiglenes megoldásának feladata, de e közijén szakadatlan szaporodása valóban jelentékeny igazságok felderítéséig való elérkezésüket majd csaknem lehetetlennek mutatja; sőt könnyen oly színben tűnik elé a jog- és állambölcsészeti, mintha nem is követné a szorosán vett tudomány célját, a való törvényeinek kutatását, hanem folyton csak a gyakorlati élet felmerülő szükségei szempontjából s mértékében nélkülözhetlen elméleti ismeretek megszerzésére törekednék. De ha visszapillantunk a történet hosszabb szakain, -s szemünk áthatol a múltó véleményeknek a viták által felkavart porfellegein, oly korija, a melyre nézve azok már széjjel-oszlottak, tisztán kivehetők a nagy célok, a melyek elérésére e tudomány művelői igyekeztek, az eszmények, a melyeket az ismeretek terén bölcsészeti rendszerekben megvalósítani reméltek, s a melyek sorát ha összeállítjuk, azok csakugyan mint a tudományos előhatolás mértföldkövei szerepelnek. Sőt oly nagyok a változások, a melyeket e szempontból megállapíthatunk, hogy inkább az előbb említett nézettel ellenkező

szélsőség állítása látszik kevésbé kockázatottnak, s nehéz azon benyomás alól felszabadulnunk, hogy az emberek minden korban majdnem egyenlő leleményességgel bírtak ugyan igényeiknek s körülményeiknek megfelelő intézményeket létesíteni, de hogy aránytalanul megizmosodott a történeti gyorsabb fejlődés szakáiban a tehetségük a tekintetben, hogy magoknak indokaikról s céljaikról számot adjanak. A naponként szaporodó s váratlanul meglepő archaeologiai felfedezések, a gortynai feliratban s a babyloniai szerződésekből például, oly jogviszonyokat s megoldásokat tárnak elénk régi s ősi korból, bár magas műveltségű körökből, melyeket a tudomány eddig csakis a római jogászok lángész vagy tapintat termékeinek tartott; de viszont annál határozottabban kitűnik e mellett, mi ritka fokú polgárosodás eredménye a képesség magasabbrendű általánosításra, elvont eszmék alkotására, s még inkább arra, hogy az elvont eszmék azután ne mint föltétien önálló igazságok, hanem mint pusztán képletes eszközök kezeltessekként, hogy bármikor helyettesíthetők legyenek a gondolkodásban az összes jelenségek azon tömegeivel, a melyeket valójában képviselni hivatvák, de a melyeket, mint a képviselők a képviselteteket általában, tényleg használatuk közben gyakran elfeledtetnek s elfödnek.

S csakugyan, bármennyire gyarapodjanak ismereteink s változzék felfogásunk az események történetét, sőt az emberi képzelet alkotásait illetőleg, a bölcséleti munkálkodás története nem változott lényeges vonásaiban. A művészet, a költészet, a mythos termése sokkal gazdagabbnak, ősbibnek s általánosabbnak, népről népre, emberfajról emberfajra visszavezetetőnek bizonyulhat; a gondolkodás azon szabatos keretben s azon megkötött alakzatokban, a melyektől csak az igazság után való törekvés rovására távozhatik, mégis mint első sorban egyedül a görög elme s műveltség dicső kiváltsága jelenkezik. A tudomány fájának gyökerei bármi mélységből eredjenek s bármennyire legyenek szerteágazók, sudara csakis görög talajon egyenesedett s emelkedett ki; az elméleti feladatok sorozata minden téren a görög bölcsek megállapította kérdésekkel s megoldásokkal kezdődik.

A közösségi eszmék s intézmények tudománya tehát

szintén csak az eszményítés azon első kísérleteiig vezethető vissza, a melyek emlékét a görög irodalom fentartotta. Gyakorlati politikai tervek s javaslatok, nem ritkán lángeszűek s rendkívüli szervezési ihletűek, sokkal ősbibb időktől fogva, kezdetlegesebb műveltségi szakból felmerültek, s különböző elakban megőrizve fenmaradtak; tapasztalati megjegyzések, jelmondatok, életbölcselemi kijelentések, egyes érvelések s nézetserék politikai rendszabályokról előfordulnak elvélve majd mindenütt, a mióta él az emberiség emlékezete; de ha a jog- és állambölcészet jövő feladatainak megállapítása czéljából az lítra akarunk hátratekinteni, a melyen már eddig elhaladt, a Plató s Aristoteles idézte elméleteken túl nincs okunk hatolni.

Ez elméleteket egyenként vázolni, módosulásuk s átmeneteik lélektani mozzanatait fürkészeni, a gondolatok azon folyamatait kutatni, a melyek egymásból szükségszerűen fejlődtek, s azt kimutatni, mennyiben s hogyan képezték előmintáit a későbbi bölcészet összes irányainak, másrészt az egyes tételeket, felosztásokat, meghatározásokat, sőt rendszeres következtetési meneteket felsorolni, a melyeket a tudomány leltárába önálló becsű kincsekül átszolgáltattak, a társadalmi tudományok kimerítő történetére tartozik; ez alkalommal csupán lényeges jelentőségök az emberiség gondolkozására nézve, úgyszólván központi eszméjük, érinti érdeklődésünk körét. S ez a görögöknél a jogos általános eszméjének, az eszményi igazság felfogása lehetőségének megállapítása volt, szemben a törvényessel, tételessel, a czélszerűvel és közvetlenül hasznossal. Az elvont, közös, egyetemes, ember feletti, s mégis minden embert átható s illető, a természet folytán és szerint való helyes, igaz, jó, igazság és jog fogalmi így mint fáradságos és bosszú munka eredményei jelenkeznek, a mely közben meg kellett szokni nemcsak az elvont szemléletét, hanem az általános különféle nemeinek megkülönböztetését is; ismételni azon nehéz tapasztalatot, a melyet az emberiség a nyelv első kifejlése közben eszközölt, a mikor az együttes, a benyomásokban összetorlódo ellentéteket tanulta először szétválasztani s egymással szembehelyezni. Innen az, hogy a jog és igazság sorban azonosított minden elvont fogalom-

mai, hogy sajátos értelme csak az általános eszmék összes dialektikus változásai s összetételei nyomán bontakozott ki, hogy Pythagorástól s a sophistáktól a stoikusokig lényegileg majd mint szám, majd mint erő, majd mint mérték, majd mint a célirányos, majd mint az összhang, majd mint a jóság s szépség elve, majd mint az arányos és a közepes lett meghatározva, míg végre a föltétien személyesítve lett minden eszményt egyesítő s mindnyája fölött uralkodó isteninek s istennek, s a jog mint értelmén s ösztönön átömlő nyilvánulása, rendje, szabálya sugárzott ki, egységben minden más eszmei előmintával az egyetemes világiélektben, mint a minden oldalú eszmény egyik mozzanata, a mely tulajdonképen csak tiineményileg megkülönböztethető a többitől, de valójában maga az összeség és saját magában való visszatükröződése: a természet, a szellem és az istenség. A görög bölcsészet előtt is isteni származásúnak tartott a jog, de csakis mint szokásos és tételes; a görög elme nagy műve e téren nem az, hogy a természetjog az isteni akarattal, értelemmel vagy lényeggel azonosított, de az, hogy párhuzamosan, bár nem mindig kapcsolatosan az istenségnek magának is fogalmával, egyetemesnek, közösnek, végleges és feltétlen eszménynek, s azzal szemben minden tételes, pusztán hasznos, egyszerűen czélszerű, merőben szokásos, mellékesnek s közönyösnek lett felfogva.

A római gondolkozók egy fokkal magasabbra emelkedtek. Az igazság, az örök, teljes, a meggyőződésnek megfelelő méltányos és jó jog nem csak mint eszmény, hanem mint megvalósítandó, legalább megközelítendő, sőt részben bizonyos tökéletlenség mellett megvalósított s megközelített eszmény lebegett szemek előtt. A világalalom s birodalom, mint a természetjog-összekapcsolta emberiség kerete, az egyetemes római béke, mint a jogszervezte emberiség biztosságának állapota, nem ábrándok, nem utópiák, hanem megtestesíthető, létesíthető fogalmak gyanánt szerepeltek. »Oly államszervezet eszméje, a melyben ugyanazon törvény szolgáljon mindenkinek, oly államé, a mely egyenlő jogokra s egyenlő szellemi szabadságra való tekintettel kormányoztassék, s oly királyi uralom eszméje, a mely mindenekfölött az alattvalók Szabadságát becsüljek«, képezte Marcus Aurelius Antoninus császári

elmélkedései benső gondját; az átlátszó s szigorú következettsége, tömör kifejezései mellett választékos alkatú világforgalmi magánjog szervezése szolgált a nagy bölcsész-jogászok igyekezteinek céljául. Világtörténelmi hivatást soha nem hirdettek öntudatosakban, mint a jus gentiumnak a jus naturale irányában való fejlesztését azon kivételes szerencséjii században, a mikor az emberek legtetemesebb tömege felett uralkodó államfők csakugyan a legtöbbek legnagyobb előnyét akarták érvényesíteni; tökéletlenül, igaz, mert csak úgy, a hogy azt magok voltak képesek értelmezni.

Sőt még ennél is fölebb jutottak. A görög műveltség s a római jellem összeolvadása a bölcséletnek mintegy átszellemülésére vezetett, s még a kedély húrjait is rezgető szárnyalásában tanát szinte benső hitet élesztő vallássá alakította át. A közösség érzete nem szorítkozott a határolt emberi társaságra; a középkor szentjeit megelőző mysticismussal felölelte az anyagi mindenségen túl még a lelkiek birodalmát is; a Áovoq, a ratio, a természetjog, a joggal itt mindig kapcsolatos kötelesség, ugyanoly értelemben köteléke a lényeknek, a természetnek s az istenségnek, egyszersmind üdvre vezetője az egyénnek, mint ezer évvel utóbb a hit; a stoikus bölcs s a keresztyén szent csak alakra nézve különbözök, gondolataikban alig. érzelmeikben épen nem. Az egyéni lélek feltétlen becse, önmagában s nemcsak a társadalom szempontjából való értéke s méltósága, a belső szabadság, a lényeges, az Isten előtti egyenlőség, a személyes felelősség, az élet minden pillanatának lehető döntő jelentősége, a gyökeres, s kellően csupán egy csapásra teljes megtérés szüksége az üdvösségre, a stoikusoknál az igazság, a keresztyéneknél a kegy által: közös vonások ellentétes külsejű világnézletekben; a tenné-> szét rendje szerint élni épen oly alázatos önmegadással járt az örök törvény s az egyetemes, nem egyéni, ész parancsa, mint a hogy az egyház tanainak követése az Isten akarata előtt. Marcus Aurelius véghetetlen szánalmát s könyörületét embertársai iránt alig egy árnyalat választja el a keresztyén felebaráti szeretettől. Igaz, már Platóból is imitt-amott majd csaknem ugyane szellemi légkör áramlata ér néha; végre is minden magasabb rendű eszmény, a feltétlenre s az

emberileg felfogható tökélyre való vonatkozásánál fogva, közel rokonságban áll egymással.

Midőn az ókori polgárosodás aláhanyatlott, a jog és az erkölcs eszméi ki voltak tehát fejtve a végtelenre, a világra, az emberiségre és az egyénre való viszonyaikban; a mi hiányzott. elméleti tekintetben is, a közbenső kapcsok és tagolatok szerves áttekintését illető részletes alkalmazásuk volt s ennek folytán saját tartalmuknak s ezzel együtt különbségeiknek elemzett átértés melletti összetétele. Hogy ez eszközöltethessék, új kiindulási pontra, új észjárásra volt szükség, a pogány bölcsélet a hagyományosból s tételesből jutott volt el az örökkévalóhoz s egyetemeshez, a mindennapitól a metaphysikához; a keresztyén gondolkozás levezetett ismét a föltétlentől és istenitől az egyszerűen észszerűköz, a theologikus mitológiától a tudományhoz.

Erre azonban az értelemnek évezrednél többnek viszonyosságain átvergődés kellett. Az ókori műveltség elenyésztevel elenyészett bölcsészetének módszere, nem tartalmi eredménye, a melyet felszitt volt magába a vallás dogmatikája. De a régi összeköttetéseikből így, kiszakított eszmék az új környező elemek szomszéd hatása alatt mintegy vegyi elválttatást szenvedtek. A mely mértékben bekövetkezett a keresztyén vallás terjedése s a kedélyekbe való mélyedése, és ezzel párhuzamosan s ezt közvetítve a pogányság művelt területeinek ismét barbárrá váltta, ugyanabban nyert fölényt s túlsúlyt az áhítatos képzelem az emberi lélek többi tulajdonságai fölött: az egyén személyisége elhalványodott a földöntúli után való sóvár vágyban; a halál után következő örök élet boldogságának esélyei felé fordult minden erély; minden remény, minden, a mit magasztosnak, a közönségesen felülemelkedőnek éreztek, minden eszmény az égi üdvösséggel, az új Jeruzsálemmel, az Isten országával lett összefűzve. Valamennyi értelmi tehetség s gyümölcsök, az elvont fogalmak és általános eszmék e szerint a fellengős hit szolgálatában tekintettek egyedül szentesítetteknek: igaz, így mint a különben kimondhatatlant s felfoghatatlant magokban rejtő edények, vagy mint az örökkévalóban s isteni világosságban részesedés eszközei önálló, emberen kívüli s természet feletti valódiság-

gal lettek felruházva; de ez által kivetköztettek az egyéni tulajdonságokkal való közösségi viszonyból; s a személyiség értéke épen úgy alá lett rendelve az isteni szándék megmagyarázhatatlan rejtélyeinek, épen csak oly kölcsönzött fényűsnek tartatott, mint ahogy bármely világi társadalom, közöség és szervezet igazolását csupán az egyházi felsőbbrendű, az örök terv megtestesítését képező uralom iránt eszközölt vagy várhatólag teljesítendő szolgálatban lelte. Az okoskodásnak, mint a kinyilatkoztatás mellékes segédszerének felfogása, és az államnak, mint az egyház közegének szerepeltetése ugyanegy világnézetnek egymással kapcsolatos mozzanatai, azéi, a mely az emberi, eredendő bűn által megromlott természetet csak isteni önfeláldozás megváltása által ismerte jóra fordíthatónak, s a mely az ókor hódító birodalmait pusztán mint a lelki hatalom teljességének előkészületeit magyarázta.

De minél csekélyebb becsben részesültek így saját mi voltuk tekintetében a világiak, s a világiak közt az észszerűek, annál könnyebben nyerhette vissza művelések függetlenségét és tulajdonképeni módszereit, a mennyiben szerényen sajátos körökre szorítkozott. A mészázó elmélkedés, a merengő töprengés, a lelkes elmerülés a tárgyban, a kétely diadalmaszkodó czáfolása, a rajongó sugallat, minden oly szellemi munka, a melyben az érzület is részes, a theologia anyagára s az avval közvetlen vonatkozásunkra maradt fentartva; az alárendelt emberi tudomány a merő taglalás, a száraz következtetés alakjaiban tárgyalatott. Minthogy pedig tartalma nagyrészt az ókor hagyományáiból volt merítve, felvilágosításúak eszközlése, a fenmaradt tételek gyűjtése, szószerinti elemzése, összehasonlítása, magyarázata által, egy szóval a jogászi casuistika módszerével érvényesítettett, a melynek példányképül a törvények jegyzetekkel, »glossa«-val, később fejtegetésekkel, »commentár«-ral kísérése szolgált; s tényleg a scholastika módszere nem egyéb, mint a törvény- és esetmagyarázat jogászi módszerének a logika, lélektan, erkölcs-tan és lénytan kérdéseire való alkalmazása. Csupán lassan emelkedtek köztiszteletre ez eljárás eredményei, a mint az emberi értelem fokozatosan inkább mert önmagára hivatkozni, míg végre hivalkodva hirdette, hogy függetlenül képes az

istenieknek is bizonyítására, s eszközeinek és gyümölcseinek a hittudományiak mellé való egyenértékű igtatását követelte; Aristotelest majd ugyanoly méltatásban részesítette, mint a Szentírást; a római jognak, az ész szavául, ugyanoly tekintélyt kölcsönzött, mint a zsinati végzeményeknek. Aquinói Tamás és Dante műveiben, a középkori eszmekörök e nagy összefoglalásaiban, talál teljes kifejezésre e felfogás; s jellemző, hogy, míg a száraz tudományé szent a peripatetikus tanok alapján a természetjogot s a világi államot, az erendendő bűn tekintetbe vételét mellőzve, a földi béke s boldogság elegendő igazoltságot nyújtó szempontjából önállóknak ismerte ugyan el, de még sem tartózkodhatott, a hibás voltak mérvében, »ratione peccati,« az egyház iránti felelős alárendeltségük hangoztatásától, addig az ihletett költő-államférfi a Kelet közvetítette platói emléktöredékekkel, s a keletkező nemzeti társadalom sejtelmével, a világbékét megteremtő igazságnak s az emberiség összes tehetségeit s így az emberiség hivatását is megvalósító egyetemes császári birodalomnak minden részben függetlenséget s a magok terén föltétlenséget tulajdonított, s ezzel kapcsolatban a jogot nem lényegnek vagy folyamánynak tekintette, hanem az emberek közötti személyes és dologi aránynak határozta meg, az arány eredetileg görög műszavát oly értelemben használva, a mely a társadalmi egyensúly viszonyainak jelentőségére utalt.

Így csillámlottak fel a jog s a társadalom újkori fogalmai, összeköttetésben a nemzeti állam ébredésével. Minthogy azonban a dolgoknak régi rendje csupán lassanként mállót! szét, azzal együtt a scholasticismus is még két századon át tengődött tova, s végképen csakis az úgy anyagi, mint lelki világuralmi álmok elsovadásával hanyatlott el. Időközben feléledt teljesen az ókor szelleme, de nem zárta ki a letiinte óta kiküzdött vívmányokat, az ríj polgárosodás nem egyedüli, hanem csupán egyik, a többi közt elhelyezkedő tényezőjévé lön. Eszméi ismét visszanyerték elismertetésüket a köztudatban, de új társítások kíséretében. A tudomány nem a niu-denség egységének megállapítására irányult többé, hanem a tünemények megismerésére szétválasztásuk útján. A természet nem tartalmazta már az összeségnek az isteni és emberi

működést is felölelő egyetemességét; szembe maradt állítva a természet fölötti istenivel, úgy szintén az emberileg létesítettek. Az eszmény nem mint jövődó terül el a tekintetek előtt; a múltban helyezkedett el a természeti állapot képzelmében, részint platói tanok feléledése, részint a paradicsomi lét biblikus hagyományának theologiai vonatkozásoktól megfosztása, részben az ókori dicsőségnek emlékezetbe idéztetése folytán. A természetjog, mint az emberiség gyermekkorának kísérője, mint azon viszonyok szabálya jelentkezett, a melyekre nézve a kezdetleges körülményekből való kibontakozás még nem történt meg, mint a tiszta, a mesterséges körülmények tömkelegében még el nem tévedt értelem meg nem zavart szava, a mely kihallatszik a versengések lármájából az áhitatos figyelő számára. Az igazság a lelkiismeret kisugárzása, a mennyiben ez eredeti tisztaságát megőrizte, az emberiség egyező közvéleményének tanúsága, ha azt helyesen értelmezni sikerül. Az emberi ész magában hordja még ez eszmemenet szerint a bizonyosságot derítő fényt; csak az előítéletek lepleit kell eltávolítani, hogy világíthasson. Egyszerűen vissza kell tehát állítani a természetet, hogy el lehessen jutni a tökéleteshez, a mely némi tekintetben tényleg fenn is maradt, csak következetesen kell hozzá ragaszkodni. Az egyén, mint ilyen, mikrokosmos, természetes tulajdonságai adottak s véglegesek, igényei helyesek s mérvadók; ezért egyenlő s szabad mindenki s nem kötelezhető egyél), mint csupán önkéntes elhatározásának mérvében.

Íme az elemek, a melyekből szervezendő volt az újkor elején a felfogások és az intézmények rendje. A szervezetek szentesítése pedig csak a meggyőződésben rejthetett; pusztán erkölcsszerűnek mutatkozott. A theologiai tekintélyt lerombolta volt a szabad kutatás. A római világbirodalomnak csak »a sírja felett üldögélő kísértete« maradt meg. A kényszer egyetemes hatalma anyagiakat s lelkieket illetőleg egyaránt megszűnt. Az államok elszigetelten, az ősjogok egyenlőteljével ellátva, függetlenül állnak egymással szemben, kötelező közösség nélkül. A megegyezés az együttlét egyedüli eszköze, az összeműködés kizárólagos módja s biztosítéka.

Ez anyagból, ez alapon történt az újjáalkotás. Grotius

ez előzményekből kiindulva, létesítette a természetjogon nyugvó, önálló, törvényhozástól ment nemzetközi jogot. Hobbes, Puffendorf, Locke és Rousseau e tételekből iparkodtak erőszaktól és törvényhozástól független állami alakulást fejtegetni. Grotius, Puffendorf, Leibnitz és Wolf e feltételezéssel részleteztek egyetemes érvényt igénylő magánjogot.

Tökéletlenül, kétségtelen; egyoldalú felfogással. S ez egyoldalúság kirívóbbá vált, a mint az elvek végkövetkezményeikig vezettek. Grotiusnál, mint minden nagy kezdeményezőnél, megvolt még az ösztön tanainak az egyetemes emberiségre vonatkoztatása iránt, az érzet, hogy a nemzeti államok rendszerének közös társadalomba egybefoglalása a végcél. Spinoza, kortársai által alig ismerve, egyáltalán félreértve, a világgal, a természet újkori értelemben vett törvényeivel összhangban igyekezett magyarázni a természetjogot. Leibnitz, Spinozáéval ellenkező hangzású műszavakkal, ugyané gondolatnak kívánt érvényt szerezni minden téren, a hol figyelmét teljesen le nem kötötte a rendszerítés és tudományos külső egyenlősítés munkája. De Hobbes, Puffendorf, Zouch, Locke, Thomasius, Wolf, Rousseau, s a magyarázók és követők számtalan serege eltekintett azon mérsékletektől, a melyek tételeik tüzetes kifejtésénél módosítólag s korlátozólag hatottak volna. A kritika egy századdal utóbb méltán reámutathatott az alapok ingatag voltára, méltán szemére lobbant-hatta ez íróknak lélektani feltevéseik felületességét, történeti ismereteik szűkét, és kevésbé szilárd voltát. Korunk már csak részben fogadja el ez egyenes ágon őseinek örökét, túlhaladta az úttörők álláspontját. Mindemellett bizonyos, hogy a bölcsészet alkalmazásában a jog- és államtudományra, valamint a tiszta bölcsészeiben általában, a tizenhetedik század a nagy alkotó korszakok közé tartozik. Mily jelentékeny volt munkásságának eredménye, kiderül, ha számba vesszük, hogy az erkölcsstan terén az encyclopaedisták és Kant, hogy a büntetőjog körül az encyclopaedisták és Beccaria száz esztendővel, hogy a közgazdaságot illetőleg Smith és Ricardo másfél századdal később voltak csupán képesek ugyanezen elveknek hasonló érvényt szerezni ahhoz, a melyre Grotius nézetei rögtön emelkedtek közzétételük után.

Az emberi nem polgárosodásának rythmusában különben a teremtő és a bíráló szakok felváltva következnek egymásra, de akként, hogy a jelentékeny elméleti alkotások rendszerint egyidejűek a gyakorlati intézmények felbomlásának koraival; a szerencsés sikerű tapasztalati alkalmazás évtizedeivel pedig az elemző megítélés vág össze az elvont gondolkodás vonatkozásaiban. Bonyodalmas alkatú és számos tényezőn alapuló műveltség körében azonban, a minő az újkoré, az időrend e tekintetben különböző az egyes, szétválasztható s egymást szövet fonalaiképen keresztező folyamatok csoportjaira nézve. Még az egyéni természetes értelem vagy érzelem bizonyosságának kétségtelenségén nyugvó tanok utolsó szava nem volt kimondva, még a természeti állapot s jog feltételein alapuló épület nem volt betetőzve, már is kelőfélben volt új világítás tényezője, a melynek idegen fényében szint változtattak az állami s erkölcsi rendet illető addigi fogalmak. Az eszmények, az intézmények külsőségei, az irodalom, az elméletek után a történet kezdett figyelemben részesülni; az alakiakkal való foglalkozás kimerültével az emberi sors tartalmi méltatására került a sor. A történet tanulmányozása pedig szükségképen kételyt támaszt mindig az oly felfogás helyességére nézve, a mely az egyén elszigetelt tekintetbe vételéből s az állam feltétlen önállóságának vélelméből indul ki. Hiszen az események kapcsolata az egyeseknek nem azonos, hanem egymáséitól elütő tulajdonságait tünteti ki kirívóbban; nem a személyiség körülményektől állítólag független belső magva, hanem az éghajlathoz, a földrajzi fekvéshez, a testi és szellemi légkörhöz, hagyományokhoz, szokáshoz, erkölshöz való idomulása az első tanúság, a melyet a múltakat kutató észlel; a viszontagságok szemlélete csakhamar arra oktat, hogy minden nyomatékos változás, jelentősebb esemény, nem merőben egyéni, hanem nagyobbára társadalmi s gyakran öntudatlan okok működéséből származik, s nem érthető meg elszigetelten, hanem csakis kapcsolatában számos előzménnyel; nyilvánvalóvá lesz a történelem magyarázatának kezdetleges kísérletei mellett is, hogy a korszellem, a közvélemény, az uralkodó eszmék nem szorítkoznak egyes nemzetek köreire, egyes országok hatáira, s hogy e szerint

létezik hatalom, a mely felette áll az államok uralkodóinak. mely akaratosságukat megtöri s tervezetéseiket parancsszavához hajlítja. Midőn tehát Vico és Montesquieu. Voltaire és Gibbon a krónikairás helyett okadatolni kezdték a történetek sorrendjét, erkölcsi példázgatás és az esetek tanúságainak kivonása helyett a birodalmak keletkezésének és süllyedésének. a népek szabadságának és szolgaságának, a polgárosodásnak és az elvadásznak kezdték törvényeit keresni, nem volt szükség arra, hogy eszmemenetöket mint a divatos elméletek bírálatát fejtsék ki, — hiszen az ellentétet eleinte magok sem látták; rövid idő lefolyása után az erkölcsi és a társadalmi tudományok anyagába általok becsepegtetett új elem oldó hatását már is érezte; és valamint hihetlenné lett mindaz, a mi a történeti bizonyítás szabályaival ellenkezett, úgy lehetlenné vált szintén oly metaphysikai magyarázattal megelégedni, a melynek szemet szűrő volt. hogy csalóka a történeti meze.

A természetjogi iskola tanai azonban sokkal mélyebben vésődtek volt a meggyőződésekre, következményeik üdvösségének hite sokkal inkább uralkodott a kedélyek felett, gyakorlati érvénvesztések esélyei sokkal több, a küzdelem hevében izzóvá vált szenvedélyt keltettek, semhogy megdönthette volna népszerű fölényöket pusztá indokolásuk helytelenségének kimutatása. Új talajról kellett csupán számukra gondoskodni, a melyből friss életnedvet merithessenek, s a melybe átültetve, dúsabb hajtásokat növelhessenek. Két mód kínálkozott erre, a melyek mindegyike lángeszű alkalmazást nyert, s a melyeken kibővített elméletek eredményei máiglan a szabadelvűség irányelvei s jelszavai maradtak. Kant, a gyakorlati észnek vagyis tiszta akaratnak saját magára, illetve az eszményi emberi cselekvőségre feltétlen törvényhozói voltát hangoztatva, az erkölcsi kötelesség kizárólagos követését a priori szükségszerűnek kijelentve, a jogot, az államot, az erkölcsi szabályt szigorú leszarmaztatással a személyiség elvére, s az egyenlőség ez alakban meg nem támadható, mert a tapasztalattól önállósított, követelményére alapítva fentartotta s részletezte. Bentham viszont, merőben gyakorlati következtetések útján, szintén az egyén igényeiből, s a nála

hasonlóképpen kifogásolhatatlan, mivel az egyenlőtlenségek s következményeik megítélésére s méltatására hivatott tekintély megállapításának lehetetlenségén sarkalló, egyenlőség-tételéből kiindulva, a legnagyobb szám legnagyobb boldogságának ismérével ugyancsak általános érvény igényével felépítő jogi, állami és erkölcsi rendszert fejtett ki. A mi a régi természetjogban becsesnek látszott: a szabadság tiszteletét, az emberi hatáskör lehető kiszélesítését, a lelkiismeret öntudatos szentesítéseit, a tehetségek fejlődése s így a haladás akadályai jogosulatlanságának hirdetését, a kiváltságok eltörlését, az intézmények észszerűségének szükségét, azt szorgosan megőrizte mind a két elmélet; s ezenkívül közös még mind a kettőben a jog és az erkölcs szabatos elhatárolása az indító szándék s a másokat érintő hatás szempontjai szerint; közös továbbá az, hogy nem szorítkoznak többé a nemzeti államra, nem ezt tekintik a képzelhető legmagasabb társadalmi alkatnak, hanem körén túl keresik az együttlét eszményi tökélyét, valamely, hol tüzetesebb taglalással vázolt, hol csak könnyedén körvonalozott világpolgári szervezetben. Kant és Bentham felfogásai e szerint a gondolkozás ellenkező sarkpontjain nyugszanak ugyan, de tulajdonképpen mégis egy, pályájokat egyesítő, közös tengely szemben álló sarkai körül forognak.

Az egyesek és az államok egyenlősítésének mámorából, valamint a világbéke és a testvériség könnyű szerrel létesítésének utópiáiból egyébiránt nemsokára kijózanították a közvéleményt a forradalmi s a napoleouikus küzdelmek keservei. Kívánatosnak, helyesnek tetszett múlhatatlanul a fellengős, türelmetlen elméletek kritikai zabolázása; jogaiba lépett ismételve a történelem. Csakis ez adhatott feleletet az önkénytelenül feltoluló kérdésre, miért s hogyan képezhette milliók ragaszkodásának tárgyát az, a mit a bölcészek képtelenségnek jelentettek ki; csakis ettől lehetett felvilágosítást várni, mikor úgyis kétes értékűvé vált az elvont okoskodás, a melyet azon természetes gyanú kísért, hogy nem bir számot adni oly érzelmekről s eszmékről, a melyek a tömegek nyugalmának, a rend háborítlanságának, talán a műveltség belterjességének is zálogául szolgálnak. A nemzeti társadalom elve gyakorlá-

tilag nem volt még kimerítve, sőt, a nyugati országok kivételével, valójában alkalmazva sem volt; csakhogy a mint túlliatoltak rajta, s kosmopolitikus jelleget öltöttek a természetjogi tanok, a melyekre régente támaszkodott, mindinkább történeti alapú követelmény gyanánt szerepelt, annál inkább, mivel rést tört a meggyőződés, hogy a nemzetiség lényegileg történeti termék, s hogy becsét komolyan csak az méltányolhatja, a ki a népiest s a múltat átérti s szeretettel felkarolja. Fellendült tehát a történeti kutatás szelleme; Bürke és Halliam, Niebuhr és Savigny, Guizot és Thierry s követőik lioszzú sorai helyesbítve feltárták úgy az eszmék, mint a tények láncolatait a múltaktól a jelenig; megszokottá tették azon felfogást, hogy a létező a létesült, csakis fejlődési szaka a régebben létezettnek; kimutatták, hogy számtalan szál fűzi össze válhatatlanul az emberi értelem, kedély és cselekvőségi világ minden mozzanatát, hogy független, feltétlen eszme, érzelem vagy elhatározás nincs és soha nem lehet; általában a történeti események és tények észszerű lehetőségének megértését közvetítették. Sőt annyira vérévé vált a történeti felfogás a tizenkilencedik század első fele nemzedéke tekintélyesebb részének, hogy még a tisztán metaphysikai dialektika, még a szellem bölcsészeié is, a mely pedig a gondolatnál egyéb létezőt nem akart ismerni, amannak műszavaival, segédszereivel s módszereivel fegyverkezett fel, s azon elvével, hogy, »a mi észszerű, az valódi«, fennen egyenértékűnek hirdette azt, hogy »a mi valódi, az észszerű.«

Lélektani igazság, hogy a megfoghatólag létesült vajmi gyakran s könnyen felcseréltetik azzal, hogy léte helyes, valamint, hogy a logikailag hibás, az indokolatlan, rossznak tűnik erkölcsileg is. Ez szolgál magyarázatul ama, bár nem szükségképeni, nem is kivétel nélküli, de mégis általános kapcsolatra, a mely a történeti iskola tanai s a conservativ irányok, valamint az elvont elmélkedés és az újítási törekvések közt észlelhető. S épen ez összekötetésnél, a kétféle nézetnek a nemzeti államra vonatkozó viszonyainál s azon tudat elterjedésénél fogva, hogy minden elv, bármely társadalmi tudományban fogadtassák el, szükségessé teszi a többinek is megfelelő módosítását, tüzetesen érvényesítve lett a két szemben

álló felfogás valamennyi téren, a melyen az emberek viszonyainak törvényei mozognak, s a kimaradhatatlan közvetítési kísérletek is megannyi általános rendszerben testesültek meg. A kantianus bölcsészettel párhuzamosan jelentkezett a Smithes a Bastiat-féle közgazdaságtan: Bentham elméleteivel rokonok a Malthus és Ricardo neveihez fűződő fejlemények; a történeti kritika szerepének megfelelnek a Saint Simon kifejtette socialistikus gazdasági nézetek; a történeti iskola tételes tanai visszhangzanak a List- és Carey-féle nemzetgazdasági rendszerekben; a történet és bölcsészet egyeztetésének törekvései a közgazdaságtanban az újabb német történeti felfogáshoz vezettek. Fichte állambölcsészeti rideg elzárkózási tervei világosan communistikus alkalmazásokban tükröződnek vissza; a Lamennais-féle ultramontán s jakobinus elemekből vegyített társadalmi felfogás kiegészítését találja a Fourier- és a Cabet-féle communismsban; a művelődés tekintetében kétségbeesett anarchikus elméletek természetszerű kísérletét képezi azon szélső nemzetgazdasági reactio, a melylyel a socialdemokratia a jövő eszményül az emberiség ama majd elfelejtett gyermekkorának intézményeit hirdeti, a melyben minél kisebb körökre szorítkozott az emberek közössége, de ezeken belül az emberi kezdeményt és szabadságot a társadalmi együttes cselekvőség teljesen elnyomta, valamint azon erkölcsi világnézet, a mely az egyéni felelősséget merőben kizárja.

Elérkeztünk szinte napjainkig; de egyszersmind a részrehajlatlan mérlegelés lehetőségének korlátáig. Saját véleményeink felől nem határozhatunk tárgyilagosan, kivált, midőn érezzük, hogy legjelentősebb érdekeinket is illetik. De ettől eltekintve, kortársaink nézetei azért sem képezhetik oly értelemben tudományos megítélés tárgyát, mint a régen múlt nemzedékekéi, mivel számba sem véve azt, mennyiben osztjuk, mennyiben ellenezzük, a feltételek, a melyek közt nyilatkozhatunk, egészen elütök. Hiányzik a szemlélet távlata; az akár kedvező, akár idegenkedő elfogultság görcsövéen át látunk a közvetlen közelből. A jelen aránytalan helyet foglal el történeti szerepéhez képest tekintetünk előtt. Apróra ismerjük ugyan keletkezését, okait; de hatását, a jövőndő alakulatait

csupán sejthetjük, nem tudjuk. Lehetetlen az utólagos igazolás, a végeleges eligazodás. Az iránylatokat tehát, a melyek között nevelkedtünk, a melyek közt választanunk kell, mikor dolgozunk, megállapíthatjuk, ismertethetjük; egyikét-másikát pártolhatjuk, terjeszthetjük; bizonyoságot tehetünk, de nem dönthetünk mellette; eskütársak vagyunk ügyében, nem bírák. Mídonn tehát a jog- és állambölcsészet mai felfogásairól szólok, csupán legszembeötlőbb tüneményeiket szándékozom vázolni, alanyi véleményt koozkrátatni; távol állok attól, hogy kétségbevonhatatlan igazság hirdetését negélyezzem.

A társadalmi tünemények jelenkori elméleteinek egyező vonása mindenekelőtt bizonyos tételeesség, vagy, ha úgy tesszik, józanság. A metaphysika elvesztette hatalmát; még azok is, a kik féltékenyen ragaszkodnak hozzá, nem támaszkodnak kijelentéseire, sőt támogatni iparkodnak azokat máshonnan merített tanokkal. Az általános eszmemenetek kételylyel találkoznak; a megmagyarázhatatlan, a teljesen ki nem fejezhető, még annyi méltatásban sem részesülnek, mint a jog-történeti iskola fénykorában, a mikor lívei elméleteik alapfogalmát, a népszellemet, némi titokzatos rejtélyességbe hurkolták, elemezhetlen eredetiségűnelc tartották, ezzel önkéntelenül is tételeik rokonságáról szolgáltatva tanúságot a természetjogi képzelmekkel. Az elvontat nem tekintjük többé egyszerűsmind föltétlennek; bizonyítékai már nem saját magában, hanem azon tényekben rejlenek, a melyekből általánosítottuk. Az ismeretek, a tudomány viszonylagosságának tana el van egyetemesen, az erkölcsi s társadalmi tudományokra nézve is fogadva; a ki feladatának hiszi, végleges elveket kijelenteni, még az is csupán alaki képletekben fogalmazza ezeket. A jogforrásokat, a jogintézményeket, a jogtételeket sem az emberfölötti jellegével, sem az eredendőség sajátjával, sem az örök s egyetemes érvény igényével fel nem ruházzuk már; az emberi viszonyok rendjét s szabályait egyedül annyiban tekintjük állandóknak s általánosoknak, a mennyiben az emberi természetben állandó s közös vonások létét megállapítjuk. Maga a természetjog fogalma anthropologikussá vált; s ha a bölcselők némelyike a régi eszmék egyszerűsége s világossága után sóvárog, kénytelen elismerni, hogy azok e minő-

ségöket nem ősi eredetüktől fogva bírják, hanem hosszas és változatos történeti viszontagságok folytán nyerték el. Az eszmény csupán megalkotója, nem minden idők s gondolkozó számára valószínűleg meg szemeinkben a tökélyt; belátjuk függőségét azon eszmemenetektől, azon érzülettől, a melyekből fakadt; tudjuk, hogy az események sorozatai s fokozatai párhuzamosak a műveltségtörténeti mozzanatokkal. Számítani megtanultunk elméletileg is az embereknek nem csak nagyban egyenlőségével, hanem egyszersmind egyes különbségeivel, a mióta tudjuk, hogy ezek nem lényegtelenek, sem nem esetlegesek, sőt hogy éppen oly mélyen gyökereznek a múltban, mint a régebben egyetemeseznek tartott tulajdonságok. A véletlen fogalma nem létezik többé a jogbölcészet számára sem. Az egyént tekintjük mi is a társadalom végső elemének, de nem mint elvont erkölcsi észlelynt, hanem mint történetileg adottat, mint a múlt nemzedékek körülményeinek, cselekvőségének, anyagi, érzelmi és értelmi alakulásának eredményét, megtestesítését, folytatását. Az államot nem tartjuk az emberi intézmények oly betetőzésének, a melyen túl s kívül közösség ne érvényesülhetne, és a mely minden érdekkört teljesen felölelhetne s kielégíthetne; elismerjük, hogy ez államnak is üres az elvont képzelet, hogy általában az emberi egyesülés módozatairól s intézményeiről szóló tanaink csak annyiban lehetnek helyesek, a mennyiben létezett, létező vagy létesíthető alakulatokra vonatkoznak, a mennyiben alapjukul szolgál az élet. Az öntudatlan, az ösztönszerű szerepét az emberi sors intézésében nem tagadjuk, de ennek is az emberi természetben s érdekekben kutatjuk forrásait. A társadalmi tudományok egy szóval nem a magaviselet mindenkor s minden körülmények között elvontan felfogott jó szabályait hnjbászszák, a melyek alkalmazása minden bajnak s tökéletlenségnek csálhatatlan gyógyszerere volna, hanem az emberi együttlét, összeműködés és fejlődés természettudományi értelemben vett törvényeit keresik.

E nagy változást, a mely ezek szerint a jog- és állambölcészet keretét, feladatait s művelési feltételeit szintén érte, két eszme kor átvitele idézte elő a társadalmi tudományokra, miután más téren való gyümölcsöző felhasználásuk

általában forrongásba hozta a kedélyeket. Az összehasonlító nyelvészet sikerei egyrészt, a természettudományok páratlan haladása másrészt szolgáltak okul s alapul úgy a bölcsészeti, valamint a történeti gondolkozási menetek új kiindulási pontokról való indítására, valamint új utón új czélok felé terelésére. Az összehasonlító eljárás tulajdonképp!! két elv alkalmazásának köszöni a dús aratást, a mely segítségével eszközöltetett: az észrevétlenül csekély módosulások felhalmozódása által keletkező nagy átalakulások elismerésének, és a fajlagos, minőségi különbségek mennyiségiekre való elemzésének, visszavezetésének. Tulajdonképen ugyanazon gondolat származéka, a mely a mennyiségtanban mint a végtelenségi számítás alapja mutatkozott, a mely a mechanika kifejtésének lehetőségét nyújtotta, s a melyet, miután a nyelvtan és mytliologia ősi rejtélyeibe elvezetett, visszakölcsozött a szellemmel foglalkozó tudományoktól az élettan, hogy a fajok eredetét magyarázhassa. A természettudományok viszont a társadalmiakra egyrészt a gazdag anyag által hatottak, a melylyel az emberi lét külső feltételeit felvilágosították, de még sokkal inkább az által, hogy megdöntötték az anyagtól függetlenül létező erők tanát, a metaphysikai elvonások e bástyáját, hogy a feltételezéseknek, mint tudatosan ideiglenes és külön czélból elfogadott igazságoknak szerepét tisztázták; hogy a folytonosság, az egyetemes összefüggés elvét nélkülözhetetlenné tették: hogy az anyag és az erő megsemmisülhetlenségét s ezzel együtt az erők egymásba átváltozhatóságát, különböző látszó tünemények lényeges egyenértékűt, s a jelenségek feltétlen törvényszerűségét, az önkényes képzetének lehetlenségét annyira meghonosították gondolkozásunkban, hogy ez igazságok logikai kényszert gyakorolnak eszmemehetiinkre, a mely alól többé fel nem szabadulhat.

Természetszerűleg nem minden bölcsész s jogász engedett egyenlő mértékben s teljesen e módszerek s elvelv befolyásának, s találkoznak jelenleg is elég nézetel, a mely a régi felfogásokból származott át. De nem szándékozom ezúttal a mai nap még elismert vagy kifejtett összes rendszereket részletesen bírálni, hanem csupán a fejlődés irányaira akarok utalni. Ezek pedig éppen az érintett gondolatkörök egyikének

vagy másikának túlnyomó követése folytán kétféle törekvésben jutnak kifejezésre; követők a fősúlyt vagy a népismeit, történeti s lélektani összehasonlításra, elemzésre és inductionra helyezik; vagy pedig a tételesnek összerendezésén, a részletes levezetések kiegészítésén, az összetesnek szabályszerű alakzatokba foglalásán, s következetes gyanánt való átértésén fáradoznak. Tagadhatatlan, hogy mind a két úton nagy előhaladás történt, de hogy mind a kettőn ingoványokba is siilyedhetni. A származtató s egybevető módszer kitágította fogalmainkat a történeti múltról a közvetlen feljegyzéseken és emlékeken túl fekvő időkre; megtanított jeleket magyarázni, elmosódott korszakok képét határozottan felfogni s kiegészíteni, egyes jogtételből intézményekre, intézményekből polgárosodási állapotokra következtetni: reászoktatott, hogy a legcsekélyebb maradványtöredéket, legaprólékosabb tényeket többre becsüljük a tetszetős feltételezésnél; saját jog- és állameszméink viszonylagosságáról, mai tartalmuktól egészen különböző, eredeti magyokról, fokozatos keletkezésükről s növekvésükről felvilágosított: előkészít a váratlan fordulatokra, a melyek minden fejlődést néha félbe látszanak szakítani, valóban pedig előmozdítanak. Szétoszlatta a képzelgéseket, mintha a kezdetlegesebb állapotok egyszerűbbek és átlátszóbbak lettek volna, mintha a közösség bensőbb lett volna ott s akkor, a hol és a mikor még nem az érdekek egyszerű latolgatásán alapult, mintha az érzelmek heve s kötelékeik szilárdsága fordított arányban állana az értelmi tehetőségek befolyásához; bebizonyította, hogy a polgárosodás látszólagos bonyodalmassága csupán onnan ered, hogy tudatára jutottak az emberek oly körülmények befolyásának, a melyek ezelőtt észrevétlenül, vagy meg nem értett módon s mérvben gyakoroltak hatást; kitüntette, hogy az emberi haladás a természet feletti uralom bővültében áll, a melyet az együttműködés szükségének, lehetőségének s alakjainak gyarapodása kísér. De annyi szolgálat mellett veszélyei sem csekélyek. Könnyen feledtetni, hogy a történeti felfogás épen oly kevésbé lehet teljesen tárgyilagos, mint a művészi alkotás; a múlt eszméi s eszményei összeállításánál sem vetkőzhetünk ki alanyiságunkból; a képhez, melyet valamely korszak másról fest,

önkéntelenül saját színeit használja. Továbbá, minthogy vizsgálódásaink eredményei természetzerűleg töredékesek, sokkal határozottabb vonásokkal vagyunk hajlandók azokat kiegészíteni, semhogy hívek maradhatnánk a valóhoz. A fő, irányadóknak látszó hullámzások figyelmünket inkább megragadják; jelentőségükön alul becsüljük gyakran a nem a felszínen tova sikló, hanem a mélyben mozgó áramlatok erejét. Bármennyi részletre terjedjen ki minden történeti elmélet, elmarad a való végtelen szövevényessége mögött; másrészt viszont az apró mozzanatok gondos mozaik szerkezetbe illesztése vajmi könnyen megtévesztheti kezünket a körvonalak általános rajzában s árnyékolásában.

Egészen másnemű előnyökkel s hátrányokkal jár azon elméletek csoportja, a melyekben a tételes megokolására s kiépítésére fordítatik leginkább gond. Itt a jogtételek hiánytalan felismerése, egymásközötti összefüggésük s következetes alkalmazhatóságuk kimutatása a cél: a létező bölcséleti átdolgozása, a mely a viszonyok útvésztojében tájékoztasson, a jövő fejlemények észszerű irányzását közvetítse, a jogintézmények gépezetéhez kulcsot szolgáltatasson. Ennek haszna szembeűnő a kellő jogrend egyenletessége, kifogástalansága s teljessége végett. Ez elméleti munkásság a codificatio nélkiilözhetlen kísérője; a hézagosságot kikerűlni, az elveket lielyesenfelfogni egyedűl úgy képesűlünk, hogy ha a belőlük vonható utolsó következtetéseket megfigyeljük, ha a logikai szerkezet erejét minden tekintetben kísérlet alá vetjük, ha az összeférhetőségeket s ellenmondásokat egyenként kimerítjük. Különösen fontos e módszerek alkalmazása azon téren, a melyen a rendezés és az alapelvekre visszavezetés feladataival nem küzdöttek meg a régibb jogelméletek; így mindenekfelett a közigazgatási jog ágazatai körül. Kárt okozhat azonban ez irányzat a jog- és állambölcsészet felfogásában, ha kizárólagoossá válik. Nemcsak mivel casuistikára vezet, azon igyekezetre, hogy előzetesen meghatározottassék az élet minden eshetősége, s így csekélységek között tévedez, figyelmen kívül hagyva, hogy a túlságosan kicsinyes épen olyan elégtelen tartalmú, mint a minő az üres a nagyon is elvont, hanem még inkább azért, mivel az egyes jogviszonyt merőben észszerű vonatkozásaiban veszi

csak tekintetbe, logikai alkatelemeinek önálló működő erőt tulajdonított, s így a régi természetjog hibájába esik, csak-hogy annak nagy, általános metaphysikai feltételezéseit számos apró, elvontnak gondolt lényeggel helyettesíti, észjogi jellegű jogbölcsestet alkotva így, tulajdonképeni bölcséleti tényezők híján.

Egyébiránt e két eszmekor kifejtése, sőt egyesítése mellett a jog- és állambölcsestet műveléséhez egyéb, hatékonyabb eszközzel is járulhatni. A mire legkevesebb gondot fordított eddig az elmélet, abból meríthet talán friss erőt. A közösség azon körei, a melyekben látszólag szabálytalanul, vagy csak önalkotta intézményekben nyilvánulnak az egyesek érintkezései, a különböző alakulatok, a melyek az egyén és az állam között foglalnak helyet, de a melyekre csak korlátozva vagy közvetetten, mellesleg előmozdítva érvényesíti kényszerét az állam, a melyekben ugyan a magánelőnyökön felülálló érdekek egyesítik a törekvéseket, de a nélkül, hogy azokat az állam a maga ózdijaival azonosaknak vallaná, ha figyelemben részesültek, ezt többnyire csak annak köszönheték, hogy az állami feladatok kiegészítésének terei gyanánt lettek kijelölve, s ma közönségesen a társadalom gyűjtőneve alatt egybefogjaltatnak. Innen fakadt azon téves nézet, hogy vagy a magánjog alapján magyarázandók tüneményeik, vagy az állami élet alsórendű folyamánai gyanánt tekintendők; s legfőlebb azon jelenségek, a melyek történeti nagy szerepet tölthettek be, mint az egyháziak, vagy az állam féltékenységét idézik fel jelenleg, mint újabban a gazdaságiak, lettek tüzetesebben tárgyalva, ekkor is azonban a nélkül, hogy a számos különmemű társadalmi tényezők egymástól elszigetelten képeztek volna a tudományos módszerű vizsgálódás anyagát. Már pedig e társadalmi körök nem egységbe tartozók, nem is másodlagos származékai akár az egyéni tevékenységnek, akár az állami életnek. A közösség bizonyos, állami szervezet tökélyére még nem emelkedett nemei s alakjai ősi jellegűek, megelőzik az egyén önállóságának, magánérdekkörének tudatát, kezdetlegesebbek bárminő főhatalom ilyenül való elismerésénél. Sőt beigazolható, hogy keblökből vált ki lassankint a magánszemélyiség, az egyéni szabadság tere, hogy továbbá

minden állami intézmény hajlékony, szinte alaktalan képződményeikből növekedhetett. Csupán módot kell találni osztályozásukra, viszonyaik, törvényeinek kiszemelésére, hogy a természetjogi feltételezések által kölcsönzöttnél sokkal meszebbh terjedő magyarázatot nyerjünk helőlök. Erre pedig alapot nyújt azon elemzésük, a mely rögtön eszközöltetvé válik, mihelyt e köröket az emberi életérdekek sorozatának megfelelőkul fogjuk fel, a melyek fokozatosan kapcsaivá válnak az emberek állandóan összemüködő csoportjainak, s egymásután, az emberi szükségletek mindenkori rendszerének megfelelőleg, túlnyomókká válnak, uralkodó s kényszerhatalom gyakorlását lehetővé tevő intézményekben megtestesülnek. E módon az általános társadalom széttagolható különbözö, a fejlődés más-más fokán álló egyes, külön életérdekeknek megfelelő társadalmakra, a melyek közül az, a melynek központi elve oly jelentőségre vergödött a polgárosodás valamely tényleges szakában, hogy irányadóvá lett, mindig egyszersmind állami jellegű, míg a többi, a mely vagy az emberiség valamely korábbi, alsóbbrendű életszükségletének felel meg s így nagyrészt már csak önkéntes közremüködést vagy csekély mérvű hatósági támogatást igényel, vagy nem alkalmas még arra, hogy önálló főczélja legyen a közösségi tevékenységnek, amannak keretében kénytelen elhelyezkedni, létfeltételeihez alkalmazkodni. így azután, ha sikerült a különbözö társadalmakat egymástól szétválasztani, mindannyinak viszontagságai csírázásuktól fogva egész végfejleményeikig követhetök, s megállapíthatók életfolyamuk törvényei, a melyeknek az állami létre való alkalmazása csak mint külön esetre szóló részletezésük mutatkozik. Az állam mindig a társadalmi együttlét egyik mindenkor szükséges alakja, a melynek anyagi tartalma korszakról korszakra változik, a szerint, hogy melyik életérdek által összefűzött különleges társadalom nyer túlsúlyt a polgárosodás fokának megfelelőleg. Minden lényeges szükséglet egybekapcsolta társadalom valamikor életfolyamának délkorában uralkodó, állami szerepet visel; ezt megelőzőleg pusztán alsórendű helyzetijén kénytelen megférni, küzdelemben a tényleg túlnyomónak igényeivel; majd, ha magasabbrendű érdek körül jegercesedett tár-

sadalomnak engedni kényszerül, ismét alárendeltségbe süllyed, csakhogy ama magasabbrendű társadalom keretében saját céljait immár teljesen biztosíthatja.

Tme sovány vázlatban az alaptételek, a melyekből a társadalmi tudományok új nézletét szerkeszthetni, s a melyek oda vezetnek, hogy az egyéni jogok s az állami alkatok és intézmények egyaránt mint azon törvények szerint képződtek magyarázhatók, a melyek a társadalmak fejlődése felett uralkodnak. Magában tévedéstől nem mentesíthet e tan sem; a társadalmak életfolyama szakaiik helyes megítélésén sarkallik, s e tekintetben csupán a lélektani s történeti anyag telhető bősége nyújthat biztosítékokat. De erre nézve minden bölcsészeti rendszer közös sorsában osztozkodik; hiszen a bölcsészet egyáltalán csak annyiban teljesíti hivatását, a mennyiben felölelni képes az emberi tapasztalat szolgáltatata összes adatokat, s így vezérfonalat nyújt arra, hogy a tényeken átvonuló törvényeket felismerhessük s egységes keretbe foglalhassuk.

EGYÉNI SZABADSÁG
ÉS
PARLAMENTARIZMUS
ANGLIÁBAN.

CONCHA GYŐZŐ

I. TAGTÓL

(S ZÉKFOGLALÓ ÉRTEKEZÉS S.;

(Olvastatott a M. T. Akadémia II. osztályának 1887. nov. 6-iki ülésén).

BUDAPEST, 1888.

KIADJA A MAGY. TUD. AKADÉMIA.

Az angol alkotmány évszázados történeti fejlődés gyümölcse lévén, az angol szuverenitás, a mennyiben korlátozott van s ez által az alattvalók szabadságát elismeri, az állam-eszmének darabonként öntudatra jutott, nem egyetemes, elvont felfogásából folyó kinyomatát viseli magán.

Az angol alattvaló szabadsága, vagy – az írott alkotmányok nyelvezetét használva – az angol alapjogok is, ebből folyólag nem a jogbölcselet-teremtette abszolút jogok, és meg lehetős csekély számúak a jogbölcseleti alapon létrejött többi európai alkotmányokéihoz viszonyítva.

Az alattvalók szabadságai az államéletnek egymásután keletkező szükségleteiből eredve, szorosan meghatározott terjedelműek és tételes alakúak, melyeknél az elv s annak megvalósítási módozatai egyszerre határozottak meg, s a mint történelmileg bizonyos tételes formában keletkeztek, épúgy fejlődésképesek, változtathatók, módosíthatók.

Másfelől a józan felfogásból kiindulva, hogy a szuverén hatalom korlátozása úgyis" csak önkorlátozás, az angol nemzet megelégedett a legszükségesebb alapjogok kiemelésével s a többi lényeges jogoknak meghatározását a szuverén hatalomra bízta. Oly jogokat, melyek, mint a francia emberjogok, elidegeníthetetlenek és elévülhetetlenek lennének, az állam előtt léteztek volna, nem ismer el sem az angol alkotmány, sem az angol jogi elmélet. A francia emberjogok az egyénből, az állam ellen vannak levezetve s az államon kívül, a fölött állóknak gondolva, Egészen másképp van ez az angoloknál. Még Blackstone is, ki pedig a múlt századi jogbölcselet hatása alatt ír: azt mondja az angol szabadságokról, hogy, bár egykorúak az angol állammal, alá vannak vetve az ingadozás és változásnak, mert megállapításuk mégis csak emberi. A gondolat,

hogyan vannak jogok, melyek felette állanak az állam szuverenitásának, idegen az angol jogi eszmekörben. Az angol csak a közületben ismeri el az egyén alapjogait, mivel azokat nem az egyénből, hanem a közületből s a nemzet közmeggyőződéséből származtatja.

Az angol alapjogok rendszere, a mint történeti fejlődésében előttünk áll, azon meggyőződés kifolyása látszik lenni, hogy jogok és alapjogok között oly lényeges különbséget tenni, a minőt a reflektív jogbölcselet s a nyomán indult alkotmányok tettek, egészen hibás, mert az alapjogok még oly pontos és messzemenő körülírása mellett is marad elég tér a szuverenitásnak, ha helyes intézményekből kifejlő nemzeti szellem nem akadályozza, zsarnokivá lenni a közönséges jogoknak oktalán, az állameszmével ellentétes rendezése által.*)

Az alapjogok elvont kijelentése továbbá igen sok alkotmányos viszály magvát rejti magában Anglia az ő történelmi nyomatékú, tételes jellegű alapjogaival a viszályok oly okát kikerülte.

De a mi legfőbb, ezen alapjogok általában, külön felsorolva nincsenek, hanem vagy az államélet alattomban értetődő vezérelveinek tekintetnek s csak mint a tudománynak a törvényekből levont következtetései fordulnak elő, vagy a menyekben tételesen formulázva vannak, meghatározott intézmények (büntető jog, bírói szervezet, peres eljárás, börtönrendszer, rendőri szervezet) részeként jelentkeznek. Jól mondja Sheldon Amos (Science of politics 175. 1.), hogy az angol az

¹⁾ Patterson (Comment, on the liberty of the subject. I. köt. 87–89. 1.) a közönséges angol észjárás tolmácsa, midőn bizonyos főelvek összeségének alkotmányos jogként való elkülönítése ellen nyilatkozva mondja, hogy ez »nagyon bizonytalan megkülönböztetés, mert a szabadság nemcsak e főelveken, hanem a jog egyéb részein ép úgy nyugszik.« »Az alkotmányos jog és egyéb jog közt nincs lényeges, hanem csak fokozati különbség.« Ugyanily szellemben szól Dicey (Introd. Lect. on the law of the Const. 220. 1.) »Nálunk a személyes szabadság nem valami különös kiváltság, hanem az ország közönséges, a bíróságok kiszolgáltatta törvényeinek folyománya. – Csakugyan az angol írók nagy része az angol alkotmányjogot, a közigazgatási, a magán, a büntető joggal tárgyalja, és pedig nem csak az angol jogtudomány technikai fejletlenségénél fogva, hanem a szuverenitás azon koncepcziója miatt, melynek kifejtése a következők feladata.

ő elidegeníthetetlen jogait és kiváltságait a 13 északamerikai gyarmat írott alkotmányaiban fogja először rendszeresen megírva olvashatni, melyekről azonban az okiratokat (title deeds) Angliában csak az intézmények útján hallgatag kifejezve vagy levéltárakban elszórva s elavult bírósági jegyzőkönyvekben fogja találni.

Az angol Magna Charta, annak különböző megerősítései a századok folyamán, az I. Károly idejéből kérés a nemzeti szabadságok (Petition of rights) tárgyában, a II. Károly korabeli törvény az elfogatási jog körülírására nézve, – Vilmos és Mária törvényei az alattvalók jogai és szabadságairól (Bill of rights) s a trónörökösödésről, valamint ennek további módosításairól (Act of settlement) mind az államélet egyes konkrét sérelmeit orvosolva mondanak ki bizonyos, e sérelmek orvoslására szükséges elveket s állítanak fel részletes szabályokat.

Blackstonenak (Gomm. on the laws of England 4. edit, Kerr. I. köt. 100. 1.) felsorolása, hogy az angol alattvalók alapjogai három fő vagy öt jogra vezethetők vissza, úgymint a személyes biztosság, a személyes szabadság és a magántulajdon jogára, az akkori (1765.) francia jogbölcselet általánosító irányának követéséből ered Blackstone Montesquieu tanait vette át s azokkal igyekezett az angol jog tömkelegébe világosságot árasztani.¹⁾

Ez alapjogok, melyeket angol származás jogának (birth right of the people of England) szoktak mondani, angol felfogás szerint a közönséges jog nevezete alatt fenmaradt s az angol-szász s más szokásokból alakult nem írott jogon alapulnak, a későbbi törvényhozás csak tanúságot tesz rólok, de nem teremti.

Ez a láthatatlan, a szervezett államhatalom által hitelesen föl nem jegyzett, csak a közmegegyezésben, bírói gyakorlatban, a régi jogászok: Grlan villa, Bracton, Fleta, Little,

*) L. De Lolme, The Constit. of England, edit. 1821. 94. 1. »Az angol jogtudósok szerint az egyéni szabadság először a tulajdon jogából áll, melynél fogva a szerencse adományait vagy saját szorgalma gyümölcseit valaki élvezheti; másodsor a személyes biztosság jogából; harmadsor a helyváltoztatási szabadságból.

ton jogkönyveiben Verböczy módjára tovább élő közönséges jog (Common law) az, melyen az angol nép alapjogai nyugszanak, mi egy újabb lényeges különbséget alkot az európai alkotmányok alapjogaihoz viszonyítva.*)

Ez az angol közönséges jog, melynek eredete, lord Hale szerint, ép oly kikutathatatlan, mint a Nílusé, és a mely Bentham szerint éppen merő költemény s a melyről, mint létezőről szólni, csalásnál nem egyéb, egy gazdaságilag kevésbé fejlett, de szabad társadalom joga, s mint ilyen, jelességei dacára nem egy irányban kegyetlen, a történelem folyamában különböző intézmények általi fentartás és biztosításra, mi több, a társadalom fejlődésével, szerkezetének bonyolultával átalakítás vagy változtatásra is szorul. Ezen a közönséges jogon alapult a rabszolgaság, a matrózprérelés, a hadi tengerészet legénységének mondhatni kötéllel fogása. A közönséges jog zárta ki az egyházból kiközösítettéket a polgári közönségből is, ez nem engedte, hogy a vádlott maga mellé védőt vegyen a bűnvádi végtárgyaláson.

Az egyszerű szerkezetű társadalmak egyoldalról nézve, több szabadságot engednek tagjaiknak, mint az előhaladottak, azért utóbbiakban természetes a vágy az elsőeknek akár történelmi hagyomány útján fentartott, akár utópisztikus szabadsága után. Így az angol történetet némelyek a parlament harcának nevezik a közönséges jog ellen, s a parlamenti törvényhozást, a mennyiben e régi jogot hatályától megfosztja: bitorlásnak; az angol közönséges jog ugyanis a nép közvetetten jogszokásaiból eredettnek, míg a parlament csak a nép átruházott hatalmát gyakorlónak tekintetik. Pedig a közönséges jog nem egy tételének megszüntetése, p. o. a fennebb említetteknek, vagy annak, hogy a király és tanácsosai határozott ok megjelölése nélkül fogathatnak el, ha az okok felfedezése által kormánytíkoknak kellene nyilvánosságra jutni, nem volt rosszabbítás, hanem javítás.

Az angol alapjogoknak a közönséges jogra visszavezetése által gondolták azokat a mindenható parlament ellen is megvédelmezhetni, s forrásuk által azt kifejezni, hogy Anglia

¹⁾ L. Austin Lect. on juris pr. 2. köt. 550-567. Paterson, Liberty of the subject I. k. 130-139. 1.)

nem akarja magát egyedül az emberi ész mesterkedésére bízni, hanem az élet önként ható tényezőinek hatalmára támaszkodik.

Azon eszmekörben, mely az angol alapjogokat a közönséges jogra vezeti vissza, végső láncszemként látjuk a tételt felállítva, hogy vannak a közönséges jognak bizonyos, a Magna chartában, az angol alattvalók jogait és szabadságait meghatározó 1688-i, valamint a Habeas Corpus törvényben egyenesen feljegyzett, és más fel nem jegyzett, de nem kevésbé fontos szabályai, melyeket a parlament sem sérthet meg. Az angol szabadság jellemző tulajdonsága, mondja Blackstone (Comment. I. 51. L), hogy a közönséges jogszokáson alapú, mely szokás bizonyosságot tesz arról, hogy az a nép önkéntes hozzájárulásával keletkezett, következésképpen azt a hatalmát a néptől nyert parlamentnek szentül és sértetlenül meg kell tartania. Sir Edward Coke, Anglia nagy tekintélyű jogásza és I. Jakab király állhatatos lelkű lord főbírája pedig akként határozta meg a közönséges jog erejét, hogy az: »korlátját képezi a parlamenti végzeményeknek s semmissé teszi azokat, ha az általános jogelvek és az ész ellen vétenek. *)

Azonban az angol közönséges jognak az írott, a király és parlament-teremtette jog (statute law) fölötti e fölénye, ámbár azt a bírósági gyakorlat is több ízben érvényesíteni iparkodott, semmiképen sem egyeztethető össze a másik alkotmányos dogmával, hogy a szuverén hatalom, t. i. a király a parlamentben mindent tehet, csak a leányból nem csinálhat fiút.

Az angol szuverén hatalom mindenhatóságának dogmája, a mint a közönséges jog elsőbbségét a parlamenti jog fölött megsemmisíti, épúgy kizárja, hogy európai értelemben vett alapjogokról szóljunk, melyek a törvényhozó hatalom rendelkezése fölött állnak, annak föltétlen korlátaikat alkotják.

Ez ellentét csak az állam természetéről alkotott angol felfogás által oldható meg.

Az állam az angol előtt nem erömű, melynek működése a szorosan kimért részeknek mesterséges egybeillesztésén s

¹⁾ L. Cox. Staatseinricht. Englands. 7. 1.

kívülről való irányzásán alanszik. nem is nuszván egvéni czélok megvalósításának eszköze. hanem természetes szervezet. mely önerővel felruházva s nem csak külső iogi meghatározások által összetartva. osztia ki a szükséglethez kénezt szervei munkáját, czéliát illetőleg pedig az egvének iava fölött álló magasabb eszmének valósága »társaság – Bürke szerint – minden ügyben. társaság minden művészetben. társaság minden erényben és minden tökélvben.« Az angol állam évezredes élete folvamán létrehozott intézménveiben. legnaevobb írőiban ilyennek tűnik fel.

A szuverén hatalom korlátlansága ép olv feltétlen követelmény. mint az állam tagiainak. a szuverén hatalom alattvalóinak sértetlensége. bizonyos iogaik szentsége a szuverénnel szemben is: az angol szabadság az állam ereiével. az egyéni jogok a köznek széleskörű hatalmával járnak egvütt. A király. a narlament hatalmának és az alattvalók iogának egyenlő értékessége egv forráshól. a köz eszméiéből eredése. régi angol jogelv. melvet bírói döntvének erősítettek meg. »A korona jogai s az alattvaló szabadságai a közönséges iog ugyanazon alanián állanak . . . monda Sir Michael Forster. Plowden pedig arra mutatott rá. hogv »a közönséges iog. mely oly sok kiváltságot ad a királvnak. nem tűri. hogv ez másokéit sértse.« Sőt Lord Mansfield egv matröz nréselési perben még tovább ment. régi alkotmánvos elvnek ielentve ki ítéletében. hogv a magánsérelmesnek el kell hallgatnia. ha máskülönben a köz vallana kárt.

Ezen. ilv általánosságában már eléggé aggasztó elv túlzott alkalmazását mutatia a sok százados egvakorlat. melv szerint az angol állam nem szavatol a hivatalnokai-okozta károkért. s csak úiabban kivételképen ismertetett el a bírói letetekért az állam szavatossága.

Az emberi élet két alapténvezőie. a köz s az egvén. ha elkülönítve szemléltetik s nem mint egv erőnek nvilvánulása. kiegyenlíthetetlen összeütközést von maga után: a hol ellenben. mint Anéliában. az állam hatalma s az egvének iogai egy törzsnek közös haitásai s az egvéni szabadság én úgy az államtól eredőnek. az állameszme által közvetettnek tekintik. mint az államhatalom korlátlansága. fölénve. ott ugvan a

visszaélések kizárva nem lesznek, a mint Angliában sem voltak, de az erkölcsi alap, a lehetőség meglesz e korlátlan hatalmat az egyéni szabadságnak kedvező módon gyakorolni; míg, a hol az államhatalom szuverenitásával az egyén szuverenitása állítatik szembe, az állam csak mint az egyénre nélkülözhetetlen rossz fogadtatik el s formai külső korlátokban vagy a nép ellenállási jogában keresik a szuverén hatalom korlátozását, ott eleve meg van rontva az államélet békéje, nyugalma.

S csakugyan az angol alapjogok nem képeznek formai korlátot a szuverén hatalomra nézve, hisz azok nagy része a szuverén hatalom kijelentéseiben, írott törvényekben foglaltatnak; a mi pedig a közönséges jog fölényét illeti, az bár nem föltétlenül, megáll a parlament mindenhatóságával szemben is, a régiségében rejlő tekintélynél, azon erőnél fogva, mely a nép szokásait a legzsarnokibb egyedúr előtt is kénytelen-kelletlen tiszteltté teszi.

A közönséges jog az angol államéletben az erkölcsi törvény jellegét ölti magára, melynek a változott viszonyok közötti minő értelme, minő alkalmazása, a szuverén hatalom lelkiismereti ügye.

A szuverén hatalom az államban a közélet legfőbb kérdéseire nézve, épúgy nem helyesen vettethetik kizárólag alája a külső jogi korlátoknak, a mint az egyes embert is végezel - jai tekintetében, nem a kényszerítő törvény, hanem a lelkiismeret vezet, azon oknál fogva, mert az állam, mint a népnek személyiséggé magasult alakja erkölcsi belső törvényekre utalt, azaz szabad kell, hogy legyen.

A szoros összefüggés, melyet az angol szuverén hatalom érdekei s az alattvalók egyéni jogai között fennállónak mondtunk, egyrészt bizonyításra szőrül, másrészt magyarázatot igényel benne az, miért nem volt ez összefüggés az egyéni szabadságra hátrányos?

Túlontúl magyaráztatott az újabb időben az állam szervezeti oldaláról az államhatalom gyakorlására nézve ez összefüggés; kimutattatott, hogy a kötelességre, melyből az önkormányzat lényegileg áll, van fektetve, illetőleg volt fektetve ez ideig az egyének politikai joga, részvétele az államhatalomban; hogy az egyének politikai jogai, különösen az önkor-

mányzatiak, minthogy gyakorlásuk közkötelesség s az egyes részéről csak az állam akarata, a törvény értelmében történhetik, az államhatalom erősödését tartalmazzák.

Eá lehetne mutatni arra a sokat mondó körülményre, hogy Európa legrégebb szabad nemzete, egyes tagját nem az uralomban részvéte oldaláról polgárnak, hanem a szuverén uralom alá rendeltsége szempontjából alattvalónak nevezi, föl lehetne említeni, hogy az esküdtszéki intézmény, a törvény alkalmazásának a polgárok kezébe tétele, az egyes esküdt egyéni véleményének elnyomásával kényszeríti az esküdtszék tagjait, hogy bármiképen egyhangú megállapodásra jussanak.

Hosszasabban fogunk utóbb foglalkozni az ethikus elvekkel, melyek a fő államszervek: király, parlament, kormány viszonyát, önállóságuk jogi körülírása mellett, a parlamentarizmusnak belső érdemesültségen nyugvó s az egész államtest összhangjából kiinduló szabályaitól teszik függővé s így a részeknek s az egésznek kölcsönös összefüggését bizonyítják. Itt azonban az államnak nem szervezeti, hanem célmegvalósító természetét vizsgálva, azt találjuk, Hogy fennáll ez összefüggés az állam s az alattvaló feladata céljai oldaláról is. Az angol állam ugyan az egyéni élet szabadságát a lehető legszélesebb körben fentartja, de csak addig, a míg gazdasági érdekekről, külső, erkölcsileg közvetlenül közömbös tényekről van szó, melyek szabadra hagyása mutatkozott eddigelé az állam céljával is legmegegyezőbbnek, mihelyest azonban az egyén átlépi a szuverén hatalom-vonta határt, büntető karja teljes súlyát érzi azonnal.

Az angol egyéni szabadság visszája a legkeményebb, kegyetlenebb büntetőjog s széles hatalomkörrel felruházott, bár nagy felelősséggel is terhelt rendőrség, ipar- és forgalom-szabadság, de az adós bebörtönzése, ha nem fizet, bár a hitelezők az 1869. törvények óta némileg korlátozva is annak alkalmaztatásában. A nemzet adómegszavazási jogával párhuzamosan haladnak a kemény törvények az adó behajtására nézve, melyek szerint 1855-ig az állami adóhátralékokat azon község lakóinak kellett megfizetni, a melyben felmerültek s melyek máig ismerik rosszakaratú adóhátralékosok bezárását.

A szellemi, az erkölcsi téren az állam nem közömbös az

egyének viselkedése, gondolkodásmódja iránt, azt saját eszméiéhez idomítani, illetőleg a mennyiben az előbbi ezzel egyez, emelni iparkodik. Sőt a szorosán gazdasági téren is az állam kereskedelmi politikájában, közgazdasági intézményeiben, a nemzetközi viszonyokban, nem ugyan kisszerű, de annál megszabható rendszabályokkal mutatja ki az állam s az egyesek feladatai közt az összefüggést. – Cromwell hajózási aktája, melyet a gazdasági szabadság apostola: Smith Adám elveivel ellentétben a legbölcsebb rendszabálynak nevezett s mely csak 1850-ben szüntettetett meg, a Tudorok és Stuartok idejébeli ipari, gyári és gyarmati rendszabályok, a különböző védvámok nevelték nagyra az angol közgazdaságot, mely ma már nagykorúvá válva, az államtól kevésbé vár értelmi támogatást, hanem csak fegyveres védelmet, melyet azonban egy állam sem nyújt, néha a nemzetközi jog és tisztesség mellőzésével is, – mint a chinai ópium-háborúban – polgárai élete, vagyona és közgazdasági érdekeinek hathatósabban, mint az egyéni szabadság hazája, Anglia.

Egyébiránt a tisztán gazdasági téren is az angol törvényhozás nézőpontja soha sincs a merő individualizmus eszmeköréből véve, ugyanaz az angol jog, mely a kisajátítást az egyéni tulajdon szentsége iránti tiszteletből csak 1845 óta s meglehetősen korlátolt mérvben ismeri, a magánosnak az állam, a fiskus ellen nem ad tulajdoni keresetet s a végrendeleti szabadság nem az egyén, hanem a család intézményének tett hódolás, mely épen az egyéni szabadság alapján, az emberi egyenjogúságon ejti a legnagyobb csorbát, megengedve, hogy az atya a család fentartása érdekében gyermekeit egyenlő osztályrészöktől megfoszthassa s vagyont azok egyikére hagyhassa. A család képzelt vagy való érdeke tartatá fenn oly soká (az 1870, 1874, 1881, 1883-i törvényekig, illetőleg a kancellári bíróság régibb, mintegy száz éves gyakorlatáig) az egyéniség teljes megvetésével a nőben, ennek vagyoni teljes önállótlanságát; sőt ma is fennáll az elv, hogy a nő, aki férje jelenlétében és beleegyezésével büntettet követ el, a gyilkosságot kivéve, nem büntethető, mert a törvény előtt csak férje akaratából cselekvőnek tekintetik.

Könnyű kimutatni, hogy a végrendelezési szabadság-

nak individualisztikus jellege csak látszat, valódi oka a földbirtoknak az uralkodó osztályok kezében megtartása vagyis az individualizmusnak egy nagyobb egész, az Angliát több századon át kormányzó társadalmi osztályok érdekében szabadra eresztése.

A bíróságoknak magánjogi perekben szertelen, a felek rendelkezését helyettesítő, mellőző hatalma van; így kiterjesztheti ítéletét egy pernek nem felebbezett részeire, bevonhat abba harmadik személyeket, úgy, hogy az angol jog egy alapos francia ismerője érthetetlennek mondja az angol bíróság hatalmát az egyesek magánjogai fölött.*)

Az egyéni jó és egyéni célok érdekközössége a közjóval sehol annyira nem tudott a köztudatba behatolni, mirít Angliában, azon hatás következtében, melyet a nemzeti gondolkodásra és érzületre az angol hűbéri rendszer gyakorolt.

E rendszer, mely tudvalevőleg a közkötelességek s a magánjogok legszorosabb kapcsolatára alapítva, a társadalmat, annak egyes tagjait a köz- és a magánjogok tekintetében mint egy. láncz szemeit foglalja össze, hosszas, a XVII. századig terjedő fennállása által Angliában igen alkalmas volt az államnak s az egyének egyéni érdekeiből alakuló társadalomnak összefoglalására, az államhatalom s az egyének jogai közt másutt támadt ellentét kikerülésére.

A hűbérrendszerben az egyénnek jutó közhatalom s annak magánjoga közt a legszorosb kapcsolat levén, a köznek és a magán-életnek elszakítása lehetetlen, a míg a rendszer alapelve a részletekben fentartatik, elfajulása megakadályoztatik.

Elfajulását megakadályozta Angliában a királyság ereje, mely a magánjogok érintetlen fentartása mellett, azoknak a közjogok rovására való fejlődését megakadályozni tudta.

Anglia oly sarkalatos intézményei, mint a főrendiház, az egyház, az egyetemek, a földbirtok joga ezen rendszer élő maradványai, s bármi legyen jövőjük, eddigelé a köz- és magán-érdekek élő egybekapcsolására szolgáltak.

³⁾ L. G-lasson. Hist, du droit et des institutions de l'Angleterre VI. k. 744. 1.

De leginkább mutatkozik a szuverenitás és az egyének céljai között a szoros összefüggés szellemi téren.

Az angol állam eddigi fennállásában nem az egyének nézeteinek összetétele, nem egyéni célok megvalósításának külső eszközeként jelentkezik, magasabb eszme valósul meg benne, melynek az egyesek szolgálnak, melyből erejüket merítik, melyben támaszukat találják.

Meddig fog e viszony fennállani, nem fog-e Anglia is a jövőben más jelleget felvenni, nem tartozik ez értekezés feladatai közé, mely Anglia jelenlegi alkotmányával foglalkozik. Anglia egész belső valója nagy forrongásban van a most folyó időben, melyet azonban kiinduló pontú venni fennálló alkotmánya jellemzésénél nem lehet.

Az angol állam a legszorosa viszonyban áll a vallással, feltétlenül őrzi a közérkölcst s egyetemei által műveli a tudományt. A vallás és tanszabadság nem található alapjogai közt.

Angliának államvallása van, különösen a reformáció óta, de az előtt is a vallás és egyház, mint a polgári közületnek szerves kiegészítő része tekintetett. A nagy megalázásra, mely az országot földnélküli János alatt a pápa részéről érte, kinek a király országát átadta, hogy hűbérként visszavegye, xAnglia számos törvénnyel felel, melyek mind a nemzeti érdekekkel megegyező állást törekszenek adni az egyháznak.

Az újabbkori angol szabadság írott okmánya, a Bill of rights, a mely sorában a nemzet jogait, ugyanabban említi a protestáns vallást. Főcéljának mondja a protestáns vallás megszilárdítását, a nemzetnek a pápaság s az abszolút hatalomtól való megmentését.¹⁾

Az 1688-i forradalom vallásos jellegét legkétségtelenebb módon az a hatás bizonyítja, melyet Írlandra gyakorolt; míg Angliára nézve a teljes alkotmányos szabadság kora kezdődik

¹⁾ Whereas the late king, James . . . did endeavour to subvert and extirpate the Protestant religion and the laws and liberties of this kingdom . . . The prince Orange whom it has pleased Almighty God to make the glorious instrument of delivering this kingdom from Popery and arbitrary power . . . in order to such an establishment, as that their religion laws and liberties might not again be in danger of being subverted . . .

vele, addig a katolikus Írlandban a szolgaság, az elnyomás páratlan rendszerét honosította meg; az angol törvény annyira ment, hogy »afféle emberek létezését, a kik ír római katolikusok lennének« egyáltalán nem ismerte.

Az angol alkotmány újabbkori alakulása s megerősödésekor nyert vallásos jellegét nem vesztette el azon törvények által, melyek a jelen század folyamában a nem anglikán vallású angol alattvalóknak emberi és állampolgári jogait elismerték; e törvények felszabadítottak egyeseket, de a britt állam maradt a mi volt, a leghatározottabb vallási színezetű közület, mely Angliában az anglikán püspöki, Skóciában a presbyteri egyházat tartja polgári szabadsága véclbástyájának.

Az angol alkotmányban mind ezek szerint ismeretlen a szuverenitásnak oly külső korlátozása, a minőt a szárazföld újabbkori alkotmányai mutatnak s a minőt a magyar alkotmány sem ismer, ha csak nem akarnók a nemzetközi szerződések által a protestánsoknak biztosított szabad vallásgyakorlatban továbbra is nem a magyar jog követelményeit, hanem a magyar jognak, illetve törvényhozásnak a nemzetközi jog által való külső korlátozását látni. Az angol szuverén hatalomról hangoztatott korlátlanág, melynél fogva az mindent tehet, a formai jog szempontjából így az angol szuverenitás ez alap jellegére nézve egészen hasonlít a magyarrhoz, s ez alapjellegben csakugyan meg van a rokonság a kettő között, melyet azonban a közös alapon felépített többi állami intézmények majd egészen elmosnak.

Így az angol törvényhozó hatalom korlátlanága fennáll azon némileg szerződéses jellegű viszonyokban is, melyek által Skóciának, Írlandnak bizonyos alapjogok biztosítottak. A törvényhozás a skót és ír uniónak feloldó feltételeként oda állított nem egy határozmányát később megváltoztatta a nélkül, hogy ezen tényei alkotmánysértésnek tekintettek volna: mert az angol felfogás szerint »állam, ahhoz való hatalom nélkül, hogy törvényei bármely részét megváltoztathassa, legnagyobb politikai képtelenség.« (Blackstone id m. I. k. 72. 1.)

De a formai jogi korlátlanág daczára a szuverén hatalom Angliában is korlátolt a nemzet erkölcsi és jogi meggyőződése szerint; a közönséges jog, a keresztény vallás s az

államnak, az egyénnek a történelem folyamában a parlament s az azon kívül ható társadalom által öntudatra hozott eszméje képezik annak belső korlátait, illetőleg alkotják cselekvésének vezérelveit.

Változtatni a közönséges jogon, vagy épen eltérni az angol szabadság írott okmányában foglalt elvektől csak a végső esetben fog a parlament; valamint, hogy forradalmi jellegű ténynek tekintetnék, ha a parlament a skót és az anglikán egyházat bolygatva, azon lényeges változtatást tenne.

A legjelesebb angol jogászok a keresztény vallást az angol közönséges jog részének, s mint ilyet, a törvényhozó hatalom korlátjának tekintik, sőt Coke szerint a keresztény vallással ellenkező törvény érvénytelen.¹⁾

Mіндеzen korlátozások azonban, melyek által az alattvalók szabadsága biztosíthatnák, u. m. a közönséges jog, a keresztény vallás, az angol szabadság írott okmányai csakis erkölcsi nyomatékkal bírnak s a király parlamentjével az alkotmány elvei szerint bármikor túlléphet e korlátokon, függesztheti, módosíthatja, megváltoztathatja ez alapjogokat.

Az európai szárazföld népeinek, papíron formailag sokkal inkább biztosítvák alapjogai, mint a britt sziget-lakóknak, mert az első alkotmányai e jogokat a törvényhozó hatalom köréből vagy egészen kiveszik, vagy pedig módosításukat, változtatásukat, különös, nehéz formásokhoz kötik: a britt alkotmány ellenben ezeket is a szuverenitás rendes szervének, / a királynak és a parlamentnek belátására bízva, s nem félj, hogy ezek hatalmukat a nemzet írott és nem írott szabadsága) ellen fordítsák.

A mint az egyén általában oda van dobva az angol szuverenitás formailag korlátlan hatalmának, azonképen abban, a mit az állam jogi és egyéb intézményei által létrehozott, azt találjuk, hogy az egyéni szabadság mellett mindennütt a közhatalom erős keze hat, hogy az egyéni életre bízott feladatok mellett a közhatalom az emberi feladatoknak, másutt,

¹⁾ L. Patterson Comment, on the liberty of the subject. I. h. 111.1. – Odgers szerint (Libel and Slander 397-400. 1.) ugyan ebből csak az következik, hogy a kereszténységnek még tisztességes, bona fide megtámadása is büntényt képez, s a gonosz szándék szükségképp vélelmezetik.

egyéniileg intézett részét is felöleli. Az angol sajtó-szabadság, s az államvallás, a szabad ipar s a szegények állami eltartása, a haderő toborzása és a matróz-préselés, az államigazgatás beavatkozásán kívül álló orvosi és gyógyszerészeti ügy s a kényszeroltás, az államhatalomnak egészben véve megtorló, represzszív iránya s az egyes ügynevezett, nem jó hírű emberektől, békességes jó magaviselet, vagy tanúktól bizonyos tárgyalási napon való megjelenés iránt megkövetelhető biztosíték-nyújtás, ^{x)} ellenkező esetben bezárás, vagy az adós előzetes bebörtönzése, ha a hitelező eskü alatt állítja, hogy az előbbi Angliát elhagyni készül s biztosítékot nem nyújt, hogy tartozását annak idejében le fogja róni: – látszólag ellentétesen állanak egymás mellett, tényleg azonban azt mutatják, hogy az angol szellem az egyéni szabadságot csak a közület eszményeinek határai között bírta s akarta megvalósítani, és hogy az állam, a közület előtte nem egyéni czélok könnyebb megvalósítására szolgáló művezet, melynek mozgóatója az egyén a maga külön érdekeivel, ellenkezőleg azon magasabb eszmény valósága, mely az egyéntől tiszteletet, engedelmességet, áldozatokat kíván, de mely egyetemességénél fogva az egyéni szabadságot is szüli.

Az angol egyéni szabadság világért sem jelenti a köznek visszaszorítását s az egyén magára hagyását. Az angol szuverén hatalom keményen nehezedik az egyénre is, s ez nem általában, hanem szorosán meghatározott körében élvezheti irigyelt szabadságát.

Az angol nemzet nagysága nem az ellentétek megsemmisítésén, hanem helyes összefoglalásán nyugszik; a mint kalmárkodó vállalkozási szelleme, ipari alkotása, vakmerő újjításai karonfogva járnak ódon szokásaival, ügyvédkedő formalizmusával, a mint protestáns vallása püspöki hierarchiájára, családi életének bensősége szigorú atyai és férji hatalomra támaszkodik, azonképen meg tudta találni a pontokat, hol az egyéni szabadság a közhatalom érdekévé válik s az erős állam az egyéniség érvényesülhetésének előfeltétele.

¹⁾ Évenként 13000 ily jövő jó magaviselet iránti biztosíték követeltik s 3000 egyén kerül fogságba a miatt, hogy azt adni nem tudja. Gneist Verw. recht I. h. 274. 1.

A mint az emberi célokat illetőleg az individualizmusnak csak a kollektívizmus magasabb kívánalmi által korlátolt érvényesülését találjuk az angol alkotmányban, azonképen hozza a parlamentarizmusnak a közület egészéből kiinduló ethikája Összhangba a szuverén nemzeti akarat szerveit, a királyt, a parlamentet, a kormányt, jóllehet azok jogi elvek egymástól elválasztvák, s önállóságuk formailag teljesen biztosítva van.

Az angol alattvaló alapjogai (birth right) külső jogi biztosítékok nélkül a parlament szuverén belátására bízvák hasonlóképen döntenek el a fő államszervek befolyásának, hatalmi súlyának kérdése, a formailag körül nem írt politikai erkölcs külső hatalom híj jávai levő areopagja által. Ez államszervek önállósága az egyéni alapjogok mása, fölötte is egy magasabb erkölcsi szabvány egyensúlyozó nyelve uralkodik, csak ennek fékező, irányzó, fensőbb erejétől mérsékelve, nem rideg elszigeteltségben áll az, fönn s a mint az egyéni alapjogoknak csak a közületi eszmények határai között van helye, azonképen csak az egész összhangjába illeszkedve érvényesülhetnek: király, parlanjent, kormány.

Egy alaperő, egy elv hat az egész angol államtestben, akár az egyeseknek a közhöz, akár a köznek, az egésznek saját főszerveihez s ezeknek egymáshoz való viszonyáról legyen szó; ez elv az állam mivoltát illetőleg megveti az államnak erőművi, külső korlátozások útján fentartását, céljait illetőleg pedig ez elvszerint az állam »társaság minden ügyben, minden erényben, minden tökélyben.«

így nyugszik közös alapon, a szabad, erkölcsi eszmények megvalósításán fáradó személyiség alapján az alattvalók egyéni magán, valamint politikai közszabadsága.

Az ember jogi önállósága által nyeri erkölcsi szabadságának, eszménye megvalósíthatásának módját; de a jog egyedül csak az egyén rideg önállóságát fejt ki, az erkölcs emeli az embert egyetemeseb, magasb színvonalra.

Az egyéni szabadság az angol előtt a tökéletes ember eszméjének egyéni megvalósíthatása, ezért határa a közületi eszmény; a politikai szabadság ugyanebből a forrásból ered; irányelve a közület szükséglete, mint a tökéletes ember létez-

hetesének egyetlen módja, helyesebben a tökéletes ember valósága.

E közös alap magyarázza meg az angol állam szervezeti oldalát, főszerveinek egymáshoz való viszonyát, politikai szabadsága legjellemzőbb termékét, parlamentarizmusát.

Nem időzhetünk az angol államszervezet részleteinél hosszabban annak kimutatására, hogy az mindenütt az egyénnek közkötelességekre alapított jogaiból van összetéve.

A politikai választói jog előfeltétele, hogy azt a választó megvesztegetés nélkül, csakis közületi szempontok szerint használja, ellenkező esetben nemcsak büntethető s jogától megfosztható, de ha a megvesztegetések általánosbakká válnak, egész kerületek zárhatók ki a politikai életből; az esküdti, a közigazgatási önkormányzati jog nemcsak hasonló korlátozásnak van alávetve, de e jog gyakorlására az illetők kényszeríthetők is; az egyesnek tanúskodás!, közvádlási, büntettek megakadályozását, büntettesek elfogatását, a közrend fentartását illető kötelmei csak eleven köztudat és kötelességérzet mellett lehetségesek s az individualizmusból nem erednek.

E rövid utalások eleget mondanak s rátérhetünk az angol állam nagyban való szervezetéré, az állami főszervek viszonyára.

Ezen viszony egyrészt jogi, a királynak, a parlamentnek, a kormánynak hatáskörét jelöli meg, s abban mindegyiknek önálló jogát biztosítják a király szentségének, a parlament kiváltságának s a miniszterek jogi felelősségének elve útján; másrészt erkölcsi, s ezen oldaláról az államhatalmak viszonya a parlamentarizmus neve alá foglaltatik.

Lehetetlen itt e viszony jogi oldalának kifejtése s czélunkra – átpillantani az angol alkotmány alapjellegén – elengedő lévén e jogi oldal nyomatékos kiemelése, forduljunk az államhatalmak erkölcsi viszonyához, a parlamentarizmus-hoz. A parlamentarizmus oda törekszik, hogy egy szellem, egy irány hasson úgy a szervezett, mint a szervezetlen államhatalomban, egy a királyban, a parlamentben, a kormányban s a választókban; a parlamentarizmus nem elégszik meg az államhatalmak összhangjának utólagos helyreállításával, előre gondoskodik, hogy az meg se zavartassék, és a nélkül, hogy az

államhatalmak, király, kormány, parlament, s ebben a felső és alsó ház önállóságát lerontaná, ez államhatalmakat a joginál magasabb erkölcsi kötelelésektől teszi függővé.

Az angol államban az állami főszervek viszonya elveszte egyoldalú jogi jellegét s teljesen ethizálva van, a jog és kötelelése elválaszthatlanul összeolvadt benne. A mai parlamentaris kormányzattal ellentétben a prerogatívásnak nevezett előbbi kormányrendszer jogi szabványai, midőn a király és parlament mint idegen, ellenséges erők állanak egymással szemben, midőn a kormány csak a király szolgája: nincsenek formailag megszüntetve; hasonlóképen fennállanak a főrendi és közrendi ház hatalmi körét kijelölő jogi szabványok, azonban a főszervek való életben folyó cselekvésének legfőbb zsinórmértékéül már nem ezek, hanem egy részleteiben körüli nem írt állami morálnak parancsai vannak elismerve.

Mennyiben van a közéletet irányzó ily elvek létrejöttére Angliában az állam és vallás közötti szoros kapcsolatnak befolyása, külön fejtegetést követelne; annyi mindenesetre áll, hogy e kapcsolat is segítette az emberi élet egészletes felfogását, kisimitotta a temporale és spirituálé, a jog és morál elméletileg jogosult ellentéteit, s az angol nemzeti szellem konkrét irányának megfelelő leg hozzájárult, hogy a mint a magánéletben nem Ítélnünk, nem cselekszünk egyoldalúan jogi vagy erkölcsi tekintetek szerint, úgy a közélet is a jog és morál összefűzött rendszere alatt álljon.

Az angol nemzet évszázadokon át államilag oly fegyelmezetté, állami főszerveinek jogi önállósága oly elismertté lett, hogy nem kell félni, ha magát életében a jog világos, részletes szabványai helyett a morálnak alanyi felfogást, méltatást engedő és kívánó iránytűjére bizza, valamint a jól sikerült családban a tagok tudják ugyan viszonyuk jogi határait, de magokat nem ezek, hanem a családi élet magasabb etikája által vezettetik.

A jog és morál ez összeolvadása azonban csak az állam szuverén életének magaslatán, a törvényhozás irányzása, a külügyek vezetése tekintetében áll fenn az államhatalmak között; mihelyt a szuverén akarat akár belügyek, akár külügyek tekintetében megszületett, az állam teljes mértékben

felveszi jogi jellegét s akarata megvalósítására hivatott alsóbbi orgánumait, a bíróságokat s a közigazgatást kívül hagyja a király, a parlament, a kormány s a választók között esetleg folyó ethikus természetű pártküzdelmeken, jogi határvonalat húz a meghozott törvény, bírói vagy közigazgatási végrehajtása s a hozandó törvény vagy a követendő külpolitika tekintetében.

Az első téren a célszerűség, az érdemesültség ethikus, az igazságszolgáltatás és közigazgatásban a meglevő szuverén akarattal való megegyezés jogi szempontja döntő.

Az államhatalmak elválasztása a maga jogi élességében megszűnt az angol államban, mióta, főképp a jelen század eleje óta közelismerésre jutott az állami ethikának azon elve, hogy a király köteles kormányát a parlament többségéből venni, hogy e kormánynak a parlament tagjának kell lenni, hogy kormányzatát úgy a törvényhozás, mint a külügyek terén a parlament többsége szellemében kell vezetnie, hogy a parlamentből vett miniszterek hozzájárulása nélkül semmiféle szuverén vagy a történelmi fejlődésnél fogva hatáskörébe tartozó egyéb nem szuverén tény sem szabad végeznie. De fennáll a hatalmak elválasztása a szuverén és nem szuverén szervek (bíróság és közigazgatás) viszonyára nézve azon sajátlan értelemben, hogy az utóbbiak működésükre nézve ki vannak véve, az előbbiek, a király, a parlament, a kormány befolyása alól s csak az írott s nem írott törvénynek alávetettek.

Midőn ekként a főállamszervek viszonyát egymáshoz mai napság főleg ethikus, a másodlagos bírói és közigazgatási szervekéit az előbbiekhez és egymáshoz joginak mondottuk, sem azt nem akarjuk ezzel állítani, hogy az előbbiekben a jogi határvonalok eltűnnek, sem azt, hogy utóbbiakban ethikus elvek nem működnek, de igen azt, hogy a fő államszervekben túlnyomó az ethikus, a másodlagosakban a jogi elem, valamint, hogy a fő és másodlagos államszerveket elkülönítő életelv főleg jogi.

Ha az állami főszervek viszonyának ezen kétféle eleme folyton szem előtt nem tartatik s figyelembe nem vétetik, hogy a kérdés, ezen elemek melyikének kell vagy szabad egy adott esetben a másik fölött uralomra jutni, csak esetről

esetre döntenek el a közlekiismeret által, az angol alkotmány érthetetlennek, logikátlanak, nevetségesnek tűnik fel s rövidlátó vagy szenvedélyes gondolkozók nem is késtek annak épen magasabb, mert az ember külső jogi megkötöttségét és morális, pusztán lelkiismeret-irányozta belső korlátlanágát egyaránt ^N méltató azon oldalát, támadásaik vagy gúnyjok eszközeként felhasználni.

Az angol politikai érvelésekben rendes fordulat, hogy valamely állami főszerv, elméletileg (jogilag) teheti ezt vagy amazt, mindamelllett életszabályul szolgál ez vagy az. így jogilag a király titkos tanácsa útján kormányoz, melynek minden tagja egyenlő joggal bír; ez az elmélet, szabály ellenben, hogy a kormányzás a titkos tanács bizottsága (cabinet) útján történik, melynek vezetője a premier; de Lord Lanclsdowne szerint semmi sem lehetne az alkotmánynyal ellenkezőbb visszaélés, mint ha valamely parlamenti végzeményben ismertetnék el valami ilyen hivatal létezése.*)

Hasonlóképp érvényben van a jogi elv, hogy a király szabad tetszése szerint választja tanácsadóit, kiket a kormányzás teendőivel meg akar bízni, szabály azonban, hogy a miniszterelnökön kívül egy miniszter kinevezésére sincs befolyása; valamint senki sem vonja kétségbe, hogy a koronának joga van minisztereit elbocsátani és hogy a parlamentnek nem áll jogában az új miniszterekre nézve mindaddig nyilatkozni míg tetteikből fölöttük Ítéletet nem hozhat; szabály azonban, hogy minden új minisztérium, mint Sir Róbert Peel az 1834-i kormányvállalásnál mondta, felelős az előbbi kormány elmozdításáért ²⁾ s hogy ennek folytán a korona joga miniszterei elbocsátására nézve az új miniszterek személyében bírálat tárgyává tétetik.

A képviselőház ősi joga a korona-kérte költségeket egészben megtagadni; szabály azonban, hogy e veszélyes jogával nem él; hasonlóképp fennáll a felső háznak formai joga az appropriáló s az adótörvényeket egészben elvetni, rendszerint azonban nem szabad ily törvényekbe avatkozni.

¹⁾ Todd. id. m. II. k. 409. 1.

²⁾ Todd. Pari. Korm. I. k. 159. 1.

Az angol alkotmányos ethika oly szabályai, mint p. o. hogy a képviselőház bizalmát elvesztett miniszterek kötelessége lemondani, hogy a király szentesítését meg nem tagadhatja a parlament-elfogadta javaslatoktól, hogy kétszer egymásután nem élhet a parlament feloszlatásának jogával, hogy a főrendi háznak, ha az alsóház megmarad álláspontja mellett, engednie kell, még világosabban ellenkeznek a vonatkozó jogi szabályokkal.

Mindazáltal nagy hiba lenne ez ellentétből akár a jogi szabályok teljes megszűnésére, akár az ellentét kiegyenlítésének lehetetlenségére következtetést vonni, mert az alkotmányos ethika szabályai nem abszolútak, nincsenek formai bevégzettséggel szabatosítva s nem zárják ki a jogi szabályok vagy egyenes vagy más úton való érvényesülését. Így a képviselőház bizalmát vesztett miniszterek kötelesek ugyan lemondani, ha a korona feloszlatáshoz folyamodni nem akar, de az egyenes bizalmatlansági szavazat esetét kivéve, mikor vették el a bizalmat, nincs feltétlenül meghatározva; a király a parlament két házának egyező határozatait szentesíteni tartozik ugyan, de van módja megakadályozni, hogy ilyenek ne keletkezzenek,¹⁾ s a mint az állami főszervek egyikének joga a másiké által egy magasabb ethikus követelmény nevében háttérbe szoríttatik, p. o. a királyé miniszterei megválasztásában, azonképen a parlament joga, a minisztereket leszávozni, azon megszorítás alatt állónak van elismerve, hogy a kormányzat vitelére alkalmasb férfiakat tud a koronának adni.

¹⁾ Az angol korona hatalma – úgymond Lord Derby – nem függ többé azon veto jogtól, melynek segítségével, elméletileg bírt jogánál fogva, Ő Felsége mindig megakadályozhatja a parlamentben keresztülment törvények érvényesülését: hanem sokkal inkább a miniszterei fölött s ezek által a törvényhozás mindkét háza fölött bírt azon befolyástól függ az, melynél fogva már előbb van alkalma akaratát érvényesíteni, mintsem midőn e javaslatok már a parlament elé terjesztve, megnyerték annak beleegyezését. (L. Todd. id. m. III. k. 41. 1.) A parlamenti kormány fölöslegessé tette a vétót, felmenti a koronát attól, hogy a parlamenttel ily egyenesen szembeszálljon, s a szentesítés a mai gyakorlatban csak azt fejezi ki, hogy a törvény formailag is kellő módon jött létre. Különbön lásd a vétójog kérdését az 1858-ki parlamentben (Todd, i. m. III. k. 44. 1.)

A jog és morál úgy össze van fonódva a legfőbb állami szervek viszonyának szabályaiban, mint az egyes polgár szavazati jogában, mely feltétlenül szabad, míg az állam közérdekében gyakoroltatik, de azonnal korlátoztatik, sőt jogi eszközökkel büntetetik, ha csupán a maga érdekében akarná használni s pénzért eladja, magát megvesztegettetni.

Az angol alkotmányos élet ezen ellentétesnek látszó szabványai az állam magasabb természetének, a pusztá jogi kapcsolatnál bensőbb és fensőbb viszonyának élő megtestesülését képezik, mert a mi fontos, nemcsak követendő, hanem követett életelvek, melyek külső kényszer nélkül, belső helyeségüknél fogva, mint az illem, mint a morál parancsai érvényesülnek.

Az állam szervezeti részében ismétlődik, a mit az állam és egyén viszonyában tapasztaltunk; a köznek fölénye az egyes fölött, a parlament mindenhatósága az alattvaló szabadságával szemben, nem semmisítik meg ezt, mivel maga e szabadság a közt lelkesítő eszménynek része, több, előfeltétele. Épígy a parlament, a választók fölénye daczára, megáll a király, a kormány, a bíróság és közigazgatás önállósága, mert e szervek mindegyike nélkülözhetetlen eszköze a nemzet akaratának; a jogi elvek ezt fejezik ki, de mivel a jog merev, hajthatatlan és mindig külső, az emberi közélet pedig alkalmazkodni, belső erkölcsi mérték után indulni tartozik, ezért nagy vívmány, ha egy nemzet bír e mesterséges, külső eszközök és elvek mellett főleg belső, szabad tekintetek szerint haladni, magát külső korlátok szüksége nélkül az erkölcs, illetőleg ennek kifejezője, a közvélemény által kormányozni.

Az angol államban el van érve, a mi a magán életben nagyobb részt óhajtás marad, hogy a jog a morál törvényeinek alávétve érvényesüljön, sőt már majdnem egyedül a politikai morál szabályozza fő szerveinek viszonyát, s ebben rejlik az angol alkotmány nagyszerűsége s gyengesége egyaránt.

A ki a jog kényszerítő eszközei nélkül teszi a helyest, a legmagasabban áll emberileg, de bizonyos, hogy a félrelépés könnyebb arra nézve, a ki előtt nem áll a lehetőség, hogy akarata gátra fog találni; a pusztán morál-kormányozta

embernek könnyebb hibázni, mint a ki mások, valamely felsőbb hatalom, a szorosán körülírt jog ellenőrzése alatt áll.

Az ethikának a jog fölé emelkedése az angol alkotmányban szintén azzal a veszéllyel jár, hogy a jogilag nem korlátozott s külsőleg legerősb állami szerv visszaélhet szabadságával s cselekedetei nem felelnek meg az állami ethika követelményeinek is.

Az angol törvényhozásnak az alsóbb osztályokra oly kedvezőtlen iránya, az állam kizsákmányolása az uralkodó párt érdekében, az embertelen elbánás az Írekkal az ethikának tartalmilag nagyon rossz alkalmazását mutatják a formailag ethikus alapon álló állami főszervek részéről, s az általok fentartott egészségtelen földbirtok-rendszer, munkásviszony, az alsóbb osztályoknak államilag elhanyagolt műveléséből eredő durvasága komoly veszélyeket teremtettek.

Ezen állami ethikának fő elve, hogy az állam összes tényei a közjóra irányuljanak, annak pedig, mi válik a köznek egy adott esetben javára, bírái az állami főszervek, s ha közöttük élesb ellentét fejlődik ki, a szervek közül az, melyben a nemzet vélekedése leginkább ki van fejezve, a képviselőház vagy mivel a képviselőház is eltérhet a nemzet véleménye és akaratától, végső esetben magok a választók.

Az állami akaratának formai eldöntése a választók által az állami főszerveknek belátására van bízva, jogilag azok nem kötelesek a képviselőház időszakonként visszatérő megújításán kívül a választókra hivatkozni, s az alkotmány képviselői jellegénél fogva rendszeren a nemzet nevében működnek, s midőn a rendszeres időszakon kívül is bekövetkezik a választókra való hivatkozás, az formailag csak képviselők választására, nem valamely konkrét alakban eldöntendő kérdésre vonatkozik.

Az angol állam-ethika szerint a nemzet akaratát leginkább a közvélemény-ellenőrző képviselőház útján dönt a fölött, mi szolgál a köznek javára, mi a közre nézve erkölcsileg helyes, miből folyólag a főrendeknek, a királynak azzal szemben csak mérséklő, figyelmeztető, időleg akadályozó funkciója van, továbbá a végrehajtó hatalomnak, a kabinetnek, a képviselőház többségéből kell vétetnie s a királynak csak kabinetje útján kell kormányoznia.

A parlament, főleg annak képviselőháza ekként nemcsak a törvényhozás, költségmegszavazás, hanem a kül- és belügyi kormányzatnak is szervévé, vagy mint mondatott, azon testületté válik, mely Anglia kormányát választja.

A parlament ez értelemben a nemzetnek az a vizsgáló bizottsága, mely született és választott képviselői közül a kormányzásra legalkalmasabbat a királynak kijelöli, ki a parlament nélkül képtelen lenne választását szakszerűleg megtenni.

De nemcsak választja, le is teszi a parlament a kormányt, megtagadva a kormány szükségesnek vélte rendszabályok elfogadását vagy egyenes bizalmatlanságát fejezve ki ellene.

A királyi prerogatívát, az alkotmányos ethika ez utóbbi szabálya, mely szerint a parlamentnek szabad a király miniszterei ellen, még pedig különös indokolás nélkül, bizalmatlanságot szavazni, támadja meg legegyszerűbben, mert a király ennek következtében köteles kormányát elbocsátani s az újat a többségből venni.

A bizalmatlansági szavazat lényege abból áll, hogy a kormány ellen nem tartalmaz törvénysértési vádat, sőt olyan, rossz kormányzás miatti szemrehányást sem, melynek alapján vádemelésnek (Impeachment) lehetne helye, hanem csak azt fejezi ki, hogy a parlament többsége a kormányzást másképen kívánja vezetetni.

A bizalmatlansági szavazat a kormány ellen vagy száz éve szokásos, de eleinte indokoltatott, míg 1841-ben a parlament határozatává vált Sir Róbert azon indítványa, hogy »Ő Felsége miniszterei nem bírják a képviselőház bizalmát elegendőképen arra nézve, hogy az által ok a közügy érdekében szükségesnek tartott javaslatokat elfogadtathassák a házzal, és hogy e szerint ily körülmények között tovább is hivatalban maradásuk ellenkezik az alkotmány szellemével« *) s ezóta a parlament, okainak kifejtése nélkül is, kifejezi bizalmatlanságát a kormány ellen.

A bizalmatlansági szavazattal kapcsolatosan fejlődött

*) Todd. id. m. III. k. 151. 1.

ki a kormány összes tagjainak együttes felelőssége, melynél fogva, természetesen erkölcsi és politikai, nem jogi értelemben, minden tag felel társainak működéséért, mi által a kormány, mint egész áll szemben a parlamenttel s a királylyal.

Ily módon a parlament kormányzó testületté, a kormány parlamentivé válik, vagyis első sorban nem a királytól, hanem, a parlamenttől függ s felelőssége nemcsak jogi lesz a hozott törvények megtartásáért, hanem kiterjed a hozandó törvények, a követendő külpolitika irányára, s a meghozott törvények mikénti végrehajtásánál, a mennyiben azt a bírói és közigazgatási hatóságok fennebb vázolt önállósága megengedi, a parlamenti többség szellemében jár el.

A király prerogatívája, a törvényhozás, a végrehajtás, a külügyek tekintetében, ha nem is a parlamentre, de a parlamenttől függő minisztériumra száll át, s ily módon, mint megjegyeztetett, a nemzet prerogatívájává válik; a király személyisége elmerül a kormányban, a parlamentben, a király személytelen lényvé, az impersonalis koronává válik, melynek nevében történik minden, de mely mögött a parlament s ennek bizottsága, a kabinet a valóságos működők.

A király ezen személytelenségének biztosítására s az uralkodó parlamenti többség hatalmának fentartására nyer^jtek érvényt oly szabályok, mint hogy a királynak nem illik kormányán s a főrendiház tagjain kívül másokkal államügyekről értekezni, vagy tanácsukat meghallgatni, hogy az udvartartás főtisztviselői, illetőleg, ha nő ül a trónon, a fő udvarhölgyek is változnak a minisztériummal együtt, hogy a király minisztereivel is csak a miniszterelnök útján érintkezhetik, mint a kibén összpontosul a parlament bizalma, hogy a király nem vesz részt a miniszteri (kabinet) tanács ülésein s csak kész határozatai terjesztetnek eléje.

De ha az állam-ethika ezen szabályai érvényre emelkednek, nincs-e ez által az állami főszervnek önállósága lerontva s mindannyi a parlamentbe beolvasztva? Nem hajttnak-e zsarnoki törvények, – mint Montesquieu mondta, – zsarnokilag végre? nem érkezett-e el az alkotmány épületének megingása, melyet de Lolme akkorra jósolt, midőn a képviselő

nincs-e mindaz elvetve, a mit az amerikai unió alkotmánya a politikai bölcsesség jogi parancsaként írt be alkotmányába?

Már fennebb utaltunk arra, hogy a bíróság és a közigazgatás ki van véve a parlamentáris pártváltások befolyása alól s a fennálló jog érvényesülhet csak az élet-felvetette egyes esetekben, a közjő kívánalma uralkodik a közigazgatásban, tekintet nélkül az államélet magaslatán folyó küzdelmekre, s e részben Anglia inkább megfelel parlamentaris kormányzatával Montesquieu eszményének, mint az ennek szellemében s a kormány és parlament elválasztására alapított észak-amerikai prezidencialis kormányzat.

De magok a fő államszervek, király, parlament, kormány közt sincsenek végkép elmosva a választó vonalak s azok jogi önállóságát a politikai ethika számos szabálya védelmezi. A jogi és az ethikus szabályok ellentétét tehát maga a politikai ethika iparkodik áthidalni, s e téren ismétlődik az alapjogok és a korlátlan szuverenitás viszonya a következő különbséggel.

Az alattvaló az ő alapjogait, a míg a rajok vonatkozó jogszabály megváltoztatva nincs, absolut jogi szigorral, bíróján érvényesítheti, ellenben az államhatalmak a rajok vonatkozó jogszabályok változtatása nélkül is, jogaiknak csak a parlamentaris ethika fensőbb szabályai által korlátolt használatára jogosultaknak vannak elismerve; az egyének alapjogainál előre, tárgyikig meg van határozva az erkölcsi kötelesség, melynek feltétele mellett gyakorolhatók, míg az államhatalmak jogainál a fensőbb ethikus kötelesség esetről esetre találandó el.

A mi a politikai ethikának az államhatalmak jogi viszonyát védő természetét illeti, nyilatkozik az először az által, hogy e szabályok szövegezve, írásba foglalva nincsenek és nem feltétlen merevséggel, hanem időhöz és körülményekhez képest, bizonyos méltányos korlátozással követendőnek vannak elismerve.

A királynak a parlament többségéből kell vennie miniszteriumát, de mint p. o. Pitt esetében 1783-ban vagy Peelében 1843-ban, fentarthat hónapokig a parlament bizal-

mát nem bíró minisztériumot, melynek segélyével prerogatíváját gyakorolhatja.

Nem változtat ezen semmit az a körülmény, hogy ily kivételes rendszabályt csak nagy szellemi fölényű miniszterekkel lehet fentartani, mert az angol alkotmány soha sem elégszik meg egyik szervénél sem a formai joggal, a mint mondják, a közvéleményen, vagyis az értelmi és morális érdek mérlegelésén nyugszik.

A királynak nem szabad a parlament tárgyalásairól tudomást venni, de a peereknek joga van azokra nézve tanácsukkal hozzájárulni.

A miniszterek kiszemelése a parlament körébe tartozik, de kormányválságok esetében a király befolyása azok elosztásai a megengedett.

A parlamentnek a kormány ellen irányuló mily szavazata teszi szükségessé visszavonulását, esetről esetre eldöntendő kérdés.

A minisztereknek a parlament tagjainak kell lenniök, de Gladstone 1845. végétől 1846. júliusáig – kivételkép – nem volt tagja a parlament egyik házának sem.

A miniszterek a parlament többségének bizalmi férfiai ugyan, de mint titkos tanácsosok épúgy a koronának is bizalmi férfiai, kinek engedélye nélkül a parlament előtt nem nyilatkozhatnak a tanácsok iránt, melyeket a koronának legfőbb kérdésekre adtak.

A parlament a koronának tanácsokat adhat kérvények alakjában a végrehajtó hatalom gyakorlására nézve is, de az ily tanács nem szükségkép kötelező s éle a prerogativa jogi határai által elvehető.

Az ily tanácsokra rendesen az a kormány válasza, hogy nagy tisztelettel viseltetik ugyan a háznak ily határozatai iránt, de nem teheti fel a házról, hogy felforgatni akarná a birodalom törvényeit, vagy eltörölni a korona prerogatíváját. *)

A parlamentnek mikor való egybehívása, feloszlata a kormányzás legmagasabb kérdéseit érintik, melyekre nézve a

1) Todd. id. m, I. k. 331-357. l.

jogi határok adják a miniszterek kezébe a hatalmat, hogy a parlament túlkapásainak ellenálljanak.

Lord John Russel 1854-ben, július 24-ikén, arra szorítatván fel a parlamentben, egyezzek bele azon indítványba, hogy az európai ügyek zavart állapotára való tekintettel, az ősszel még egy parlamenti ülészak tartassék, visszautasította a fölszólítást, mivel »a korona minisztereinek nem szabad a ház tagjai részéről a fejedelemnek adandó tanácsaik szabad nyilvánítása iránt megszorító korlátozásokat elfogadni, sőt teljesen belátásunkra kell bízni . . . hogy tanácsot adhassunk Ő Felségének az iránt, mikor kérje ki a parlament tanácsát.« *)

A korona a parlamenti többségből köteles minisztereit venni, de ezek ismét azon nagy hatalomnál fogva, mely a koronát jog szerint megilleti, nem mozoghatnak a király hozzájárulása nélkül sem a törvényhozás, sem a végrehajtás, sem a külügyek körüli; a prerogativa jogi szabálya, hogy a király a béke és háború ura, nemzetközi szerződéseket köt, néha nagyon csattanós hatású, mint a jóniai szigetek átengedésénél, a Suez-csatorna részvényeinek vagy Cyprus szigetének megszerzésénél; a tényleges viszonyoknak egészen többé meg nem felelő jogi tétel, mely a királyt a végrehajtó hatalom tulajdonosának mondja, engedi meg a kormány szervezetnek, a minisztérium beosztásának oly átalakítását, mely nálunk csak törvényhozással lenne lehetséges; ezen nyugodott a matrózpréslés, ennek segélyével, nem a parlamenti végzeménnyel, volt a, katonatiszti állások vásárlása eltörölhető.

A gyarmatok törvényhozása fölött gyakorolt felügyelet, az egyházkormányzati kérdések a király prerogatívájának gyakorlását teszik szükségessé s így a kabinetet a koronától függővé.

A parlament beavatkozása a végrehajtó hatalomba tetemesen meg van nehezítve az által is, hogy a közszolgálat bármely céljára költséget indítványozni csak a korona van jogosítva, mi újra a király végrehajtó hatalmi prerogatívájával áll, névszerint oly összefüggésben, hogy a korona kezében

¹⁾ L. Todd. id. m. II. k. 423. I.

van a végrehajtó hatalom, tehát ezt illeti az ahhoz szükséges jövedelmek kezelése és kiadások teljesítése is. *)

A nagyobb erkölcsi felelősség és takarékoság tekintete mindenestre nagyban befolyolnak arra, hogy a parlament kizárassék a költségek tekintetében a kezdeményezésből s ez által magából a kormány-teendőkől, de erre a prerogativa jogi korlátja adja meg a jogi lehetőséget.

Az állami főszervek viszonyának etnikai szabályaival nem oly egyszerű ezek szerint a küzdelem a jogiak ellen s utóbbiak nem nyeletnek el általuk; de ekkor meg nem támadnak-e vészes következményű összeütközések, ez ellentétes szabványok és azok között, kik reájok hivatkoznak? Mindenestre ez volna az eset, ha az állam csak logikai művelet s nem élő, lelki és erkölcsi erők játéka lenne.

Az angolokat ily összeütközésektől még különlegesen is védi egy nemzeti tulajdonságuk, hogy, mint Montalembert mondta, nem úzik a logika kultuszát s mindig fentarták korlátlan jogukat a legkézzelfoghatóbb következtelenséghez, ha, azt dicsőségök, boldogságuk és biztosságuk árán kerülhették volna ki. ²⁾

Az államhatalmak jogi és ethikai viszonyát egybefoglalva, a való életben a kabinet emelkedik ki, mint az állam összes kül- és belügyi, törvényhozási és végrehajtási működésének irányzója.

A király jogilag döntő és mindenre kiterjedő hatalma az életben befolyássá alakúit át, mely rendszerint csak a nemzetnek parlamentjében s ennek bizalma alapján működő kormánya által kifejezett véleménye határai között, de nem ellenére érvényesül; a király megállíthatja a parlamentet, a kormányt megfontolásra bírhatja, de csak rendkívüli személyes tehetségénél, nem állásánál fogva irányozhatja hosszabb időre.

A király, a nemzeti élet öntudata, lelkiismerete, mely a nemzetnek akár ösztönei és szenvedélyeivel, akár értelmi és

1) Mennyiben kötheti meg a végrehajtó hatalom a parlamentet egyes közigazgatási feladatok megvalósítására szükséges munkák iránt kötött szerződések útján? I. Todd. id. m. II. köt. 56-77. lapjain.

²⁾ Montalembert: De lavenir polit. de l'Angleterre V. fejt.

erkölcsi meggyőződéseivel jogánál fogva szembezállhat, de fölöttük állandó sikert csak úgy vihat ki, fölérők csak úgy emelkedhetik, ha álláspontja a nemzeténél nemcsak jogilag, hanem lélektanilag is erősebb, mi a világtörténelem legkiválóbb alakjaiban fordul csak elő.

A király jogi fölénye elengedhetetlen, de lélektani, erkölcsi fölénye csak addig jogosult a maga kizárólagosságában, a míg nemzetben a köztudat és kötelességérzet ki nincs fejlődve.

Az angol alkotmányban a király jogi fölénye teljes, lélektani, erkölcsi hatalma a nemzetével való összemérés eredménye szerint viszonylagos, a mi fejlett köztudat korában az egyedül helyes és lehetséges.

A parlament egyrészt annál fogva kerül a kormány vezetése alá, mert akaratát maga nem valósíthatja meg, más felől, mert sok emberből állván, akarata ingadozóvá válik, ha vezetője nincs, és általában inkább ellenőrzésre, mint alkotásra való.

A kormány irányzó állásának alapja végrehajtó, az állami élet minden szálát állandóan és tényleg kezében tartó működésében rejlik e lélektanilag legalantasabb funkció, a meglevő elhatározás foganatosítása, szülő anyja lesz a legmagasabbnak, az elhatározásra jutásnak; csak kinek cselekedni, tehát az élet akadályaival küzdeni kell, tudhatja, mit szabad akarnia, annál is inkább, mert a cselekedet szégyene vagy sikere első sorban arra vet fényt vagy árnyat, a ki azt véghezvitte, nem a ki parancsolta, elhatározta,

Az angol államban a parancsolás és elhatározás a királynál és parlamentnél lévén, a cselekvés pedig a kormánynál, az állam az által válik lélektanilag természetessé, erkölcsileg jóvá, hogy a fő funkcióját, a végrehajtást tekintve alsóbb rendű kormány, a legmagasabb parancsoló funkcióknak nemcsak részesévé, de tényleg irányzójává is lesz.

E tényleges hatalom azonban nem bontja fel az állami főszervnek, király, parlament, kormány jogi viszonyát, a két előbbinek jogi és tényleges felsőbbiségét, melynél fogva az alsóbb rendű kormányt, ha tényleges hatalmával visszaélne,

azt helytelenül használná vagy épen jogi felsőbbségre törne, az állásba, mely jogilag megilleti, visszaszoríthatják.

Állami főszerveinek jogi és ethikai viszonya által lesz az angol állam erős, tömör s mégis oly hajlékony szerkezetű, a belőle eredő parlamentarizmus adja meg neki szervezett és szervezetlen erőinek belső egységét.

S e parlamentarizmusnak ugyan az a végső gondolata, a mi az egyén és a köz viszonyának.

Mind a kettő a mai kornak érthetetlen arisztotelikus tétel igazságát tanúsítja, melynél fogva az egész elébb van részeinél.

A mint az egyéniséget csak mint egy magasabb fogalom szükséges elemét ismeri el az angol alkotmány, úgy rendeli alá az állami főszervek önállóságát a közület egészének, mely miatt önállóságuk is van s törekszik a nemzeti gondolat legeggyetemese szerve, a parlament útján összhangjokra.

MAGYARORSZÁG
NÉPMOZGALMA

1880-1885.

LÁNG LAJOS.

LEV. TAGTÓL.

(Olvastott a M. Tud. Akad. II. osztályának 1888. márcz. 5-ki ülésén)

BUDAPEST. 1888.
KIADJA A MAGY. TUD. AKADÉMIA.

Magyarország népmozgalma.

(1880—1885.)

Az utolsó népszámlálás igen szomorú eredményeket tüntetett föl. Népeességünk tizenegy év alatt összesen 224,775 lékekkel, vagyis 1.46%-kal szaporodott, s így az évi szaporodás nem volt több 0.13%-nál, mikor Ausztriában az évi szaporodás 0.78%-ot tett és Anglia, Oroszország és Németország évi szaporodása az 1%-ot is meghaladta.

A különböző, sokszor ellentétes magyarázatok nem változtattak a tény komolyságán, melylyel szemben csak egy kedvezőbb jövőbe vetett remény adhatott megnyugvást.

Igen sok jel már kezdettől fogva arra mutatott, hogy egy múló csapás súlya alatt szenvedünk, s hogy ha ily csapások ismétlésétől nem kell tartanunk, népeességünk a jövőben ismét kedvezőbb szaporodást fog mutatni, a mint a múltban is kedvezőbb arányokat tüntetett föl.

Az a körülmény, hogy az 1880. évet megelőző utolsó öt év mindvégig kedvezőbb eredményeket mutatott, mind a mellett nem nyújthatott elég megnyugtatót a jövőre nézve, és azért aggodva vártuk minden újabb év népmozgalmi adatainak közzétételét. Ma, midőn öt év népmozgalmi adata van előttünk, melyek akkor kifejezett reményünket legalább is nem hazudtolják meg, s a midőn a népszámlálás óta a nyolczadik évbe léptünk, a nélkül, hogy a gondviselés újból oly súlyos megpróbáltatásokat mért volna ránk, ma végre elérkezettnek tartjuk az időt, hogy az eddigi adatok eredményét összegezzük és némi valószínűséggel arra az eredményre is következtethessünk, a melyet egész bizonyossággal csak a legközelebbi népszámlálás fog megállapítani.

I.

A házassági szám kisebb-nagyobb volta azon mérték, • mely a családalapítás könnyűségét vagy nehézségét mutatja. A házassági szám tehát első sorban gazdasági kérdés. Mindazáltal tévedés volna azt hinni, hogy a házasság pusztán a jólét mérvétől függ. A megélhetés fogalma ugyanis nemcsak gazdasági, de egyszersmind erkölcsi, szóval kulturális fogalom. Ha a megélhetés pusztán gazdasági szempontból Ítéltethetnék meg, még akkor sem mondhatnék, hogy bizonyos javak mennyisége mindig és mindenütt egyenlő mértékét képezik a jólétnek és ezzel a házasság lehetőségének. Még ez esetben is belejászanék az égalj, egy merően physikai jelenség zavaró hatása, melynek következtében ugyanegy mennyisége a javaknak elég lehet a család alapításra a délen, hol a táplálkozás ingyenes és az idő elleni védelem majdnem semmis, de elégtelen az északon, hol az élelem megszerzése s az idő elleni védelem mindig bizonyos fáradtsággal és áldozattal jár. Ezen égalji tekinteteknél is fontosabb különbségeket tesz azonban a kultúra. A műveletlen ember igénye és előrelátása egyformán igen alacsony színvonalon áll, míg a magas műveltségű embernél nemcsak az igények fokozott volta, hanem az erkölcsi felelősség érzete is csökkentőleg hat a házasság lehetőségére. De még ezzel sem fejeztük be azon tényezők számát, melyek a házasság számára befolyást gyakorolhatnak, mert az égalj és kultúra közös hatása: az emberi élet hosszúsága ismét nem marad befolyás nélkül a házasságok számára. Rövidebb élet mellett ugyanis mindig nagyobb lesz a kora halál által felbontott házasságok száma, és ezzel nagyobb azok száma is, kik ismételten lépnek házasságra. Mindezen tényezőkhöz járul végül az állam, mely főleg a katonáskodás szempontjából, a házasságnak bizonyos idő, vagy kötelezettség elégtétele előtt

való tilalma által hasonlóképen befolyást gyakorolhat a házasságok számára. Ez elsődrendű tényezők mellett, melyek a megélhetés, a kulturális fok. az emberi élet tartama, a törvényes intézmények, és a melyek úgyszólván állandóan szabályozták a házasságok számát, ott vannak azonban még mindazon másodrendű jelenségek, melyek a korábban említett jelenségek hatását majd fokozva, majd ellensúlyozva, a házassági szám ingadozását idézik elő. Ilyenek a kereset javulása vagy rosszabbulása, az élelmi és más nélkülözhetetlen gazdasági javak olcsóbbodása vagy drágulása, a kulturális és erkölcsi hanyatlás vagy emelkedés, a háborúk, járványok stb. stb., szóval mindazon jelenségek, melyek a házasság gazdasági, kulturális és állami föltételeire közvetve vagy közvetlenül befolyást gyakorolhatnak. Ennyi mindenféle jelenségtől teszi a statisztikus függővé a házasságok létrejöttét. Csoda-e. ha ennyi közt megfelelkezik arról az egyről, melyet a házasságok maguk és velők minden idők poétái a házasság egyedüli forrásául dicsőítenek?

Hazánk magas házassági számát egyrészt az egyszerűbb életviszonyoknak, a mezőgazdaság túlnyomó uralmának, másrészt egyéb kezdetleges országokkal szemben a kedvezőbb gazdasági viszonyoknak lehet valószínűleg tulajdonítani. Nemzetközi kimutatásainkban (I. tábla) csak Szerbia haladja meg Magyarország házassági számát, mert a míg Magyarországon 10.2, Horvátországban 11.2 jut 1000 lakóra, Szerbiában 1P9 házasság esik 1000 lakóra. A többi országok főleg az utolsó tíz évben mind 9-en alul maradnak, a legtöbb 6 és 7 között mozog. Némelyek azonban és pedig a szegény országok még lejjebb is mennek. így Görögország, melynek házassági száma csak 5 — 0 közt, és Irland, a mélyé 4 és 5 közt marad.

A mi a bennünket legközelebről érdeklő utolsó öt évet illeti, azok a korábbi öt évhez képest emelkedést mutatnak. Az átlag most 10 körül mozog Magyarországon, 11 körül Horvátországban, míg öt évvel ezelőtt 9 körül ingadozott nálunk és 10 körül Horvátországban. Ez emelkedést valószínűleg a javult gazdasági helyzetnek kell tulajdonítani. Hasonló emelkedést tapasztalunk kisebb-nagyobb mértékben Szerbiában, Szászországban, Poroszországban, Olaszországban, Ausz-

triában, Belgiumban, Romániában. Változatosságot mutatnak Franciaország, Dánia, Elzász-Lotharingia. Oroszországból és Spanyolországból nincsenek összehasonlítható adatok. Ettől eltekintve, csökkenést csak a kisebb országok tanúsítanak.

Ép így a hetvenes évek második fele általában csökkenést tüntet föl azok első feléhez képest, nemcsak nálunk, hanem Romániát és Görögországot kivéve, minden más európai országban. Talán nem csalódunk, ha úgy a korábbi csökkenést, mint az utóbbi emelkedést a gazdasági viszonyokkal hozzuk összeköttetésbe. Csak az imént fejtettük ki, hogy a házassági szám különböző tényezők befolyása alatt létesül, de a midőn a hetvenes évek második része oly általános és mély gazdasági pangással járt, és a midőn másrészt a nyolczvas évek első fele mindenütt a lassú, de kétségtelen javulás nyomait mutatják, talán mégis főleg és első sorban a gazdasági viszonyok javulásának kell tulajdonítanunk a házassági szám emelkedését az utolsó öt évben, úgy nálunk mint a legtöbb nagyobb európai államban.

Áttérve az egyes évekre, azt tapasztaljuk, hogy az utolsó öt év sokkal állandóbb számokat mutat mint a korábbiak. (II. tábla*) A még korábban eltérő, sőt ellentétes viszonyok gyakran valóban ugrásos változásokat mutatnak. Az utolsó öt évben az egészben egyenletes viszonyok hatása alatt Magyarországon változatlanul 10, Horvátországban változatlanul 11, a Szent István koronája összes országaiban változatlanul 10 a házassági arányszám. Horvátország állandóan nagyobb számát a kezdetlegesebb viszonyoknak tulajdoníthatjuk.

Az ország egyes részeit illetőleg (III. tábla) a megosztás aránya nem igen változott, a mennyiben most is a Duna jobbpartja és Erdély mutatják az alacsony számot, 9-et, és a melyek ma a legmagasabb számú 11 -et tüntetik föl, a Tisza balpartja és Horvátország, azok öt év előtt is a legkedvezőbb számot mutatták, a mely azonban akkor csak 10 volt. Tekintet nélkül a megosztás arányaira, változatlanok, mint már említők, a Duna jobbpartja és Erdély (9), továbbá a Duna-Tisza köze és a Tisza-Maros köze (10); ellenben változtak és pedig emelkedett 9-ről 10-re a Duna balpartja és a Tisza jobbpartja, 10-ről 11-re a Tisza balpartja és Horvátország. Az

emelkedés tehát egészben véve nem a legkedvezőbb ország-részekre esik és így az országon belül is egyenletesebbé teszi a viszonyokat.

Az egyes megyék között (u. o.) a kedvező végletet a hetvenes években 11-gyel Bács, Heves, Jász, Békés, Ugocsa és Csanád, összesen hat megye és a kedvezőtlen, 8-at, Pozsony, Moson, Sopron, Vas, Sáros, Szepes, Csik és Bogaras, összesen nyolcz megye adta. Az utolsó öt évben a kedvezőbb végletet tizenhat megye szolgáltatja és ezekből kettő, Szabolcs és Ugocsa, 12-vel, a többi tizennégy Nógrád, Trencsén, Bács, Csongrád, Heves, Jász, Bereg, Ung, Zemplén, Szatmár, Szilágy, Arad, Temes és Maros-Torda 11-gyel. Ellenben a kedvezőtlen végletet, 8-at, most csak két megye: Moson és Fogaras mutatja. Egy bizonyos conservativizmus nyilatkozik még e változásokban is. A hetvenes évek második felében legkedvezőbb hat megye közül csak kettő: Békés és Csanád nem szerepel ma is a legkedvezőbbek közt; de ezek száma se marad el nagyon a korábbi mögött, mert mindegyik két évben 11-et és háromban 10-et mutat. Viszont a most legkedvezőtlenebb Moson és Fogaras a hetvenes években is ott szerepel; a legkedvezőtlenebbek közt.

A megyék aránya igen fontos nálunk azért is, mert csak ezekből vonhatunk következtetést a házassági szám valószínűségére a különböző nemzetiségeknél. A kedvezőtlen végletű két megyéből Moson és Fogaras egyik sem magyar. A kedvező végletű tizenhat megyéből kilencz: Szabolcs, Nógrád, Bács, Csongrád, Heves, Jász, Zemplén, Szatmár és Maros-Torda általános vagy viszonylagos többségére magyar és még négy: Szilágy, Bereg, Ung és Ugocsa 30—40 százalékos magyar kisebbséggel bír. Nem jelentéktelen még a magyar elem Nógrádban, hol 20 százalékot meghalad. Jelentéktelen egyedül egyben, Trencsénben (1-90%*)

Vizsgálva a házasságok megoszlását felekezet szerint (1. a IV. táblát), azt találjuk, hogy az arány az utóbbi időben a római katolikusoknál és helvéteknél jóval kedvezőbb. Amig ugyanis 1880-ban a házasságoknak 46.72%-a volt római katolikus, most 47.95% esik ezen felekezetre; s a míg azelőtt a házasságok közül 14.78% jutott a helvét hitvallásra, most 15.42% esik ugyanarra. Hasonlókép emelkedett a zsidók

aránya 3.68%-ról 3.78%-ra. Csökkent ellenben az ágostai 7.88 %-ról 7.86%-ra, a görög katolikus 12.30%-ról 11.36%-ra, a görög keleti 14.20%-ról 13.17%-ra. E változás valószínűleg összefügg a felekezetek számarányának változásával is.

A vegyes házasságok száma és aránya ismét emelkedést mutat (1. az V. táblát), 1866—70. évben átlag ezer házasságra még csak 50 vegyes házasság jutott Magyarországon, 1876-1880. átlagában már 71 Magyarországra, 10 Horvátországra s 63 a Szt. István koronája országaira. Az utolsó 1881-1885. évek átlagában pedig 82 Magyarországon, 13 Horvátországban és 72 Szent István koronája országaiban.

A mint szaporodott a vegyes házasságok általános száma, azonképen gyarapodott azon szám is, mely a vegyes házasságokat illetőleg az egyes felekezetnél mutatkozik (1. a VI. táblát*) Az arány azonban nagyjában ugyanaz, mint a megelőző évötödben. Legkevesebb vegyes házasság fordul elő a görög keletiéknél 1880—1885-ben ezerre 50, aztán a római katolikusoknál 54, a görög katolikusoknál 126, de még több a protestánsoknál és pedig a helvéteknél 136, az ágostaiaknál 161 és végül az unitáriusoknál 299.

A mi a vegyes vallású házaspároknak nem és felekezetek szerinti csoportosulását illeti, az egészben véve változatlan, mint mindazon jelenségeknél, melyeknél állandóbb tényezők működnek (1. a VII. táblát). Miként a megelőző évötödben, úgy most is 1881—1885-ben azon vegyes házasságok fordulnak elő legnagyobb számmal, a melyekben a férfi helvét hitvallású, a nő római katolikus, tízezer házasságból 1574. Utánok jönnek azok, hol fordítva a férfi római katolikus és a nő helvét hitvallású, tízezerre 1427. Azután jönnek azok, amelyeknél a férfi ágostai a nő római kath., tízezerre 993 Ezután ismét fordítva azok, melyeknél a férfi római kath és a nő ágostai, tízezerre 965. És így tovább a római és görög katolikusok külön-külön mintegy 800. A görög keleti és görög katolikus 600—600. A helvét és ágostai mintegy 300-300. A görög keleti és római katolikus mintegy 300-200. A helvét és görög katolikus mintegy 200—200. Az unitárius és helvét mintegy 80—80. Az ágostai és görög katolikus mintegy 60 — 50. A görög keleti és helvét mintegy 60—40

A római katolikus és unitárius mintegy 40—40. Az ágostai és görög keleti mintegy 40—30. És végül elenyésző számokkal azon vegyes házasságok, melyekben az egyik fél ágostai, görög katolikus vagy görög keleti és a másik unitárius.

A felekezeti türelmesség gyarapodásának ez öröndetes jelét, melyet a vegyes házasságok szaporodása szolgáltat, kedvezően egészíti ki az a jelenség, hogy az elválások száma mindamellet inkább fogy, mint növekszik (1. VIII. táblát)-Ezer házasságra esik, ugyanis 1881-1885. átlagában 6 elválás, egészben ugyanannyi, mint 1876-1880. átlagában. Csak-hogy most egyedül egy év mutat nagyobb számot, 1881., a melyben 7 elválás jutott ezer házasságra, míg 1876—1880. átlagában két év volt magasabb az átlagnál: 1878 és 1880., az első 7, a második 8 elválással ezer házasságra.

A válások csökkenése keresztül vonul természetesen minden felekezeten (1. IX. táblát.) A megoszlás aránya azonban egészben véve változatlan, a mennyiben 1881-1885-ben ezer házasságra jutott elválás a római katolikusoknál 1, a görög katolikusoknál 2, a *görög* keletiekénél 7, az ágostaiaknál 17, a zsidóknál szintén 17, a helvéteknél 21, az unitáriusoknál 77. A protestáns felekezetek nagy arányszámai az áttérés-sel függnek össze.

Az elválassi szám vesztéglésénél is öröndetesebb jelenség az, hogy a halál által felbontott házasságok száma is csökkent. (1. a VIII. táblát.) 1876 — 1880. átlagában ugyanis ezer házasság közül 870-et bont fel a halál, 1881—1885. átlagában csak 741-et. A jelenség összefügg a halálozási szám csökkenésével, melyről lejjebb még bővebben fogunk megemlékezhetni.

A házasságnak a házasfelek kora szerinti megoszlása nagyjában szintén változatlan (1. a X. táblát.) 1881—1885-ben is úgy mint az előző évötödben ismét ugyanazon arányokat tapasztaljuk. Ügy a vőlegényeket mint a menyasszonyokat hat csoportra osztva, azt találjuk, hogy tízezer házasság közt a 24 éven alóli férfi 2011 esetben vett 20 éven alóli, 1111 esetben 20—24 éves, 246 esetben 24—30 éves, 46 esetben 30—40 éves, 11 esetben 40 — 50 éves és 3 esetben 50 éven felüli nőt. A 24—30 éves férfi ismét tízezer házasság közt 1662

esetben vett 20 éven alóli, 1728 esetben 20—24 éves, 791 esetben 24—30 éves, 161 esetben 30—40 éves, 23 esetben 40—50 éves és 2 esetben 50 éven felüli nőt. A 30—40 éves férfi, mindig tízezer házasság közt 196 esetben vett el 20 éven alóli, 357 esetben 20—24 éves, 344 esetben 24—30 éves, 271 esetben 30—40 éves, 50 esetben 40—50 éves és 4 esetben 50 éven felüli nőt. A 40—50 éves férfi mindig tízezer házasság közt 27 esetben vett el 20 éven alóli, 71 esetben 20—24 éves, 113 esetben 24—30 éves, 200 esetben 30—40 éves, 163 esetben 40—50 éves és 17 esetben 50 éven felüli nőt. Az 50—60 éves férfi tízezer házasság közt 4 esetben vett el 20 éven alóli, 10 esetben 20—24 éves, 20 esetben 24—30 éves, 61 esetben 30—40 éves, 122 esetben 40—50 éves és 66 esetben 50 éven felüli nőt. A 60 éven felüli férfi tízezer házasság közt 1 esetben vett el 20 éven alóli, 2 esetben 20—24 éves, 4 esetben 24—30 éves, 11 esetben 30—40 éves, 32 esetben 40—50 éves és 56 esetben 50 éven felüli nőt.

Az egészen a legkisebb részletekig ismétlődő szabály tehát az, hogy rendszerint azon házasságok a legszámosabbak, a melyeknél a férfi egy korcsoporttal idősebb osztályba tartozik, mint a nő. Kivételt képeznek ez alól a 30—40 éves vőlegények, a kik nem egy, hanem két korcsoporttal fiatalabb, vagyis nem 24—30, hanem 20—24 éves nőt vesznek el leginkább. Ennél fiatalabb, vagy ennél idősebb nőekkel mindig kevesebb házasság jő létre, és pedig akkép, hogy minél nagyobb az eltérés a kor tekintetében, annál ritkább is a házasság. A fokozat tekintetében érdekes még, hogy a legnagyobb számot adó korcsoporthoz legközelebb álló kékkorcsoport közül a fiatalabb férfiak nagyobb számmal vesznek el az ifjabb, mint az öregebb korosztályhoz tartozó nőt. Tehát a 24—30 éves férfi több esetben vesz el 20 éven aluli, mint 24 éven felüli nőt. Ellenben az idősebb férfiak a legnagyobb számot adó korosztályhoz álló két korcsoport közül nagyobb számmal vesznek az idősebb, mint a fiatalabb korosztályhoz tartozó nőt. így a 30—40 éves férfi több esetben vett el 24—30 éves, mint 20 éven alóli nőt. Ugyanezt látjuk az 40—50 éves és az 50—60 éves férfiaknál is. Az ízlés változás határköve itt is a 30 éves kor.

Az egyes felekezetek közt 1881-1885-ben a legtöbb 24 éven alóli vőlegény fordult elő (1. a XI. táblát): a görög keletiekénél ezekből 413, közepes számmal az ágostaiaknál 344, a görög katolikusoknál 297, a római katolikusoknál 291, legkevesebb a helyetekenél 269, unitáriusoknál 212 és különösen a zsidóknál 165.

A menyasszonyokat illetőleg (1. a XII. táblát) nincs is nagy eltérés. Ezer közül volt ugyanis 20 éven alóli az ágostaiaknál 395, a helvéteknél 378, a görög keletiekénél 376, rom. katolikus 357, görög katolikus 351. A legkevesebb volt azonban itt is unitárius, ezerből 253, és zsidó, ezerből 246.

A korai házasságok népmozgalmi viszonyaink egyik megkülönböztető vonását képezik (1. a XIII. táblát.) A műveltebb és iparosabb európai országok közt csak két kis ország Szászország és Thüringia, továbbá Anglia mutatnak nagyobb számokat. De az utóbbi nem jöhet itt tekintetbe. Angliában nincs katonakötelezettség s így nincsenek azon gátak, melyek a korai házasságtól a legtöbb államban visszatartanak és a melyek nélkül nálunk még nagyobb volna a korai házasságok száma.

Családi állapot szerint országos statisztikánk nyolczféle házasságot különböztet meg, (1. a XIV. táblát.) Első sorban van az olyan házasság, melyet legény köt hajadonnal, az úgynevezett protogam házasság, melynél mind a két fél először lép az oltárhoz. Ilyen nálunk 1881 1885-ben a házasságok 76.55%-a. Ezzel szemben áll a két palingam házasság, melynél a házasok egyike vagy másika vagy mind a kettő, már másodsor áll az oltárnál. Ezek következőleg sorakoznak egymásután. Özvegy — özvegygyeé 9.23%, özvegy férfi — hajadonnal 9.14%, legény — özvegy asszonnyal 4.26%, elvált férfi hajadonnal 0.30%, legény elvált asszonnyal 0.25%, elvált férfi — özvegy asszonnyal 0.13% és végül özvegy férfi elvált asszonnyal 0.14%, mindig 1881 — 1885-ben. Elvált férfi és elvált nő házasságáról nem tesz említést az országos statisztikai hivatal, mindazáltal, habár igen csekély számmal, ilyenek is fordulnak elő.

A sorrend változatlanul ugyanaz, mint volt 1876—1880-ban. Csak az első három szám mutat fontosabb eltérést.

Helyesebben talán csak az első, mert a másik kettő változása csak ennek következtése.

A protogam házasságok eddig nálunk mindig jóval kisebb számban fordultak elő, mint más európai országban. (L. XV. tábla.) A míg ugyanis másutt leginkább 80%-nál magasabb arányban szerepeltek az ily házasságok, nálunk 1879-1880. átlagában még 73.01%-kal fordultak csak elő.

A magyarázat az, hogy nálunk általában több a fiatal korban kötött házasság és így különben egyenlő viszonyok mellett is több az olyan halál következtében felbomlott házasság is, melynél a túlélő fél még újból házasságra léphet. De mellett nálunk nagyobb a halandóság is, és így különben egyenlő viszonyok közt is több házasság bomlik fel halál által, mint másutt. Vagyis nálunk két ok is működik közre arra hogy a protogam házasságok kisebb számban forduljanak elő.

A protogam házasságok emelkedése származhatnék tehát abból, ha kevesebb a korai házasság, vagy kisebb a halálozás. Hogy a korai házasság nem kevesebb, azt láttuk már fentebb. Az idevonatkozó (X.) tábla szerint ugyanis tízezer házasság közül 1876—1880-ban 3387 esetben volt a férfi 24 éven alul, 1881-1885-ben 3428 esetben; a menyasszony pedig volt 20 éven alul 1876 — 1880-ban 3730 esetben, 1881-1885-ben 3901 esetben. Több lévén már a korai házasság, és mégis több a protogam házasság is, a változás forrását nem lehet másban, mint a halálozási arány csökkenésében találnunk. Ez öröndetes jelenséggel később bővebben fogunk foglalkozni. Itt a magyarázat szempontjából elég, ha arra utalunk.

A protogam házasságok mellett változott a két első sorban következő palingam házasság is. így özvegy és özvegy közötti házasságra esett 1876-1880-ban 11.28%, 1881 -1885-ben csak 9.23%. Özvegy férfi és hajadon közötti házasságra 1876—1880-ban 10.23%, 1881-1885-ben 9.14%. E két palingam házasság csökkenése, mint már említők, csak természetes kiegészítése a protogam házasságok szaporodásának.

Az egyes hitfelekezetek közt (l. a XYI. táblát) csak két-tónél tapasztalunk lényegesebb eltérést az általános megoszlási aránytól. Az egyik az unitárius, melynél a protogam há-

zasságok aránya 61.79%, jóval csekélyebb, mint a többiek-nél. Ami azonban azzal magyarázható, hogy e kis felekezet-nél az áttértek házasságai igen érzékeny módon befolyásolták az arányt. — A másik eltérés a zsidóknál mutatkozik, a kik-nél a protogam házasságok száma 80.63%, magasabb mint bármelyik másnál. Láttuk már, hogy a korai házasságok náluk a legtrikábbak és látni fogjuk, hogy a halálozás náluk a legkedvezőbb. E két tényezőnek kell tulajdonítani a zsidó protogam házasságok nagy arányát.

Itt lesz helyén megemlékezni a sógor- és rokonházassá-gokról is. (XVII.tábla.) Számuk meglehetősen változatlan, 492 sógor- és 221 rokonházasság fordult elő Szent István koronája országaiban 1876-1880-ban, 495 illetőleg 251 1881-1885-ben. A külföldet illetőleg csak kevés országból van adat, de e kevés adatból is látható, hogy nálunk e házasságok arány-lag is csekély számban szerepelnek, a mit nincs okunk saj-nálni.

A házasságok megoszlása az egyes hónapok szerint nem mutat lényeges eltérést, (1. a XIX. táblát.) A tár-sadalmi jelenségek szabályszerűsége talán sehol sem érvénye-sül oly bámulatos mérvben mint épen itt, évről-évre majd-nem egészen ugyanazon arányokat szolgáltatva. 1881—1885-ben úgy, mint korábban, a legtöbb házasság (23.22%) esett november hóra, a mezei munka teljes szünetének ez első hó-napjára. A legkevesebb házasság (2.25%) jutott a mindjárt következő deczemberre, az adventi házassági tilalom miatt. A mezei munka szünete érvényesül ismét januárban (16.48%) és februárban (18.57%). A böjti tilalom hat vissza ismét a márcziusi alacsony számra (2.26%). A munkaidőben csak két hónap: ápril (9.55%) és október (7.30%) mutatnak na-gyobb számokat. Az elsőben talán a tavasz pezsdülő ereje érvényesül, az utóbbiban pedig már a munkaszünet is bele-játszik. A többi hónapok mind 3—5% közt ingadoznak.

Az egyes felekezetek eltérései (1. a XX. táblát) a ke-resztényeknél az egyházi tilalmakkal függnek össze. Legerő-sebben érvényesül, úgy az adventi mint a böjti tilalom a görög keletieknél, a görög katolikusoknál és római katolikusoknál. Az első kettőnél soha sem esik a házasságok 1%-a deczem-

bérré és márcziusra. A római katolikusoknál azonban csak a december marad 1%-on alul, márcziusban már meghaladja azt. A protestánsok közül az ágostaiaknál mutatkozik egy bizonyos alkalmazkodás, december és márczius nem igen haladja meg a 4%-ot. Az unitáriusoknál december már meghaladja a 7%-ot, márczius meg a 10%-ot is. A reformátusoknál mind a két hónapnál úgyszólván csak a munkaszünet érvényesül. A zsidóknál végre, mint főleg városi lakosoknál, a mezői munka szünete nem érezteti hatását. Náluk a megoszlás sokkal egyenletesebb, 5—11% közt mozognak az egyes hónapok, s a legerősebbek május, június és augusztus. A városban nyáron van a munka szünete.

II.

A születés nagyjában ugyanazon tényezők befolyása alatt áll, mint a házasság. A vagyoni jólét itt is gyarapítólag hat a szám emelkedésére, a kultúra pedig itt is csökkentőleg hat egyrészt fokozva az igényeket, másrészt fokozva az előrelátást. Minthogy azonban a születés jóval nagyobb mérvben természeti folyamat mint a házasság, az említett tényezők mellett érezhetőbben érvényesül még a különböző fajok életereje is. E tényezők együttvéve szabályozzák leginkább az állandó viszonyokat. Ugyanazon tényezőkben a gazdasági és kulturális helyzet és az egyes fajok életerejében bekövetkező változások vonják maguk után az ingadozásokat, melyeket a születési szám rövidebb időközökben mutat. Mert mindaz, ami a tényezőkre befolyást gyakorol, befolyást gyakorol a születési számra is. A bárom főtenyező közül azonban főleg csak a gazdasági életben tapasztalható rövidebb időközökben nagyobb változás. S azért az ingadozások leginkább e forrásra vezethetők vissza. A jó és rossz termékek, üzleti föllendülés vagy pangás s a gazdasági élettel a legszorosabb összefüggésben álló háborúk és járványok, igen érezhető mérvben nyilvánulnak a születési szám ingadozásában.

Az eddig említett és egészben kedvező jelenségek mellett, melyek a születési szám magasságát vonják maguk után, meg kell emlékezni egy kedvezőtlen jelenségről is, mely szili-

tén gyarapítja a születések számát. És ez a halálozás. Mert bármily paradoxnak látszassák, mégis kétségtelen, hogy a nagy halálozás emelőleg hat a születések számára, azon egyszerű oknál fogva, hogy ott, a hol a halálozás erős, ott az főleg a gyermekeknél érvényesül, s a gyermekek nagyobb halálozása mellett sokkal nagyobb lesz a születések száma is, mert a gyermekeiket elvesztett szülőknél jóval valószínűbb lesz, hogy ismét születnek gyermekeik, mint ott, a hol a gyermekek életben maradtak.

A halálozás e sajátos hatása mutatkozik a háborúknál és járványoknál is. Mert addig, míg pusztítanak, addig csökkentőleg hatnak ugyan a születések számára, de lezajlásuk után rendszerint a szokottnál nagyobb mérvben emelkedik a születések száma. Egy bizonyos kiegyenlítés jó létre a számos veszteség pótlására.

Mindez egyébiránt csak azt mutatja, hogy szoros összefüggésben áll a népmozgalomnak e látszólag annyira ellentétes két alakja. Sem az egyiket, sem a másikat nem lehet magában megítélni, hanem összefüggőleg kell őket tanulmányozni.

Mikép a házasságnál úgy a születésnél hazánk a legmagasabb számokat mutatja, (1. a XXI. táblát.) Amott Szerbia, itt Oroszország az egyedüli, mely bennünket meghalad. Nálunk e szám mindig meghaladja a 40-et, inig a legtöbb európai ország 40-en alul marad, de némelyek és pedig különösen Franciaország, még a 30-on is tetemesen alul marad.

A mi az utolsó öt évet illeti, Magyarországon is emelkedést látunk. A születési szám 43-ról 45-re emelkedett ezer lakó után. Az utolsó évtődben Magyarország születési száma ép oly magas, mint Horvátországé, holott rendszeren az utóbbi nagyobb. Föltűnő az is, hogy Horvátország száma, az utolsó évtődben nem is emelkedett, sőt inkább csökkent.

Áttérve az egyes évekre (XXII. tábla), azt találjuk, hogy hazánk születési száma szokatlanul kedvező az utolsó öt évben. 44, 45, 46, e három szám szerepel ez idő alatt, a melyeknél magasabbat és pedig csak valamivel magasabbat, 47-et, csak egy év mutat, 1852. A rendelkezésre álló adatokat tekintve, ehhez hasonló magas születési öt évet nem találunk semmi

korábbi időszakban. A horvát számok sajátságos eltérésére már utaltunk. S ha itt is áttérünk az egyes évekre, fogjuk látni, hogy bárom 46-os év mellett van egy 43-as is. Szóval, nincs az az egyformaság az egyes évek közt, mint nálunk, s egészben az eredmény nem egy magasabb szám, mint az különben rendszerint előfordulni szokott. S ha tekintetbe vesszük azt, hogy Horvátországban korábban nyolcz oly év fordul elő, melyben a születési szám a 46-ot meghaladta, még világosabb lesz előttünk, hogy a jelen szám Horvátországra nézve inkább alacsony mint magas.

Részletesen vizsgálva az országot (1. a XXIII. táblát), azt látjuk, hogy az egyes országrészek sorrendje nem változott az előbbi évtödhez képest. Akkor és most is a Duna-Tisza köze és a Tisza-Maros szöge járt legelői és Erdély leghátul. Csakhogy akkor ezek a végletek közelebb állottak egymáshoz. 1876—1880-ban a Duna-Tisza közének száma 50, a Tisza-Maros közének száma 48 volt, míg 1881—1885-ben 48 és 47. Ezek tehát csökkentek. De Erdély 39-ről 41-re emelkedett s a többi országrészek is inkább emelkedtek. így a Tisza balpartja 44-ről 47-re emelkedett, a Duna balpartja 44-ről 45-re, a Tisza jobbpartja 42-ről 43-ra. Csak a Duna jobbpartja esik le ismét 44-ről 43-ra.

Az egyes megyéket illetőleg 50-nél magasabb számot adtak 1876—1880-ban: Bács (52), Pest (50), Békés (52), Arad (50), Csanád (60), Torontál (51), összesen hat megye; 40-nél kisebb számot adtak: Árva (36), Hont (38), Gömör (38), Szilágy (38), Krassó (38), Alsó-Fehér (38), Besztercze (35), Fogaras (36), Háromszék (39), Hunyad (36). Kisküküllő (39), Maros-Torda (39), Nagyküküllő (35), Szeben (37), Szolnok-Doboka (36), Torda (38), Udvarhely (38), összesen tizenhét megye, abból tizenkettő erdélyi megye. 1881 — 1886-ban 50-en felül áll Bács (50), Heves (51), Békés (50), Szabolcs (50), Arad (51), Csanád (57), Torontói (51), összesen hét megye. Ellenben 40-en alul maradt: Árva (38), Hont (39), Baranya (39), Gömör (39), Krassó (37), Besztercze (38), Brassó (39), Fogaras (39), Hunyad (37), Nagyküküllő (36) és Szeben (38), összesen tizenegy és abból hat erdélyi megye. Az 1876—1880-ban magas számot mutató hat megye közül magyar többségű

volt négy: Rács, Pest, Békés és Csanád. Az 1881-1885-ben magas számot mutató hét megye közül magyar többségű öt: Bács, Heves, Békés, Szabolcs és Csanád. És megfordítva az 1876-1880-ban alacsony számot mutató tizenhét megye közül magyar többségű volt négy: Gömör, Háromszék, Maros-Torda, Udvarhely. És az 1881-1885-ben alacsony számot mutató tizenegy megyéből magyar egy: Gömör. Mindezt összevéve tehát, a magyar megyék túlnyomók voltak a magas számúak és kisebbségben az alacsony számúak közt már a későbbi évtödben is, de az utolsó évtödben a magyar megyék e kedvezőbb helyzete még erősebben nyilvánul.

A felekezetek szerint (1. a XXIV. táblát) a születési szám a legmagasabb a római katolikusoknál (49) és a görög katolikusoknál (46), középen tartanak a görögkeletiek (44), az ágostaiak (42) és helvétek (42); legvégül maradnak az unitáriusok (39) és zsidók (38).

A nemek aránya az utolsó évtödben a fiúk javára változott, (1. a XXV. táblát). 1876 -1880 átlagában esett ezer nőgyermek születésére 1054 fiúgyermek születése. 1881 — 1885 átlagában esett ezer leányra 1058 fiú. Az egyes felekezeteket tekintve, a fiúk túlsúlya legerősebb volt a zsidóknál, hol ezer leány születésre 1111 fiúszületés esett, utána a helvéteknél, ezer leányra 1072 fiú, addig a görögkeletieknél ezer leányra 1070 fiú és az ágostaiaknál ezer leányra 1065 fiú. Középen tartottak a görög katolikusok, ezer leányra 1059 fiú, a római katolikusok ezer leányra 1044 fin. Legvégül maradnak az unitáriusok, ezer leányra 1012.

A többes születések (1. a XXVI. táblát) némi csekély csökkenést mutatnak. A korábbi öt évben volt átlag 9631 iker, 116 hármás és 1 többes születés. Az utolsó évtödben esett átlag évenként 9612 iker, 124 hármás és 2 négyes születés. Hármás és négyes születés valamivel több volt, de iker kevesebb. Együttesen többes volt a korábbi öt évben évenként átlag 9748, most 9738. Vagyis 1000 születésre jutott többes születés korábban 13.8, most 13.4.

A nemek aránya egészben változatlan maradt, (1. a XXVII. táblát.) Az ikerszületéseknél ugyanis legtöbb volt a vegyes nemű, aztán jött a két fiú és végül a két leányiker. —

A hármás születéseknél ismét több volt a vegyes, mint az egy-nemű, habár itt a fiúk túlsúlya nem érvényesül annyira, a mi azonban az ilyen születések csekély számával is összefügghet.

A felekezetek szerint (1. a XXVIII. táblát) a legtöbb többes születés mutatkozott a görög katolikusoknál, ezerre 15, és a helvétekéé ezerre 14. Középütt voltak a római katolikusok, görögkeletiek, ágostaiak és lutheránusok, ezerre 13-mal. Leghátul maradnak a zsidók, ezerre 11 -gyei.

A törvénytelen születések száma az utolsó évötödben érzékeny emelkedést mutat (1.a XXIX. táblát). 1876—1880. átlagában volt Magyarországon 46,604, ezerre 76.4, Horvátországban 4637, ezerre 54.9, Szent István koronája területén 51,241, ezerre 73.8. 1881 -1886. átlagában volt Magyarországon 52721, ezerre 82.7, Horvátországban 5162, ezerre 58.2, Szent István koronája területén 57,883, ezerre 79.7. Megjegyzendő azonban, hogy korábban is találkoztunk nagyobb számokkal. Így különösen 1866-ban, a mikor az arányszám Magyarországon 86.3.

Az egyes felekezetek közül (1. a XXX. táblát) elül járnak az unitáriusok, ezer születésre 128 törvénytelen szülöttel. Ezután jöttek a római katolikusok 99, a helvétek 93, a görögkeletiek 92, a görög katolikusok 75, az ágostaiak 65 és végül a zsidók 32 törvénytelen szülöttel ezer születésre, mindig 1881 —1885. átlagában.

A törvénytelen szülöttekkel együtt emelkedett a halvaszülöttek száma is, (1. a XXXI. táblát.) Volt ugyanis Szent István koronája területén 1876—1880. átlagában 10,424, ezerre 13.7 halvaszülött. 1881- 1885. átlagában pedig volt 12,056, ezerre 16.6 halvaszülött.

Miként korábban úgy most is, a törvénytelen szülöttek szolgáltatnak több halvaszülöttet, csakhogy az arány mind-egyiknél emelkedett, (1. a XXXII. táblát.) 1876—1880. átlagában a törvényeseknél 13.2, a törvényteleneknél 28.2 halvaszülött jutott ezerre; 1881—1885. átlagában 15.7, illetőleg 30.9 halvaszülött jutott ezer szülöttre.

Felekezetek szerint (1. a XXXIII. tábla.) legtöbb halvaszülött fordult elő az ágostaiaknál, ezerre 32 és a helvétek-

nél ezerre 28. Közepet tartottak a zsidók, ezerre 18 és a római katolikusok, ezerre 16. Legkevesebb halvaszülött fordult elő az unitáriusoknál, ezerre 9, a görögkeletieknél, ezerre 9 és a görög katolikusoknál ezerre 7.

A születések megoszlási aránya (1. a XXXIV. táblát) egészben véve változatlan. Magasabb százalék esik január, február és márczius hónapokra, aztán augusztus, szeptember és október hónapokra. Ellenben kevesebb születés esik ápril, május, június és július hónapra és aztán novemberre és decemberre.

Az egyes felekezeteket illetőleg (1. a XXXV. táblát), az átlag rendszerint nyolcz százalék egy-egy óra. Az átlagnál nagyobb százalékot mutat a római katolikusoknál január, az átlagnál kisebbet ápril, május és június. A görög katolikusoknál az átlagnál magasabb márczius, április; alacsonyaid) szeptember, november, december. A görög keletieknél magasabb márczius; alacsonyabb november és egészen feltűnő mértékben december. Az ágostaiaknál magasabb január; alacsonyabb ápril, május, június és december. A helvéteknél magasabb január és márczius; alacsonyabb június, július és december. Az unitáriusoknál magasabb január, márczius és december; alacsonyabb ápril, október, november és december. A zsidóknál magasabb január és márczius; alacsonyabb szeptember, október és november.

III.

A halálozási szám magassága hosszabb időn át, mint egy állandóbb jelenség, függ a talajtól és égaljtól, a foglalkozástól, a műveltségi viszonyoktól, s a mit kevésbé szoktak tekintetbe venni, a születési szám magasságától is. Mert, mint azt az előbbi fejezetben is kimutattuk, születés és halál, minden ellentétes voltak daczára, szoros összefüggésben áll egymással, s a mint a halálozás magasabb száma visszahat a születések magasabb számára, azonképen a magasabb születési szám magasabb halálozási számmal is jár. És pedig nemcsak azért, mert a hol több ember születik, ott több ember is bal meg. Hanem azon másik, nem kevésbé természetes okból,

hogy ott, a hol magas a születési szám, ott mindig nagyobb arányban fordulnak elő azon alsóbb korosztályok, melyek a halálnak a legnagyobb mértékben adóznak.

Rövidebb időközökben a halálozási szám ingadozására befolyást gyakorolnak a háborúk és járványok, a rossz termések és gazdasági válságok és általában mindazon változások, melyek a fönnebb említett általános tényezőkben nyilvánulnak.

Hazánk, a halálozást tekintve, a legmagasabb számokat mutatja Európában, (1. a XXXVI. táblát.) De ezen kedvezőtlen viszony összefügghet azzal is, hogy az utolsó időkben szomorú járványok pusztítottak nálunk, mert 1865—1870-ben legalább Oroszországgal szemben kedvezőbb volt a Dráván-inneni Magyarország helyzete és a mostani, sok tekintetben kedvezőnek mutatkozó utolsó évötödben, melyben a halálozási szám igen közeledett az 1865—1870-iki színvonalhoz, Oroszországból nincs adatunk és így összehasonlítást ez irányban nem is tehetünk. Oroszországtól eltekintve azonban most is, minden más európai országgal szemben, nálunk legmagasabb a halálozás száma.

Bármily szomorú legyen is e jelenség tanúsítása, azt mindazáltal nagy elégtétellel bizonyíthatjuk, hogy a halálozási szám az utolsó évötödben 1881 1885-ben érezhetőleg csökkent. 1865—1870-ben 33 halál esett a dráváninnyi Magyarországon ezer lakóra, 1871—1875-ben a kolera miatt 46, 1876—1880-ban 37 és most utoljára 1880 — 1885-ben 34. Horvátországban ugyanezen időben a halálozás száma 37, 48, 36 és 31, szóval az első évötöd kedvezőtlenebb, de az utolsó még kedvezőbb, mint minálunk.

E javulás legörvendetesebb sajátsága az, hogy együtt járt a születési szám gyarapodásával, a mint azt majd a népszaporodás eredményeiben még szembetűnőbben fogjuk látni.

Áttérve az egyes évekre (1. a XXXVII. táblát) azt látjuk, hogy Szent István koronája területén az utolsó öt évi átlagot képviselő 33 átlagszám úgy áll elő, hogy változva 36, 35, 33, 32 és 31 a halálozási szám. A 33 és annál kisebb számok 1869 óta egyszer sem fordultak elő, sőt 1873-ban fölemelkedett e szám 64-re ezer után, s az 1873-at

megelőző és követő évben a 40-et mindig meghaladta. S ha a későbbi éveket vesszük, láthatjuk, mily lassú a javulás, mily lassan megy le 36-ra, hogy aztán ismét emelkedjék 38-ig. Itt láthatjuk legjobban, hogy a járványok és gazdasági viaszályok hatása soha nincs kimerítve azzal az áldozattal, melyet közvetlenül követelnek. A korábbi években 1853 — 1855 mutatnak magas számokat: 40-et, 42-öt és 49-et, ismét a járvány következtében, de az ezen három évet megelőző és követő két-két évben 33 és 32, illetőleg 36 és 34 a halálozás száma. A legkedvezőbb 1858 1866-iki évekről csak a drávaninzeni Magyarországból vannak adataink. S ha eltekintünk az utolsó évtől, melyben a halálozás a háború következtében 38-ra emelkedik, a többi négy évben a halálozás száma, az évek sorrendje szerint 31, 30, 32 és 1865-ben 28. S itt megjegyezhetjük, hogy a horvátországi adatok a legtöbb esetben kedvezőbbek, mint a mieink. De, ha eltekintünk is ezen utóbbi évek adataitól, melyek végre is nem oly megbízhatók, mint a korábbiak és utóbbiak, annyi kétségtelen, hogy halálozásunk mai száma a korábbi legkedvezőbb, járványtól, háborútól és gazdasági válságoktól egyaránt ment, évek számainak felel meg.

Az egyes országrészekre áttérve, (1. a XXXVIII. táblát), azt találjuk, hogy minden országrész halálozási száma csökkent, de ugyanakkor az eltérés az egyesek közt sokkal csekélyebb is. 1876—1880-ban a számok 41 és 43 közt váltakoznak, ma 31 és 36 a két véglet. Legnagyobb a halálozás ma a Tisza-Maros szögén és a Tisza balpartján 36, ezután jó a Duna balpartja 35-tel, majd a Duna-Tisza köze és a Tisza jobbpartja 34-gyel és végül legkedvezőbb a Duna jobbpartján és Erdélyben 31. A két utolsó országrész között mindazáltal nagy a különbség, mert Erdélyben ugyanakkor 41, a Duna jobbpartján 43 a születési szám, a mi majd a népszaporodásnál fog valódi kifejezésre jutni.

Az egyes megyéket illetőleg (u. o.) 1876—1880-ban a legkedvezőbb halálozást mutattak, vagyis 30-on alul maradtak: Árva (29), Fogaras (28), Szeben (29), Udvarhely (29), összesen négy megye. Ellenben a legrosszabb számot adták, vagyis a 40-et elérték vagy meghaladták: Temes (45), Arad

(40), Csanád (44), Szabolcs (44), Esztergom (42), Nyitni (43) és Pest (42), összesen hét. 1881 1885-ben 30-on alól maradt: Árva (29), Vas (27), Besztercze (29), Brassó (28), Fogaras (27). Nagyküküllő (27), Szeben (29), Szolnok-Dokoka (29), összesen nyolcz. A 40-et elérte: Trencsén (40), Szabolcs (43), Arad (41), összesen három. Az 1876—1880-ban a kedvező négy megye közül egy volt magyar: Udvarhely. 1881 1885. a nyolcz kedvező megye közül ismét csak egy volt magyar: Vas. Az 1876 — 1880-ban kedvezőtlen hét megye közül magyar volt négy: Csanád, Szabolcs, Esztergom és Pest, 1881 1885-ben a három kedvezőtlen megye közül magyar volt egy: Szabolcs. A változás tehát inkább kedvező, mint kedvezőtlen nemzetiségi szempontból is. Erre mindazáltal súlyt nem fektethetünk. A halálozás arányát különben is alig hozhatjuk össze nemzetiségi viszonyokkal. E részben sokkal fontosabb a talaj alakzata. Hegyek közt mindig kisebb a halálozás, mint síkon, folyamok és különösen mocsarak közt. S ha a főleg síkon lakó magyarság nem is mutathat oly alacsony számokat, ffiint a hegylakó más nemzetiségek, másrészt megnyugvással vehetjük, hogy a legnagyobb halálozást sem a magyar nemzeti-ség tünteti föl.

Nem szerint a halálozás (l. a XXXIX. táblát) 51.66 %-a volt finemű és 48.34%-a nőnemű az utolsó évötödben, szemben 52.06 illetőleg 47.94%-kal a múlt évötödben. A férfiak aránya tehát csökkent, habár a születéseknél, mint fennebb láttuk, a férfiak aránya nőtt. A kiegyenlítés azonban mutatkozott már az öt éven alóli gyermekhalálozásnál, a hol most 53.08% jut a fiukra és 46.92°₀ a leányokra, szemben 52.89, illetőleg 47.11 %-kal a múlt évötödben.

Családi állapot szerint (l. a XL. táblát) a finemű halottak 32.58%-a volt nem házas, 51.45%-a házas és 15.97%-a özvegy 1881—1885-ben, inig a korábbi évötödben a finemű halottak 32.90%-a volt nem házas, 50.99%-a házas és 16.11%-a özvegy. A változás tehát nem nagy és csak abban áll, hogy a házasok aránya javult a másik két családi állapot rovására.

A nőknél száz halottra esik most 27.87% nem házas, 40.97 házas és 31.16 özvegy; míg a megelőző évötödben volt

28.76% nem házas, 41.32 házas és 29.92 özvegy. A nőknél tehát mind a nem házasok, mind a házasok aránya javult és csak az özvegyeknél vált a korábbi évek igen kedvezőtlen aránya még rosszabbra.

A halálozás különböző viszonylatai közt legtöbb érdekel bir a gyermekhalálozás, vagyis az öt éven alól elhaltak aránya. Ez arányt kétféleképp szokták megállapítani, a mennyiben t. i. vagy azt nézik ezer halott közt mennyi az öt éven alól elhalt; vagy azt, hogy ezer szülöttre hány öt éven alóli halott esik. A két arány viszonyos helyessége fölött igen sok vita folyt. Részemről mindig azt az álláspontot foglaltam el, hogy úgy az egyik mint a másik viszonyítás csak hiányos fogalmat ad, mert az egyik úgy mint a másik csak az általános születési vagy általános halálozási számot juttatja erősebb kifejezésre. Minél nagyobb ugyanis a születés aránya, annál nagyobb lesz a halottak közt a korán elhunytak számaimért annál nagyobb az a korosztály, mely a legnagyobb hányaddal adózik a halálnak. És minél nagyobb a halálozás általában, annál nagyobb lesz minden halottnak és így az öt éven alóli halottnak aránya is a szülöttekhez képest. Vagyis a gyermekhalálozásnak a halálozáshoz viszonyított aránya függ főleg a születések számától, a gyermekhalálozásnak a születésekhez viszonyított aránya pedig függ főleg a halálozás nagyságától.

E felfogásomnak igazat adtak az utolsó évtödről szóló adatok is, (1. a XLI. táblát). Az ezer halálra számított gyermekhalálozási arány nőtt a múlt évtödhez képest 512-ről 517-re a Szent István koronája területén, mert ugyanakkor a születési szám is emelkedett (1. a XXVI. táblát). Ellenben az ezer születéshez viszonyított gyermekhalálozási szám csökkent ugyanezen időben és területen 422-ről 381-re, mert ugyanakkor az általános halálozási szám is csökkent.

Az ezer halálozáshoz viszonyított gyermekhalálozási arány minden egyes évben, az igaz, nem mutatja ez összefüggést a születési számmal oly tisztán és épp azért igen könnyen tévútra vezet. De másrészt nem bízhatunk meg föltétlenül az ezer születéshez viszonyított gyermekhalálozási számban sem, mert ha ez esetben az egyes évek gyermekhalálozási aránya és az egyes évek halálozási aránya közt már több és

világosabb is az összefüggés, nem szabad felednünk, hogy itt mindig csak egy, meglehetősen egyoldalú viszonyítással van dolgunk.

Azon ellenmondásnak megfelelőleg, melyet a két gyermekhalálzási szám közt kimutattunk, gyarapodást fogunk látni a gyermekhalálzásnál minden oly esetben, midőn azt a halálokhöz viszonyítjuk és csökkenést, midőn azt a születésekhez viszonyítjuk.

Így az utolsó évtödben (1. a XLII. táblát) ezer finernü halottra több öt éven alóli fin halott és ezer nőnemű halottra több öt éven alóli leány halott esik, mint a megelőző évtödben, 533 szemben 523-mal az első és 519 szemben 514-gyel a második esetben. Másrészt azonban, ha azt nézzük, (lásd a XLIII. táblát), hogy ezer törvénytelen születésre most hány öt éven alóli törvénytelen gyermek halála esik, azt látjuk, hogy e szám most kisebb, mint öt évvel ezelőtt. Ezer törvénytelen születésre esett öt éven alóli halál 1876 1880-ban 423 a szent István koronája területén, 437 a Dráváninneri Magyarországnban. 1881 1885-ben pedig esett ezer törvénytelen születésre öt éven alóli halál 405, illetőleg 413.

A mi végül a halálzásnak felekezetek szerinti megoszlását illeti, (1. a XLIV. táblát), a mi csak az utolsó évtödben lett először kimutatva, a következő számokat kapjuk. Ezer lakóra esik halál a római katolikusoknál 37, a görög katolikusoknál 38, a görögkeletieknél 36, az ágostaiaknál 33, a helvéteknél 34, az unitáriusoknál 28, a zsidóknál 19.

A gyermekhalálzás a felekezetek szerint következő arányokat tüntet föl. Ezer halálra esik öt éven alóli gyermekhalál (1. a XLV. táblát) a római katolikusoknál 549, a görög katolikusoknál 480, a görögkeletieknél 499, az ágostaiaknál 474, a helvéteknél 474, az unitáriusoknál 465, a zsidóknál 485. Ezer születésre esik öt éven alóli gyermekhalál (1. a XLVI. táblát) a római katolikusoknál 418, a görög katolikusoknál 399, a görögkeletieknél ismét 399, az ágostaiaknál 387, a helvéteknél 396, az unitáriusoknál 330, a zsidóknál 248.

IV.

Szent István koronájának polgári népessége az utolsó évtöd alatt 15.642,102-ről 16.570,146-ra emelkedett a népmozgalmi adatok szerint. A gyarapodás tehát 928,044 lélek és így az átlagos évi szaporodás megfelel 1.16%-nak. A terület két fő alkatrészét: a dráninneneni és a drávántúli részt tekintve, azt látjuk, hogy a szaporodás Magyarországon valamivel csekélyebb 1.13%, Horvátországban ellenben valamivel nagyobb 1.38%. Az egyes évek szaporodása a Dráváninnen volt 0.81, 0.81, 1.28, 1.49 és 1.26% a Drávántúl 1.24, 1.33, 1.27, 1.81 és 1.6.7.

Tekintve azt, hogy 1869-1880-ig az átlagos szaporodás az egész területen nem volt több 0.13%-nál, e szaporodást igen kedvezőnek mondhatjuk, de mind a mellett még sem olyanoknak, melyet az eddigi eredmények után elfogadhatlannak lehetne tartanunk. Mert hiszen mindenki tudja, hogy az 1869 — 1880-iki kedvezőtlen eredményt a kolera pusztítása okozta, mely 1872—1874-ig annyi áldozatot követelt, hogy népességünk csak 1877-ben érte el az 1871-iki magasságot, más szóval, hogy a kolera hat évet törölt ki népességünk fejlődéséből. A korábbi számlálások közt 1850 1857-ig 0.63%, 1857—1869-ig 0.99% volt az átlagos évi gyarapodás. S így érthető, hogy a kolerának és utóhatásának elenyészttével népességünk szaporodása ismét kedvezőbb arányokat tüntet fel.

Összehasonlítva ez eredményeket a többi európai országok megfelelő eredményeivel (1. az L. táblát), azt találjuk, hogy kedvezőbb átlagú évi szaporodást mutatnak: Szerbia (2.39%), Dánia (1.38%), Németalföld (1.33%), Románia (1.32%), Norvégia (1.28%), Nagy-Britannia (1.27%) és Svédország (1.18%). Ellenben kisebb, de egy százalékot még meghaladó átlagos évi szaporodást mutatnak: Európai Oroszország (1.14%), Németország (1.12%) és Belgium (1.02%). Továbbá egy százaléknál is kisebb szaporodást mutatnak: Ausztria (0.82%), Olaszország (0.81%), Svájc (0.76%) és Görögország (0.60%). És végül fél százaléknál is kisebb átl-

gos évi szaporodást mutatnak Spanyolország (0.33%) és Franciaország (0.25%).

Hazánk tehát meglehetősen elől áll az európai országok sorában, a mennyiben jóval kisebb azon országok száma, melyeknek szaporodási aránya a mienket meghaladja, mint azon országok száma, melyeknek szaporodási aránya a mienké mögött marad.

E kedvező benyomás csak fokozódik, ha az egyes megyékre megyünk át. 1869—1880-ig a Dráváninnen csak 30 megye mutatott gyarapodást, 33 fogyatkozást tüntetett föl. Most a 63 megye mind egytől-egyig gyarapodást mutat az öt év átlagos eredményében, és csak nyolcz olyan megye van, (Turócz, Zemplén, Szabolcs, Szatmár, Arad, Hunyad, Kis-Kükiillő, Kolozs), mely egy-egy évben és csak egy (Csik), mely két évben mutatott csökkenést, de végül mind az öt évre ezek is gyarapodást mutatnak.

A gyarapodás fokát tekintve, az évi szaporodás:

1— $1\frac{1}{2}\%$ -ot tesz a következő huszonnyolcz megyében Heves (1.43), Vas (1.30), Zala (1.38), Jász (1.35), Mármaros (1.32), Bihar (1.28), Szolnokdoboka (1.27), Bereg (1.26), Kolozs (1.26), Maros-Torda (1.26), Fehér (1.25), Ung (1.23), Sáros (1.21), Brassó (1.20), Pest (1.19), Tolna (1.17), Somogy (1.16), Zemplén (1.16), Esztergom (1.15), Nógrád (1.13), Tordaaranyos (1.13), Bács (1.12), Hajdú (1.11), Nyitra (1.08), Kisküküllő (1.08), Zólyom (1.07), Komárom (1.06), Szeben (1.01).

$1\frac{1}{4}\%$ -ot meghalad a következő öt megyében: Csanád (1.96), Bács (1.85), Torontál (1.65), Békés (1.60) és Csongrád (1.50).

$\frac{1}{8}$ —1%-ot tesz barmincz megyében és ezek a következők: Zólyom (0.98), Arad (0.96), Szerdahely (0.96), Szilágy (0.95), Árva (0.94), Fogaras (0.94), Nagyikiillő (0.94), Temes (0.93), Szatmár (0.93), Beszterczenaszód (0.92), Moson (0.91), Veszprém (0.91), Alsófehér (0.93), Háromszék (0.90), Hont (0.89), Baranya (0.87), Turócz (0.86), Győr (0.86), Pozsony (0.80), Abauj (0.76), Gömör (0.76), Temes (0.72), Liptó (0.70), Trencsén (0.70), Borsod (0.70), Szepes (0.69), Krassó-Szörény (0.69), Szabolcs (0.66), Csik (0.62), Hunyad (0.59).

1/2%-nál kisebb átlagos évi szaporodást nem mutat egy megye sem.

Nem kevésbé örvendetes az a jelenség, melyet kiválóbb városainknál, nevezetesen a törvényhatósági városoknál tapasztalunk. Az 1869 - 1880-iki korszakban e városok általában 14.99%-kal szaporodtak. De a szaporodás legnagyobb része csak bevándorlásból eredt és igen sok város volt, melyekben bevándorlás nélkül pusztán a születés és halálozás különbözete mellett csökkent és nem emelkedett a lakosság. Ilyen volt a huszonötből tizenhárom (Arad, Eger, Kassa, Kolozsvár, Komárom, Marosvásárhely, Nagyvárad, Pancsova, Pécs, Pozsony, Szatmár-Németi, Temesvár és Zombor). Most a huszonöt városból csak három van olyan, melyekben a halálozás meghaladja a születést (Pozsony, Nagyvárad, Versecz) és ezekben sem oly nagy mérvben, mint korábban.

A megyék mellett kutatni szoktuk a vallásfelekezetek és nemzetiségek szaporodási arányát is.

Az elsőre nézve a statisztikai kimutatások újabban már egyenes feleletet adnak, mert a hivatal gondoskodása következtében a népmozgalmi adatok 1880 óta vallásfelekezetek szerint is csoportosíthatnak. (1. NLIX. táblát.)

A legnagyobb szaporodási többletet a zsidók mutatják, ezerre 19-et. A keresztény felekezetek közül elől járnak a római katolikusok, ezerre 12-vel, ezután jönnek az unitáriusok 11-gyel, az ágostaiak 9-czel és végül egyformán 8-at mutatnak a helvétek és a két görög felekezet.

A nemzetiségre nézve azonban már nem kapunk ily egyenes választ. A nemzetiségi viszonyokat ugyanis csak a népszámlálás alkalmával vizsgálják. Az anyakönyvek alapján összeállított népmozgalmi adatokat, a dolog természeténél fogva, nem igen lehet a nemzetiségi viszonyok szerint csoportosítani. Hazánk egyik részére, Erdélyre vonatkozólag a nemzetiségi viszonyok igen szoros összefüggésben állanak a felekezetekkel. Ott ugyanis a római katolikusok, helvétek és unitáriusok főleg magyarok, az ágostaiak főleg németek, a két görög felekezet hívei főleg oláhok. E területen tehát a felekezeti viszonyokból is meglehetősen közel járó következtetést vonhatunk a nemzetiségi viszonyokra, mint azt Jekelfalussy Jó-

zsef egy jeles (tagozatában legközelebb sikeresen is tette. Magyarország egész területén azonban már nem tapasztalunk ily szoros összefüggést a vallás és nemzetiség között. S azért, ha itt is kutatni akarjuk a szaporodás fokát az egyes nemzetiségek szerint, alig választhatunk más eljárást, mint a melyet korábbi dolgozataimban már az 1880-iki szaporodásra vonatkozólag is követtem.

Hogy elfogadható eredményekre juthassak, két oldalról igyekeztem következtetni. Először osztályoztam az egyes megyéket szaporodásuk aránya szerint, és kerestem, minő arányban szerepelnek a különböző csoportokban a magyar és nem-magyar többségű megyék. Másodsor a nemzetiség szerint csoportosítottam az egyes megyéket, minden egyes nemzetiség typosaiul azon megyéket véve, melyekben az illető nemzetiség legalább hetven százalékkal szerepel. És azután azt kerestem, hogy a különböző nemzetiségek ezen tipikus megyéi mily mértékben tanúsítanak nagyobb vagy kisebb szaporodást.

Nem szükséges talán megjegyeznem, hogy a nemzetiségi arányokra nézve az 1880-iki állapot szolgált irányadóul.

Én érzem legjobban, hogy e bizonyítási mód igen hiányos, és csak jobb hiányában alkalmazható. De mégis, ha azt látjuk, hogy a két ellentétes irányú okoskodás mellett, midőn először a szaporodás szerint csoportosított megyék nemzetiségét vizsgáljuk és másodsor a nemzetiség szerint csoportosított megyék szaporodási mérvét kutatjuk, nagyban és egészben megegyező következtetésekre jutunk, akkor talán még sem utasíthatjuk el az így nyert eredményt.

Lássuk tehát először, mily arányban szerepel a magyar és nem-magyar nemzetiség a különböző szaporodású megyékben, hogy aztán láthassuk azt is, mily arányú szaporodást mutatnak az egyes nemzetiségek tipikus megyéi.

A harminczhárom megye közül, melynek évi átlagos gyarapodása az 1%-ot meghaladja, magyar többségű húsz (Csanád, Bács, Békés, Csongrád, Heves, Yas, Zala, Jász, Bihar, Maros-Torda, Fejér, Pest, Tolna, Somogy, Zemplén, Esztergom, Nógrád, Hajdú, Sopron, Komárom) és nem magyar többségű tizenhárom (Torontál, Máramaros, Szolnok-Doboka, Bereg, Kolozs, Ung, Sáros, Brassó, Torda-Aranyos, Bars, Nyitra, Kis-

kükiillő, Szeben). És nem elég, hogy a nagyobb szaporodási megyék közt ily többségben vannak a magyar megyék, az első tíz megyéből csak kettő nem magyar: Torontál és Máramaros.

Az 1%-nál kisebb szaporodása harmincz megye közül ellenben magyar többségű tizenegy (Udvarhely, Szatmár, Veszprém, Háromszék, Baranya, Győr, Abauj, Gömör, Borsod, Szabolcs, Csik); és nem magyar többségű tizenkilenc (Zólyom, Arad, Szilágy, Árva, Bogaras, Nagykükiillő, Temes, Beszterczenaszód, Moson, Alsófehér, Hont, Tnrócz, Pozsony, Temes, Liptó, Trencsén, Szepes, Krassószörény, Hunyad). És még tovább menve, a leggyöngébb tíz megye közül is csak négy magyar (Gömör, Borsod, Szabolcs, Csik), a többi hat nem magyar többségű.

Ez eredményekkel megegyezőleg 1869 - 1880-ban a harmincz gyarapodó megyéből huszonegy volt magyar és kilencz nem magyar; a harminczhárom fogyatkozó megyéből tizenyolcz volt a magyar és huszonhárom a nem magyar.

Nem kevésbé megnyugtató az eredmény, ha azon megyéket nézzük, melyben az egyes nemzetiségek hetven százaléig vannak képviselve, s a melyeket épen azért mintegy jellegül lehet föltüntetni.

Hetven százalékkal vagy többel van képviselve a magyarság tizenyolcz megyében. Ezek közül a nagyobb szaporodásunk közé tartozik tizenegy (Jász, Heves, Csongrád, Hajdú, Somogy, Fejér, Komárom, Esztergom, Csanád, Zala, Pest); a kisebb szaporodásnak közé hét (Győr, Udvarhely, Borsod, Szabolcs, Csik, Háromszék, Veszprém).

Hetven százalékos német többséggel bír egy megye: Moson, és ez a kisebb szaporodásúak közt van.

Hetven százalékos tót többséggel bír hét megye és ezek közül a nagyobb szaporodásúak közé tartozik kettő (Nyitra és Sáros), a kisebb szaporodásúak közé öt (Árva, Trencsén, Liptó, Zólyom, Turócz).

Hetven százalékos oláh többség van hat megyében és ezek közül nagyobb szaporodású kettő (Szolnok-Doboka és Torda-Aranyos), kisebb szaporodású négy (Bogaras, Hunyad, Alsó-Fehér és Krassó-Szörény).

A mai arány itt is megfelel körülbelül a korábbinak. A tizenhatsz magyar megye közül 1869 - 1880-ban tizenöt szaporodott és három csökkent. Az egy német megye gyarapodott. A hét tót megye közül szaporodott három, csökkent négy. A hat oláh megye közül szaporodott egy, csökkent öt.

*

**

Volt egy idő, midőn igazolatlan pessimismussal tekintettek fajunk szaporodására. Keleti Károlyé az elévülhetetlen érdem, hogy ezzel a felfogással először szállt szembe. A mily veszedelmes volna hazánkban a szükséges Optimismus, oly veszedelmes másrészt az igazolatlan pessimismus, mely a magyar faj szaporodását csak a beolvadásból és nem egyzersmind a természetes propagatív szaporodásból is magyarázza. Az assimilatió utoljára is csak a műveltebb rétegek aránylag kisebb részére terjed, s az így nyert gyarapodás nem egyensúlyozhatná azt a csökkenést, a melynek fajunk alsóbb társadalmi osztályában mutatkoznia kellene, ha igazuk volna azoknak, kik fajunktól a propagatív erőt megtagadják. S hogy lehetne képzelni egyáltalán fajunk ezred éves államalkotó és államfentartó szerepét, ha az értelmi vonzereje mellett természetrajzilag is nem mutatna gyarapodási hajlamot.

Előadtuk röviden azon adatokat, melyek az utolsó öt évről rendelkezésünkre állanak. Láttuk, hogy azok egészben véve kedvezők vagy legalább is megnyugtatók. Mielőtt azonban tőlük megválnánk, nem szabad arról megfeledkeznünk, hogy végleges következtetést népességünk tényleges állapotaira ez adatokból nem vonhatunk. A népszámlálások nem mindig igazolják a népmozgalom alapján kiszámított adatokat. 1880-ban is csak a Dráván inneni Magyarországon 313,122 lélekkel kisebb lakosságot talált a népszámlálás, mint a mennyit a népmozgalom alapján kiszámított lakosság mutatott. Az élté rés okát legfőbb nézetem szerint abban kell keresni, hogy a tíz éven át húzódo népmozgalmi adatok mindig több tévedésre adnak alkalmat, mint az egy alkalommal összegyűjtött tényleges számlálási adatok. De történhetik eltérés még egy más okból is. A népmozgalom ugyanis nincs tekintettel a kivándorlásra, melynek kiözönlő áramlata nálunk, fájdalom, erősebb mint a

beözönló áramlat. Voltak, kik már 1880-ban is a kivándorlásra akarták az akkor mutatkozó nagy eltérést visszavezetni, holott tudnivaló, hogy az amerikai kivándorlás nagyobb mértékben főleg csak 1880 után indult meg. Az 1880-iki eredményre tehát alig lehettek hatással. De annál inkább lehet most, midőn az utolsó öt évben átlag 12,422 lélekre megy az Amerikába kivándorlók száma. Ha tehát nem akarunk utólag kellemetlen meglepetések áldozatául esni, előre is lejjebb kell szállítanunk azon összeget, melyet a legközelebbi népszámlálás alkalmával várhatunk. És ez még nem mind. Tekintetbe kell vennünk még azt a körülményt is, hogy közel három évünk van 1890-ig, s hogy addig egy váratlan csapás igen sokat tönkre tehet abból, a mit eddig elértünk. Egy az 1873-iki-hoz hasonló járvány, ha különösen a szegényebeli megyékben ütheti föl fejét, kiszámíthatatlan károkat okozhat népességünk fejlődésének. Csak ha e téren minden lehető meg fogunk tenni, nézhetünk nyugodtan az újabb számlálás elé. Ha azonban ez irányban az állam és társadalom minden tényezője megteszi kötelességét, s a gondviselés valami különös csapást nem mér nemzetünkre, valószínűnek vehetjük, hogy midőn a következő évtizedbe átlépünk, népességünk egy újabb millió lélekkel nagyobb lesz, s abban a nagyobb népességben a magyar nemzetiség aránya is növekedni fog.

I. tábla.

1000 lélekre esik házasság Európa államaiban:

	1865—70	1871—75	1876—80	1881—85
1. Szerbia	11'2	11'4	11'8	11'9
2. Horvát-Szlavonország	—	—	10'3	11'2
3. Magyarország	10'0	10'8	9'6	10'8
4. Szászország	9'1	10'0	8'8	8'9
5. Európai Oroszország	7'9	9'8	—	—
6. Poroszország	8'5	9'4	7'9	8'0
7. Thüringia	9'4	9'3	8'2	7'6
8. Bajorország	9'2	9'4	7'3	6'8
9. Olaszország	7'8	7'7	7'5	8'1
10. Finnország	7'6	8'8	7'8	7'2
11. Ausztria	8'9	9'1	7'8	8'0
12. Hollandia	8'1	8,8	7'8	7'6
13. Franciaország	7'6	8'5	7'6	7'0
14. Belgium	7'5	7'5	6'9	7'2
15. Dánia	7'8	7'9	7'8	7'8
16. Románia	—	5'8	6'8	8'2
17. Spanyolország	7'3	—	—	7'8
18. Baden	8'3	9'1	7'1	6'4
19. Orosz-Lengyelország	8'2	7'5	—	—
20. Württemberg	—	9'9	7'1	6'4
21. Elzász-Lotharingia	—	8'6	6'6	6'6
22. Anglia és Wales	8'3	8'5	7'7	—
Skócia	7'0	7'4	6'9	6'6
Írland	5'8	4'9	4'5	—
23. Svájc	6'9	8'0	7'4	6'8
24. Norvégia	6'6	7'3	7'1	6'7
25. Svédország	6'2	7'0	6'6	6'3
26. Görögország	6'4	5'8	5'7	5'6

A nemzetközi részre vonatkozó adatok Bodio: Movimento dello Stato civile. Confronti internazionali per gli anni 1865—85. Roma 1886. és Statistical abstract for the principal and other foreign Countries London 1886. czimű munkából vannak véve.

II. tábla.

Házasságok száma.

Év	Magyarország	Horvát-Szlavonország		Ezer lélekre esik		
		Szt István koroná országai	Magyarország	Horvát-Szlav.-ország	Szt. István k. orsz.	
1851.	137,425	27,055	164,480	10	11	10
1852.	127,685	24,723	157,408	9	10	9
1853.	102,433	23,573	126,006	9	10	9
1854.	95,341	22,200	117,541	10	12	10
1855.	83,006	20,286	113,292	8	11	9
1856.	115,859	30,637	146,496	10	17	11
1857.	106,451	27,445	133,896	8	14	10
1858.	108,664	—	—	7	—	—
1859.	86,039	—	—	6	—	—
1864.	104,460	—	—	8	—	—
1865.	118,864	—	—	9	—	—

É v	Magyar- ország	Ezer lélekre esik			Magy- ország	Horvát Szlav.- ország	Szent István k. orsz.
		Horvát- Szlavon- ország	Szt. István korona országai	Magy- ország			
1866.	105,670	—	—	8	—	—	
1867.	135,601	—	—	10	—	—	
1868.	179,637	—	—	13	—	—	
1869.	146,242	—	—	11	—	—	
1870.	193,999	—	—	10	—	—	
1871.	142,853	—	—	10	—	—	
1872.	147,555	—	—	10	—	—	
1873.	153,068	—	—	11	—	—	
1874.	143,718	—	—	10	—	—	
1875.	147,443	21,438	168,881	11	12	11	
1876.	135,189	19,112	154,305	10	11	10	
1877.	125,231	18,149	143,380	9	10	9	
1878.	129,526	17,488	147,014	9	10	9	
1879.	140,438	21,750	162,188	10	12	10	
1880.	125,021	18,105	144,126	9	10	9	
1876—1880 átlag	131,081	19,121	150,202	9	10	9	
1881.	137,210	20,523	157,733	10	11	10	
1882.	142,161	21,678	163,839	10	11	10	
1883.	145,252	22,357	167,609	10	11	10	
1884.	144,681	22,723	167,404	10	11	10	
1885.	142,652	22,517	165,169	10	11	10	
1880—1885 átlag	142,391	21,960	164,351	10	11	10	

Jegyzet. Finne mindenütt Magyarországhoz vésztett.

Ezer lélekre esik házasság 1880—1885. (Magyarország)

Római kath.	Görög kath.	Görög keleti	Ág. ev.	Helv. hitv.	Unitárius	Izraelita
10	10	10	10	11	11	8

IV. tábla.

A házasságok megoszlása felekezet szerint (Magyarország):

	Római kath.	Gör. kath.	Gör. kel.	Ágostai	Helvét	Unitárius	Zsidó
1880	46'72	12'80	14'20	7'88	14'78	0'44	3'68
1885	47'96	11'36	13'17	7'86	15'43	0'46	3'78

VI. tábla.

Ezer kötött házasságra esik vegyes házasság (Magyarország):

	Róm. kath.	Gör. kath.	Görög keleti	Ágostai	Helvét	Unitárius
1876—1880	53	114	44	127	104	237
1881—1885	54	126	50	161	136	299

Folyó szám	Ország-rész és megye	A házasságok abszolút száma						1000 lélekre esik					
		1881	1882	1883	1884	1885	5 évi átlag	1881	1882	1883	1884	1885	5 évi átlag
I. Magyarország.													
<i>a) Duna bal partja:</i>													
1	Árva megye.	804	793	713	770	746	765	10	10	8	9	9	9
2	Bars	1,522	1,539	1,433	1,495	1,465	1,491	11	11	10	10	10	10
3	Esztergom	681	795	724	715	784	740	9	11	11	9	10	10
4	Hont	1,215	1,290	1,101	1,253	1,224	1,216	10	11	9	10	10	10
5	Liptó	800	805	736	749	765	771	11	11	10	10	10	10
6	Nógrád	2,221	2,108	2,130	2,018	2,216	2,139	11	11	11	10	10	11
7	Nyitra	3,681	3,861	3,716	3,902	3,759	3,784	10	10	10	10	10	10
8	Pozsony	2,646	2,941	2,890	3,065	2,872	2,883	8	9	9	10	9	9
9	Turóc	441	488	473	476	455	467	10	11	10	10	9	10
10	Trencsén	2,698	2,879	2,923	2,714	2,812	2,725	11	12	10	11	11	11
11	Zólyom	1,120	1,178	1,047	1,144	1,134	1,124	11	11	10	10	10	10
	Összesen	17,829	18,677	17,486	18,301	18,292	18,105	10	10	10	10	10	10
<i>b) Duna jobb partja:</i>													
1	Baranya megye.	2,727	2,984	2,899	2,958	2,929	2,899	9	10	10	10	9	10
2	Fejér	1,814	2,114	2,018	1,926	2,000	1,976	9	10	9	9	9	9
3	Cyőr	902	1,024	1,012	1,036	1,013	997	8	9	9	9	9	9
4	Komárom	1,378	1,455	1,495	1,644	1,494	1,487	9	9	10	10	9	9
5	Moson	636	649	688	764	699	681	8	8	8	9	7	8
6	Somogy	3,091	3,087	3,022	3,130	3,080	3,082	10	10	10	10	9	10
7	Sopron	1,947	2,176	2,193	2,180	2,119	2,123	8	9	9	9	8	9
8	Tolna	2,234	2,201	2,315	2,394	2,422	2,313	9	9	10	10	10	10
9	Vas	3,212	3,294	3,233	3,199	3,230	3,233	9	9	9	8	8	9
10	Veszprém	1,826	1,980	1,929	2,042	2,004	1,956	9	9	9	9	9	9
11	Zala	3,186	3,784	3,614	3,815	3,639	3,608	9	10	10	10	9	10
	Összesen	22,953	24,748	24,418	25,085	24,569	24,355	9	9	9	9	9	9
<i>c) Duna-Tisza köze:</i>													
1	Bács-Bodrog megye	6,769	7,025	7,144	7,127	7,472	7,107	10	11	11	10	11	11
2	Csongrád	2,485	2,628	2,579	2,614	2,593	2,580	11	11	11	11	11	11
3	Heves	2,279	2,374	2,279	2,263	2,142	2,267	11	11	10	10	11	11
4	J.-N.-K.-Szolnok m.	2,928	3,134	3,254	2,930	3,059	3,061	10	11	11	10	10	10
5	Pest megye.	9,460	9,925	10,273	10,779	10,866	10,261	9	10	10	10	10	10
	Összesen	23,921	25,086	25,329	25,713	26,192	25,276	10	10	10	10	10	11
<i>d) Tisza jobb partját:</i>													
1	Abauj-Torna megye.	1,850	1,914	1,795	1,828	1,855	1,848	10	11	10	10	10	10
2	Bereg megye	1,735	1,713	1,921	1,886	1,667	1,784	11	11	12	12	10	11
3	Borsod	1,934	2,268	2,117	2,022	2,101	2,088	10	11	10	10	10	10
4	Gömör	1,742	1,832	1,760	1,674	1,780	1,762	10	11	10	10	10	10
5	Sáros	1,630	1,742	1,502	1,680	1,614	1,634	10	10	9	10	9	10

Folyó szám	Országgréz és megye	A házasságok abszolút száma					1000 lélekre esik						
		1881	1882	1883	1884	1885	5 évi átlag						
		1881	1882	1883	1884	1885	1881	1882	1883	1884	1885	5 évi átlag	
6	Szepes megye . . .	1,694	1,722	1,697	1,799	1,586	1,700	10	10	10	10	9	10
7	Ung . . .	1,416	1,529	1,481	1,552	1,422	1,480	11	12	11	12	11	11
8	Zemplén . . .	2,896	3,124	2,999	3,192	3,282	3,098	11	11	11	11	11	11
	Összesen . . .	14,897	15,861	15,272	15,633	15,307	15,391	10	11	10	10	10	10
	<i>e) Tisza bal partja :</i>												
1	Békés megye . . .	2,226	2,600	2,609	2,356	2,505	2,459	10	11	11	10	10	10
2	Bihar . . .	4,339	4,440	4,812	4,794	4,921	4,631	10	10	10	10	10	10
3	Hajdu . . .	1,638	1,782	1,792	1,768	1,813	1,758	9	10	10	10	10	10
4	Marmaros . . .	2,412	2,498	2,450	2,565	2,178	2,421	11	11	10	11	9	10
5	Szabolcs . . .	2,299	2,602	2,820	2,657	2,627	2,601	11	12	13	12	12	12
6	Szatmár . . .	3,073	3,218	3,452	3,340	3,191	3,255	9	11	12	11	10	11
7	Szilágy . . .	1,906	1,907	2,168	1,943	1,925	1,970	11	11	12	11	11	11
8	Ugocsa . . .	872	828	842	817	704	812	13	13	13	12	10	12
	Összesen . . .	18,765	19,875	20,945	20,210	19,861	19,937	10	11	11	11	10	11
	<i>f) Tisza-Maros völgye:</i>												
1	Arad megye . . .	3,231	3,171	3,504	3,627	3,273	3,361	11	10	11	10	11	11
2	Csanád . . .	1,125	1,184	1,166	1,292	1,177	1,189	10	11	10	10	11	10
3	Krassó-Szörény m. . .	3,609	3,851	3,987	3,651	3,709	3,761	9	10	10	9	9	10
4	Temes megye . . .	4,667	4,415	4,755	4,122	4,435	4,479	12	11	12	11	10	11
5	Torontál . . .	5,569	5,703	6,816	5,658	5,873	5,924	10	10	12	10	10	10
	Összesen . . .	18,202	18,324	20,228	18,350	18,467	18,714	10	10	11	10	10	10
	<i>g) Erdély:</i>												
1	Alsó-Fehér megye . . .	1,701	1,755	1,779	1,820	1,815	1,735	9	10	10	10	9	10
2	Beszter-Naszód megye . . .	1,016	1,011	1,049	916	1,095	1,017	11	11	10	10	9	10
3	Brassó megye . . .	813	744	754	761	787	772	10	9	9	9	9	9
4	Csik . . .	1,166	864	1,026	1,292	1,095	1,089	10	8	9	10	9	9
5	Fogarás . . .	714	592	660	728	704	680	8	7	8	8	8	8
6	Háromszék . . .	1,211	1,106	1,212	1,093	1,266	1,178	10	9	9	10	8	9
7	Hunyad . . .	2,250	1,955	2,331	2,207	2,265	2,204	9	8	9	9	9	9
8	Kolozs . . .	2,105	1,930	2,204	1,965	2,120	2,065	11	10	11	10	9	10
9	Kis-Küküllő megye . . .	871	985	954	893	937	928	9	11	10	10	9	10
10	Maros-Torda . . .	1,656	1,728	1,854	1,674	1,847	1,732	10	11	11	11	10	11
11	Nagy-Küküllő . . .	1,208	1,222	1,167	1,173	1,149	1,184	9	9	9	9	8	9
12	Szeben . . .	1,277	1,247	1,295	1,213	1,255	1,257	9	9	9	9	8	9
13	Szolnok-Doboka . . .	2,085	1,949	2,137	1,941	2,107	2,044	11	10	9	10	9	10
14	Torda-Aranyos . . .	1,335	1,370	1,571	1,248	1,364	1,378	10	10	11	10	9	10
15	Udvarhely . . .	1,050	918	1,043	1,191	1,168	1,073	10	9	10	11	11	10
	Összesen . . .	20,458	19,370	21,036	19,915	20,974	20,356	10	9	10	10	9	9
	A 25 törvényható- sági város . . .	10,023	10,535	11,043	11,570	11,490	10,932	9	9	10	10	10	10
	Sikföld összesen . . .	127,002	131,409	133,961	132,846	130,877	131,219	10	10	10	10	10	10
	Budapest főváros . . .	3,161	3,419	3,613	3,952	3,904	3,610	8	9	9	10	10	9

V. tábla.

	Vegyes házasságok			Ezer házasságra esik		
	Magyar-ország	Horvát-Szlavon-ország	Szt. István kor. orszá-gai	Magyar-ország	Horvát-Szlavon-ország	Szt. István kor. orszá-gai
1866—70 átlag	7,007	—	—	50	—	—
1871	7,859	—	—	55	—	—
1872	8,170	—	—	55	—	—
1873	8,700	—	—	57	—	—
1874	8,409	—	—	58	—	—
1875	8,412	157	8,569	57	7	51
1876	8,067	140	8,207	60	7	53
1877	8,865	142	9,007	71	8	63
1878	9,598	206	9,799	74	12	67
1879	10,801	265	11,066	77	12	68
1880	9,506	230	9,736	76	12	68
1876—80 átlag	9,366	197	9,563	71	10	63
1881	10,749	271	11,020	78	13	70
1882	11,404	269	11,673	80	12	71
1883	11,860	254	12,114	82	11	72
1884	12,099	316	12,415	84	14	74
1885	12,100	337	12,437	85	15	75
1881—85 átlag	11,643	289	11,932	82	13	72

VII. tábla.

A vegyes házasságok megoszlása hitfelekezetek szerint:

10,000 házasságra számítva a Szt.-István korona országaiban							
	férfi	nő	1876—80	1881—85	férfi	nő	1876—80 1881—85
Helv. h.	Róm. k.	1,573	1,574	Unitár.	Helv. h.	84	79
Róm. k.	Helv. h.	1,320	1,427	Helv. h.	Unitár.	79	79
Ág. ev.	Róm. k.	1,018	993	Ág. ev.	Gör. kat.	67	59
Róm. k.	Ág. ev.	848	965	Gör. kath.	Ág. ev.	46	49
Róm. k.	Gör. kath.	844	819	Gör. kel.	Helv. h.	60	62
Gör. kath.	Róm. k.	793	849	Helv. h.	Gör. kel.	38	39
Gör. kel.	Gör. kath.	688	635	Róm. k.	Unitár.	52	41
Gör. kath.	Gör. kel.	621	586	Unitár.	Róm. k.	30	38
Helv. h.	Ág. ev.	324	317	Ág. ev.	Gör. kel.	38	40
Ág. ev.	Helv. h.	323	325	Gör. kel.	Ág. ev.	29	30
Gör. kel.	Róm. k.	288	312	Ág. ev.	Unitár.	12	7
Róm. k.	Gör. kel.	215	214	Unitár.	Ág. ev.	6	5
Helv. h.	Gör. kath.	201	209	Gör. k.	Unitár.	7	12
Gör. kath.	Helv. h.	195	220	Unitár.	Gör. k.	5	4
				Unitár.	Gör. kel.	6	6
				Gör. kel.	Unitár.	6	4

IX. tábla.

Ezer házasságra esik elválás (Magyarország):

	Róm. kath.	Görög kath.	Görög keleti	Ágostai ev.	Helvét	Unitárius	Iszraelita
1876—80	1	2	5	18	24	85	19
1881—85	1	2	7	17	21	77	17

VIII. tábla.

A házasságok felbomlása és az elválások (Szt. István korona országai):

	Kötött házasságok	Felozlott házasságok	Halál által felozlott házasságok száma	Elválás által felozlott házasságok száma	Ezer házasságra eső felozlott házasságok
1876	154,305	128,619	127,709=99.29%	910=0.71%	6 834
1877	143,380	132,960	132,046=99.32%	914=0.68%	6 927
1878	147,014	129,089	128,110=99.24	979=0.76	7 878
1879	162,188	128,233	127,227=99.21	1,006=0.79	6 791
1880	144,126	134,389	133,122=99.05	1,267=0.95	8 932
1876—80 átlag	150,202	130,658	129,643=99.22	1,015=0.76	6 870
1881	157,733	128,089	127,009=99.16	1,080=0.84	7 812
1882	163,839	119,146	118,165=99.17	981=0.83	6 727
1883	167,609	120,075	119,119=99.21	956=0.79	6 716
1884	167,404	118,322	117,269=99.10	1,053=0.90	6 707
1885	165,169	122,671	121,698=99.21	973=0.79	6 743
1881—85 átlag	164,351	121,663	120,652=99.17	1,011=0.83	6 741

X. tábla.

Házasságok aránya kor szerint Szent-István korona-országaiiban (10,000 házasságra számítva):

Év	Völégény kora	Menyasszony kora					
		20 éven alul	20—24	24—30	30—40	40	50—60 éven felüli
1876—80	24 éven alól	1,876	1,155	274	60	15	7
1881—85		2,011	1,111	246	46	11	3
1876—80	24—30 éves	1,603	1,673	792	173	26	4
1881—85		1,662	1,728	791	161	23	2
1876—80	30—40 éves	214	370	348	308	50	4
1881—85		196	357	344	271	50	4
1876—80	40—50 éves	33	79	118	220	169	16
1881—85		27	71	113	200	163	17
1876—80	50—60 éves	3	11	23	71	132	72
1881—85		4	10	20	61	122	66
1876—80	60 éven felüli	1	2	3	10	30	54
1881—85		1	2	4	11	32	56

XI. tábla.

Ezer völégény közül volt 24 éven aluli 1881—85 átlagában

Római katolikusoknál . . .	291
Görög katolikusoknál . . .	297
Görög keletiekénél	413
Ágostaiaknál	344
Helvétéknél	269
Unitáriusoknál	212
Izraelitáknál	165

XII. tábla.

Ezer menyasszony közül volt 20 éven aluli 1881—85-ben

Római katolikus	357
Görög katolikus	351
Görög keleti	376
Ágostai	395
Helvét	378
Unitárius	253
Izraelita	246

XIII. tábla.

Európa államaiban:

100 völegény közül volt 25, illetőleg 24 éven aluli.

Württemberg (1871—82)	14 ⁵	Magyarország (1876—85)	31 ⁵
Baden (1866—81)	16,0	Irland (1870—83)	32 ⁶
Bajorország (1870—83)	18 ⁹	Szászország (1870—83)	34 ⁷
Dánia (1865—82)	20 ⁹	Finnország (1878—82)	34 ⁹
Ausztria (1870—83)	20 ⁸	Thüringia (1877—82)	35 ¹
Belgium (1872—82)	22 ⁶	Spanyolország (1865—70)	38 ⁴
Svédország (1871—82)	23 ³	Skócia (1870—81)	42 ³
Olaszország (1865—82)	25 ⁰	Horvát-Szlavonor. (1875—85)	50 ¹
Svájc (1865—82)	25 ⁶	Anglia és Wales (1872—82)	51 ³
Németalföld (1871—82)	26 ⁶	Görögország *) (1865—82)	52 ⁹
Franciaország (1871—82)	27 ¹	Románia (1872—82)	56 ⁹
Norvégia (1876—82)	28 ³	Európai-Oroszország (1867—78)	68 ⁵

*) 20 éven aluli völegény.

XIV. tábla.

A házasodottak családi állapot szerint (Szt-Ístván korona-országai):

É v	A házasodottak összes száma	legény haj- donnal	özvegy öz- vegyzel	özvegy ember hajadonnal	özv. asszony legényvel	elvált férfi hajadonnal	elvált asszony legényvel	elv. férfi özv. asszonnyal	elv. asszony özv. emberrel
	100 ⁰⁰	71 ¹¹	12 ⁷⁴	10 ⁷⁰	5 ⁴⁵	—	—	—	—
1876	154,305	109,730	19,659	16,512	8,404	—	—	—	—
		72 ⁵⁵	11 ⁴⁵	10 ⁴⁸	4 ⁹⁰	0 ⁸¹	0 ²⁴	0 ¹¹	0 ¹³
1877	143,380	104,023	18,410	14,955	6,892	443	343	157	157
		73 ⁰³	11 ²⁹	10 ³¹	4 ⁶⁰	0 ⁷⁸	0 ²³	0 ¹³	0 ¹³
1878	147,014	107,361	16,604	15,155	6,767	415	337	188	187
		74 ⁷⁸	10 ⁸⁴	9 ⁶²	4 ⁶⁴	0 ⁸⁸	0 ²³	0 ¹⁸	0 ¹³
1879	162,188	121,201	16,605	15,597	7,534	464	371	212	204
		73 ⁵⁵	10 ¹¹	10 ¹⁹	4 ⁶⁸	0 ⁸⁴	0 ²⁹	0 ¹⁵	0 ¹⁵
1880	144,126	106,010	15,439	14,594	6,748	493	412	212	220
1876—80 átl.	100 ⁰⁰	73 ⁰¹	11 ²⁸	10 ²⁸	4 ⁸⁴	0 ²⁴	0 ²⁰	0 ¹⁰	0 ¹⁰
	150,202	109,665	16,943	15,363	7,268	363	293	154	153
		75 ¹⁵	9 ⁸⁸	9 ⁵⁶	4 ³⁶	0 ³²	0 ²⁵	0 ¹⁴	0 ¹⁴
1881	157,733	118,542	15,579	15,082	7,186	510	393	215	226
		76 ⁴¹	9 ⁸³	9 ¹²	4 ³⁴	0 ³⁹	0 ²⁸	0 ¹⁴	0 ¹⁹
1882	163,839	125,035	15,301	14,941	7,122	527	406	240	267
		76 ⁴¹	9 ⁴⁶	9 ³¹	4 ²⁹	0 ²⁷	0 ²⁴	0 ¹⁸	0 ¹⁴
1883	167,809	127,902	15,748	15,609	7,035	453	403	224	235
		77 ⁶⁴	8 ⁶⁹	8 ⁷³	4 ¹⁹	0 ²⁹	0 ²⁷	0 ¹⁸	0 ¹⁹
1884	167,404	129,975	14,540	14,813	6,920	496	439	197	224
		77 ²⁴	8 ⁹⁷	8 ⁹⁹	4 ⁰⁷	0 ²¹	0 ²⁶	0 ¹²	0 ¹⁴
1885	165,169	127,587	14,655	14,843	6,709	511	424	209	231
1881—85 átl.	100 ⁰⁰	76 ⁵⁵	9 ²⁸	9 ¹⁴	4 ²⁶	0 ²⁶	0 ²⁵	0 ¹³	0 ¹⁴
	164,851	125,808	15,165	15,018	6,994	499	413	217	237

XV. tábla.

A protogam házasságok Európa államaiban:

100 házasság közül volt protogam

Horvát-Szlavonor. (1876—85)	69 ³	Németalföld (1865—82)	82 ¹
Magyarország (1876—85)	75 ¹	Elszász-Lothar. (1872—81)	82 ²
Ausztria (1865—83)	75 ⁸	Dánia (1865—82)	82 ³
Oroszország (1867—78)	77 ²	Olaszország (1865—83)	83 ²
Württemberg (1871—82)	76 ²	Belgium (1865—83)	83 ⁴
Finnország (1869—82)	78 ²	Franciaország (1866—82)	84 ³
Svájc (1876—83)	79 ⁰	Thüringia (1877—82)	84 ⁶
Bajorország (1865—83)	79 ⁸	Románia (1870—82)	84 ⁸
Poroszország (1867—83)	80 ⁰	Svédország (1865—82)	85 ²
Szászország (1876—83)	80 ⁹	Norvégia (1865—83)	85 ³
Spanyolország (1865—70)	81 ¹	Skócia (1865—81)	85 ³
Anglia (1865—82)	81 ⁹	Irland (1865—83)	85 ⁷
Baden (1866—83)	82 ⁰	Görögország (1865—82)	86 ¹

XVI. tábla.

Hitfelekezetek szerint 1880—1885 átalagában:

	legény baja- donnal	özvegy özvegy- nyel	özvegy ember haja- donnal	özvegy asszony legény- nyel	elvált férfi baja- donnal	elvált asszony legény- nyel	elvált férfi asszony- nyal	elvált férfi özv. em- berrel
Róm. katolikus.	77 ⁰²	8 ⁸⁷	9 ⁴⁴	4 ⁶³	0 ⁰²	0 ⁰¹	0 ⁰³	0 ⁰¹
Görög katolikus.	73 ⁵⁴	11 ⁴¹	9 ⁰²	5 ¹⁶	0 ¹⁰	0 ⁰⁹	0 ⁰³	0 ⁰³
Görög keleti. . . .	76 ⁴⁰	10 ³⁶	9 ⁰⁷	3 ⁵⁶	0 ²²	0 ¹⁹	0 ⁰²	0 ¹¹
Ágostai evang. . .	78 ⁵⁸	8 ⁵⁵	8 ⁶⁴	4 ⁹⁴	0 ⁷⁸	0 ⁷²	0 ³⁷	0 ²²
Helvét.	73 ⁸⁶	0 ⁶⁵	8 ⁵³	4 ⁶⁸	1 ¹⁷	1 ⁰¹	0 ⁵⁵	0 ⁵⁵
Unitárius	61 ⁷⁹	11 ⁰²	7 ⁵⁷	7 ⁹²	3 ⁴⁴	4 ³⁰	2 ²⁴	1 ⁷²
Izraelita.	80 ⁶³	4 ⁹⁰	9 ²²	1 ⁹²	1 ⁴³	0 ⁷²	0 ⁴³	0 ⁷⁵

XVII. tábla.

Rokonházasságok:

	Magyarországban		Horvát-Szlavonország		Együtt	
	Sógor	Rokon	Sógor	Rokon	Sógor	Rokon
	h á z a s s á g					
1876—80	488	218	4	3	492	221
1881—85	465	242	10	9	495	251

E z e r h á z a s s á g r a e s i k

	Magyarország		Horvát-Szlavonország		Együtt	
	Sógor	Rokon	Sógor	Rokon	Sógor	Rokon
	h á z a s s á g					
1876—80	37	17	0 ²	0 ²	3 ³	1 ⁵
1881—85	34	17	0 ⁵	0 ⁴	3 ⁰	1 ³

XIX. tábla.

A házasságok kötésének ideje (Szent-István korona-
országai):

É v	A házassá- gok össze- száma	Január	Február	Márczius	Április	Május	Június
		1876	154,305	24,550	39,360	3,496	5,649
1877	143,380	25,772	20,764	2,500	10,109	13,396	5,179
1878	147,014	21,206	33,028	7,885	3,997	12,780	9,562
1879	162,188	24,853	38,405	3,531	7,538	16,356	10,036
1880	144,126	21,633	25,110	4,721	8,493	12,910	7,453
1876—80 átl.	150,202	1572 23,603	2066 31,333	291 4,427	477 7,157	961 14,280	537 8,057
1881	152,733	21,189	37,166	3,946	4,066	15,537	9,960
1882	163,839	30,302	27,840	2,987	7,163	16,047	6,411
1883	167,609	31,538	22,581	5,127	10,817	14,895	8,988
1884	167,404	24,838	37,379	3,265	6,443	14,978	9,808
1885	165,169	27,617	27,631	3,355	9,738	17,066	7,655
1881—85 átl.	164,351	1648 27,097	1857 30,519	226 3,716	465 7,645	976 15,705	521 8,564

É v	Julius	Augusz.	Szeptem.	Október	Novemb.	Deczemb.
	1876	5,572	4,433	5,433	10,838	28,048
1877	4,860	4,274	5,496	11,378	35,807	3,836
1878	4,475	3,988	4,993	8,352	33,329	3,419
1879	5,892	5,460	6,797	10,112	29,841	3,367
1880	4,053	4,960	5,870	10,820	34,879	3,424
1876—80 átl.	321 4,972	306 4,623	361 5,718	684 10,260	2126 32,381	226 3,891
1881	5,075	5,134	5,948	10,939	35,501	3,272
1882	4,949	5,187	6,345	13,235	39,704	3,769
1883	5,987	5,348	7,297	12,702	38,486	3,845
1884	5,283	5,203	7,229	10,959	38,220	3,849
1885	4,889	5,625	7,072	12,142	38,866	3,213
1881—85 átl.	316 5,187	322 5,300	412 6,778	720 11,995	2322 38,155	225 3,690

XX. tábla.

Hitfelekezetek szerint 1876—1880. átlagában:

	Január	Február	Március	Április	Május	Június	Július	Auguszt.	Szeptem.	Október	Novemb.	Decsemb.
Római kath.	16'84	21'68	1'22	4'47	11'07	6'17	3'41	3'29	3'84	6'40	21'68	0'88
Görög kath.	8'10	34'28	3'59	1'47	9'15	6'48	2'72	2'60	3'88	6'07	21'78	0'18
Görög keleti	20'81	18'07	0'28	3'94	9'28	2'18	3'49	2'09	4'98	12'84	21'78	0'10
Ágostai ev.	15'48	17'74	3'00	7'70	9'67	5'76	2'93	2'88	3'29	5'78	21'86	4'07
Helvét . . .	18'30	17'01	10'37	8'11	7'47	4'56	2'71	2'20	2'79	3'90	11'00	11'86
Unitárius . .	13'89	15'37	11'67	11'86	9'68	5'74	4'26	3'14	5'19	4'81	7'04	7'41
Izraelita . .	7'17	8'89	7'69	8'17	9'26	10'07	6'25	11'19	5'48	9'36	9'93	8'29
1881—1885 átlagában:												
Római kath.	17'91	18'45	0'86	4'81	11'25	5'07	3'81	3'00	4'80	7'38	22'81	0'80
Görög kath.	8'76	33'48	2'90	1'43	10'05	5'91	2'58	2'46	3'97	6'32	22'14	0'16
Görög keleti	21'78	15'68	0'28	3'61	9'08	2'67	3'89	2'03	5'39	13'68	22'47	0'09
Ágostai ev.	18'69	15'88	2'68	7'18	9'28	5'78	2'97	2'08	3'70	6'23	22'68	4'06
Helvét . . .	18'87	15'00	9'65	7'61	7'68	4'58	2'60	2'38	3'26	4'30	12'23	11'37
Unitárius . .	14'27	14'02	11'11	12'31	10'48	7'01	4'62	3'26	4'27	4'79	5'29	8'08
Izraelita . .	7'29	7'32	8'76	6'01	10'45	10'41	5'42	11'02	6'66	7'68	10'18	8'45

XXI. tábla.

1000 lélekre esik születés (halvaszülettek nélkül) Európa államaiban:

	1865	1871	1876	1881		1865	1871	1876	1881
	1870	1875	1880	1885		1870	1875	1880	1885
1. Európai Oroszország	—	49	50	—	14. Németország	37	36	36	36
2. Horvát-Szlavonország	43	43	45	45	15. Finnország	32	37	37	35
3. Magyarország	41	43	45	45	16. Anglia	35	35	35	—
4. Szerbia	45	43	39	45	17. Skócia	35	35	35	—
5. Orosz-Lengyelország	43	42	40	—	18. Elzász-Lotharingia	—	36	34	32
6. Szászország	41	42	43	42	19. Románia	—	28	30	37
7. Württemberg	43	44	42	38	20. Dánia	31	31	32	33
8. Ausztria	40	39	39	38	21. Spanyolország	37	—	—	30
9. Bajorország	38	40	40	37	22. Belgium	32	32	32	31
10. Poroszország	38	39	39	37	23. Svájc	—	30	31	31
11. Olaszország	37	37	36	38	24. Norvégia	30	30	31	31
12. Baden	38	39	38	34	25. Svédország	30	31	30	29
13. Thüringia	36	37	37	36	26. Írland	32	27	26	—
					27. Görögország	30	30	28	26
					28. Franciaország	31	28	23	25

XXII. tábla.

Születések.

	a) Abszolút számn.			Ezer lélekre esik		
	Magyarország	Horvát-Szlavonország	A Szt. Istv. kor. országai	Magyarország	Horvát-Szlavonország	A Szt. Istv. kor. országai
1851	513,684	83,066	596,750	45	45	45
1852	532,082	89,131	621,213	47	49	47
1853	512,271	86,029	600,300	45	48	46
1854	471,349	70,523	541,872	41	39	41

	Ezer lélekre esik					
	Magyar- ország	Horvát- Szlavon- ország	A Szt. Istv. kor. orszá- gai	Magyar- ország	Horvát- Szlavon- ország	A Szt. Istv. kor. orszá- gai
1855	487,412	74,977	562,389	43	41	43
1856	490,807	88,363	579,170	43	48	44
1857	537,695	95,154	623,849	39	49	44
1858	514,749	—	—	36	—	—
1859	537,085	—	—	39	—	—
1864	518,146	—	—	38	—	—
1865	536,220	—	—	40	—	—
1868	546,110	—	—	41	—	—
1867	506,234	73,218	579,452	37	40	37
1868	557,841	79,872	637,713	40	43	41
1869	566,123	78,422	644,545	42	43	42
1870	570,692	84,122	654,814	42	47	43
1871	591,148	76,636	667,784	43	42	43
1872	563,362	69,659	633,021	42	39	41
1873	566,792	82,373	649,165	42	46	43
1874	572,444	77,803	650,247	43	44	43
1875	608,440	83,814	692,254	45	47	45
1876	624,841	88,315	713,156	46	49	46
1877	596,855	81,566	678,421	44	45	44
1878	593,788	80,973	674,761	43	44	43
1879	636,656	87,772	724,428	45	47	46
1880	598,684	84,092	682,776	44	44	44
1876—80 átlag	610,165	84,543	694,708	44	46	44
1881	605,114	82,700	687,814	44	43	44
1882	623,230	84,781	708,011	45	44	45
1883	641,268	89,666	730,934	45	46	45
1884	661,243	92,409	753,652	46	46	46
1885	656,292	93,908	750,200	45	46	45
1881—85 átlag	637,429	88,693	726,122	45	45	45

XXIV. tábla.

Ezer lélekre esik születés 1880—85 átlagban (Magyar-ország):

Római katolikus	49	Helvét hitvallású	42
Görög katolikus	46	Unitárius	39
Görög keleti	44	Zsidó	38
Ágostai hitvallású	42		

XXV. tábla.

Ezer leány születésre esik fiúszületés:

Szt.-István kor. országai:

1876—80 átlagában	1054
1881—85	1058

M a g y a r o r s z á g:

Róm. k.	Gör. k.	Gör. kel.	Ág.	Helv.	Unit.	Israel.
1044	1059	1070	1065	1072	1012	1,111

Folyó szám	Ország rész és megye	A születések abszolút száma					5 évi átlag	1000 lélekre esik					
		1881	1882	1883	1884	1885		1881	1882	1883	1884	1885	
												5 évi átlag	
<i>a) Duna balpartja.</i>													
1	Árva megye . . .	3,135	3,487	3,011	3,270	3,194	3,219	38	42	36	38	37	38
2	Bars . . .	6,210	6,767	6,595	6,937	6,682	6,637	44	46	45	47	44	45
3	Bisztergom . . .	3,417	3,522	3,612	3,678	3,635	3,573	47	48	49	49	48	48
4	Hont . . .	4,425	4,594	4,781	4,740	4,737	4,655	38	39	40	37	39	39
5	Liptó . . .	3,108	3,344	3,182	3,226	3,342	3,242	42	44	42	42	43	43
6	Nógrád . . .	8,583	8,763	8,989	8,467	9,047	8,906	44	45	46	47	45	45
7	Nyitra . . .	17,850	18,710	18,548	18,910	18,769	18,558	48	50	49	49	48	49
8	Pozsony . . .	12,894	13,745	13,719	14,101	13,460	13,584	41	43	43	44	42	43
9	Trencsén . . .	10,873	12,251	11,658	11,687	12,022	11,698	44	50	47	46	47	47
10	Turócz . . .	1,844	2,092	1,907	2,051	2,071	2,005	40	45	42	43	43	43
11	Zólyom . . .	4,682	4,916	4,587	4,880	4,781	4,769	46	47	43	46	44	45
	Összesen . . .	77,001	82,191	80,659	82,947	81,740	80,907	44	46	45	45	44	45
<i>b) Duna jobb partja.</i>													
1	Baranya megye . . .	11,695	11,811	11,945	12,286	11,732	11,894	40	39	40	40	38	39
2	Féjér . . .	9,453	10,038	10,141	10,353	10,113	10,020	45	47	47	47	45	46
3	Győr . . .	4,406	4,782	4,878	5,078	4,858	4,800	40	43	44	45	43	43
4	Komárom . . .	6,603	7,160	7,809	7,657	7,213	7,188	44	47	47	48	45	46
5	Moson . . .	3,352	3,504	3,522	3,971	3,736	3,617	41	43	42	45	42	42
6	Sonogy . . .	12,924	13,855	13,572	14,213	13,623	13,638	42	44	43	44	42	43
7	Sopron . . .	9,776	10,558	10,582	10,799	10,611	10,481	40	42	42	42	41	41
8	Tolna . . .	10,115	10,296	10,231	10,647	10,263	10,319	43	43	42	43	41	42
9	Vas . . .	14,517	15,289	15,137	15,721	15,686	15,270	40	41	40	41	41	41
10	Veszprém . . .	8,870	9,383	9,392	9,636	9,431	9,342	43	44	43	45	43	43
11	Zala . . .	14,833	16,123	16,521	16,985	17,052	16,308	41	44	44	45	44	44
	Összesen . . .	106,544	112,799	113,210	117,316	114,318	112,843	41	43	43	44	42	43
<i>c) Duna-Tisza köze.</i>													
1	Bács-Bodrog megye . . .	33,597	32,657	34,213	35,100	34,306	33,973	51	49	51	51	49	50
2	Csongrád . . .	10,561	10,844	11,408	11,780	11,680	11,250	46	48	48	49	47	47
3	Heves . . .	10,529	10,611	10,788	11,503	11,462	10,978	50	50	50	52	51	51
4	J.-N.-K.-Szolnok m. . .	13,827	13,351	14,584	14,698	14,521	14,156	48	47	50	50	49	49
5	P.-P.-S.-K.-Kún m. . .	44,981	46,256	48,110	49,692	50,909	47,990	45	46	47	49	49	47
	Összesen . . .	118,295	118,719	119,099	122,778	122,852	118,347	48	47	49	50	49	48
<i>d) Tisza jobb partja.</i>													
1	Abauj-Torna megye . . .	7,884	8,081	7,600	7,874	7,910	7,820	43	45	41	42	42	42
2	Bereg . . .	6,911	7,546	7,245	7,909	7,998	7,522	45	48	46	49	40	47
3	Borsod . . .	8,563	9,062	9,123	9,535	9,194	9,095	44	46	45	47	45	45
4	Gömör . . .	6,433	6,015	6,659	7,231	7,106	6,869	38	40	37	42	40	39
5	Sáros . . .	7,253	7,703	6,892	7,556	7,365	7,374	43	44	40	43	41	42

Folyó szám	Országgréz és megye	A születések abszolút száma					1000 lélekre esik						
		1881	1882	1883	1884	1885	5 évi Átlag	1881	1882	1883	1884	1885	5 évi átlag
6	Szepes megye	7.434	7.952	7.252	7.789	7.570	7.599	49	45	41	44	42	43
7	Ung	5.516	6.046	5.890	5.960	5.926	5.868	44	47	46	45	44	45
8	Zemplén	11.470	12.302	12.150	13.049	13.366	12.467	42	44	43	45	46	48
	Összesen	61.264	65.557	62.911	66.903	66.435	64.614	42	45	42	45	44	48
	<i>e) Tisza bal partja.</i>												
1	Békés megye	11.624	11.908	12.401	12.629	11.939	12.101	50	51	52	52	48	50
2	Bihar	20.532	21.547	22.052	24.155	23.520	22.361	46	48	48	51	49	48
3	Hajdu	7.753	7.615	7.998	8.365	8.337	8.013	45	43	44	46	46	45
4	Mármaros	10.290	11.222	11.176	11.733	11.829	11.250	45	49	48	49	49	48
5	Szabolcs	9.011	10.080	10.817	11.614	11.954	10.695	43	48	51	53	54	50
6	Szatmár	11.860	11.360	13.068	13.918	13.562	12.873	40	41	44	46	44	45
7	Szilágy	6.958	7.125	7.912	8.371	8.140	7.701	41	42	45	47	45	44
8	Ugoasa	3.044	3.057	2.996	3.422	3.356	3.176	47	46	45	50	49	47
	Összesen	81.072	84.514	88.420	94.207	92.636	88.170	44	46	47	50	48	47
	<i>f) Tisza-Maros völgye.</i>												
1	Arad megye	14.745	14.609	16.193	16.891	16.674	15.823	49	48	52	54	52	51
2	Csanád	6.056	6.413	6.852	6.673	6.615	6.522	55	57	60	57	55	57
3	Kr.-Szörény	14.239	13.918	14.675	14.836	14.779	14.489	37	36	38	38	37	37
4	Temes	18.312	17.678	18.695	18.724	18.332	18.948	46	44	49	48	47	47
5	Torontál	28.087	26.265	29.473	29.755	29.080	28.532	52	48	53	53	50	51
	Összesen	81.439	78.883	86.888	87.879	86.480	84.314	47	45	49	49	47	47
	<i>g) Erdély.</i>												
1	Alsó-Fehér megye	7.373	7.471	8.125	7.919	8.375	7.853	41	41	45	43	45	43
2	Besztercze	3.517	3.635	3.728	3.730	3.848	3.691	37	38	38	38	39	38
3	Brassó	3.499	3.455	3.479	3.422	3.464	3.464	42	40	40	39	39	39
4	Csik	5.012	4.880	5.099	5.175	4.951	5.023	45	43	46	46	43	44
5	Fogarasz	3.242	3.455	3.393	3.182	3.498	3.354	38	41	39	38	39	39
6	Háromszek	5.124	5.174	5.321	5.089	5.198	5.181	41	41	42	39	40	41
7	Hunyad	9.093	8.853	9.593	9.531	9.713	9.357	37	36	38	36	36	37
8	Kolozs	8.230	8.600	8.980	9.288	9.428	8.905	42	43	46	45	45	44
9	Kis-Küküllő	3.889	4.008	4.584	4.083	4.332	4.139	42	43	46	43	43	45
10	Maros-Torda	6.685	6.749	7.329	7.261	7.573	7.115	42	42	45	44	45	43
11	Nagy-Küküllő	4.929	4.782	4.922	4.750	5.037	4.884	37	36	36	42	36	36
12	Szeben	5.581	5.324	5.717	5.424	5.565	5.522	39	37	39	37	37	38
13	Szolnok-Doboka m.	7.673	8.064	8.358	8.650	8.721	8.293	40	41	42	43	42	41
14	Torda-Aranyos	5.564	5.862	6.198	6.263	6.361	6.050	41	42	44	44	44	43
15	Udvarhely	4.260	4.253	4.422	4.264	4.586	4.357	40	40	42	39	41	40
	Összesen	83.647	84.563	89.048	88.031	90.650	87.188	40	40	42	41	41	41
	A 25 törvényhatóságú város	44.225	45.129	46.172	47.715	48.222	46.293	40	40	41	42	42	41
	Síkföld összesen	560.037	577.097	594.063	612.371	606.889	590.191	44	45	46	47	45	46
	Budapest főváros	14.251	15.068	15.321	15.688	16.570	15.380	36	35	42	42	44	42

XXVI. tábla.

Többes születések.

Az esetek száma (Szt. István korona országai):

	Ikrek	Hármasok	Többesek	Együtt	1000 születésre esik többes születés
1876	9,855	182	—	9,987	14 ^o
1877	9,500	98	1	9,594	14 ¹
1878	9,356	127	3	9,486	14 ¹
1879	10,395	117	1	10,513	14 ⁶
1880	8,047	112	1	8,160	11 ⁹
1876—80 átlag	9,631	116	1	9,748	13 ⁸
1881	9,471	180	1	9,652	13 ⁵
1882	9,664	129	2	9,795	13 ⁸
1883	9,755	115	—	9,870	13 ⁶
1884	9,824	183	3	9,960	13 ⁹
1885	9,349	111	3	9,463	12 ⁶
1881—85 átlag	9,612	124	2	9,738	13 ⁴

	Ezer születésre esik			Ezer születésre esik			
	Magyar-ország	Horv.-Salav.-ország	Szt.-István kor. országai	Magyar-ország	Horv.-Slav.-ország	Szt.-István kor. országai	
1866	432	—	—	1877	420	431	421
1867	449	—	—	1878	463	374	452
1868	402	—	—	1879	408	352	401
1869	381	—	—	1880	459	374	448
1870	389	—	—	1876—80 átlag	427	390	422
1871	441	—	—	1881	410	349	403
1872	485	—	—	1882	442	361	432
1873	617	—	—	1883	365	369	365
1874	469	—	—	1884	354	356	354
1875	386	405	383	1885	382	322	374
1876	388	420	392	1881—85 átlag	389	351	381

XXVII. tábla.

A nemek aránya szerint (Szt. István korona országai):

	Iker születés				
	1 fiú 1 leány	2 fiú	1 leány	Összesen	
1876—80	3,755	2,987	2,869	= 9,611	
1881—85	3,673	3,047	2,892	= 9,612	
	Hármas születés				
	2 fiú 1 leány	2 leány 1 fiú	3 fiú	3 leány	Összesen
1876—80	34	34	25	23	116
1881—85	34	36	24	30	124

XXVIII. tábla.

Ezer születésre esik többes születés 1880—85. (Magyarország):

Róm kath.	13	Helvét	14
Görög kath.	15	Unitár.	13
Görög kel.	13	Zsidó	11
Ágostai	13		

XXIX. tábla.
Törvénytelen születések.

	Ezer születésére esik törvénytelen					
	Magyar-ország	Horv.-Szlavon-ország	Szt. István kor. országai	Magyar-ország	Horv.-Szlavon-ország	Szt. István kor. országai
1866	47,115	—	—	86'3	—	—
1867	37,793	—	—	78'6	—	—
1868	41,511	—	—	74'4	—	—
1869	39,475	—	—	69'7	—	—
1870	38,961	—	—	68'3	—	—
1871	39,097	—	—	69'1	—	—
1872	36,524	—	—	64'8	—	—
1873	36,642	—	—	64'6	—	—
1874	37,284	3,323	40,607	65'1	42'7	62'6
1875	41,134	4,046	45,180	67'4	48'3	65'3
1876	46,080	4,401	50,481	73'8	49'8	70'8
1877	44,801	4,431	49,232	75'1	54'3	72'6
1878	44,174	4,478	48,652	74'4	55'3	72'9
1879	49,764	4,977	54,741	78'2	56'1	75'8
1880	48,205	4,904	53,109	80'5	58'3	77'8
1876—80 átlag	46,604	4,637	51,241	76'4	54'9	73'8
1881	48,654	4,845	53,499	80'5	58'6	77'8
1882	51,301	5,004	56,305	82'3	59'0	79'6
1883	52,832	5,163	57,995	82'2	57'6	79'1
1884	55,775	5,407	60,787	83'8	58'5	81'0
1885	55,636	5,384	61,030	84'8	57'4	81'4
1881—85 átlag	52,721	5,162	57,883	82'7	58'2	79'7

XXX. tábla.

Ezer törvényes születésére esik törvénytelen (Magyarország):

	Róm. kath.	Gör. kath.	Gör. kel.	Ágost. Helv.	Unit.	Izrael.
1880—85 átlag	99	75	92	65	93	32

XXXI. tábla.

Halva szülöttek.

A Szt. István kor. országában 1000 születésére esik

1876	8,300	11'6	1881	10,923	15'9
1877	8,605	12'7	1882	11,329	16'0
1878	9,369	13'9	1883	12,250	16'8
1879	10,844	14'9	1884	12,689	16'9
1880	10,424	15'2	1885	13,070	17'4
1876—80 átlag	9,508	13'7	1881—85 átlag	12,056	16'6

XXXII. tábla.

Volt halvaszülött (Szt. István) 1000 törvényes születésére esik

	törvényes szülött közül	törvénytelen szülött közül
1876—80 } átlag	13'2	28'2
1880—85 }	15'7	30'9

XXXIII. tábla.

Ezer szülött közül volt halva született 1880—85. átlagában (Magyarország):

Róm. kath.	16	Helvét hitv.	28
Görög kath.	7	Unitárius	9
Görög keleti	9	Israelita	18
Ágostai evang.	32		

XXXIV. tábla.

A születések megoszlása hónapok szerint (Szt. István kor. országai):

É v	A születések összes száma	Január	Febr.	Márcz.	Április	Május	Junius
1876.	713,156	66,029	65,627	65,586	57,282	55,200	52,309
1877.	678,421	68,667	60,814	64,599	53,521	51,179	49,576
1878.	674,761	61,769	55,127	58,812	53,614	50,557	47,253
1879.	724,428	62,279	60,054	66,647	59,184	57,274	50,555
1880.	682,776	67,853	64,457	64,820	57,481	55,573	49,597
1876—80 átl.	100'00 694,708	9'40 65,319	8'81 61,216	8'18 64,093	8'19 56,216	7'77 53,956	7'09 49,258
1881.	687,814	58,142	53,458	58,190	55,096	54,499	52,411
1882.	708,011	63,473	59,862	64,655	57,972	56,096	52,144
1883.	730,934	64,928	56,537	61,444	59,787	60,107	57,850
1884.	753,752	64,761	64,923	68,752	62,032	63,581	58,831
1885.	750,200	66,281	60,977	67,386	60,986	61,906	59,041
1881—85 átl.	100'00 726,122	8'75 63,517	8'15 59,151	8'88 64,085	8'15 59,175	8'16 59,250	7'71 56,055

É v	Julius	Auguszt.	Szept.	Október	Novemb.	Decz.
1876.	57,983	62,156	60,311	59,191	56,472	55,010
1877.	51,401	57,236	59,630	59,532	52,185	53,081
1878.	52,194	61,812	63,640	61,127	56,279	52,575
1879.	55,670	61,949	64,997	66,478	61,631	57,710
1880.	53,877	58,763	56,355	55,715	49,613	48,672
1876—80 átl.	7'81 54,225	8'69 60,383	8'78 60,987	8'69 60,408	7'95 55,256	7'69 53,411
1881.	56,904	62,473	63,533	62,371	57,211	53,520
1882.	56,344	59,415	62,496	63,872	56,444	55,238
1883.	61,311	65,115	64,537	64,395	57,988	56,875
1884.	62,130	64,387	64,769	64,021	60,559	54,906
1885.	59,538	64,831	64,274	65,514	60,402	59,064
1881—85 átl.	8'16 59,245	8'71 63,244	8'81 63,922	8'81 64,055	8'06 58,522	7'70 55,921

XXXV. tábla.

Hitfelekezetek szerint 1880—1885. átlagában (Magyarország):

	Január	Február	Március	Április	Május	Junius	Julius	Aug.	Szept.	Október	Novemb.	Decz.
Római kath. . . .	9'09	8'26	8'66	7'82	7'97	7'39	8'08	8'70	8'91	8'79	8'30	8'08
Görög kath. . . .	8'21	8'62	8'58	9'22	8'91	8'63	8'49	8'53	7'49	8'51	7'28	6'57
Görög keleti . . .	8'91	8'57	9'28	8'45	8'32	8'28	8'64	8'92	8'41	8'73	7'04	6'51
Ágostai evang. . .	9'44	8'14	8'85	7'64	7'82	7'81	8'05	8'88	9'22	8'84	8'29	7'98
Halvét hitv. . . .	9'20	8'40	9'08	8'02	8'04	7'35	7'78	8'60	8'94	8'66	8'07	7'98
Unitárius	10'61	8'83	9'08	7'60	8'28	8'29	8'29	8'11	9'23	7'88	7'52	6'69
Izraelita	9'04	8'34	9'06	8'29	8'52	8'11	8'12	8'22	7'74	7'98	7'76	8'61

XXXVI. tábla.

1000 lélekre esik halálozás Európa államaiban:

	1865 1870	1871 1875	1876 1880	1881 1885		1865 1870	1871 1875	1876 1880	1881 1885
1. Horvát-Szlavonország	37	48	36	31	13. Baden	29	28	27	25
2. Magyarország	33	46	37	34	14. Elzász-Lotharingia	—	27	26	25
3. Európai-Oroszország	37	36	35	—	15. Thüringia	25	25	24	24
4. Szerbia	29	33	36	—	16. Németalföld	26	25	23	22
5. Ausztria	31	33	31	31	17. Franciaország	24	25	23	22
6. Württemberg	34	32	30	27	18. Belgium	24	23	22	21
7. Bajorország	31	31	30	28	19. Svájc	—	24	25	21
8. Szászország	29	30	29	28	20. Anglia	24	22	21	} 20
9. Olaszország	30	30	29	28	21. Skótország	22	23	21	
10. Finnország	36	22	23	—	22. Irland	17	18	19	
11. Orosz-Lengyelország	27	29	25	—	23. Görögország	23	21	20	—
12. Poroszország	28	28	25	25	24. Dánia	20	20	19	—
					25. Svédország	20	18	18	17
					26. Norvégia	17	17	16	17

XXXVII. tábla.

Halálozások.

	Ezer lélekre esik:					
	Magyarország	Horvát-Szlavonország	Szt. István-korona országai	Magyarország	Horvát-Szlavonország	Szt. István-korona országai
1851	370,939	69,186	440,125	33	31	33
1852	367,489	69,785	437,254	32	31	32
1853	435,421	89,813	525,234	38	41	40
1854	463,228	91,965	555,193	41	50	42
1855	556,828	91,072	647,900	49	50	49
1856	390,481	69,700	450,181	34	38	36
1857	382,951	63,951	446,902	34	35	34
1858	420,886	—	—	31	—	—
1859	396,273	—	—	30	—	—
1864	434,066	—	—	32	—	—
1865	380,472	—	—	28	—	—
1866	504,043	—	—	38	—	—

XXXVIII. tábla.

	Magyar-ország	Horvát-Szlavon-ország	Szt. István-korona országai	Ezer lélekre esik:		
				Magyar-ország	Horvát-Szlavon-ország	Szt. István-korona országai
1867	436,434	67,247	503,681	32	37	33
1868	443,789	89,722	513,521	32	38	33
1869	424,106	63,894	588,000	31	35	32
1870	446,106	74,780	520,886	33	41	34
1871	535,350	90,348	625,699	39	49	41
1872	580,445	78,465	688,910	42	49	43
1873	874,055	94,937	968,992	65	53	64
1874	571,728	87,066	658,794	43	49	43
1875	501,001	74,295	575,296	37	41	37
1876	479,380	73,589	552,979	35	40	36
1877	500,041	70,105	570,146	38	38	37
1878	521,872	69,906	585,578	38	35	37
1879	502,493	63,873	536,368	36	34	36
1880	529,977	63,218	593,195	39	34	38
<hr/>						
1876—80						
Átlag	506,715	68,838	573,653	37	36	37
<hr/>						
1881	493,452	59,276	552,728	36	31	35
1882	511,568	60,286	571,854	37	31	36
1883	461,921	65,070	526,991	33	33	33
1884	450,505	64,744	515,254	31	32	31
1885	475,154	60,586	535,740	33	30	32
<hr/>						
1881—85						
Átlag	478,520	61,993	540,513	34	31	33

XXXIX. tábla.

A halottak nem szerint (a Szt.-István korona országában.)

É v	A meghaltak főösszege			É v	A meghaltak főösszege		
	fi	nő	össze- sen		fi	nő	össze- sen
1876...	52 ²⁹	47 ⁷¹		1881...	51 ⁸⁷	48 ⁴⁸	
	289,106	263,873	552,979		288,604	266,124	552,728
	52 ⁰⁰	47 ⁰¹			51 ⁷⁶	48 ²⁴	
1877...	297,004	273,142	570,146	1882...	296,012	275,842	571,854
	51 ⁰⁸	48 ⁰⁸			51 ⁷²	48 ²⁸	
1878...	302,621	282,957	585,578	1883...	272,753	254,238	526,991
	51 ⁰⁰	48 ¹¹			51 ⁰⁰	48 ⁴¹	
1879...	293,547	272,819	566,366	1884...	265,840	249,414	515,254
	55 ⁴⁴	44 ⁰⁶			51 ⁰⁸	48 ⁰⁷	
1880...	308,835	284,360	593,195	1885...	274,970	260,770	535,740
<hr/>				<hr/>			
1876—80	52 ⁰⁶	47 ⁰⁴		1881—85	51 ⁰⁰	48 ⁰⁴	
Átlag	298,223	275,430	573,653	Átlag	279,236	261,278	540,514

Folyó szám	Ország-rész és megye	A halálozások abszolút száma					5 évi átlag	1000 lélekre esik					
		1881	1882	1883	1884	1885		1881	1882	1883	1884	1885	5-évi átlag
		a) Duna-balpartja.											
1	Árva megye . . .	2,578	2,326	2,328	2,321	2,647	2,440	32	28	28	26	31	29
2	Bács . . .	5,519	4,805	5,077	4,866	4,796	5,012	39	33	35	33	32	34
3	Esztergom . . .	3,054	2,896	2,593	2,283	2,823	2,730	42	40	35	31	37	37
4	Hont . . .	3,676	3,735	3,578	3,524	3,512	3,605	32	32	30	30	29	30
5	Liptó . . .	2,801	2,764	2,548	2,577	2,860	2,710	38	37	33	34	37	36
6	Nógrád . . .	7,031	7,031	6,452	5,917	7,318	6,750	37	36	33	30	36	34
7	Nyitra . . .	14,464	14,663	14,728	13,276	14,039	14,234	39	39	39	35	36	38
8	Pozsony . . .	11,638	11,298	11,212	10,477	10,409	11,007	37	36	35	33	32	34
9	Trencsén . . .	10,591	10,112	9,839	9,169	9,852	9,912	43	41	39	37	39	40
10	Turócs . . .	1,873	1,509	1,506	1,528	1,614	1,606	41	32	32	33	34	34
11	Zólyom . . .	4,035	3,387	3,433	3,580	4,294	3,746	39	32	32	34	40	35
	Összesen . . .	67,260	64,526	63,294	59,518	64,164	63,752	38	36	35	33	34	35
b) Duna-jobbpartja.													
1	Baranya megye . . .	9,330	9,001	9,392	9,327	9,373	9,285	32	30	31	31	31	31
2	Fejér . . .	7,971	7,549	6,994	6,625	7,538	7,335	38	35	32	31	34	34
3	Győr . . .	3,669	3,936	4,396	3,582	3,620	3,841	32	35	39	32	32	34
4	Komárom . . .	5,875	5,947	5,554	4,948	5,476	5,560	39	39	36	32	35	36
5	Moson . . .	3,963	2,847	2,620	2,706	3,029	2,853	38	35	31	33	34	34
6	Somogy . . .	10,692	10,056	9,923	9,583	9,710	9,993	35	32	29	30	30	31
7	Sopron . . .	8,635	7,922	7,202	7,542	7,699	7,800	35	32	31	30	30	31
8	Tolna . . .	7,562	7,700	7,537	7,515	7,201	7,503	32	32	26	31	29	31
9	Vas . . .	10,711	10,313	9,574	10,421	9,848	10,173	29	28	32	28	26	27
10	Veszprém . . .	7,299	8,118	6,864	7,194	7,591	7,413	31	39	32	34	35	35
11	Zala . . .	11,271	12,343	10,526	10,599	11,342	11,216	34	34	28	28	30	30
	Összesen . . .	86,078	95,732	80,582	80,642	82,427	82,972	34	33	31	30	30	31
c) Duna-Tisza köze.													
1	Bács-Bodrog megye . . .	19,059	24,105	23,985	21,542	20,079	21,754	29	37	36	32	29	32
2	Csongrád . . .	7,336	8,275	7,385	7,916	7,782	7,739	32	35	31	33	32	32
3	Heves . . .	8,317	8,010	7,494	7,994	9,237	8,210	39	38	35	37	42	38
4	J.-N.-K.-Szolnok m. . .	10,499	10,056	10,085	10,203	10,664	10,301	37	35	35	35	36	36
5	P.-P.-S.-K.-Kau m. . .	35,895	35,904	35,866	36,055	35,913	35,927	36	36	35	35	35	35
	Összesen . . .	81,106	86,350	84,815	83,710	83,675	83,931	34	36	35	34	33	34
d) Tisza-jobbpartja.													
1	Abauj-Torna megye . . .	7,135	5,778	5,680	5,898	5,881	6,075	40	32	31	32	32	33
2	Bereg . . .	6,122	5,360	4,903	5,180	6,181	5,549	40	34	31	33	38	35
3	Borsod . . .	8,151	6,482	6,233	6,791	8,662	7,264	42	33	31	34	43	36
4	Gömör . . .	6,436	5,000	5,397	5,308	5,726	5,573	38	29	31	31	33	32
5	Sáros . . .	5,997	4,728	4,912	5,605	5,231	5,295	35	27	28	32	30	30

Folyó szám	Országrész és megye	A születések abszolút száma					1000 lélekre esik						
		1881	1882	1883	1884	1885	5 évi átlag						
		1881	1882	1883	1884	1885	1881	1882	1883	1884	1885	5 évi átlag	
6	Szepea megye	6,221	5,845	5,886	6,825	7,138	6,383	36	33	33	32	40	38
7	Ung	4,619	4,531	4,104	3,766	4,347	4,273	36	35	31	29	33	33
8	Zemplén	11,774	9,869	8,955	8,773	9,174	9,709	43	36	32	31	32	34
	Összesen	56,455	47,593	46,070	48,146	52,340	50,121	39	33	31	30	33	34
	<i>c) Tisza bal partja.</i>												
1	Békés megye	8,784	9,843	7,309	7,937	7,903	8,315	38	41	30	33	32	35
2	Bihar	17,102	18,053	14,680	14,387	18,955	16,756	38	41	32	31	40	39
3	Hajdu	6,191	5,752	5,963	5,851	6,444	6,040	35	33	33	33	38	34
4	Marmaros	9,815	8,559	7,621	7,454	7,561	8,202	43	37	33	32	32	34
5	Szabolcs	12,346	9,511	7,062	8,049	8,590	9,292	50	45	37	38	39	43
6	Szatmár	12,071	10,642	9,016	8,785	10,185	10,140	41	36	30	29	34	34
7	Szilágyság	6,189	7,033	5,115	5,219	5,655	5,842	36	41	29	30	32	33
8	Ugocea	2,875	2,593	2,355	1,970	2,659	2,490	44	39	35	30	39	37
	Összesen	75,373	72,386	60,021	59,652	67,952	67,077	41	39	32	32	35	36
	<i>f) Tisza-Maros szöge.</i>												
1	Arad megye	12,711	15,840	11,740	11,493	12,689	12,895	42	52	38	37	40	41
2	Csanád	3,769	5,668	3,867	3,925	4,308	4,307	34	51	34	34	37	37
3	Kr.-Szörény	11,897	12,721	12,097	10,463	10,937	11,623	31	33	31	27	28	30
4	Temes	15,287	17,458	13,098	14,366	14,045	15,371	38	44	39	36	34	38
5	Torontál	17,411	22,257	19,885	19,185	18,945	19,536	32	41	35	33	33	35
	Összesen	61,075	73,941	63,287	59,132	60,924	63,732	35	42	35	35	35	36
	<i>g) Erdély.</i>												
1	Alsó-Fehér megye	5,307	7,370	5,742	6,218	6,378	6,203	30	41	31	34	35	34
2	Beszterce-N.	2,941	3,178	2,728	2,513	2,590	2,790	31	33	28	26	26	29
3	Brassó	2,672	2,454	2,408	2,207	2,442	2,437	32	29	28	25	28	28
4	Csik	3,512	4,895	5,505	3,960	3,850	4,344	32	44	49	35	34	38
5	Fogarasz	3,221	2,813	2,260	2,174	2,273	2,548	38	33	26	25	26	29
6	Háromszék	4,557	4,566	3,818	3,504	3,750	4,039	36	36	30	27	29	31
7	Hunyad	7,788	10,563	7,132	6,505	7,388	7,875	31	43	28	26	29	31
8	Kolozs	6,236	8,759	5,597	5,424	5,901	6,383	32	44	28	27	29	32
9	Kis-Küküllő	2,558	4,596	2,932	2,707	2,830	3,125	28	49	24	29	30	33
10	Maros-Torda	4,870	6,227	4,921	4,646	4,697	5,072	31	39	30	28	28	32
11	Nagy-Küküllő	3,882	4,293	3,288	3,280	3,351	3,619	29	32	31	24	24	27
12	Szeben	4,094	4,831	3,869	3,759	3,804	4,071	29	34	27	26	26	29
13	Szolnok-Doboka m.	6,292	6,441	5,576	5,180	5,449	5,788	32	33	28	26	27	29
14	Torda-Aranyos	4,049	5,431	4,142	3,940	4,826	4,478	30	39	29	28	34	32
15	Udvarhely	3,401	3,792	3,080	3,104	3,227	3,321	32	35	29	29	30	30
	Összesen	63,380	80,209	62,998	59,121	62,756	66,093	31	38	30	27	30	31
	A 25 törvényhatóságú város	38,023	40,553	38,332	37,650	38,258	38,563	34	36	34	33	33	34
	Síkföld összesen	454,704	470,187	422,735	411,971	453,980	439,115	36	37	33	31	33	34
	Budapest főváros	13,055	12,776	12,209	12,650	12,578	12,654	35	33	33	34	33	34

XL. tábla.

A halottak családi állapot szerint. (Szt.-István korona országában.)

É v	Meghalt az 5-ik éven felül						Összesen
	nem házas		házas		özvegy		
	finemű	nő-nemű	férfi	nő	férfi	nő	
1876.....	33 ⁷³ 47,354	29 ⁸¹ 39,421	50 ⁸⁶ 71,303	42 ²⁹ 56,206	15 ⁴⁷ 21,720	28 ¹⁷ 37,507	273,511
1877.....	32 ²⁷ 46,877	28 ⁰⁸ 39,001	51 ²⁶ 74,449	41 ⁴¹ 57,597	16 ⁴⁷ 23,923	30 ⁵⁴ 42,466	284,313
1878.....	33 ⁶² 48,011	29 ⁷² 40,943	50 ⁸⁷ 71,786	40 ⁸⁹ 56,325	16 ¹¹ 22,995	29 ⁴⁹ 40,480	280,540
1879.....	32 ⁸⁷ 45,986	28 ⁴⁷ 38,618	51 ⁰⁰ 71,491	41 ⁰⁹ 55,739	16 ⁰⁴ 22,437	30 ⁴⁴ 41,293	275,564
1880.....	32 ⁰⁸ 46,995	28 ⁰⁰ 39,303	51 ⁴⁹ 75,553	41 ⁰¹ 57,570	16 ⁴⁸ 24,106	30 ⁹⁹ 43,496	287,023
1876—80 átlag ..	32 ⁹⁰ 47,044	28 ⁷⁶ 39,457	50 ⁹⁹ 72,918	41 ³⁸ 56,687	16 ¹¹ 23,086	29 ⁹² 41,049	280,181
1881.....	32 ⁰⁸ 45,495	28 ⁰⁰ 37,758	51 ⁵² 71,483	41 ⁰¹ 55,526	16 ⁴⁸ 22,705	30 ⁹⁹ 42,524	275,489
1882.....	35 ⁸¹ 48,019	30 ⁹⁴ 40,773	49 ²⁸ 66,084	39 ⁸² 52,081	14 ⁹¹ 19,986	29 ⁵⁴ 38,931	265,884
1883.....	33 ⁸⁵ 43,856	28 ⁷¹ 36,707	50 ⁷⁷ 66,069	40 ⁷⁷ 53,050	15 ⁸⁸ 20,403	31 ⁰⁹ 40,367	280,252
1884.....	30 ⁷⁴ 37,998	26 ⁵⁷ 33,197	52 ⁷⁸ 65,246	41 ⁶³ 52,023	16 ⁴⁸ 20,375	31 ⁴⁰ 39,728	248,585
1885.....	29 ⁹⁹ 38,045	25 ⁷² 32,933	53 ⁴⁸ 67,779	42 ¹¹ 53,919	16 ⁵⁸ 21,028	32 ¹⁷ 41,189	254,893
1881—85 átlag ..	32 ⁵⁸ 42,642	27 ⁸⁷ 36,273	51 ⁴⁵ 67,332	40 ⁹⁷ 53,320	15 ⁹⁷ 20,902	31 ¹⁶ 40,548	261,017

XLI. tábla.

Gyermekhalálozás.

	Magyar- ország- ban	Horv.- Szlavon- orsz.	Szt.- István kor. országai	Ezer halálozára esik		
				Magyar- ország- ban	Horvát- Szlavon- orsz.	Szt.- István kor. országai
1866.....	235,599	—	—	467	—	—
1867.....	227,238	—	—	521	—	—
1868.....	224,032	—	—	505	—	—
1869.....	215,817	—	—	509	—	—
1870.....	222,221	—	—	498	—	—
1871.....	250,421	—	—	486	—	—
1872.....	273,213	—	—	472	—	—

	Magyar- ország- ban	Horv.- Szlavon- orsz.	Szt- István kor. országai	Magyar- ország- ban	Horv.- Szlavon- orsz.	Szt- István kor. országai
1873	349,820	—	—	402	—	—
1874	268,519	—	—	470	—	—
1875	234,838	33,926	268,759	469	457	467
1876	242,369	37,079	279,468	506	504	505
1877	250,704	35,130	285,833	502	501	501
1878	274,762	30,276	305,038	523	474	521
1879	259,896	30,906	290,802	517	484	512
1880	274,682	31,490	306,172	518	498	516
1876—80 átlag	280,486	32,976	293,462	514	493	512
1881	248,401	28,838	277,239	503	486	501
1882	275,373	30,597	305,970	538	505	535
1883	233,610	33,129	266,739	506	500	606
1884	233,809	32,880	266,689	519	508	518
1885	250,645	30,202	280,847	528	499	525
1881—85 átlag	248,368	31,129	279,497	519	502	517

XLII. tábla.

Ezer főnemű halott közül volt 5 Ezer nőnemű halott közül volt 5
éven aluli fiúgyermek éven aluli leánygyermek

1876—80	523	1876—80	514
1881—85	533	1881—85	519

XLIII. tábla.

Ezer törvénytelen születésre esik 5 éven alul elhalt tör-
vénytelen:

	Szt. István korona országai	Magyar- ország	Szt. István korona országai	Magyar- ország
1876—80	423	437	1881—85	413

XLIV. tábla.

Ezer lélekre esik haláleset 1880 1885. átlagában
(Magyarország):

Római kath.	Gör. kath.	Gör. kel.	Ágostai	Helvét	Unit.	Zsidó
37	38	36	33	34	28	19

XLV. tábla.

Ezer halálózásra esik gyermekhalálózás (1880—85):

R.-kath.	Gör.-kath.	Gör.-kel.	Ág. ev.	Helv. hitv.	Unitár.	Israélita
549	480	499	493	474	465	484

XLVI. tábla.

Ezer születésre esik 5 éves korig elhalt:

	1880—85.		1880—85.
Római kath.	418	Helvét	396
Görög kath.	399	Unitárius	330
Görög kaleti	399	Zsidó	248
Ágostai ev.	387		

XLVII. tábla.

Az évenkénti népszaporodás a népszámlalmi adatok alapján:

Folyó sz.	Országgrész és megye	A népszaporodás tett százalékokban					
		1881	1882	1883	1884	1885	5 évi átlagban
<i>a) Duna balpartja.</i>							
1	Árva megye . . .	0'68	1'41	0'88	1'13	0'64	0'84
2	Bara » . . .	0'48	1'37	1'05	1'41	1'27	1'13
3	Esztergom » . . .	0'80	0'88	1'89	1'88	1'07	1'15
4	Hont » . . .	0'65	0'74	1'02	1'02	1'09	0'89
5	Liptó » . . .	0'41	0'77	0'85	0'85	0'83	0'70
6	Négrád » . . .	0'89	0'90	1'30	1'80	0'86	1'18
7	Nyitra » . . .	0'91	1'08	1'01	1'48	1'28	1'08
8	Pozsony » . . .	0'40	0'77	0'79	1'13	0'95	0'80
9	Trencsén » . . .	0'12	0'87	0'74	1'01	0'86	0'72
10	Turóc » . . .	0'08	1'27	0'99	1'11	0'98	0'84
11	Zólyom » . . .	0'63	1'48	1'10	1'23	0'45	0'98
	Összesen . . .	0'65	1'00	0'97	1'05	0'95	0'91
<i>b) Duna jobb partja.</i>							
1	Baranya megye . . .	0'81	0'95	0'85	0'98	0'78	0'87
2	Fejér » . . .	0'71	1'18	1'48	1'73	1'17	1'25
3	Győr » . . .	0'67	0'77	0'48	1'34	1'10	0'86
4	Komárom » . . .	0'48	0'80	1'14	1'74	1'10	1'08
5	Moson » . . .	0'88	0'86	1'10	1'53	0'79	0'91
6	Somogy » . . .	0'78	1'23	1'16	1'46	1'22	1'16
7	Sopron » . . .	0'46	1'07	1'35	1'29	1'74	1'07
8	Tolna » . . .	1'09	1'09	1'12	1'29	1'25	1'17
9	Vas » . . .	1'06	1'27	1'61	1'41	1'54	1'38
10	Veszprém » . . .	0'75	0'60	1'20	1'14	0'88	0'91
11	Zala » . . .	0'88	1'04	1'68	1'71	1'50	1'38
	Összesen . . .	0'80	1'05	1'25	1'59	1'19	1'18
<i>c) Duna-Tisza köze.</i>							
1	Bács-Bodrog megye . . .	2'28	1'81	1'58	2'02	2'08	1'63
2	Csongrád » . . .	1'41	1'11	1'72	1'92	1'66	1'86
3	Heves » . . .	1'06	1'24	1'54	1'82	1'09	1'43
4	J.-N.-K.-Szolnok m. . .	1'12	1'17	1'58	1'55	1'81	1'65
5	P.-P.-S.-K.-Kún m. . .	0'92	1'04	1'21	1'84	1'45	1'19
	Összesen . . .	1'38	1'15	1'43	1'66	1'53	1'44
<i>d) Tisza jobb partja.</i>							
1	Abauj-Torna megye . . .	0'30	1'26	1'05	1'07	1'10	0'76
2	Bereg » . . .	0'83	1'42	1'50	1'73	1'13	1'26
3	Borsod » . . .	0'83	1'31	1'45	1'86	0'20	0'70
4	Gömör » . . .	0'09	1'13	0'74	1'13	0'19	0'76
5	Sáros » . . .	0'75	1'76	1'72	1'12	1'21	1'21
6	Szepes » . . .	0'70	1'21	0'78	0'54	0'24	0'69
7	Ung » . . .	0'71	1'19	1'81	1'68	1'19	1'28
8	Zemplén » . . .	0'11	0'82	1'15	1'82	1'46	1'15
	Összesen . . .	0'28	1'24	1'15	1'15	0'94	0'97

Egyéb az.	Ország rész és megye	A népszaporodás telt százalékokban					5 évi átlagban
		1881	1882	1883	1884	1885	
	<i>e) Tisza bal partja.</i>						
1	Békés megye . .	1'24	0'97	2'17	1'96	1'65	1'60
2	Bihar » . . .	0'77	0'64	1'68	2'12	0'97	1'28
3	Hajdu » . . .	0'90	1'07	1'15	1'41	1'04	1'11
4	Mármaros » . . .	0'91	1'06	1'54	1'68	1'79	1'28
5	Szabolcs » . . .	—1'28	0'37	1'35	1'67	1'55	0'68
6	Szatmár » . . .	—0'07	0'45	1'28	1'72	1'11	0'92
7	Szilágy » . . .	0'45	0'06	1'63	1'80	1'28	0'06
8	Ugocsa » . . .	0'26	0'71	0'97	2'18	1'02	1'08
	Összesen . .	0'21	0'66	1'54	1'65	1'30	1'14
	<i>f) Tisza-Maros szöge.</i>						
1	Arad megye	0'37	—0'40	1'46	1'75	1'27	0'66
2	Csanád »	2'10	0'67	2'66	2'39	1'96	1'98
3	Krassó-Szörény »	0'61	0'31	0'67	1'18	0'98	0'69
4	Temes »	0'76	0'07	1'00	1'33	1'29	0'23
5	Torontál »	2'01	0'74	1'76	1'90	1'19	1'65
	Összesen . .	1'18	0'29	1'36	1'61	1'42	1'17
	<i>g) Erdély.</i>						
1	Alsó-Fehér megye	1'16	0'06	1'32	0'93	1'08	0'91
2	Besztercze-Naszód »	0'41	0'48	1'04	1'25	1'23	0'98
3	Brassó »	0'99	1'18	1'25	1'40	1'16	1'20
4	Csik »	1'25	—0'01	—0'36	1'08	0'97	0'61
5	Fogarás »	0'00	0'76	1'32	1'17	1'40	0'94
6	Háromszék »	0'45	0'48	1'19	1'24	1'12	0'90
7	Hunyad »	0'38	—0'69	0'99	1'21	0'92	0'59
8	Kis-Küküllő »	1'44	—0'63	1'55	1'48	1'57	1'08
9	Kolozs »	1'02	—0'06	1'71	1'92	1'72	1'26
10	Maros-Torda »	1'13	0'32	1'49	1'60	1'74	1'26
11	Nagy-Küküllő »	0'79	0'26	1'22	1'08	1'23	0'94
12	Szeben »	1'06	0'34	1'29	1'14	1'20	1'01
13	Szolnok-Doboka »	0'71	0'88	1'41	1'74	1'56	1'27
14	Torda-Aranyos »	1'11	0'31	1'48	1'65	1'07	1'13
15	Udvarhely »	0'31	0'42	1'25	1'07	1'24	0'96
	Összesen . .	0'28	0'41	1'24	1'36	1'29	1'00
	a) Duna bal partja .	0'55	1'06	0'97	1'06	0'96	0'91
	b) Duna jobb partja .	0'80	1'05	1'25	1'59	1'19	1'18
	c) Duna-Tisza köze .	1'23	1'15	1'43	1'66	1'53	1'44
	d) Tisza jobb partja .	0'33	1'24	1'15	1'16	0'94	0'97
	e) Tisza bal partja .	0'21	0'66	1'54	1'85	1'24	1'14
	f) Tisza-Maros szöge	1'18	0'29	1'35	1'61	1'42	1'17
	g) Erdély	0'88	0'31	1'24	1'38	1'29	1'00
	Magyarország . . .	0'81	0'80	1'23	1'49	1'26	1'13
	Fiume város és terü.	0'61	0'83	0'84	1'27	1'22	0'96
	Horv.-Szlavonország	1'24	1'23	1'28	1'41	1'67	1'28
	A Szt.-Istv. kor. orsz.	0'26	0'25	1'28	1'48	1'21	1'16

XLVIII. tábla.

A törvényhatósági városok 5 évi átlagos népszaporodása a népmozgalmi adatok alapján:

	1880-ban a népszámlá- lás szerint	1885. év végén népmozgalom szerint	átlagos szaporodási %/o
1. Arad	35,558	36,238	0'88
2. Baja	19,241	19,984	0'77
3. Budapest	360,551	375,893	0'86
4. Debreczen	51,122	52,648	0'80
5. Győr	20,981	20,993	0'01
6. H.-M.-Vásárhely	50,966	56,010	1'08
7. Kassa	26,097	26,364	0'10
8. Kecskemét	44,887	47,805	1'80
9. Kolozsvár	29,923	30,329	0'17
10. Komárom	13,108	13,170	0'06
11. Maros-Vásárhely	12,883	12,979	0'75
12. Nagyvárad	31,324	31,397	0'06
13. Pancsova	17,127	17,586	0'64
14. Pécs	28,702	28,945	0'17
15. Pozsony	48,006	46,708	-0'12
16. Szelmec és Bélabánya	15,265	15,377	0'15
17. Sopron	23,222	23,884	0'87
18. Szabadka	61,367	65,898	1'48
19. Szatmár-Németi	19,708	19,998	0'39
20. Szeged	73,675	78,273	1'25
21. Székes-Fehérvár	25,612	26,547	0'73
22. Temesvár	33,694	33,317	-0'22
23. Ujvidék	21,325	22,257	0'87
24. Versecz	22,329	23,320	0'91
25. Zombor	24,693	25,790	0'88

Pozsonynál ezen csökkenés onnan magyarázható, hogy az amúgy magas halálozási számot, az ottani országos kórház halálesetei szűkítetik fel túlmagásra.

A 25 törvényh. város népessége összesen.

1880-ban	1.111,364	tehát több
1881-ben	1.119,024	7.660 = 0'69%/o
1882-ben	1.123,727	4.703 = 0'42%/o
1883-ban	1.131,719	7.992 = 0'71%/o
1884-ben	1.141,836	10,120 = 0'89%/o
1885-ben	1.151,710	9.871 = 3'86%/o

Összes szaporodás 40.346 vagyis évenként 0'73%/o.

XLIX. tábla.

Ezer lélekre esik születési többlet 1880—1885. átlagában.

Róm. kath.	Gör. kath.	Gör. kel.	Ág. ev.	Helv. hitv.	Unitárius	Israelita
12	8	8	9	8	11	19

L. tábla. Népvándorlás az európai államokban 1880-1885-ben.

Az ország neve	Abszolút számokban					Évenkénti növekedés százalékokban							
	1881	1882	1883	1884	1885	az öt év alatt összesen		Átlag évenként	1881	1882	1883	1884	1885
							Átlag évenként	Átlag évenként					
Magyarország.....	111,662	111,662	179,347	210,738	181,138	794,547	158,909	0,76	0,60	1,28	1,46	1,26	1,12
Horvát-Szlavonország	23,424	24,495	24,598	27,660	33,322	135,497	28,699	1,23	1,37	1,36	1,40	1,46	1,37
Együtt.....	135,086	136,157	203,945	238,398	214,460	929,044	185,608	0,76	0,76	1,37	1,47	1,40	1,15
Ausztria.....	156,961	186,571	181,495	211,798	171,170	907,995	181,599	0,78	0,74	0,80	0,96	0,75	0,39
Németország.....	525,758	525,495	493,897	522,083	530,185	2,597,218	519,443	1,16	1,15	1,07	1,18	1,12	1,19
Franciaország.....	108,229	97,027	98,843	76,974	85,464	466,537	93,507	0,76	0,96	0,76	0,71	0,73	0,76
Nagy-Britannia.....	481,432	439,728	487,255	461,556	447,816	2,287,787	457,557	1,96	1,81	1,83	1,95	1,19	1,37
Olaszország.....	296,944	273,788	277,258	350,380	336,753	1,535,101	307,020	—	0,28	0,46	0,26	1,31	1,18
Belgium.....	58,404	62,047	55,288	55,651	57,268	285,658	57,732	1,06	1,11	0,66	0,96	1,00	1,03
Németalföld.....	55,243	60,504	52,446	54,067	57,724	279,984	55,997	1,26	1,48	1,26	1,28	1,26	1,29
Svédország.....	21,163	19,840	23,241	23,271	—	—	—	—	0,74	0,69	0,91	0,81	0,76
Európai Oroszország.....	1,045,207	872,008	1,001,582	—	—	—	—	—	972,935	1,28	1,08	1,16	—
Svédország.....	52,004	54,894	53,388	57,668	—	—	—	—	1,14	1,18	1,16	1,31	—
Norvégia.....	25,815	24,050	17,664	28,295	29,100	—	—	—	1,26	1,24	0,91	1,44	1,60
Dánia.....	27,874	26,332	27,071	30,743	—	—	—	—	1,40	1,28	1,28	1,48	—
Spanyolország.....	90,381	88,340	40,008	—	—	—	—	—	62,903	0,34	0,25	0,24	—
Görögország.....	9,464	10,963	—	—	—	—	—	—	10,219	0,36	0,64	—	—
Románia.....	68,814	56,609	80,232	77,605	—	—	—	—	70,815	1,36	1,07	1,49	1,46
Szerbia.....	36,338	38,565	44,428	—	—	—	—	—	39,843	1,97	2,03	2,36	—

TUDOMÁNY
ÉS
T Á R S A D A L O M

SCHVARCZ GYULA

RENDES TAGTÓL.

(Olvastatott a M. Tud. Akadémia II. osztályának 1888. ápril 9-ki illésén.)

BUDAPEST, 1888.

KIADJA A HAGY. TUD. AKADÉMIA.

Budapest, 1888. Az Athenaeum r. társ. könyvnyomdája.

Gyakran gondolkoztam én azon kérdés fölött, hogy vájjon csakugyan annyira háttérbe szorul-e az elméleti tudományok művelőinek társadalmi jelentősége már az európai cultur-államokban, mint ahogy ezt nem is annyira az ú. n. kenyértudományok gyakorlati szakemberei, mint inkább a szellemeskedő irodalmi világfiak és a csak félig tanúit, bár talán elfogulatlan, körültekintgetők, — hogy ne mondjam, komoly észlelők állítják?

A látszat nem egy nyugateurópai államban, sőt minálunk jórészt maga a tényleges állapot is, ezen föltevést tolja előtérbe.

Valóban érdemes ezen kérdéssel kissé tüzetesebben foglalkozni: mert ha azon tünetek, a melyek fölött némely cultur-politikusok, sőt még a culturtörténelemnek némely munkásai is időről időre fölajdulnak, csakugyan oly általánosak és oly mélyen gyökerező társadalmi okok okozatai, mint ezt sokan hiszik: hát akkor az emberi szellem fejlődése, daczára azon fénytelt haladásnak, melyet ez a XIX. század egész folyamán át a tudományok terén mutat, csakugyan oly irányra vallana, a mely végelemzésben egyértelmű lenne csakis az anyagi sikernek ép oly önző, mint egyoldalú és kiméletlen bálványozásával.

Vizsgáljuk hát kissé közelebbről azon tüneteket, a melyek tüzetesebb tanúságtétellel szolgálhatnak magának a tudomány emberének ugyancsak az elméleti tudományok művelőinek ez időszerinti társadalmi érvényesülése mikéntje felől Európában.

Európát említem csupán: mert ha nagyban el is üt ma már a közművelődés azon képe, a melyet a szemlélőnek az északamerikai »Egyesült államok« társadalma jelenleg mutat,

azon képtől, melyet több, mint ötven évvel ezelőtt Aléxis de Tocqueville festett ezen tengerentúli szövetséges köztársaság társadalmának közművelődési állapotairól, — ha tagadhatlan is azon fölfedezések nagyszerű jelentősége, a melyek által sikerteljes versenyre bírnak ma már kelni egyes amerikai bűvárok a mi földrészünk legkiválóbb bűváraival, a természettudományok, az eróműtan és a géptan egynémely ágában: a vezetés a tudományos haladás terén mégis úgyszólván az egész vonalon, sőt úgyszólván minden ponton az európai szellemvilág kitünőségeinek kezében van és fog is maradni talán még századokig.

Ha már most, csakis Európára szorítkozva, a fönnérintett tünetek jelentőségét közelebbről megérteni akarjuk, tisztán, világosan kell mindenekelőtt ismernünk azon kortani határvonalakat, a melyeken belül tulajdonkép a jelenkor társadalmát mint ilyen mozog; meg kell állapítanunk nemcsak azt, hogy kiket értünk e vonatkozásban az elméleti tudományok munkásai alatt, de szemébe kell néznünk azon kérdésnek is, hogy mely időponttól kezdve számítják hát a jelenkor társadalmát azok, a kik azt mondják, hogy alig becsülik valamire az elméleti tudományok művelőit — már t. i. csakis mint ilyeneket, valamire a jelenkori társadalomban?

Könnyű tisztába jönni az előbbi kérdéssel, a főnforgó vonatkozásban. A kik bármely ágát a tudománynak nem azért művelik, vagy legalább nem első sorban — hogy az illető tudományt a gyakorlati életben egy vagy más irányban értékesítsék, hanem csakis azért, vagy legalább első sorban azért, hogy az illető tudományt egy vagy más részletében előbbre vigyék, annak látkörét kitágítsák: hát ezeket érthetjük csakis az elméleti tudományok művelői alatt e kérdésben.

Más szavakkal a kérdés a körüi forog, hogy vájjon igaz-e az, hogy a létért való küzdelemnek azon versenyében, melyet a modern társadalom fensőbb rétegeiben a tudományosan képzett tehetségek vínak egymással, de még inkább a társadalom egyéb tényezőinek befolyásával, — azok, a kik úgy a világegyetem csodáit, mint az ember természetét, nyelvéit és műveit csak azért bűvárolják, mert az igazság kutatása rajok nézve önczél, sem az államéletben, sem a társadalmi

életben nem bírnak ma már sem oly munkakörre, sem oly befolyásra szert tenni, mint annakelőtte, szemben a gyakorlati életnek különböző munkaköröket vezénylő társas tényezőivel? Igaz-e az, hogy a tudomány kitűnőségeinek, mint ilyeneknek, nem jut ma már osztályrészül sem az államhatalom szervezésében, sem a társadalmi élet fensőbb köreiben annyira jelentékeny szerep, miként annakelőtte jutott?

Ez a kérdés: nem lehet mondani, hogy ne lenne az nyílt és világos, de nehezebb megállapítani azon időpontot, a melytől fogva a társadalmi elismerés hanyatlását ennek fölpanaszló tulajdonkép számítják. Vannak, a kik azt mondják, hogy a tudományok tisztán elméleti czélokra törekvő bűvárai azóta szorulnak háttérbe az európai társadalomban, a mióta a gőz és a villany fölhasználása folytán lényeges átalakulásokon mentek keresztül a népeknek nem csak közlekedési eszközei, de jórészt közgazdasági viszonyai is; mások a mozgó tőke óriási fölszaporodásától számítják az említett hanyatlás epocháját, sőt vannak, nem csekély számmal olyanok is, a kik egyenesen a rendi alkotmányosság bukását és a népképviselési rendszernek európaszertei fölülkerekedését teszik felelőssé azért, a mit kimutatni ugyan legkevésbé sem tudnak, de úgy a komolyabb irodalomban, mint az időszaki sajtó terén folyton híresztelgetnek, hogy t. i. a miként mondják — »ma már nem becsülik annyira a tudományoknak tisztán elméleti czélokra törekvő munkásait, mint azelőtt, hanem csakis azon tudományos tényezőket becsülik ma már európaszerte, a kiknek működése közvetlenül valamely kézzelfogható nagy anyagi sikerhez vezet.«

így beszélnek körülbelül mindazon bölcsészek, kulturtörténészek és publicisták, a kik nem látnak egyebet századunk végső évtizedeinek nagy mérvű szellemi munkájában, mint az egyén — tegyük hozzá az ő nyelvükön, — a pulverizált, vagy atomizált társadalmi alany küzdelmét, többé-kevésbé kíméletlenül önző küzdelmét a lehető legvastagabb materialismus szolgálatában. így beszélnek ők, kezdve Thomas Carlyle-től, le egész azon szellemeskedő irodalmi fölszólalókig, a kik majd a középkori hatalom-maradványok egyre gyengülő befolyása, majd a romanticismus irodalmi vereségei fölött,

majd végre a fölött búslakodnak, hogy a modern közoktatás-ügyi rendszerek jelentékeny mérvekben nyújtván tért úgy a természettudományoknak, mint a modern nyelveknek s irodalmaknak, érzékeny csorbát kell szükségkép szenvedniük mindazon eszményeknek is, a melyeket az ódon classicismusnak egykor kizárólagos uralma árasztott volt rá még ifjú korukban az ő egyoldalúlag fejlődött értelmi szervezetökre.

Íme, ez tehát nem egyes tekintélyek, nem egyes felekezetek, iskolák tulajdona csupán, ez a fölfogás — napjainkban: jóval több az, ez egy valódi áramlat, mely magával az értelmi haladással párhuzamosan együtt gyarapodik az európai cultur-népek szellemi életében.

De hát mi alapja van ezen fölfogásnak manap tényleg magukban a társadalmi viszonyokban?

Széles látkörű, mélyen gondolkodó elmék törnek magukat és önzetlen erőfeszítéssel, szünet nélkül munkálkodnak azon okok kipuhatolgatásán, a melyek a tudomány tisztán elméleti czélokra törekvő művelőinek társadalmi érvényesülhetésére csökkentőleg hathatnak vala — ámde nem indokolt eljárás-e fölvetni először is magát azt a kérdést, hogy vájjon az a hanyatlás, a mely fölött annyira búslakodnak, s a melynek okai fölött annyit tűnődnek, csakugyan meg is történt-e a valóságban?

II. Károlyról beszélnek, hogy egyik szeszélyes pillanatában azt a kérdést intézte volna a londoni »Royal Society« nagy hírű tudósaihoz, hogy vájjon mi lehet annak az oka, hogy sokkal nagyobb súlya van ugyanazon halnak, mihelyt leöli a szakács a konyhakéssel, mint a mekkora volt a súlya ugyanazon halnak még pár perczzel előbb, eleven korában? — És azok, a kik e történetkét, egy vagy más alakban följegyezték, hozzá teszik, hogy a »Royal Society« tagjai sokáig törték, nagyon sokáig törték a fejöket azon rejtelmes okok mibenléte fölött, a melyek folytán a leölt hal többet nyomhat a mérlegen az elevennél, de egyáltalán nem bírtak egymással ezen okok fölött közös megállapodásra jutni; az egyik nagy tekintélyű fellow azt mondotta, hogy ez az oka, a másik nagy tekintélyű fellow meg azt mondotta, hogy az az oka; ismét más okot hozott föl a harmadik; megint mást a negyedik — a hányan

voltak, mindannyian más és más okát vélték annak adhatni, hogy hát mért nehezebb a lelőtt hal az eleven halnál, míg végre Károly király odaizent hozzájuk, és hogy véget vessen a sok lélekgyötrő fejtörésnek, azt kérdezte tőlök de hát megmérték-e, hogy csakugyan nehezebb-e?

Valóban, mi is azt kérdezhajjuk, mielőtt ezen állítólagos hanyatlás vagy visszaesés okait fürkészgetnök és ezekre egész elméleteket építenénk — azt kérdezhajjuk, hogy hát nem alapszik-e ezen egész hanyatlás merő föltevésen, merő képzelődésen?

Én azt hiszem, hogy ezen egész hiedelem csak is azon nagyon prózai dicsének egyik korszerű alakzata, a melyet a régi jó idők nemesebb erkölceiről zengedeznek a »laudatores temporis acti.«

Hát ugyanis minő értelme lehetne úgy azok állításának, a kik a gőz meg a villany csodáinak felhasználásától, vagy a mozgó tőke rendkívüli fölszaporodásától kívánják számitatni a tudományok tisztán elméleti czélokra törekvő hűvárainak társadalmi hanyatlását — föltéve, hogy nem ringatják magukat saját gyártmányú, tetszetősen csillogó csalódásokban az 1789. előtti szárazföldi állapotokra nézve, — ugyan, mondom, mi egyéb értelme is lehetne az ő állításuknak, mint az, hogy ma határozottan gonoszabb időket élnek ugyan a tudományoknak tisztán elméleti czélokra törekvő barátai, mint azelőtt, ámde ezen »azelőtt« korántsem fedezhet egész évszázadokat, hanem legfőlebb azon néhány esztendőöt fedezhetné, a melyeket *békében adatott átélnie a szárazföld cúlturnépeinek 1789-től egészen körülbelül 1840-ig*, a midőn már mind a gőzerő, mind a villanyerő közlekedési eszközeink szerkezetében ugyancsak már mozgásban volt, és a mozgó tőke fölszaporodása is ugyancsak érezte a maga erkölesi visszahatását a Lajos Fülöp polgár-királyságának egész Európára nézve irányadó társadalmában?

Mínthogy pedig 1791-től 1815-ig óriási harcok tartották folytonos rázkódtatásban Európát, — azt kell hinnünk, hogy a fönn érintett nézetek hívei vagy nem fontolták meg a saját szavaik súlyát, midőn ekként nyilatkoztak, vagy pedig tudva sem czélozhattak hosszabb időközre, mint az

1815-től 1840-ig vagy legfőlebb 1850-ig lefolyt évekre, eltekintve természetesen az 1789-dik és 1790-diki nagyszerű átalakulásnak még merőben üde társadalmi kezdeményezései" tői, a melyeknek azonban aligha fogták valami sok hasznát venni a gyakorlati életben a tudományoknak tisztán elméleti czélokra törekvő bűvárai már azon a napon, a midőn Franciaország határán a Braunschweigi herczeg esetlen lövegei bömölni kezdettek.

Tehát összesen 25 vagy legfőlebb 35 esztendő képezte volna e szerint azon kort, a melyben a tudományoknak tisztán elméleti czélokra törekvő bűvárait határozottan jobban tudták volna megbecsülni, mint ahogy ezt ma cselekszi velők a szárazföldi társadalom!

Sajátságos hangzik ugyan már ezen corollarium is, de mielőtt tüzetesen megkísérlelnők a párhuzamot egyfelől ama 25—30 esztendőnek, másfelől pedig az azóta lefolyt évtizedeknek e részben való jelentősége között, ne feledjük el azokat se, a kik egyenesen a rendi alkotmányosság összeomlásától és a népképviselési alapon nyugvó parlamentarizmusnak ¹⁾ életbeléptetésétől, helyesebben a népképviselési alapon és az állampolgári jogegyenlőségen nyugvó modern államészmének megvalósulásától számítják a tudomány elméleti embereinek, illetőleg ezek állásának, állítólag annyira sajnos hanyatlását a szárazföldi társadalomban.

Ezek tehát megannyi conservatív műkedvelői a történelem bölcsészetének; gyakran egészen tiszteletreméltó komoly culturtörténészek, a kik, ha nem is Leótól, hát legalább is Riehlől kölcsönözték irányeszméiket a culturpolitika kérdéseiben.

Sokat összeírtak ez irányzatok hívei már a század első

¹⁾ Természetesen nem államtudományilag szigorúan szabatos értelmében véve e szót »Parlamentarismus«, hanem azon tágabb értelmében, a melyben ezt említett »laudatores temporis acti«, vajmi gyakran államtudományilag épen nem valami kiválóan alapos képzettségű emberek használni szokták. Hsl. e. Sir George Cornwall Lewisnak »On the methods of Observation and Reasoning in Politics« című munkáját i. h. ugyancsak e nevezetes angol gondolkodónak »On the Influence of Authority in Matters of Opinion« című nemkevésbé nevezetes fejtegetésével 27—45. l. stb.

felében is azon bensőségteljes ápolásnak társadalmi jelentősége felől, a melyben a tudományoknak tisztán elméleti czélokra törekvő bűvárai állítólag épen az 1789-dik francia forradalmat megelőző időkben a társadalmában részesültek vala; legújabbban azonban valódi mániává vált bizonyos egyoldalú kutatók részéről ellentétbe helyezni még a középkori századok állítólagos nagy tudomány-tiszteletét is a jelenkor tudomány-tiszteletével, még pedig oly értelemben, a mely, ha igazolható lenne, csakugyan aligha válnék a XIX. század utolsó negyedének becsületére. Nem érdemes egyébiránt, ezen a közepkort bámulgató iskola úgynevezett eredményeinek jelen vonatkozásban tüzetesebb czáfoglalásába bocsátkozni. Hisz — hogy csak egyetlen egy kirívó mozzanatra utaljak — azok, a kik Aristoteles saját szerű tanulmányozását is a középkori egyetemeken, meg azután a Roger Bacon, aránylagosan szólva, valóban rendkívüli szellemét, elméleti küzdelmeit is párhuzamosan egymás mellett hozzák föl, azon állítólag nagyon tiszteltetreméltó osztályrész megvilágítására, mely az ő nézetök szerint a mi saját korunk tudmányszeretetének liasonlíthatatlan fölénye ellen bizonyíthatna — ezen kutatók, vagy ha úgy tetszik, gondolkodók még azt sem veszik figyelembe, hogy Roger Bacon, a középkor ezen kiemelkedő szelleme, saját maga mondotta ki a lehetőleg lesujtobb Ítéletet a középkor egész aristotelesi tudományára, midőn fölkiáltott, hogy jobb lenne Aristoteles összes könyveit egyszerűleg megégetni, mert csak a fogalomzavart növelik azok az elmékben. »Si haberem potestatein supra libros Aristotelis, ego facerem omnes cremari; quia non est nisi temporis amissio studere in illis, et causa erroris, et multiplicatio ignorantiae ultra id quod valeat explicari. — Vulgus studentum cum capitibus suis non habet unde excitetur ad aliquid dignum, et ideo languet et asininat circa mala translata, et tempus et stúdiium omittit in omnibus et expensas.« *) Az oly »kutatók« tehát, a kik annyira bele-mélyedtek a XIX. század utolsó negyedében a középkor bámulgatásába, hogy még azt sem veszik észre, hogy a

) L. Jebb kiad. Roger. Bacon műveihez. Előszó Opus Minus, (M. S. Cott. Tib. c. 5)

középkornak majdnem egész Aristoteles-cultusa csakis a középkori egyetemek szűk látkörű elfogultsága, körmönfont tudatlansága vagy legfőlebb félműveltsége és szájalomraméltó eszmeszegénysége mellett bizonyíthat; ezek a sajtátszerű kutatók és irodalmi követők épen nem formálhatnak maguknak arra igényt, hogy bennünket a tudományok elméleti, tisztán elméleti czélokra törekvő bűvárainak valódi állásáról a középkori társadalomban fölvilágosítani képesek lehessenek.

De hát mi igaz van mégis abban, hogy a középkorban a tudósokat nagyobb és intensivebb, mert többoldalú, és csaknem föltétien tisztelettel környezték? Mi igaz van abban, hogy épen az 1789-diki forradalom ásta alá alapjában, valamint minden tekintélynek, úgy egyáltalán a tudományos tekintélynek cultusát is az európai szárazföldön?

Hát ebben csak annyi igaz, hogy a középkor korántsem végződik még be Amerika fölfedeztetésével, hanem tekintve magának a társadalomnak benső történelmét, átnyúlik az a kor, mely a nyugati római birodalom bukásával kezdődik és a keresztyén-germán állameszme megtestesülésében nyer kifejezést, mondom, átnyúlik ez a kor a XVI., XVII. és XVIII. századon át egész azon vérreltelt katastrópháig, a mely ledöntve a Bastillet, ledöntötte Európaszerte a hűbér-államot is. Határozottan szólva arra nézve, a ki nem csupán a fegyvertények és a trónváltozások tömkelegét keresi a történelemben, hanem mindenekelőtt magának az emberiségnek művelődési és társadalmi fejlődését, az ily kutatóra nézve az utóbbi évtizedek bűvárlati világánál az emberiség történelmének hagyományos fölosztása ókorra., középkorra és újkorra nem bírhat többé semmi jogosultsággal. Mert valamint teljesen tudománytalan eljárás, a tudományos bűvárlatok jelen színvonaláról tekintve, a múltat egy ugyanazon nagy korszakba, az úgynevezett » ókorba « foglalni bele, — azon évezredek történelmét is, a melyek folyamában az ó-babyloniai s majd az ó-aegypti cultura vitte a vezérszerepet, meg azután azon másfélezedévet is, a melynek folyamában a görög, majd a római cultura szabta meg az irányt az emberiség legfontosabb népei társadalmi fejlődésének: szintoly tudománytalan eljárás a szó legmenthetetlenebb értelmében el nem különíteni a XVI., XVII. századot és a XVIII.

század első kilenoz évtizedét az 1789-diki katastropha által megnyitott modern társadalmi fejlődés korszakától. Az emberiség évlőinek emlékezetén belül a sínai polgárosodás sohasem gyakorolhatott földrészünk vezénylő népeinek társadalmi fejlődésére oly végzetszerűleg idomító befolyást, mint a minőt az ó-babyloniai és az aegypti nagy polgárosodások, meg részben az ó-persa, zend, baktriai és a bindosztáni brahman polgárosodások gyakoroltak volt: ámde ha Sinától eltekintünk, úgy a kasztrendszerrel találjuk ott mindazon nagy népek társadalmában, a melyek az időszámításunk megnyíltát körülbelül egy évezreddel megelőzőleg bolygónk fölületén az akkori emberi ismeretkörnek legmagasabb színvonalán állottak. Ezen kasztrendszer kevésbé merev ugyan az aegypti birodalomban mint a hinduknál és a babyloniai meg assyr birodalomban: de megvan, határozottan megvan a Nilvölgyben, még azon századok folyamában is, a melyekben az ó-aegypti közművelődés tetőpontját éri vala el.

Vájjon azok, a kik oly sötét színben látják a tudományok tisztán elméleti czélokra törekvő bűvárai társadalmi érvényesülhetésének föltételeit a jelenkorban, vájjon ők idáig akarnak-e fölhatolni azon párhuzamban, a melyet ők általánosságban hangoztatott szólamaik által provokálni tudnak csupán, de nem egyúttal kifejtteni? Nem hiszem, hogy föl kívánják erőszakolni e párhuzamot akár a Seti-Menephtha, akár a Merodach Baladanék koráig. Mit is használna nekik, habár kiolvashatnák is tán valamely aegypti papyrusból, vagy valamely assyr cserép-könyvből, hogy mennyivel nagyobb tekintélynek örvendettek mind a Nilvölgyben a legelőkelőbb társaság előtt a geometria bűvárai, mind pedig az akkad, vagy a későbbi babyloni, vagy assyr államban ugyancsak a legelőkelőbb társaság előtt, sőt egyenesen a politikai tényezők előtt is az arithmetika bűvárai, mint a minő tekintélynek örvendenek manapság egy vagy más európai kultúrállamban a geometria illetőleg a felső analysis tisztán elméleti czélokra törekvő bűvárai, ha véletlenül oda találunk vetődni, valamely jockeyklubban, vagy akár valamely népgyűlésen! Már maga az a bevégzett tény, hogy mind ez államok társadalmá kasztrendszerre volt fektetve, pedig még az aegypti államban is

oly kasztrendszerre,¹⁾ a mely a tudomány hivatásszerű művelését csak egyetlenegy kasztra nézve tette a szó komolyabb értelmében lehetővé, már maga ezen elvitázhatatlan tény fölöslegessé tesz minden további tünődést ebben a vonatkozásban.

De ha egy egészen külön nagy korszakot, a babyloniai-egyipti nagy korszaktól teljesen független, önálló kortani szakaszt képez is a társadalmak történelmi fejlődésének bűvárait nézve a görög-római ódonság szellemvilága: még sem állíthatja senki csak egy pillanatig sem komolyan azt, hogy a tudományok tisztán elméleti czélokra törekvő bűvárai általában véve előnyösebben birhettek akár a görög államéletben és társadalomban, akár pedig a római államéletben és társadalomban érvényesülni, mint a mennyire ez ugyancsak a tudományok tisztán elméleti czélokra törekvő bűvárait nézve a jelenkor európai culturállamaiban és előrehaladottabb nemzeti társadalomban lehetséges. Mert igaz ugyan, hogy a görögök az ioni bölcsészet epochájától le egész azon szégyenteljes napig, a melyen Justinian bezáratta az atheni egyetemet, több bűvárt és több gondolkodót szolgáltatnak az emberiségnek, mint, tekintve a nép számbeli erejét, bármely ismert nép valaha; igaz az is, hogy igen sok görög államban az elméleti munka árán szerzett előkelő hírnév elégséges volt arra, hogy azt, a ki ilyenre szert tett, törvényhozóvá, hadvezérré, sőt korlátlan hatalmú, életfogytiglanos, alkotmányozó vagy legalább köztörvényhozó *αἰσουμένη*-szé válaszszak meg formaszert állampolgártársai — miként ez Pittakossal, eleai Zenonnal, Parmenidessal, Empedoklessal történt: — sőt igaz az is, hogy

¹⁾ Sem Brugsch, sem Dümmichen (kivel együtt volt szerencsém Lepsiusnál az 1859/60. egyetemi tanév folyamában aegyptológiát hallgatni a berlini Bendlerstrassében), sem a későbbiek nem bírták ugyan még teljesen tisztába hozni az aegypti állampolgári társadalom rendi tagságának tulajdonképeni természetét (hisz nem is szoktak e hírneves aegyptológok különben államtudománnyal foglalkozni!); annyi azonban mégis tagadhatatlan, hogy ha »szchái-en-szinszinek« támadhattak is a papi renden kívül, s ha az átmenet az egyik kaszttól a másikba meg is volt könnyítve bizonyos dynastiák uralkodása alatt, már csak a hieroglyphikus sír-iratok tanúságtétele szerint is: a tudomány fonásához csakis a papi kaszt tagjai férhettek hozzá teljes mértékben.

a Demetrios Phalereus epistasiáján innen annyira meggazdagodtak Athénben a bölcészek a tanítványaiktól szedett óriási tandíjak és tán forgalomba bocsátott műveik jövedelme folytán, hogy úgy éltek és úgy dőzsöltek, mint ahogy korunkban él és dőzsöl egy vagy más fényűzésre hajlandó, túlságosan életvidor bankár — amint hogy böven olvashatni erről nagyon jellegző adatokat Athenaios ~~Δειπνοσοφισταί~~-ban is, meg egybeült is: ámde volt egy sötét hátere a bölcészek, tehát a tudományok tisztán elméleti czélokra törekvő bűvárai ily verőfénytelt társadalmi érvényesülhetésének a görög ódontság életében: és e sötét háttérben ott állott az ezredéves rabszolgaság a maga összes iszonyaival. Ugyanez átnyúlt a római világ társadalmába is, és a kik még kételkedni tudnának a rabszolgaság intézményének jelentősége fölött ebben a kérdésben: hát azok olvassák el az Antoninok korában irodalmilag működött fölszabadult rabszolgáknak, többek közt a magasztos szellemű Epiktetosnak ethikai eszmetörédekeit, és meg fogják érteni ezek világfájdalmasan mélabús hangjából azon szűk korlátokat, a melyeken belül a görög-római világban a szellemi munka kizárólag volt képes társadalmilag érvényesülni. De térjünk át a középkorra, helyesebben a keresztyén-germán állameszme azon századaira, a melyek a népvándorlás által mozgalomba hozott államalkotó elemek végleges lecsapódása után részben a római császárság intézményein, részben a hűbéruralom intézményein építették föl a keresztyén-germán államrendet és jogrendet Európában és fönn is tartották ezt egész a rendialkotványok rombadóltéig Nyugat-Európában. Már fönnebb jeleztem abbéli meggyőződésemet, hogy ezen keresztyén-germánkor egyetlen egy egységes nagy világtörténelmi korszakot képez, ha nem is bötii szerint véve a nyugati római császárság rombadóltétól, de legalább is a frankok monarchiája consolidációjától le egész az 1789-iki francia forradalomig.

Szabadjon most még pár szót mondanom e nézetem igazolására. Óriási ugyan a különbözet egyfelől a Merovingok és a Karolingok századainak közművelődési állapotai és társadalmi életmódja, másfelől pedig a Montesquieu és Voltaire korának közművelődési állapotai és társadalmi élet-

módja között, ez tagadhatatlan: ámde ha nem a társadalmi lét tetőzetén verőfényben úszó körök típusait, de a nép millióinak állami és társadalmi helyzetét vesszük zsinórmértékül egy-egy világtörténelmi nagy korszaknak megítélésénél: úgy el kell ismernünk, hogy a nép millióinak állami és társadalmi helyzete még a Montesquieu és Voltaire korában is sokkal inkább hasonlított a Kopasz Károly idejében élt népek millióinak állami és társadalmi helyzetéhez, mint az állampolgárság azon politikai és társadalmi állapotaihoz, a melyek a XIX. században az 1789-diki francia forradalom folyományaiként az európai szárazföldnek majdnem valamennyi államában, és mindenesetre minden művelt államában megszerveződtek. Ez annyira kétségszű, hogy csak e szót »hűbéruralom« kell emlékezetünkbe juttatnunk és azonnal emlékezetünkbe fognak jutni mindazon megalázó terhek, a melyek a nép millióinak emberhez nem méltó helyzetét a Kopasz Károly korától le egészen az ú. n. emberi és állampolgári jogok proklamálásáig, illetőleg a hűbériség eltörléséig, a XIX. század művelt európai államai népe millióinak alkotmányjogilag vindikált emberi méltóságával és állampolgári jogkörével szemtől-szembe állítják. Lehet, hogy csakugyan nem csekélyebb fokú tényleg azon anyagi nyomor, azon éhség, vagy legalább sanyarú nélkülözés, a melyet a jelenkorban a munkanélküli munkások százazrei, sőt egy vagy más évben az inségsújtotta vidékek nagy földműves tömegei szenvednek, mint a mekkora volt a munkások s a földművesek nyomora a XVIII. század első kilencz évtizedében Európaszerte; meglehet, mondom, hogy ma sem kisebb e nyomor a valóságban és nem egyedül a gőz, villany és a gyorssajtó által lehetségessé vált nagymérvű részlegességekbe mélyedő statisztikai nyilvántarthatás föltételeinek szabad csupán tulajdonítanunk, ha oly lélekkábító moráját halljuk a nyomornak a jelenkorban, mint a minő nem hatolhatott el a mi hallószerveinkhez a Montesquieu és Voltaire gyérsajtójú és csaknem statisztika nélküli korából. Ámde nem az éhségről, nem az anyagi jólét kisebb vagy nagyobb fokáról van itten szó, hanem az emberi méltóságról, s arról a szerepről, a mely a nép millióinak, és e milliók közül min-

den egyes gondolkodó, érző emberi lénynek, szemben az államhatalommal és a felsőbb osztályokkal — akkor még rendekkel jutott. Mi a legeslegutolsó francia, német, olasz vagy spanyol falu legeslegszegényebb földműves polgára ma, mi volt ő már e század első felében és mi volt a legvagyonosabb paraszt is még 1788-ban is, akár Franciaországban, akár Porosz- vagy Bajorországban, akár a nápolyi vagy a szárdiniai királyságban, akár a pyrenei félszigeten!

Épen ezért, az államtudomány szempontjából teljesen indokolatlan eljárás befejezni a középkort, a keresztyén-germán állameszme világtörténelmi nagy korszakát 1492-vel vagyis Amerika fölfedeztetésével. Nem képezhet ezen esztendő világtörténelmi katastróphát semmi tekintetben; de nem képezhet az egy világtörténelmi korszakot még az emberi szellem fejlődésének menetében sem; hisz ha oly események nyithatnának meg egy-egy valóban új korszakot az emberiség történelmében, a melyek csak kiindulási pontját képezik egy eleinte lappangva, később is csak lassú méretekben tovább harapózó fejlődési menetnek: hisz ekkor épen oly joggal, mint Amerika fölfedeztetését, lehetne egy egészen ríj kornak élére állítani akár a lőpor, akár a könyvnyomtatás fölfedezését, sőt ez esetben joggal azt is mondhatnók, hogy az újkor azon magasztos pillanatban vette tulajdonkép a maga kezdetét, a mely pillanatban a haldokló Kopernik az ő halhatatlan művének sajtó alól épen kikerült legeslegelső példányát megtapintotta, hogy azután rögtön örök álomra zárja le szemeit.

Tisztán áll ezért előttünk az államtudomány szempontjából a keresztyén-germán állameszme által vezényelt századoknak, az egész az 1789-diki francia forradalomig lenyúló keresztyén-germán világtörténelmi nagykorszaknak egységes, bevégzetten egységes képe. Midőn tehát olybá igyekeznek a fönntemlített áramlat követői festeni e múltat, mintha ezen keresztyén-germán századok hosszú és sok tekintetben meglehetősen változatos sorozata inkább kedvezett volna a tudományok tisztán elméleti czélokra törekvő bűvárainak, mint a jelenkor, midőn, mondom, egy ily irány-kritikával jutunk szemközt: akkor lehetetlen azon kérdést nem intéznünk az illetőkhöz, hogy vajjon meggondolták-e, mit beszélnek? Meg-

gondolták-e azon alárendelt szerepet, a melylyel mind ezen századok folyamában beérni volt kénytelen mind az, a mit az állam fölött gyámkodó egyház a »*profán tudományok*« kategóriájába utal vala? És meggondolták-e, hogy még azon a téren is, a melyen e »*profán tudományok*« művelői magukat államilag érvényesíthették, ezt nem mint egyesek, nem mint a tudomány elméleti szolgálatában álló egyes állampolgárok, hanem csakis mint az Egyháztól többé-kevésbé függésben levő egyetemi és egyéb corporatiók tagjai tehetik vala?

Megvolt szabva ezen századok folyamában e profán tudományok művelésének határa nem egy tekintetben; az, a ki túllépte e liatárvonalt, az nem csak hogy nem bírta magát államilag érvényesíteni, de kitette magát majd a nyílt, majd a titkos üldöztetések egész sorozatának. Példa arra a Galileo esete, emerre pedig a Kepleré, ezen szilaj csillagászati lángelméé, a kinek elsőben is tulajdon édes anyját hurczolták csaknem halálra, mint boszorkányt Leonbergben, azután pedig saját magát hagyták éhen halni, daczára annak, hogy névleg meghagyták udvari csillagászi hivatalában.

A római birodalom rombadóltétól egész az 17 89-diki francia forradalomig csakis egyetlen egy esetről tudunk, a melyben a tudomány emberei, mint ilyenek, közvetlenül és komolyabb mérvekben befolyhattak egy nagy európai állam törvényhozásába, mondhatni alkotmányozási kísérletébe. Értem azon alkotmányozási kísérletet, a melyet a párisi egyetemen, szövetségben Paris városával, koczkáztatott VI. Károly király betegsége alatt 1413-ban. Jean des Troyes vagy mint a »*Chronique du religieux de Saint Denis*« nevezi, Johannes de Trecis — hírneves orvos, és még hírnevesebb tudós állt ekkor az élén a mozgalomnak, mely csakhamar oly arányokat öltött, hogy az egyetem tanári kara indítatva érezte magát nemcsak egybehívni a »*notable*«-ok gyűlését a kormányzat és a közigazgatás által okozott jogsérelmek orvoslását kérvényezendő, de megtette azt is, hogy a tudósok ezen nagyhírnevű testülete, miután a párisi parlament visszautasította az ez irányú fölhívást,¹⁾ maga mellé vonván a párisi municipalitás

¹⁾ »*Registres du parlement*«, idézve Barante »*Histoire des Ducs de Bourgogne*« című művének III. kötetében, 299. l. Hsl. e. Augustin

több embereit, ugyancsak a tudós Jean de Troyes és a tudós Eustache de Pavilly vezérlete alatt kidolgozott egy részletekbe menő javaslatot, nem kevesebb, mint 258 szakaszból állót, a mely javaslat nem csekélyebb föladatra vállalkozott, mint azon reformok codificationalis megformulázására, a melyeket úgy az igazságügyi, mint a pénzügyi administratio terén életbe léptetendőnek tartott, részben maguknak az alkotmányjogi intézményeknek is gyökeres módosításával. A francia királyság hagyományos szervezetének nagyméretű, gyökeres reformjáért küzdött e javaslat: az összes bírói állomásoknak választás utjánai betöltése, a bírói és egyéb hivatalos állomások megvásárolhatóságának eltörlése, a prévöthelyettesek, baillik és sénéchalok választása a kerület ügyvédei és jogvégzettek által; végül a párisi parlamentnek egyfelől, és a »chambre des comptes«-nak másfelől odaállítása az összes államszervezet tetőzetére: ezek voltak ezen örökre emlékezetes javaslatnak legkiemelkedőbb mozzanatai.¹⁾

És mi történt?

Még ugyanezen esztendőben, 1413-ban, május 25-dikén, királyi engedélylyel lön fölolvastva ezen egész nagy reformjavaslat a király előtt — még pedig »devant le roi en son lit de justice« — és a király kibocsátotta az egész reformjavaslatot, mint királyi ordonnanceot, azon meghagyással, hogy annak »határozatai kötelezők és sérthetetlenek.« »Quasdam pro ordinationibus Regiis condiderant scriptores.«²⁾ Igen, ha végre lett volna hajtván ezen »Ordonnance«: úgy már a XV. század közepe táján egészen átalakult volna Franciaországban nemcsak az államszervezet, de jórészt maga a jogrend is, még pedig nem egy tekintetben a modern jogállam alapgonddolatának irányában; sőt ha nem is szenvedett volna ez által még maga a hűbériség oly végzeteljes csapást, mint a minő érte volna a francia hűbéruralmat az esetben, ha végérvénye-

Thierrynek »Essai sur l'histoire de la formation et des progrès du Tiers Etat« című művével, 72. kv. 11.

P Recueil des Ordonnances des Rois de France, X. p. 70. köv. — Chron. du rel. de Saint Denis, V., 30. kv. 11. Thierry, i. m. 74. kv. 11.

¹⁾ Recueil des Ordonnances des Rois de France, X. p. 170. Hsl. i. Thierry i. m. Weisz »Französische Rechtsgeschichte« stb.

sen törvényerőre emelkedhetnek vala az Etienne Marcel 1357-diki korszakalkotásra hivatott alkotmányjogi kezdeményezései: a törvények uralma mégis ki lett volna ezen 1413-diki ordonnance által terjesztve a hűbéri viszonyok egész rendszerére: mert benne volt ezen »Ordonnance«-ban egy oly szakasz is, a mely megadta a jogot a parasztnak »de réfuser aux seigneurs tout péage sans titre.«¹⁾ És ez esetben beteljesedhetik vala, a mit YI. Károly király mond ezen Ordonnance bevezetésében, hogy t. i. »que tous les fais de la chose publique de nostredit Royaume, tant au regard de toutes nozdités Finances et de nostredite Justice, comme autrement, soient remis en bon estat et demeurent gouvernez au bien de Nous et de nostredit peuple.«²⁾

De nem mehetett e reform teljesezésbe. Már szeptember 5-dikén, tehát három hónappal ezen Ordonnance kihirdetése után, egyszerüleg semmisnek nyilvánította a király ezen egész Ordonnanceot, és minden ismét visszazökkent egyelőre a hagyományos fejlődés megszokott kerékvágásába.

A párisi egyetem tudósai tehát csak ennyire bírták a politikában érvényesíteni a maguk befolyását, — csak ennyire, hogy bárom hónapon át mint királyi »Ordonnance« szerepelhetett az ő reformjavaslatuk.

Teljesen elszigetelve áll a tudomány embereinek ezen tömeges alkotmánypolitikai kísérlete majdnem azon összes századok folyamában, a melyek a keresztyén-germán állameszme szolgálatában állottak. Egyeseknek a tudomány emberei közül volt ugyan majd emez, majd amaz államban egy vagy más időpontban kisebb-nagyobb politikai befolyásuk: de sem Alcuinnak messzeható szerepe Nagy Károly oldala mellett, sem Thomas Morusnak, az egyidőben döntő befolyású államférfi-nak tagadhatlanúl jelentékeny tudományossága nem azt jelenti, hogy akár a frankok birodalmában, akár Angliában az államhatalom mást látott volna a profán tudományban, mint a mit látott a középkor egyáltalában a philosophiában,

¹⁾ Ordonn. de Charles VI., che mai 25, 1413: art 202, 174, 190., 106, 154, 179. stb. Hl. e. Thierry, 75. kv. 11.

²⁾ E kifejezés »de nostredit peuple« az egységes állampolgárság eszméjét domborítja ki csaknem már a XV. században.

melyet a theologia, illetőleg az Egyház »ancillájá«-nak, tehát szolgálójának tekintett. Az államhatalom ezen századok mindent absorbeáló vallásos odaadása folytán egyáltalán nem is tekinthette a tudomány munkásait egyébnek, mint oly »ser-viim i>ecus«-nak, a mely vagy abban az irányban halad, a melyet az állammivallás letéteményese, az Egyház föltétlenül megkíván, és akkor nem lehet egyéb, mint a papságnak, mint országos rendnek jóval alantasabb rangfokozatú complementuma, vagy pedig szétágazik az Egyház irányától, és akkor mint éretnek, mint lázadó, Griordano Brúnóként méltó a máglyára.

Voltak ugyan egyes föl világosait uralkodók, a kik megkísérlették ellenkezésbe bocsátkozni ezen hagyományos fölfogással; ámde ezek is legtöbbsnyire úgy jártak, mint Hohenstaufen II. Frigyes, — pár év múlva alig maradt már a felszínen nyoma az ő kezdeményezésüknek. Legtovább tudták magukat még azon kedvezmények föntartani, a melyeket Castilla bölcsh királya, a korát századokkal meghaladó X. Alfonz biztosított az egyetemi tanároknak a maga »Siete Partidas«-ának második könyvében. A tanárok mondja a »Partida Segunda« lovagok lesznek és a törvények urainak

1) Les Siete Partidas, II; Titulo XXXI, Ley 8: »Preeminencias de los Maestros — Sus caudidades.« — > Los Maestros de las Escuelas tendrán los siguientes privilegios que les concedieron los Emperadores. 1mo Se llamarán tales Maestros, y también Caballeros y Señores de las leyes. 2° Cuando un Maestro de Derecho vaya delante de algún Juez, que esté juzgando, éste se levantará, le saludará y recibirá, sentándole a su lado; y el que así no lo haga pagará tres libros de oro. 3^m Los porteros de los Emperadores, Beyes y principes, no les detendrán á la puerta, ni les impedirán entrar á hablarles, cuand tengan precisión de hacerlo; á no ser que aquellos estuviesen ocupados en secretos grandes; y aun en este caso, habrán de pasarles recado de que están á la puerta tales Maestros, y preguntarles si les mandan entrar ó no. Y 4° Después que tengan Escuelas de Leyes por espacio de veinte anos, habrán los honores de condes. Además, tanto los Maestros de Estudios generales, como los que enseñen en territorio del Señorío del Rey, estarán exentos de pechos, y no se les podrá obligar á ir en hueste ó cabalgada, ni á otro servicio. (Variante: nin de tomar otro oficio). Dichos Maestros deben ser perspicaces (v. sotiles), entendidos, hábiles para enseñar, razonadores y de buenas maneras.) — Hová fejlődhetett volna Europa polgárosodása már a XIV.

:

fognak czímezteni. A tanár előtt föl fog emelkedni a kiró az ő üléséből, tisztelegni fog előtte és ünnepélyesen fogja fogadni, mit ha a bíró tenni elmulasztana, három font aranyat fog fizetni büntetésül. A császárok, királyok és fejedelmek ajtónállói nem fogják a tanárt az ajtó előtt várakoztatni, de ha sietős dologban jött, azonnal be fogják a tanárt eresztetni. Azon tanárok, a kik legalább húsz éven át tanították a jogtudományt, megkapják a grófi rangot, stb.« Igen, de hát volt-e gyakorlati hatása X. Alfonz ezen örökre emlékezetes törvényének a spanyol államéletre, n spanyol társadalomra, a szó komolyabb értelmében? Xem is lehetett, mert már X. Alfonznak közelebbi utódai Gastillában egészen más törekvéstől buzogtak, mint azon gondolattól, hogy szemben az úgynevezett lovagkor ököljogával, a tudomány embereinek társadalmi tekintélyét a »Las Siete Partidas« fenkölt szellemű szerzőjének szellemében igyekezzenek továbbra is ápolgatni vagy épen fejlesztgetni. Másfelől alúlról, a nép részéről sem lehetett remélni még ekkor semmiféle bátorító, előretoló nyomást egy ily irányú törvényhozási vagy épen társadalmi kezdeményezés érdekében: mert hisz még ekkor a nagyobb műveltség az ibériai félszigeten a társadalomnak vajmi szűk körére szorítkozott. Magára az alkotmányos élet fejlődésére legkevésbbé gyakorolhattak még ezidétt azok befolyást, a kik hivatásszerűleg tettek egy vagy más profán tudományt tanulmányaik tárgyává.

Aragóniában határozottan fejlettebb volt már az alkotmányos élet a XIII. és XIV. században, mint, Angliát kivéve, bármely akkori európai monarchiában. És mégis mit találunk Aragóniában? Találunk számos tudóst már ama kora századokban is, meglehetősen nagy tisztelettől környezve: igen, de ha geronai Frances Ximenes tudományát¹⁾ nagyban bámulja a

és XV. században, ha X. Alfonz jut a római német birodalom trónjára, és ha ott azután csak annyira is sikerül maradandóbb reformokat létesíteni, mint a mennyire ez később I. Miksa császárnak sikerült!

¹⁾ Frances Ximenes többek közt egy nevezetes munkát irt »Crestia s. de regiment de princeps e de la cosa publica« cím alatt Juan király korában, a mely theologiai és egyúttal politikai tartalmú volt és nagy elterjedésnek örvendett, (I. Nicolai Antonii bibi. Hispana vetus curante Bayerio, 1788; II, 180*)

közönség, meg a Ximenes Salanova államjogi »Observancia«-it kegyeletes hajlongással emlegeti Aragóniában minden jobbenevelésű ember már V. Alfonz királynak culturbarát kezdeményezései előtt is: úgy ez első sorban csak azért történik, mert geronai Frances Ximenes nagyon tekintélyes minorita, a kinek tudományos tekintélyét emelni érdekében áll magának a pápának, Ximenes Salanova pedig a maga »Observancia«-it már mint Aragónia országbírája, Justiza — írta, tehát a lehető legnagyobb állami méltóság polczán, a melyre 1294-ben bizonyára nem az ő rengeteg nagy jogtudományának elismerésül, de egészen más tekintetek folytán emeltetett.

Egy nagyon jól értesült író, Beccatelli mondja, hogy Aragóniában szégyennek tartották az emberek a tudományokkal foglalkozást, egész azon időpontig, a melyben Barcelona polgárai V. Alfonz alatt e városban egyetemet alapítottak.¹⁾ Ez 1430-ban történt, tehát 130 évvel azután, hogy II. Jakab Leridában egyetemet alapított és a tudományosság iránti tisztelet emelésére többrendbeli ugyancsak erélyes intézkedéseket tett volt,²⁾ és 76 évvel azután, hogy IV. Péter, e különben is tudományos képzettségű fejedelem és a vegyészkedés szenvedélyes barátja Huescában ugyancsak egyetemet alapított.

Cataloniában sem volt sokkal kedvezőbb a talaj a X. Alfonz culturpolitikai eszméi számára, pedig a jogtudományt, különösen a hazai államjogot már II. Jakab korában számos hírneves szakember hivatásszerűleg művelte, így többek közt Jayme de Mont-Jui, és a XY. században Jayme de Calicionak és az ő szakirótársainak munkálkodása által épen szokatlaniéi élénk mozgalmat mutat a jogi irodalom. Valenciában, magában Castillában csak az a fölfogás uralkodott az államhatalom részéről, szemben a tudomány embereivel, mint bárhol egyebütt Európában: ha mély tisztelettel hajlongtak is az ó-castillai főnemesek a tudós érsekek és tudós püspökök előtt, úgy ezt bizonyára nem azért tették, mert ezek tudósok, de mert érsekek, meg püspökök voltak egyúttal.

¹⁾ De dict. et fact. Alf. 5. idézve Schmidt »Gesch. Aragoniens im Alittelalter« czimű munkájában 466. 1.

²⁾ Zurita: Annales de la Corona de Aragon, 44.; u. o. Indd. 147.

Mindezek daczára részben a X. Alfonz kezdeményezései, részben azon utóhatás folytán, melyet a tudománypártoló khalifák székhelye, Corduba, a maga nagyhirnevű tudományos tekintélyeinek emlékezetével a spanyolokra gyakorol vala, a tudósok iránti tisztelet soha sem halt ki az iber félsziget apró államaiban, sőt még gyarapodott az Spanyolországban, mint nemzeti államnak megegyesülésére óta érte t. i. a tudósok iránti tiszteletet a szó azon értelmében, a melyben azon tisztelet a már 1232-ben, IX. Gergely korában behozott és Donna Izabella alatt virágzásának tetőpontjára emelkedett inquisitíóval megférhetett.

Némi lendületet a modern haladás irányában akkor kezdett venni a tudományosság ügye, midőn V. Fiilöp megalapította 1714-dik október 3-diki Reál Cédulájával a »Real academia española«-t a párisi »Académie française« mintájára, ezt követi a »Real academia de Historia« alapítása 1738-ban. A többi spanyol akadémia mind későbbi eredetű, és jellemző, hogy míg az »Academia de Bellas Artes de San Fernando« már VI. Ferdinand alatt 1757-ben, sőt az »Academia de ciencias ecclesiasticas« már 1751-ben alapíthatott, a természettudományok és matematika tulajdonképeni akadémiaja »Academia de ciencias exactas fisicas y naturales« csak 1834-ben (»Ciencias naturales«), illetőleg 1847-ben, az erkölcsi és politikai tudományok akadémiaja (»Academia de ciencias morales y políticas«) pedig csak 1857-ben szeptember 30-dikán kelt »Reál Cedula«-val alapított. De még az »Academia greco-latina« is csak 1775-ben jött, akkor még csak mint »társulat« létre, e czim alatt »Academia latina maritense« és jelen alakját csakis 1830-ban nyerte, úgy hogy a múlt században Spanyolországban a szó komolyabb értelmében tudományos akadémia, mint állami legfőbb tudományos intézet még nem létezett, hanem csakis művészeti és irodalmi, meg theologiai akadémiaiak léteztek, — az »Academia Española« főadata lévén: »de cultivar y fijar la pureza y elegancia de la lengua castellana y generalizar el perfecto conocimiento de ella,«¹⁾ az »Academia de la Historia« főadata pedig:²⁾ »de

¹⁾ L. Novísima .Recopilación« 8. könyv, 20. Tit. 1. törvkk.

²⁾ »Novísima Recopilación« 8. k., 20. T. 2. tdk.

purificar de errores la historia de España, evitar la destrucción de las antigüedades de mérito, y hacer las publicaciones convenientes.« Nem is emelkedett ezen akadémia a maga működésében magasabb színvonalra, csak a jelen században. Hasonlót kell mondanunk a fönnemlített görög-latin akadémia múlt századbeli működéséről is.

Szóval Spanyolországban III. Károly uralkodása alatt nagy mérvekben nyilatkozhatott már ugyan a reformpublicistikai irodalom: de sem állam, sem társadalom nem lendítettek még a múlt század vége előtt ott sem komolyabb mérvekben a tulajdonképeni tudományok érdekein.

Az alkotmányosság classikus földjén, Angliában hasonlíthatatlanul magasabb színvonalon állott már ekkor a tudományosság. De ez itt korántsem az állam, hanem tisztán csakis a társadalom tevékenységének érdeme volt. Jellemző marad örök időkre e részben azon rangfokozati hely-kijelölés, a melylyel VIII. Henrik örökítette meg a maga nevét a művelődés történelmében. Daczára annak, hogy — miként már egyik korábbi értekezésemben hangsúlyoztam v o l t — már Sir Thomas Smith, tehát Erzsébet királynő titkára constátálta, hogy az ő korában, sőt már korábban is megszűnt a peereken alól úgy szólván minden különbözet a nemes ember (»centleman«, vagy a mint ma mondjuk »gentleman«) és a roturier között, és hogy ezidétt már nem szoktak Angliában a tanúit és vagyonosságánál fogva önálló angol állampolgárnak családfejára tekintetni, hanem az egész angol közvélemény egész előszeretettel belenyugodott abba, hogy tanulmány, társadalmi műveltség és önálló vagyonosság által bármely angol alattvaló is elfoglalhassa és háboríthatlan közelismerésben élvezhesse azon helyet, a melyre magát, az említett tulajdonok által, a társadalom hierarchiájában fölküzdötte — daczára mondom, az angol fölfogás ezen jellemző sajátságának, még sem igen juthatott eszébe a VIII. Henrik egyetlen egy utódának, sőt egyetlen egy irányadó államféfídnak sem még korszerűleg módosítani azon rangfokozati hely-kijelölést, a

1) L. »A két utóbbi évtized államformatani irodalmának kritikai méltatásához« című értekezésemet, 35—36. l. (1887.) (II. oszt. társad. értek. VIII. kötet, 10. szám.)

melylyel VIII. Henrik az állami ünnepélyek menetrendének udvari szertartását szabályozni jónak látta; pedig ezen rangfokozati helykijelölés csakugyan mindenre inkább vall, csak nem a tudomány emberei iránti tiszteletre. Vagy 160 rangbeli lépcsőfokot állapított meg VIII. Henrik ezen szertartási rendeletében. Szigorúan meg van ebben hagyva, hogy a királyi család után minő sorrendben következzenek egymásra Anglia primása, a Canterbury érsek, Norfolk herceg és a többi hercegek, majd meg a lord kancellár, az örgrófok, grófok, algrófok, bárók; — ki van jelölve ebben a rendeletben a hely nemcsak a Térdszalag-rend és a Bath-rend lovagjai számára, de még e lovagok unokaöcscsei számára is — no és minő helyet juttatott VIII. Henrik e sorozatban a tudomány embereinek? Hát épenséggel csakis a legeslegutolsó: »some merchants, men of science, artists etc.« így hangzik a 160-dik rangbeli lépcső-fokra állítottak kategóriája: tehát »egynémely kereskedők, tudósok, művészek stb.« ez az a szertartási helykijelölés, a melynek történeti bevégzettsége felől bárki is meggyőződhetik még ma is a »Royal Album«-ból.

És e rangfokozati helykijelölés kedvezőtlen voltát nem csökkentheti azon körülmény, hogy az oxfordi egyetem valamint a cambridgei egyetem tanárai jóval előkelőbb rangbeli lépcső-fokra lónek a VIII. Henrik utódai alatt odaállítva, de nem teheti kedvezőbbé ezen szertartási kategorizálást még az a különben nagy fontosságú államjogi tény sem, mely szerint úgy az oxfordi és cambridgei egyetemek, mint azóta még más 7 egyetem is képviselőt küld az alsóházba. Nem, mert az egyetemek képviselői joga Angliában szintúgy, mint a múlt századok folytán a szárazföldön, első sorban nem a tudomány igényeire, hanem az alapítók iránti kegyeletre, és az egyházzal solidáris érdekkapcsolatokra, a testületre, corporatióra, mint ilyenre volt alapítva; de másfelől éppen Angliában temérdek azon magánemberek száma, a kik minden hivatalos állás nélkül, éltöket a tudománynak szentelik, és szentelték volt már a lefolyt századok folytában is. Ha tehát VIII. Henrik utódai nem változtattak ezen szertartási rendeletén: úgy bizonyára nem tanúsítottak e conservatív magatartásuk által a tudomány munkásai iránt valami épületes elismerést a

lefolyt századokban. Erezték is ezt mindazon elmék, amelyek meleg érdeklődéssel viseltettek a tudomány tekintélye iránt, szemben az akkori társadalomnak még ugyancsak szegényes műveltségi állapotaival. A »Royal Society« is csak lassan bírta a köztisztelet azon fokára emelkedni, a melyen az már a múlt század végével állott volt, és jegyezzük meg jól, a »Royal Society« merőben magántársulat volt és maradt alapítása óta egész a mai napig. Még maga Sir Isaac Newton is csak úgy lehetett annak tagjává, hogy lefizette a tagdíjat a minthogy föl is van jegyezve az ő életrajzában, hogy ő, a »Principia« halhatatlan szerzője, két ízben folyamodott e tudóstársasághoz az ő tagdíj-hátralékának elengedéséért, miután szűk anyagi körülményei közepeit nem volt miből azt lefizetni. De bár folyton nőtt is, kivált Newton óta, a »Royal Society« tekintélye úgy a külföld előtt, mint magában az angol társadalomban: azért még Newton elhunytá óta is jelentkeztek hangok, a melyek egy akadémia föllállítását sürgették Verulam Baconnak új-atlantisbeli akadémiai utópiájára hivatkozva.

Valóban mi sem lehet alkalmasabb a tudományok tisztán elméleti czélokra törekvő munkásainak akkor tájban még ugyancsak lenézett társadalmi állását annyira megvilágítani, mint az az álomkép, a melyet magának e bölcselő lord-kancellár a lehető legjobb tudományos akadémia felől alkotott. Bacon nem csak a legnagyobb gyűjteményeket, műszereket, gépeket, észleldéket akarta rendelkezésére bocsátani az ő bensalemi akadémijának, a »Salamon intézetének« de oly fényt, oly tekintélyt akart ő ezen akadémia tagjaira árasztani, a melynek hallatára ma már mosolyognak nem csak a kard, meg az agarász-ostor legegyszorultabb bajnokai, nem csak a rőf meg a pénzes zsák emberei, de maguk a toll emberei is. Ragyogó palotákat kívánt volna Anglia lord-kancellárja emelni az ő akadémikusai számára, és magasztos díszöltönybe akarta őket bújtatni, hogy annál nagyobb legyen a közönség előtt az ő tekintélyök. Ha kimennek a városba, úgy a keresztet vigyék elüttök holmi papszerű közegek, akár egy püspök előtt. Vonuljon eléjük a hatóság, meg valamennyi testület és üdvözölje őket, az akadémia tagjait, mélyen meghajolva, hódolat-teljesen. Maga a közönség pedig, a mely ott jár az utcán,

állapodjék meg szép csendesen és ömöljék térdre az akadémia tagjai előtt: az akadémia tagjai meg emeljék föl kezöket és szórjanak áldást az elébök akadó emberekre.« Ily hihetetlen dolgokat követelt Anglia lord kancellárja a maga új-atlantisi álomképében az akadémia tagjai számára. Tette pedig ezt csakis azért, mert meg volt győződve, hogy az ő korabeli angol társadalom csak akkor fogja kellőleg tiszteletben tartani a tudományoknak tisztán elméleti czélokra törekvő bűvárait ha ezeket oly pompa, oly fény övezi körül, a mely megdöbben-tőleg hat a tömeg imaginatiójára. Ha manap lenne életben Verulami Bacon, bizonyára újra meg fogná írni az ő »Új-Atlantiszt, és ha el is hagyná most már a magasztos dísz-ruhákat, meg ama színpadias fölvonulást, utczai hódolgotást, meg térdre omlást az ő akadémiai kívánalmai közül: egy tételén aligha fogna még ma is változtatni azon tételét értem, a melyben azt mondja, hogy »az akadémia tagjai rang-ban egyenlők az állam első méltóságaival.«¹⁾ — Mert hogy ez a tulajdonképeni vezérgondolat a Verulami Bacon akadémiai elméletében, ezt nem én állítom csupán, de elismerték ezt már mindazok, a kik Bacon »Új-Atlantis«-ával tüzetesebben foglalkoztak, így többek közt Raguét abbé is, a ki a múlt század elején nem csak kiadta francziául Bacon e kis munkáját, de folytatta is, illetőleg be is fejezte azt egy sajtószerű megtoldással;³⁾ és valamint kétségbevonhatatlan azon megter-mékenyítő hatás, a melyet a Verulami Baconnak »Új-Atlantisa« kapcsolatban »De dignitate et augmentis scientiarum« című munkájával mind azon fejedelmekre és tudósokra, meg tudománybarátokra gyakorol vala, a kik a XVII. és XVIII. század folyamában Európaszerte tudományos akadémiaikat alapítot-

¹⁾ A »Revue des Deux Mondes« 1878-ki folyamában igen érdekes tanulmányt közöl Francisque Bouillier úgy Bacon mint Leibnitz, Saint-Pierre stb. akadémiai utópiái fölött. Az a rajongó hang, a melyen Bouillier Baconnak mind e »pium desideriuma-airól oly leplezetlenül szól, mutatja, hogy még a mai Franciaország tudós világa sincs teljesen meg-elégedve a culturpolitikai állapotokkal saját hazájában, pedig ezzel ugyancsak sok van mondva — legalább a német viszonyokhoz képest.

²⁾ La Nouvelle Atlantide traduite en français et continuée avec des reflexions sur l'institution et les occupations de l'Académie française, de celle des sciences et de celle des inscriptions, par. R. Paris, 1702.

tak, színügy kétségbevonhatatlan, hogy azon hagyományos francia fölfogás, mely szerint az akadémiai tagság, mint méltóság a magasabb műveltségű emberek szemében föler a legmagasabb állami rangfokozattal, illetőleg a legmagasabb katonai ranggal, Franciaország tábornagyjának méltóságával, ez a hagyományos francia fölfogás egyenesen a Verulami Bacon fönn idézett azon apophthegmájára vall, mely szerint »az akadémia tagjai rangban egyenlők az állam legfőbb méltóságaival.«

Ily tanokat hirdetett Anglia lord kancellárja, Shakspeare kortársa, a saját hazájában. Ámde ne higyjük, hogy azért, mert Bacon ily tanokat hirdethetett egy szűk körre szánt bölcséleti regényében, ne higyjük azért, mondom, hogy az angol társadalom az ő idejében, tehát Shakspeare korában, csak a legtávolabbról is oly tisztelettel környezgette volna a tudomány embereit, mint a hogy ezt a jelenkor angol társadalmában tapasztalhatni. A VIII. Henrik államszertartási menetrendé érvényben van még ma is Angliában elannyira érvényben, hogy ha egy oly magán tudós, mint a minő Charles Darwin volt, részt akart volna venni valamely állami ünnepélyen, úgy még ő, már t. i. Darwin, maga sem igen juthatott volna más, mint épenséggel csakis a legeslegutolsó lépcsőfokra abban a menetrendben. Igen, mert Darwin nem volt sem oxfordi vagy cambridgei tanár, sem nem viselt állami hivatalt, sem nem emeltetett lovagi vagy baroneti rangra, sem pedig nem volt unokaöcscse a Térdszalag-rend valamelyik lovagjának, hanem csakis egyszerű, bár gazdag magánember volt, a ki életét a tudománynak szentelte a szó lehető legmagasztosabb elméleti értelmében.

Igen, de ha érvényben van még ma is Angliában az állami szertartásokra nézve nem egy tekintetben a VIII. Henrik fölvonulási menetrendé: azért, tekintve a tudomány emberei iránti nagyszerűleg kegyeletteljes tiszteletet, nincs ama fölvonulási menetrendnek ma már Angliában semmiféle társadalmi jelentősége. Csak annyi értelme van legfőlebb, mint a mennyi van Edward király azon törvényének, a mely szerint ha Anglia fölként királya a kezét valamely görvélyesnek a homlokára vagy nyakára teszi, hát akkor — e törvény rende-

léte szerint — ez a görvélyes kigyógyul rögtön a maga görvélyéből. Ez a törvény nem lett forma szerint, törvényhozási úton még eddigelé eltörölve Angliában; ámde azért fogna-e akadni ma már józan angol, annyi millió közül, a ki annyira conservatív akarna lenni a maga törvénytisztelő kegyeletében, hogy igénybe óhajtaná venni az Edward törvényét egy vagy más úton az ő netáni görvély-bajából kiorvosoltatására? Híven angol bizonyára nem létezik; és színügy nem létezik ma már oly angol, a kinek a műveltségét kifogás nélkül ismernék el az ő honfitársai, de a ki azért bármi tekintetben is csekélyebb alakját ismerte volna föl az angol társadalomnak Darwinban, míg ez élt, mint bármelyikében azon csekély számú angol hercegeknek, meg örgrófoknak, a kik tudományval vagy irodalommal nem foglalkoznak. Verulami Bacon korában a nagy angol közönség csak akkor adott valamit akár a leghírvevesebb tudósra is, ha ez állásánál fogva egyúttal előkelő állást, vagy legalább nagy befolyású helyet foglalt el az egyházi vagy a világi hierarchiában: a minthogy még az akkori politikai tényezők átlagos műveltsége is jóval alantasabb volt Bacon hazájában, semhogy megérthették volna a tisztán elméleti czélokra törekvő tudományos bűvárlat embereinek társadalmi fontosságát. Kitűnik ez a többek közt mindjárt azon indokolásból is, a melylyel Verulami Bacon a király előtt a maga akadémiai tervezetének keresztülvitelére benyújtott javaslatát támogatta. Bacon műveinek tudós kiadója Bouillet kutatásai közben nyomára jött annak, hogy Bacon meg is nyerte már a királytól az engedélyt arra, hogy törvényjavaslatot terjeszthessen a parlament elé egy tudományos akadémia föllállításáról. Bacon titkára, Bushel *) föl is jegyezte azon beszédet, a melyet Baconnak el kellett volna mondania az ő akadémiát szervező törvényjavaslatának támogatására a parlamentben. No és vájjon mit mond Bacon, mivel indokolja egy tudományos akadémia föllállításának szükségét ezen beszédének vázlatában? Talán ráutal azon nagy culturpolitikai követelményre, a melyre ráutaltak első sorban azon elmék, a

1) L. Bouillette és Bushelre nézve többek közt a »Bev. d. D. M.« 1878. évf. 682. 1.

kik a későbbi századokban tudományos akadémiák fölállítását sürgetik vala? Legkevésbé sem teszi ezt Verulami Bacon; nem szól ő itt egy szót sem az emberi ismeretkörnek és eszmekörnek búvárlat útján lehető legnagyobb-mérvű kitágításáról; nem szól ő itt az elméleti igazság kutatásának magasztos hivatásáról — nem; a mit ő e beszéd-vázlatában annak indokolására fölhoz, hogy tudományos akadémiát kell állítani, ez mindössze is abban tetőzik, hogy kilátásba helyezi azon óriási anyagi hasznot, a melyet ezen akadémia az által foghat majd hajthatni Angliának, hogy ezen akadémia fogja majd vezethetni Anglia előntött és elhagyott bányáinak kiszárittatását, kitisztíttatását és újból termővé tételét. E munkát Bacon terve szerint fegyenczek fogták végezni: a fölállítandó tudományos akadémia legfőbb hivatása leendett vezetni e fegyencz-munkát és arra folyton tudományos alapon felügyelni — miként ő maga e beszéd-vázlatában mondja — »Isten nagyobb dicsőségére, a király nagyságának és emlékezetének megőrkítésére a jövő századokban.« — E szavak nem vallanak a »De dignitate et augmentis scientiarum« rendes, megszokott szólásformáira, nem azon iránytani fordulatokra, a melyek ott az igazság, a tisztán elméleti igazság kutatásának raagasztalásával állnak kapcsolatban. Ha Bacon a parlamenthez, meg a királyhoz csupán ily középkorias hangon szól: úgy meglehetünk győződve, hogy sem Anglia királya, sem az angol parlament nem emelkedtek volt még ekkor jóval magasabb színvonalára a műveltségnek, mint a mely fokon azok VIII. Henrik korában állottak. Azok, a kik magasabb színvonalra emelkedtek, ezek a tudósok voltak maguk: a társadalom ott veszteglett még a régi színvonalon: a társadalom még Bacon korában is csak azon tudományt becsülte valamire, a mely hihetetlen módon képes fölszaporítani az anyagi kincseket, akár az alchymia, akár egyéb e fajta disciplina segélyével, vagy legalább is anyagilag fényes életpályát nyitni az orvosi vagy ügyvédi hírnév segélyével — ezentúl az angol társadalom ez idétt nem becsült egyéb tudományt, legfőlebb még azt, a melyről azt hallotta zsenge gyermek kora óta, hogy meg fogja neki szerezni segíteni a lelki üdvösséget.

Es ez az állapot tartott még Bacon korán innen is ott

jó ideig. Bármily elragadtatással szóljanak is Fontenelle meg maga Lord Macaulay Bacon fönnérintett kezdeményezésének hatásáról: e hatás első sorban csakis abban nyilatkozott, hogy Európa legműveltebb államaiban tudományos akadémiákat alapítottak legtöbbször maguk az uralkodók; néhol egyes áldozatkész, dűsgazdag tudománybarátok is, mint ezt pl. Marsigli gróf cselekedte Bolognában (1714.). Ismeretes a francia akadémia — Académie Française — (1637. júl. 10.) alapítása, majd ennek kapcsán az Institut többi négy akadémijának — Académie des Inscriptions (1663., 1701. óta Académie des Inscriptions et Belles Lettres); Académie des Sciences (1666.); Académie des Beaux Arts (1648. szobrászat, festészet, 1666. zene, 1671. építészet); Académie des Sciences Morales et politiques jóval későbbi alapítása annak minden cultúrpolitikai és sociologiai körülményeivel; de kevésbé ismeretes tán azon bevégzett tény, hogy maga Leibnitz is tulajdonképp a Verulami Bacon nyomdokain indáit, midőn abban fáradozott, hogy hazájában, Németországban is tudományos akadémiák alapíttassanak. Bármennyire kedvében igyekezett is a »Theodicaea« és »Protogaea« nagynevű szerzője járni — nem önlealázó hízelgési viszketegből, de mint saját maga szokja vala mondani: »ob pias causas« — a föld akkori hatalmasainak, u. m. a római német császárnak, Nagy Péter czárnak, a szász választó-fejedelemlnek és savoyi Eugen herczegnek nem kevésbé, mint I. Frigyes porosz királynak, tudományos akadémia föllállítása neki csakis Berlinben sikerült. Ő adta hozzá, e tudományos akadémia föllállításához és szervezetéhez, a tervrajzot, de ne higyjük, hogy ő, a monadok elméletének szerzője talán tisztán elméleti czélokat lebegtetett Poroszország királya és a porosz államférfiak előtt, midőn őket a berlini tudományos akadémia föllállítására buzdítgatta. Nein tette ő ezt, a legtávolabbról sem, sőt inkább határozottan gyakorlatilag közhasznú czélokat tolt előtérbe, midőn a föllállítandó berlini akadémiaiban, illetőleg ennek munkálkodásában nem a párisi akadémia által első sorban üzött »curiosa«-kra, hanem mindenek fölött az »utilia«-kra óhajtotta ¹⁾ a fősúlyt fektetni.

1) L. Leibnitz ossz. műv. kiadásának VII. kötetét. Loucher de

A lélek tökélyesedése, a test egészsége és az élet kényelmei egyenlő fontosságúak szerinte, és éppen ezért az akadémiából oly intézetet, vagy miként ő mondja, oly »theatrumot« óhajt képeztetni, a mely ne csak észleleteket tegyen, ne csak kísérletekkel foglalkozzék, hogy fölfedezéseket tehessen, de egyúttal képes legyen mind ezen fölfedezéseket az élet kényelmeinek érdekében, szintűgy az ipar mint a művészet terén is lehetőleg értékesíteni. Egészen Bacon szellemében igyekezett tehát az akadémia eszméjének proselytákat szerezni, a mint-hogy a tudós Jablonski püspök is, ki mint alelnök, a némileg kegyvesztett Leibnitz helyett 1711-ben az akadémia megnyitására a fölavató beszédet tartotta, maga Jablonski püspök is egyenesen ráutalt Anglia néhai tudós lord kan ez ell árjának kezdeményezésére, alapvető irányeszméire, és őt »dux et auctor«-nak nevezte. Ennyire nem volt képes még a XVIII. században magában Németországban, az egyetemek hazájában sem a tisztán elméleti czélokra törekvő tudomány kivívni még magának a politikai és társadalmi tényezők döntő körében a nyomatékosabb közelismerést, hogy még a berlini akadémia alapításánál is tisztán gyakorlatilag közhasznú motívumok állanak előtérben! De hogy is lett volna erre még ekkor képes a tisztán elméleti czélokra törekvő tudomány, midőn még az ily gyakorlatilag közhasznú czélokra alapított berlini akadémia kellő anyagi fölszerelésének költségeihez sem akartak sem az akkori politikai, sem az akkori társadalmi tényezők komolyabb mérvekben járúlni! Jellemző e részben az is, hogy minő utakon óhajtotta tehát Leibnitz az akadémia számára a pénzt beszereztetni. Arról, hogy az állam kellő subventiót adjon az akadémia számára; erről akkor még szó sem lehetett; ezért Leibnitz a legkülönbözőbb természetű monopóliumok jogával óhajtotta a berlini akadémiát államilag fölsruháztatni, csak-hogy ez valamikép pénzhez juthasson. A papírgyártás monopóliumát, a naptárak monopóliumát, a selyemtenyészés monopóliumát szintűgy rá kívánta a tudományos akadémiára ruháztatni, mint a térképészés monopóliumát,

a censura monopóliumát, a tankönyvek monopóliumát, meg azon jogot, hogy az akadémia megbírságozhassa mind azon »rossz munkákat«, a melyek a porosz királyság területén évről-évre megjelennek. Sőt még a tűzoltás monopóliumát is az akadémiának vindikálta e hírneves bölcész, nem rettenvén vissza még azon ötlettől sem, hogy a berlini tudományos akadémia legyen egyúttal a legfőbb tudakozódó intézet is az egész porosz államban, afféle legfőbb »Notiz-Amt«, a mely a tudakozó feleknek holmi lakásbeli adatokkal és egyéb köznapikig gyakorlatias értesítésekkel szolgáljon. Egy része Leibnitz e pénzügyi terveinek valósulásba is ment: anaptár-monopolium azon akadémiának bosszú időközön át csakugyan a legfőbb jövedelmi-forrását képezte. Vájjon a francia forradalmat megelőző ezen culturpolitikai állapotai Németországnak arra vallanak talán, hogy 1789. előtt jobban becsülte a tisztán elméleti czélokra törekvő tudományt a keresztyén-germán állameszme korában, mint a jelenkorban?

De van egy más nagy csoportja a bevezetett tényeknek, a mely arra mutat, hogy a tudomány, nem mondom, hogy épen tisztán elméleti czélokra törekvő tudomány, de egyáltalán az olyan tudomány, a mely az egyetemek, az akkoriban még kizárólag a papi, jogászai, tanári és orvosi életpályákra hivatásszerűleg előkészítő egyetemek falain kívül is ápolt tudomány, mint ilyen, csakis akkor birt a maga művelőinek bizonyos társulati tömörülést szerezni — Olaszországtól némileg eltekintve — úgyszólván az egész szárazföldön, midőn a középkor, sőt maga az ezentúl — a szó bevett értelmében még bárom századdal továbbra kinyúló keresztyén-germán állameszme kora már csaknem végleg lealkonyodott. Ügy van, ki tagadhatná? Tudományos akadémiák csakis a XVII. század végével, Newton és Bayle korában, meg a XVIII. század folyamában, tehát Voltaire és Diderot korában kezdtek a szó komolyabb értelmében alakúim az európai szárazföldön. Eltekintve a francia akadémiától (Académie française) és ugyancsak a párisi »Académie des Inscriptions «-tői, melyek a XVII. század folyamában alakítottak, de valóban tudományos akadémiákká csak később váltak, nem volt az európai szárazföldön még a XVIII. század előtt oly tudományos a ka-

démia, a mely egy tisztán elméleti czélokra törekvő akadémia nevét a szó komolyabb értelmében megérdemelte volna, ba csak a Lorenzo de Medici által a Konstantinápolyból Elorenczbe menekült Argyropulos, Glazai Theodoros és Cbalkokondylas közreműködésével alapított, tisztán nyelvészkedő és archaeologizáló munkálkodásban tündöklő akadémiát, meg azután a Cosimo de Medici által alapított platonikus akadémiát nem akarnék tudományos akadémiának tekinteni. Irodalmi, meg elvontan bölcsészkedő vagy régészkedő akadémia volt ugyan ez idétt már nem egy Európában, kivált az olasz városokban, ámde ezek többé-kevésbé azon nagy számú műkedvelő intézetek és társulatok legkomolyabb válfajait képezték csupán, a melyeknek láncolata a másik oldalra a toulousei meg a barcelonai virágjáték-akadémiák típusában nyert kifejezést. Az elméleti igazságot, mint ilyet, rendszeres, minden egyéb tekintettől független búvárlat által kutatni és e búvárlat eredményeit irodalmi közrebocsátás által az emberiség közkincsévé tenni: ennek a főadatnak betöltésére csakis azon akadémiák vállalkoztak hivatásszerűleg, a melyek a londoni »Royal Society« és a párisi »Académie des Sciences« után keletkeztek. Tehát a mai »Institut« egyéb akadémiáin kívül, a már említettem spanyol akadémiák, a berlini kir. tudományos akadémia (1711); a petersburgi csász. tudományos akadémia (1725); az upsalai kir. akadémia (1740); a stockholmi tudományos akadémia (Vetenskapsakademien) (1741); a müncheni kir. tud. akadémia (1741); a koppenhágai kir. tud. akadémia (1743); a haarlemi tudós társaság (1752); a göttingai kir. tudós társaság (1752); a drontheimi kir. norvég tudós társaság (1760); a gotenburgi tudós társaság (1773); a brüsseli kir. tudományos akadémia (1773); és a lisbonnai kir. tudományos akadémia (1779) stb.

Nem lehet tehát komolyan azt állítani, hogy a mióta a hellén-római ódontság szelleme világa a római birodalommal együtt összeomlott, az európai szárazföldön a XVIII. század előtt a tudománynak tisztán elméleti czélokra törekvő búvárai, mint ilyenek, magokat az államban és társadalomban érvényesíthették volna: mert a tudománynak tisztán elméleti czélokra törekvő búvárai az európai szárazföldön csakis a XVIII. szá-

zadban kezdtek akadémiákká alakulni, és nyertek némi tekintélyt, mint ezek tagjai, a társadalom bizonyos, magasabb műveltségű körei előtt; azelőtt e tekintélyt csakis az egyetemek tekintélyében élvezhették; úgy de ha végigtekintünk az európai szárazföld egyetemeinek múltján, nem fogunk elzárkózhatni azon tény elől, hogy a szabad kutatás lehetősége az összes egyetemeken csakis bizonyos szűk körökre szorított, és ha voltak ugyan a tudománynak a középkor és a keresztyén-germán állameszme későbbi századainak folyamában is folyton egyes úttörő tudósok, a kik a magok kutatásaiban nem áttartották egész erélylyel átlépni azon határvonalat, melyet a tudományos kutatásnak abban az időben egyfelől az egyház, másfelől meg maga az állam kijelöl vala: ők még sem élvezhettek az akkori társadalomban és államban egyéb tekintélyt, mint a minőt egy-egy kitörő zendülés saturnáliái, vagy holtuk után a martyrkoszorú ad vala emlékeztőknek. A szabad kutatás — ha eltekintünk a monarchomachok sajátságos, de az akkori királyellenes egyházi politika érdekei által nagyon is kimagyarázható tüneteitől — a szabad kutatás még a német egyetemeken is csak a XVIII. század második felében kezdett komolyabb föllandulást venni a tudomány legtöbb ágában, — Gröttingában szintúgy, mint Lipszében és Heidelbergában: arról tehát szólni sem lehet, hogy az 1789-diki véres katastropha által regenerált társadalom nagymérvű állami és közművelődési átalakulásai előtt a tudománynak tisztán elméleti czélokra törekvő bűvárai akár államilag, akár társadalmilag komolyabb mérvekben birtak volna érvényesülni, mint ilyenek, az európai szárazföldön. Egyesek szert tehettek ugyan tekintélyre, sőt magas állami állásokra is fölvergődhettek: ámde ez a XVIII. századot megelőzőleg csaknem kivétel nélkül oly mellékkörülmények folytán történt, a melyek csak véletlenül estek össze az illető kiváló szellemnek tisztán elméleti czélokra törekvő tudományos érdemeivel. Nem változtathat ezen culturtörténelmi tényen egyes tudománykedvelő fejedelmek, nem magának a svéd Krisztinának és az oi.osz Katalinnak fényes előzékenysége sem a tudósok irányában. Az illető választottak rendkívüli kitüntetésekben részesültek, a míg az udvarok kegye rajok sugárzott, — azontúl

szétoszlott az ő dicsfényük is, mint lenge pára, a mint szétoszlott a hírneves Meiborné, mihelyt ez magára vont a kegyelt udvari orvos féltékenységét, majd ádáz gyűlölködését. A tudománykedvelő svéd királynő nem is bírta helyreállítani többé Meilborn tekintélyét, a mióta őt az udvari hangversenyen a kegyencz udvari orvos mesterkedése folytán nagybefolyású urak és hölgyek oly jóízűen kinevették. Ain e téren elvégre is vajmi roppant számmal lehetnek volna a hivatalosak, de csakis elenyésző csekély számmal voltak tényleg a választottak.

A XVIII. században mindenesetre inkább birtak már a tudománynak tisztán elméleti célra törekvő bűvárai államilag is meg társadalmilag is érvényesülni, mint a korábbi századokban; de ha Nagy Frigyes, meg II. Katalin czárnő, sőt egy-némely svéd és dán meg olasz uralkodó magas állami polczokra helyezett is egyes tudósokat, s ha a párisi salonokban nagy becsben állottak is már ekkor a tudomány emberei: mindez korántsem jelenti még azt, hogy a tudománynak tisztán elméleti czélokra törekvő bűvárait a XVIII. században akár az állam, akár a társadalom annyira átalános, és annyira állandólag nagymérvű köztiszteletben tartották volna és annyira fontos szerepkört nyitottak volna számukra a nyilvános életben, mint a hogy ezt állam és társadalom a jelenkor legelőrehaladottabb cultur államaiban cselekszik. Akkor nemcsak az oly uralkodók képeztek kivételt, a kik Leibnitznek vagy De Quesnaynek, Neckernek előkelő állásokat juttattak, de kivételt képeztek még akkor az oly párisi és egyéb salonok is, a melyekben a születés rangjával nem tündöklő Gibbonnak, Voltairenek jelenlétét szintoly ragyogó társas mozzanatnak tartották, mint a D'Argenson örgrófét, vagy a Montesqueu meg Buffon bárókét. Hisz ki tudott azon franczia tudósról mind e salonokban, ki foglalkozott vele a kormánykörökben, azon rang és vagyon nélküli franczia tudóssal, a ki 40 évvel Leibnitz előtt fölfedezte már a felső aualysis alaptételeit? És ki ünnepelte azon sok száz természetbűvárt, történetbűvárt, nyelvbűvárt, jogphilosophot, állambölcsészt, nemzetgazdasági kutatót, a kik az ő zajtalan működésük által előkészítették a XIX. század tudományos haladását, — ki

ünnepelte, ki méltányolta őket csak annyira is, mint a menynyire az udvari madrigálok szerzőit szokják vala méltányolni az idétt a felsőbb körök Európaszerte? Azt az abbé Guascót, a ki végig kóborol néhányszor Európán, majd mint kém, majd mint tudálékos kéjencz, ezt az abbé Guascót mint nagy archaeologot ünnepük földrészünknek majdnem összes metropolisaiban.¹⁾ Miért? Tán jelentékenyeknek ismerte el az ő gyenge szakirodalmi kísérleteit a szaktudomány? A szaktudomány alig tudott valamit e szemforgató világfi értekezéseiről: de azért a XVIII. század akadémiai mindenütt a leghajlongóbb előzékenységet, és a salonok valódi csodálatot tanúsítanak iránta. Aliért? Mert magas pártfogói meleg ajánló-levelekkel küldözgetik őt, mint nagy archaeologot, egyik udvartól a másikhoz, miután kémül akarják őt Párisban is meg Bécsijén is, Turinban is meg Flórenczben is fölhasználni. Hanem Akerbladot, a kiváló nyelv- és régiségbúvárt, meg Achenwallt, a modern statisztikai tudomány megalapítóját, számba sem veszik a kormányok, sem a salonok, sem a külföldön, sem hazájokban. Sőt Achenwallnak, a göttingai tanárnak, még csak a nevét sem ismerik kortársai sem Londonban, sem Párisban; Akerbladnak, bár Párisban, franczia nyelven adja ki a phoeniciai régiségekre vonatkozó úttörő munkáját, kellemetlenségei vannak, mint valamely rossz helyre tévedt, hívatlan vendégnek, a szajnaparti palotákban.

Ilyesmi alig történhetnék meg ma már jól nevelt társaságban. Gibbon és Voltaire elértély a dicsőség netovábbját még életökben. Ámde a köztisztelet, a mely őket nem csupán egy helyütt egész a csodálatig környezi vala, korántsem volt oly általános, mint a minő a jelenkorban Európa elismert szellemi nagyságainak úgyszólván földrészünk minden pontján osztályrészülv jutott. Edward Gibbon minden túlhízottsága és meglett kora daczára ép oly keresett lovag volt a Châtelet-Lorraine örgrófné és egyéb főrangú szépségek boudoirjaiban, mint akármely vérbeli herczeg az aranyíj usá g szinejavából; de azért mégis megtörtént vele saját kortársai részéről, a XVIII. században az, a mi nem történhetett volna

¹⁾ L. Montesquieu bizalmas leveleit, az - Oeuvres VIII. kötetében.

meg sem Macaulayval, sem Augustin Thierryvel, vagy Ralikével, hogy t. i. irodalmi dicsőségének tetőpontján egész sorozata érte őt a kíméletlenségeknek és nagyúri durvaságoknak, a melyek között bizonyára még a legártatlanabb volt az, a mit irányában egy nagyon előkelő angol lord követett el, a ki, midőn vele találkozott, köszönés helyett azzal vélte a »Decline and Pali« nagynevű íróját legméltóbban üdvözölhetni, hogy gunyorosan, hetyke hangon rászólt »Mr. Gibbon, You scribble, scribble, ever scribble!« — »Gibbon úr! hát ön csak irkái, firkál, még mindig csak firkál!« — Voltaire valódi bálványa lőn már jó korán a külföld szabadgondolkozású felsőbb köreinek, ésafrancia értelmiség jó nagyrészének: ámde azokat az embertelenségig izetlen rossz tréfákat, a melyeket vele még egy Nagy Frigyes sem átalott a világ szeme láttára elkövetni, ezeket az embertelenségig izetlen rossz tréfákat aligha merné elkövetni ma egy Renannal vagy Tainenel nem egy nyugoteurópai állam tudós és bölcs uralkodója, de talán nem merné elkövetni Renannal vagy Tainennel a legkevésbé tudományos műveltségű, állandókig Európában állomásozó kozák-hetman sem. Az igaz, hogy a bámuló rajongásnak olyan fokára sem fogná magát jelenleg egy szellemi nagyság irányában még tán maga a hevílékeny francia értelmiség se ragadtatni, mint a minőre ragadtatja vala magát az a színházi közönség, a mely a Voltaire páholyában iülő szép asszonyt riadozó taps- és éljenvihar közepett arra szólította föl, hogy a bölcsész-költőt ölelje és csókolja meg,¹⁾ hogy ezáltal nyerjen ünnepélyes kifejezést a közönség elragadtatásteljes hangulata; ámde másrésről az sem történhetnék meg ma már egy európai culturállamban sem valamely elismert szellemi nagysággal, a mi megtörtént Voltairerel, hogy t. i. őt egy Sully herczeg a lehető legdurvább módon, a szó legocsmányabb értelmében tetteleg bántalmazta, majd meg más gavalérok béreltek föl selejtes egyéneket, a kik Voltairt egy kirándulás alkalmával meglepve, kegyetlenül elpáholták²⁾ és becstelen gúnyszókkal illették, az egész utczai közönség

¹⁾ L. Condorcet, Vie de Voltaire.

²⁾ Hsl. ö. Condorcet i. m. és HettnerGescli. d. Litg. des XVIII. Jahrh, il. Uh. Bővebben erről más alkalommal.

szemeláttára — a nélkül, hogy a francia értelmiségnek e fölötti fölháborodása oly mérveket bírt volna öltetni, s a társadalomra oly nyomást bírt volna gyakorolni, a mely egyértelmű lett volna a magáról ennyire megfélekedzett Sully herczegnek teljes saloni megsemmisülésével. Azt hiszem, nem mondok sokat, ha azt mondom, hogy az efféle Sully herczegek ma már lehetetlenségévé váltak a szellemi nagyságokkal szemben Európaszerte, és ha akadna mégis rendes, békés időben ama XVIII. századbeli Sully herczegnek valamely Voltaire-féle névvel tündöklő szellemi nagysággal szemben egy vagy más szerencsétlen pillanatában betűszerinti utánzója, a mai értelmiség bizonyára oly rendszabálylyal fogna tudni egy ily merényletre választ adni, hogy a bántalmazó aligha fogna e tétivel bármely társadalmilag csak némileg is számottevő körben egész kényelmesen tovább ragyoghatni. Xagy volt a tisztelet is, a mely környezi vala már a francia forradalom előtt az encyclopaedistákat úgy a francia, mint a külföldi szabadabban gondolkozó salonokban. Ámde ha közelebből veszszük szemügyre egyfelől az encyclopaedisták tekintélyét a XVIII. század hetvenes, nyolczvanas éveiben, másfelől meg egy Gauss, Berzelius vagy Laplace, egy Cuvier, egy Bopp vagy egy Lyell tekintélyét a XIX. század folyamában: úgy fogjuk találni, hogy e kétféle tekintélynek úgy oktani genesisé, mint társadalmi jelentősége közt óriási a különbség. A XIX. század e szellemi nagyságait csakis azért emelte oly magasra a nyugateurópai társadalom, mert bennük egy-egy elméleti tudománynak korszakalkotó úttörőjét tisztelte; az encyclopaedistákért meg azért rajongtak a XVIII. század francia meg egyéb szabadabban gondolkozó salonai, mert bennök ismerték föl a leghatalmasabb szövetségést az egyház meg az egyház tekintélyének auspiciumai alatt hagyományosan nagyranőtt társadalmi előítéletek ellenében, Xem az elméleti értéket tekintették a XVIII. század pbilosoph-tisztelő fiai és leányai első sorban. Nagyön is gyakorlati indok vezérelte őket legnagyobbbrészt úgy a Voltaire, mint a Diderot és La Mettrie cultusában. Menekülni akartak minden áron azon nyomás alól, melyet a vallásos nevelés reminiscentiái gyakorolnak vala kortársaik lelkiismeretére, és épen

azért legnagyobb jóltevőikül fogadták azon egyházellenes, sőt minden positiv vallásnak hadat izenő esprit-eket, vagy ha úgy tetszik, philosophokat, a kik eddig nem sejtett érveikkel bizonyígtatták szóval és munkáikban előttük, hogy »nevetéses lenne még ezentúl is félni a gyehenna fűzétől, bátran vétkezhetnek a boudoirokkal meg a boudoirokon kívül, a mennyit csak tetszik!« Bizony nagyon szűk körre szorított volna a Voltaire-cultus úgy Franciaországban, mint túl annak határain, ha Voltaire csak az által tette volna ismertté a nevét, hogy népszerűvé tette a Newton nehézkedési elméletét! Ennél sokkal jobban, hasonlíthatatlanul jobban emelte az ő társadalmi tekintélyét a saját kortársai előtt azon kísérlete, a melyben, csak azért, mert az u. n. »közvélemény« akkortájt Franciaország művelt nagy közönségében a Hookeok, Woodwardok, Burnetek és Whistonok egyeztetési elméleteinek hatása alatt még azt hitte, hogy a geológia a Mózes »Pentateuch«-jában leírt vízözön bebizonyítására szolgálhat csupán első sorban, Voltaire egyszerűen azt igyekezett kimutatni, hogy a hegyek tetején és a hegyek belsejében találtató tengeri kagylók korántsem azt bizonyítják, hogy azon tájakat egykor tenger borította, hanem csak azt, hogy ezek a kagylók Syriából jött zarándokok széles kari-májú kalapjairól potyogtak le.

Franciaországban sem volt tehát 1789 előtt valami eszményi alapja a tudomány emberei cultusának: még kevésbé volt meg azonban ezen eszményi cultus a római német birodalomban. Pedig Franciaországban nem állott már maga a rendi szervezet sem oly éles elvi ellentétben a tudomány embereinek tisztán, mint ilyeneknek egyéni értékesülhetésével a társadalmi téren, mint a németiség kisebb-nagyobb hűbéri államaiban. A párisi egyetem százados nagy kihatása a nemzeti életre, a parlamentek nagy közjogi szerepkörének a jogi képzettségjén, tehát tudományos képzettségben gyökerező folytonos visszahatása a nyilvános élet majd minden tényezőjére; a francia királyok hagyományos szövetkezése a bourgeoisieal, a nemesség ellen, — majd egy külön noblesse de robenak keletkezése és életerőssé izmosodása szemben a kardforgató nemességgel, s végre maga az irodalom, kivált a pub-

licistikai irodalom körülbelül a legisták nagyszerű vívmányai, s részben már azon időpont óta, hogy az állampolgári jog-egyenlőséget hirdető Aristoteles Holanzá-ját Oresme V. Károly király számára lefordította: mindez századokon át előkészítette volt már Franciaországban a talajt a tudomány embereinek, a szellemi nagyságoknak egy oly cultusa számára, a minőre, TJrich von Hutten minden örömitas áradzásai daczára, sem emelkedhetett soha a rendiség idejében az alapos, sőt ne tagadjuk, mélységes német nép tudományszeretete. Yalóhan szánalmas képet mutat e részben a német nép múltja egész a legújabb időkig. Épen az a nép, a melynek kebeléből a tudománynak legtöbb jelentékeny bűvara emelkedik vala ki már 1789 előtt is, épen ez a német nép nem bírhatta, míg csali a hűbéri uralom annak legszelédobb árnyalatában is fönnállott, más szavakkal, míg csak a keresztyén-germán állameszme volt nála megtestesülésben, elérni azt, hogy a tudomány embere, mint ilyen, csak annyira is számot tehetett volna az államban és a társadalomban, mint a XVII. és XVIII. század francia vagy olasz társadalmában.

Az a merev, csaknem kasztszerű rendiség, a mely a németiség intézményeit egész a legújabb időkig gyökerestül áthatja vala, ez a merev rendiség kimérte századokon át minden egyes alattvalónak a helyét úgy az állami mint a társadalmi hierarchiában, és nem ismert az egyszer kijelölt helyre nézve sem a politikában, sem a társadalmi életben semmiféle compromissumot. Megadta ugyanez a rendiség az orvos-tudoroknak az »excellētissimus,« a jogtudoroknak a »prudentissimus,« a bölcsészettudoroknak meg a »doctissimus« czimet szintűgy, mint a »clarissimus« czimet a hittudoroknak: de azért az állam a tudomány emberét, még a legkiválóbbit is, hacsak nem jutott valami más úton magasabb hivatalhoz, kevesebbre becsülte, mint akár a legkevésbbé képzett testőr-»fährnich«-et, ha ez nemes szülők sarja volt. Noblesse de roberól, a szó franciaországi értelmében, vagy csak honoratorokról is e szónak magyar rendi közjog szerinti értelmében is, szó sem volt a római német birodalomban; egyszerűen a »Bürgerstand«-hoz lettek a tudomány bűvarai, kezdve az egyszerű magánzó tudortól föl az egyetemi rendes

tanárokig, sőt a berlini, müncheni, lipcsei akadémiák tagjaiig hivatalból odaszámítva, és még a szakképzettségre fektetett burokratia csodálatos műgonddal beillesztése után is teljesen ismeretlen maradt a németiség rendi államaiban az a társadalmi positio, melyet a tudomány legkimagaslóbb tekintélyeinek Olaszországon meg Franciaországon magának a művelt társaságnak, a nemzet közértelmiségének gyökeret vert hangulata biztosított. Abban az időben, a midőn XIV. Lajos nem beszélt már, csak kalaplevéve a francia polgárokkel, ebben az időben még nem volt a németiség rendi államaiban nem hogy uralkodó, de még miniszter sem igen, a ki másként, mint parancsostó vagy pedig kegyelemosztó taglejtéssel állt volna szóba nyilvánosan egy német polgárasszonnyal, és ha nyertek is később többé-kevésbé előkelő hivatalos rangfokozatot vagy legalább rangfokozati analogont úgy az egyetemi rendes és rendkívüli tanárok, mint az akadémiák tagjai, az a positio, a mely nekik a német rendi államokban az államhatalom kezelőivel szemben osztályrészül jutott, ez a positio még a XVIII. századkilencedik évtizedében sem igen volt rájuk nézve előnyösebb, mint a minőt a polgárok élveztek XIV. Lajos korában, nem Francia- de Németországon. Már XIV. Lajos nivelláló salon-politikája ellen fölajdúl Saint Simon herceg a maga hírhedt »Mémoire«-jaiban; volt is oka rá az ily fölajdulásra e középkorilag rendiesdi érzületű, korlátolt elméjű, és még korlátoltabb ismeretkörű gögös ó-francia főúrnak — mert hát már XIV. Lajos oda ültette a királyi asztalhoz nemcsak a polgári származású tábornagyokat, minisztereket és ezek nejeit, de elvéve Franciaország leghíresebb íróit is. A »régence« meg XV. Lajos korában ez szokássá lőn, ha nem is rendszeresen a királyi udvarnál, de legalább a legműveltebb francia főnemesi családok palotáiban. A németiség rendi államaiban ily eset nem történt meg, hacsak nem a Nagy Frigyes magánkörében; úgy de Nagy Frigyes és még egynémely apróbb, tudománykedvelő német fejedelem hasonló irányú, épenséggel nem hivatalos, épen nem állami vagy udvari ünnepélyességű, hanem csakis függöny mögötti magán-kedvtöltései nem bírtak lenni még csak annyi hatással sem a német társadalom

felsőbb köreire, hogy ezek még a XVIII. század végével is ne iszonyodva gondoltak volna a párisi Madame de Tencin és Madame Du Deffand salonaira, a melyekben egyszerű, születési rang nélküli tudósok, írók, művészek, mint teljesen egyenrangú salonvendégek jöttek össze a hercegnőkkel és hercegekkel, úrgróffokkal meg örgrófnőkkel. A francia salon azon alap gondolata, hogy egyenrangú vendégül gyűjtse egybe a társadalomnak e célra megnyerhető minden kitűnőségét, - ez az eszme teljesen érthetetlen maradt a németiség összes felsőbb körei előtt egész a legújabb időkig: Európa legtudományosabb nemzetének felsőbb körei szégyenlettek volna leszállni azon nagy búvárok és nagy gondolkozók, azon nagy költők és nagy művészek családaihoz, a kiknek remekműveit e felsőbb körök magányos óráikban különben szintén tán már a fölvilágosult hazafiság egész bensőségteljes melegével élvezgetik vala. Nem, ez a fogalom »toutes les illustrations,« már maga ez a fogalom teljesen tiltott gyümölcs volt a merev rendiségben leledző német államokban egész a legújabb időkig: hiven a múlt vértelt hagyományaihoz, a németiség magas értelmisége meghálálhatatlan szolgálatokat tett ugyan a tudomány, irodalomnak és művészetnek már a XVIII. század vége előtt is; de azért a német államrend, a német társadalmi rend és erkölcs az maradt: akként kegyelni a kardforgató nemességnek szintén kardforgató és csakis kardforgató őseit, hogy ne sorakozhassék hozzá rangban és ennek folytán még a társasélet ünnepélyeiben, élvezeteiben sem a tudomány, sem az irodalom legkiválóbb képviselője sem. Vegyük hozzá azon vasmarkú censurát, a mely a gondolatszabadság gyakorlati érvényesülését az irodalomban a legtöbb tudományágban lehetlenné tévé; vegyük hozzá, hogy a tanítási szabadság, a melyre a németiség oly büszke volt már a XVIII. század vége előtt is, vegyük mondom hozzá, hogy a tanítási szabadság oly természetű volt ezidétt a német egyetemeken, hogy a tanár, a ki ügyesen tudta leplezgetni az ő bölcsészeti rendszerének tulajdonképeni horderejét, bátran, egész kényelemmel hirdethette ugyan akár a pantheismust, meg akár az athismust is, de nem vehette a saját személyes szabadságának, tanszékének, kenyérkeresetének kockázatát nélkül komoly

kritikai elemzés alá a remii állam intézményeit vegyük mondom hozzá mind ezt, és meg fogjuk érteni, mennyire alaptalan mind azok fölfogása, a kik azt hiszik, hogy a keresztyén-germán állameszme diadalának korában, illetőleg e kornak legműveltebb századában, a XVIII. században jobban bírtak a tudománynak tisztán elméleti czélokra törekvő munkásai akár társadalmilag, akár államilag érvényesülni, mint a jelen korban.

Nem, ilyesmit csak olyan közönséggel lehet elhíttetni, a mely nem ismeri az emberi szellem fejlődése történelmének részleteit. Nem lehet e jelen értekezés főadata dicsőíteni az 1789-ben kitört francia forradalmat, — ártatlanul kiontott vér egész özöne, és a kába emberek legundokabb szenvedélyeinek emlékezete tapad e forradalom cultusához: ámde az emberi művelődés történelmét sem lehet meghamisítani büntetlenül. Pedig egyenesen ezt tennők; meghamisítanék az emberiség művelődéstörténelmének egyik katastrophikus fontosságú nagy lapját, ha elhallgatnék azon óriási változásokat, a melyeket e forradalom részint közvetve a gondolatszabadság, szólásszabadság és sajtószabadság, meg a népképviselői rendszer, s miniszteri felelősség behozatala által, részint pedig magának a különben oly dőre »Convention«-nak és ennek nyomában a »1»irectóiróinak czéltudatosan culturpolitikai intézkedései idéztek elő az elméleti tudomány embereinek a társadalomhoz és az államhoz való viszonyában az európai szárazföldön. Oly átalakulás volt ez, a melyre nem szoktak ugyan valami különösen jelentékeny súlyt fektetni a hagyományos történetírók, de a mely átalakuláson ha keresztül nem ment volna Nyugateurópa: úgy még ma is oly természetű lenne talán a tudomány elméleti emberei, meg az állam és társadalom közti viszony, mint a minő volt az a Nagy Frigyes atyjának korában.

Magát az 1789-diki forradalmat, bármit mondjanak is Aubertin és a »L'Esprit révolutionnaire avant la Révolution« szerzője, Rocquain, — ezt az 1789-diki forradalmat bizonyára soha sem lett volna képes úgy megcsinálni, mint ahogy tényleg megcsinálta a francia nép, ha a tudomány emberei, vagy mint akkor szokták volt még mondani, a philosophok nem készítették volna elő irodalmi működésük

ráutal az elméket az állampolgári jogegyenlőség, a politikai szabadság és gondolatszabadság eszméi iránti rajongásra. A mit Rocquain mond,¹⁾ liogy a jansenismus kapcsán, s az »Unigenitus«-féle bulla utóhatása alatt keletkezett arczélváltoztatása a francia főpapságnak idézte föl az 1789-diki forradalom szellemét, ezt komolyan venni aligha fogja oly tanulmányozó, a ki fölismeri az 1789-diki forradalom és a kilenczvenes évek legképzettebb vezérszellemeiben, Mounierban, Malouetban nem kevésbbé, mint Sieyesben a XVIII. század bölcsészeinek tanítványait. Ugyan minő osztályrész juthatott a soissons-i érsek pásztorlevelének a forradalom előidőzésében, midőn még a vérszomjas Marat is Montesquieu és Rousseau árnyaihoz fohászkodik és térden állva akarna e szellemektől kéretni alkotmányt Franciaország számára?²⁾ Valóban a XVIII. század francia bölcsészei nem voltak ugyan valami eredeti nagy géniuszok; az 1688-diki dicsőségteljesen végződött angol forradalom és ennek inductiv bölcsésze Locke tanulmányozása, meg az Etienne Marcel-féle 1358-diki reformeszmék századról-századra tovább gyűrűző reminiscenciáinak kapcsában egyfelől az ódon szellemvilág kincseinek, másfelől meg a ptolemausi világnézettel végleg szakító modern természettudomány kezdeteinek beszívása: ezen alapokon épült föl a Bayletől D.Holbachig terjedő kritikai és reformbölcsészek rendszereinek egész épülete.³⁾ Ámde, ha nem is a saját

¹⁾ L. Esprit révolutionnaire avant la Révolution. Paris, 1878. L. a Rév. D. D. Mondes 1878-diki évfolyamában Brunetiére kritikáját Rocquain e könyvéről. Valóban csodálkozhatnánk, hogy írhatott Aubertin művének szemmel látható sikertelenségei titán Rocquain ily könyvet, ha nem tudnók, hogy Rocquain is azon írók közé tartozik, a kik mindenáron valami újat, és csakis újat akarnak mondani. Egyébiránt, ha közelebbről tekintett volna Rocquain akár az Etienne Marcel-féle 1358-diki mozgalom, akár a Jean de Troyes-féle 1413-diki forradalom szellemébe, úgy bizonyára kevesebb súlyt fogott volna fektetni a soissons-i és egyéb püspökök fölszólamlásainak forradalomkeltő jelentőségére.

²⁾ L. Montesquieu elmélete című értekezésemet a magy. tud. akad. II. osztályának »Társadalmi értekezéseiben, 1885.

³⁾ L. Hippolyte Taine »Les Origines de la Francé contemporaine« című művének első három kötetét, a melyekben azonban tagadhatatlanul egyoldalú álláspontot foglal el e különben gyönyörű műnek ékesen író szerzője. L. más alkalommal bővebben.

géniuszuk mélyéből merítették mind e kritikai és reformbölcsesek a fölvilágosodás és az állami meg társadalmi megváltás azon tanait, a melyeket úgy a komoly irodalomban, mint a szépirodalomban hangoztattak: az ő előkészítő működésük nélkül mégis lehetett volna-e egyéb ezen egész nagy forradalom, melyet közvetlenül utóvégre mégis csak a hűbéruralmi kiváltságokkal űzött iszonyú visszaélések idéztek elő, lehetett volna-e egyéb, mint, egy a réginél nagyobb mérvű és kegyetlenebi) Jacquerie?

Tehát a tudomány embereinek, a legisták hűbéri előjog-írtó befolyásán, az ódon világ szellemi kincsein, Aristoteles »Politiká«-ján, Newton kosmikus világnézetén és John Locke állambölcsezetén fölnevedett XVIII. századbeli kritikai és reformbölcseseknek nagy érdemök volt a középkorból öröklött rendi culturpolitika megdöntése és a jogegyenlőségre és gondolatszabadságra fektetett modern culturpolitika fölvatása körüi. A legnagyobb szolgálatot azonban a francia forradalom a modern culturpolitikának nem is közvetlenül a tudományok állami pártfogolására tett ép oly ismeretes, mint hathatós, Michelet által bizonyára nem nagyított és sem Adolf Schmidt, sem Sybel vagy Oncken kutatásai által nem kisebbitett törvényhozási intézkedései által tette: sokkal nagyobb szolgálatot tett a francia forradalom a modern culturpolitikának már épen az által, hogy szétzúzta, megsemmisítette azon válaszfalakat, a melyek a társadalmi erőket egykor a középkorból öröklött rendi alkotmányok értelmében egymástól kasztszerűleg annyi századon át elválasztották volt. Divatba jött legújabbban, sőt már Aléxis De Tocquevillenek »L'Ancien Régime et la Révolution« czimű nevezetes munkája óta úgy állítani oda a francia forradalomnak nivelláló hatása alatt keletkezett modern állampolgári társadalmat, mint valami végzetterhes szerencsétlenséget. A forradalom megszüntette a rendi tagozatot, megszüntetett minden közjogilag érvényes corporatiót le egész a czéhekig. Az a társadalom, mely az 1789-diki átalakulásból előállott, nem a rendek és corporatiók összességéből áll többé, hanem merő egyénekből, egymástól közjogilag mint állampolgároktól teljesen független állampolgári egyéniségekből, a kik nem azért gyakorolnak az alkot-

mány, illetőleg az államjog és a magánjog értelmében jogokat, mintha valamely rendnek, corporationnak tagjai lennének, hanem csakis azért, mert egytől-egyig oly egyének, a kiket az alkotmány állampolgárokul ismer el. íme a porrá törlesztett, íme a pulverizált modern társadalom! Merő atomok, semmi más, mint merő társadalmi homokszemek, melyeket nem tart egyéb együvé, mint a modern állameszme és a modern államrend! így kiáltanak föl még a finomabb műveltségű reactio irodalmi szövívői is, és hozzáteszik, hogy végzetterhes csapás ez a minden testületi kötelékből kiszaggatott atomszerű állampolgári egyedek állapota leginkább a nép kevésbé vagyonos millióira nézve: mert, mikép ők, a finomabb műveltségű reactio emberei mondják — ki van lökve most már az állampolgár, mint minden kötelék, minden támasz nélküli merő atom, a gazdasági életküzdelem szörnyű sivatagába, és nem számíthat többé sem a szegényebb sorsú földműves, miként annakelőtte az ő földesurának, sem az iparos az ő ezéhének sem erkölcsi, sem anyagi támogatására, még a legnagyobb veszély pillanatában, a legkétségbeejtőbb válságok alkalmával sem!

Nem az én tisztem, különösen pedig nem a jelen értekezés keretében, kimutatni e jajveszéklő theoria közgazdaságtani alaptalanságát, valamint nem foglalkozhatom azon óvórendszerek jogosultságának vagy jogosulatlanságának ismérveivel sem, a mely rendszereket a collectivismusnak és socialismusnak ma már sok százféle tanfelekezete hozott az irodalom terén javaslatba az atomizált, vagy pulverizált modern állampolgári társadalom életérdekeinek megmentésére, szemben az anyagi életküzdelem közgazdasági nehézségeivel: egyet azonban tudok, és ez az, hogy a tudomány tisztán elméleti czélokra törekvő munkásainak minden mellétekintettől és mellékérdektől független, szabad egyéni érvényesülése csakis ebben az atomizált, ebben a pulverizált modern állampolgári társadalomban képzelhető, a minthogy egészen más mérvekben, egészen más jelentőséggel voltak is képesek érvényesülni a tudománynak tisztán elméleti czélokra törekvő munkásai Franciaországon is azon pillanat óta, hogy széthullottak a testületek keretei és lehullottak a rendiség válfalai. A ki ebben még kételkednék, hasonlítsa egybe Franciaországon a

tudomány elméleti embereinek viszonyát az államhoz a közvetlenül az 1789-diki átalakulást megelőzőtt évek folyamából azon állapotokkal, a melyeket a »Convention«-nak ezen, sok tekintetben annyira örületes és vérteli »Convention«-nak, meg a »Directoire«-nak cultúrpolitikai aktusai megteremtettek, a nélkül, hogy ezen már egyszer megteremtett cultúrpolitikai jogalapot azóta akár az I. Napoléon gépies »Université«-je, akár a restauráció vagy III. Napoléonnak szabadság-korlátozó politikája újra betemethették vagy csak komolyan veszélyeztethették is volna. A 18-dik Brumaire hőse zsarnok volt ugyan nem egy tekintetben: ámde az ő gépis »Université«-je, meg az »Académie des Sciences morales et politiques« elnyomásában nyilatkozó, rettenetesen naiv szűkkeblősége nem fojthatták el többé Franciaországon a gondoltszabadságot, a minden tudományos haladás első alapfeltételének, a szabadkutatásnak, a minden irányban szabadkutatásnak ezen incarnatioját és a hadviselés tökélyesbítésére irányozható tudományágaknak botránys előtérbe tolása e véres dicsőségű császár alatt ép oly kevéssé vethetett gátat a Laplace és Lagrange búvárkodó és gondolkodó kortársai teljes egyéni érvényesülhetése elé akár az államban, akár a társadalomban, mint akár a forradalom rémnapjai, vagy Lavoisier halála. Mialatt Marengo és Austerlitz hőse eljutott Waterlooig és Szent-Ilonáig, a francia tudomány kiváló munkásai már ott állottak az államhatalom legelőkelőbb közegeinek polczán, nem mint egy vagy más rend, egy vagy más kiváltságolt corporatio tagjai, de saját egyéni, tudományos jelentőségüknél fogva; XVIII. Lajos pedig, daczára annak, hogy visszaállította a régi nemesi czimeket és rangokat, az által vélte kimutathatni, hogy halad a korrallal, hogy széket adott Laplacenak és nagynevű tudós kortársainak a pairkamrában. Minő intelme a dolgok fejlődésének! Ez a Bourbon, a ki a maga diadalmas elfogultságában, hogy ne mondjam, lelkiszegénységében egész komolyan decretálhatni vélte az utókor számára, hogy a forradalom éveit a világtörténelemből, vagy legalább Franciaország történelméből egyszerűleg kitöröltessenek ez a Bourbon, ez a XVIII. Lajos, abba helyezi most büszkeségét, hogy Laplace és Lagrange

ott ülnek az ő pairkamrájában a Montmorancy hercegek ivadékai mellett! És a Laplaceok, Lagrangeok után jöttek a Victor Cousinek, Villemainek, majd a Guizotk és Thiersek, folyton tágulván azon nagy politikai befolyás köre, azon magas állami polcz, a melyre magokat Franciaországban a tudomány elméleti emberei, mint ilyenek felküzdhetik vala. És e részben tagadhatlanul jelentékeny érdem illeti meg a Lajos Fülöp polgár-királyságát: mert Lajos Fülöp volt az, a ki a tudomány kiváló munkásainak kategóriáját tüzetes törvényalkotása által, az 1830-dik »Charte«-nak módosítása alkalmából behozta, mint állandó elemet, a francia pairkamrába. Ezen törvény alapján helyet nyertek a pairkamrában: »parmi les notabilités,« a képviselőkamra volt elnökei és a legalább 3 ülésszakot szolgált képviselők, Francia ország tábornagyjai, tengernagyjai, altábornokai (lieutenants généraux) és altengernagyjai, volt miniszterei, nagykövetei, teljhatalmazott miniszterei, v. államtanácsosai, volt megyefőnökei, v. tartományi kormányzói, a legfőbb számszék és a semmitőszék volt elnökei, volt bírái, stb. mellett, »les membres titulaires des quatre académies de l'Institut« vagyis azok, a kiket a király¹⁾ az Institut négy tudós akadémiájának valóságos tagjai közül kinevezni fogott.

A polgár-királyságot elfűtta az 1848-diki mozgalmak szele; vele együtt megszűnt a szaklagos államférfiúi és tudományos erők képviseltetésére fektetett pairkamra is. Ámde ezért a tudomány embereinek állami befolyását nem csökkentette, mert többé nem is csökkenthette volna, sem az 1848-iki rövid éltű köztársaság, sem a III. Napoléon uralkodása. Nem fektetek különös súlyt arra, hogy az 1848-diki köztársaság ideiglenes kormányában ott volt egyéb tudós férfiakon kívül, a költő és történetíró Lamartine mellett a csillagász Arago is, sem arra, hogy azon két vezérférfiara radikális pártnak, akiknek szintén lényeges rész jutott, úgy az 1848-diki köztársaság föllállításában, mint e rövid éltű köztársaság politikájának befolyásolásában, ez a két vezérférfiú, Ledru-Kollin és Louis Blanc szintúgy a maga tudományos működésének köszönhette első izromban kiemelkedését, miként Lajos Fülöp

¹⁾ Loi contenant l'article qui remplace 1. a. 23 de la charte.

hírneves tudós miniszterei. Ledru-Rollin neve fönmaradt volna a francia jogi irodalomban a közigazgatási bírászkodásról irt jelentékeny munkája folytán, még ha nem is rendezett volna közvetetlenül a februári forradalom kitörése előtt izgató bankettek, és ha nem is állt volna szembe később, mint elnökjelölt, Bonaparte Lajossal. Jóval fontosabb e tüneteknél azon bevégzett tény, a melyszerint maga III. Napóleon is szükségét látta annak, hogy a tudomány legkiválóbb munkásainak szabad tért nyisson az államhatalom legfontosabb munkaköreiben és a legmagasabb állami kitüntetésekben. III. Napóleon nevelése meglehetősen egyoldalú volt, szemben a modern tudomány igényeivel; eltekintve a történelemtől, meg a hadviselés tökélyesbítésére szolgáló mechanikától, alig foglalkozott ő valaha tudományosan egyébbel, mint a francia alkotmányok tanulmányozásával, a Napoleon-legendával, meg egy kis munkáskérdéssel.¹⁾ Trónra is a Saint-Arnaudk, Persigny, Morny, Maupask, — stb. tehát oly elemekkel karöltve jutott, a melyek bizonyára nem a tudományok embereinek kultusában nőttek nagyra. Az »Institut« túlnyomó többsége pedig nagyon is tudta éreztetni a 2-dik deczember hősével a maga nem-tetszését, elannyira, hogy Bénán a fölháborodás pillanatában nyíltan szemére vetette a császárságnak, hogy a szellemi munka bajnokai az ő régimejéhez képest valódi aranykorát szoinjuhozzák vissza az értelmi életnek az »Ancien Régime«-ben. Renan túlzott, midőn az »Ancien Régime«-t emlegette, de az »Institut« többsége határozottan orleanista sympathiákat táplált az ötvenes-hatvanas években, a min nem is igen fogunk csodálkozhatni, ha meggondoljuk, hogy Lajos Fiilöp alatt jóval nagyobb gondolatszabadságot élvezett a francia értelmiség, mint akár a Thiers és Hugó Victor külföldre menekülése, akár Vacherot perbefogatása idejében. Lajos Fiilöp saját maga, valamint egész királyi családja, nem a negélyzett előzenységnek boszantólag kimért formáin belül, de az őszintén átértzett barátság megtisztelő hangján és modorában érintkezett az »Institut« legkiválóbb tagjaival, és az igazán átértzett kegyelet hangján, modorában, annak minden egyes tagjával.

¹ Les Idées Napoléoniennes stb.

Mondom, nem csoda, ha III. Napóleon hidegen hagyta Franciaország tudományos világának éltejét, sőt ellenszenvvel találkozott e legfőbb élite túlnyomó nagy részénél még azután is, a midőn saját maga is küzdött, mint Caesar életrője, az irodalmi dicsőségért. Mind ez azonban nem volt képes e higgadt és eszes császárt eltéríteni azon politikától, a melyet ő a tudomány kitűnőségeivel szemben követni tervszerűleg igyekezett. Hogy Tacitus fordítójára, Mocquardra szüksége volt, már csak a Stylus végett is, az ő cabinet irodájában: ez aligha bizonyíthat e részben egyebet, mint az ő jó ízlését. De nem ebben, és nem is az ő római tanulmányaiban tetőzött az ő elismerése a tudomány társadalmi tekintélye iránt.

A nagy államtestek, különösen a senatus és az államtanács összeállításánál jutott az legszembeszökőbb módon fölszínre. A senatus elnökévé, tehát oly állásra, a mely az 1852-diki francia államjog értelmében rangban mindjárt a császár után következett, — a senatus elnökévé III. Napoléon Troplongot, tehát egy egyszerű állampolgárt nevezett ki, a ki a maga hírnevét első sorban az ő jogtudományi érdemeinek köszönhető. Dumast, a vegyész, Leverriert, a csillagászt, Ebe de Beaumontot, a geológot, Sainte Beuveöt, az irodalomtörténészt és másokat a tudomány kitűnőségei közül kinevezett sénateurökké, a mi minden bizonynyal nagy állami kitüntetés volt már csak azért is, mert az államjog értelmében ez a senatus volt tulajdonkép öre az alkotmánynak és az államjogi természetű törvényhozási kezdeményezés joga a senatust illette; eltekintve attól, hogy a sénateurség elmozdíthatatlan, életfogytiglanos magas méltóság volt, a mely évi 30,000 fizetéssel volt egybekötve. Maga a császár pedig, mint Caesar életrője, komolyan vágyott rá, hogy az akadémia őt tagjává válaszsza, és miután ez nem sikerült a Julius Caesar története megírásának jogczimén, nem mondott le azért még a hatvanas évek végével sem azon reményről, hogy majd megírja még Octavianus Augustus történetét is, és e második munkája után az akadémia őt mégis csak meg fogja majd választani. De a legjellegzőbb vonását a III. Napoléon e részbeli politikájának a becsület-légió évlői tartalmazzák. Franciaországban I. Napoléon óta köztudomás szerint csak

egyetlenegy érdemrend maradt fön, a »Légion d'honneur«, a mely a maga öt rangfokozat I. osztályával, eltekintve minden születési és egyéb tekintettől, kizárólag csakis magát a közügy iránti egyéni érdemet van hivatva ugyancsak ezen egyéni érdem jelentőségének arányában jutalmazni. A tudományos érdemek állami kitüntetése különböző államokban az ötvenes-hatvanas évek folyamában nagyon különböző rangfokozatú rendjelek által szokott történni: magasabb rangfokozatúkkal ott, hol a culturállam eszméje inkább az állampolgári jog-egyenlőségre, alantasabb rangfokozatúakkal meg ott, hol inkább a történelmi hagyományokra támaszkodik első sorban. Franciaországban III. Napoléon uralkodása e tekintetben sem mutat visszaesést a forradalom eszméihez képest, sőt kirívó ellentétet mutat — mikép alantabb látni fogjuk — az aristokratikus monarchiák akkori rendjel-politikájával szemben. III. Napoléon alatt ugyanis ott látjuk Dumast a vegyész, a »Légion d'honneur« nagykeresztesei és Leverriert, a csillagászt a »Légion d'honneur« nagy tisztjei — grand officiers között; oly kitüntetés, a minőben más államokban a tudomány elméleti munkásai, mint ilyenek, az 1789-diki forradalom előtt, az u. n. keresztyén-germán állameszme megtestesülésének korában, egyetlenegy európai államban sem szoktak részesülni: de nem részesültek a tudomány elméleti munkásai, bármennyire fényes lett is legyen az ő hírnevők, azóta sem a németség államaiban, s egyéb európai államokban, sem pedig Angliában. Valóban ahhoz, hogy a tudomány elméleti munkása, mint ilyen, Franciaországban a lehető legmagasabb érdemrenddel diszítetik föl, tehát ugyanazzal, a melylyel a diadalmas hadvezéreket és a történelmileg fontos szolgálatot tett diplomatákat, a legjelentékenyebb államférfiakat szokták csupán rendszerint földíszíteni; valóban ehhez nem nyújt aulogont az európai államok culturpolitikája, hanem legfőlebb a török szultán azon actusa, hogy elragadtatásában a Pasteur ebdiihellenes gyógykezelési sikerei fölött, a nagy természetbúvárnak a Medsidieli-rend nagy csillagát adományozta.

A jelenlegi francia köztársaság bizonyára nem követ kevésbbé tudománybarát politikát, mint a minőt követett

III. Napóleon. A mellett, hogy jóval nagyobb állami segélyben részesíti a tudományos intézeteket, mint a minőben azokat a második császárság részesítette volt, egész melegséggel ápolja a tudomány kiváló munkásainak kitüntetésében a sedani katasztróphát megelőzőtt évtizedek irányeszméit; és ba a köztársaság senatusában nincs is tüzetes kategória főntartva a tudósok számára, a senatus tagjainak választásánál a törvény mégis bizonyos kategóriát tart fönn az Institut tagjai activ szavazatjogának gyakorlására és azt a választási eljárásnál jelentékeny előnyben részesíti. A francia tudomány legnagyobb kitűnőségei e mellett tényleg be is jutottak, még pedig nagyobb számmal, mint ahogy ez III. Napoléon alatt történt, a senatusba. Elannyira, hogy alig képzelhető oly senatusi szervezet,, még a kategóriák főntartásának alapján sem, a mely nagyobb számmal lenne képes a tudomány embereit bevinni e nagy államtestületbe. Maga az »Institut« pedig, inkább mint valaha, gyökeret vert, rangfokozati helyet nyert 1871 óta a nagy államtestek mellett az állami ünnepélyeknél, sőt a nyilvános életnek, magának az államéletnek nem csupán ünnepélyes formalitásaiban, de érdemleges jelentőségében is.

Nincs is a francia tudósnak ma már komoly elvi panasza e részben; a mi fölött még panaszokat hallhatunk, ez azon szűkmarkúság, a melyet az állami háztartás az »Institut« irányában még néhány év előtt is tanúsított. Tagadhatatlanul megvan az »Institut«-nak már emberöltők óta a maga nagy vagyona; ámde ez különböző időkben tüzetes czélokra tett alapítványokban gyökerezik, a melyek bármennyire fényes pályadíjakat vessenek is évről-évre, vagy legalább, lustrumról-lustrumra a bizonyos meghatározott pályakérdések körén belül munkálkodó elmék számára, távolról sem fedezhetik mindazon tudományos szakmák szükségleteit, a melyeknek fedezésére az »Institut«-nek kivált három akadémiája, u. m. az »Académie des Sciences«, az »Académie des Inscriptions et des Belles Lettres«, meg az »Académie des Sciences morales et politiques« hivatva van. Különösen az »Académie des Sciences« volt évek hosszú során át kitéve, nem egy tekintetben, dísztelen nélkülözéseknek, nem lévén módjában évenként nagyobb összeget, mint 8500 francot elő-

irányozni, tisztán tudományos czélokra, a maga költségvetésében.

Méltán jajdult föl e miatt Francisque Bouillier a »Revue des Deux Mondes«-ban, hangsúlyozván egyfelől az ily csekély pénzerő elégtelenségét a kellő műszerek, kísérletezési gépek stb. beszerzésére, elhelyezésére, másfelől meg a tudományos értekezések kellő mérvben kinyomatására. Hát ezen is segítve lett azóta nem egy tekintetben; de hogy még 1878-ban ily nélkülözésekre lehetett az »Académie des Sciences« kárhóztatva, még 1878-ban, tehát a köztársaság főnnállásának még nyolczadik évében is: ez mindent inkább bizonyíthat, csak azt nem, hogy a tudomány elméleti munkásait kevésbbé tudják megbecsülni Franciaországban a jelenkorban, mint 1789 előtt, vagy csak Lajos Fiilöp korában is. Mert sem Yictor Cousin, sem Villemaine, sem Thiers minisztersége alatt nem í-észesült az »Institut« nagyobb állami segélyben, mint a minőben részesült Grévy elnöksége korában, csupán a szükségletek sorozata és mérvei tágultak ki a tudományok egyes szakágainak hihetetlen fölszaporodása és az emberi ismeretkörnek csodálatraméltó kitágulása folytán. 1789 előtt azonban az »Académie des Sciences« alig érezte még egyáltalán e szükségleteket; az, a mi a tüzetes alapítványok kamatain kívül még rendelkezésére állott, nem volt még csak tisztességes alamizsnának sem igen nevezhető.

Visszaesés tehát e ponton, a pénzkérdésben sem észlelhető az állam cultúrpolitikája részéről, egyéb tekintetben pedig az állam elismerése is oly haladást mutat, a melyhez képest az 1789 előtti állapotokra nem is gondolhatnak már a francia tudósok megszegyenülés nélkül. Igen, mert bármily nagy volt is már az »Institut« tekintélye a XVIII. század folyamában: e tekintélyt az »Institut«-nak akkor korántsem kizárólag a tagjainak tudományos érdeme kölcsönözte első sorban, hanem igenis azon körülmény, hogy a legkitűnőbb francia tudósok és írók mellett benne voltak az »Institut« egyik-másik akadémiájában mindazon nagyrangú férfiak is, a kiknek nagy állami és társadalmi befolyása fényt árasztott az »Institut«-ra mint egészre, s különösen az »Académie Francaise«-re, a tágabb értelemben veendő művelt kö-

zönség liite szerint. Midőn Montesquieu 1727-ben az »Académie Française« egyik megüresült székére pályázott, ott iilt ezen akadémia tagjai közt ¹⁾ három bíbornok, hat püspök, kilencz apát, két tábornagy, hat herczeg és pair, öt állami méltóság, három magasrangú bíró és csak hat olyan irodalmi nevezetesség, a kinek nem volt egyéb magas rangja, mint a saját írói hírneve.

Egészen máskép áll ma a dolog Franciaországban. »Que de réunir toutes les lumières, toutes les illustrations de la vie intellectuelle de la nation française,« ez a jelszó 1789. óta az Institut tagjainak megválasztásánál — tehát mindenestre oly jelszó, a mely a maga ruganyosságánál fogva lehetővé tette Lesseps fogadtatása alkalmával Renanra nézve egy meglehetősen szokatlan cultúrpolitikai követelménynek ünneplés hangoztatását is ugyan az akadémiaiban, a mennyiben t. i. Renan azon óhajását fejezé ki a hazafias elragadtatás hangján, hogy vajha minél előbb beválaszthatnák Franciaország azon diadalmas tábornokát is az akadémiaiba, a ki időközben meg fogta verni a német hadsereget; ámde bármennyire ruganyosnak bizonyult is a főtebbi jelszó egyfelől a nagy mérnöki művek, másfelől meg a szerencsés hadvezérlés irányában: egy mégis kétségbevonhatatlan, és ez az, hogy a XIX. század folyamában nem létezik oly francia többé, a ki az által vélné az Institut fényét emelni még a nagy közönség előtt is, hogy a társadalmi élet verőfénytelt tetőzetéről leszedgett oly nagyságok akadémiai taggá választását indítványozná, a mely társadalmi nagyságok nem egyúttal a tudományosság, a szellemvilág első rangú nagyságai is. Épen ellenkezőleg vérbeli herczegek, mint Aumale herczeg és a pénzvilág első tekintélye, báró Rothschild egyiránt bensőségteljes áhítattal versenyeztek néhány év előtt az akadémiai pálmáért; Aumale herczegnek sikerüit is elérnie a »legmagasabb kitüntetéset,« a »melyet« — a ma inkább, mint valaha érvényben levő francia fölfogás szerint — »francia állampolgár elérhet a társadalomban.« És valamint a pénzvilág

¹⁾ La Critique Française, 1882.; Vian, Histoire de Montesquieu 98. lap.

királyának, báró Rothschildnak szintén megvoltak a maga irodalmi érdemei, a melyekre támaszkodva, e »legmagasabb kitüntetésért« versenyre kelhetni kincsdús élte fiibiiszkességének tartotta: szintúgy csak Aumale herczeg korszerű fölfogása mellett bizonyít azon valóban fejedelmi, közel harminczkét millió frankot képviselő nagyszerű adomány, a melylyel ő az »Institut« legközelebbi jövőjét fényesebbé tehetni nagyobb büszkeségének vallotta, mint azon győzelmet, a melyet ifjú korában Abd-el-Kader fölött kivívott. Bizony nem igen érhetne volna alig több, mint másfél évtizeddel Sedan után és az 5,000,000,000 hadisarcz után egy ily magasztosan bőkezű francia hazafi részéről az » Institut «-t egy ily óriás adomány, ha Franciaországban ma már a tudománynak tisztán elméleti czélokra törekvő munkásait kevesebbre becsülné a társadalom, mint ahogy becsülte őket azelőtt!

Hogy is állíthat ilyesmit, hogy is beszélhet komolyan a mai társadalom érzékhányáról, tiszteletlenségéről a tudomány és annak elméleti munkásai iránt manap az, a ki a jelenben észlelni és olvasni tud a múlt emlékeiben! Hisz csak oda kell tekintenünk azon temérdek millió értékű palotaszerű nagy istállókra, a melyeket néhány emberöltővel ezelőtt Chantillyban Aumale herczeg elődei a világ bámulatára emeltek és a művészet remekeivel földízítének, s azután meg kell csak gondolnunk, hogy Aumale herczeg ezen műveltebb palotaszerű istállót az »Institut«-nak adományozza: és azonnal meg fogjuk érteni a különbözetet, azon úrt, mely a jelenkori társadalom műveltségét, ízlését, tudományszeretét a múlt század hagyományaitól elválasztja. Valóban Franciaországban a társadalom még nagyobb tiszteletben részesíti az elméleti tudomány kiváló képviselőit, mint az állam. Verulami Bacon — mint láttuk — még mindenféle színpadias díszítvényt akart mozgásba hozni, hogy a tudósok társadalmi tekintélyét meitől jobban emelhesse. A legmagasabb állami méltóságokkal akarta az akadémia tagjait egy rangfokozati osztályba emeltetni; azt akarta, hogy a hatóságok minden lépten-nyomon hódolva tisztelkedjenek előttük, a közönség pedig térdre omoljon előttök, a merre mennek az utcákon. »Nincs szükség ma már az efféle színpadias eszközökre, fogásokra« — kiált

föl Francisque Bouillier ¹⁾ — »a közönség, a társadalom úgy is tudja, hogy minő tisztelettel tartozik a tudomány embereinek.« Büszke szavak, de könnyen érthetők egy modern francia tudós részéről. A művelt francia előtt nem üres szóvirág ma, hogy az »Institut« tagjává lehetni egy ép oly magas futamú életpálya betetőzését jelenti, mint Franciaország táboruagyjává lenni. Ne zavarja meg e részben fölfogásunkat az a sokféle élczelődés és tréfa, a mit a nagy közönség számára szerkesztett párizsi napilapok, élczlapok vagy egyes regények, beszélyek, mesélyek, történetkegyűjtemények, adomagyűjtemények, színdarabok időről-időre az akadémia, az »Institut« egyes tagjainak, nem ritkán magának az egész testületnek rovására elkövetni szoktak. Bármennyire pajzánok, sőt néha metszők is ezen élczelődések, soha nem czélozzák azok a tudomány elméleti munkásainak, mint ilyeneknek, társadalmi lealázását vagy csak kevesbbítését sem. Babinet fölött csak oly ártatlanul nevetett az ötvenes években a párizsi divatfi meg divathölgy, mint nevetett Chairephon vagy Meton fölött az atlienei színház- és piacz-látogató közönség; Saint-Beuveöt, Leverriert a hatvanas, Duruyt a hetvenes évek folyamában szintűgy megélczelgették a Szajna partjain, mint a metarsioleschákat, chiosi Iont és magát Anaxagorast, hogy Sokratest ne is említsem, az Akropolis árnyában. Ártalmatlan volt Athénében is meg Párisban is az efféle élczelődés: Athénében azért volt ártalmatlan, mert sem Eupolis, sem Aristophanes vagy a komikus Platon gúnyja, meg a pbliai Timon sillosai egyiránt nem voltak képesek elriasztani a tudnivágyók seregét, a csatlakozni vágyó ifjak mindegyre jobban és jobban növekedő seregét a színpadon és egyebütt kigúnyolt, megélczelt bölcsészeketől, habár a gúnyolódás és élczelődés neme, a melylyel Athénében illeti vala a bölcsészeket, vagy mint mi mondanék, a tudomány elméleti embereit főleg a conservativ elem, épen nem lenne még egymagában képes számot adni az attikai finomságról — Párisban pedig azért ártalmatlan az efféle élczelődés, mert azok, a kik olvasóikat vagy néző-hallgató közönségöket a tudomány kiváló munkásainak rovására akar-

¹⁾ L. »Rev. d. D. Mondes« 1878. évi f. i. h.

jak mulattatni, csak ugyanazt kívánják folytatni, a mit az ő írói elődeik már jóval Moliere előtt hagyományos kéjelgéssel gyakorolnak vala: megörökíteni az oly emberek alakját, akiket az elmélyedt szellemi munka szórakozottá, majd gyakorlatiatlanná, ügyetlenné s mindezek folytán mulatságossá, sőt nevetségessé tesz. Szó sincsen e támadásokban azon, csaknem állati dühről, a melylyel a conservatív párt állandó nagy orgánuma, az ó-komoedia Athénében az újítási viszketeggel vádolt bűvárokat és gondolkodókat üldözi, egész a vérig üldözi vala; de nincs szó még csak azon dühről sem, a melylyel a múlt század vége felé Marat, a lenézett Marat volt eltelve az encyclopaedisták és egyáltalán az akadémia tagjai, mint ilyenek iránt. Ugyanazon párisi esprit, férfi vagy nő, a ki a legmérgeesebb gúny vagy a legmaróbb élez nyilát lövi ki az »Institut« egy vagy más tagjára, vagy tán egyszerre annak valamennyi tagjára, túlboldognak érzi magát, lia még aznap este ugyanannak az académiciennek a páholyában megjelenhet vagy vele karonfogva a legelőkelőbb és legnépesebb Boulevardon végigsétálhat. Szükségesnek látom ezt hangsúlyozni, mert tagadhatatlanul vannak a jelenkorban, messze túl Franciaország határán, oly társadalmak is, a hol az akadémia tagjainak, és egyáltalán a tudomány embereinek illetén nyilvános megélczése és egyéb fajta megtámadása nem párosul rendszerint ily bensőségteljes tisztelettel a tudomány és annak jelesei iránt. Úgy hiszem azonban, hogy azt még sem kell hangsúlyoznom, hogy ilv hadviselés a tudomány emberei ellenében csakis alantasabb műveltségű, vagy pedig csakis oly társadalomban lehetséges, a melyben a középkori hatalommaradványok még a nyers tömeg teljes műveletlenségének szövetsége erősebb még a kulturális középosztály modern műveltségénél és valóban modern gondolkodásmódjánál, és a szépirodalom még a napi sajtó jó nagy része oly kezekben van, a melyek nem az alapos műveltség és fölvilágosult jóhiszeműség számára dolgoznak céltudatosan, hanem tervszerűleg egészen más ezélokra.

Franciaországban ez ma már nem is lehetséges többé. Franciaországban fokozatosan haladt előre ugyan a társadalomnak e részbeli nevelése egész 1789-ig; ekkor azután, kivált

a »Convention« és a »Directoire« különben sok tekintetben színpadias kulturpolitikai intézkedései folytán, mint egy ugrással, az állampolgári jogegyenlőség alapján szerveződött meg a szellemi nagyságok azon cultusa, a melynek tüztét soha nem lankadó buzgalommal szítja azóta az egész francia társadalom.

Ekkor és ezóta vált csakis lehetségessé a francia sálon a szónak mai nem kevésbé tudománytisztelő, irodalomtisztelő és művészettisztelő, mint demokratikus értelmében. A múlt században is volt már sálon Parisban a szó nemesebb értelmében; ámde az a három-négy De Tencin, Du Deffand stb.-féle sálon, a melyekről az irodalomtörténet megemlékezik, ez a néhány sálon, a melyben a szellemi arisztokratia tagjai, a kiváló tudósok, költők, publicisták, államférfiak, művészek csakugyan egyenrangú vendégekül lőnek rendszerint tekintve, úgy a háziasszony, mint egymás részéről — ez a néhány sálon még korántsem volt képes átalakító hatást gyakorolni. A főnemesség egy része beletudta magát ugyan találni már az »Ancien régime« alatt is ezen eszmébe: de ugyanezen főnemességnek túlnyomó nagy többsége tudni sem akart ezen újításról a maga jószántából, és hajlandó volt, valahányszor Voltairerrel egy vagy más tudomány kedvelő salonbau találkozott, elismételgetni magában azon ismert, egyik túlszinte rangtársa által egész nyíltan és leplezetlenül megtett interpellatiót: hogy »ugyan Voltaire úr! hogyan is hívják Ont M. de Voltairenek-e, avagy egyszerűleg csak M. Arouetnek, tulajdonképen?«

1789. óta azonban az egyszer-mindenkorra megalakult sálon nem ismer többé Franciaországban ily retrograd törekvéseket. Bármennyire kizárólagosnak nevezték is a Saint Germain társaságát e század folyamában egy vagy más időben: ez a kizárólagosság nem azt jelentette többé, hogy ne tartották volna még a legconservativebb érületű, s legrégebb családfájú francia hercegek, marquisok, vicomteok is stb. a szó egyezményes értelmében szerencsájüknek, ha mentül többen látogatják az ő salonaikat a tudomány és irodalom kiváló nevezetességei közül, mint velők, a hercegekkel teljesen egyenrangú salon-vendégek.

És épen ez jelzi azon óriási úrt, mely a francia főnemesi czímet viselő családok fölfogását a németiség főnemesi köreinek e részbeli fölfogásától e század folyamában mindenha elválasztotta. Legilletékesebb tanú lehet erre nézve maga az a szegény Rubichon, ez a középkorért rajongó francia közgazdasági író, a ki annyira merész ellentétbe helyezkedett volt az ő vaskos kötetében ^{x)} a demokratikus szellemű francia politikával, hogy nem is volt már hazájában maradása. Bécsbe is eljött Németországon át, még pedig Metternich herczegnek, a ki az ő irodalmi támogatását óhajtotta igénybe venni, ép oly határozott, mint előzékeny meghívására. De hogy mennyire nem volt köszönet azon fogadtatásban, a melyben úgy a németországi főnemességnél, mint az akkori bécsi salonokban részesült: e felől eléggé biztos, habár nem épen épületes tudomást szerezhetünk magunknak azon idők emlékirataiból. Hogy is bírtak volna egy minden születési, rang nélküli idegen magán-ember teljesen egyenrangú salonképességébe belenyugodni, csak azért, mert ez az idegen magánember híres tudományos író is volt egyúttal? Hogy bírtak volna az ő teljesen egyenrangú salonképességébe belenyugodni ott, a hol elszörnyülködni tudtak csupán, valahányszor Lajos Fülöp kormánya minden születési cím- és rangnélküli francia államférfiakat hitelesített meg nagykövetekül, vagy teljhatalmú miniszterekül a külhatalmaknál?

Írókat, művészeket, s vajmi ritkán hírneves tudósokat is szoktak ugyan esetről-esetre már jókorán e század folyamában a német főnemesi salonokba is befogadni; ámde ez a mint mondám, csakis esetről-esetre történt, mindannyiszor csakis valamely soronkívüli házi ünnepély vagy multság alkalmából: maga a német főnemesi sálon nem állott rendszerint nyitva azelőtt senki más, csak az úgynevezett »ebenbürtig« hölgyek és urak számára. Az, hogy IV. Frigyes Vilmos a világhírű tudóst, Humboldt Sándort, különben is benső barátját folyton mint első szolgálattevő kamarását tartotta maga körül, udvaránál, ép oly kevéssé hathatott átídomítólag amaz »ebenbürtig« salonokra, mint a hogy nem hathatott ez irányban azon szívél-

¹⁾ Rubichonról bővebben más alkalommal.

lyesség sem, a melylyel I. Lajos bajor király a művészeket és fia II. Miksa a tudósokat szokta a saját magán-asztalánál vajmi gyakran megvendégni. Mindez magántermészetű szívélyesség volt, a melyet, mint ilyet, az »ebenbürtig« salonok épen nem voltak hajlandók irányadókéi tekinteni. Egyébiránt a Humboldt Sándor állandó udvari kitüntetése csakis azon az alapon szólhatott a világhírű tudósnak, hogy ő egyúttal egy régi előkelő hárói család sarja volt, a mely a királyi családdal régi idők óta összeköttetésben állott elannyira, hogy magát Humboldt Sándort is vérbeli hercegek, a porosz királyi család tagjai tartották még mint csecsemőt keresztvízre.¹⁾ Másfelől, hogy már IV. Frigyes Vilmos oly előszeretettel küldött hírneves tudósokat — pl. Bunsent, stb. — nagykövetekül a hatalmakhoz: ez ugyan már nagyban bizonyíthat azok ellen, a kik a tudósok érvényesülhetésének fénykorát a francia forradalom előtti időkben szokták keresni, — miután egymaga IV. Frigyes Vilmos uralkodása alatt több tudós lón diplomatiái küldetésre alkalmazva, mint a hányan Leibnitz előtt és Leibnitz után az összes lefolyt századokban, a római német császárokat, illetőleg ezek kormányát a külhatalmaknál képviselték volt. Tagadhatatlanul veszt azonban e bevégzett fény jelentőségéből, ha meggondoljuk, hogy mind e tudósok legnagyobb részt nem egyszerű tudósok, de — mint Humboldt Vilmos is — született udvarképes gavallérok is voltak egyúttal.

Németországban a tudomány elméleti munkásainak állami és társadalmi érvényesülése még e század folyamában is vajmi lassan haladt előre. Maga az állam a tudomány embereit még a XIX. század első évtizedeiben alig részeltette, a tanári pályán kívül, jelentékenyeid) kitüntetésben. A tanári pályán és csak annyiban, a mennyiben pl. Poroszországon a miniszteriális hivatalnoki rangfokozatnak egy vagy más lépcső-fokára léptette őket elő, vagy rendkívüli kormányzati, közigazgatási természetű érdemek, vagy pedig, a mi leggyakrabban történt,

¹⁾ L. a Bruhns-féle életrajzot. Humboldt Sándor társadalmi állásának e vonását rendszerint egészen figyelmen kívül szokta hagyni a kritika, pedig a helyzet tiszta, világos fölismerhetésére ezen adatnak kellő megiszívlelhetése is okvetetlenül szükséges.

a tanári rang-idősbőség jogcímének megfelelőleg. A hivatalos rangfokozatnak legmagasabb lépcsőjére azonban nagyon is óvakodott odaállítani oly állampolgárokat, a kiknek nem volt egyéb érdemük, mint azon nagy szolgálat, a melyet mint bűvárok, gondolkodók és írók tettek a tudománynak. Az oly egyetemi tanárt, a ki a kormány megalégedésére bizonyos éveken át derekasan megszolgált, megtették Regierungsrathnak vagy Justizrathnak, további évek folyamán megtették Oberregierungsrathtá, vagy Oberjustizrathtá; később előléptették Geheimer-Kegierungsrathtá, illetőleg Geheimer-Justizrathtá, és ha nagyon sokáig életben talált maradni, vagy ha mellékes, azaz nem tudományos érdemeinél, de egyéb tekintetekből, különös pártfogói akadtak, megtették végtére Geheimer-Ober-Regierungsrathtá. vagy Geheimer-Über-Justizrathtá. A legmagasabb rangfokot, a Wirklicher Geheimer-rath rangfokát alig érthette el még akkor néhány egyetemi tanár, és ezek sem tudományos, de egyéb érdemeik folytán lőnek ennyire fölmagasztalva. Hogy pedig mindezen rangfokok adományozása és az illető egyetemi tanárok valódi tudományos érdemei között csakugyan nem volt semmi oktani egybefüggés: ezt be fogják vallani még a legmakacsabb kételkedők is, mihelyt beletekintenek a német egyetemek évenkénti tanári névjegyzékeibe a huszas, s a harminczas évekből. Csak 1842-ben toldotta meg IV-dik Frigyes Vilmos a maga május 31-diki rendeletében a Nagy Frigyes által 1740-ben alapított »Ordre pour le mérite« című érdemrendet egy külön tüzetes alosztálylyal a művészek és tudósok számára.¹⁾ (»Friedensklasse für Künstler und Gelehrte.«) Ezen érdemrenddel tünteti ki a porosz állam még ma is a legkiválóbb tudományos érdemeket. Miután pedig ezen érdemrend a porosz monarchiában épen nem a legelső érdemrend, hanem csakis a »Feketesasrend«, meg a »Vörössasrend« után következik, s a Vörössasrend nagykeresztjét tudósoknak rendkívül ritkán

¹⁾ Ezen érdemrendet tulajdonkép még Károly Emil herceg (vagy pedig ennek ifjabb fivére Frigyes, később III. Frigyes néven választófejedelem) és I. Frigyes király alapították 1665-ben, illetőleg 1685-ben ezen név alatt »Ordre de la générosité . (L. G. A. Ackermann: Ordens-Buch, 185.)*

adományozzák, akkor is csak egyéb magas, pl. politikai, diplomatikai, bírói stb. érdemek kapcsolatában, a legelőkelőbb »Feketesasrend« nagy keresztjét pedig tudósoknak, mint ilyeneknek, még soha nem adományozták és a rend alapszabályai értelmében nem is igen adományozhatnák valaha is: mindjárt első pillanatra kiderül, hogy mennyivel mostohább elismerésben részesíti még a porosz minta-állam, e kitűnőleg kultur-állam is a tudomány elméleti embereinek akár legkimagaslóbb, világra kiható, korszakalkotó tudományos érdemeit, mint a francia állam, a mely mint láttuk, a tudomány legkimagaslóbb képviselőit ugyanazon érdemrenddel, ugyanazon rangfokozatú érdemkeresztrel díszíti föl, mint a legkiválóbb államférfiúi érdemekkel ragyogó minisztereket, diplomátákat, vagy mint a legkiválóbb hadvezéri érdemekkel tündöklő tábornagyokat, t. i. a »Légion d'honneur« nagykeresztjével. Legfőlebb a középkeresztjét nyerték el valamely magasabb rendnek a legkiválóbb tudósok, mint ilyenek, egész a legújabb időkig Németországban; ha nyertek itt-ott nagykeresztet is, úgy ez bizonyára valamely alantasabb rangfokozatú érdemrend nagykeresztje volt, a minőt egyes kisebb német államok tudománykedvelő, kiválóan fölvilágosult fejedelmei szoktak vala a tudomány hírneves tekintélyeinek adományozni — miként valaki megjegyezte: »talán csak azért is, hogy ez által ők maguk, ezen fejedelmek, kifogástalanul haladás-barát cultúrpolitikájokat Európa értelmisége előtt még akkor is jelezhessék, ha ez által nem is kerülhetnék el némi kirívó zürhang keletkezését a nagyobb német államok hagyományos cultúrpolitikai concertjéből.«

Az apró német államok ily rendkívüli jelenségei, tudománykedvelő fejedelmei azonban egyáltalán nem voltak képesek e haladásbarát rendjelpolitikájuk által valami komolyabb mérvben fokozni magának a német társadalomnak nagyjában való viselkedését, szemben a tudomány kiváló nevezetességeivel. A meddig az oly valóban kimagasló tudománytisztelőknek, mint a milyen többek közt az annyira tartalmas és emelkedett gondolkodásáról tanúskodó »Emlékiratait« csak pár hónappal ezelőtt közrebocsátó Koburg herceg — a mennyire mondom az ily valóban kimagasló tudománytisztelőknek a trónon felségi

jogköre elhatott, hát ezen szűk határokon belül mindenesetre nevezetes hatása volt ezen rendjelpolitikának még a társadalomra is: ugyanezért pl. a kis szász Koburg-Gotha hercegség fővárosában jóval nagyobb is az odavetődő hírneves tudósok tekintélye a társadalomnak nem épen mélységesen tudományos képzettségű, különben előkelő vagy vagyonos rétegei előtt, mint a mekkora a tekintélye ugyanazon, vagy hasonló hírnevű tudósoknak Drezda vagy épen Schwerin vagy Neu-Strelitz hasonló színvonalú társadalmi rétegei előtt. Egy nagyon világlátott észlelő mondotta nekem, hogy ha Herbert Spencer, Moleschott vagy a skandináv államok valamelyik nagy hírnevű. tudósa Neu-Strelitzbe vagy Schwerinbe jönnének és ott egyes előkelő állású urak által feltűnőleg kitüntető fogadtatásban részesülnének: a nem épen mélységesen tudományos képzettségű előkelő és vagyonos neu-sterlitzi meg schwerini férfiak szintűgy, mint nejeik és fölött leányaik, látva e kitüntetést, bizonyára azt kérdeznék egymástól, hogy ennek a Herbert Spencernek, Moleschottnak vagy Sarsnak a maga hazájában minő nemesi rangja lehet? Drezdában sőt Münchenben is azt kérdeznék, hogy melyik lépcsőfokát érte már el a tanácsosságnak: de Coburgban természetesen fognak találni e kitüntetést a nem szorosan tudományos, különben előkelő vagy vagyonos körökben is, és szintűgy, mint Párisban vagy Londonban, Genfben vagy Koppenhágában tennék, azt igyekeznének első sorban megtudni, hogy az illető kitüntetett külföldi tudós a maga hírnevét minő munkának köszönheti? Meg lehetünk győződve, hogy ha a berlini tudományos akadémia elsőrangú tekintélyei látogatnak el Neu-Strelitzbe, Schwerinbe, azután meg Drezdába, Münchenbe és Coburgba, szintén nagyon különböző fogadtatásban fognak részesülni alkalom-adtán a nem szorosan tudományos képzettségű, de művelt, vagyonos vagy legalább előkelő és művelt körök részéről. Természetesen egy német városban sem fognak őket annyira ünnepelni: mint pl. Londonban, Turinban vagy Stockholmban — hisz a németek nagyon is megszokták már századok óta a saját tudósaikat: de mindenesetre nagyobb eseményt fog képezni az ő megérkezésük a Szász-Coburg her-

czegség székhelyén, mint a Mecklenburg-Strelitz nagyhercegség székvárosában.

És mégis tagadhatlanul jelentékeny haladást mutat még a német államoknak e részbeli culturpolitikája is, ha egyfelől e század első évtizedeit, másfelől pedig jelen napjainkat, vagy tágabb értelemben a hetvenes és nyolczvanas éveket hozzuk egymással párhuzamba, a múlt századhoz, vagy pedig épen az u. n. keresztyén-germán állameszme uralmának régibb századait hasonlítjuk egybe a jelenkorral. A XIX. század első évtizedeiben, miként föntebb említém, az állami elismerésnek a tudomány legkiválóbb bűvárai és gondolkodói iránt legfőlebb egynémely alantasabb rangfokozatú érdemrendnek középkeresztje szolgáltatott még csak legfőbb kifejezést; a XVIII. században még ez sem, hanem legfőlebb nagy elvétve egy kis keresztcske; a XVI. században tudományos érdemekért a német államokban egyáltalán nem is adtak még semmiféle érdemrendet, sem egyéb komolyabb állami kitüntetést. A jelenkorban már e részben a porosz állam culturpolitikája is nagyot haladt. Xem érte el ugyan még maga Ranke Lipótsém az állami kitüntetés azon fokát, a melyet Franciaországban a hatvanas években elért volt Dumas, a hírneves vegyész: de már, mint egy meglehetősen előkelő érdemrendnek — a nagykeresztese, és, mint valóságos belső titkos tanácsos szállt pár év előtt sírjába.

Almendingeu egyike volt e század elején Németország legnagyobb, legelismertebb jogtudósainak. A világért sem volt forradalmár, sőt a legloyalisabb alattvaló. Azonban épen úgy a lelkiismeretes szabad kutatás, mint a fölvilágosultan hazafias politikai meggyőződés embere volt. Sok jeles munkát bocsátott volt már akkor közre, midőn egyszerre jónak látta tudományos bírálat alá venni, hazájának, Nassau hercegségnek államintézményeit. És mi történt! Almendingent, ki ekkor nemcsak nagyírú tudós, de magasrangú államhivatalnok is, afféle »referendarius« volt, erre egyszerűleg elbocsátották a hivatalából: az ő tudományos kritikája miatt kegyvesztetté lőn. Egy nassauai állampolgár sem tarthatott attól, hogy fel ségsértési perbe fogják az esetre, ha a kegyvesztett nagyírú jogtudóssal szemben jövőre is a tisztelet azon stylusában fog

érintkezni, a melylyel őt épen tudományos hírneve miatt azelőtt, és ugyan már akkor is környezetik vala, a midőn még nem volt referendarius. Almendingent, a nagy jogtudóst továbbra is megbecsülni, mondom, nem járhatott volna Nassauban semmiféle veszélylyel: mert felségsértéssel nem is lett vádolva. Mindezek daczára, a mint kegyvesztetté lett Almendingen, vége lett Nassauban az ő »becsületének« is. Senki sem akarta őt többé ismerni; a tulajdon könyvkiadói kitaszigálták a könyvkereskedésükből, mint valami elzüllött egyént, nem birt magának kenyeret szerezni, elpusztult a legnagyobb nyomorban, mint valami ragályos élő halott, a kitől mindenki irtózik, daczára, hogy az ő nevét akkor is, meg azóta is a németiség legnagyobb jogtudósai közt emlegették a legelismertebb szakemberek, úgy a napi sajtóban, mint a szakirodalomban. Történt pedig ez az eset a németiség egyik legnagyobb jogtudósával 1820-ban.

Már most kérdem azokat, a kik a tudomány iránti tiszteletnek állítólag oly rohamos hanyatlása fölött szokták jajveszékliő cultur- és erkölcstörténelmi conservatív zsolozsmáikat énekelgetni; kérdem most őket, vájjon megtörténhetnék-e hasonló eset akár a kicsi művelt Nassauban, akár-egyebütt Németországon, még magát Mecklenburgot sem véve ki, ugyan megtörténhetnék-e a mi napjainkban egy kiváló, elismert német jogtudóssal? Ha százszor megbírálja is valaki udományosan a saját hazája intézményeit - de mint Almendingen tévé, a legtávolabbi árnyéka nélkül is a felségsértésnek vagy nemzetellenes, hitfelekezetellenes, osztályellenes gyűlölségszításnak, ezért nem lehet ma már egy tudós, mint referendarius »kegyvesztetté«. De ha »kegyvesztetté« lenne is az illető állam kormánykörei előtt: ezért még nem fognak brevimanu, kárpótlás nélkül megfosztani a hivatalától, mindennapi kenyerétől; azonban föltéve, de meg nem engedve, azt az esetet, hogy ez megtörténnék, ugyan elfordúlna-e azért még egy rég elismert, kiváló érdemű, nagyhírű jogtudóstól a saját hazájának társadalma oly vérlázítólag embertelen módon, mint a hogy ez még a huszas években, Európa egyik legműveltebb államocskájában történt?

Ez épen a különbség a »régii jó idők« és a jelenkor

között; a ki e tüneteket kellőleg méltányolni tudja, csak az fogja azok állításának alaptalanságát teljes mértékben fölismereni, a kik szerint a »jelenkorban nem becsülik már annyira a tudománynak tisztán elméleti czélokra törekvő munkásait, mint azelőtt.«

Angliában szintén határozott alakot öltött a haladás, még pedig egy valóban nagyfokú haladás e tekintetben. Csak hogy Angliában e haladás már jóval korábban kezdett gyorsabb ütembe jönni, mint a szárazföldön, és nem is az állam culturpolitikája kezdeményezte ott e haladás gyorsítását, hanem maga a társadalom.

Angliában az állam nem sokat tett egész a legújabb időkhöz ebben az irányban. Legfőleg baroneti rangra emelte a legnagyobb természetbúvárokat: Lyellt, Owent, AVilliam Thomsont, Murchisont, De la Bechet, a minthogy már emberöltőkkel ezelőtt baroneti rangra emelte a hírneves csillagászt, William Herschelt. De ezen túl még magasabb kitüntetés Angliában a tudomány legkimagaslóbb, világhírű nevezetéseinek sem jutott. Aíert lorddá lőn ugyan tisztán irodalmi érdemek czímén Tennyson a költő: de hogy Anglia ragyogó történetírója is peeri rangra emeltetett értem Thomas Babington Macaulayt, — ebben már az ő államférfíúi érdemeinek is osztályrész jutott. Ugyan ez áll Thomas Erskine Mayre nézve is. Egyebet meg alig tett az állam Angliában a tudomány elméleti munkásainak kitüntetésére: hacsak azon pénzbeli segílyt nem akarjuk e rovat alatt fölhozni, a melyet a parlament időről-időre egyes kiválóan közliasznuilag működő tudósok vagy ezek hátrahagyott családjai számára szokott megszavazni.

Nem tehetett pedig ennél többet Angliában ezen a téren az állam épen az előkelő rétegek túlconservatív hagyományos hajlamai miatt, kapcsolatban az anglican államegyháznak e részben szintén hagyományos állásfoglalásával. E saját-szerű érdek-solidaritásra vezethető vissza azon magatartás, melyet a lordok háza úgy a papíradó-kérdésben, mint a csillagászati távcsövekre való üveg túlságosan súlyos megadóztatása kérdésében elfoglal vala, daczára az angol főurak világszerte ismert magas műveltségének, daczára annak, hogy

manapság is több, mint 50 lord működik elismert sikkénél a tudományos irodalomban, és csak a 21 angol herczeg között is nem kevesebb, mint 15 foglalkozik egész komolyan részint tudományos, részint publicistikai, vagy egyéb közhasznú irodalommal, köztök egy oly elsőrangú tudományos író is, mint Argyll herczeg, a »Reign of Law« hírneves szerzője. Csak nagy nehezen vihette keresztül a kormány Angliában a »Civil Service Examination«-t; ennek azonban korántsem a tudományos szakképzettség terjesztése volt a célja első sorban, hanem csakis azon hiányok utánpótlása, a melyeket a még a középkorból öröklött és azóta csakis mint mondani szokták — »történelmileg fejlődött« angol egyetemi és középiskolai oktatás kirívó szervezeti egyoldalúsága, részben határozott félszége állandósított meg az államszolgálatban. A »Civil Service Examination« tehát létrejött nagy nehezen; de a középiskolai oktatás ügye megmaradt eddigi, sajnálat ramél tő állapotában. Pedig bármennyire javult is az elemi oktatásügy állapota néhány év óta a megalkotott egységes elemi tanodái törvény alapján; és bármennyire igyekszik is a 7 egyetem, még maga az ősrégi Oxford is önkormányzatikig javítani az öröklött hiányokon és félszégeken, a modern haladás követelményeinek irányában: mégis, a tudomány elméleti munkásainak társadalmi érvéyesülhetését misem lenne képes az eddigiéknél nagyobb mérvekben lehetővé tenni, mint ha megszűnne Angliában azon dualismus, a melyet a társadalom középrétegeiben ugyancsak a középiskolai oktatásügynek sok tekintetben megütközést keltő fogyatékkossága tart ébren még napjainkban is. Angliában nincsenek állami középtanodák, sem gymnasiumok, sem reáliskolák. Ahhoz hasonló tanfolyamot, minőt a Németbirodalomban, Ausztriában és mináluk Magyarországon a főgymnasiumokban, Franciaországban pedig a Lycéeken nyer az egyetemre törekvő ifjú ehhez hasonló középtanodai tanfolyamot csakis vagy 11 úgynevezett »Great Public School« — u. m. Eton, Rugby, Harrow stb. nyújt a 54.000.000 lakosságú »Egyesült-királyság« összes, magasabb tudományos pályára készülődő ifjúságának. Görögni pl. és latinul, a szó komolyabb értelmében, csakis ezen 11 »Public School«-ban tanítanak; a ki tehát nem jut bele ezen

11 »Public School«-ba, hacsak külön szaktudóst nem tart neki az atya a szülői háznál évek egész során át, az ilyen ifjú alig foghat Oxfordban, Cambridgeben vagy egyebütt az egyetemen a szó komolyabb értelmében magának kellő classikai műveltséget annak idejében elsajátíthatni miután van ugyan vagy 2000-nél több u. n. Grammal. Sebőt)1 Angliában: ámde ezekben legfőlebb oly fajta képzettséget sajátíthat el magának a tanuló, mint Németországi tan egyik-másik gyarlóbb »Bürgerschule«-ban, megtoldva egy kicsi »latin«-nal, a mi ugyancsak keveset jelent, görögül pedig ezen »Grammar School«-okban egyáltalán nem tanítanak, vagy csak itt-ott a betűket ismertetik meg mintegy magán kedvtelésből.

Igen ám, de Eton, Rugby és még az a néhány többi »Public School« nem áll nyitva mindenki fia számára; ezek egytől-egyig oly tápintézetekkel stb. egybekötött alapítványi tanintézetek, a melyek ugyancsak az alapítók rendelkezéseinek értelmében csakis bizonyos családok tagjainak, meg ezen családok tüzetes pártfogoltjainak adhatnak helyet — ezeknek is méreg drága pénzért — úgy a tan-, mint a tápintézetben. Ha megüresül egy vagy más, alapítványilag megkötött hely ezen »Public School«-okban: hát akkor olyan verseny, olyan tusa fejlődik ki száz meg száz család részéről ma már ezért az egyetlenegy tanulói illetőleg tápintézeti növendék-álmásért, hogy erről fogalma sem igen lehet szárazföldi culturpolitikusnak. A gazdagság óriási Angliában, a vagyonosság, már t. i. a közepes jómódú vagyonosságon fölül álló nagyobi) fokú vagyonosság statisztikai számaránya szintén fölülmúlja a szárazföldi nemzetgazda képelmét: nem csoda tehát, ha a gőz és a villám értékesített erejének e mai rohamos fejlődésű korában oly családok egész tömegei küzdenek e dúsgazdag országban a magasabb műveltség elérhetéséért fiaik számára évről-évre, mint akár egy egész hadsereg; és miután a hagyományos ízléshez rendkívüli szívósággal ragaszkodó angol társadalomban csakis az a magasabb műveltségű ember, csak az a »valódi gentleman,« a ki a mellett, hogy a legdivatosabb fehéreneműből hord inget, és a legsolidabb bőrből czipőt meg keztyűt, még Thukydidest szintűgy, mint Cicerót az eredeti szövegben képes olvasni, vagy legalább azt, hogy erre csak-

ugyan képes, ennek valószínűsége kimutatására szemlátomást rendelkezik mindenféle tisztességes segédeszközzel; vagyis miután az angol társadalomban még manap is azt tartják, hogy valódi úri ember csak az, a ki tudja mind azt, a mit csak Rugbyban, Etonben és még néhány ily »Public School«-ban lehet megtanulni, ide, ezen tanintézetekbe pedig csak aránylag nagyon csekély számú előkelő családok sarjai vagy pártfogói juthatnak be: nem csoda, ha pár százezer olyan angol, a kit különben művelt embernek lehet neveznünk, lelke mélyében, a szó szoros értelmében el van keseredve mind az ellen, a ki a klasszikus műveltség lépcsőzetén emelkedik föléje a társadalom hagyományosan egyezményes hierarchiájában. Csak Róbert Low azon híres beszédét kell elolvasnunk, a mit ezen államférfi a »Civil Engineer«-nek nagygyűlésén tartott, és meg fogjuk érteni, hogy mennyire komoly Angliában e kétféle iskolai műveltség által földézett és még folyton ébren tartott társadalmi dualismus.

Ha nem létezne ezen dualismus: hát akkor bátran azt mondhatnánk, hogy bár az angol állam kevesebbet tett a tudomány elméleti munkásaiért, mint a francia állam, az angol társadalom mégis fölülmúlja még a francia társadalmat is a tudomány embereinek megbecsülésében. Mert valóban nagy a tisztelet Angliában a tudomány emberei iránt. Csakis az a titkos, fölszínre nyíltan ritkán kerülő ellenszenv, a melyet a klasszikai műveltséggel véletlenül nem bíró, különben azonban kiváló természetbúvárok, mérnökök, gépészek, agronomok stb. éreznek a görög- és latin klasszikusok emlőin nagyranőtt »scholar«-ok ellen, csakis ez az ellenszenv osztja lígyszólván kétfelé a tudomány képviselői iránti valóban nagy tiszteletet az angol társadalom felsőbb és középrétegeiben. De így is valóban eszményi magaslatra emelkedik az. A világ leggyakorlatiabb nemzete, az a nemzet, a melyet nem-ismerői szatócsszerű észjárással szoktak vádolgatni, — ez az angol nemzet határozottan melegebb kegyeletet tud mutatni a maga tudósai iránt, mint a minőt a tudósok pár excellence hazájában, Németországban, a mindennapi élet egyhangú küzdelmei közben elfogulatlan észlelők a tudomány elismert jelesei iránt tapasztalni szoktak; és ha nem is nyilatkozik a kevésbé hő-

vérű angol társadalomban a tudomány cultusa oly zajos nyilatkozványokban, mint a francziáknál, áthatja az mégis ma már az angol társadalom összes felsőbb rétegeit. És ez éppen a haladás további sikereinek nem utolsó biztosítéka. A mióta Viktória királynő a nagy természetbúvárnak: Sir Charles Lyellnek, karján jelent meg a közönség előtt a virágházakban; nem gondol többé csakis a VITT. Henriknek különben államilag még érvényben levő fölvonulási rangfokozatos jellegzetességeire. Nem is lenne ma már lehetséges egy újabb kiadású lord Manners, a kinek ajkairól nyíltan hangozhatnék az a kulturelles szózat, hogy

» Let arts, science and manufactures die

But save alone our old nobility.«

Angliában nincs ugyan még tudományos akadémia, nincs oly állami, vagy nemzeti intézet, mint a minő a francia »Institut,« és a béli ni, petersburgi, stockholmi, koppenhágai, turini, bécsi vagy amsterdami akadémia. Nincs oly törvény, a mely mély tiszteletre intené a közönséget a tudósok iránt, mint volt ily törvény Spanyolországban; merő egyszerű társulat a »Royal Society« Londonban, a mely tagdíjfizetés alapján egyesíti magában Anglia legnagyobb tudósait, főleg pedig természetbúvárait és matematikusait. Merőben egyszerű társulatok a többi nagy londoni tudományos társulatok is, a »Geological Society,« a »Royal Astronomical Society,« a »Linnean Society,« — a »Zoological Society« stb. De miután Angliában minden magasabb műveltségű ember, még ha nem szaktudós is, melegen érdeklődik, már csak mint »gentleman« is, a tudomány haladása és ennek eszközlői iránt évről-évre, szintűgy mint a művészet haladása, a politika, a vasútak szaporodása iránt, tudja azt Angliában manap minden magasabb műveltségű férfi és no egyaránt, hogy az, ha valakit a »Royal Society«-ba fellovúl fölvesznek, vagy pedig a többi tudományos társulat, pl. a »Geological Society« vagy a »Royal Astronomical Society,« »Royal Asiatic Society,« »Royal Geographical Society,« »Zoological Society« stb. választmányába — council beválasztanak, ez csak nagyfontosságú tudományos búvárlatok jogcímén történhetik, és éppen azért az illetőre nézve rendkívül

nagy kitüntetés. Nem is szaktudósoktól, de inkább nagyon is világias vegyes társaságban hallottam egyszer Londonban azt az általános visszhangra talált megjegyzést, hogy »nagy tekintélyt nyújt ugyan az embernek, ha azt írhatja a saját neve után, hogy »M. P.« azaz »Member of Parliament,« de sokkal nagyobb tekintélyt szerez az, ha valaki »F. II. S.«-et írhat a neve után, mert ez azt jelenti, hogy az illetőt fölvezték, többé visszautasíthatatlanul egész élete fogytára, és még az utókorral szemben is Anglia legmagasabb szellemi arisztokráciájába.«

Nos, és hanyatlást jelentene ez talán a tudomány elméleti embereinek társadalmi érvényesülhetésében? A XVII. században aligha akadt volna Angliában tíz oly világfi, a ki akkép lett volna meggyőződve, és ezt ki is merte volna mondani, hogy többre tart egy elismert tudóst, mint egy parlamenti tagot; a XVIII. században még maga a tagadhatatlanul magas műveltségű és sokoldalú lord Chesterfield is még azt hitte, hogy csak törpe kisebbség az »a jól nevelt társaság« körén belül is, a mely határozottan nagyra tud becsülni egy tudományos hírnevet, még ha nem áll is kapcsolatban politikai befolyással, nagy vagyonnal vagy magas születési rangfokkal. Ma a XIX. század utolsó negyedében így gondolkodik már minden valódi gentleman, így gondolkodik, nyilatkozik és viselkedik ma már Angliában az egész művelt társadalom.

Ez Európa három vezénylő nagy nemzeti társadalmában jelenleg az állapot a fölvetett kérdésben. A németiség, ámbár tagadhatatlanul fölötte áll sok tekintetben a francziának, nem érte még el a saját állami és társadalmi fejlődésének azon fokát, melyet elért már a saját állami és társadalmi fejlődésében a franczia: nem kicsinylő fölfogás ez a különben ma a tudományos munkálkodás élén haladó és egyúttal a háború művészetében is vezérszerepet játszó német nemzetnek úgy pszichikai, mint somatikus tulajdonai felől, hanem csak egy tisztán fejlődéstani ténynek tárgyilagos konstatalása, a mely általánosan szólva, azon biológiai elvben leli magyarázatát, hogy mentül nagyobb élettartamra és mentül fensőbb fokú életműködésre van valamely szerves test hivatva, annál lassabban éri el az a maga fejlettségének tetőpontját. A franczia már elérte, sőt tán már túl is lépte a maga férfikorát-

ha szabad e képleges kifejezést használnom, a német még úgyszólván ifjú korát éli csupán: ezért nem érte még el a német társadalom a jogegyenlőségen alapuló teljesen modern társadalom azon fejlettségi fokát, a melyen a francia társadalmat már pár emberöltő óta szemléljük; ez az alapoka azonban végzett ténynek is, hogy daczára a német értelmiség valóban nagyszerű tudományos érdemeinek, daczára mélységes búvárkodási szellemének, a német társadalom a saját maga fejlődése, a francziáénál nagyobb élettartamra, nagyobb czélokra hivatott, és épen ezért a francziáénál lassabb méretekben előrehaladó fejlődése jelenlegi stádiumában a tudomány tisztán elméleti czélokra törekvő munkásai nem bírnak még a németésnél ez idő szerint sem államilag, sem társadalmilag annyira fényes mérvekben érvényesülni, mint Franciaországban. Hasonló, bár nem teljesen azonos okoknak és ezenfelül még az állam és társadalom közti egészen sajátos viszony történelmi fejlődésének lehet tulajdonítanunk, hogy Angliában az állam szintén nem karolta föl még oly fényes mérvekben a tudomány érdekeit, mint Franciaországban. Ámde Angliában a társadalom már utolérte jóformán azon cultus magas fokát, a melyen a francziáknál a tudomány előharczosai iránti odaadásteljes kegyelet eme pár emberöltő óta rendszeres következetességgel nyilvánul, — és ha visszatekintünk nemcsak a keresztyén-germán állameszme uralmának korábbi századaira, de akár csak a XVII. és XVIII. század társadalmára is, határozottan föl kell ismernünk azon óriási haladást, melyet a tudomány tisztán elméleti czélokra törekvő munkásai, előharczosai állami és társadalmi érvényesülésében észlelünk, a múlt század végétől jelen napjainkig, úgy Német- mint Franciaországban és Angliában.

R haladás, ezen valóban óriási haladás azonban korántsem szorítkozik földrészünk említett három vezénylő nemzetére: nyilvánul az Európa valamennyi kulturállamában úgy államilag, mint társadalmilag. Sem idő, sem tér nem engedik tüzetesen szólnom ezúttal azon nagy és örvedetes haladás ismérveiről is, a melyeket a-XIX. század folyamában a múlt-hoz képest úgy az olasz, spanyol, portugall, mint a dán, svéd, hollandi, s legújabbban a norvég állam és társadalom is mutat;

csak egy nevezetes mozzanatra kívánok utalni, a mely már magában véve is élénk világot vethet az általam hangsúlyozott nagy haladásra.

A XVIII. század folyamában még nem létezett állam Európában, a melynek törvényhozásában az alkotmány, az államjog állandó széket, akár felsőházi, akár alsóházi, vagy curiatim tagságot biztosított volna a tudomány elméleti előharczosainak, eltekintve minden testületi érdekképviseleti kapcsolattól, tisztán, tüzetesen, kizárólag csakis tudományos érdemek jogczímén. A XIX. század azonban egyre több államban látja a tudomány előharczosa előtt, tisztán, tüzetesen és kizárólag csakis az ő tudományos érdemeik állami elismeréséül megnyitni a törvényhozó testeket, illetőleg ezek felsőházait.

Igen, mert nemcsak a Lajos Fiilöp pairkamrájába emelte be az alkotmány, illetőleg a módosított »Charte« a tudomány kimagasló kitűnőségeit, az »Institut« tagjait, a »Collège de France,« a »Sorbonne,« a »Faculté«-k leghírvevesebb tanárait; megnyílt az egységesült olasz királyság »Statuto fondamentale«-jának alapján a tudományos akadémiák tagjai és a fensőbb közoktatásügyi tanács tagjai, mint ilyenek előtt az olasz állam senatusa, felsőháza is, — a »Statuto fondamentale« 33. §-a szerint. Megjegyzem, hogy Toscana nagyhercezség törvényhozása még korábban megtestesítette már ezen eszmét mint a Sardiniáé, a melynek »Statuto fondamentale«-ja szolgál most köztudomás szerint alaptörvényül az egész egységesült olasz királyságnak.

Spanyolországban az 1808-diki »Constitucion« 64. §-a szerint helyet foglaltak az egyetemek követői is, számra 15-en, az »Estamento dél Puebló«-ban: »de quince diputados delas Universidades, personas sábias (bölcsek férfiak) ó distinguidas por su mérito personal en las ciencias ó en las artos.« Tehát a tudományokban és a művészetekben való személyes érdemek kitűnő volta már jogczím volt az országgyűlési kortes tagságra, de természetesen csak, mint egyetemi küldötteknek. Bonaparte József király alkotmánya volt ez, tehát a francia eszmék visszhangja legalább egészben, és nem a spanyol történelmi fejlődésé. A tudományokban való személyes érdem, mint

törvényhozói jogcím, nem is fordul elő semmiféle korábbi codigóban, a grandok klasszikus hazájában. Az 1812-diki alkotmány csak egy kamrarendszert ismert, ugyancsak a francia forradalom eszméinek kihatása alatt; de a forradalmak leveretésével fölszínre jött rendi reakció alkotmányozásaiban nem fordulnak elő többé a tudomány kitűnőségei Spanyolország senatusában: sem az 1834-diki »Estatuto Real,« sem az 1837-diki »Constitución,« sem az 1845-diki »Constitución« nem nyit tért a senatusi tagságra a tudomány embereinek személyes tudományos érdek jogcímén; sem az akadémiák tagjairól, sem az egyetemi tanárokról nincs említés téve az illető §-okban. Csakis 1869-ben, az akkori demokrata szellemű alkotmánynak 62-dik §-a hozza be asenatusba ismét az egyetemek rectorai és rendes tanárai közül, valamint az Academia Española, az Academia de la Historia, az Academia de Nobles Artes, az Academia de Ciencias exactas, físicas y naturales, az Academia de Ciencias Morales y políticas és az Academia de Ciencias médicas elnökei, igazgatói közül azokat, a kikre a választók bizalma esik. Az 1876-diki alkotmány 22-dik »Artículo«-ja már bőkezűbb: mert ez a maga 9-dik és 10-dik pontjában már nem csak az említett akadémiák elnökeit, igazgatóit, de mind ezen akadémiák rangidős tagjait is azok közt sorolja föl, a kik közül senatorokat, felsőházi tagokat a király kinevezhet és a kik közül az illetékes testületek választhatnak.¹⁾ Szintűgy az egyetemek rendes tanárait is, a rangban idősbek közül.

Portugalliában a pár évvel ezelőtt módosított felsőházi szervezet — Cámara dos pares — az alkotmány rendelete

¹⁾ Constitución 1876. 22. 10. »Académicos de numero de las corporaciones mencionadas que ocupen la primera mitad de la escala de antigüedad en su cuerpo. — Los comprendidos en las categorías anteriores deberán además disfrutar siete milquinientas pesetas de renta, procedente de bienes propios, ó de sueldos de los empleos que no pueden perderse sino por causa legalmente probada, ó de jubilación, retiro ó cesantía. (Jellemző szűkkeblősége a conservatív állambölcséségnek, mely megteszi ugyan ezen cultúrpolitikai concessiót a haladás szellemének, de azután mindjárt 7500 pesetas censussal sáncolja körüli a tudományos kitűnőségek jogozimeit a felsőházra — nehogy valamikép kevésbé vagyonos tudósok is bejuthassanak a grandok mellé a senatusba!)

szerint értelmi képesítvényhez lón kötve még a születési jogczimen kinevezettekre nézve is, a mennyiben t. i. csak oly főnrak — grandes lehettek felsőházi tagokká, a kik egyetemi rangfokot, — tudorság stb. bírnak fölmutatni.

A módosított alkotmánynak a felsőházra vonatkozó szakasza, illetőleg a felsőházzól alkotott törvény csak évek múlva fog ugyan életbelépni Portugáliában, és akkor megszűnik ugyan fokonkint a születési jogczim, de a felsőházi tagsági állomások bizonyos kategóriák szerint fognak betölteni, a melyek között helyet foglalnak a tudomány kitűnőségei is.

Dániában a felsőház — Landsting — tagjainak egy részét az 1866-diki alkotmány értelmében a király szabadon nevezi ki ugyan, de tekintettel a közügyek körüli érdemekre, és ezen érdemek közt a tudományos érdemek méltánylása a dán államnak újabb időben kiváló gondját képezvén, Dánia legnevezetesebb tudósai tényleg ki is nevezettek felsőházi tagokká. Hasonló értelemben történt egyes kiváló tudósoknak felsőházi taggá neveztetése az egyes német államokban is, a hol azonban, pl. a Szász-királyságban, az egyetemi testületnek, mint ilyennek, képviseltetése is még mindig a vezéreszme.

Ennél sokkal tisztább, világosabb jogczimen nyitott tért 1867 óta az alkotmányos osztrák császárság, a tudomány kiváló előharczosainak a Reichsrath »Herrenhaus«-ában, és a mi fölött mi magyarokul első sorban örvendhetünk, a magyar törvényhozás is Magyarország országgyűlésének legújabb reformált felsőházában.

Legújabbban a németalföldi alkotmány is (1887) szintén behozta a tudomány kitűnőségeit a felsőházba.

Mind ez oly tünet, a melyre nem akadunk a lefolyt századok államéletében; de megérthetjük az okát is, hogy miért nem birtak a lefolyt századok törvényhozásai fölemelkedni egy ily nagyjelentőségű gondolatig. A tudomány, a tisztán elméleti czélokra törekvő tudomány nem volt még, és tekintve azon keresztyén-germán állameszme hagyományos uralmát, nem is lehetett még oly nagymérvű tisztelet tárgya a múlt századok államai előtt; ezért ha ott is látjuk úgy az angol alsóházban, mint a szárazföld egynémely államának törvényhozásában az egyetemi tanárokat: nem, mint az elméleti tudó-

niány előbarcosai nyertek ők állandó széket a múlt századok törvényhozásainak tanácsstermeiben, hanem csakis, mint az Egyházzal összeszótt egyetemi testületi rendszer, illetőleg mint ezen testületi rendszerben jórészt anyagi mozzanatokra való tekintetből is kifejezésre jutott érdekkapcsolatok képviselői.

Csak a modern állam, az állampolgári jogegyenlőségen és a gondolatszabadságon alapuló modern állam volt képes fölszárnyalni odáig, hogy peerekké tegye azokat, kik, mint a tudományos bitvárkodás, a gondolkodás mesterei árasztanak fényt, vagy szereznek legalább becsületet nemzetük hírnevének a világ előtt.

Természetes, hogy a múlt századok társadalma, mint ilyen, társadalmilag szintén nem lehetett még képes oly komoly mérvekben és annyi oldalról méltányolni, értékesíteni és kitüntetni az elméleti tudomány embereit, mint a mennyire ezt a jelenkor társadalma teheti. A múlt századok társadalma — kellő gondolatszabadság hiányában, a kasztszerű rendiség válfalainak nyomása alatt nem is jöhetett abba a helyzetbe, szemben a tudomány embereivel, mint tisztán elméleti célokra törekvő búvárokkal és gondolkodókkal, mint a mely helyzetben van velők szemben a modern társadalom.

Volt ugyan egy körülmény, a mely nagyban fokozta a múlt századok folyamában azon látszatot, mintha a tudomány embereit csaknem utolérhetetlen magasban szemlélte volna szükségkép az akkori társadalom saját maga fölött. Nem létezett akkor úgyszólván még sehol az európai szárazföldön oly kulturális középrétege a társadalomnak, a mely az egyetemet végzett, tudományos képzettségű emberek és a legegyszerűbb elemi ismeretekre szorítókozó népiskolából kikerült vagy még abba sem járt nagy tömeg közt tátongó űrt áthidalta volna. Nem csoda hát, ha eltekintve a nagyobb városok többé-kevésbé művelt polgárainak aránylag úgy sem nyomatékos számerejétől — nem volt az akkori kiváltságos világi rendeknek túlnyomólag meglehetősen alantas fokú műveltsége folytán a múlt századok társadalmában úgyszólván ember, ha csak nem az egyetemi tanfolyamot végeztek, a kik egy tudósnak még csak élethivatását is, mint ilyent, csak megközelítőleg is méltányolni képesek lettek volna. Valami mystikus,

valami csodás volt akkor a tudós a tömeg előtt, meg azon esetben is, midőn semmi köze sem volt a tudósnak sem az astrologiához, sem az alchymiához, sem a mágiához. Egészen más közönsége van ma egy tudományos Írónak az európai társadalomban.

A szorosan vett szaktudósok közt egyfelől és az elemi ismeretekre szorítóköz nagy tömeg közt ott áll ma a többé-kevésbé alapos készültség, de jórészt általános műveltséggel bírók, jórészt ezenfölül még nem megvetendő irodalmi ízléssel is bírók különböző kulturális fokozatú, hatalmas nagy középrétege. Ez képezi ma Európaszerte az úgynevezett tágabb értelemben vett művelt közönséget; és ha nem is lehet jogosult tudományos bírálója ezen hatalmas nagy kulturális középréteg a tudomány munkásai szorosan szaktudományos működésének: azért mégis ez a művelt közönség az, a melynek fölfogása, hajlamai, ízlése, szokásai, kedvtelései, vagy előítéletei nyomják rá egy-egy állam társadalmára a tudománytisztelő, vagy pedig a tudományócsárló színezetet. Igen. épen azért, mert a gondolatszabadság alapján joggal igényt formálhat ma már az államban bárki is, végzett legyen bármennyire fölliletes, vagy töredékes tanfolyamot, épen ezért lehámlott századunkban a társadalom nagy tömegének szeméről is már végleg, egyszer-mindenkorra az a hályog, a mely a múlt századok folyamán nem engedé neki másképp látni a tudomány bűvárait, mint a mystikusnak, a csodásnak kódében, esetleg akár az eszelősségnek képében.

Ezen nagy kulturális középréteget, a mely egész életén át majd az általános emberi haladásvágynak, majd a hazafias ismeretterjesztésnek és tudásvágynak önképző tanfolyamát végzi észrevétlenül, öntudatlanul is, ezen nagy kulturális középrétegnek észjárására nem a szaktudomány van legnagyobb befolyással, hanem az ismeretterjesztő közhasznú olvasmányok, a szépirodalom és mindenek fölött a napi sajtó.

Es a napi sajtó épen nem tartja Európa minden jillában föladatának még ma kivétel nélkül oda dolgozni, hogy a tudományos erők az államban úgy, mint a társadalomban, az emberiség és a haza javára mentői intensivebb mértékben, és mentől szélesebb alapon érvényesülhessenek. Vannak nem-

zeli társadalmak, a melyeknél a napi sajtó jó nagvrészének viselkedése nemhogy csillapítaná a közönség félművelt részének hagyományos eszközökkel szítogatott ellenszenvét a tudomány munkásai iránt, de még szítogatja, tüzeli azt — adván a közönség szájába oly jelszókat, a melyek, ha megtestesülhetnének, alapszámban lehetetlenné tennének jövőre a modern társadalomban minden további, magasabb elméleti célokra törekvő bűvárokodást.

Ezen ledér, vagy legalább sajnálatra méltó megfontolatlanságból eredő üzelmek teszik még ma szükségessé, hogy az állam tartsa ugyan csorbíthatatlanul tiszteletben a minden tudományos haladás alapföltételét, a gondolat szabadságot, de ne kövesse a »Laissez aller« politikáját a tudományos erők állami és társadalmi érvényesülhetésének kérdésében. Három-négyszáz év múlva mosolyogni fognak ugyan a tudomány föl-kentjei fölöttünk, hogy a tudomány iránti tisztelet nagy haladásának fényes bizonyítékául hozzuk föl ma, a XIX. század utolsó évtizedében a tudomány kitűnőségeinek fölvetését a törvényhozó testek felsőházaiba, és hogy a szerint vagyunk hajlandók osztályozgatni az egyes államok társadalmának tudománytiszteletét, a mint az illető államokban nagykereszttel, középkereszttel vagy csakis kiskereszttel tüntetik-e ki a nemzet legkimagaslóbb tudományos tekintélyeit: három-négyszáz év múlva minden valószínűség szerint mosolyogni fognak e miatt fölöttünk majd az akkori tudomány legkomolyabb munkásai is.

Ámde, ha minmagunk is átérezzük azon igazságot, a melyet a tudomány munkásai átéreztek a múltban is mindenha, hogy t. i. a legnagyobb siker, melyet a tudomány embere elérhet, azon minden földi salaktól ment csöndes öröm, a melyet érez az, a ki tapasztalhatja, hogy az igazság kutatásában hatással lehet legtanultabb, legműveltebb kortársainak gondolkodására és hozzájárulhat az emberi ismeretkör és eszme kör határainak egy vagy más ponton kitágításához: érezzük másfelől azon nehézségeket is, a melyekkel a mi korunkban még az ily célokra törekvő tudományos munkásoknak küzdeniük kell a társadalomban; küzdeniük kell jórészt csak azért, mert a tudományt, mint önczélt, csakis magok a tudomány önfeláldozó munkásai tartják szem előtt.

Szerencsés az a társadalom, a melyben az államhatalom culturpolitikája lehetetlenné teszi a félműveltség szövetkezését a hagyományos előítéletekkel, és saját maga — a társadalom — hártja el az útból azon akadályokat, a melyek mesterségesen szítogatott ellentétekből szövdnek az elméleti tudományos erők társadalmi érvényesülhetése elé; de a hol erre maga a társadalom még nem képes, ott a társadalomnak úgy emberi, mint hazafias érdekei azt követelik, hogy az államhatalom támogassa a tudományt oly irányban, mint ezt az államhatalom a XIX. század folyamában tényleg meg is tévé Európa legelőrehaladottabb culturállamaiban, természetesen a gondolat szabadságnak teljes tiszteletben tartásával. És ez egyúttal a különbség pl. a jelenlegi francia vagy olasz állam culturpolitikája, meg azon egyoldalú udvari pártfogolás között, a melyben a XVII. század második felében, sőt még a XVIII. század első évtizedében is oly tüntetőleg részeltette egy-egy uralkodó, pl. XIV. Lajos — a szellemvilág munkásait.

Az emberiség halad, most rohamosabb léptekkel halad előre, mint a történelem évlőinek emlékezetén belül valaha, és ezt elsősorban a tudománynak köszönheti; az állam tehát csak az emberiség nagy érdekeit szolgálja, és a mennyiben a haza valódi érdekei soha, sehol összeütközésbe nem szabad, hogy jöjenek az emberiség érdekeivel, — az állam egyúttal a haza életerejét fokozza, ha nem mond többé le a tudomány érdekeinek rendszeresen következetes előmozdításáról, sem semmiféle hagyományos velleitás, sem pedig holmi félművelt szabadosság meggondolatlan mercantilismusának kedvéért.¹⁾

Ezen értekezésem keretében nem terjeszkedhettem ki tüzetesen a mi hazai viszonyainkra — ezekről külön értekezésben fogok szólni, a mely alkalommal azután a hazai tudományosság jelesei állami és társadalmi érvényesülhetésének nemcsak akadályait, de az ez irányban legújabbban tett legfelsőbb, törvényhozási, kormányzati és társadalmi kezdeményezéseket és intézkedéseket is körülményesebben méltatom.